

MİLLÎ EGEMENLİK VE DEMOKRASİ

EGEMENLİK KAYITSIZ ŞARTSIZ MİLLETİNDİR

MİLLÎ EGEMENLİK VE DEMOKRASİ

MİLLÎ EGEMENLİK VE DEMOKRASİ

Editörler

Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ

Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ

Dr. Miray ÖZDEN

MİLLÎ EGEMENLİK VE DEMOKRASİ

YAYIN SAHİBİ

Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı

YAYIN KOORDİNATÖRÜ

Mehmet Ali KUMBUZOĞLU

Genel Sekreter

YAYIN YÖNETMENİ

Dr. Necati SUNGUR

Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanı

BAŞEDİTÖR

Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ

Dr. Miray ÖZDEN

KAPAK TASARIMI

Gülcan ACARTÜRK

SAYFA TASARIMI

Nursel ŞEKER

BASKI

TBMM Basımevi - 1. Baskı Haziran 2022

ISBN

978-605-2089-61-3

BASKI ADEDİ

1000

İÇİNDEKİLER

TAKDİM Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP.....	XI
SUNUŞ Prof. Dr. Mümin ŞAHİN.....	XIII
ÖN SÖZ.....	XV
EGEMENLİK KAVRAMININ PRE-MODERN DÖNEMDEKİ KÖKLERİ.....	1
<i>Can KARABÖCEK</i>	
DEMOKRASİNİN İLKELERİ VE KURUMLARI.....	37
<i>Miray ÖZDEN</i>	
EGEMENLİĞİN ‘YENİDEN’ DÖNÜŞÜMÜ: 21. YÜZYIL’DA DEVLET OTORİTESİNE BAKIŞ.....	57
<i>Hamit Emrah BERİŞ</i>	
ATATÜRK’ÜN MİLLÎ EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	73
<i>Deniz GÜNER</i>	
ULUSAL EGEMENLİK VE KÜRESELLEŞME.....	91
<i>Can EKİZ</i>	
İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ DERS KİTAPLARINA GÖRE MİLLÎ HÂKİMİYET DÜŞÜNCESİ.....	125
<i>Haluk KAYICI</i>	
TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GİDEN SÜREÇTE DEMOKRASİ ARAYIŞLARI.....	145
<i>Oktay HEKİMLER</i>	
DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI: İNSAN HAKLARI AÇISINDAN DEMOKRASİYE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ.....	177
<i>Yunus DÜGER</i>	

1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLET VE TOPLUM DÜZENİ .215
Mehmet Kaan ÇALEN

CUMHURİYET-DEMOKRASİ GERİLİMİNİN BİR ÜRÜNÜ OLARAK
TÜRKİYE'DEKİ ASKERÎ MÜDAHALELER (27 MAYIS 1960 ÖRNEĞİ)227
Celalettin VATANDAŞ
Saniye VATANDAŞ

TÜRKİYE'DE DEMOKRATİKLEŞME ÇABASININ SEÇİM YASALARINA
YANSIMASI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: 1948 MİLLETVEKİLLERİ SEÇİMİ
KANUNU ÖRNEĞİ299
Gürhan KINALI

1960 SONRASI CUNTACI GÖRÜŞLER VE İDRİS KÜÇÜKÖMER335
Mehmet Güven AVCI

DEMOKRASİNİN VESAYETÇİ YORUMUNDA YENİ AKTÖR VE YENİ
GÖRÜNÜMLER361
Mehmet GÜNEŞ

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN BAŞKOMUTANLIK UNVANI385
Ali SAÇAR

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞI VE GEÇİCİ BAŞKAN
ŞERİF BEY409
Sezai ÖZTAŞ

OSMANLI BATILILAŞMASI BAĞLAMINDA EGEMENLİK SEMBOLÜ
SULTANA KARŞI MUHALEFET: FEDAİLER CEMİYETİ VE
MUHTEVASINA DAİR DEĞERLENDİRME441
Cem DÜZEN

EDİRNE MEBUSU RASİM BEY'İN I. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE
MECLİS-İ MEBÛSAN'DAKİ FAALİYETLERİ461
Hasan Ali CENGİZ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EDİRNE'DE SEÇİMLER479
Tarık SARIOĞLU

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE ÜLKE YÖNETİMİNDEKİ İLK DEĞİŞİKLİK:
MUHASSILLIK VE MUHASSILLIK MECLİSLERİ.....501

Sabri Can SANNAV

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN BATI ANADOLU'DA
KUVAYİMİLLİYE HAREKETİNE YÖNELİK BAZI KARARLARI.....519

Nuran KOLTUK

TÜRKİYE'DE MİLLÎ EGEMENLİK İLKESİ BAĞLAMINDA TBMM VE
CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÛMET SİSTEMİ539

Gökmen KANTAR

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ

Prof. Dr. İbrahim SUBAŞI

Prof. Dr. Yusuf Şevki HAKYEMEZ

Prof. Dr. Refik TURAN

Prof. Dr. Mehmet Nusret BEDÜK

Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ

Doç. Dr. Osman ALACAĞAN

Dr. Miray ÖZDEN

Bu kitapta yer alan makalelerin akademik ve yasal sorumluluğu tamamıyla yazarlarına aittir. Yazarların yorumları tamamen kişisel olup herhangi bir kurumun görüşünü ifade etmemektedir.

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

TEKİRDAĞ

Tel.: (0282) 250 00 00 • Faks: (0282) 250 99 00 • www.nku.edu.tr

TAKDİM

Değerli Okur,

Gazi Meclisimizin açılışının 100'üncü yılına özel olarak hazırlanan ve milletimizin kültür dağarcığına takdim etmekle iftihar ettiğimiz "Millî Egemenlik ve Demokrasi" isimli bu değerli eser, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitemizin organizasyonu ile alanında uzman bilim insanları tarafından hazırlanmıştır.

İstiklal Savaşı'nı yöneten bir meclis olması vasfıyla Türkiye Büyük Millet Meclisimizin tarihi, sadece bizim için değil, dünya demokrasi tarihi bakımından da üzerinde çalışılmayı gerektiren bir kıymeti haizdir.

Milletimizin özellikle son iki yüz yıllık demokrasi tarihi, deneyimleri ve özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonraki demokrasi serencamının bu kıymetli eserde bütün yönleriyle ele alınmış olması son derece memnuniyet vericidir.

Özellikle millî egemenliğin tecelligâhı olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin tarihinin ve Meclis özelinde millet iradesine yönelik müdahalelerin anlaşılmasına yönelik tespit ve değerlendirmelerin demokrasiye dair kavrayışımızın güçlenmesine katkı yapacağını düşünüyorum.

Millî iradeye yönelik iç ve dış müdahaleler yeni değildir. Millî Mücadele'nin hemen başlangıcında son Osmanlı parlamentosu olan Meclis-i Mebûsan toplanıp Misak-ı Milli'yi kabul edince İstanbul işgal edilmiş ve Meclis dağıtılmıştır. Bunun üzerine Ankara'da Meclisin yeniden toplanması süreci hızlanmış ve 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisimizin açılışıyla millî iradenin tesisi ve hâkim kılınmasıyla, tarihe gömülmek istenen devletimiz küllerinden yeniden doğmuştur.

Olağanüstü savaş şartlarında, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisimizin açılışı, demokrasi tarihimizin çok önemli dönüm noktalarından biridir. Dünyada örneği olmayan bir şekilde teşekkül eden Meclisimiz "kurucu ve kurtarıcı" sıfatlarını birlikte taşıması sebebiyle dünya parlamen-

tolarından farklıdır. Gazi Meclisimizin 100 yıllık şanlı tarihi, esasen aziz milletimizin “Hâkimiyet, bilakaydü şart milletindir.” düsturuyla destan yazdığı, kaderine, geleceğine ve hürriyetine sahip çıktığı büyük bir asrın tarihidir. Filen devam eden savaş altında ve çok zor şartlarda, milletvekillerinin düşüncelerini özgürce savunabildiği, bilinçli ve seviyeli tartışmaların yapıldığı, son derece demokratik bir çerçevede işleyişini sürdürüp çalışmış ve nihayetinde Millî Mücadele'yi kazanmış bir meclistir.

İlk Meclis milletvekillerinin seçtikleri yerlere, eğitim durumlarına ve mesleklerine bakıldığında halkı temsil gücünün çok kuvvetli olduğu görülecektir. Yokluklar içinde okul sıralarıyla kurulmuş, sonsuz fedakârlıklarla çalışan, “Kuvayımillîye ruhu”nun hâkim olduğu, mefkûresi ulu, kahramanlardan müteşekkil bir meclistir.

23 Nisan 1920'den 16 Nisan 1923'e kadar faaliyet gösteren Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi, düzenli bir ordu kurmuş, Millî Mücadele'yi bizzat yönetmiş, memleketi düşmandan temizlemiş ve böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda millet iradesini seferber etmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1924'te Dumlupınar'da: “Efendiler, hâkimiyet-i millîye öyle bir nurdur ki, onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, mahvolur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler her tarafta yıkılmaya mahkûmdurlar.” diyerek millî egemenliğin gücünü vurgulamıştır.

“Millî Egemenlik ve Demokrasi” kitabını okuyan değerli okurlar, ilk çağlardan itibaren demokrasinin geçirdiği tarihî gelişimi, millî egemenlik kavramını ve millî egemenliğin milletler tarafından hangi şart ve usullerde ele alındığını tarih perspektifinden takip edebileceklerdir.

Demokrasi ve millî egemenlik kavramları etrafında kapsamlı değerlendirmelerin kaleme alındığı bu önemli eserin faydalı olmasını diliyorum, emeği geçen bütün bilim insanlarımıza şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP
Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı

SUNUŞ

Parlamentolar, millî egemenlik ve demokrasinin işlevsel hâle gelmesinde son derece önemli kurumlardır. 23 Nisan 1920 günü Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı, Türk demokrasi tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Elbette ki her milletin ve devletin tarihinde bazı önemli günler vardır. Fakat Türk milletinin ve devletin tarihinde bir dönüm noktası olan 23 Nisan 1920'nin benzerini bir başka milletin ve devletin tarihinde bulmak zor ve hatta imkânsızdır. Zira 23 Nisan 1920, hasta olduğu düşünülen ve mirası paylaşılmaya çalışılan Türk devletinin, milletinin irade ve çabasıyla yeniden doğduğu gündür. Şanlı Türk milleti o kutlu günde, Allah'tan başkasına boyun eğmeyeceğini, iradesini hiçbir güç ve kuvvete teslim etmeyeceğini tüm dünyaya haykırmış ve takip eden tüm zamanlarda kararlılığını aynen sürdürmüştür. Tüm bu sürecin en önemli kurumu ise Türkiye Büyük Millet Meclisi olmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi milleti tek bir amaç etrafında birleştirerek, işgalci güçlere karşı yurdu işgalden kurtarmayı başarmıştır. Türk milletinin ve devletin irade ve gücünün tecessüs ettiği bir kurum olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, ilk günden itibaren milletin ve devletin varoluş mücadelesine rehberlik ve liderlik yapmaya devam etmektedir.

Bu kitap, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışının 100. yıl dönümünü münasebetiyle konunun uzmanı bilim insanlarının hazırladıkları makalelerden oluşmaktadır. Titiz bir çalışmanın ürünü olan bu kitap, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığının himayelerinde, Türk Tarih Kurumu Başkanlığının değerli desteğinde ve Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesinin değerli bir grup akademisyeninin yönetiminde hazırlanmıştır. Bu çalışmanın ilim camiasına faydalı olmasını ve ortaya konacak diğer çalışmalara ışık tutmasını temenni ediyorum.

Bu kitabın oluşmasına maddi ve manevi olarak büyük destek veren Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Sayın Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP'a müteşekkirim. Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Birol ÇETİN'e değerli desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Kitaba değerli metinleri ile katkı sağlayan araştırmacı ve yazarlara, kitabın editörlüğünü yürüten Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ, Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ ve Dr. Miray ÖZDEN'e ve çalışmada emeği geçen diğer tüm ilgililere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Mümin ŞAHİN
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Rektörü

ÖN SÖZ

Demokrasinin ne olduğunu ve ne anlama geldiğini ciddi bir biçimde düşünmeye başladığımız anda, karşımıza düşünceler ve fikirler yumağı çıkmaktadır. Çünkü demokrasinin bir olgudan çok bir düşünceyi ifade etmesi, demokrasiden anlamamız gereken tanımların da tek ve ortak olmamasına yol açmaktadır. Yan anlamların varlığı ve konuya ilişkin tartışmaların farklılığı, demokrasinin uzun bir geçmişe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde de yönetim sistemlerinin hem ekonomik hem de sosyal açılardan birbirinden farklı özelliklere sahip olması, demokrasinin içeriğine ilişkin farklı anlamların sebebini bir bakıma açıklamaktadır.

Demokrasi tanımı basit ve sıradan bir tanım olsa da, demokrasinin içeriği hakkında rehberlik etmekte yetersiz kalmaktadır. Bu yüzden demokrasiden ne kastettiğimiz konusunda daha açık olmak ve daha net başlıklar ortaya koyabilmek, doğru bir tanımlama yapabilmek adına önem arz etmektedir. Çünkü tarihsel süreç içerisinde kavramın anlamına ilişkin araştırma yapmaya başladığımızda demokrasinin farklı biçimlerine rast gelmemiz ve farklı politik amaçları ifade için aldığı görünümleri fark etmemiz olasıdır. Bu sebeple de demokrasinin tartışılabilir ve farklılaşabilir bir düşünce ve olgu olduğunu kabullenmek, iyi bir başlangıç yapmak için uygun olmaktadır.

Demokrasi en basit tanımı ile halkın egemenliğini ifade etmektedir. Bu sebeple de “egemenlik” kavramının kullanılmasına ilişkin temel kriterlerin belirlenmesi, demokrasinin varlığını sürdürebilmesinin mihenk taşıını oluşturmaktadır. Halkın kendi kendini yönetme gücünü elinde bulundurmasını ifade eden millî egemenlik kavramı bu aşamada demokratik ilkelerin somutlaşarak: vatandaşların yöneticilere güven duygusunun arttırılmasına yardımcı olmaktadır. Millî egemenliğin, halkın yönetimde söz sahibi olmasına imkân tanınması, demokrasinin tamamlayıcı unsuru olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır.

Türkiye’de millî egemenlik anlayışının yerleşmesinde temel eşik olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışının 100. yıl dönümü münasebetiyle tarihe not düşmek adına Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi olarak bir kitap çalışması planladık. Türkiye Büyük Millet Meclisi ile irtibata geçtiğimiz noktada Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanımız Sayın Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP’un ve Meclisteki ekibinin destek verdiği bu kitap çalışması, konu ile ilgili çalışan

akademisyenlerin çalışmalarından hareketle tasarlanmıştır. Konunun uzmanı olan akademisyenler tarafından yazılan bu metinlerde millî egemenlik ve demokrasi tasavvuruna ilişkin yaklaşımlardaki farklılığın metinlere yansımaları doğal olup tüm millî egemenlik algısı ideal boyuta sahiptir. Yapılacak tanım ve yaklaşımların doğru olmakla birlikte eksik olabileceği, dolayısıyla metinlerdeki anlayış farklılıklarının bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini hatırlatmak isteriz.

Millî egemenlik ve demokrasi kavramlarının birbirini tamamlayan bir süreci ifade etmesi, kitap içerisinde yer alan çalışmaların da ana temasını oluşturmaktadır. Burada millî egemenlik kavramının tarihsel süreç içerisinde gelişiminin ortaya konması, Türkiye’de demokrasi serüveninin de nasıl başlayıp, nasıl devam ettiği konusunda ipucu vermektedir. Kavramsal açıdan egemenlik ve demokrasinin modern dönem öncesinde başlayan yolculuğu, kitap içerisinde farklı anlatımları ile yer almakta; yaşadığı dönüşüm tarihsel olgular ile birlikte değerlendirilmektedir. Özellikle, Osmanlı Devleti’nden günümüz Türkiye’sine değin millî egemenlik ve demokrasi fikrinin gelişimine ilişkin yaşanan gelişmeler, geniş bir yelpaze içerisinde tartışılmaktadır. Burada demokrasi olgusunun kavramsal çerçevesi, millî egemenlik düşüncesinin doğuşu, gelişimi ve dönüşümü, Türkiye’de demokratik sürecin başlangıcı ve sürdürülebilirliği, tarihsel süreçte öne çıkan aktörler özelinde anlatılmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Millî Egemenlik ve Demokrasi kitabı, çok yönlü tarihsel anlatımı ile geçmişten günümüze kavramsal çerçevenin değişim koşullarının belirlenmesi aşamasında alana önemli katkılar sunacak; konunun farklı yönleri ile değerlendirilmesine ışık tutacaktır.

Bu kitabın hazırlanmasında desteğini esirgemeyen başta Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanımız Sayın Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP’a ve Meclisteki ekibine, akademik çalışmalarımızda desteğini her zaman yanımızda bulduğumuz Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Mümin ŞAHİN’e teşekkür ederiz. Ayrıca bu kitabın oluşmasına katkı sunan değerli akademisyenlere müteşekkirimiz.

EDİTÖRLER

EGEMENLİK KAVRAMININ PRE-MODERN DÖNEMDEKİ KÖKLERİ

Can KARABÖCEK

Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
cankarabck@yahoo.com

GİRİŞ

Kavramlar boşlukta doğmazlar. Kavramlar var olan hâliyle somut dünyevi ilişkiler içerisinde doğarlar. Modern düşüncenin kavramları da modern dünyanın yapısının şekillenmesi ile içerik kazanırlar. Kavramların tarihsel süreç içerisinde içeriklerinin farklılaşması tarihsel-toplumsal dünyadaki farklılaşma ile koşut bir biçimde gerçekleşir. Modern düşüncenin kavramları, modern dünyanın biçimlenmesine göre ortaya çıkarlar ve anlam kazanırlar. Egemenlik kavramı da bundan müstesna değildir.

Kavramın siyasal teori içerisinde kullanıma girmesi Fransız düşünür Jean Bodin ile gündeme girer ve daha sonra İngiliz filozof Thomas Hobbes ile modern siyaset teorisinin merkezine yerleşir. Modern devlet dediğimiz yapının kendisi egemenlik kavramı olmaksızın düşünülemez. Ancak bu kavramın zemininde durulduğu sürece modern devlet denilen siyasal organizasyonun kurulabilmesi mümkün olmuştur. Modern düşünce nasıl ki dünyanın yeni bir biçimde düşünülmesi ise modern siyasal düşünce de siyasal olanın yeni bir biçimde düşünülmesidir. Ancak bu yenilik, modern öncesinden büsbütün koparak gerçekleşen bir yenilik değildir. Pre-modern düşüncenin kavramları alınarak; kimi zaman içeriklerini farklılaştırarak kimi zaman da bağlamsallıklarını değiştirerek ortaya çıkan yeni dünyanın sorunlarına ve ihtiyaçlarına göre biçimlendirerek bir yenilik gerçekleştirilir. Bu bakımdan modern siyaset düşüncesinin kökleri pre-modern siyaset düşüncesindedir. Egemenlik kavra-

mı söz konusu olduğunda, bu kavramın modern öncesi dönem olan Orta çağ düşüncesinde bir karşılığını bulamayız. Ancak egemenlik kavrayışının ortaya çıkışında ve şekillenmesinde Batı Orta Çağ düşüncesinin gelişiminin oldukça belirleyici olduğunu iddia edebiliriz. Carl Schmitt'in modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır (Schmitt, 2002: 41) fikrini temel alırsak, bu dünyevileştirilmiş kavramın teolojik kaynağını tespit edersek ve hangi somut dönüşümlerden dolayı dünyevileştirilmek zorunda kalındığını tespit edersek, egemenlik kavramının ortaya çıkışı ve dönüşümünün biraz daha açıklanmış olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle Batı Orta Çağ düşüncesinde iktidar ilişkilerinin nasıl kurgulandığına, otorite fikrinin nasıl temellendirildiğine bakmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

ORTA ÇAĞDA DEVLET VE EGEMENLİK ANLAYIŞLARI

Bu bölümde, Avrupa Orta Çağ'ında ortaya çıkmış olan devlet ve egemenlik görüşlerini, bunların hangi tarihsel ve iktisadi temellere dayandıklarını, tarihsel koşullar sonucunda değişen bakış açılarını ve bu bakış açılarının değişme nedenlerini ve Yeni Çağ'a ne gibi aktarımlarda bulduklarını ve bizim modern devlet dediğimiz kavramın ortaya çıkışında ne gibi felsefi öncüller sağladığı ele alınacaktır.

Öncelikle Orta Çağ dediğimiz dönemdeki tarihsel koşulları, siyasal ilişkileri ve iktisadi yapının bunlar üzerindeki etkisini ortaya koyup; felsefi görüşlerdeki değişimi Orta Çağ filozoflarının üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Feodal Yönetimin Yapısı

Avrupa Orta Çağ'ının en baskın kurumu Katolik kilisedir. Avrupada Orta Çağ'ın başladığı tarihlerde kilise ve kilisenin başı olan papa gittikçe artan bir nüfuzla sahip olmaya başlamıştır. Bunda kilisenin ve din adamlarının yönetim içinde bulunuyor olmasının etkisi büyüktür. Orta Çağ başlarında Avrupada kültürün ve düşünüşün en önemli taşıyıcısı kilise hâline gelmiştir. Çünkü toplumlarda okuryazarlık oranı çok düşüktür. Hatta bazı krallar dahi okuryazar değillerdir (Bloch, 2005: 125-129). Kültürün en önemli ögesi olan yazı neredeyse yalnızca din adamlarının kullanmasını bildiği bir araçtır. Orta Çağ başlarında okuryazarlık demek Latince okuyup yazmayı bilmek demektir. Bu

önemli ayrıcalığa sahip olanlar ise din adamlarıydı. Kiliselerde görev yapan din adamları bir eğitim sürecinden geçmekteydiler. Orta Çağ'da sistematik olarak eğitim veren tek kurum kiliselerdi. Bunun sonucu olarak o dönemin başında okuryazar olan en büyük kesim din adamları idi. Bunun etkisi muazzam olmuştur. Çünkü yazı yönetim işlerinde vazgeçilmez bir araçtır. Anlaşmalar yapılması, kültürün aktarılması, yönetim kayıtlarının tutulması gibi birçok iş yazı üzerinden yürütülmektedir. Elbette yazının tek etkisi bu değildir. Klasik metinleri inceleme ve onu yorumlama yetkisi de ancak okuma yazma bilenlerin tekelinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Orta Çağ başlarında birçok kral danışman olarak din adamlarını seçmekteydi. Aslında bu bir seçimden ziyade bir zorunluluktur. Prenslerin eğitimleri din adamlarına ve kiliselere bırakılmıştı. Çünkü eğitim verilebilecek başka bir kurum yoktu. Yönetici kesim üzerinde gittikçe artan bir nüfuzla böylelikle erişen din adamlarının ve dolayısıyla da kilisenin siyasal yapı üzerindeki etkisi de buna orantılı gelişmiştir.

Kilisenin gücünün gittikçe artmasının bir diğer nedeni ise özerk bir yapı olması ve yönetici sınıfa bağlı olmaması idi. Orta Çağ boyunca uzunca bir süre kiliseler devlete herhangi bir vergi ödememekteydiler. Yöneticilerin din adamlarını yargılama gibi bir yetkisi yoktu. Din adamları kendilerine ait bir hiyerarşi içerisinde papalığa bağlı idiler. Yani kilise Orta Çağ süresi boyunca adeta devlet içinde devletti. Ayrıca kilise, ülkeler içerisinde büyük toprakların mülkiyetine sahipti. Bu büyük toprak mülkiyeti ve vergiden muaf olma sayesinde çok önemli bir iktisadi aktör durumuna gelmişti. Orta Çağ'ın sonlarına doğru bu durum sarsılacak ve gittikçe artan kilise-monarşi kavgasında en önemli etkenlerden birisi olacaktır. Ancak Orta Çağ'ın başlangıcında kilise elindeki olanaklar sayesinde ciddi bir güç olarak ortada bulunmaktaydı ve gittikçe de gücünü arttırıyordu.

Elbette bunun en önemli sebeplerinden birisi henüz modern anlamda devlet diyebileceğimiz bir yapının olmayışındandır. Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyıldan itibaren çökmesi ile başlayan Orta Çağ'da herhangi bir merkezi güç görmek çok zordur. Var olan merkez güçler ise iktidardan yoksunlardır. Yani krallar, tam bir iktidara sahip olarak toprakları içerisindeki insanlara hükmedememektedirler. Bu güçsüzlüğün sebebi '*...bağıntı kurmaktaki yavaşlık ve güçlük; nakit kaynaklarının bulunmaması; gerçek bir otorite kurabilmek için bireylerle doğrudan ilişkinin gerekli olması*'dir (Bloch, 2005: 537). 8. yüzyıl-

dan sonra Doğu Romada merkezi otoritesini kaybetmiştir ve ortaya parçalı bir siyasal yapı çıkmıştır. Roma İmparatorluğu'nun gücünü yitirmesi ile beraber kavimlerin işgaline uğrayan Avrupa'da çeşitli küçük güç merkezleri oluşmuştur. Bu siyasal yapıda her senyör güç sahibidir. Dönemin iktisadi yapısı olan feodalitenin getirdiği ilişkiler de bu yapıyı desteklemektedir. Bu dönemdeki iktisadi yapı büyük ölçüde toprağa bağımlı bir üretimle oluşmaktaydı. Bu nedenle toprak mülkiyeti güç açısından çok önemlidir. Bu temelde oluşan iktisadi ve siyasi ilişkiler vassallık denilen Orta Çağ kurumunu doğurdu. Vassallık bir nevi himaye altında olan demektir. Bir diğer gücün vassalı olmakla onun korumasını ve dostluğunu elde edebiliyordunuz ancak ona gelirinizin bir kısmını ve istediği takdirde de asker göndermek durumundaydınız. Ancak bu ilişki Orta Çağ boyunca gittikçe karmaşık bir sistem hâline geldi. Çünkü bir derebeyi birçok vassala sahip olabiliyordu ve bir vassal birden çok lordla bağı olabiliyordu. Bu da gücün merkezleşmesini engellemekte bu durumda da ülkelerde birden çok iktidar odağının bulunmasına yol açıyordu. Krallar, henüz ileride sahip olacakları siyasi güçten yoksunlardı. Krallar ülkelerinin topraklarını fief olarak vassallara veriyor bunun karşılığında onlardan gelir ve belli miktarlarda asker temin edebiliyordu. Bu vassallarda ellerindeki fiefleri küçülterek başka vassallara fief olarak veriyorlar ve bu ilişki vassal olmayanlara dek sürüp gidiyordu. Bu durumda kral denilen kişi güç elde etmek bakımından kendi altındaki vassallara bağımlı duruma geliyordu.

İşte bu yapıdan dolayı bu dönemde merkezi bir güçten bahsedemeyiz. Bu yönetim yapısı belli bir standardı ve birlik fikrini desteklemeyen adeta onu engelleyen bir yapıdır. Orta Çağ dönemi boyunca kralın vassallarından asker talep etmesine rağmen vassalın bu isteğe uymadığı pek çok kereler tekrarlanmıştır. Ayrıca devlet olmanın şartlarından birisi olan yargılama yetkisini elinde bulundurmaktan da çok uzaktı bu krallar. Yargılama yetkisi fief sahibi olan kişi tarafından kullanılmaktaydı. Henüz bu dönemde yargılama işini profesyonel anlamda yürütecek bir kesim yoktu ve okuryazarlık oranı düşük olduğu için yargılamayı yapan kişinin hafızası yargılamanın sonucunu belirliyordu. Elbette yasal anlamda bir birliğin olmaması ve yargılamanın bölgeden bölgeye değişiklik göstermesi bölgesel iktidarlardaki çoğulluğun bir sonucudur. Bu iktidarlar kendi aralarındaki sorunları bile çözmede yetersiz kalmakta ve bunun sonucu olarak insanlar güven duygusundan yoksun yaşamaktadır. Marc

Bloch, bunun birçok insanın kilisenin himayesine girmesinin nedenlerinden birisi olarak görür (Bloch, 2005: 125-129). Çünkü kilise toprakları güvenlik ve temel yaşam malzemelerinin teminini vaat etmektedir.

Bu bölgesel parçalanmışlık iktisadi yaşamı da belirlemektedir. Bu dönemde ticaretin çok küçük çapta yapılmasının ve gelişmemesinin en önemli nedenlerinden birisi bu parçalanmışlıktır. Çünkü para seyahat edebilmek için belirli bir bütünlük arar. Ticaret yapacak olan kişi birçok değişik bölgeden geçmek zorunda kalmakta ve dolayısıyla her geçtiği bölgenin yöneticisine vergi vermekte ve tabi olduğu yasalar durmadan değişmektedir. Bu nedenle de ticaret sınırlı bir faaliyet olarak kalmıştır. Bu dönemde '*ticaret en alt düzeye inmiş, değiş tokuşlar en basit ifadelerine kadar geri çekilmişlerdir*' (Coşkun, 1997: 126). Toprağa bağlı üretimin baskın olması ve üretimde ilkel yöntemlerin kullanılması verimliliği düşürmektedir. Yapılan üretim yalnızca o bölgenin ihtiyaçlarına yönelik olarak yapılmakta ve dolayısıyla değerlendirilecek bir artı değer ortaya çıkmamaktadır.

Sayırsız güç odağının olduğu Orta Çağ toplumunda bu güç odaklarından birisinin aradan çıkıp diğer güç odaklarını bastırması için gerekli olan artı değer ancak Orta Çağ döneminin sonlarına doğru elde edilebilmiştir. Bu artı değer var olması devletin ortaya çıkabilmesi için gerçekten de zaruridir. Çünkü devlet dediğimiz organizasyon büyük bir maliyete sahiptir. Yeterince büyük bir orduyu besleyebilmesi, bir bürokrat kesimi yetiştirebilecek ve istihdam edebilecek kaynaklara sahip olması, harcamalarını karşılayabilecek bir maliyeyi kurmuş olması gerekmektedir. Oysa Orta Çağ'ın dayandığı feodal üretim tarzı henüz bunu sağlamaktan çok uzaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için 14 ve 15. yüzyılları beklemek gereklidir.

İlahi İktidar ve Egemenlik

Orta Çağ döneminin yekpare bir devlet ve egemenlik görüşü yoktur. Hatta Orta Çağ düşüncesi olarak sınıflandırdığımız dönem içerisinde merkezi bir egemenlik fikri oluşmamıştır diyebiliriz. '*Orta Çağ, gerek iktisadi ve siyasi kurumlarıyla gerekse düşünsel açıdan egemenlik kavramına uzaktır*' (Beriş, 2006: 69). Değişen koşullara göre Orta Çağ filozofları tarafından çok değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ancak yine de Orta Çağ düşüncesi olarak sınıflayabileceğimiz tek karakteristik özellik yönetme yetkisinin kaynağının din temelli

açıklanması, dolayısıyla iktidarın ilkesi ile onun kullanımının ayrı kurumlarda görülmesidir. Hemen hemen tüm Orta Çağ boyunca ister papalık yanlısı olsun ister kral yanlısı olsun düşünürlerin büyük bir çoğunluğu krallığın meşruluğunu dinî temeller üzerinde aramaktaydı. *'Egemenlikte hükümdar kendi kendini meşrulaştırır; bir başka deyişle egemenlik kendi kendisinin nedenidir. Tersine atanma, iktidar dışında bir temeli –imparatorun ya da Papa'nın ki- iktidarın ilkesi karşısındaki bir bağımlılığı gerektirir. Bu demektir ki, bir güçle öteki arasında hiç durmadan gidip gelen Orta Çağ, modern devletin sunacağı ve aynı birlik içinde iktidarın ilkesiyle kullanım biçimini çakıştırmaktan ibaret olan çözümü bulamadı'* (Mariet, 2005: 218).

Orta Çağ düşüncesinin son bulmasındaki en büyük faktörde meşruiyetin bu temelden farklı bir temele dayandırılması olacak ve bu da bizim modern devlet dediğimiz yapının ortaya çıkışına zemin hazırlayacaktır. Orta Çağın sonlarına doğru monarşi ve kilise arasında çıkan güç kavgası nedeniyle çok farklı fikirler öne sürülmüş, bazı filozoflar kilise tarafında yer alırken bazıları da monarşi tarafında yer almışlardır. Ancak bu çatışmalara geçmeden önce Orta Çağın ilk dönemlerinde ve olgunluk dönemlerindeki fikirlerin neler olduğunu görmenin konuyu temelleri ile kavramak açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu bakımdan kilisenin bu konudaki ilk görüşü Augustinus (354-430) tarafından ortaya atılmıştır.

Augustinus devlet konusundaki görüşlerini *Tanrı Devleti (City of God)* (Augustine, 1984), adlı eserinde ortaya koymuştur. Augustinus'a göre insan doğası gereği kötüdür. Bu anlayış ilk günah inanışına dayanır. İnsan ilk günah dolayısıyla yeryüzüne günahkâr olarak gelir. Dolayısıyla Augustinus için insan kötülüğe meyillidir. *'Tarihi ve insan doğasını araştırmış herkes, insanın kalbi kadar barış ve neşe için can atan başka bir şey olmadığı konusunda benimle hemfikirdir. Böyle düşünenler savaşa meyilli olan insanları da düşünmelidir. Savaşa meyilli olanların tek istedikleri kazanmaktır, bu da onların savaşlarının şanlarına ve barışa köprü olduğunu gösterir. Zaferin tüm amacı düşmanlarını dize getirmektir, bu yapıldığında barış sağlanır. Dolayısıyla barış, savaş açmanın amacıdır'* (Augustine, 1984: 866).

İnsanın doğasını iyiyi isterken bile kötüye meyilli olduğunu düşünen Augustinus iki ayrı devlet olduğunu düşünür: Yeryüzü devleti ve Tanrı devleti. Yeryüzü devletinin ilkesini şöyle açıklar: *'Yeryüzü devleti kendisi için kurul-*

muştur, kendi arzuları için...' (Augustine, 1984: 842). Böylelikle Augustinus, devleti kendi çıkarlarına göre eyleyen bir yapı olarak görür. Yine yeryüzü devletinden şu şekilde bahseder: *'Yeryüzü toplumu Tanrıyı hor görmeye yol açan bencil sevgisinden, azizlerin oluşturduğu topluluk ise kendini hor görmeye varan Tanrı sevgisinden kaynaklanır. Tek kelime ile sonraki Tanrıyı yüceltir, önceki ise kendi ile anlaştığı için övünür'* (Augustine, 1984: 593).

Böylelikle Augustinus, insanların kendi ihtiyaç ve çıkarlarını sağlamak için kurdukları ve bu ilkelere göre yönettikleri devleti hor görür. Augustinus için yeryüzü devletin ortaya çıkışı kıskançlık ve kibir gibi kötülüklerin sonucudur: *'Gördüğümüz gibi, dünya devletin ilk kurucusu, bir kardeş katilidir; çünkü kıskançlığının ağır basmasıyla kendi kardeşini katletmiştir'* (Augustine, 1984: 600). Burada bahsedilen Kabil'in Habil'i öldürmesidir. Yani yeryüzü devleti bir günahın ve insanın kusurunun sonucu ortaya çıkmıştır.

Ancak Augustinus, iki devletten bahsederken, ayrı devlet biçimlerinden bahsetmemektedir. Bu iki devlet Augustinus'a göre yeryüzünde bulunan insanlardan teşekkül ediyordu. Yeryüzü devleti ile kendi esenlikleri peşinde koşan insanları, insani çıkarlar temelinde yaşayanların, ilke olarak kendi mutluluk ve refahları ile ilgilenenlerin oluşturduğu topluluğu kastediyordu. Tanrı devleti ile de Tanrı'nın emirleri doğrultusunda yaşayanları kastediyordu (Augustine, 1984: 594). Augustinus için Tanrı devletin yeri gökyüzüdür: *'Ermişlerin devleti cennettir, ancak dünyada bir kutsal yolculukta dolaşır gibi kendi yurttaşlarını yaratmaktadır ta ki sonsuzluğun krallığı gelene kadar'* (Augustine, 1984: 596). Böylece Augustinus Tanrı devletin kıyamet günü gelince tüm ruhların esenliğe kavuşması ile gökyüzünde egemenliğini sürdüreceğini söyler. Yeryüzündeki devlet ise burada egemenliğini sürdürür. Peki, Augustinus yeryüzü devletini tamamen olumsuz olarak mı görür? Augustinus yeryüzü devletini Tanrı devleti ile karşılaştırınca onun sefil bir şey olduğunu ve geçici olduğunu görür ancak yeryüzü devletin de sağladığı faydalar vardır. *'Yine de yeryüzü devletin amaçlarının iyi olduğunu inkâr etmek yanlıştır ki bu amaç insanoğlunun kendisinin ulaşabileceği en yüksek amaçtır. Örneğin bu devlet dünyevi nimetler uğruna dünya barışını ister ve bu barış ancak savaşarak sağlanabilir. Eğer ki savaşı kazanırsa ona direnebilecek kimse kalmaz ve böylece barış olur...'* (Augustine, 1984: 599).

Burada da görüldüğü üzere Augustinus, devleti tamamen olumsuz bir yapı olarak görmez. O insanların yeryüzündeki amaçlarına ulaşmak için gerekli bir yapıdır. Ancak insanın asıl amacı dünyevi mutluluk olmamalıdır. Asıl amaç Tanrı'nın istediği gibi yaşamak ve göksel krallığa katılmak olmalıdır. Böylelikle Augustinus devleti kötünün iyisi olarak görür ve yeryüzündeki düzenin sağlanması için gerekli bulur. Eğer ki adalet ilkesinden saparsa devlet kendisini yıkmış olur. Bu ilk dönemlerden Hristiyan düşüncesinin zorunlu sonucudur. Çünkü bu dönemde kilise ile dünyevi iktidarı karşı karşıya getirmek, kilise henüz güçlenmediği için, kilisenin sonu demek olabilirdi. Ancak bu gereklilik onu tamamen meşru yapmaz. İşte bu nedenle *'Hristiyanlığın, siyasal (dünyevi) iktidar karşısındaki ilk tavrının bir tür pasifizm olduğu söylenebilir'* (Ağaoğulları, Köker, 1996: 108).

Hem yeryüzü devletinin hem de Tanrı devletinin amacı barıştır. Ancak Tanrı devletinin sağladığı barış ebedi barış iken, yeryüzü devleti geçiciliğe mahkumdur. Peki, ama tanrısal buyruklar ile devletin buyrukları çatışırsa ne olacak? Augustinus bunu pek bir sorun olarak görmez. Eğer böyle bir durum olursa bu durumdaki kişi *'...yeryüzü devletinin yasalarına uymakta tereddüt etmemelidir, çünkü bunlar bu ölümlü yaşamın devamını sağlamak için ihtiyaç duyulanları sağlamak için düzenlenmişlerdir'* (Augustine, 1984: 877). Burada da görüldüğü gibi yeryüzü devletine itaat bu yaşamın gereklerinin sağlanması için gereklidir. Ayrıca Augustinus adaletin var olmadığı bir devleti, devlet olarak görmez. Bu durumda devlet değil bir suçlular çetesinden bahsedilebileceğini söyler. Augustinus bu bağlamda şunu sorar: *'Adaleti kaldırın, o zaman krallıkların suçluların oluşturduğu büyükçe bir çeteden ne farkı olur?'* (Augustine, 1984: 139). Böylelikle devleti devlet yapan şey adaleti sağlıyor olmasıdır. Ancak asıl bağlılık Tanrı devletine olmalıdır. Augustinus Tanrı devletini kilise ile bir tutmaz. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Tanrı devleti gökyüzündedir ve ruhlar üzerinde hüküm sürer. Kilise ile Tanrı devleti bu nedenle özdeşleştirilemez (Sabine, 1964: 22).

Elbette Augustinus devlet derken kastettiği Roma İmparatorluğu idi. Zaten Tanrı devletinin yazılma amacı da Vizigotların 410 yılında üç gün boyunca Roma şehrini yağmalamaları olayıyla hesaplaşmak içindir. Paganlar bunun nedeni olarak imparatorluğun Hristiyanlaşmasını öne sürüyorlardı. Augustinus ise bu iddiaya karşılık bu eserini yazmıştı. Bu nedenle de *'Augustinus ne*

zaman yeryüzü devletinden söz etse tüm düşündüğü Latin yazarların tarif ettiği şekliyle Roma ve onun tarihidir' (Gilson, 1958: 22). Bundan dolayı Augustinus *Tanrı Devleti* adlı eserinde iki devletten bahseder ve bu iki devletin birbirlerinden görece bağımsız olduklarını vurgular.

Augustinus'un bu görüşü Orta Çağ'ın klasik görüşünün biraz dışındadır. Çünkü ileride de görüleceği üzere Orta Çağ devlet anlayışının temelinde kilise ile monarşi arasındaki otorite mücadelesi vardır. Augustinus henüz egemenlik gibi bir kaygı ile sorunu ele almamaktadır. Yaşadığı dönemde de Hristiyanlık tam anlamıyla Roma İmparatorluğu'nda tek din hâline gelmemiştir. Bu nedenle imparatorluk ile kilise arasında bir tartışmaya yol açacak bir kuramın ortaya atılması da dönemin atmosferi açısından pek mümkün değildi. *'Hristiyan Kilisesi pagan bir İmparatorlukla karşı karşıya olduğu sürece, özü itibarıyla Augustinus'un yaptığı gibi, Kilise'nin ve Devlet'in, her biri kendi alanında en yüksek otorite olan bağımsız güçler oldukları doktrinini sürdürmek mümkün olmuştur. Fakat dünyevi güç Hristiyanlaştıktan sonra, Papalar çifte-iktidar doktrinini sıklıkla dile getirmeyi sürdürdüyse de, durumun değiştiğini hissettiler'* (Jones, 2006: 227).

Augustinus dünyevi gücün tamamen Hristiyanlaşmadığı bir dönemde olduğu için İmparatorluğun gücünün yanında kilisenin gücünün de buna ortak olduğunu söyleyemezdi: *'Augustinus kilise ile devleti birbirinden ayrı tutmuştur'* (Canning, 1996: 42). Bu ayrılığın ortadan kalkması için tarihsel ve siyasi koşulların değişmesi gerekecekti ve işte o zaman Orta Çağ'ın karakteristik tartışması başlayacaktı ve Hristiyan kilisesi uzun dönem bu tartışmaların en önemli aktörü durumuna gelecekti. Ancak henüz tam anlamıyla kurumsallaşmamış bir kilisenin dünyevi güce üstünlüğü, Augustinus düşüncesinde açıkça ifade edilmemiştir. Çünkü Batıda teokratik devlet anlayışı ve örgütlenmesi, Augustinus'tan birkaç yüzyıl sonra oluşan ve Papa'nın simgelediği ruhban kesiminin imparator, kral ve prensler üzerindeki üstünlüğün ifadesidir (Ağaoğulları, Köker, 1996: 136-137). Elbette Augustinus kilisenin üstünlüğünü açıkça savunmamış olsa bile öne sürdüğü fikirler kendinden sonra bu fikrin gelişmesine neden olacaktır.

Ancak Augustinus'un görüşlerinin daha sonraki dönemlere temel olarak kalacak kısmı kilisenin yapısına ilişkin görüşleridir. Augustinus, yeryüzü devletlerini geçici olarak görür ve onların sağlayacağı barış da ancak geçici bir ba-

rış olabilir. Ancak insanoğluna ebedi barışı ve kurtuluşu ise Tanrı Devletinde bulacaktır. Bu kurtuluşa ulaşmak için de rehberlik edecek kurum kilisedir. Onun insanın kurtuluşu ve göksel yaşamın gerçekleşmesi şeması; Tanrı'nın inayetinin insanlık tarihinde gerçekleşmesini sağlayacak, gerçek inananların sosyal birliği olan kilisenin gerçekliğine bağlıydı (Sabine, 1964: 191). Böylelikle Augustinus kendisinden sonra devleti kiliseye bağlayacak, meşruluğunu kilisede bulacak olan görüşün temellerini atmaktadır. Her ne kadar kendisi bunların ayrılığını düşünse de kendisinden sonra gelen filozoflar bu izlek üzerinden kilisenin gerçek egemen olduğu fikrini geliştireceklerdir. Augustinus hiçbir zaman Tanrı devleti ile kiliseyi birbirine tamamen özdeş kılmadı. Ancak sonraki dönemlerde bu izlek Hristiyan düşüncesi tarafından siyasal düşüncenin Hristiyan ilahiyat terimleri ile düşünülmesine yol açtı. Sonuç, Augustinus'un iki devlet düşüncesinin, kiliseyi önemli bir kurum hâline getirerek, bireyin devlete ve kiliseye, dünyevi otoritenin de dini otoriteye tabi kılınmasının haklılaştırılması için kullanılmasıydı (Tannebaum, Schultz, 2005: 107).

Augustinus döneminde başlayan Roma İmparatorluğu'nun dağılması yıllar geçtikçe hızlanıyordu. İmparatorluk doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüştü. 476 yılında Batı Roma yıkılır ve Doğu Roma İmparatoru kendisini Batı'nın varisi ilan eder. İmparatorluk bu dönemde imparatorun tüm yetkileri elinde bulundurduğu savını ileri sürmekteydi. Aslında bu görüş İmparator Konstantin'in 324 yılında Hristiyanlığı kabul etmesine kadar geriye gitmektedir. İmparator Hristiyanlığı kabul ederek kendisini aynı zamanda kilisenin de başı olarak görmüştür. Ancak kilise henüz güçlenemediği için uzunca bir süre bu iddiaya ciddi bir karşılık vermedi. Bu dönemde piskoposlar, imparatorları, bu dünyadaki işleri Hristiyanlığa uygun olarak yönetmeleri için Tanrı tarafından atanmış ajanlar olarak görüyorlardı (Şenel, 1982: 287). İmparatorun bu iddiasına karşı ilk ciddi karşı çıkış Papa I. Gelasius'dan geldi. Gelasius ortaya attığı 'iki kılıç' kuramı ile Orta Çağ düşüncesinin temel çatışmasını formüle etti. Bundan sonra ister krallık yanlıları olsun ister papalık yanlıları olsun bu kurama dayanarak sorunu açıklamaya çalışacaklardır. Gelasius'un bu kuramı Roma İmparatoru Anastasius'a yazdığı bir mektuba dayanır. Mektupta Gelasius şöyle der: *'Bu dünyanın yönetiminde kullanılan iki güç vardır saygıdeğer imparator; rahiplerin kutsanmış gücü ve kral gücü. Bu güçlerden rahiplerin gücü daha ağırdır; çünkü onlar ilahi yargılamada insanların kralları içinde hesap ve-*

receklendir... Dinî kurallara tabi olmalısın onları belirleyen değil ve bu konularda onları (din adamlarını) kendi isteklerini takip etmeye zorlamamalı aksine onları yargulamalarına bağlı olmalısın. Eğer ki dinin rahipleri, sizin kamu düzeyine ilişkin konularda kutsal olarak verilmiş olan üstünlüğünüzü tanyıyorlar, ya-salarınıza uyuyorlarsa bu, dünyevi meselelere konuyla ilgisi olmayan sebeplerle engel olmamak içindir’ (Robinson, 1904: 72-73).

Böylelikle Gelasius, dünyevi iktidar ile kilise arasındaki güç savaşını başlattı. Burada Gelasius’un dünyevi iktidara, iktidarın kullanımını vermesi, onun meşruluğunu ise din alanına ait görmesi ile modern anlamda egemenlik fikrinin ortadan kaldırmaktadır. *Auctoritas* denilen iktidarın ilkesi ile *potestas* denilen iktidarın kullanılış biçimi iki ayrı kuruma ait görüldüğü için burada egemenlikten söz edilemez. Krala dünyevi konularda verilen yetki Tanrısal kaynaklıdır ve kilise dinî konularda tek otoritedir ve kral bu konularda kiliseye bağımlıdır. Böylece Orta Çağ boyunca karmaşık bir şekilde ilerleyecek din ve devletin ilkeleri bilmecesi ortaya atılmış olur. Gelasius’un düşüncesi takip edildiğinde, burada *auctoritas* ile *potestas*’ı birbirinden ayırarak aslında kilisenin üstünlüğünü vurgulamaya çabucak bir geçiş yapılabilir. Çünkü ‘...bölünemeyen ve tam olarak gerçekleşmesi ancak tek adamda toplanması hâlinde mümkün olan *Auctoritas*’ı kiliseye, bölünebilir nitelikteki *Potestas*’ı imparatora, dünyevi işler alanına ait görmesi, kilise üstünlüğünün ifadesi olmaktadır’ (Ağaoğulları, Köker, 1996: 138). Elbette burada aynı zamanda Gelasius kilisenin özerkliğini de vurgulamaktadır. Kilise kendi yargısına ve hiyerarşisine sahip bir kurum olarak ortaya konmaktadır. Gelasius’a göre ‘Her şeye kadir olan Tanrı, Hristiyan dininin öğretmenlerinin ve rahiplerinin sivil yasa veya dünyevi otoriteler tarafından değil; piskopos ve rahipler tarafından yönetilmesini istemiştir’ (Sabine, 1964: 195). Gelasius’un bu görüşleri kendinden sonraki dönemlerde de yankılarını buldu.

Üç önemli noktada, dokuzuncu yüzyıl yazarları Gelasius’un pozisyonunu daha da geliştirdiler. Birincisi; dünyevi ve ruhani güçlerin her ikisi de kiliseyledir, ikincisi; bazı bakımlardan rahip dünyevi hükümdarın görevini yapıp yapmadığını gözlemekle yükümlüdür, üçüncüsü ise; dinî kişilerin saygınlığı daha yüksektir. Çünkü bu kişiler yoluyla kral kutsanmıştır. Ve bu üç ilke dokuzuncu yüzyılda ruhani ve dünyevi güçler arasındaki ilişkinin kavramsallaştırılmasında çok büyük öneme sahiptir (Carlyle, Carlyle, 1950: 256).

Bu ayrılığın tohumları aslında Orta Çağ Hristiyan evren görüşünün temellerinde yatmaktaydı. Hristiyan evren görüşünün temelinde birlik düşüncesi vardı. Dünyada bulunan çoklukların en tepesinde, onların kaynağı olan Tanrı bulunmaktaydı. Tanrısal irade her zaman için dünyadaki çoklukları düzenlemekteydi. Hristiyan tarih görüşü de bu iddiayı desteklemekteydi. Dünyada olup biten her şey Tanrı'nın planına göre işlemekteydi. Dolayısıyla dünyadaki olayların temel ilkesi Tanrı iradesiydi. İnsanların oluşturduğu bütünlük, evrensel bütünlüğün bir parçasıydı. Bu nedenle Hristiyan Orta Çağ'ının tüm yüzyılları boyunca, insanoğlu ile özdeş olan yazgı, önümüze Tanrı tarafından kurulmuş ve yönetilmekte olan tek ve evrensel bir toplum koyar (Gierke, 1922: 10). İşte bu düşünce nedeniyle Hristiyan düşüncesinin içerisinde saklı bulunan bütünlük ve teklik fikri, tek yönetim ve tek hukuk fikri fırsat bulduca ortaya çıkmaktadır. Ancak bu devletin yokluğu demek değildir. Yani tüm kamsal işlerin kilise tarafından yürütülmesi anlamına gelmez. Bu yalnızca devletin ilke olarak ilahi otoriteye bağlı bulunması fikrini taşır. Yani hükümdarlar papanın altında yer alırlar. Yukarıda bahsedilen birlik düşüncesi devlet fikrini dışlamaz. Çünkü yaşamın biri ruhani diğeri ise maddi olmak üzere iki vechesi vardır. Bu da iki ayrı düzen gerektirmektedir. Yaşamın maddi yanını düzenleyecek olan dünyevi yönetim insanların kaderlerinin bu dünyadaki kısmına ulaşmalarını sağlarken, ruhani yanı düzenleyen yönetim ise onları ebedi yaşama hazırlar. Dolayısıyla bu iki ayrı alan kendi amaçları doğrultusunda kendilerine ait iki ayrı hukuka sahiptirler. Ancak bu ikilik mutlak anlamda bir ikilik değildir. Orta Çağ düşüncesi bu ikiliği daha üstün bir teklik de aşma çabasıdadır. Çünkü teolojik düşünce bu ikiliğe fazla tahammül edemez. Çünkü dünyevi dediğimiz alan da Tanrısal yasalara aykırı olmamalıdır. Aslında bu ikili yapı zaten pek de mümkün gözükmemektedir. Çünkü dünyevi ve ruhani yönetim hayata ilişkin kurallar koyma çabasıdadırlar. *'Onlar dinsel düzenlemenin sosyal, siyasi bir olgu olduğunu çok iyi biliyorlardı. Kullarını vicdanlarıyla baş başa bırakmak için değil, onları yönetebilmek için birbirlerinin boğazına sarıldılar'* (Akal, 1995: 118).

İşte Gelasius'da bu ikiliği ruhani gücün üstünlüğü fikri ile aşma çabasını başlatmaktadır. Dokuzuncu yüzyıla kadar kilise ve imparatorluğun ayrı alanlara hükmettiği fikri yaygın kabul görecekti (Carlyl, Carlyle, 1950: 287). Ancak daha sonra güçler dengesinde yaşanan değişim dolayısıyla çatışma baş-

layacaktır. Bundan sonra papalık ve hükümdarlar arasında asıl gücün kimde olduğuna dair sert bir çekişme yaşanacaktır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu egemenlik alanındaki bir çekişme değildir. Yani çekişme egemenin kim olduğunu belirlemek için yapılmamaktadır. Çünkü hem kilise hem de hükümdarlık yanlıları *Auctoritas* ile *Potestas*'ın ayrılığını veri olarak kabullendiklerinden, modern anlamıyla bir egemenlikten söz etmek henüz mümkün değildir. Bu bakımdan gerçek bir egemenlik teorisi için Jean Bodin'i beklemek gerekecektir. Ancak Bodin'e giden yol yine kilise düşünürlerinden geçecektir.

Orta Çağ düşüncesi boyunca papa ile kral arasında asıl otoritenin kim olduğu konusunda amansız bir mücadele sürmüştür. Bu mücadelenin en sert şekilde ortaya çıkışı Papa VII. Gregory'nin 1073 yılında Germen İmparatoru IV. Henry ile piskoposların atanması konusundaki anlaşmazlıktı. Dünyevi otorite kendi topraklarındaki piskoposları kendisi atamak isterken, papalık piskoposları kendisinin atamasını ve gerekirse de görevden almayı talep ediyordu. Kriz de bu konuda patlak verdi ve imparator papayı düşürmeye çalıştı ve papa da imparatoru aforoz etti. Bunun sonucunda imparator papadan af dilemek zorunda kaldı. Bir diğer su yüzüne çıkma ise papalık tarafından yayınlanan bir fermanla olur. Papa VIII. Bonifacius 1302 yılında kilise kurulu ile Unam Sanctam fermanını ilan eder. Bu fermanla iki kılıç kuramı kiliseden yana olarak yorumlanır. Ferman şöyle der: '*Biri dünyevi, diğeri ruhani olan her iki kılıç da kilise erkine aittir; ruhani kılıç kilise tarafından, dünyevi kılıç ise kilise için kullanılır; Ruhani kılıcı rahip kullanır; dünyevi kılıcı ise rahibin onayı ve izniyle kral ile şövalyeler tarafından kullanılır. Demek ki kılıç kılıcın altında bulunmalı ve dünyasal otorite ruhani otoriteye bağımlı olmalıdır*' (Ağaoğulları, Köker, 2004: 22).

Böylelikle ruhani otorite ile dünyevi otorite arasında geri dönülmez bir mücadele su yüzüne çıkıyordu. Kilise bu ferman ile tüm iktidarı ele geçirmek istemekte, dünyevi otoriteyi de kilisenin emrine sokmaya çalışmaktadır. Bu iktidarın ilkesi ile onun kullanımının kilise tarafında olması için başlatılan bir girişimdir. Bu girişim daha sonra da papalık yanlıları tarafından devam ettirilecektir. Şimdi bu mücadeleyi farklı bir boyutuyla ele alan Salisburi John'un düşüncelerini inceleyecek ve onun devlet hakkındaki görüşlerini irdelemeye çalışacağız.

Salisburyli John XII. yüzyılda yaşamış ve *Policraticus* adlı kitabıyla papalığın iktidarı savını kuramsallaştırmaya çalışmıştır. Salisburyli John, Orta Çağ döneminin en önemli siyasi kuramcılarında biridir. Hatta Sabine, onu Orta Çağ döneminin Aristoteles'in yeniden keşfedilmesinden önce siyaset felsefesini sistematik olarak ele alan ve işleyen en önemli düşünürü olarak nitelendirir (Sabine, 1964: 246). Salisburyli John, iktidarın temelini ve meşruiyetini, dinsel bir temele oturtur. İnsan gövdesinde başın ruh tarafından uyarılıp yönetilmesi gibi, devletin gövdesinde de başın yeri, sadece Tanrı'nın uyuğu olan, O'nun görevini yerine getiren ve O'nu dünyada temsil eden prens tarafından doldurulur (John, 2006: 407).

Burada görüldüğü üzere hükümdar yönetme yetkisini Tanrı'dan alır ve onun adına yönetir. Salisburyli John da henüz iktidarın ilkesini Tanrı kaynaklı görür ve iktidarın uygulanmasını hükümdara yani dünyevi bir güce vererek egemenlik fikrine ulaşamamıştır. Ancak burada hükümdarın yönetme yetkisini doğrudan Tanrı'dan aldığı fikri yoktur. Aynı eserde bu, şu şekilde açıkça ortaya konur: *'Yine kılıcın sahibi kilisedir; fakat kilise bunu, maddi baskı gücünü verdiği prensin aracılığıyla kullanır, manevi konulardaki yetkisini ise piskoposların kişiliğinde kendinde alıkoymaz. Şu hâlde, prens dolayısıyla kilise erkinin bir temsilcisi ve kutsal görevlerin rahipler aracılığıyla yürütülmesine değmeyen yanlarının uygulayıcısıdır'* (John, 2006: 401).

Yani hükümdar otoritesini kiliseden alır. Kilise kendi yürütemeyeceği işlerle hükümdarı görevlendirir. Yani hükümdar otoritesini kendisinden almaz. O sadece kilisenin herhangi bir görevlisi gibi dünyevi işlerden sorumludur. Kilisenin kendisi dünyevi işlerle uğraşmaz çünkü o ruhların çobanıdır. Maddi yaşamla uğraşması gereken kişi, kiliseden aldığı yetki ile bunu yapacak olan hükümdardır. Hükümdarın kiliseden daha aşağıda bulunması gerektiği yolundaki düşünceler İncil'in *'Hiç kuşkusuz, kutsayan kutsanandan üstündür'* (Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma, 2001: 1540) sözlerine dayanmaktadır. Buradan da dünyevi işlerle ilgilenmesi için papa tarafından kutsanan hükümdarın, üstünlük bakımından papadan daha aşağıda olduğu sonucu çıkartılmaktadır. Orta Çağ dönemi boyunca hükümdar olmanın törensel işaretleri, hükümdarın papa tarafından kutsanması ve ona papanın eliyle iktidarın sembolü olan kılıcın ve asanın verilmesiydi. Bu törensel işaretler aslında dönem boyunca etkili olan düşünsel iklimi yansıtmaktaydı.

Salisburyli John bu şekilde iktidarın meşruluğunu kiliseye dayandırdıktan sonra hükümdarın yetkisini sorgular. Kiliseden inayet alan hükümdar nasıl yönetmelidir? İktidarı sonsuz mudur? Salisburyli John burada prens ile tiran arasında bir ayrıma giderek bunu açıklar. Ona göre: ‘...yasalara uygun olarak yöneten kişinin prens olmasına karşılık, tiran, zora dayanan yönetimi ile halkı ezen kimsedir. Yasa, Tanrı’nın armağanı, nefasetin modeli, adaletin bir ölçüsü, kutsal iradenin bir benzeri, iyi kalmanın bir bekçisi, halklar arasında bir birleşme ve dayanışma bağı, ödevleri gösteren bir kural, kötülöklere ve onların yıkıcılarına karşı bir engel, şiddete ve bütün yanlış davranışlara karşı bir cezadır’ (John, 2006: 419).

Buradan da anlaşılacağı gibi prens meşru güç kullanımına sahip olandır. Gücü gayrı meşru olarak kullanan ise tiran adını alır, prens değil. Gerçi o da bir yöneticidir ama yönetiminin meşruluğu yoktur; çünkü yasaya dayanmaz. Bu nedenle ona başkaldırmakta ve hatta ortadan kaldırılmasında herhangi bir sakınca yoktur. Burada bahsedilen yasa elbette Tanrısal yasadır. Yani hükümdarın koyduğu yasalar öncelikle Tanrısal yasalara uygun olmalıdır. Çünkü amaç Tanrı’nın emrettiği gibi bir düzeni yeryüzünde gerçekleştirmeye çalışmaktır. Eğer bunlar arasında bir tercih yapılmak zorunda kalınacak ise feda edilecek olan dünyevi hükümdardır. Devletin önde gelen ve en iyi kesimi olan din ile ilgili düzeninin onun isteğine uygun olarak bozulmasındansa, prensin kafasındaki tacın kopartılıp alınması çok daha iyidir (John, 2006: 416). Dolayısıyla dinsel düzenin korunması siyasal düzenin korunmasından daha önemlidir. Çünkü hükümdar yönetme yetkisini sosyal bir kaynaktan almaz. Bu kaynak bizzat Tanrısaldır: ‘...prensın sahip olduğu erk Tanrı’dandır, zira Tanrı’nın erki hiçbir zaman yitmez veya O’ndan ayrılmaz, sadece O’nun inayetini ve adaletini öğretecek ikinci dereceden bir el aracılığıyla kullanır’ (John, 2006: 398). Burada da artık modern anlamda egemenlik fikrinden bahsedemeyiz. Burada yine egemenliğin asıl kaynağı olarak dinî bir kaynak görülmektedir. Bu kaynak egemenliği bölmekte, bir kısmını hükümdara ve bir kısmını da kiliseye vermektedir. Salisburyli John, aslında egemenliğin bölünmesini kabul ettikten sonra bunun önemli bir kısmını kiliseye ait görmektedir. Elbette hükümdar yönetme yetkisine haizdir ve uyruklar da hükümdarın isteklerine kayıtsız şartsız uymak zorundadırlar. Çünkü hükümdarın iradesi, aynı zamanda Tanrı’nın iradesi demektir. Hükümdarın istek ve emirlerine karşı gelen, aynı zamanda Tanrı’nın

isteklerine karşı gelmiş sayılır (John, 2006: 408-409). Ancak dünyevi otorite bu kadar kutsallaştırılırken aynı zamanda iktidarsızlaştırılır da. Çünkü bu kutsallık ancak kilisenin onayıyla gerçekleşebilir. Salisburyli John, hükümdar ile tiran arasındaki farkın yasaya uygun yönetme olduğunu söylemişti. Peki ama yasaya ve adalete uygunluğu denetleyecek ve belirleyecek olan kimdir? Yasaya uygunluk Tanrı'nın emirlerine uygunluksa bunu denetleyecek olan tek kurum kilisedir. Kilise bir yöneticinin adil olup olmadığına karar verir ve onu Tanrısal yoldan sapmış olarak ilan edip, meşruluğunu elinden alabilir. Bu durumda John'un görüşüne göre o bir tirana dönüşür ve onu alaşağı etme hakkı doğar. Ancak bunu belirleyen kilisedir. Bir tiranı da ancak yüksek mevkiideki kişiler alaşağı edebilir. Yani bir tirandan kurtulmak için halkın isyan etmesi ve ayaklanması doğru değildir: '*...tarihler bir tirana Ant ya da feodal bir bağla bağlı bulunanların, onu öldürmeyi üzerlerine almamaları gerektiğini öğretir*' (John, 2006: 421). Dolayısıyla isyan meşru değildir. Bu düşüncenin gerekçesi ise dünyevi yönetimlerde çıkabilecek kargaşanın önlenmesidir. Eğer ki tiranı tespit etme ve onu yok etme işi herkes için bir hak olarak görülse idi, o zaman dürüst yöneticilerin de kişisel çıkarlar uğruna meşruluğunun altı oyulmaya çalışılacaktır. Ancak bu meşruluk onayını yalnızca kilisenin vermesi gerekmektedir.

Görüldüğü üzere Salisburyli John Orta Çağ kilisesinin politik görüşünü tüm nitelikleriyle ortaya koymuştur. İktidarın kaynağı Tanrı'ya bağlanmakta ve asıl iktidar ise kilise ve onun başı olan papaya verilmektedir. Burada dünyevi yönetici, kilisenin aşağılık olarak gördüğü maddi işlerle uğraşan bir görevlisi hâline getirilmiştir. Bu kuram monarşilerin güç kazanmaları ile beraber yumuşayacak ve Yeni Çağ'a doğru ise tamamen dönüşecektir. Ancak feodal sistemin egemen olduğu tarihsel süreç içerisinde hiyerarşik görüş devam edecek ve dünyevi otorite bu hiyerarşi içerisinde ilahi otoritenin altında ve ona bağımlı olarak görülecektir.

Papa VIII. Bonifacius'un kilisenin yetkisinin devletten üstün olduğu savına karşılık dünyevi iktidarı dinsel otoritenin bağımlılığına sokmak istemeyen düşünürlerden olacaktır. Bunlardan Parisli John dikkat çekici görüşleri ile Papalığın iddiasına karşı çıkmaktadır. Parisli John bu görüşlerini tahmini 1302 yılında yazdığı *Krallık ve Papalık İktidarı Üzerine* adlı eserinde dile getirir.

Parisli John, eserine hükümdarın papaya tabi olmasını düşünenlere ve papanın hükümdara tabi olmasını düşünenlere karşı çıkararak başlar. Ve kendi

görüşünün bu iki aşırı uç arasında ortada durduğunu söyler (Paris, 1993: 405). Yani Parisli John, papalık ve dünyevi otoriteyi birbirine bağlamaz. O krallığı şu şekilde tanımlar: *'Krallık, büyük bir çoğunluğun tek bir kişi tarafından ortak fayda amacıyla yönetimidir'* (Paris, 1993: 406). Buradaki tanımla devlet artık Tanrı'nın kılıcı olarak değil, toplumsal ihtiyaçları örgütlemek için kurulmuş bir organizasyon olarak kabul edilmiştir. Bu Aristotelesçi yaklaşımın yeniden ele alınarak kabul görmesinin sonucudur. Bu tanımla Parisli John, devletin amacını dünyevi bir amaç olarak görüyor. Toplumun iyiliği adına devlet yönetilmektedir. Elbette henüz bu kavram tamamen laikleştirilmemiştir. Toplumun iyiliği derken bunun içerisine hâlâ dinsel kurallar da girmektedir. Parisli John, devlet yönetiminde tek kişinin idaresini doğal ve akla uygun görür. Tek kişinin yönetiminin daha iyi olduğunu gösteren dört neden ileri sürer.

Bunlardan birincisi iktidar tek bir kişide olduğu zaman daha güçlü olur; ikincisi birlik ve barışın sürdürülmesi için tek kişide birleşmek daha iyidir; üçüncüsü tek bir kişinin yönetimi ile ortak faydaya ulaşmak daha kolay olur. Çünkü iktidar birçok kişinin elinde olursa bunu kendi amaçlarına göre kullanırlar ve ortak faydaya ulaşmak güç olur; dördüncü neden ise doğanın yasası gereği nasıl ki organizmalarda emir veren yer tek ise toplumda da karar veren ve yöneten tek olmalıdır (Paris, 1993: 407). Buradan Parisli John krallık yönetiminin en iyi yönetim biçimi olduğu sonucuna ulaşır. Ancak insanın tek amacı fiziksel ihtiyaçlarını giderip, refah içerisinde yaşamak değildir. Aynı zamanda daha üstün bir amaç olan ebedi yaşama ulaşması da emredilmiştir (Paris, 1993: 408). İşte bu sonsuz yaşama kavuşmayı sağlayacak olanda kral değil ona ilahi konularda rehberlik edecek kimselerdir. Yeryüzünde birden çok kral olabilir çünkü her ülkenin iklim koşulları, ihtiyaçları farklı olabilir. Ancak dinî konularda tek bir otorite vardır o da papadır. Dinî otorite bu nedenle evrensel iken dünyevi otorite evrensel olamaz. Bunun nedeni de tek bir insanın gücünün buna yetmemesidir (Paris, 1993: 411).

Parisli John burada evrensel bir Hristiyan imparatorluk fikrini değil evrensel Hristiyan toplumunu mümkün görmektedir. Bundan sonra da krallığın mı yoksa rahipliğin mi daha değerli olduğu sorusuna geçer. Parisli John'a göre, *'ruhani güç saygınlık bakımından dünyevi güçten daha değerlidir'* (Paris, 1993: 413). Ama bu dünyevi gücün ruhani güce bağımlı olduğu anlamına gelmez. Eğer ki rahip, yöneticiye göre saygınlık bakımından daha üstünse de, buna

rağmen, bu onun değerine her konuda üstün olduğu anlamına gelmez (Paris, 1993: 413). Demek ki saygınlık ve itibar bakımından dünyevi güçten üstün olmak ondan siyasi bakımdan da üstün olmayı gerektirmez. Böylelikle hükümdara özgü olan bir alan açılmış olmaktadır. Bu alanda hükümdarın kili-seye bağlılığı şart değildir. Ruhani otoritenin müdahale etmemesi gereken bir alan vardır: *'Dolayısıyla dünyevi iktidar bazı konularda ruhani iktidardan daha yetkilidir, özellikle, maddi konularda...'* (Paris, 1993: 414). Böylece Parisli John politik konularda yetki sahibi olanın hükümdar olduğunu düşünür. Ancak yine de bu kavrayış bir egemenlik fikrini içermez. İktidarın ilkesi ve kullanımı arasındaki ayrılık buna rağmen giderilmez. Çünkü John'a göre, bu durumda papa hakkın uygulayıcısı değil onu ifade edendir (Paris, 1993: 415). Yani ilkeyi koyan dinsel otorite ancak bunun uygulayıcısı ve yöneticisi ise din dışı otoritedir. Buradaki amaç papalığın her şeye egemen olma iddiasına karşılık dünyevi otoriteye de belirli bir yere kadar meşruluk açma çabasıdır. Ancak bu yapılırken de geleneksel düşünceye, yani kilisenin otoritesini yadsımaya da gidilmez. Çünkü ona göre papa diğer yandan en yüce baştır, yalnızca laiklerin değil aynı zamanda tüm iman sahibi kimselerin başıdır (Paris, 1993: 416).

Parisli John'un kuramsal bakımdan yapmaya çalıştığı şey dünyevi iktidarında belirli alanlarda hükmetme yetkisinin olabileceğini ortaya koymaktır. Ancak bu yetki tam anlamıyla hükümdarın kendi istek ve iradesi ile kullanabileceği bir yetki değildir. Dünyevi otoritenin sınırlı egemenliğinin üzerinde yine kilisenin gölgesi vardır. Ancak daha sonraları egemenlik kavramına varılmasındaki yollara taşlar döşenmeye başlanmıştır. Bu özellikle skolastik dönemde Aristoteles felsefesinin öneminin artması ile ve Roma hukukunun kilise tarafından incelenmesi ile ortaya çıkmıştır.

Orta Çağ düşüncesinde bu açıdan çok önemli bir diğer düşünür Thomas Aquinas'dır. St. Thomas, kilise içinde bir otorite olarak kabul edilmiş ve eserleri kanonik eser sayılmıştır. St. Thomas'ın devlet hakkındaki görüşleri, tartışmanın boyutunu Aristotelesçi bir çizgiye çekecek ve kendinden sonra gelen filozoflara önemli bir yol açacaktır. Zaten St. Thomas'ın eğitiminde de Aristotelesçi okulların etkisi vardır. Napoli'de eğitim aldığı kurumdaki hocaların büyük bir bölümü Aristotelesçidir (Akyol, 2005: 17-18). St. Thomas kendi siyasal görüşlerini açıklarken Aristoteles'in Politika adlı eserine sık sık göndermelerde bulunarak Aristoteles çizgisini Orta Çağ'a özgü biçimiyle yürütür.

Bilindiği gibi Aristoteles insanın siyasallığını ‘*insanın doğadan siyasal bir hayvan olduğu*’ (Aristoteles, 1983: 9) şeklinde açıklar. Aristoteles devleti amaçını açıklarken de şunları söyler: ‘*İyi yaşama ise, gerçekten devletin gerek topluca gerekse bireysel olarak baş amacıdır...*’ (Aristoteles, 1983: 79). Bu yaklaşım gerek St. Thomas’ın benimseyeceği gerekse ondan sonra gelenlerin benimseyeceği bir yaklaşımdır. Artık insan doğası gereği, gerekli ihtiyaçlarını karşılayabilmek için diğer insanlarla iş birliği yapmak ve onlarla beraber yaşamak zorunda olan insan olarak görülür. Devlet ise, bu beraberliği düzenleyen ve insanların belirli bir amaca ulaşmak için kurdukları bir örgütlenme olarak görülür. Bu amaç ise artık ruhani bir amaç değildir. Devlet, yurttaşlarının refah ve esenliğini sağlamakla yükümlü bir yapıdır. Dinsel kaygılarda bu bakımdan devletin amaçları arasında görülecektir. Bu nedenle henüz tam anlamıyla dünyevi bir devlet kuramı kurulamayacaktır. Zaten gerek tarihsel koşullar, gerekse iktisadi koşullar böylesi bir anlayışın ortaya çıkması için yeteri kadar gelişmemişlerdir. Ancak Aristoteles’in devlet ve siyasallık anlayışını temel almakla dünyevi otoriteye belirli bir meşruluğu sağlayacak zemini oluşturmaya başlayacaktır.

St. Thomas ‘*...insan yaşamı için gerekli olan her şeyi düşününce, insanın başka bütün hayvanlardan daha çok toplulukta yaşamak zorunda olan, doğadan toplumsal ve siyasal bir hayvan olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır*’ (Aquinas, 2006: 430) diyerek Aristoteles’i takip eder. O hâlde insanların toplu hâlde yaşamaları doğal bir zorunluluktur. Toplu hâlde yaşamak belirli bir amaca ulaşmak içindir. Bu amaca ulaşmada hangi yol izlenecekti? Çünkü bu amaca ulaşmada herkes farklı bir yol izleyebilir. Dolayısıyla insana amacına ulaşmada kılavuzluk edecek birileri gereklidir (Aquinas, 2005: 5). İşte bu kişi de yöneticidir.

Yönetici toplumsal çıkara göre toplumu yönetir ve yönlendirir. Topluluk hâlinde yaşayan insanların bir yönetime tabi olmaları da zorunludur. Aksi takdirde bu gibi bir topluluk mutlaka çözülür. Dolayısıyla St. Thomas’a göre devlet kendi amacının ve çıkarının peşinden koşan bir organizmadır. Organizma diyoruz çünkü St. Thomas devletin gerekliliğini ve ortaya çıkışını açıklarken onu insan bedenine benzetir ve kendine özgü amaçları olan bir beden gibi düşünür. Bunun sonucu ise şu olacaktır: Canlı bir organizma gibi görülen devlet, kendi üyelerinin tek tek kişisel çıkarlarından bağımsız bir ortak çıkara sahip olmakla, aynı zamanda bağımsız bir nitelikte taşımaktadır (Ağaoğulları,

Köker, 1996: 210). Elbette bu bağımsızlığın sınırı kilise ile bir çatışma hâline kadar uzanacaktır. Yani devlet gerçek anlamda egemen olamayacak ve iktidarı kilise ile paylaşmak zorunda kalacaktır. Çünkü St. Thomas da, kamusal yararı gerektiren konularda dinî güçten çok dünyevi güce itaat etmek gerekir (Aquinas, 2005: 278) der. Ancak bu dünyevi iktidarın kaynağı yine dünyevi olmayan bir kaynaktan gelir. Dünyevi ve dinî gücün her ikisi de ilahi güçten çıkmışlardır; şayet Tanrı tarafından emredilmişse dünyevi güç dinî güce bağımlıdır (Aquinas, 2005: 278). Yani dinî konularda dünyevi iktidar tam bir iktidarsızlık durumuna düşmektedir. Ruhun kurtuluşu ile ilgili konularda tek yetkili, dinsel otorite olan papa ve onun atadığı din adamlarıdır. Ancak kamunun iyiliğini ilgilendiren konularda dünyevi iktidar tam bir söz sahibidir. Ancak Orta Çağ boyunca devam eden ruhani otorite ve dünyevi otorite kavgasına bu formül çözüm getirmez. Çünkü burada öne sürülen ayırımıda sınırlar belirli değildir. Ruhlar üzerindeki egemenlik ve kamu yararı üzerindeki egemenlik kavramları bize henüz modern anlayışın ipucunu veremeyecektir. Zaten papalık yanlıları da bu ayırımı dinî gerekçelerle geçersiz kılmaya çalışmışlardır. Çünkü kilisenin insan anlayışı gereği, insanın bu dünyadaki eylemlerinin de kurtuluşa ulaşabilmesi için terbiye edilmesi gerektiğine dayanmaktaydı. Dolayısıyla bu ayırımın çizgileri yeterince belirgin değildir.

Dünyevi iktidarın da nasıl düzenleneceği ile ilgili görüşleri de diğer görüşleri ile uygunluk içerisindedir. St. Thomas'a göre, krallık, bozulmadıkça bir halk için en iyi yönetim biçimidir (Aquinas, 2006: 461). Ama bu krallık, keyfi bir krallık değildir. Çünkü sağlıklı bir yönetimde şu ilke göz önünde bulundurulmalıdır: *'Herkesin şu ya da bu yoldan yönetime katılması'* (Aquinas, 2006: 460). Burada yönetime katılma derken elbette katılımcı demokrasiden bahsedilmemektedir. Burada St. Thomas karma bir yönetimi düşünmektedir. Kralın baş olarak bulunduğu ve bazı yöneticilerin de seçildiği bir yönetimden bahsetmektedir. Bu seçim tabii ki tüm insanların katıldığı bir seçim değildir. O dönemde bu seçim soylular ve din adamlarının katıldığı seçimdir.

Elbette St. Thomas burada Aristoteles çizgisini izleyerek devleti toplumsal temellere dayanarak oluşturulmuş bir şekilde açıklamaya çalışmaktadır. Bu bakımdan devlet, kamunun yararını sağlamada önemli ve faydalı bir organizasyondur. Ancak devletin gücünün de belli sınırları olduğunu söylemiş ve bu bakımdan Orta Çağ'ın klasik anlayışının devam ettirticisi olmuştur. Ama

yine de dünyevi gücün özgüllüğünü kabul ederek ve ona özgü bir yetki alanını kabullenerek kendinden sonra gelecek filozoflara yürüyebilecekleri bir iz açmaktadır. Thomas'ın ruhani ve dünyevi otoriteler arasındaki çatışmada ılımlı bir yer almış olması onun Hristiyan Aristotelesçiliği ile açıklanabilir (Sabine, 1964: 256).

St. Thomas'ın klasik görüşten ayrıldığı bir diğer nokta ise devlete yalnızca teolojik bir noktadan bakmamasıdır. Geleneksel kuramda insan toplumunun büyük yapıları, zora dayalı hükümetler, kölelik, mülkiyet gibi yapılar insanın kötü arzularının ve dürtülerinin sonucudur; onların doğasının gerçek karakteri değildir (Carlyle, 1950: 10). Oysa Thomas böylesi bir teolojik referansa gerek duymadan devletin ortaya çıkışını, kendi toplumsal şartları içinde açıklamaya çalışıyordu. Ancak yine de bu açıklama modern devlet teorisindeki gibi tamamen kendi dinamikleri içinde bir anlamda değildir.

St. Thomas'ın döneminin yönetim anlayışına yaptığı katkılardan birisi de hukuka verdiği önemdir. Hukuka öyle saygısı vardı ki, onun otoritesinin kendi doğasından kaynaklandığını, insani bir kaynağa dayanmadığını düşünüyordu (Sabine, 1964: 251). Bu yönelimle hukuku dört ana kategoriye ayırır. Bunlar: Ebedi hukuk, doğal hukuk, insani hukuk ve ilahi hukuktur (Aquinas, 2005: 83-93). Ebedi hukuk, Tanrı'nın evrenin yönetmede kullandığı kurallardır ve ebedi hukuk zamansızdır (Aquinas, 2005: 84). Doğal hukuk ise, akıllı varlıkların ebedi hukuka katılımlarından başka bir şey değildir (Aquinas, 2005: 86). Yani bu doğal hukuk, akıllı varlıkların doğalarında bulunan ve onları iyi yaşamaya yönelten, erdemli bir hayata yönelten bir eğilim olarak ortaya çıkar. İlahi hukuk ise insan yaşamının yönlendirilmesi için doğal hukuk ve insani hukuka ek olarak gereklidir. Çünkü insanın ebedi hukuka doğal hukuk yoluyla katılımı insan doğasının kapasitesi ile sınırlıdır. Bu nedenle onu daha yüksek bir amaca yönlendirecek olan ilahi hukuktur (Aquinas, 2005: 90). Elbette bu İlahi hukukun kuralları vahiydir. İnsani hukuk ise insanın kendi yaşamını düzenlemek amacıyla koyduğu kurallardan oluşur. Yani buna pozitif hukuk diyebiliriz. Ancak pozitif hukukun ilkeleri doğal hukukun ilkelerinden akılla çıkarsamalıdır. Bu hukuk hiçbir yeni ilke getirmez, evrende var olan ilkeleri insana uygular (Aquinas, 2005: 88). Hukukun amacı genel iyiliği sağlamaktır. Bu genel iyiliği sağlayacak hukuku yaratmak ise, toplumun tümünün ya da toplumun tümü adına toplumun tümünün çıkarlarını gözetecek kamusal bir kişinin sorum-

luluğundadır (Aquinas, 2005: 81). Bu kamusal kişinin çıkardığı kanunlar, kamusal rızaya dayanmak zorundadır. Çünkü toplum kanun yapma yetkisini bu kişiye devretmiştir ve bu kişi de bu yetkiyi toplumun rızası ile kullanır. Burada açıkça olmasa bile örtük bir biçimde bir sözleşme anlayışı bulabiliriz. Bu yaklaşımın benzeri daha sonra Yeni Çağ'daki sözleşme temelli devlet anlayışlarında karşımıza çıkacaktır. Yine St. Thomas'ın görüşlerinde, pozitif hukukun doğal hukuka bağlanması ilerde insanın doğal haklarını açıklamada benzer şekilde uygulanan bir yöntem olacaktır. Yeni Çağ'daki insan hakları kavramı ve bu haklara dayanan yönetim anlayışı, kaynaklarını buradan devşirecektir. Bu açıdan egemenliğin sınırları da bu doğal haklar ile sınırlandırılacaktır.

Böylelikle Orta Çağ devlet görüşü yavaş yavaş bir değişime uğramaya başlamıştır. Özellikle Roma hukukunun tekrar ele alınıp incelenmesi papa ve kral arasındaki çatışmayı dünyevi otorite adına sonlandırmada büyük katkılarda bulunuyordu. Ayrıca Roma hukuku feodal üretim ilişkilerinin yarattığı parçalı egemenlik anlayışı yerine tek kamusal güç (*imperum*) anlayışını ortaya koymaktaydı. Ayrıca Roma hukuku, yeni düşünsel kategoriler sağlayarak, feodal yapıyı yıkmaya yönelik yeni krallık uygulamalarına hukuksal açıdan meşruluk temelleri kazandırıyor (Ağaoğulları, Köker, 2004: 16). St. Thomas ile Aristotelesçiliğin ilgi alanına girmesi ile dünyevi otoritenin devlet ile ilgili konularda tek yetkili olması fikri de artık makul hâle gelmeye başlamaktaydı. Çünkü devletin doğallığı kabul edilince, devletin oluşumunda katkısı olmayan kilisenin de onun üzerinde herhangi bir yetkisi olması akla aykırı olmaktaydı. Roma hukukunun ve Aristotelesçiliğin etkisi ile papa ve kral arasındaki çatışmalar fikri düzeyde sertleşmeye başlamıştır.

Siyasal olaylarda kral ve papa çatışmasının şiddetlendiği bir dönemi bize göstermektedir. Özellikle Fransa Kralı Philippe, 1296 yılında kiliseden ve din adamlarından vergi toplamak istemesiyle çatışma gün yüzüne çıktı. Kilisenin büyük toprakları vardı ve bu topraklardan hatırı sayılır bir gelir elde etmekteydi. İngiltere ve Fransa arasındaki savaştan dolayı, ülkenin savaşı finanse etmeye yarayacak gelirlere ihtiyacı vardı. Bu nedenle o güne kadar vergiden muaf olan din adamlarını ve kiliseyi vergiye bağlamak istedi. Papa VIII. Bonifacius ise buna şiddetle karşı çıkarak kralı aforoz ile tehdit etti. Kral bu tehdide alırdı. Ayrıca İngiltere Kralı da papa ile olan çatışmasında ona destek verdi ve ülkesindeki din adamlarını vergiye bağladı. Bunun üzerine papa geri adım attı

ve kralın vergi almasına boyun eğdi. Ancak çatışma sona ermedi. 1301 yılında Fransa Kralı, bir piskoposu casusluk gerekçesi ile tutukladı ve yargılamak istedi. Papa ile kral arasındaki egemenlik mücadelesi tekrar gün yüzüne çıktı. Çünkü kral papanın egemenlik alanına girerek orada hâkimiyetini göstermek istemişti. Bunun üzerine papa tekrar kralı tehdit etti. Ancak kral ülkedeki tüm kesimlerin desteğini arkasına aldı ve Roma'ya baskın düzenleyerek papayı tutuklattı. Daha sonra onu serbest bırakmak zorunda kaldıysa da dünyevi otoritenin rüştü artık ispat edilmiş oluyordu. Böylelikle dünyevi otorite kiliseden bağımsızlığını elde etmede önemli bir adım atarak egemenliğini oluşturmada büyük bir kazanım elde etmiştir.

İşte siyasal ortamın bu karışıklığı içinde Padovalı Marsilius tutarlı bir şekilde dünyevi otoritenin yanında yer almış ve bunu savunmuş bir filozoftur. Marsilius '*...hangi durumda olursa olsun herhangi bir birey ya da herhangi bir topluluk veya grup üstünde zorlayıcı yöneticilik görevi ne Roma Piskoposunun ne de bir başka piskoposun, ne bir papazın ne de bir ruhaninindir*' (Patavinus, 2006: 488) diyerek, dinsel otoriteyi yetkisiz kılmaktadır. Marsilius, bu gibi bir durumun devlette huzursuzluk ve uyumsuzluk yarattığını söyler. Marsilius da devletin oluşumunu ve amacını Aristoteles'i takip ederek açıklar. İnsanlar ihtiyaçlarını karşılayıp iyi yaşayabilmek için birleşirler. Bu birleşmenin kendi kendine yeterli sınırları içinde taşıyan en üstün şekline devlet denir (Patavinus, 2006: 471). Böylece devlet dünyevi amaçlara ulaşmak için ortaya doğal olarak çıkmış bir kurumdur. Bu bakış açısı ile siyaset özerk kılınmaya çalışılmaktadır. Çünkü siyasal toplumun aynı zamanda ihtiyaçları için bir araya gelene sivil toplum olarak var olduğu açıklanabilirse işte o zaman kiliseden özerk bir siyasal toplum ve devlet anlayışı ortaya konabilir. Siyasal toplumu aynı zamanda sivil toplum olarak gören Marsilius, iyi yaşama nasıl ulaşılabileceğini de adalet yoluyla açıklar. Çünkü ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelmiş olan insanlar, adaletin egemenliği ile düzenlenmezse, bölünme ve ayrılmaya ve sonunda toplumun çözülmesine gidebilecek tartışma ve bozuşmalar doğa olarak çıkar (Patavinus, 2006: 470). O hâlde toplumda adaleti sağlayacak bir koruyucunun olması gerekmektedir. Bu da kraldır. Marsilius, yönetim biçimlerini sıraladıktan sonra en iyi yönetim biçiminin monarşik krallık olduğunu belirtir. Marsilius, dinsel otoriteyi dünyevi otoriteye tabi kılarak egemenlik kuramının hazırlayıcısı olmuştur. Marsilius,

ruhban kesimi toplumun ihtiyaçlarını gideren kesimlerden herhangi biri gibi görür. Çünkü insanların giyinmek, barınmak, karınlarını doyurmak gibi amaçlarının yanında bir de öte dünyada kurtuluşa kavuşmak gibi bir amaçları da vardır. İşte bu ihtiyacı karşılayanlar da din adamlarıdır. Dolayısıyla devletin görevlerinden birisi de insanları bu konuda eğitmek ve yönleltmek için din adamları bulmaktır (Patavinus, 2006: 471). Böylelikle Marsilius, din adamlarını toplumun ihtiyacını karşılayan bir kesim olarak görür ve onlara devlet yönetiminde bir yer vermez.

Rasyonel bir bakış açısıyla Hristiyan din adamlarını diğer din adamlarından ayırmaz, çünkü öğrettikleri hakikat aklın ötesindedir ve yalnızca gelecekteki bir yaşam için uygulanabilir olan hakikatlerdir. Devletin tüm dünyevi ilgileri içinde din adamlarının devletin kontrolünde olması ilkece tarımın veya ticaretin devletin kontrolünde olması ile aynı şeydir (Sabine, 1964: 294).

Marsilius'un görüşü ile din adamları devletin adeta herhangi bir memurudurlar. Ancak şu da unutulmamalıdır ki din adamları Marsilius'un yaşadığı dönemde hâlâ önemli bir role sahiptirler. Onun yaptığı yalnızca din adamlarının rollerinin sınırlarını ruhun kurtuluşu ile ilgili olan meselelerden öteye götürmemektir.

Marsilius'un bir diğer önemli görüşü de otoritenin kaynağını insanlarda görmesidir. Ona göre, yasaları yapmak ya da kurmak yetkisi, yalnızca bütün yurttaşlar topluluğuna yahut onun ağır basan bölümüne aittir (Patavinus, 2006: 476). Böylelikle otoritenin kaynağı olarak tüm yurttaşlar görülmektedir. Bu aynı zamanda modern devlet teorilerinde görülen sözleşme anlayışına hazırlanan bir zemin olacaktır. Yurttaşların esenliğini sağlama, ihtiyaçları karşılama temelinde kurulmuş olan devlette, asıl meşruluk yurttaşta bulunmaktadır. Elbette bu anlayış günümüzün halk egemenliği anlayışından farklıdır. Burada yurttaşlar sınırlandırılmıştır: *'Yurttaşı da rütbesine göre uygar topluluğa, yönetime ya da karar verme yahut yargılama işlerine katılan bir kimse diye tanımlıyorum'* (Patavinus, 2006: 476). Gördüğümüz gibi Marsilius, burada yurttaş tanımını daraltarak seçkin bir yönetim anlayışına kaymaktadır. Ayrıca yurttaşlar otoritenin meşruluğunu sağlamaktaysa da, bizzat otoriteyi belirleme yetkileri yoktur. Marsilius'da önemli bir yere sahip olan yasaların yapılmasında yurttaşlar bizzat söz sahibi değildirler. Bütün yurttaşlar topluluğunun, uygar adalet ve yararlar ortak güçlük ya da yükler ve benzer sorunlarla ilgili ölçü-

lerin, geleceğin yasa ve düzenlerinin araştırılmasını, keşfini ve incelenmesini öngörülü ve tecrübeli olanlara güvenip bırakmaları yerinde ve pek faydalı olur (Patavinus, 2006: 482). Yani yurttaşlar ehil olan seçkinlere yasama işini bırakırlar ve onlarda hükümdarın uygulayacakları yasaları çıkarırlar. Bu düşünce daha sonraları modern devlet anlayışında tekrar karşımıza çıkacaktır. Böylece Marsilius, hükümdarın gücünün toplumdan kaynaklandığını dolayısıyla da bu gücün sınırlarının da ancak toplumun otoritesi olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle hükümdarın otoritesi sonsuz değildir. Toplumun iyiliği ile sınırlıdır. Yönetici onu ya da yasaya aykırı işlerini yasa uyarınca ölçmeye ya da düzenlemeye yetkili olan bir başkası tarafından ölçülmeye açık hâle gelir. Çünkü aksi takdirde her yönetim despotça, yurttaşların yaşamı da kölece ve yetersiz olur (Patavinus, 2006: 485).

Böylelikle Marsilius, hükümdarın yasalara uymak zorunda olduğunu söyleyerek, yasaya uymadığı durumda otoritesinin gayri meşru olduğunu ve bu durumda ona direnilebileceğini ima eder. Bu elbette birçok düşünür tarafından da söylenmiştir. Hükümdarın yetkisi yasa ile sınırlıdır. Ancak Marsilius'da yeni olan şey bu yasanın kaynağının toplum olması ve amacının da toplumun refahına yönelik olmasıdır. Böylelikle devlet anlayışı giderek dünyevi kavramlar ile tanımlanmaya başlamıştır.

Böylelikle Marsilius, dünyevi iktidara uygarlığı denetleme yetkisini veren şehir devleti kuramını yeniden diriltmeye çalıştı. Bu biçimi ile Orta Çağ felsefesinin ürettiği doğalcı Aristotelesçiliğin en saf hâlini temsil ediyordu ve İtalyan Rönesansı'nın iki yüzyıl sonra Machiavelli'de olgunluğuna ulaşmış olarak ortaya çıkan, yeniden biçimlendirilmiş paganlığını temsil ediyordu (Sabine, 1964: 303).

Marsilius, bu görüşleri ile modern egemenlik düşüncesinin oluşması için gerekli koşulları sağlamaktadır; daha açıkçası geliştirdiği sivil toplum anlayışıyla (ruhani güce karşı) siyasetin kiliseden bağımsızlığını ve bunun uzantısı olan devletin birliğini kuramsallaştırarak modern (egemen) devlet kavramına giden yolu açmaktadır.

Bu yolu genişleten bir diğer filozof ise Ockhamlı William olmuştur. William, Marsilius kadar dünyevi iktidar ile ruhani iktidar arasındaki çatışmada katı bir tutum takınmamıştır. Ancak o da dünyevi iktidar ile ruhani otoriteyi birbirinden ayırmaya çalışmıştır. Ockham, imparatorluk yetkisinin papadan

geldiğinin ve imparatorun papanın vassalı olduğu iddiasının kutsal metinlere dayandırılmayacağını belirtir (Ockham, 1992: 131-133). Bu papalık yanlılarının iddialarına bir karşı çıkıştır ve dünyevi iktidarın meşruluğunun papaya dayandırılmayacağını düşünmektir. Burada Ockham, papalık yanlılarının ileri sürdüğü iki kılıç öğretisini de reddeder. Bu öğreti İncil'deki '*Ya Rab, işte burada iki kılıç var*' (Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma, 2001: 1324) sözüne dayandırılmaktadır. Ockham'a göre ise; '*imparatorluğun papadan geldiği veya papanın hem dünyevi hem de ruhani iktidara sahip olduğu kanıtlanamaz. Çünkü mistik anlamda iki kılıcın bu iki iktidarı temsil ettiği kutsal yazının hiçbir yerinde açıkça ima edilmemiştir*' (Ockham, 1992: 139).

Böylece Ockham, papalık ve imparatorluk arasındaki egemenlik tartışmasında tavrını imparatorun yanına koymuştur. Ockham şöyle der: '*...imparator üzerinde Tanrı'dan başka dünyevi bir güç yoktur...*' (Ockham, 1992: 117). Peki, imparatorun gücü Tanrı'dan gelmiyorsa nereden geliyordur? Ockham'a göre, imparatorun iktidarı Tanrı'dan gelir, papalık vasıtasıyla değil, insanların vasıtasıyla gelir (Kilcullen, 1999: 317). Yani imparatorun iktidarının temeli yine Tanrı'dadır. Ancak burada papa aracı olarak reddedilmiştir. Burada bir diğer önemli nokta Ockham'ın iktidarın gücünü halktan aldığıdır. Çünkü Roma İmparatorluğu'nu oluşturan Romalılardır. Bu nedenle imparatorluk Romalılara dayanır. Bu noktadan sonra imparatorun gücünün sınırları da çizilir. Bu sınır pozitif yasalarla. Yasalar tarafından sınırlanan imparator, onların üzerinde değil onlarla sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla dünyevi iktidar pozitif yasaların öngördüğü şekilde dünyevi amaçlar için çalışacaktır. Elbette burada Ockham kiliseyi tamamen dışlamaz. Kilisenin yetkisini yalnızca dini konularla sınırlar.

Papanın iktidarının bütünlüğü, herhangi bir şeyi ilahi yasa veya doğal yasa ile ilişkilendirerek onu yönetme iktidarını kapsamaz. Papa, öncelikle dünyevi yöneticilerin haklarına saygı göstermelidir, onun onaması sivil yönetimin meşruluğu için gerekli değildir, hatta o kendi alanı içerisinde gaddarca bir yönetim göstermemelidir (McGrade, 1999: 292).

Gördüğümüz üzere Ockham, devleti dünyevi amaçlar için kurulmuş ve bunun için de meşruluğunu papadan almaya ihtiyaç duymayan bir kurum olarak düşünüyordu. İmparator da iktidarını halktan alır. Ancak bu iktidarın gerçek kaynağı Tanrı'dır. Görüldüğü gibi yavaş yavaş Yeni Çağ'ın devlet ve egemenlik anlayışına felsefi düşünce yaklaşmaktadır. Hukuka verilen önem,

kiliseden bağımsızlaşan bir iktidar anlayışı, dinî yaşam da dâhil tüm alanları düzenleyecek olan bir organizasyon olarak devletin düşünülmesi, egemenliğin meşruluğunu kendinin sağlaması gibi fikirler yavaş yavaş boy vermeye başlamaktadır. Bu noktada Ockham, Orta Çağ düşüncesinin sonlarına denk gelmektedir. Ancak Ockham'ın düşüncesi tam anlamıyla Orta Çağ'dan kopuşu simgelemez.

Orta Çağ düşüncesinin sona ermesindeki en büyük etken, feodal yapının desteklediği bölgesel yönetimlerin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlaması oldu. Bu parçalı yapı içerisinde merkezi otorite kurulamamakta ve bunun sonucu olarak da kilise gibi hiyerarşik bir örgütlenmeye sahip olan, merkezi bir güce dayanan ve kendi ekonomisini yaratmış olan bir kurumun dünyevi iktidar alanında hak talep etmesi olağandı. Ancak ne zamanki bu feodal yapıyı ayakta tutan sistemde gedikler açılmaya başladı, işte o zaman da kilisenin egemenlik iddiasına ihtiyatla yaklaşımlar ortaya çıktı. Üretimin artık kendine yeten bir köy üretiminden çıkmaya başlayarak pazar için üretimin yapılmaya başlanması, kentlerin gelişerek ticaretle uğraşan ve toprağa bağımlı olmayan bir sınıfın ortaya çıkması, tekniğin gelişerek verimliliğin artması sonucu elde edilen kazançtaki artış, eğitimin gittikçe yaygınlaşması gibi etkenler dolayısıyla merkezi otoriteler güç kazanmaya başladılar. Güç kazananlar güçlerini arttırmak için kendileri kadar güçlü olmayan bölgeleri yönetimleri altına almaya başladılar. Bu da gittikçe büyüyen ve gücünü arttıran monarşilerin oluşmasına öncülük etti. Bu süreç içerisinde krallar kendi otoritelerinin tamamen tanınmasını talep etmeye başladılar ve bu da kilise ile aralarındaki egemenlik savaşının alevlenmesine sebep oldu. Sonuçta kilise bu savaşı zorunlu olarak kaybetmeye başladı. Kilise artık dünyevi meselelerde söz söylemekten vazgeçmeye başladı.

Bahsettiğimiz Orta Çağ döneminin bitişinde devlet anlayışının tamamen seküler bir çerçeveye oturduğunu söyleyemeyiz; ancak iktidar artık kendi meşruluğunu kanıtlamak için dinsel otoriteye muhtaç hissetmemektedir kendisini. Hatta dinsel otoriteyi kendisine bağımlı kılmak istemektedir. Krallıklar içerisinde özerk bir alan hâline gelmiş olan kilise toprakları kralların iştahlarını kabartmaktaydı ve bu toprakları denetim altına alabilmek için hiçbir fırsatı kaçırmak istemiyorlardı. Örneğin 1378 ile 1417 yılları arasında yaşanan büyük bölünme ile papalığın saygınlığı gittikçe azalmaya başlamıştı (Sabine, 1964:

313). Büyük bölünme esnasında aynı anda üç papa ortaya çıkmıştır ve büyük tartışmalar sonunda bu kriz 1417'de bir kurulun toplanıp bir kişiyi papa seçmesi ile sona ermiştir. Bu olay insanların papalık kurumuna ve kiliseye olan güvenini sarstı ve kilisenin yeniden düzenlenmesi fikri reform hareketine yol açtı.

Kral ve papalık arasındaki çatışmalar egemenlik fikrinin oluşumuna zemin hazırlayacaktır. Gittikçe güçlenen krallar artık kendi maliyelerini, bürokrasilerini ve ordularını kurmaya başlayarak kiliseden özerkleşerek iktidarlarını sağlamlaştırmaktaydılar. Hatta ulusal kiliselerin oluşmaya başlaması ile papalık kurumu gücünü iyice kaybederek gittikçe egemenlik iddiasından vazgeçmeye başladı. İngiltere'de VIII. Henry Anglikan kilisesini kurarak Katolik kilisesinden ve dolayısıyla papadan bağımsızlaşmıştır. Fransa Kralı da kendi ülkesindeki kilise ile Roma kilisesi arasındaki ilişkiyi en aza indirmeye çalıştı ve bunda da bir ölçüde başarılı oldu. Hatta Fransa Kralı IV. Philip 1307 yılında papayı tutuklayıp papalığı Avignon şehrine taşıdı. Bu durum 1377 yılına kadar sürdü ve daha sonra papalık tekrar Roma'ya nakledildi. Bu bize egemenlik mücadelesinde dünyevi iktidarların artık gittikçe güç kazandığını göstermektedir. Gittikçe güç kazanan krallar henüz tam anlamıyla mutlak monarklar hâline dönüşemediler. Hâlâ feodal dönemin kalıntıları temizlenememişti. Ancak artık kralların egemenlik iddiasının karşısına çıkabilecek ve hak iddia edebilecek bir güç kalmamıştı.

Orta Çağ sonlarında krallık yandaşları gittikçe de artmaya başlamıştır. Güçlü bir otoriteye ve kodifiye edilmiş bir hukuka ihtiyaç duyan burjuvalar, krallık otoritesinden yana idiler. Ayrıca kilise artık gittikçe büyüyen bir mali külfet ve israf kaynağı hâline gelmeye başlamıştı. Soyluların yerel iktidarlara, ticareti baltalamakta ve burjuvazinin önüne engeller dikmekteydi. Bu nedenle kralın şahsında kilise ve soylulara karşı doğal bir koruyucu bulduklarını düşünen halk kitlelerinin yandaşlığı da, devletlerin lehine rol oynamaktadır (Braudel, 1996: 338). Ayrıca Orta Çağ'ın sonlarına doğru hukuk çalışmalarının artması ve doğal hukuk anlayışının oluşması ile bireycilik düşüncesi boy vermeye başlayarak Orta Çağ'ın her şeyi bir bütünün parçası olarak gören dünya görüşünün temellerini oymaya başlamıştır. Tüm bu etkenler bir araya gelince mutlak monarşilerle karşılaşmaya başlamaktayız.

16. yüzyılın başlangıç yıllarında mutlak monarşi Batı Avrupada gittikçe artan bir şekilde yaygın yönetim biçimi olmaya başlamıştır. Dinî yöneticiler gittikçe artan bir şekilde her yerde kraliyet kontrolü altına giriyorlar ve sonunda da kilisenin yasal otoritesi kaybolmaya başlıyor (Sabine, 1964: 333).

Elbette reform hareketi de Orta Çağ düşüncesinden Yeni Çağ düşüncesine geçişi sağlayan en önemli kaynaktır. Reform hareketi ile birlikte Roma Kilisesi üstünlüğünü iyice kaybetmiş ve dünyevi iktidar karşısında iyice güçsüzleşmiştir. Reform hareketi ile modern devlet ve egemenlik görüşleri iyice belirginleşmeye başlamıştır. Reform hareketi sonucu ortaya çıkan şey ‘...siyasal iktidarı elinde tutan prens ile ulusal nitelikteki yeni kilise örgütlenmelerinin birleşmesi, dünya üzerindeki iktidarın tekleşmesi olmuştur’ (Ağaoğulları, Köker, 2004: 149).

Reform hareketinin en önemli siması Martin Luther'dir (1483-1546). Luther'in devlet hakkındaki görüşü tamamen Roma Kilisesinin iddialarına karşıt biçimde dünyevi iktidardan yanadır. Luther ‘*Dünyevi hukuku ve kılıcı çok sıkı biçimde kanıtlamalıyız ki hiç kimse onun Tanrı'nın isteği ve yazgısı ile dünya üzerinde bulunduğundan şüphe etmesin*’ (Luther, 1961: 366) diyerek, iktidarın kaynağının direkt olarak Tanrı'dan geldiğini düşünür. Luther, ‘*Âdemin tüm çocuklarını iki gruba ayırmalıyız: birinci gruptakiler Tanrı'nın krallığına aittirler, ikinci gruptakiler de dünyanın krallığına*’ (Luther, 1961: 368) diyerek, bilindik ayrımı yapar. Ancak Tanrı'nın krallığının tek üyeleri gerçek Hristiyanlardır. Bu anlamda Luther, gerçek Hristiyanı Tanrı'nın sözüne tam ve uygun olarak yaşayan kişi olarak betimler. Tanrı'nın krallığında yaşayan gerçek Hristiyanların yasaya, yöneticiye ihtiyaçları yoktur çünkü onlar zaten doğru bir şekilde yaşarlar. Ancak buna rağmen dünyevi bir yönetim gereklidir. Çünkü dünyanın tümü gerçek Hristiyanlardan oluşmaz -dünyada ve kalabalıklarda her zaman Hristiyan olmayanlar bulunacaklardır, hatta bu insanlar vaftiz edilmiş olsalar ve Hristiyan olarak isimlendirilseler bile- (Luther, 1961: 371). Dolayısıyla gerçek Hristiyanlık kişilerin kendi vicdanlarında yaşayabilecekleri bir şeydir. Bizler kimlerin gerçek Hristiyan olduklarını bilemeyiz. Dolayısıyla da dünyevi bir yönetime de ihtiyaç vardır. Ancak Luther, Tanrı'nın krallığının dünyevi krallığa hiçbir şekilde müdahale edemeyeceğini düşünür. Ona göre, dünyevi yönetim yaşam ve mülkiyet ve dünya üzerindeki görünen şeyler dışında başka şeyleri kapsayamayacak yasalara sahiptir (Luther, 1961: 382). Dünyevi krallı-

ğın yetki alanı böylelikle belirlenmiştir ve insanın günlük yaşantısında yetkili kılınmıştır. Dünyevi otorite Luther için itaat edilmesi gereken bir otoritedir. Çünkü Luther için, devletin kılıcını kullanması, yani yasa yapması yargılaması ve cezalandırması, ilahi bir görevdir. Yani prens, eğer ki zorbalığa başvuruyorsa ve adaletsiz davranıyorsa bu yine de bir Tanrısal görevdir, Tanrı'nın cezalandırmasıdır. Burada Luther'in otoriteye mutlak itaat vurgusu öne çıkmaktadır ve bu otorite de dünyevi otoritedir. Elbette burada Luther'in papalığa saldırması karşısında Alman İmparatorunun desteğini sağlamak için otoriteye bağlılığa bu kadar vurgu yaptığı anlaşılabilir. Dinsel bir otoriteyi reddeden Luther'in sığınacağı tek otorite dünyevi otoritedir.

Modern devlet ve egemenlik anlayışına temel iddialarını sağlayan bir diğer filozof ise Francisco Suarez'dir (1548-1617). Suarez'e göre, siyasi birlik, aile ve bireyleri, toplumun yöneticisine ya da üstün bir otoriteye bağlayan ve bu topluluğun varlık koşulu olan, açık ya da gizli bir anlaşmadan doğar (Akal, 1997: 206). Burada görüldüğü gibi Suarez, siyasi yapının kuruluşunu, Yeni Çağ'da örnekleri görülebileceği gibi tamamen bir sözleşmeye dayandırır. Burada insanlar kendi kaderlerini belirlemek üzere kendi kararları ile bir sözleşme yaparak siyasi birliği oluşturmaktadırlar. Böylelikle Suarez ile beraber iktidarın ilkesi ile onun kullanımı arasındaki ilişki kurulmaya başlanmıştır. Suarez, siyasi birlik olan devleti böylesi toplumsal bir temele dayandırırken Tanrı'yı tamamen devre dışı bırakmaz. Ona göre yine de siyasi iktidarın kaynağı Tanrı'dan gelir. Ancak siyasi iktidarın kaynağı Tanrı da olsa, Suarez, devreye siyasi iktidarın temsili ve kullanımı aşamalarında, insan iradesi kavramını sokar (Akal, 1997: 204). Bu anlamda insanların ortak iradesi ile kurulmuş olan siyasi birliğin iktidarının kaynağı rızadır. Böylece Suarez ile beraber modern egemenlik fikri belirmeye başlamaktadır. Çünkü ortak rıza ile oluşturulan iktidar hiç kimsenin kişiliğine ait değildir ve kendisinden başka hiç kimseye karşı sorumlu değildir. Genel olarak yöneticiler, özel olarak da krallar, siyasi iktidarın sahipleri değil, olsa olsa siyasi toplumun hizmetindekiler, delegasyonla siyasi iktidarı kullananlardır (Akal, 1997: 208). Siyasal iktidar, yani devlet, toplumun ortak iradesinden doğduğuna göre sorumlu olduğu tek yer de toplumun iradesidir. Bu nedenle siyasi birlik toplumun genel iyiliğine ve amacına hizmet etmek zorundadır.

SONUÇ

Orta Çağ politik düşüncesine genel olarak baktığımızda dönemlere özgü iddialarla karşılaşmaktayız. Ancak Orta Çağ'a egemen olan çatışma dünyevi iktidar ile kilise iktidarı arasındaki çatışmadır. Tüm Orta Çağ düşünürleri kilise tarafından verilen teolojik eğitimden geçtikleri için yönetim ve egemenlik sorununu teolojik bir bakış açısıyla tartışmışlardır. Orta Çağ boyunca siyasal ve toplumsal düzenin nasıl düzenleneceği fikri adalet teması ile çözümlenmeye çalışıldı. Bu nedenle birçok Orta Çağ düşünürü adil bir yönetimin nasıl olacağını tartıştı. Adaleti sağlayacak olan şey ise yasalardır. Hemen hemen tüm Orta Çağ düşünürleri yasaların kaynağı ve nasıl olması gerektiği üzerine düşünmüşlerdir. Bu düşünülere göre, iyi bir yönetimi kötü bir yönetimden ayıran şey yasalara uygun, adil bir yönetim olup olmadığıdır. Bu nedenle Salisburyli John, tiran ile prens arasındaki farkın yasalara uyup uymaması olduğunu belirtir. Yine St. Thomas hukuka yaptığı vurgu ile yönetimin adaleti sağlaması gerektiğini düşünür. Hukukun ve adaletin üzerinde bu kadar durulması elbette egemenlik konusundaki tartışmayı beraberinde getirecektir. Toplum düzenleyen ve yaşamın yönünü belirleyen yasayı kim belirleyecektir? Orta Çağ boyunca devam eden egemenlik mücadelesinin altında bu soruya verilecek cevap ta yatmaktadır.

Yasayı yapmak ve bunu uygulamak egemenliğin en önemli işaretlerinden birisidir. Bu yetkiye ortak olmak isteyen kilise, doğal olarak dünyevi otoritenin yetkisinin bir bölümünü ondan alarak gücünü arttırmak istemiştir. Özellikle kilisenin kendi hukukunu ve kendi iktisadını yarattığı alanlar dünyevi otoritenin egemenlik iddiasını zayıflatmaktaydı. Ayrıca yasa yapma yetkisinin Tanrısal bir kaynağa bağlanması da dünyevi iktidarı tam egemen olmaktan alıkoyuyordu. Orta Çağ düşünürleri yasanın asıl kaynağının Tanrı olduğunu düşünmekteydiler. İnsanların koyacağı pozitif yasalar, Tanrısal kaynaklı olan doğal hukuka uygun olmalıydı. Aksi takdirde adil ve meşru bir yönetimden söz edilemezdi. Ancak bu uygunluğu denetleyecek ve onaylayacak olan kimdi? İşte bu soruya verilen değişik cevaplar egemenlik tartışmasındaki safları belirliyordular.

Kimi filozoflar denetleyici ve sınırlandırıcı güç olarak kiliseyi görüyorlardı. Bu görüşten yana olanlar asıl egemenin kilise olduğunu, çünkü kilisenin ve dolayısıyla papanın onaması olmaksızın kurulan yönetimler Tanrı'nın mutlak

adaletinden sapmış olacağını ve yıkılması meşru birer tiranlığa dönüşeceğini düşünmektedirler. Gelasius'un iki kılıç kuramı ile ve daha sonra Unam Sanctam Fermanı ile kilise asıl egemenin kendisi olduğunu ve dünyevi otoritenin ise kiliseye bağımlı olan, ancak kilisenin uğraşmasına değmeyecek olan dünyevi işleri düzenleyecek bir yapı olduğunu iddia eder. Bu yaklaşım feodal dönemde bir süreliğine kabul görür. Çünkü kilisenin egemenliğini tam anlamıyla karşısına alabilecek dünyevi bir otorite henüz oluşmamıştır. Feodal dönemin parçalı iktidarı, gücü değişik yapılar arasında bölmüştür. Vassallık ilişkisi gücün merkezleşmesini engellemiş ve zaman zaman birbirleriyle çatışan iktidar odaklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yine feodal dönemin iktisadi yapısı, merkezi bir orduya sahip olabilecek bir devlet yapılanmasını pek mümkün kılmıyordu. Çünkü merkezi ve güçlü bir ordunun dayanacağı ne bir mali sistem vardı ne de böylesi bir orduyu besleyip donatabilecek zenginlik, krallıklar tarafından yaratılmıyordu.

Bu durumları veri kabul eden ve çağlarının gerçeklikleri içinde düşünen filozoflar da, devlet ve egemenlik konusunda ikircikli düşünceler öne sürmekteydiler. Orta Çağ'daki tüm filozoflar kilisenin gücünü görmezden gelmemişlerdir ve devletin kaynağını açıklarken her zaman ilahi bir kaynağa başvurmuşlardır. Bu başvuru zaman zaman papalığın mutlak üstünlüğünü vurgulamak şeklinde olmuş, zaman zaman ise dünyevi iktidarın görece bağımsızlığını savunmak şeklinde olmuştur. Ancak tüm Orta Çağ boyunca dünyevi iktidarın kendi kendisinin temeli olarak görülmemiştir. Böylesi bir bakış açısı ancak modern dönemde karşımıza çıkacaktır. Gerçi Orta Çağ'ın sonlarına doğru St. Thomas gibi bazı filozoflar Aristoteles ve Roma hukukunun etkisi ile devleti sosyal bir yapı ve toplum refahını arttırmakla yükümlü bir organizasyon olarak görmeye başlamışlardır. Ancak yine de devletin egemenliğini ilkesel olarak ilahi bir güce dayandırmaktan da geri durmamışlardır. Papalığın ve kilisenin gücünün azalması ile beraber modern egemenlik kuramına temel sağlayacak olan görüşler ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu bakımdan Marsilius ve Ockham devleti artık yarı bağımsız bir yapı olarak düşünmüşler ve onun tek kaynağı olarak kiliseyi değil aynı zaman da içinde barındırdığı yurttaşları da saymaya başlamışlardır.

Orta Çağ'ın sonlarına doğru devlet ve egemenlik görüşlerindeki bu değişimin sebeplerinden birisi de papalığın ve evrensel kilisenin gücünü yitirmesi

ve insanlar arasındaki güvenilirliğinin azalmasıdır. Öncelikle ‘Büyük Bölünme’ ile başlayan ve daha sonra reform hareketi ile devam eden süreçte kilisenin hiyerarşik düzeni parçalanmıştır. Birçok bölgede yerel kiliseler ortaya çıkmıştır ve yerel kiliseler buldukları ülkenin yöneticisine bağlı kalmışlardır. Bu, gücün merkezileşmesinin önünü açan en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Roma Kilisesinin etkinliğinin azalması aynı zamanda modern anlamda egemenlik fikrinin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Çünkü egemenlik yalnızca, *stricto sensu* (tam anlamıyla) *din dışı* iktidar olarak kendini düşünen ya da düşünmese bile böyle uygulayan bir iktidara uyar (Mairet, 2005: 217).

Kilisenin etkisinin gitgide kırılması ile kralın atanması sorunu ortadan kalkmıştır. Kralın papa tarafından atanmasının geçerliliğini ve gerekliliğini yitirdiği noktada artık kendi meşruluğunu kendinden devşiren egemen bir güçten söz edebilme imkânı ortaya çıkabilmektedir. Ancak aynı zamanda bu gücün egemenliğin vazgeçilmez bir ögesi olması da demektir. Yani Orta Çağ’da göremediğimiz iktidarın kendi meşruluğunu kendinden alması ve iktidarın meşrulaştırılmasının iktidar dışı bir merkez tarafından yapılmaması ancak gücün tek elde bulunması ile mümkündür. Orta Çağ filozoflarının modern egemenlik anlayışına uzak olmalarının sebebi de budur. Orta Çağ boyunca iktidarın ilkesi ile onun kullanımı birleştirilmemiş ve egemenlik hep kutsal olan ile ilişkilendirilmiştir. Ancak daha sonra Aristoteles ve Roma hukuku çalışmalarının etkisi ile siyaset ve devlet toplumsal bir temele oturtulmuştur. Gerek St. Thomas da gerekse Marsilius da, devlet dünyevi amaçlarla oluşturulmuş bir yapıdır. Böylelikle ilk olarak devletin din dışı bir şekilde kavranmasının ipuçları ortaya çıkmıştır. Ancak bu modern egemenlik anlayışının oluşması değildir. Çünkü bu düşünürler hükümdarı Tanrısal yasaya bağlı kılarak egemenlik anlayışına ulaşamamışlardır. Bunu yapacak olanlar onlardan sonra gelecek filozoflar olacaklardır. Çünkü egemenlik fikri, bir tarafta, tüm Hristiyan hükümdarların etkinliklerini hem arttıran hem de sınırlayan evrensel bir camia kurmak isteyen papalık ve imparatorluğun iddialarına ters düşmekteydi; öte yandan feodalizmden miras alınan ve hâlâ zümre kimliğini simgeleyen siyasi imtiyazların dağıtılması gibi bir fikirle mücadele etmekteydi (Poggi, 2007: 60).

Özellikle Suarez’in görüşleri bize modern egemenlik anlayışının ne şekilde oluşturulacağını genel çerçevesini çizmeye başlamıştır. Suarez’in

sözleşmecî anlayışı ve iktidarı rızaya dayandırması, egemenliğin meşruluğunu kendinde görmesi anlayışına oldukça yakın durmaktadır. Suarez ile beraber aynı dönemde yaşamış olan Jean Bodin, gerçek anlamda modern egemenlik fikrinin oluşturucusudur. Bodin ve Machiavelli ile beraber artık Orta Çağ'dan bambaşka bir şekilde algılanan ve yapılandırılan bir devlet görüşü ile karşı karşıya kalacağız. Modern devlet, ortaya çıkışı itibarıyla güce hayran bir yapı olarak görülecektir. Orta Çağ'ın genelindeki parçalı iktidarın yarattığı sıkıntılara karşı, modern dönemde devlet tek ve mutlak hâkim olarak görülmeye başlanacak ve bu görüş Thomas Hobbes'in *Leviathan*'ında somutlaşacaktır. Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a geçişteki bu kırılma kökten bir dönüşümü de getirecektir. Artık devlet hiçbir zaman kendisini ilahi kudretin bir yapısı olarak görmeyecek ve egemenlik tamamen dünyevi kavramlarla açıklanmaya çalışılacaktır.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M. A. & Köker, L. (1996). *İmparatorluktan Tanrı Devleti'ne* (2. b.). Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- AĞAOĞULLARI, M. A. & Köker, L. (2004). *Tanrı Devletinden Kral Devlete*. İstanbul: İmge Kitabevi Yay.
- AKAL, C. B. (1995). *Yasa ve Kılıç*. İstanbul: Engin Yay.
- AKAL, C. B. (1997). *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*. Ankara: Dost Kitabevi Yay.
- AKYOL, O. F. (2005). *Thomas Aquinas Doctor Angelicus: Hayatı Eserleri ve Düşüncesi*. İstanbul: Homer Kitabevi Yay.
- AQUINAS, T. (2005). *Political Writings/Thomas Aquinas*. (Çev. R. W. Dyson,). Cambridge University Press.
- AQUINAS, T. (2006). Prenslik Yönetimi Üstüne'den Seçme Parçalar. M. Tunçay içinde, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- AQUINAS, T. (2006). Toplu Dinbilim'den Seçme Parçalar. M. Tunçay içinde, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- ARISTOTELES. (1983). *Politika*. (Çev. M. Tunçay). İstanbul: Remzi Kitabevi Yay.
- AUGUSTINE, S. (1984). *City of God*. (Çev. H. Bettenson). London: Penguin Books.
- BERİŞ, H. E. (2006). *Küreselleşme Çağında Egemenlik: Ulusal Egemenliğin Yeni Sınırları*. Ankara: Lotus Yay.
- BLOCH, M. (2005). *Feodal Toplum* (4. b.). (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yay.
- BRAUDEL, F. (1996). *Uygurlıkların Grameri*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- CANNING, J. (1996). *A History of Medieval Political Thought*. New York: Routledge.
- CARLYLE, R., & Carlyle, A. (1950). *A History of Medieval Political Theory in the West*. London: William Blackwood and Sons.
- COŞKUN, İ. (1997). *Modern Devletin Doğuşu*. İstanbul: Der Yay.
- GIERKE, O. (1922). *Political Theories of the Middle Age*. (Çev. F. W. Maitland). Cambridge University Press.
- GILSON, E. (1958). Foreword. S. Augustine içinde, *The City of God*. New York: İmage Books.
- JOHN, S. (2006). Devlet Adamı Kitabından Seçme parçalar. M. Tunçay içinde, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*. İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

- JONES, W. T. (2006). *Orta Çağ Düşüncesi: Batı Felsefesi Tarihi*. (Çev. H. Hünler). İstanbul: Paradigma Yay.
- KILCULLEN, J. (1999). The Political Writings. P. V. Spade içinde, *The Cambridge Companion to Ockham*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KUTSAL KİTAP:Eski ve Yeni Antlaşma. (2001). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- LUTHER, M. (1961). Secular Authority: To What Extent It Should be Obeyed. J. Dillenberger (Dü.) içinde, *Matin Luther: Selection From His Writings* (Çev. J. Schindel). New York: Anchor Books.
- MAIRET, G. (2005). Padovalı Marsilius'dan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu. C. B. Akal (Dü.) içinde, *Devlet Kuramı* (Çev. C. B. Akal). Ankara: Dost Kitabevi Yay.
- MARIET, G. (2005). Padovalı Marsilius'dan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu. C. B. Akal içinde, *Devlet Kuramı*. İstanbul.
- MCGRADE, A. (1999). Natural Law and Moral Omnipotence. P. V. Spade içinde, *The Cambridge Companion to Ockham*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OCKHAM, W. O. (1992). *A Short Discourse on Tyrannical Government*. (Çev. A. S. Grade, Dü., & J. Kilcullen). Cambridge: Cambridge University Press.
- PARIS, J. O. (1993). On Kingly and Papal Powers. R. Lerner içinde, *Medieval Political Philosophy* (Çev. E. L. Fortin). New York: Cornell University Press.
- PATAVINUS, M. (2006). Barış Savunucusu'ndan Seçme Parçalar. M. Tunçay içinde, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- POGGI, G. (2007). *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*. (Çev. A. Babacan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- ROBINSON, J. H. (1904). *Readings in European History: A Collection of Extracts from the Sources Chosen with the Purpose of Illustrating the Progress of Culture in Western Europe since the German Invasions*. Boston: Ginn & Company.
- SABINE, G. H. (1964). *A History of Political Theory* (3. b.). Holt, Rinehart and Winston Inc.
- SCHMITT, C. (2002). *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Üzerine Dört Bölüm*. (Çev. E. Zeybekoğlu). Ankara: Dost Kitabevi Yay.
- ŞENEL, A. (1982). *Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarih Öncesinde İlkçağda Orta Çağda ve Yeni Çağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- TANNEBAUM, D., SCHULTZ, D. (2005). *Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*. (Çev. F. Demirci). Ankara: Adres Yay.

DEMOKRASİNİN İLKELERİ VE KURUMLARI¹

Miray ÖZDEN

Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
mirayozden@nku.edu.tr

GİRİŞ

Demokrasi, yıllardır bu konuda araştırma yapanlar tarafından üzerinde en çok tartışılan kavramlardan biridir. Uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen, kavramın içeriği konusunda hâlâ bir anlaşma veyahut sınırlarına ilişkin bir uzlaşma alanı yaratılamamaktadır. Bu sebeplerin arasında; her sistemin kendisini demokrasi olarak tanımlaması, halk tarafından yönetimin muğlaklığı, çoğunluk yönetimi fikrinin azınlıkların fikirlerini yansıtıp yansıtmayacağı, demokrasi kurumlarının neyi ifade ettiği ve hangi ilkeler etrafında şekillenmesi gerektiği gibi etmenler sayılmaktadır. Bu yüzden de demokrasi ile ilgili sağlıklı bir tartışma yapabilmek için, ilk olarak, bazı konuların gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu ifadelerin, karşılığının belirlenmesi ve açmazlarının ortaya konması demokrasinin de, bir bakıma, kriz olarak değerlendirilen ve literatürde ‘demokrasi krizi’ olarak yer edinmiş bazı hususların sağlam bir zemine oturtulabilmesine katkı sağlayacaktır.

Son yıllarda, demokrasi krizi söylemi hem bilimsel literatürde hem de popüler yorumlarda yeniden dikkat çekmektedir. Özellikle son iki yıldır, çeşitli ülkelerde meydana gelen siyasi dalgalanmalar -Brexit, ABD Başkanlık seçimleri gibi- eski okul olarak nitelendirilen demokrasi teorilerinin gücünü yitirmesine ve ‘demokrasi ölüyor mu’ söylemlerinin artmasına sebep olmuş-

1 Bu çalışma, 2020 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan ‘Katılımcı Demokrasi ve Yerel Yönetimlerde Katılım: Trakya Örneği’ başlıklı doktora tezinden alıntılanarak hazırlanmıştır.

tur. Bunun yanı sıra demokrasinin; vatandaşların (artan düzeyde) siyasetten hoşnutsuzluğu, siyasi okuryazarlık eksikliği, hükûmetlerde ve politikacılarda düşük memnuniyet ve güven seviyeleri, siyasi parti üyeliğindeki düşüş; ulusötesi kurumlar, merkez bankaları veya düzenleyici kurumlar gibi seçim sorumluluğu olmayan aktörlerin artan gücü, temsili demokrasinin başarısızlığı veya etkisizliği ve hesap verebilirlik ve şeffaflığı ortadan kaldıran karmaşık yönetim düzenlemelerinin çoğalması gibi çeşitli faktörlerin bir sonucu olarak krizde olduğu iddia edilmektedir. Bu yargıların yanı sıra halkın, protestolar aracılığı ile fikirlerini ve görüşlerini ifade etmeleri, seslerini duyurma çabaları gibi oluşumlar, demokrasinin hâlâ istenilir bir yönetim şekli olduğu yönündeki görüşleri arttırmaktadır. Burada daha fazla katılım isteğinin demokrasiyi teşvik etmesi, halkın farkındalık seviyesinin artması, küresel vatandaşlık olgusunun çok daha fazla işlenmesi ve dünya üzerinde bilgiye erişimin artması, bu görüşlerin güçlenmesini teşvik etmektedir.

Demokrasinin kriz olarak değerlendirilmesinin en önemli nedeni, bitmemiş bir proje olarak görülmesidir. Aslında bu bitmemişlik düşüncesi demokrasiyi besleyip taze kalabilmesini sağlayabildiği gibi, sınırlarının net olarak ortaya konulması hususunda da belirsizliklerin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Bu yüzden de demokrasi krizinden bahsedebilmek için hem ne tür bir demokrasi türünden (liberal, sosyal, temsili, müzakereci, katılımcı gibi) bahsedildiğinin belirlenmesi, hem de kriz kavramına ilişkin farklı bağlamların ele alınması mevcut zorlukların üstesinden gelebilmenin çözümü olarak değerlendirilmektedir.

Demokrasi tartışmalarının ana eksenini aslında demokrasi idealinin ciddi şekilde yara aldığı iddiası oluşturmaktadır. Bu iddia, demokrasi idealinin ya da projesinin bir meşruiyet krizi yaşadığı söylemlerinin derinleşmesine sebep olmaktadır. Tabii ki bu söylemlerin artmasında, demokrasi sürecinin ortaya çıkardığı kendi yapısal sorunlarının varlığı -çoğunluğun diktasına dönüşme ihtimali- ve tarihsel süreç içerisinde kavrama eklemlenen anlamların çeşitliliği, bilhassa kapitalizm, ekonomik kriz, temsiliyet krizi, etnik talepler, çoğulculuk gibi hususlardan kaynaklanmaktadır.

Demokrasi kavramının içeriğinin anlaşılması ve demokratik sürecin başarılı şekilde inşa edilebilmesi, demokrasi kavramına atfedilen anlamların varlığına, onun ilke ve kurumlarına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu maksatla

çalışmada öncelikle demokrasinin kavramsal çerçevesi, halk tarafından yönetim ve çoğunluk yönetimi kavramları çerçevesinde çizilecek; daha sonrasında da ilke ve kurumları anlatılacaktır.

DEMOKRASİ KAVRAMI ÜZERİNE

Demokrasi, uzun ve kapsamlı bir tarihe sahip olması sebebi ile tarihsel süreç içerisinde farklı anlatımlara ve değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Demokrasi düşüncesinin temelinde yatan aktif vatandaşlık fikri de, demokrasi modellerinin farklılığına bağlı olarak çeşitli modeller ile açıklanmış ve geliştirilmiştir. Vatandaşların yönetim süreçlerinde etkinliğine ilişkin en eski tartışmalar daha çok topluluğun korunması ve ilerletilmesi üzerinde yoğunlaşırken, daha sonraki dönemlerde tartışmaların yönü müzakere ortamlarının çoğaltılarak yönetimde paydaş olma fikrine doğru evrilmiştir.

Demokrasi, politik alanın en çok kullanılan terimlerinden biridir. Demokrasi çok çeşitli tanımlara sahiptir. Demokrasi öncelikle -ve en genel tanımını ile- halkın egemenliği anlamına gelmektedir. Bu tanım bize demokrasinin, vatandaşların yönetimde kendi egemenliklerini kullandığını söylerken, siyasal sistemlerde uygulanan demokrasi fikrinin pratikte temel kısımlarının göz ardı edildiği paradoksuna ilişkin ipucu da vermektedir. Halkın demokratik bir hükûmet kurmasının temel amaçları, haklarının, çıkarlarının ve refahlarının korunması ve teşvikidir. Demokrasi, her bireyin siyasi topluluğun özerk yönetimine katılmakta özgür olmasını gerektirir. Dolayısıyla politik özgürlük, demokrasi kavramının merkezinde yer almaktadır (civided.org, 2019). Demokrasinin savunduğu temel değerler ve ölçütler tabii ki de savunucularının fikirlerine ve ideolojilerine göre farklılık gösterebildiği gibi ekonomik, sosyal, kültürel koşullara göre de çeşitlenebilmektedir. Bu yüzden de demokrasi kavramı üç farklı tanım çerçevesinde tanımlanabilmektedir. Bassiouni'den hareketle bunlar şu şekilde belirtilebilir (1998: 5):

- *Bir süreç olarak demokrasi*; siyasi örgütlenmeden seçimlere kadar tüm mekanizmaları, prosedürleri ve formaliteleri tamamlamaktadır.
- *Bir durum ya da koşul olarak demokrasi*; demokratik süreçlerin ve çıktıların sivil toplum ve yönetim açısından kapsayıcı olduğunu belirtmektedir.

- *Sonuç olarak demokrasi*, genellikle hükümetler tarafından kararlaştırılan politika ve uygulamaları yürürlüğe koymaktadır.

Bu üç kavram, ne karşılıklı olarak birbirini dışlar ne de çelişkilidir, aksine, bir süreklilik içindedirler. Ancak aralarında ayırım yapmak önemlidir, çünkü bir anlamda demokrasinin üç seviyesini veya aşamasını temsil eder. Bunun yanı sıra içerik ve anlam açısından farklılıklar oluşsa da temelde; katılımçılık, halk tarafından yönetim, meşruiyet, çoğunluk yönetimi ve hukukun üstünlüğü gibi olgulara yaptığı vurgu onu diğer yönetim şekillerinden ayırmaktadır. Tabii burada aslında kavramsal kargaşasının yaşanmasının sebebi de bu unsurlara ilişkin kafa karışıklığının oluşmasıdır. Örneğin halk tarafından yönetim kavramında halkın nasıl tanımlanacağı, kimleri kapsayacağı konusundaki fikir ayrılıkları kavramsal çerçevenin de ana hatlarını oluşturmaktadır. Demokrasi, çoğunlukla halk tarafından yönetim ilkesi üzerinden temellendirildiğinden, halkın kendi kendisini yönettiği, kendi hayatlarını ve kendi toplumlarının kaderini belirleyen hayati kararları aldığını ifade etmektedir. Burada halkın egemenliğini temel alan tanım, demokrasinin içeriğinin genişletilmiş hâlini oluşturmaktadır. Bu tanım, vatandaşların içinde yaşadığı sosyo-ekonomik koşulları da kapsayan ve halkın bölüşüm politikaları üzerinde erk sahibi olmasını sağlayan sürekli bir eğitimi gerekli kılan, katılımcı bir süreci öngörmektedir (Zavala, 2006: 16-20). Buna ek olarak Dünya İnsan Hakları Deklarasyonu da demokrasiyi halk tarafından yönetim vurgusu üzerinden tanımlamaktadır: ‘Demokrasi, halkın kendi siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel sistemlerini ve yaşamlarının tüm alanlarına tam katılımını belirleme konusunda serbestçe ifade etme isteğine dayanmaktadır’ (Vienna Declaration and Programme of Action, 1993, Madde/8). Bu amaçla çalışmada demokrasi sorununa ilişkin süreç, bahsi geçen kavramlar ışığında ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Halk Tarafından Yönetim

Demokrasi kavramının kökeninde, eski Yunanca bir sözcük olan *democratia* yer alır. Eski Yunancada *demos* *halk* olarak tercüme edilirken; *krat* kökünden türeyen kelimeler ise güç, yönetim, hükümdarlık gibi kavramları karşılar. Dolayısıyla demokrasi en yalın tercümesiyle ‘*halk yönetimi*’ anlamına gelir. Bu bağlamda demokrasi, Abraham Lincoln’un meşhur ifadesiyle, ‘*halkın*

halk tarafından halk için yönetimidir. Yani halkın tercihleri ile uyumlu bir yönetimdir (Uslu, 2015: 137).

Demokrasinin tanımlanması hususunda önemli bir kaynak eser oluşturan Sartori, demokrasinin köken bilimsel anlamı içerisinde halk sözcüğünün farklı yorumlar etrafında şekillendiğini belirtmekte ve bunun için altı farklı yorum türüne açıklamaları içerisinde yer vermektedir. Sartori'nin bu aşamada işaret ettiği halk sözcüğünün 'herkes', 'pek çok', 'aşağı sınıf', 'organik bütün', 'salt çoğunluk' ve 'sınırlı çoğunluk' olarak farklı yorumlanması halkın dinamik bir varlık olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır (Sartori, 2014: 48).

Sartori'nin yaptığı yorumlamaların ortak noktasında halkın bir çoğunluk olarak değerlendirilmesi göze çarpmaktadır. Bu da halkın bir çoğunluk iktidarı fikri çerçevesinde, demokrasinin farklı düşünceleri ve kavramları için bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Öyle ki, eski Yunan'da demokrasi halkın veya çoğunluğun egemenliği olarak kullanılmıştır. Fakat çoğunluk aynı zamanda yoksul olduğu için, çoğu kez yoksulların ya da alt tabakanın egemenliği anlamında ele alınmıştır (Arblaster, 1994: 28). Bu yüzden de Sartori'nin halk kelimesinden ne anlamamız gerektiği adına yaptığı yorumda kullandığı 'aşağı sınıf, bir bakıma eski Yunan kullanımına atıf yaparak, alt tabakanın egemenliğine vurgu yapmaktadır.

Sartori'nin yaptığı vurgulara benzer olarak Heywood da demokrasi tanımlamasının yapılmasında halk kavramının ne ifade ettiğinin belirlenmesini ilk etapta uygun görmektedir. Çünkü 'a- Halkın kim olduğu veya siyasi iktidarın ne ölçüde dağıtılması gerektiği, b- Gerçekten de halkın kendi kendisini yönetip yönetmediği veya hükümetin, onları temsil etme iddiasındaki siyasetçilerin ve partilerin eline bırakılıp bırakılmaması, c- Demokratik süreçle kolektif kararlar almanın ne ölçüde uygun olduğu' (Heywood, 2008: 121) konuları, demokrasi kavramına ilişkin belirsizliklerin de ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır.

Günümüzde halk, her ne kadar bütün yetişkin vatandaşları kapsayan bir anlam içerse de Atina toplumunda üç büyük grup halktan ayrı tutulmaktadır. Bunların başında, herhangi bir soru sorulmaksızın, yetişkin nüfusun doğal olarak yarısını oluşturan kadınlar gelmektedir. İkinci olarak, Atina'da yaşayan ve çalışan yabancılar, vatandaş kitlesinden ayrı tutulmaktadır. Son olarak da köleler bu sınıflandırmanın dışında tutulmaktadır.

Demokrasi, çoğunlukla halk tarafından yönetim ilkesi üzerinden temellendirildiğinden, halkın kendi kendisini yönettiği, kendi hayatlarını ve kendi toplumlarının kaderini belirleyen hayati kararları aldığı ifade etmektedir. Burada halkın egemenliğini temel alan tanım, demokrasinin içeriğinin genişletilmiş hâlini oluşturmaktadır. Bu tanım, vatandaşların içinde yaşadığı sosyo-ekonomik koşulları da kapsayan ve halkın bölüşüm politikaları üzerinde erk sahibi olmasını sağlayan sürekli bir eğitimi gerekli kılan, katılımcı bir süreci öngörmektedir (Zavala, 2006: 16-20).

Demokrasilerde halk kelimesine vurgu bir bakıma iktidarın da kimin eli ile kullanılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Örneğin, iktidarın bizzat halk eli ile kullanıldığı Antik dönemde, tüm devlet faaliyetleri yurttaşlar tarafından yerine getirilmektedir. Burada yurttaşın siyasal bir varlık olarak, siyasal yaşama aktif katılımı, iyi yurttaşlığın ön koşulu sayılmaktadır. Bu sistemde devlet faaliyetleri yürütmede görevli profesyonel kadrolar olmadığı için, bu işlerin yürütülmesinde halk doğrudan görevliydi. Fakat Antik demokrasilerden modern demokrasilere geçilmesi ile birlikte halkın iktidarı elinde tutması ve doğrudan kullanması da değişiklik göstermeye başladı. Bu aşamada halk artık iktidarı bizzat kendi eli ile kullanan konumundan, iktidarı kullanan elit bir kadroyu denetleyen konumuna geçmektedir. Burada söz konusu olan bir halk iktidarından ziyade, halk tarafından denetlenen bir azınlık yönetimidir. Bunun için de Antik demokrasilere kıyasla, halkın bu sistemdeki rolü politika üretmek, karar almak ya da uygulamaktan ziyade; düzenli yapılan seçimler aracılığı ile siyasal kadroları beğenip beğenmeme iradesini ortaya koymaktır (Uygun, 2017: 399-400).

Demokrasiyi bir prosedürden ya da yöntemden çok bir iktidar yapısı olarak tanımlayan Ringen'e göre, de, '*Yurttaşların kolektif kararlar üzerindeki nihai denetimi sağlam biçimde kurumlaşmış bir tarzda ellerinde tuttukları bir siyasal yapı demokratiktir.*' Bu ifade ile Ringen, bir bakıma nihai olarak iktidarın kimin elinde bulunduğuna vurgu yapmaktadır. Yurttaşların kolektif kararların alınmasında saygı ilkesi çerçevesinde bir etkinlik göstermeleri demokrasinin varlığına da atıfta bulunmaktadır. Çünkü bu, kararların güven ortamı içerisinde alınmasının önünü açmakta; iktidarın kaynağının yurttaş olduğunun gerekçesini oluşturmaktadır. Burada iktidarın nasıl kullanılacağına ilişkin olarak, yurttaşların bunu ya doğrudan demokrasi ile bizzat kullanma ya da

güven duydukları, kendi bilgileri altında kullanılmasını sağlayacakları temsilciler/elitler aracılığı ile kullanma hakları vardır. İkinci durumda da yurttaşlar, devredilmiş iktidarı geri alma ya da tercihlerine göre başka seçkinlere aktarma yönündeki nihai yetkiyi ellerinde tutmaktadırlar (Ringen, 2010: 49-50).

Demokraside iktidarın halk eli ile kullanılması vurgusu, halk tarafından yönetim ifadesi, aslında demokrasi teorisyenleri açısından gerçekleştirilmesi imkânsız bir ideali ortaya koymaktadır. Çünkü demokrasinin herhangi bir temsil aracılığı ile değil de doğrudan yöntemler aracılığı ile gerçekleştirilmesi ölçek sorununun yaşanmadığı, daha küçük toplumlarda işlevsel olabilmektedir. Diğer taraftan, daha büyük toplumlarda halkın tamamının 'yönetme' eylemine katılması, eğer bütün halk yönetiyorsa onun yönettiği veya üzerinde hâkimiyet kurulan kimlerdir sorusunu da akla getirmektedir (Karakoç, 2017: 43). Bundan ötürü, halkın iktidarının nerede başlayıp, nerede biteceği veyahut yönetim vasfına sahip olan halkın bu rolünü kimin üstünde kuracağı hâlihazırda eleştirilen konulardan olmayı sürdürmektedir.

Çoğunluk Yönetimi

İlk başlıkta yer alan halk tarafından yönetim ifadesi, yönetme yetkisinin vatandaşın rızasına dayandırıldığı ve çoğunluk yönetimi ilkesinin geçerli kılındığı demokrasi kavramının içeriğine ilişkin önemli bir zemin oluşturmaktadır. Çoğunluk yönetimi ilkesi, farklı görüşler içerisinde uygulanabilir olanın hangisi olduğuna karar verilmesinde pratik bir çözüm sunmakla birlikte; toplumda çoğunluk tarafından tercih edilen bir politika veya çözümün iktidar olabilme şansını da yükseltmektedir (Dursun, 2004: 172). Bu durumda çoğunluğun görüşünün veya çoğunluğun uygun olduğunu düşündüğü politikanın ahlaki bakımdan diğerlerine göre üstün olduğunu düşünmek birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir. Çünkü azınlık durumunda olanların haklarının korunması, bu hakların garanti altına alınmış olması gerekmektedir. Burada halkı, sadece, çoğunlukların oluşturduğu bir topluluk olarak değil; azınlıklardan ve tüm vatandaşlardan oluşan bir topluluk olarak değerlendirmek hatalı tanımlamaların da önüne geçecek bir çözüm sunmaktadır. Halkın iradesi olarak, çoğunluğun iradesinin betimlenmesi ve eş kılınması, politik söylemde eksikliklere yol açabilmektedir.

Çoğunluğun yönetimi ifadesi Robert Dahl tarafından poliarşi (çoğunluk yönetimi) olarak tanımlanmaktadır. Poliarşi kelimesi Yunanca ‘çok’ ve ‘yönetmek’ anlamına gelen kelimelerden oluşmakta ve ‘çok kişinin yönetmesi’ olarak nitelendirilmektedir. Poliarşi, daha çok ölçek sorununa atıf yaparak, geniş ölçekli demokratik hükümetlerin ilgi alanına dâhil edilmektedir. Burada çoğunluk yönetimi, demokrasinin sadece sınırlı oy hakkına indirgenmesine karşı çıkarak, siyasi yaşam içerisine dâhil olma ve katılım taleplerine de cevap verme olgularını içermektedir. Bu aşamada çoğunluk yönetimi bazı kurumlara ihtiyaç duymaktadır. Dahl, poliarşik bir demokrasinin ihtiyaç duyduğu bu kurumları şöyle sıralamakta ve devletlerin bu altı kuruma sahip olması gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Dahl, 2015: 106):

- *Seçilmiş Temsilciler:* Temsilciler etkin katılımın sağlanabilmesi ve gündemin kontrolünün yapılabilmesi gibi demokratik kriterleri yerine getirerek poliarşik demokrasiye hizmet etmektedirler.
- *Özgür, Adil ve Sık Sık Yapılan Seçimler:* Bu kurum, oy kullanma eşitliğinin sağlanabilmesi ve vatandaşların gündem üzerinde nihai bir kontrol sağlayabilmesi için gerekli görülmektedir.
- *İfade Özgürlüğü:* Vatandaşların siyasi hayata etkin katılımı ifade özgürlüğüne bağlıdır. Bu yüzden de ifade özgürlüğüne sahip vatandaşlar, görüş beyan edebilme, tartışabilme ve birbirlerini bilgilendirebilme ayrıcalığını elde ederek gündemin kontrolünde de etkin rol oynayabileceklerdir.
- *Alternatif ve Bağımsız Bilgi Kaynaklarının Varlığı:* Tek ve kontrol edilen bir bilgi kaynağının olması etkin katılımı ve bilgilendirmeyi de sekteye uğratacağından, tüm vatandaşların bilgiye erişimini koruyan yöntemlerin varlığı demokratik kriterler içinde sayılmaktadır.
- *Kurumsal Özerklik:* Bağımsız kurumlar, vatandaşlık eğitiminin ve aydınlanmanın da kaynağıdır. Bu yüzden de vatandaşların yönetime etkin olarak katılabilmesi, kararları etkileyebilmesi bağımsız kurumların varlığına bağlıdır.
- *Vatandaşların Dâhil Olması:* Burada çoğunluk yönetiminin sağlanabilmesi, vatandaşların dâhil edilmesi kriterine bağlıdır. Çünkü vatandaşların nihai kararlar üzerinde etkin bir konuma getirilmesi, demokra-

sinin güçlendirilmesi, derinleştirilmesi ve sağlamlaştırılması için, her demokratik ülkenin benimsemesi gereken önemli bir adımı oluşturmaktadır.

Çoğunluk yönetimini, alternatif bir model olarak avantajlı bulan Lijphart, 'halk tarafından ve halk için yönetim' ifadesinin çoğunlukçu model ile anlatımının çok daha kolay olacağını belirtmektedir. Çünkü bahsi geçen ifade, yönetim işinin kim tarafından gerçekleştirileceği ve yönetimin kimin çıkarına hitap edeceği ikilemleri çoğunlukçu demokrasi ile daha rahat açıklanabilmektedir. Bu yüzden de, çoğunluğun istekleriyle uyumlu olan, çoğunluk tarafından yönetim (azınlık tarafından yönetime göre), 'halk tarafından ve halk için yönetim' idealine çok daha yakındır. Bunun yanı sıra çoğunlukçu model, 'mümkün olduğu kadar çok insan tarafından mümkün olduğu kadar çok insan için yönetim' ifadesi ile de çoğunlukçu modelin iktidar yapısına ilişkin ikilemin önüne geçmektedir. Bu modelde iktidar, 'çoğunluk olmaya yetecek kadar bir çoğunluğun elinde toplanmasını' ifade etmektedir. Lijphart, demokrasi için cazip ve avantajlı olarak değerlendirdiği çoğunlukçu modelin, müzakereci model ile kıyaslamasını yaparak, iki model arasındaki ilişkinin açıklanmasının, demokrasinin kural ve kurumlarının arasındaki farkları belirtmede yardımcı olacağını eklemektedir (Lijphart, 2014: 15-16).

Yukarıda bahsi geçen çoğunluk yönetimine ilişkin anlatımların yanı sıra Tocqueville gibi çoğunluk yönetimindeki bazı risklere dikkat çeken düşünürler de bulunmaktadır. Tocqueville, çoğunluk yönetimini demokrasinin başarısız bir görünümü olarak kabul etmektedir. Ona göre demokrasi, çoğunlukla eş anlamda tutulan halkın çok güçlenerek, azınlıklar ve marjinal gruplar üzerinde baskıya ve zorbalığa sebep olan bir sonuç yaratmaktadır. Bu da, kamu politikalarının alınmasında tüm kesimlerin fikirleri doğrultusunda karar alınmasının önüne geçerek demokrasinin açmazlarından birisini oluşturmaktadır. Aynı zamanda azınlığın, çoğunluk tarafından yönetilmesi, çoğunluğun kararlarını sorgulama kısmının olmaması, çoğunluğun kararlarına uymaya zorlanması, Tocqueville'nin meşhur söylemini destekler niteliktedir. Buna eş değer olarak da 'eğer her şeye gücü yeten bir adamın, bu gücü ve yetkiyi düşmanlarına karşı kullanabileceği endişesine sahipseniz, aynı endişeyi niçin çoğunluk için de taşıyorsunuz?' sorusu, bu durumdan duyduğu endişeyi de bir bakıma özetlemektedir (Tocqueville, 2016: 260-261).

Tocqueville gibi, Sartori de çoğunluğun yönetimi konusunun demokrasi- nin sorunlu alanını oluşturduğunu belirtmektedir. Burada temel sorunun yö- neten ve yönetilen kesimin tanımlanmasından kaynaklı olduğunu ve çoğunlu- ğun karşısında yer alan azınlığın içerdiği anlamın net olarak ortaya konama- dığını ifade etmektedir. Çoğunluk ilkesinin sorunlarını ise kısaca üç maddede özetlemektedir: a- Çoğunluk ilkesi, azınlıkların korunması sorununu ortaya çıkarmaktadır; b- Çoğunluk ilkesi, bir iktidar çoğunluğunun oluşturulması sorununu beraberinde getirmektedir; c- Çoğunluk ilkesi, toplumsal zorbalığı meşrulaştırarak daha şiddetli bir hâle getirebilmektedir (Sartori, 2014: 175- 176).

Tüm bu sıralanan endişelerin ötesinde, her toplumun bazı genel kuralları- nın ve uyguladığı genel politikalarının olduğunu kabullenmek gerekmektedir. Demokratik ilke olarak nitelendirilen süreç, ortak bir birlikteliğin olmadığı durumlarda, çoğunluğun isteklerine uygun çözüm yollarının belirlenmesini gerekli kılmaktadır. Herhangi ayrıcalıklı bir karar yerine, çoğunluğun karar alması, sistemin genel rızaya dayandırılabilmesi ancak bu anlamda mümkün olmaktadır. Tüm vatandaşlar, en azından bazı önemli konularda, çoğunluğun bir üyesi olma şansını elde ettikleri oranda, hepsi olmasa da, çoğu çoğunluk il- kesini kabul etmekten memnun olarak; çoğunluk ilkesinin kendileri için kötü olmadığını düşüneceklerdir. Burada endişeleri bertaraf etmek adına sunula- bilecek çözüm; halkı, kendini oluşturan çoğunluk yönetimine indirgememek, azınlıkları da halkı oluşturan kesim olarak kabul etmek, mümkün olduğu ölçü- de azınlığın çıkarlarını, görüşlerini ve kanaatlerini politikanın uygulanması ve kararların alınması süreçlerinde hesaba katmaktır (Arblaster, 1994: 106-108).

Demokrasinin İlkeleri ve Kurumları

Demokrasinin uzun bir geçmişi olmasına rağmen hâlâ anlam karmaşası- nın yaşandığını ve kavramsal açıdan anlaşmazlığın hâlâ süregeldiğini belirten Dahl, sağlıklı bir tanım için demokrasinin taşıması gereken kriterlerin ve poli- tik kurumların oluşturulmasını, avantajlarının belirlenmesine yardımcı ola- cağını ifade etmektedir. Ona göre, demokrasinin neyi ifade ettiğinin cevabı, demokratik sürecin taşıması gereken kriterlerin belirlenmesi ile başlamakta- dır. Dahl, politik eşitlik için gerekli gördüğü kriterleri beş başlık altında topla-

makta ve bunların hangi anlama geldiklerini şu şekilde belirtmektedir (Dahl, 2015: 40-45):

- *Etkin Katılım*: Politikanın topluluk tarafından kabul edilmeden önce, tüm üyelerin belirlenen bu politikanın ne olduğu ile ilgili görüşlerini ifade etmede eşit ve etkin imkânlarla sahip olmasıdır.
- *Oy Kullanma Eşitliği*: Politikanın ne olacağı konusundaki kararın verilmesinde, her üyenin oy vermek konusunda eşit ve etkin hakkı olmasını, bütün oyların eşit değerinde sayılmasını ifade etmektedir.
- *Bilinçli Anlayış*: Alternatif politikalar ve bu politikaların muhtemel sonuçları hakkında, zamanın kısıtlı olduğu göz önünde bulundurularak, vatandaşların eşit derecede ve etkin olarak bilgilendirilmesini ifade etmektedir.
- *Gündemin Kontrolü*: Topluluğu oluşturan üyelerin gündeme konacak maddelerin nasıl olacağı ve bu maddelerin hangisinin değerlendirileceği konusunda karar verme haklarının olmasıdır.
- *Yetişkinlerin Dâhil Olması*: Sayılan ilk dört maddeye uygun olarak, bir ülkede sürekli ikamet eden yetişkinlerin tümünün ya da büyük bir çoğunluğunun vatandaşlık haklarına sahip olmasıdır.

Robert Dahl, sıraladığı bu kriterlerin, kendilerini demokratik olarak tanımlayan yönetimler açısından önemli olduğunu vurgulamakta; çoğunluğun yönetimi başlığında ele alınan poliarsşik demokrasinin kurumlarının (seçilmiş temsilciler, özgür ve adil seçimler, ifade özgürlüğü, alternatif ve bağımsız bilgi kaynaklarının varlığı, kurumsal özerklik, vatandaşların dâhil olması) bu kriterleri gerçekleştirmedeki etkinliklerine göre, demokrasinin içeriğini doldurabileceklerini ifade etmektedir.

Demokrasinin anlamına ilişkin fikirlerini ortaya koyarken, Schumpeter de demokratik ilkelerin ve kurumların varlığına dikkat çekmektedir. Bunu yaparken, 'demokrasinin anlamı', 'demokrasinin kurumları' ve 'demokrasinin değeri' olarak betimlediği bir üçgen kullanmaktadır. Demokratik teoriye yönelik farklı yönelimler, bu üç boyutun hangisine yoğunlaştıklarına veya hangisinin alanına girme noktası olarak algılandıklarına bağlı olarak değişmektedir. Betimlediği üçgendeki duruma göre, *demokrasinin anlamı; kurumsal düzenlemelerin ve demokrasinin değerini* oluşturan adil seçimlerin varlığı ile şekillenen bir yöntemdir.

Burada Schumpeter, demokratik yöntemi, *'bireylerin, halkın politik kararlara varmak üzere halkın oyu için rekabet içeren bir mücadele sonucu karar alma iktidarını kazandıkları kurumsal bir sistem'* olarak tanımlamaktadır (Schumpeter, 2007: 380-390; Cunningham, 2002: 11).

Demokrasinin tek boyutlu tanımı ile minimalist bir yaklaşım çerçevesinde, sadece adil seçimlerin varlığını yeterli bulan Schumpeter, yöneticilerin düzenli aralıklarla yönetilenler tarafından serbest seçimle belirlenmesi olarak ortaya koyduğu yaklaşımında, bir bakıma demokrasinin varlığı için zorunlu olan kurumsal mekanizmayı da açıkça tanımlamaktadır. Demokratik bir sürecin içerisinde barındırdığı kriterlerin neler olduğunun belirlenebilmesi elbette ki, tanımın sağlıklı bir zemine oturtulmasında da belirleyici bir rol oynamaktadır. Bunun için de farklı düşünürlerin, bu koşullar konusunda ortaya koydukları yaklaşımlar aşağıda Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1
Demokratik Bir Süreç İçin Gereken Koşullar²

Aristo	Schumpeter	Crick	Touraine	Tilly	Toqueville	Robert Dahl
<p>1)Bütün yurttaşların devlet görevlerine seçilme yeterliliğinin olması,</p> <p>2)Her bireyi herkesin ve her bireyin herkesi yönetmesi,</p> <p>3)Görevlere atamaları kura ile yapılması (bütün görevlere ya da en azından eğitim gerektirmeyenlere)</p> <p>4)Hiçbir kamu görevi için mülkiyet sahibi olma koşulunun aranmaması</p> <p>ya da düşük bir düzeyde aranması,</p> <p>5)Aynı kişinin aynı görevde üst üste iki kere getirilememesi ya da bunun çok ender olması,</p> <p>6)Makamlar için kısa görev süreleri,</p> <p>7)Uyeleri yurttaşlar arasından seçilen jüri mahkemelerin olması,</p> <p>Ulkede en üstün egemen gücün meclis olması,</p> <p>8)Devlet görevlerinde çalışanlara düzenli ücret ödenmesi,</p> <p>9)Kamusal görevlerin sürekliliğinin olmaması.</p>	<p>1)Politikadaki insan materyalinin (parti mekanizmasının kişileri, parlamentoda hizmet üzere seçilen kimseler, kabinede mevki alan politikacılar) yeteri kadar üstün nitelikte olması gereklidir</p> <p>2)Siyasal kararlarının ceki alanının çok geniş olmamasıdır</p> <p>3)Modern sanayi toplumunda demokratik hükümet kamu menfaatini ilgilendiren her işi için iyi bir hazırlığı ve gelenegi olan, kuvvetli bir görev ve birlik anlayışıyla donatılmış bürokrasinin hizmetlerinden yararlanmalıdır.</p> <p>4)Her şeyden önce parlamentoların ve seçmen gruplarının namussuz ve uçarı kişilerin tekliflerine dayanacak kadar yüksek ahlakı ve zihni seviyede olmaları gerekir.</p>	<p>1)Yerleşik halkın rolü</p> <p>2)Resmî öğretiler</p> <p>3)Kendine özgü toplumsal yapı</p> <p>4)Seçkinin yapısı</p> <p>5)Siyasal yönetimin kendine özgü kurumları.</p> <p>6)Ekonominin tipi</p> <p>7)Mülk kurumları</p> <p>8)Hukuk karşısındaki tutumlar</p> <p>9)Bilgi karşısındaki tutumlar</p> <p>10)Bilginin yayılması</p> <p>11)Siyaset karşısındaki tutumlar</p>	<p>1)Temel haklara saygı</p> <p>2)Yurttaşlık</p> <p>3)Yöneticilerin temsilciliği</p>	<p>1)Devlet</p> <p>2)Yurttaşlık</p> <p>3)Kamu politikaları</p>	<p>1)Hukuk devleti</p> <p>2)Adem-i merkeziyetçilik,</p> <p>3)Sivil birlikler ve basın,</p> <p>4)A)Alternatif ve din özgürlüğü ve</p> <p>4)Dini kurumların siyasal iktidardan bağımsız olarak örgütlenebilmesi</p>	<p>1)Seçilmiş temsilciler</p> <p>2)Özendir, acil ve sık sık yapılan seçimler</p> <p>3)İfade özgürlüğü</p> <p>4)Alternatif ve bağımsız bilgi kaynaklarının varlığı</p> <p>5)Kurumsal özerklik</p> <p>6)Yatandaşların dâhil olması</p>

2. Burada sıradan koşullar, baki geçen düşünürlerin eserlerinde izlenimlerini yazan tanımlardan detaylı olarak alınmıştır. Bu düşünürlerin seçilmesinin sebebi ise, demokratik süreç ile ilgili ortaya koydukları koşulların belirleyici olmasıdır. Bu koşullar için bkz: Aristoteles, 2014; 220-222; Schumpeter, 2007; 380-390; Crick, 2002; 129-130; Tilly, 2014; 22-27; Touraine, 2015; 40-50; Toqueville, 2016; 124-133; Kalla ve Aday, 2014; 26-54.

Yukarıda sıralanan koşulların ötesinde, bir iktidarın demokrasi olup olmadığının belirlenmesinde temel niteliklerin de sürece dâhil edilmesi gerekmektedir. Aristoteles burada, demokrasinin amacının özgürlük olduğunu, adalet ve eşitliğin esas olduğunu, demokrasinin temelde iki ilkeye dayandığını belirtmektedir: *Özgürlük ve eşitlik* (Aristoteles, 2014: 220). Demokrasi ile ilgili analizlerde bu iki değer temel belirleyici rol oynadıkları ve demokrasinin bu değerler üzerinden yükseldiği ifade edilmektedir. Çünkü demokrasi, özgürlüğü kurumsallaştıran, en çok sayıda bireye en büyük özgürlüğü veren, çeşitliliği tanıyan ve koruyan bir siyasal yaşam biçimidir. Bu yüzden de demokratik kültür, siyasal kültür etrafında eşitlikle birlikte tanımlanmaktadır (Touraine, 2015: 40-45).

Demokrasi ile ilgili kafa karışıklığının giderilmesine yardımcı olan bir diğer husus da -ilkelerinden sonra- demokrasinin hangi kurumlara veyahut araçlara sahip olduğudur. Çünkü demokrasi, ilke ve kurumları ile bütün olarak değerlendirilmekte, bu hususlara vurgusu ile sürecin başarısına ilişkin kıyaslamalar yapılmaktadır. Demokrasinin genel ve geleneksel olarak sahip olduğu kurumlar; parlamento, siyasi partiler, anayasa, yürütme (hükûmet) ve sivil toplum örgütleridir (Parlak, 2011: 154). Bu kurumları tek tek ve kısaca inceleyecek olursak, demokrasi açısından neden önem teşkil ettiklerini de anlamış olacağız.

Parlamento, genellikle meclis ve yasama kelimelerine eş değer olarak kullanılmaktadır. Fakat kelime kökeni Fransızca'dan gelen *parler* fiili olduğu için konuşma yapmak anlamına gelmektedir. Bu yüzden de parlamento, köken anlamına atıfla, 'danışma ve siyasal meselelerin açık bir şekilde tartışıldığı ve izlendiği bir tartışma mekânı olarak çalışması gerektiğini' ima etmektedir. Parlamentolar, yönetim sistemi içerisinde kilit bir konuma sahip olduklarından demokrasinin gerçekleştirilmesinde de önemli bir kurum olarak nitelendirilmektedir. Çünkü parlamentolar halkın temsilini sağlayan siyasetçilerden oluştuğu için, hem halk ile hükûmet arasında bir bağ kurmada, hem de hükûmeti halktan gelen taleplere yanıt vermeye zorlamada önemli bir iletişim kanalı olarak değerlendirilmektedir (Heywood, 2017: 292). Ayrıca parlamento, demokrasinin güçlendirilmesi amacıyla da hizmet etmektedir. Burada, ulusal bir tartışma platformunun oluşması, yönetim üzerinde halkın kontrolünün

sağlanması açısından önemli bir adım oluşturmaktadır. Parlamento sayesinde halkın temsiliyeti sağlanmakta ve siyasiler halka karşı sorumlu olmaktadır.

Demokrasinin ikinci kurumundan olan siyasi partiler, modern demokratik rejimlerin vazgeçilmez unsurlarıdır. Siyasi partiler anlam olarak, *'kendini politik bir etiketle tanımlayan, yasal ve meşru yollardan, sürekli ve istikrarlı bir örgüt aracılığıyla seçmenlerin desteğini sağlayarak devlet mekanizmasının kontrolünü ele geçirmeye ve elde tutmaya çalışan politik bir topluluk'* olarak ifade edilmektedir (Sarıbay, 2001: 6).

Önemli bir siyasi güç olarak sayılan siyasi partiler demokrasinin ayrılmaz bir parçası ve temel unsuru olarak değerlendirilmektedir (Karakoç, 2017: 5). Çünkü siyasi partiler, modern temsili sistemlerde halkın görüşünün ve taleplerinin dikkate alınması hususunda taşıyıcı görevini üstlenmektedirler. Bunun yanı sıra, devlet ve sivil toplum arasında iletişimin kurulması, temsilin sağlanması, siyasal elitlerin oluşması gibi görevlere de sahiptir (Heywood, 2017: 305). Siyasal elit oluşumuna vurgusu belki de siyasi partilerin en çok endişe uyandıran ifadesidir. Çünkü siyasi partilerin elitist ve bürokratik yapılar oluşu, halkın vicdanı olamama, halk katılımını teşvik edememe eleştirilerini de beraberinde getirmekte; kendi iktidar mücadeleleri ile meşgul olduklarından temsil ettikleri kesimin çıkarlarını gözetmeme endişelerinin de kaynağını oluşturmaktadır.

Demokrasinin önemli bir kurumu olarak siyasi partiler, bir bakıma siyasi çoğulculuğu yani çok partili siyasi hayatı da zorunlu kılmaktadır. Çünkü 'siyasi çoğulculuk, farklı dünya görüşlerine, programlara ve çıkarlara sahip olan kişi ve grupların varlığına saygı gösterilmesi ve bunların serbestçe örgütlenip siyasi iktidar yarışına katılabilmeleri' anlamına gelmektedir (Atar, 2007: 61). Çok partili hayatın varlığı, demokrasinin gerçekleştirilmesi aşamasına, farklı ideolojilerin temsil edilmesi, yarışan partilerin seçimlere girmesi ve rekabet içerisinde eşit şartlar altında örgütlenmesi konularında katkı sağlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde siyasi partilerin varlığının yanı sıra, siyasi çoğulculuk anlayışının da varlığı, demokratik sürecin gelişimine hizmet etmektedir.

Anayasa, demokrasinin bir diğer kurumu olarak, bir temel kurucu yasayı ifade etmektedir. Tanım olarak ise, *'yönetimin çeşitli kurumlarının görevlerini, yetkilerini ve işlevlerini belirleyen, aralarındaki ilişkiyi tanımlayan bir kurallar kümesidir'*. Anayasalar, yönetimin işlemlerinde, istikrarı ve öngörülebilirliği sağlamaktadır (Heywood, 2012: 259). Anayasa, demokrasiye geçiş sürecin-

de, siyasal kurumların yaratılması bakımından önemli fırsat oluşturmaktadır. Çünkü anayasalar, hem temel hak ve özgürlüklerin belirlenip, korunmasında; hem de siyasi kadroların görevlerinin belirlenmesinde hukuki bir ortam sağlamakta, bir güven oluşturmaktadır. Bu yüzden de demokrasinin sahip olduğu ilkelerin güvence altına alınmasında, halkın sisteme inanmasında, temsilcilerin görevlerinin sınırlarının belirlenmesinde etkin bir yapıyı ifade etmektedir.

Yürütme, demokrasinin önemli olan bir diğer kurumudur. Yürütme, '*yönetimin parlamento tarafından çıkarılan yasaları ve politikaları uygulamakla sorumlu olan kanadıdır.*' Bu yüzden de diğer kurumların varlığının ötesinde demokrasinin sağlanması için vazgeçilmez bir unsurdur. Çünkü yürütmenin en önemli işlevi, hem hükümet politikasını biçimlendirmek hem de uygulamasını sağlamak yönünden politika sürecini yönetmek ve kontrol etmektir. Yürütmenin toplumsal desteği harekete geçirme kabiliyeti genel olarak kamuoyunun uyum ve iş birliğini kazandırır ve rejimin meşruiyetinin belirlenmesini de sağlar (Heywood, 2012: 318).

Demokrasinin önemli bir kurumu olan sivil toplum örgütleri ise demokrasinin ilkelerinden olan katılım olgusuna hizmet etmektedir. Katılım probleminin önüne geçilmesinde kamu ile özel sektör arasında yer alan, üçüncü sektör olarak değerlendirilen sivil toplum örgütlerinin bu aşamadaki önemi büyüktür. Çünkü sivil toplum örgütleri, yönetimden birçok konuda beklentisi olan insanların oluşturdukları ve bu grupların istek ve beklentilerini iletmede, ses oluşturmada aracılık eden kuruluşlardır. Sivil toplum örgütlerine üye olanların toplumun her kesimini kapsamaları, çoğulculuk kültürünün de gelişmesine hizmet ettiğinden, demokrasinin gerçekleşmesine büyük katkı sunmaktadır (İşçi, 2012: 29).

Yukarıdaki bilgiler ışığında, demokrasi hakkındaki tartışmaların çoğu demokrasinin farklı teori ve modelleri arasındaki rekabetten ve demokratik pratiklerin ne ölçüde ve nasıl uygulanması gerektiğine dair tasarımlardan kaynaklanmaktadır. Burada en çok karşılaşılan tartışmalar; demokrasinin yeterliliği ve özellikle seçimler ve demokrasi arasındaki bağ ile demokratik ilkelere sadece siyasal meselelerle mi sınırlı kalacağı yoksa aile, iş yeri ve iktisadi gücün dağılımını kapsayacak kadar genişletilmesi mi gerektiği gibi sorulara yanıt aramaktadır. Bunun yanı sıra halkın yönetiminin mahiyeti ve çoğunluk yönetiminin sınırları da bu anlam karmaşasında etkin olmaktadır. Demok-

rasinin erdemleri ve zaafı hakkında ana tartışmalar ise hâlâ güncelliğini korumaktadır (Heywood, 2012: 172-173)³.

Sonuç itibarı ile demokrasi kavramına ilişkin bir varsayımda ve toparlamada bulunmak adına, demokrasi terimi, genel olarak toplu karar vermenin önemli bir aşamasında -katılımcılar aşamasında- bir çeşit eşitlik ile karakterize edilen, bir grup karar verme yöntemine değinmektedir ve burada demokrasinin dört yönünden bahsedilmektedir (Christiano, 2015: 21-35):

- İlk olarak, demokrasi, topluluklar için yapılan ve topluluktaki tüm üyeleri bağlayan kararları kastederek toplu karar verme ile ilgilidir.
- İkinci olarak, bu tanım, demokratik olarak adlandırılabilir çok çeşitli grupları kapsadığından; ailelerde, gönüllü kuruluşlarda, firmalarda, devletler, ulusötesi ve küresel örgütlerde demokrasi den bahsedilmektedir.
- Üçüncüsü, bu tanım herhangi bir şekilde normatif bir ağırlık taşımadığından ötürü, demokrasinin bu yönü normatif soruları ve çözümleri ortaya koymak ile uğraşmamaktadır.
- Dördüncüsü, demokrasi tanımında gerekli olan eşitlik hususu, derinlik bakımından belirli bir büyüklüğe sahip değildir; az ya da çok olabilir.

3 Heywood burada, demokrasinin avantajlarını şu şekilde sıralamaktadır: a-İktidarı halkın rızası ile sınırlandırılmış ve ona tabi olarak kalmasını güvenceye alarak bireyi yönetime karşı korur ve böylece özgürlükleri muhafaza eder, b-Siyasal katılım yoluyla toplumlarının işlediğine dair vatandaşların bilgilenebilmesine izin vererek eğitimi ve kişisel gelişimi artırır, c-Karar verme süreçlerinde söz söyleme hakkı sayesinde tüm halkın toplumsal meselelerle ilgilenmesini sağlayarak cemaati ve sosyal dayanışmayı güçlendirir, d-Hükümet politikalarının vatandaşların çıkarlarını yansıtmalarını güvence altına alarak toplumsal ve bireysel mutluluğu artırır, e-Yönetimin çıktılarını, halkın girdileri ile aynı hizaya getirerek siyasal istikrarı ve dengeyi güvence altına alır.

Burada demokrasiye yöneltilen eleştirileri de şöyle belirtmektedir: a-Erdemler ve bilgiler toplumda eşit olmayan bir biçimde dağıtılmış olduğundan dolayı demokrasi cahillerin ve bilgisiz kitlelerin egemenliği ile sonuçlanır, b-Yüzde 51'in tiranlığına tekabül eder çünkü bireysel hürriyet ve azınlık haklarının halk adına çoğunluk tarafından baskı altına alınması anlamına gelir, c-Bireyin menfaatlerinden çok kolektif bir bünyenin menfaatlerini telaffuz ettiğinden aşırı yönetim ile sonuçlanır, d-Kitlelerin en ilkel güdülerine hitap eden demagogların iktidara gelmelerini sağladığından diktatörlük ve baskı ile sonuçlanır.

SONUÇ

Demokrasi, tarihsel süreç içerisinde en çok tartışılan kavramlardan biri olarak birçok alanda çalışmaların yapıldığı önemli bir olgudur. Antik Yunan'dan günümüze değin, farklı koşullar ve etmenler altında şekillenen demokrasinin hâlâ üzerinde hemfikir olunmuş bir anlamının bulunmayışı, bu etmenlerin de açıklanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Özellikle son yıllarda demokrasinin yaşamış olduğu meşruiyet krizi, temsili demokrasi motiflerinden uzaklaşarak daha doğrudan, katılımcı ve müzakereci süreçlerin inşa edilmesi zorunluluğunu da yöneticilere hatırlatmıştır.

Demokrasinin bir süreç olarak sürekli beslenmesi ve bakımının yapılması, demokrasinin sahip olduğu temel ilkelerin ve kurumların tüm sürece yayılmasını beraberinde getirmektedir. Bu bakımı yaparken, sahip olunan ilkelerin tüm kurumsal yapıya entegre edilmesi ve takibinin yapılması demokrasinin başarılı bir şekilde devam ettirilmesini de sağlamaktadır.

Pek çok köklü demokratik ülkede, birçok vatandaş kent yaşamına ilişkin olarak kendilerinin de söz sahibi olması konusunda eksikliklerin yaşandığını dile getirmekte ve bunun için çeşitli platformlara ihtiyaç duyduklarını belirtmektedir. Bu taleplerin artmasındaki temel neden, siyasi iktidar konusunda siyasi elitlerin ve temsili demokrasinin yetersiz kalmasıdır. Vatandaşları temsil etmesi gereken temsilcilerin hesap verebilirlik ve şeffaflık açısından eksik kalması da, vatandaşların karar alma süreçlerinde daha etkin hâle gelme isteklerini açıklamaktadır. Bu süreçte, vatandaşların istek ve beklentilerini açıklamadaki üslupları ve davranış şekilleri değişse de temelde demokrasinin gereği olarak 'halkın halk için yönetilmesi' anlayışı ve çoğulculuk yatmaktadır. Bu nedenle, demokratik bir topluluğun vatandaşları, topluluk yönetimi konusunda daha fazla söz sahibi olmak için eşit fırsatlara sahip olmak istemektedir.

KAYNAKÇA

- ARBLASTER, A. (1994). *Demokrasi*. N. Yılmaz (çev.) Ankara: Doruk Yayınları.
- ARISTOTELES. (2014). *Politika*. M. Tunçay (çev.) İstanbul: Remzi Yayınevi.
- ATAR, Y. (2007). *Türk Anayasa Hukuku*. Konya: Mimoza Yayınları.
- BASSIOUNI, C. (1998). Toward A Universal Declaration On The Basic Principles Of Democracy: From Principles To Realization, Cornillon, P. ve arkadaşları (Ed.). *Democracy: Its Principles And Achievement* içinde. The Inter-Parliamentary Union, Switzerland. 1-21.
- CHRISTIANO, T. (2015). Democracy. E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Enclopedia of Philosophy* içinde. Stanford: Stanford University Press.
- CRICK, B. (2002). *Demokrasi*. Ü. Hüsrev (çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- CUNNINGHAM, F. (2002). *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. London: Routledge.
- DAHL, R. (2015). *Demokrasi Üzerine*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- DURŞUN, D. (2004). *Siyaset Bilimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- HEYWOOD, A. (2008). *Siyaset*. B. B. Özipek, B. Seçilmişoğlu ve A. Yayla (çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- HEYWOOD, A. (2012). *Siyasetin Temel Kavramları*. H. Özler (çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- İŞÇİ, M. (2012). *Demokrasi ve Kurumları*. İstanbul: Der Yayınları.
- KALFA, C. ve ATAAY, F. (2014). Tocqueville'in Demokrasi Teorisine Katkıları Üzerine. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 1-19.
- KARAKOÇ, R. (2017). *Parti İçi Demokrasi: Türkiye, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri Karşılaştırması*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- LIJPHART, A. (2014). *Demokrasi Modelleri: Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*. G. Ayas ve U. Bulsun (çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- PARLAK, B. (2011). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- RINGEN, S. (2010). *Demokrasi Neye Yarar? Özgürlük ve Ahlakî Yönetim Üzerine*. N. Elhüseyni (çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SARIBAY, A. Y. (2001). *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*. Ankara: Alfa Yayınları.
- SARTORI, G. (2014). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. T. Karamustafaoğlu ve Turhan Mehmet, (çev.) Bursa: Sentez Yayınları.
- SCHUMPETER, J. A. (2007). *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*. H. İlhan (çev.) Ankara: Alter Yayınları.

- The Concepts and Fundamental Principles of Democracy, (2019). https://www.civiced.org/pdfs/books/ElementsOfDemocracy/Elements_Subsection3.pdf. (25.11.2019).
- TILLY, C. (2014). *Demokrasi*. E. Arıcan (çev.) Ankara: Phoenix Yayınları.
- TOCQUEVILLE, A. D. (2016). *Amerika'da Demokrasi*. S. S. Özdemir (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- TOURAINÉ, A. (2015). *Demokrasi Nedir?* O. Kunal (çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- USLU, A. (2015). Demokrasi. G. Atılğan ve A. Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkin içinde* İstanbul: Yordam Yayınları.
- UYGUN, O. (2017). *Devlet Teorisi*. İstanbul: Onikilevha Yayınları.
- Vienna Declaration and Programme of Action, (1993). <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/vienna.aspx>. (25.11.2019).
- ZAVALA, A. V. (2006). *Katılımcı Demokrasi: Dünyadaki Katılımcı Demokrasi Deneyimleri*. Ankara: Dipnot Yayınları.

EGEMENLİĞİN ‘YENİDEN’ DÖNÜŞÜMÜ: 21. YÜZYIL’DA DEVLET OTORİTESİNE BAKIŞ

Hamit Emrah BERİŞ
Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
hamit.beris@hbv.edu.tr

GİRİŞ

1990’lı yılların başlarından itibaren geleneksel egemenlik teorisinin artık işlevini kaybettiğine ilişkin tartışmalar hız kazandı. Bu yıllarda Soğuk Savaş’ın sona ermesinin doğurduğu özgürlükçü iklim ve dünyanın her yerine yayılan demokratikleşme dalgaları, ulus-devlet modelinin geleneksel rolünün değişeceği iddialarını beraberinde getirdi. Aynı zamanda Avrupa Birliği gibi ulus üstü oluşumların devletlerle iktidar paylaşımına girmeleri ve siyasal otoritenin tarihsel rolünün bir kısmını üstlenmeleri bu iddiaları destekledi. Ulus-devletin ya da egemenliğin ortadan kalkacağına ilişkin yaklaşımlar bu dönemde bile marjinal kalsa da bunların anlamlarında ciddi bir dönüşüm meydana geleceği iddiası, siyaset teorisinde en çarpıcı tezlerden biri olarak belirdi.

Ulus-devletin rolüne veya egemenliğin dönüşümüne ilişkin iddialar devletlerin daha demokratik ve siyasal açıdan daha özgürlükçü bir görünüm kazanacağı anlayışına dayanıyordu. Ancak kısa sürede bu durumun çok kolay olmayacağı anlaşıldı. Soğuk Savaş’ın Doğu ve Batı Blokları arasında her an çıkmayacak bir çatışmaya odaklanan güvenlik konsepti, yerini küresel terörün merkezinde olduğu yeni bir anlayışa bıraktı. 11 Eylül 2001 günü ABD’ye yapılan terör saldırıları adeta yeni bir dönemin kapısını açtı. Bu tarihten sonra ‘terörle mücadele’ eksenli bir güvenlik paradigması devletler arasındaki ilişkilerin merkezine yerleşti. Aynı yaklaşım yalnızca ülkelerin kendi iç siyasetleriyle

sınırlı kalmadı, bunun yanında uluslararası alana da uzandı. Örneğin ABD, Afganistan ve Irak gibi bölgelere müdahale ederek bunu, ‘önleyici saldırı’ (*pre-emptive strike*) kavramı aracılığıyla terörle mücadele bağlamında açıklamaya çalıştı.

Diğer taraftan, 21. yüzyıl ülkeler arası büyük göç dalgalarına sahne oldu. Orta Doğu, Güneydoğu Asya ve Afrika başta olmak üzere pek çok bölgeden dünyanın daha gelişmiş yerlerine hâlen devam eden ve bundan sonra da artarak süreceği anlaşılan kitlesel göçler yaşandı. Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler bu göç hareketlerini kolaylaştırdı. Söz konusu göç dalgasının doğurduğu en önemli sonuçlardan biri, Batıda yabancı düşmanlığını yeniden harekete geçirmesiydi. Kuşkusuz Batı ülkeleri açısından yabancı düşmanlığı yeni bir durum değildir. Ancak son dönemde ekonomilerde daralma ve işsizliğin artması gibi sorunlar, yabancı düşmanlığının somut bir zemine oturmasını beraberinde getirdi. Üstelik farklı ülkelerde yaşanan terör olaylarının başlıca sorumlusunun Müslümanlar olarak gösterilmesi bu göçmenlere yönelik düşmanlığı farklı bir boyuta taşıdı. İslamofobi pek çok Batı ülkesinde giderek daha görünür bir yüz kazandı. Bu sorunlar, dünyanın pek çok yerinde siyasal istikrarsızlık üretti. Buradan hareketle uluslararası iş birliği mekanizmalarının harekete geçirilmesi için yeni yöntemlere başvurulması gerektiği düşüncesi öne çıktı.

EGEMENLİK TEORİSİNİN DOĞUŞU

Klasik egemenlik teorisi, temelde devlet iktidarının merkezçiliğine ve tekliğine dayanır. Orta Çağ boyunca hâkim olan feodalite, siyasal iktidarı paylaşan farklı unsurlar arasında bir güç dengesini içeriyordu. Roma İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra beliren otorite boşluğu, aristokratların mülkiyetlerinde olan topraklarda adli, askerî, mali ve hukuki açılardan ciddi bir güce sahip olmalarını sağladı (Tyson, 2020: 659). Ülke içinde oluşan güç dengesi içinde aristokratlar arasında hiyerarşik bir bağ da kuruldu. Her bir aristokrat, adına *fief* denilen bir sözleşme aracılığıyla kendisinden daha güçlü olan bir başkasına bağlıydı. Hiyerarşinin tepesinde ise ülkedeki en büyük aristokratlardan biri olan kral bulunuyordu (Poggi, 1991: 34). Ancak ne kralın ne de diğer aristokratların kendi altlarında bulunan diğer toprak beylerinin mülkiyetlerinde bulunan alanlara ilişkin tasarrufta bulunma yetkileri vardı. Kralın

bu süreçteki rolünü anlatmak için *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) ifadesi kullanılır. Dolayısıyla Orta Çağ boyunca Avrupa'da merkezî iktidarın bulunmadığı, oldukça parçalı bir siyasal yapılanma söz konusuydu.

Öte yandan aynı dönemde dünyevi iktidara ciddi bir rakibin de çıktığı görülür. Katolik Kilisesi, Avrupa'nın değişik yerlerinde yüzyıllar boyunca süregelen örgütlenmesini, söz konusu iktidar boşluğunda kendisine yer açmak için kullandı. Papalık, farklı yerlerde prenslikler ve krallıklarla iktidar mücadelesi içine girdi. Bu süreçte, beliren İki Kılıç Teorisi, iktidarın uhrevi ve dünyevi güçler arasında paylaştırılması iddiasına dayanır. 5. yüzyılda Papa I. Gelasius tarafından ortaya atılan bu teoriye göre Tanrı, bu dünyadaki işlerin idaresi için iki kılıç ihdas etmiş, bunlardan dünyevi işlerle ilgili olanı krala, uhrevi meselelere ilişkin durumda bulunanı ise papaya vermiştir. Dolayısıyla kutsallık bakımından papa ile krallar neredeyse eşit vaziyetteydi (Beriş, 2014: 40). Ancak zaman içinde kilise gücünü artırmasına paralel şekilde bu güç dengesini reddetti. Kilise, her iki kılıcın da papaya verildiği, papanın bunlardan uhrevi alana ait olanı elinde tutacağını, dünyevi kılıcı ise istediği kişiye vereceğini söyleyerek teoriyi yeniden yorumladı. Hiç kuşkusuz bu durum, dünyevi yönetimlerin ekonomik ve siyasi açıdan giderek zayıf düşmesiyle yakından ilişkiliydi.

Orta Çağ'ın sonlarına gelindiğinde söz konusu güç dengesini köklü şekilde değiştirecek bir dizi gelişme yaşandı. İlk olarak coğrafi keşifler sonucunda ekonomik zenginliğin kaynağı tarımdan ticarete kaydı. Üstelik tarımın sınırlı potansiyeline karşı ticaret sonsuz bir zenginlik de vaat ediyordu. Bu süreçte, ortaya çıkan burjuvazi, tedricen ekonominin tüm kontrolünü ele geçirdi. Aynı dönemde, Rönesans ve Reform gibi fikrî alanda yaşanan gelişmeler de kilisenin kurumsal otoritesini sarsmaya başlamıştı. Bu süreçten en kârlı çıkan ise beklenmedik şekilde krallar oldu. İngiltere, Fransa, İspanya gibi mutlak monarşilerde krallar, aslında önceleri kendilerinden çok farklı durumda olmayan aristokratların aleyhine iktidarlarını güçlendirmeye başladılar. Daha sonra mutlak monarşi adı verilecek olan bu rejim, kralların yalnızca sahibi oldukları topraklarda değil, yönettikleri ülkenin tamamında koşulsuz otoritesine dayanıyordu. Aristokratların siyasi gücünü en aza indiren krallar ardından kilise ile mücadeleye girişti. İngiltere'de 8. Henry, Fransa'da ise 14. Louis, kendi ülkelerinde iktidarlarının dinî alanı da kapsadığını ilan ettiler.

Mutlak monarşilerin fillî yükselişi, iktidarlarının hukuki bir zemine aktarılmasını da zorunlu kıldı. Burada, Rousseau'nun 'kuvvet hak doğurmaz' sözü hatırlanmalıdır. Meşru iktidar, öncelikle itaatin rızadan kaynaklanmasını gerektirir. Modern devlet formunda rızanın rasyonel ve hukuki bir zeminde ortaya çıktığı görülür. Bu süreçte devletin iktidarının hukuki niteliğini koyan kavram ise egemenliktir. 1576 yılında Fransız kamu hukukçusu Jean Bodin, devlet iktidarının egemenliği içerdiğini, bu nedenle hukuki bir boyuta sahip olduğunu savundu. Bodin, egemenliğin tek olduğunu ve dolayısıyla ülke içinde farklı siyasal otoritelerin bulunamayacağını söyledi. İktidarın tek olması gerektiği düşüncesini ilk ifade eden düşünür aslında Machiavelli'dir. İtalyan düşünür, bir siyasal iktidarın gücünü konsolide etmesinin tek yolunun ülke içinde kendisine alternatif tüm güç odaklarını ortadan kaldırmasıyla mümkün olacağını söylemiştir. Bodin ise neden tek olması gerektiği yönünde hukuki bir gerekçe üretir. İzleyen dönemde Hobbes ve Locke gibi sözleşme teorisyenleri, siyasal iktidarın doğrudan halkın iradesinden kaynaklandığı tezini ortaya attılar. Rousseau ise genel irade kavramı aracılığıyla egemenliğin devlete değil, halka ait olmasının yolunu açtı. Düşünür, egemenliğin bir bütün hâline gelmiş yekpare bir oluşumda, yani halkta olduğunu savundu. Nitekim Fransız Devrimi ile birlikte 'ulusal egemenlik' kavramı ortaya çıktı ve halkın iktidarın hem sahibi hem de kullanıcısı olduğu düşüncesi doğdu. Bu bakımdan, Mairet'nin *'Egemenlik kavramının inşasının tarihi, biri felsefi, diğeri tarihsel iki verinin birleşiminin tarihidir'* (2020: 31) ifadesi oldukça anlamlıdır. Gerçekten de egemenlik ortaya çıkışında ve zaman içinde geçirdiği değişikliklerde teori ve pratiğini eş zamanlı olarak gittiği bir kavramdır.

Egemenliğin 1648 tarihli Westphalia Anlaşmalarıyla birlikte devletler arasındaki ilişkilerin merkezine yerleştiği kabul edilir. Anlaşmayı imzalayan prenslikler karşılıklı olarak birbirlerinin sınırları içindeki hükümlerini kabul ettiler. Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıkan ulus-devlet anlayışı ise bu sistemin iyice güçlenmesini beraberinde getirdi. Nitekim 20. yüzyılda ortaya çıkan Birleşmiş Milletler düzeninin temelinde de egemen eşitlik anlayışı vardır. Soğuk Savaş sırasında kendiliğinden beliren güç dengesinin söz konusu egemenlik ya da başka bir ifadeyle karşılıklı olarak egemenliğe saygı anlayışını güçlendirdiği söylenebilir. Tüm bu sürecin değişmesine neden olan süreç ise 1980'li yıllarda başlamıştır. En genel çerçevede küreselleşme adı verilen süreç,

ülkeler arasındaki mesafeyi önemli ölçüde kısalttı. Üstelik bu mesafe daralması coğrafi etkilerinden çok kültürel ve ekonomik anlamda kendini gösterdi. Öyle ki John Rawls ve Jürgen Habermas gibi önemli filozoflar da dâhil olmak üzere pek çok akademisyen ve düşünür ulus-devletlerin geleneksel rollerinin ortadan kalkacağını, bundan sonraki süreçte halkların devlet dolayımı olmadan ilişkiye geçebileceklerini söylemeye başladı (Rawls, 2003; Özbek, 2009). Henüz internet yayılmadan ortaya atılan tezlerin bugün de anlamlı bir tartışma çerçevesi sunduğu görülür.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI EGEMENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ

En başta değinildiği gibi Soğuk Savaş'ın sona ermesi, dünya düzeninde köklü bir değişikliğe sebep oldu. İlk aşamada geleceğe ilişkin beklentilerin daha barışçıl, daha demokratik ve daha özgürlükçü bir uluslararası sistemin belirmesi yönünde olduğu söylenebilir. Zira insanlar arasında ciddi bir siyasal karışıklığın olmadığı bir siyasal iklimde iş birliği mekanizmalarının daha etkili şekilde işlemesi beklenir. Bu süreç, egemenliğin geleneksel anlamının köklü bir dönüşüm geçirdiği iddiasını da besliyordu. Söz konusu yaklaşıma göre, devletlerin kendi topraklarında sınırsız ve denetimsiz bir hükmetme iddiası olmamalıdır. Bu durum, hem birtakım siyasi ilkelerden hem de reel gerçeklerden kaynaklanır. 1990'ların ortalarında sıkça tartışılan insani müdahale kavramı, insan hakları bağlamında siyasi bir ilkeye gönderme yapar. Buna göre, kendi vatandaşlarına yönelik olarak sistematik olarak insan hakları ihlalleri gerçekleştiren devletlere uluslararası toplum inisiyatifinde müdahale edilebileceği üzerinde duruldu (Walling, 2015: 386). Aslında egemenliğe yönelik insan hakları ve hukuk devleti bağlamındaki sınırların teorik açıdan John Locke'a, pratikte ise İngiltere'de parlamentarizmin doğuşuna kadar gittiği açıktır. Ancak bu çerçevede ortaya konulan sınırlar her şeye rağmen devletlerin dokunulmazlığına dayanır. Başka bir ifadeyle, kendi vatandaşlarına yönelik insan hakları ihlalleri gerçekleştiren rejimlere ne şekilde yaklaşılacağına ilişkin olarak norm ortaya konulmamıştı. İnsani müdahale kavramı aslında bu bağlamdaki temel ilkelerin belirlenmesi anlayışından yola çıkmıştır. Elbette bu sürecin ideallerine uygun şekilde işlediği söylenemez. ABD başta olmak üzere Batı ülkeleri, insani müdahaleden hegemonya inşası için yararlandılar. Hatta daha da

ileriye giderek ülkelerin siyasi yönetimlerini doğrudan kendi denetimlerine alma çabasına girdiler.

Yine insan hakları bağlamında Uluslararası Ceza Mahkemesinin (UCM) de geleneksel egemenlik anlayışında ciddi bir değişikliğe yol açtığı görüldü. Devletlerin kendi yöneticilerinin ya da görevlilerinin sorumlu olduğu insan hakları ihlallerini yargılamalarının adaleti sağlama açısından sorun yaratacağı varsayımıyla ortaya çıkan Mahkeme, soykırım gibi geniş kapsamlı suçları yargılama yetkisi üstlendi. Taraf devletlerin yargılamadıkları kendi vatandaşları konusunda inisiyatif alan UCM, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nden farklı olarak devletleri değil kişileri yargılama hakkına sahiptir. Bu açıdan UCM'nin cezasız kalması muhtemel olan suçların yargılanması açısından bütüncül ve sistematik bir yargılama mekanizması geliştirdiği görülür. UCM'nin kurulmasında 1990'lı yıllarda eski Yugoslavya, Ruanda ve Sierra Leone gibi ülkelerin yöneticilerinin işlediği insanlığa karşı suçların yargılanması açısından oluşan uluslararası mutabakat ve kurulan geçici mahkemeler etkili oldu (Hillebrecht ve arkadaşları, 2018: 282). Mahkeme, 2004 yılından itibaren hepsi farklı Afrika ülkelerinin yöneticilerine ait çok sayıda dosyaya baktı. Ancak ABD başta olmak üzere çok sayıda ülkenin Mahkemenin statüsüne katılmayı reddetmesi UCM'nin yargı alanının genişlemesini engelledi.

Diğer taraftan egemenlikte dönüşümü beraberinde getiren bazı güncel, somut gelişmeler de olduğu görülür. Ticari kapitalizmin gelişmesi ve pazarın tek tek devletler olmaktan çıkarak bir bütün hâlinde dünyayı kapsamı, devletlerin ekonomi alanındaki belirleyiciliklerine ciddi anlamda zarar verdi. 1980'lerin sonlarında çok uluslu şirketler ifadesiyle anılan ve aynı anda dünyanın pek çok yerinde faaliyet gösteren iş modeli artık tamamen genelleşti. Özellikle internet üzerinden ticaretin artmasıyla birlikte uluslararası ticaretin de hem kolaylaştığı hem de hacminin genişlediği görüldü. Üstelik bu alan devletler açısından kontrolü oldukça güç bir nitelik de gösterir. Dolayısıyla devletler, gümrük tarifelerini kademeli olarak düşürmek veya tamamen ortadan kaldırmak durumunda kaldı. Sınırların ticari bağlamdaki kontrolünün zorluğu bakımından en iyi örneklerden birini Nye ve Welch şu şekilde verir: *'[ABD'de] 301 giriş kapısındaki 3700 terminalden yılda 475 milyon kişi, 125 milyon taşıt ve 21 milyon kargo aracı ülkeye giriş yapmaktadır. 12 metrelik bir konteynırın denetimden geçirilmesi 5 saat sürmekte ve her yıl ülkeye 5 milyonun üzerinde*

konteynır girmektedir.' (Nye, Welch, 2013: 395). Üstelik 2009 öncesine ait bu verilerin her geçen yıl katlanarak arttığı bilinir. Dolayısıyla ülkeler açısında ekonomik faaliyetler üzerinde bir denetim sağlamak giderek zorlaştı. Bu durum, yerel işletmelerin küresel şirketler karşısında rekabet etmesini imkânsız kıldı. Zira büyük şirketler, dünyanın her yerinde çok büyük yatırım maliyetleriyle işletmeler açtılar. Bunların finansal büyüklükleri lobi imkânlarını da kolaylaştırdı. Üstelik söz konusu şirketlerin büyük organizasyonel kapasiteleri kendileriyle rekabet şansı bulunmayan yerel işletmelerin gücünü de ortadan kaldırdı. Dolayısıyla ekonominin tüm dinamikleri bir bakıma çok uluslu şirketlere hizmet etti ve süreci geri dönülmesi imkânsız bir yere getirdi (Palley, 2021: 461).

Diğer taraftan son dönemde giderek artan kripto para teknolojisinin de devlet egemenliği için yeni bir değişim sürecine işaret ettiği görülür. Blokzincir teknolojisiyle üretilen ve en bilinen örneği Bitcoin olan kripto paralar, devletin geleneksel para basma yetkisinin dışında alternatif bir mübadele yöntemi özelliği gösterir. Para basma uzunca dönemler boyunca devlet egemenliğinin en belirgin unsurlarından biri olarak kullanılmıştır. Buna karşılık, tek bir merkezden yönetilmeyen ve devletle ilişkisi bulunmayan kripto paraların ticaret alanında giderek daha yaygın şekilde kullanılması devlet egemenliğinin değişimine yönelik yeni bir süreci yansıtır (Ziolkowska, 2021: 118). Kripto paraların giderek yaygınlık kazanması, devletleri bu konuda adım atmaya zorlamaktadır. Pek çok devletin kripto paraların yayılmasını engelleyemeyecekleri düşüncesiyle yasaklama yerine bu alanı düzenleme yoluna gitmesi dikkat çekicidir.

Avrupa Birliği de klasik egemenlik teorisinin geçirdiği değişikliği anlamak açısından gayet aydınlatıcı bir örnektir. AB, diğer uluslararası oluşumlardan farklı olarak üyeleri için bağlayıcı norm koyma, başka bir ifadeyle yasa yapma hakkını haizdir. Bu nedenle AB'nin statüsü uluslararası değil, ulus üstü örgütlenme ifadesiyle nitelenir. AB, bu yetkisini üyesi olan ülkelerden kısmi egemenlik devri yoluyla kullanabilir. Klasik egemenlik teorisinin egemenliğin hiçbir şekilde başka bir organa ya da kişiye devredilemeyeceği varsayımını ortaya attığı hatırlandığında yaşanan değişim daha iyi anlaşılabilir. AB, üye ülkelerle bir egemenlik paylaşımı ister bunu da ortak egemenlik havuzuna aktarır (Shore, 2009: 719). Dolayısıyla yasa yapma sürecinin en önemli ayağı olan yasaların egemen otoritenin tekelinde olması ihtiyacına cevap verilmiş olur.

Tüm bu gelişmeler, geride bıraktığımız yüzyılın sonunda egemenliğin artık geçmişe göre kapsamlı bir dönüşüm geçirdiği iddiasının somut tezahürleri durumundaydı. Elbette bu iddiaların hemen tamamı günümüzde de etkisini devam ettirmektedir. Uluslararası ticaret, günümüzde yirmi sene öncesiyle bile karşılaştırılamayacak düzeyde arttı. Artık ilk sıraları teknoloji kuruluşlarının aldığı büyük şirketlerin ciroları ve piyasa değerleri pek çok devletin gayri safi yurt içi hasılasını aştı. İnsanlar arasındaki mesafeler, hem fiziki hem de dijital açıdan önemli ölçüde kısaldı. Ancak aynı dönemde belki ilk izleri görülen, ancak tam anlamıyla etkileri hissedilmeyen bazı gelişmeler devletler sistemine ağırlıklarını koydu. Söz konusu hareketlilik yalnızca ticari ya da kültürel alanla sınırlı kalmadı, insanların fiilen de yer değiştirmesini beraberinde getirdi. Özellikle ekonomik açıdan zayıf ya da siyasal açıdan istikrarsız ülkelerden dünyanın geri kalanına ciddi göç dalgaları yaşanmaya başladı. Üstelik göçler, yalnızca masum insani gerekçelerle de sınırlı kalmadı. Terör ya da suç amaçlı hareketlilik de giderek yükseldi. Bu gelişmeler aracılığıyla aslında Batı dünyası da Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra aradığı yeni düşmanı bulmuş oldu.

YENİDEN EGEMENLİĞE DÖNÜŞ MÜ?

11 Eylül 2001 günü sabah saatlerinde hava korsanları tarafından kaçırılan üç uçak aracılığıyla ikisi New York'ta İkiz Kulelere, biri de Pentagon binasına olmak üzere intihar saldırıları düzenlendi. Dördüncü uçak ise hedefine varmadan düştü. Üç uçağın eş zamanlı saldırısında mürettebat, yolcular ve yerde bulunanların içinde bulunduğu yaklaşık üç bin kişi hayatını kaybetti. Tarihteki en büyük ölçekli terör eylemi durumunda olan bu saldırılar dünya açısından yeni bir milat teşkil etti. Dönemin ABD Başkanı George W. Bush, saldırıların ardından yeni bir terörle mücadele doktrinini hayata geçirdi. Bush Doktrini, esas olarak ABD için tehdit oluşturduğu düşünülen terörist grupların kıtaya ulaşmadan kaynak ülkede ortadan kaldırılmasını hedefliyordu (Dunmire, 2009: 198). Önleyici müdahale konseptine dayalı bu yaklaşım, ABD'nin terörizme kaynaklık ettikleri gerekçesiyle Irak ve Afganistan'a yönelik aktif müdahaleleriyle devam etti (Fiala, 2007: 29). Söz konusu müdahale sürecinin bir tür kısır döngü ürettiği söylenebilir. Zira terörü önleme amacıyla yapılan operasyonlar dünyanın farklı yerlerinde yeni tepkiler üretti ve siyasal radikalizmi

güçlendirdi (Jervis, 2016: 295). Bu durumun terörizmin küreselleşmesi sonucunu doğurduğu görüldü.

Soğuk Savaş sonrasında güvenlik kavramının anlamında ciddi bir genişleme olduğu açıktır. Daha önce yalnızca askerî konularla ilgili olarak kullanılan güvenlik, sağlıktan gıdaya, bilişimden çevreye insan faaliyetlerinin neredeyse tüm türleri için kullanılmaya başlanır (Ivan, 2013: 187). Bu paradigma değişikliğinin doğrudan devletin işlevlerini de etkilediğini söylemek mümkündür. Devlet teorisinin en başından itibaren dayandığı temel unsur güvenliktir. Hobbes'ten itibaren modern devletin temel varlık gerekçesi olarak toplumun güvenliğini sağlamak gösterilir. Lockeçu gelenekle ortaya çıkan liberal bakış açısı da devletin güvenliğe ilişkin bu rolünü destekler. Devletin güvenlikle ilişkisinin somutlaşmasının en iyi ifadesi Max Weber'in devlet tanımında görülür. Weber, devleti 'meşru şiddet araçlarını kullanma tekeline sahip güç' olarak niteler. Bu durum, devletin güvenlik işlevini sağlamak için zor aygıtlarını kullanma yetkisine sahip yegâne oluşum olduğunun altını çizer. Ancak aynı ifade bunun yanında devletin belirli bir kurumsal kapasite geliştirmesi gerektiğine de gönderme yapar. Devlet, kendi hükmettiği topraklar üzerinde güvenliği sağlamak için belirli organizasyonel yapılar kurmak durumundadır. Nitekim zaman içinde bu yapılar dış güvenliği sağlamak için ordu, iç güvenlik açısından ise kolluk kuvvetleri şeklinde belirir. Ama bunun ötesinde devletin kendisinden rol devşirmeye çalışan tüm oluşumlara karşı engelleyici bir tavır geliştirmesi zorunludur. Weber'in şiddet kullanma tekeli devletle vermesi aslında bu durumun açık bir ifadesidir. Ancak Weber'in aslında devletin kendi yönettiği topraklar ve insanlar üzerinde belirli kurallar ve mekanizmalar kurulmasına ağırlık verdiği görülür (Jessop, 2018: 46-47). Bu açıdan, esas olan devletin hukuksal mekanizmalarla yönetme becerisini göstermesidir. Dolayısıyla devleti güçten çok hukukla tanımlamak gerekir.

Buna karşılık, terör örgütleri diğer tüm suç gruplarının ötesine geçen bir anlayışla devletin güvenlik işlevini engellemeye çalışır. Soğuk Savaş sonrası dönemin en belirgin özelliklerinden biri, terörün tek tek ülkelerin sorunu olmaktan çıkıp küresel bir sorun hâline gelmesidir. Devletlerin geleneksel güvenlik tehditlerinin başında, diğerlerinin askerî gücü vardı. Buna karşılık, terör, askerî güç kadar şiddetli ve yaygın bir tehdit olmasa da dünyanın her yerinde insanlara zarar verme potansiyeli taşır. Bu bakımdan, terör güç hiyerarşisini

bozan bir yöne sahiptir (Poggi, 2007: 242). Kuşkusuz küreselleşme süreciyle zaten tırmanan uluslararası terörizmin giderek dünya çapında yayılmasında iletişim teknolojilerinin de büyük etkisi vardır. İnternet teknolojisi ve sosyal medya kısa süre içinde ve kolay şekilde çok sayıda insana ulaşma imkânı sunar. Dolayısıyla dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan insan hakları ihlali veya başka bir sorundan kısa süre içinde geniş kitlelerin haberdar olması söz konusudur. Aynı durum terör örgütlerinin de kendi mesajlarını farklı kesimlere ulaştırmalarını sağlar. Bu sürece devletlerin cevabı, güvenlik kapasitelerini genişletmek ve bunun yanında yasal düzenlemeleri yine güvenliği esas alan bir yaklaşım doğrultusunda yeniden düzenlemek şeklinde olmuştur.

Üstelik söz konusu çabalar yalnızca Batılı devletlerin kendi içlerinde aldıkları tedbirlerle de sınırlı kalmadı. Başarısız devlet olarak nitelenen ve kurumsal kapasitelerini geliştiremeyen ülkelere yönelik destek programları uygulanmaya başladı. Bu bakımdan, müdahalenin yalnızca silahlı kuvvetler aracılığıyla yapılan aktif askerî harekâtlarla sınırlı olmadığını belirtmek gerekir. Müdahale, belirli liderlerin desteklenmesinden ülkeye yönelik ekonomik yardımlara uzanan geniş bir yelpazede gerçekleşir (Nye, Welch, 2013: 282). Soğuk Savaş yıllarında daha örtülü şekilde gerçekleşen bu yardımların, günümüzde devlet kapasitesini güçlendirme gibi başlıklar altında açık bir şekilde verildiği dikkat çeker. Nitekim Francis Fukuyama, zayıf devletlerin Westphalia sonrası düzen açısından kendi üzerlerine düşeni yapamadıkları için egemenliğin aşınmasına neden olduklarını savunur. Bu yaklaşım, aslında ABD başta olmak üzere büyük devletlerin zayıf devletlere karşı müdahalelerinin gerekçesini de oluşturur. Zira Fukuyama, işgal edilen devletlerin kurumsal kapasitelerini geliştirememelerinin, dolayısıyla güvenlikle ilgili temel sorunların çözülememesinin ABD'nin müdahalesini zorunlu kıldığını iddia eder (Fukuyama, 2005: 115). Bu subjektif ve ABD politikalarını olumlayıcı bakış açısı, söz konusu yerlerin başarısız devlet durumunda olduğu ve küresel güvenliğin sağlanması için bunların kapasitelerinin geliştirilmesi üzerinde durur.

2020 yılının başlarından itibaren tüm dünyaya yayılan COVID19 pandemisi de devletlerin hükümranlık anlayışlarını etkiledi. Devletler, salgının kendi sınırlarında yayılmasını engellemek için sınırlarını kapattılar. Bunun yanında, ilaç ve temel gıda ürünleri ihracatları durduruldu; öncelik, ülkenin iç ihtiyaçlarını karşılamaya verildi. Bu durum, devletlerin ulusal çıkarları söz

konusu olduğunda yine kendi içlerine döneceklerinin ve küresel iş birliği mekanizmalarının anlamının azalacağına göstergesidir. Dolayısıyla ulusal çıkar olgusunun devletlerin siyasalarına damga vurmaya devam edeceği kolayca anlaşılmaktadır. Bu durum, aynı zamanda devletlerin gıda, tarım ve sağlık gibi konuları da ulusal güvenlik politikalarının ana unsurları hâline getirecekleri şeklinde yorumlanabilir. Aynı şekilde, ekonominin rotasının değişmesi nedeniyle artan işsizliğe çözüm bulmak için yeni istihdam politikaları izleneceği, bunun da yabancı işçilere sınırların kapanmasıyla başlayacağı öngörülebilir bir durumdur. Nitekim gelişmiş ülkeler başta olmak üzere dünyanın pek çok yerinde popülist siyasal hareketlerin yükselişe geçmesini bu koşullarla açıklamak mümkündür. Yabancı karşıtı üzerinde duran popülist hareketlerin içinde bulunulan ekonomik sorunları kendileri için propaganda malzemesi olarak kullandıkları açıktır (Beriş, 2019: 41). Dolayısıyla söz konusu siyasal hareketler adeta devletleri içe kapanmaya yöneltti.

Diğer taraftan bahsedildiği üzere artan göç hareketleri tüm devletleri yeni tedbirler almaya zorladı. Göç, insanlık tarihinin en eski olgularından biridir. Bunun yanında, geçtiğimiz yüzyıl boyunca iş gücü ihtiyacını karşılamak üzere Batı ülkelerinin dünyanın geri kalan yerlerinden planlı şekilde göçmen aldıkları bilinir. Ancak gerek istihdamın daralması gerekse ekonomik refahın düşüşü, Batı ülkelerinde göç hareketlerinin giderek daha fazla tepki çekmesine neden oldu. Bu sürecin belki de sembolik açıdan en önemli gelişmesi devletlerin sınırlarına duvarlar çekerek kendilerini bir nevi koruma altına almasıdır. Böylece küresel ölçekli insan hareketliliğine güvenlik eksenli bir çözüm arama yoluna gidildiği söylenebilir. Bu durum, Schengen Anlaşması sonrası giderek anlamını yitirdiği düşünülen sınır güvenliğini yeniden esaslı bir mesele hâline getirdi. Schengen Anlaşması'nın Avrupa ülkelerini ilgilendiren bir çerçeve sunduğu açıktır. Ancak anlaşma, sembolik açıdan devletlerin sınırlarının anlamının kalmadığını gösteriyordu. Buna karşılık, son yıllarda yaşanan gelişmeler, bundan sonraki gelişmelere en iyi ihtimalle ihtiyatlı şekilde yaşanacağını göstergesi şeklinde değerlendirilebilir.

Aslında tüm bu örnekler, insanlığın karşı karşıya olduğu sorunların çözümü açısından tek tek devletlerin çabalarının yeterli olmayacağını gösterir. Üstelik bu sorunlara her geçen gün yenilerinin eklendiği de açıktır. Dolayısıyla küresel ölçekli sorunların çözümü için uluslararası iş birliği mekanizmaları-

nın kurulması veya var olanların güçlendirilmesi gerekir. Söz konusu süreçlerin işlemesi bakımından egemenlik bir nirengi noktası olarak görülebilir. Egemenlik aracılığıyla devletlerin birbirlerinin meşru otoritelerini tanımaları ve aralarında hukuksal bir ilişki kurmaları birlikte hareket etme becerilerini de artıracaktır. Westphalia sonrası oluşan düzen, aslında bir anarşiden kaçma çabasının ürünüdür. Egemenlik aracılığıyla devletlerin hem kendi içlerinde otorite kullanmaları hem de birbirleriyle olan ilişkileri hukuksal bir zemine oturur. Başka bir ifadeyle, devletlerin kendi sınırları içinde insan hakları ve hukuk devleti ilkelerini gözetten bir yönetim anlayışı çerçevesinde yaklaşacakları beklenir. Tüm devletler, iç yapılarında düzenli ve hukuku gözetten bir anlayış içinde hareket ettikleri sürece doğal bir düzenin oluşacağı beklenir. Oysa tarihsel tecrübe, siyasal iktidarı eline geçiren güçlerin her zaman kendileri için çizilen çerçevede kalmayabileceklerini gösterir. Dolayısıyla devletlerin kendi aralarındaki ilişki çerçevesini belirleyen ve meşruluklarını sağlayıp onları hukuksal zemine oturtan egemenlik kavramının önemi bir kez daha görülür.

SONUÇ

Siyaset felsefesinin doğuşundan itibaren cevaplamaya çalıştığı en önemli sorularından biri iktidarın dayanağı, diğeri ise ne şekilde sınırlandırılabiliridir. Egemenlik kavramı, her iki sorunun da ortak cevabı durumundadır. Bu bakımdan, egemenlik, bir taraftan iktidarın hukuktan kaynaklandığını, keyfi olmadığını ortaya koyar diğer taraftan da aynı hukukilik dolayısıyla sınırlı bir zeminde kalması gerektiği anlayışını içerir. Zaman içinde geçirdiği anlam değişikliklerine karşı egemenlik, modern devlet açısından oynadığı bu kritik rolü hep korumuştur. Başka bir ifadeyle, egemenlik, aslında devletin düzeni korumasının en önemli aracı durumundadır. Toplumsal düzen, yetkili bir otorite tarafından konulan belirli kurallara herkesin uymasına, insanların bunlara uymadıkları takdirde de belirli yaptırımlarla karşılaşmasına dayanır. Düzenin hem kurucusu hem de koruyucusu durumunda bulunan devlet, kural koyma yetkisini yönettiği insanların rızasından alır. Elbette burada kural koyucunun sınırsız bir hareket alanı bulunmaz. Doğal hukuk düşüncesinden doğan temel hak ve özgürlükler, egemenin yasa koyma yetkisinin en belirgin sınırı durumundadır.

Egemenliğin anlamındaki kırılmalar, mutlak monarşiden meşruti monarşiye, oradan da ulus-devlet modeline geçene dek çeşitli şekillerde kendisini gösterir. 20. yüzyılda Birleşmiş Milletler modeli ortaya çıktığında egemenlik de anlamını tam olarak bulmuş gibidir. Nitekim Soğuk Savaş yılları, her iki kutbun da en azından hukuki sınırlar çerçevesinde birbirlerinin alanlarına girmemeleri anlayışını doğurur. Egemenliğin anlamındaki asıl büyük değişim, Soğuk Savaş döneminin sonrasına rastlar. Ulus-devlet modelinin yerini giderek daha esnek bir yapıya bırakması düşüncesi, kaçınılmaz bir şekilde egemenlik kavramına bakışı da etkilemiştir. Nitekim bu dönem tartışmalar, egemenliğin yeni bir içerikle yeniden tanımlanması gerektiğine odaklanmıştır. Aslında kavramın mutlak monarşilerin tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte dönemsel olarak çeşitli değişiklikler yaşadığı görülür. Ancak 20. yüzyılın kendisinden önceki tüm çağları aşan siyasal, toplumsal ve tarihsel gelişmelere sahne olması bu değişimin her zamankinden hızlı olacağını göstermiştir. Buna karşılık, henüz ilk çeyreğini bile geride bırakmadığımız 21. yüzyılın öncesindeki dönemden çok daha hızlı ve kapsamlı gelişmelere sahne olacağı kolayla anlaşılmaktadır.

Kavramın yakın dönemde akıbetini belirleyen en önemli süreç, ABD başta olmak üzere Batı ülkelerinin Orta Doğu, Güneydoğu Asya ve Afrika ülkelerine yönelik aktif silahlı müdahaleleridir. Hatta bunlara bazı Latin Amerika ülkelerinde siyaseti doğrudan etkileme veya darbe girişimleri de eklenebilir. Terör veya sınır aşan suçlar başta olmak üzere çeşitli nedenlerle gerekçelendirilen bu müdahaleler ülkelerin iç dengelerini bozduğu gibi düzensizlikleri güçlendiren bir görünüm taşır. Nitekim Batılı devletlerin aktif şekilde müdahale ettiği hiçbir ülkede güvenlik ve siyasal istikrar sağlanamamış, tam tersine kaos ortamı büyümüştür. Bu durum, adeta bir bumerang etkisi yaratarak sürecin yine Batı'ya dönmesine neden olur. Gerçekten de çatışma bölgelerinde yaşayan milyonlarca insan, canlarını kurtarmak için ülkelerini terk edip başka yerlere sığınmıştır. Bu kaotik ortam Batı ülkelerini yakından etkilemiş ve Londra, Paris, Berlin, Brüksel, Moskova gibi çok sayıda şehir terör saldırılarının hedefi durumuna gelmiştir. Söz konusu saldırıları El Kaide ve DEAŞ başta olmak üzere dinî referans kullandığını savunan örgütlerin gerçekleştirmesi, Batı ülkelerinde Müslümanlar üzerindeki baskının artmasına neden olur.

Söz konusu gelişmeler, devletlerin hükmettikleri alanda hukuk düzenini tesis etmek ve korumak için egemenliğe ihtiyaç duyduklarının en önemli göstergesi durumundadır. Elbette egemenlik anlayışı, devletlere toprakları üzerinde mutlak bir yönetme yetkisi vermez. Devletler, sahip oldukları egemenliği her şeyden önce sorumlu bir anlayış çerçevesinde kullanmak zorundadır. Bu sorumluluk hem yönettikleri insanlara hem de dünyayı paylaştıkları diğer siyasal yapılarla tüm insanlığa yöneliktir. Ancak dünyanın geniş bir alanının düzensiz gruplar yerine devletler tarafından yönetilmesi, egemenliğin kurumsallaştığı ve devletlerin karşılıklı olarak birbirleriyle egemen eşitlik ilkesi çerçevesinde ilişki kurdukları bir yapı içinde mümkündür. Bunun yanında, göç ve terör gibi yalnızca bir devleti değil, tüm insanlığı ilgilendiren sorunlar karşısında ortak adım atılması gerekir. Egemenlik, bu anlamda, birlikte hareket edecek siyasal birimler açısından bir iş birliği çerçevesi sunar. Bu bakımdan, egemenliğin insanlığın kaderindeki yerini korumaya devam edeceği açıktır.

KAYNAKÇA

- BERİŞ, H. E. (2014). Egemenlik: Bir Kavramın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği, Tezkire Yayınları, İstanbul.
- BERİŞ, H. E. (2019). 'Demokrasiye Neler Oluyor? Popülizm ve Otoriterleşme Tartışmalarına Bir Bakış', Liberal Düşünce, 24(96), ss. 27-53.
- BOOTH WALLING, C. (2015). 'Human Rights Norms, State Sovereignty, and Humanitarian Intervention', Human Rights Quarterly. 37(2), ss. 383-413.
- DUNMIRE, P. L. (2009). "9/11 Changed Everything": on Intertextual Analysis of the Bush Doctrine', Discourse & Society. 20(2), ss. 195-222.
- FIALA, P. (2007). 'The Bush Doctrine, Democratization, and Humanitarian Intervention A Just War Critique', Theoria: A Journal of Social and Political Theory. No. 114, ss. 28-47.
- FUKUYAMA, F. (2004). Devlet İnşası: 21. yüzyılda Devlet İnşası ve Yönetişim, (Çev.) D. Çetinkasap, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- HILLEBRECHT, C., HUNEEUS, A. ve BORDA, S. (2018). 'The Judicialization of Peace', Harvard International Law Journal, 59(2), ss. 279-330.
- IVAN, R. (2013). 'Is Sovereignty Dead? The Transformation of International Politics', Studia Politica, 13(1), ss. 173-192
- JERVIS, R. (2016). 'Understanding the Bush Doctrine: Preventive Wars and Regime Change', Political Science Quarterly, 131(2), ss. 285-311.
- JESSOP, B. (2018). Devlet: Dün, Bugün, Gelecek, (Çev. A. Güney). Epos Yayınları, Ankara
- KRASNER, S. (2001). Sovereignty: Organized Hypocrisy, Princeton University Press, Princeton.
- MAIRET, G. (2020). Egemenlik İlkesi: Modern İktidarın Tarihi ve Temelleri, (Çev. M. Erşen). Açılım Kitap, İstanbul.
- NYE Jr., J. S. ve Welch D. A., (2013). Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak. (Çev. R. Akman). 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÖZBANK, M. (Haz.) (2009). Rawls-Habermas Tartışması: Neden Demokrasi Nasıl İstikrar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- PALLEY, T. (2021). 'National Policy Space: Reframing The Political Economy Of Globalization And Its Implications For National Sovereignty And Democracy', Brazilian Journal of Political Economy, 41(3), ss. 447-465.
- POGGI, G. (1991). Çağdaş Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım, (Çev. Ş. Kut ve B.

- Toprak). Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- POGGI, G. (2007). Devlet, Doğası, Gelişimi ve Geleceği, (Çev. A. Babacan). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- RAWLS, J. (2003). Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- SHORE, C. (2009). “Government Without Statehood”? Anthropological Perspectives on Governance and Sovereignty in the European Union’, *European Law Journal*, 12(6), ss. 709–724.
- TYSON, S. A. (2020). ‘The Strategic Foundations of Political Sovereignty’, *The Journal of Politics*, 82(2), ss. 657-670.
- ZIOLKOWSKA, K. (2021). ‘Distributing Authority - State Sovereignty in the Age of Blockchain’, *International Review of Law, Computers & Technology*, 35(2), ss. 116-130.

ATATÜRK'ÜN MİLLÎ EGEMENLİK ANLAYIŞI

Deniz GÜNER

Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
gunerdeniz1@hotmail.com

GİRİŞ

Egemenlik (hâkimiyet) egemen olma, hâkimlik, üstünlük, amirlik, manalarına gelir ve hükmeden, buyuran, buyruğunu yürütebilen üstün gücü ifade etmek için kullanılır (Turan ve arkadaşları, 2010: 264). Egemenlik, devlet kudretinin bir vasfıdır. İç hukukta en üstün kudreti, milletlerarası hukukta da bağımsız bir gücü anlatır (Eroğlu, 1998: 2). Mustafa Kemal Atatürk ise egemenliği tanımlarken şu sözleri kullanmıştır. '*O bir siyasi nüfuzdur ki, devlet kavramının özünde vardır*' (Fezyioğlu, 1985: 744).

Millî egemenlik ise; bir milletin kendi kaderine hâkim olarak, kendi geleceğini tayin etme gücünü elinde bulundurması demektir. Yani bir milletin kendini idare etmesi, kendine hükûmet edecek heyeti seçmesi anlamına gelir. İç görünüşü itibarıyla demokratik rejim, yani egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu ortaya koyarken, dış görünüşü ile de milletin özgür ve bağımsız yaşamasını, yani dışa karşı millet birliğini ve bütünlüğünü ifade eder (Eroğlu, 1998: 2; Taneri, 1983: 13).

Eski Türk devletlerinde egemenliğin kaynağı Tanrı'dır. Eski Türkler Tanrı'nın kutsadığı bir soyu kendisinin yeryüzündeki temsilcisi olarak görevlendirdiğine inanırlardı. Dolayısıyla hükümdar ailesi de kutsal olarak kabul edilirdi. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu 'egemenliğe sahip olma' konusundaki geleneklerini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti zaman içerisinde devletin parçalanmasını önlemek için veraset sisteminde değişiklikler yapmıştır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in kardeş katline müsaade veren düzenlemesinden sonra egemenliğin kişiselleşmesinin önünü açmıştır. Yavuz Sultan Selim'den itibaren halifeliğin de Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile birlikte (1517) padişah artık Peygamberin yeryüzündeki vekili ve bütün Müslümanların da ruhani lideri olmuştur.

Osmanlı Devleti Meşrutiyet'e geçiş ile birlikte demokratikleşme sürecini başlatmış olsa da ilk anayasada 'millî egemenlik' ile ilgili hiçbir emare bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Fransız İhtilali'nin getirdiği Milliyetçilik fikri ile mücadele edebilmek için 'Osmanlılık' ya da 'İslamcılık' politikaları uyguladığı göz önünde bulundurulacak olursa bu akımlarla çelişen 'millî egemenlik' anlayışına olan mesafesi tahmin edilebilir. Dolayısıyla 'millî egemenlik' Millî Mücadele'nin başlangıcı ile Türk siyasi hayatına dâhil olacaktır.

OSMANLI DEVLETİ'NDE DEMOKRATİKLEŞME ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devleti'nde, padişahın kendi yetkisinden fedakârlık ettiği ilk belge, ayanlarla imzalanan Sened-i İttifak'tır (1808). İnsan haklarını içeren ilk belge ise Tanzimat Fermanı'dır (1839). Gülhane Hatt-ı Hümayûnu olarak da bilinen Tanzimat Fermanı ile vatandaşlara eşit haklar, mal ve can güvenliği vaat edilmiştir.

Osmanlı demokratikleşme sürecinin en önemli adımı ise hiç kuşkusuz 1876'da ilan edilen ve devletin ilk anayasası olma özelliğini taşıyan Kanun-u Esasi'nin kabulüdür. Bu Meşrutiyet Anayasası ile birlikte Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan oluşturulmuş, Osmanlı vatandaşları da ilk defa yönetimde söz hakkına kavuşmuşlardır. Kısıtlı da olsa elde edilen bu hak 1878'de Sultan İkinci Abdülhamit'in Meclisi kapatmasıyla son bulmuştur. Böylelikle 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanına kadar sürecek olan ve istibdat dönemi olarak adlandırılan süreç başlamıştır. İstibdat dönemi demokrasiye olan özlemi arttırmış ve 31 Mart Ayaklanması (1908) ile İkinci Abdülhamit tahtan indirilmiştir (Kili, 2000: 106). Böylelikle Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlamış, İttihat ve Terakki Partisi yönetimdeki hâkim güç hâline gelerek anayasada pa-

dişahın yetkilerini kısıtlayıcı düzenlemeler yapmıştır. Belirtmek gerekir ki bu gelişmeler yaşanırken egemenlik hâlâ padişahıdır.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme süreci, cumhuriyet fikrinin oluşması için önemli bir birikim oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Birinci ve İkinci Meşrutiyet aşamaları ile mutlak monarşinin sınırlandırılmasında önemli mesafe kat edilmişse de bir cumhuriyet fikrine ulaşılamamış, aydınlar çoğunlukla meşrutiyetçi bir çizgide kalmışlardır. İkinci Meşrutiyet süreci başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere cumhuriyetçi aydın, bürokrat ve askerlerin ortaya çıkmasında dönüm noktası olmuştur (Ertan, 2011: 240).

TÜRKİYE'NİN KURULUŞUNDA MİLLÎ EGEMENLİĞİN GELİŞİMİ

Atatürk, millî egemenlik ilkesini Türk siyasi hayatına ve Türk Milletine kazandıran liderdir. Atatürk tam bağımsızlık ile millî egemenlik arasında çok yakın bir bağ kurmuş ve millî egemenliği bağımsızlığın tek dayanağı olarak görmüştür (Dağıstan, 2006: 104). Atatürk'e göre *'Toplumda en yüksek hürriyetin, en yüksek eşitlik ve adaletin devamlı şekilde sağlanması ve korunması ancak ve ancak tam ve kesin anlamıyla millî hâkimiyetin kurulmuş olmasına bağlıdır. Bundan ötürü hürriyetin de, eşitliğin de, adaletin de dayanak noktası millî hâkimiyettir. Bundan ötürü hürriyetin de, eşitliğin de, adaletin de dayanak noktası, millî egemenliktir'* (Kocatürk, 1984: 24).

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya geçtiği andan itibaren *'millî egemenlik'* prensibinin gerçekleşmesi yolundaki ilk adımlar atılmaya başlanmıştır.

Bu kapsamdaki ilk belge Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan İstanbul'a gönderdiği 22 Mayıs 1919 tarihli rapordur. Raporda, *'Millet, millî hâkimiyet esasını ve Türk Milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunun için çalışacaktır'* ifadesi yer almaktadır. Böylece ilk defa resmen, millî egemenlik teorisi, resmî bir evrakta dile getirilmekte, millî egemenlik millet için bir hedef olarak gösterilmektedir (Yalçın ve arkadaşları, 2005: 308).

Tarihler 21-22 Haziran 1919'u gösterdiğinde yayınlanan Amasya Genelgesi'ndeki *'Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır'* ifadesi

ile millî egemenlik prensibine ikinci vurgu yapılmıştır. Bu ifade daha sonra Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararlarında da etkili olmuş ve zaman içerisinde ‘*Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu*’ ilkesine evrilmiştir (Eroğlu, 1998: 20).

Mustafa Kemal Atatürk, Erzurum’a geldiği sırada kongre öncesi yapmış olduğu sohbetlerde vatanın kurtarılması için tek bir yol olduğunu, onun da hâkimiyetini millettten alan bir devlet kurmak olduğunu açıkça söylemiştir.

‘*Memleketi kurtarmak için ne yapmalıyız?*’

...

Günün içinde üç fikir çarpışmaktadır:

a)*Galip devletlerle harp edemeyeceğimize göre uysal, fedakâr ve uyuşkan hareket etmek.*

b)*Padişahın etrafında toplanmak ve düvel-i muhasamanın padişah ve halife için hükümranlık hakkı tanyacağı bölgede Osmanlı devletini idame etmeye gayret eylemek.*

c)*Osmanlı Devleti’nin taksimi mukarrer olduğuna göre, ırk ve bölge hususiyetlerine ehemmiyet vermek ve bu imkândan faydalanarak mevzii kurtuluş çareleri aramak...*

Vaziyet arz ve izah ettiğim bu safhalar içinde bulunurken ‘ne yapılmak lazımdır?’ sorusunu müsaade ederseniz ben kendi düşüncelerime göre cevaplandırıyorum.

- *Arkadaşlar, tek tedbir: Hâkimiyet-i Millîyeye müstenid bilakaydii şart müstakil bir Türk Devleti teşkil etmek ve bu hedefe behemehâl vasıl olmaktır*’ (Kansu, 1997: 31-32).

Böylelikle bu düşünce Erzurum Kongresi’nin kararlarında da yerini almış, ‘*Kuvayimillîye’yi âmil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır*’ maddesi, millî egemenliğin önemini resmî olarak vurgulandığı üçüncü yer olmuştur (23 Temmuz-7 Ağustos 1919).

Sivas Kongresi ile Erzurum da alınan kararlar bir kez daha kabul edilmiş dolayısıyla millî egemenlik tekrar vurgulanmıştır (4 Eylül-11 Eylül 1919).

Sivas Kongresi sonrası Damat Ferit Paşa hükûmeti istifa etmiş ve yeni kurulan hükûmet ile imzalanan Amasya Protokolü ile Anadolu’daki millî mü-

cadele hareketi İstanbul tarafından resmen tanınmış, ülke genelinde seçimler yenilenmiş ve İstanbul'da Son Osmanlı Mebûsan Meclisi toplanmıştır. Kuruluş yeri İstanbul olan bu meclis Misak-ı Millî kararlarını kabul etmesinin ardından İngilizler tarafından dağıtılmış böylelikle Ankara'da yeni bir meclis toplanmasının da önü açılmıştır.

Atatürk, Ankara'ya gelişinin ertesi günü, şehrin ileri gelenleri ile yaptığı konuşmada millî egemenlik prensibini şu sözlerle vurgulamıştır: *'Efendiler! Bir millet mevcudiyeti ve hukuku için bütün kuvvetiyle, bütün kuvayi fikriye ve maddiyesiyle alâkadar olmazsa, bir millet kendi kuvvetine istinaden mevcudiyet ve istiklâlini temin etmezse şunun, bunun baziçesi olmaktan kurtulamaz. Hayatı Milliyemiz, tarihimiz ve son devirde tarzı idaremiz buna pek güzel delildir. Bu sebeple teşkilâtımızda Kuva-yi Millîye'nin âmil ve iradei Millîyenin hâkim olması esası kabul edilmiştir. Bugün bütün cihanın milletleri yalnız bir hâkimiyet tanırırlar: Hâkimiyeti Millîye... Teşkilâtın diğer teferruatına bakacak olursak, işe köyden ve mahalleden ve mahalle halkından yani fertten başlıyoruz. Fertler mütefekkir olmadıkça, kütleler istenilen istikamete, herkes tarafından iyi veya fena istikametlere sevk olunabilirler. Kendini tahlis edebilmek için her ferdin mukadderatıyla bizzat alâkadar olması lâzımdır...'* (ASD, 1997b: 11).

Son Osmanlı Mebûsan Meclisinin dağılmasından sonra Ankara'da yeni bir meclis kuruldu. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli genelgesi ile seçim talimatnamesi Kolordu kumandanlarına, valiliklere ve bağımsız sancaklara tebliğ edilmek üzere hazırlandı. Buna göre: Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclis toplanacak, bu meclise üye olarak seçilecek kimseler⁴, milletvekilleri ile ilgili yasa hükümlerine bağlı olacak, her sancaktan beş üye seçilecektir (Atatürk, 2003: 288-289). Kısa bir süre sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de ilk toplantısını yapmış ve aynı gün Mustafa Kemal Atatürk Meclis Başkanlığına seçilmiştir.

4 *'Seçim, her sancakta, o sancağın kendi ilçelerinden çağıracağı ikinci seçmenlerle, sancak merkezinden seçilecek ikinci seçmenlerden, sancak idare ve belediye meclisleriyle Müdafaa-i Hukuk yönetim kurullarından, il merkezindeki belediye meclisinden, il merkezi ile merkez ilçesi ve merkeze bağlı ilçelerin ikinci seçmenlerinden oluşturulmuş bir kurul tarafından aynı günde ve aynı oturumunda yapılır. Bu meclis üyeliğine, her parti, zümre ve dernek tarafından aday gösterilmesi mümkün olduğu gibi her ferdin de bu kutsal mücadeleye filen katılması için bağımsız olarak adaylığını istediği yerden koyma hakkı vardır.'* (Atatürk, 2003: 288-289)

Mustafa Kemal Atatürk, başkanı olduğu meclisin kürsüsüne gelerek şu konuşmayı yapmıştır: *‘Ulusun kaderine fiilen ve bütünüyle el koyarak Hilafet ve Saltanat makamını düştüğü esaretten kurtaracak ve ülkelerin bütünlüğü ve esenliği uğrunda her fedakârlığı büyük bir kararlılık ve inançla yapaya karar vermiş olan Meclisimizin başkanlığına seçilmemle hakkımda gösterilen güven ve ilgiye teşekkür ve minnetlerimi sunarım... Gerek askerî gerekse siyasi yaşamımın bütün dönemlerini kapsayan uğraşlarımda her zaman ilkem, ulusun iradesine dayanarak milletin ve vatanın muhtaç olduğu amaçlara yürümek olmuştur..’* (Atatürk, 2018, 74).

Kurucu meclis özelliği taşıyan bu ilk meclisin açılması ile millet egemenliğinin ilk somut adımı atılmıştır.

Atatürk, 24 Nisan 1920’de Meclis Başkanı seçildikten sonra amacının millet egemenliği olduğunu izah eden bir konuşma yapmış, meclisin olağanüstü yetkilerle millet egemenliğine dayanarak toplandığını belirtmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 24 Nisan 1920’de aldığı karara göre kesin zafere ulaşıp İstanbul kurtarıldıktan sonra padişahın durumu meclis tarafından konulacak bir kanunla belirlenecektir. Bu önerge ile Mustafa Kemal Atatürk, açıkça, ‘Padişah’ın Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve dolayısıyla Türk milletinin buyruğuna bağlı olduğu ve O’nun vereceği karara uyacağını ifade etmektedir. Bu ifade esasında Saltanatın kaldırılacağı ve Cumhuriyetin kurulacağı bir göstergesidir (Eroğlu, 1998: 24-25).

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu’na göre, *‘...Böylece parlamentosu, başkanı ve geçici hükûmeti ile ulusal egemenliğe dayanan ve Cumhuriyet niteliği taşıyan yeni bir devletin temeli 23, 24 ve 25 Nisan günleri atılmış bulunuyordu’* (Eroğlu, 1998: 25). Mecliste beliren millî iradeyi vatan kaderine hâkim tanımak ve Meclisin üstünde bir güç tanımamak, millet egemenliğini açıkça ilan etmek demektir. Egemenliğin millete ait olduğunu kabul etmek demek saltanatın son bulduğunu kabul etmek demektir (Eroğlu, 1998: 24-25).

Türkiye Büyük Millet Meclisinin çalışmalarına başlamasıyla fiilen gerçekleşen millî egemenlik prensibi, hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ifadesinin Anayasada yer almasıyla da hukuki olarak güvence altına alınmıştır (Turan ve arkadaşları, 2010: 270).

Yeni Anayasa, Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir devletin kurulduğunu ortaya koymaktadır. 20 Ocak 1921 Anayasası ile Türkiye'deki bütün kuvvet ve yetkilerin kaynağı millettir, milletin iradesidir. Millî iradeyi, millet adına teslim eden tek yetkili organ da Türkiye Büyük Millet Meclisidir.

20 Ocak 1921 tarihli Anayasa'nın, ilk üç maddesi, Türkiye'nin rejimi ile ilgili temel hükümleri içerir. Bunlar:

'Madde 1: Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.'

'Madde 2: İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.'

'Madde 3: Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti' unvanını taşır' (Feyzioğlu, 1985: 756).

Bu maddeleri yorumlayacak olursak birinci madde Türk Anayasa tarihi için bir dönüm noktasıdır çünkü hâkimiyetin kaynağını millet olarak göstermiştir. İkinci maddeyle ise yasama ve yürütme yetkileri milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinde toplanmıştır. Üçüncü maddede ise 1921 Anayasası'nın en devrimci özelliklerinden birine vurgu yapılmıştır. Osmanlı Devleti henüz ortadan kaldırılmadan yeni bir devletin kuruluşu ilan edilmiştir (Yamaç, 2020: 210).

1921 Anayasası, Amasya Genelgesi'nden itibaren gelişen, Millî Mücadele ruhuna resmî bir kimlik kazandırmış ve kendisinden sonraki anayasalara da temel oluşturmuştur. Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisinde, Bakanlar Kurulunun görev ve yetkisini belirten kanun teklifi sırasında 1 Aralık 1921 tarihinde yaptığı konuşmasında, hazırlanan teklifin, özel komisyondan geçen ve millî egemenliği geçici olarak sayan görüşüne şu sözlerle karşı çıkmıştır: *'Hukuk-u hâkimiyetin, hâkimiyet-i asliyenin ahvali hâzıra dolayısıyla millet tarafından istimali zarureti mefhumu vardır. Efendiler! Ahvali hâzıra, esbab-ı sairre bilmiyorum! Yalnız bildiğim ve bilinmesi, ilân edilmesi lâzımgelen bir hakikat varsa o da milletimiz hiç kimsenin muvafakatine lüzum görmeden ve muvafakat etmeyenlere karşı isyan ederek hâkimiyet-i millîyesini almış ve öylece istimal etmekte bulunmuştur. Eğer lâyihadaki bu ifade herhangi bir üslûb-u nazikâneye riayetten münbais ise büyük bir hakikati tahrif etmiş olmak itibariyle dahi tas-hihe muhtaçtır. Millet hâkimiyetini almıştır. Ve isyan ederek almıştır. Alınmış*

olan hâkimiyet hiçbir sebep ve suretle terk ve iade edilemez, tevdi edilemez! Bu hâkimiyeti tekrar geri alabilmek için, almak için istimal edilmiş olan vesaiti kullanmak lâzımdır' (Eroğlu, 1998: 31-32).

Millî Mücadele sürecine İstanbul'daki Hükûmetin varlığını koruması, İstiklal Harbi sonrasında gerçekleştirilecek barış görüşmelerinde, Avrupalı devletlerin ikilik yaratmak amacıyla kullanabilecekleri bir koz hâline gelmiştir. Lozan'da toplanacak barış görüşmelerine Ankara Hükûmeti ile beraber İstanbul Hükûmetinin de davet edilmesi, Millî Mücadeleyi göğüsleyen Ankara Hükûmeti için kabul edilemez durumdur. Anadolu'da savaş ile elde edilen hâkimiyetin masa başında kaybedilebilmesi ihtimali Ankara Hükûmetini yeni bir hamle yapmaya zorlamış ve Saltanatın kaldırılması hakkında kanun tasarısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi karma komisyonunda görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmelerin devam ettiği sırada Şer'îye Komisyonunda bulunan bazı hocaların hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılamayacağını, zira halifenin mutlaka dünyevi iktidara da sahip olmasının gerekliliğini iddia etmesiyle büyüyen tartışmalar üzerine Mustafa Kemal Atatürk konuyla ilgili olarak, karma komisyon başkanından söz istemiş ve tarihî önem taşıyan şu konuşmayı yapmıştır (Feyzioğlu, 1985: 759):

'Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından, hiç kimseye ilim gereğidir diye, müzakereyle münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuşlardır. Bu tasallutlarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdir. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını isyan ederek filen kendi eline almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Söz konusu olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? Meselesi değildir. Mesele, zaten emrivaki olmuş bir gerçeği kanunla ifadeden ibarettir. Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılırsa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir' (Atatürk, 2003: 468).

Bu konuşma sonrası bazı komisyon üyeleri konuyu yanlış anlamış olduklarını söylemişler ve hazırlanan kanun tasarısı ivedilikle kabul edilmiş, 1 Kasım 1922'de kanunlaşmıştır. Saltanatın kaldırılması ile millî egemenliğin sağlanması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Tarihler 4 Kasım 1922'yi

gösterdiğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti İstanbul'un idaresine el koymuştur (Aslan, 2002: 105).

Aslında Mustafa Kemal Atatürk, 1922'den çok daha önce cumhuriyetin kurulacağını Mazhar Müfit Kansu'ya şu ifadelerle not aldırmıştır.

7-8 Temmuz 1919, sabaha karşı.

-Zaferden sonra hükûmet şekli cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sorunuz nedeniyle söylemişim. Bu bir.

İki: Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince gereken yapılacaktır.

Üç: Tesettür (örtünme) kalkacaktır.

Dört: Fes kalkacak, medenî milletler gibi şapka giyilecektir.

Bu anda gayri ihtiyari kalem elimden düştü. Yüzüne baktım. O da benim yüzüme baktı. Bu, gözlerin bir takılıştta birbirine çok şey anlatan konuşuşuydu.

Paşa ile zaman zaman senli benli konuşmaktan çekinmezdim.

-Neden durakladım? deyince:

-Darılma ama Paşam, sizin de hayalperest taraflarınız var, dedim.

Gülerek :

-Bunu zaman gösterir. Sen yaz, dedi. Yazmaya devam ettim.

-Beş: Lâtin harfleri kabul edilecek.

-Paşam yeter... yeter... dedim ve biraz da hayal ile uğraşmaktan bıkmış bir insan edası ile:

-Cumhuriyet'in ilânını başaralım da gerisi yeter, diyerek defterimi kapadım ve koltuğumun altına sıkıştırdım (Erendil, 1988: 28,29).

...

Cumhuriyet kurulduktan sonra kendisine bu anıyı hatırlatan Mustafa Kemal Atatürk'ün sözlerini yine Mazhar Müfit Kansu'nun aktarımıyla ifade edelim.

'Bu Mazhar Müfit yok mu? Kendisine Erzurum'da tesettür kalkacak, şapka giyilecek, Lâtin harfleri kabul edilecek dediğim ve bunları not etmesini söylediğim zaman defterini koltuğunun altına almış ve bana hayalperest olduğumu söylemişti' (Erendil, 1988: 29).

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile de Türk İnkılabının bir evresi kapanmış, yeni bir dönem başlamıştır. Millî Mücadele sırasında

zorunlu olan Meclis Hükûmeti sistemi artık işlevini yitirmiş olduğu için Cumhuriyet'in ilanı bir zaruret hâlini almıştır. 29 Ekim 1923 tarih ve 354 sayılı Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda yapılan değişiklikle kanuna *'Türkiye Devleti'nin şekl-i hükûmeti Cumhuriyettir'* maddesi eklenmiş ve Cumhuriyet ilan edilmiştir. 20 Nisan 1924'e gelindiğinde, 1921'de kabul edilen anayasa üzerinde birtakım değişiklikler yapılmış ve anayasada millî hüviyetin çok belirgin bir hâl alması sağlanmıştır. Kabul edilen anayasaya göre 'millete ait egemenliği kullanacak tek müessese, milletin yegâne ve gerçek temsilcisi olan Millet Meclisidir. Onun yanında ona eşit, onun gibi milletin temsilcisi olmaya ve milletin egemenliğini kullanmaya yetkili başka bir müessese ve organ yoktur.' Anayasa açıkça, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, milletin tek ve gerçek temsilcisi olduğunu ve meclisin, millet adına egemenliği kullandığını belirtmiştir (Eroğlu, 1998: 36-38). *'Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir', 'Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne mümessili olup, millet namına millî hâkimiyeti istimal eder.'*

Kısacası anayasa, millî egemenliği temsil yolu ile halkın güvendiği kişiler aracılığıyla kullanılmasını temel ilke olarak benimsemiştir. Böylelikle millî egemenlik anayasa aracılığı ile de güvence altına alınmıştır. Millî egemenliği, demokrasinin en klasik hâli olarak yorumlarsak, Türkiye'de demokratikleşmenin öne 1924 Anayasası ile açılmıştır diyebiliriz.

Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki Türkiye'de her ne kadar tek parti görünümü olsa da gerçekleştirilen yenilikler⁵ göz önünde bulundurulduğunda demokrasi yolunda uğraş verildiği görülmektedir. Ancak tam manası ile demokratikleşmenin o dönemde gerçekleşmemesinin temel nedeni de demokratikleşme uğrunda rejiminin tehlikeye girmesidir.

ATATÜRK'ÜN MİLLÎ EGEMENLİK İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Millî egemenliğe dayalı bir yönetim demokrasinin uygulanabilmesinin en sağlıklı yoludur ve Mustafa Kemal Atatürk'ün en büyük hayallerinden birisidir. Bu nedenle gerek Millî Mücadele sürecinde gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra, Mustafa Kemal Atatürk pek çok defa 'millî ege-

5 Kadınlarla seçme seçilme hakkının verilmesi, Danıştay'ın bağımsız bir mahkeme olarak kurulması, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulması vb.

menlik' vurgusu yapmıştır. Bu sözlerden bazıları şu şekildedir: *'Hürriyetin de, eşitliğin de, adaletin de dayanak noktası millî hâkimiyettir'* (ASD, 1997a: 326).

'Hâkim olan millettir. Bu hâkimiyet kimseye devredilemez. Kimseye bölüşülemez. Millet kendi kaderini kendi eline almıştır' diyerek millî egemenliği tanımlamıştır (Fezyioğlu, 1985: 744).

'Milletler kendi hâkimiyetlerini mutlaka ellerinde tutmak mecburiyetindedirler. Şimdiye kadar milletimizin başına gelen bütün felaketler kendi talih ve kaderini başka birisinin eline terk etmesinden kaynaklanmıştır... Bu kadar acı tecrübeler geçiren milletin... Bundan sonra hâkimiyetini bir kişinin eline vermesi mümkün olmayacaktır. Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ve milletin kalacaktır' (Fezyioğlu, 1985: 780).

Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta Millî Mücadele'nin başlangıcındaki durumu özetledikten sonra, ülkede konuşulan çeşitli kurtuluş çarelerinden bahsetmiş ve hemen akabinde kendi görüşünü yani 'millî egemenliği' ifade etmiştir. *'Efendiler, ben bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü bu kararların istinâd ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz tarihte Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu... Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da millî hâkimiyete dayanan, kayıtsız, şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devleti tesis etmek! İşte, daha, İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar, bu karar olmuştur'* (Atatürk, 2003: 9).

Henüz halifeliğin kaldırılmadığı dönemde, yeni halifenin belirlenmesi sırasındaki meclis konuşmasında yaptığı 'Millî egemenlik' vurgusu dikkat çekicidir. *'Efendiler, Türk milleti kayıtsız ve şartsız olarak hâkimiyetine sahip olmuştur. Hâkimiyet hiçbir renkte, hiçbir şekilde, hiçbir mana ve delâlette ortaklık kabul etmez. Unvanı halife olsun, ne olursa olsun hiç kimse bu milletin mukadderatında ortaklık sahibi olamaz, millet buna kesinlikle izin vermez'* (Atatürk, 2003: 474).

Millî egemenliğin ön koşulu olan bağımsızlığın önemini Mustafa Kemal Atatürk, 22 Nisan 1921'de meclisin açılış gününe dair anılarını aktardığı bir demecinde şu sözlerle ifade etmiştir:

'Hürriyet ve istiklâl benim karakterimdir. Ben milletimin ve büyük ecdadımın en kıymetli mirasından olan bağımsızlık aşkı ile yaratılmış bir adamım. Çocukluğumdan bugüne kadar ailevî, hususî ve resmî hayatımın her safhasını yakından tanıyanlarca bu aşkı bilinir. Bence bir millete şeref, haysiyet, namusun ve insanlığın yerleşmesi ve yaşaması mutlak o milletin hürriyet ve bağımsızlığına sahip olmasına bağlıdır. Ben şahsen bu saydığım özelliklere çok ehemmiyet veririm ve bu özelliklerin kendimde varlığını iddia edebilmek için milletimin de aynı özellikleri taşımasını şart ve esas bilirim. Ben yaşayabilmek için mutlaka bağımsız bir milletin evladı kalmalıyım. Bu sebeple Millî bağımsızlık bence bir hayat meselesidir. Millet ve memleketin menfaatleri gerektirdiği takdirde insanlığı teşkil eden milletlerden her biriyle uygarlık gereği olan dostluk ve siyaset ilişkilerini büyük bir hassasiyetle takdir ederim. Ancak benim milletimi esir etmek isteyen herhangi bir milletin de bu arzusundan vazgeçinceye kadar amansız düşmanıyım' (ASD, 1997c: 31).

Mustafa Kemal Atatürk'ün, 16 Ocak 1923'te basın temsilcilerine yapmış olduğu konuşmasındaki millî egemenliğin ne olmadığını izah ettiği kısım şu şekildedir: 'Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir... Olaylar ve tarihi tecrübelerimiz bize milleti koyun sürüsü hâlinde keyfin, arzu ve ihtirasların ve hiçbir suretle tatmin edilemeyen menfaatlerin istihsaline sürüklemekle mahvını müntic mahiyete inkılâp eden idare tarzlarının artık memleketimizde mahalli tatbiki kalmadığını göstermiştir' (ASD, 1997b: 62) .

17 Şubat 1923, İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşması sırasında Mustafa Kemal Atatürk:

'Biliyorsunuz ki Misak-ı Millî, milletin istiklâli tamamını temin eden ve bunu temin edebilmek için iktisadiyatında inkişafına mâni olan bütün sebepleri bir daha ve katiyen avdet etmemek üzere lâğveden bir düsturdur. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu da Osmanlı İmparatorluğu'nun, Osmanlı Devleti'nin öldüğünü idrak ve ifade ve onun yerine yeni Türkiye Devleti'nin kaim olduğunu ilân eyleyen bir kanundur ve bu devletin hayatının da bilâkaydüşart hâkimiyetin milletin uhdesinde kalmasıyla mümkün olacağını ifade eden bir kanundur. Hâkimiyetin bilâkaydüşart milletin uhdesinde kalabilmesi için, halkın bizzat kendi mukadderatını idare etmesi esasını şart kılan bir kanundur. Artık Türkiye halkı için yegâne mümessil, teşrii ve icraî salâhiyeti haiz olan kendi meclisidir, Türkiye Büyük Millet Meclisidir diyen bir kanundur ve Babîâlî Hükûmeti yerine Türkiye Büyük

Millet Meclisi Hükûmetini koyan bir kanundur. Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve bunun hükûmetinin milletten aldığı veçhe istiklâli tam ve bilâkaydüşart hâkimiyeti Millîye umdelerine istinaden memleketi mâmur etmek ve milleti zengin, müreffeh ve mesud etmekten ibarettir. Böyle olmakla beraber Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu bir maddei mahsusa ile Meclisin vazifesini dahi tasrih eder. O vezaif ki, doğrudan doğruya milletin hukuk ve salâhiyeti iken asırlarca şunun ve bunun elinde kalmıştır. Artık bu hukuk ve salahiyetin hiçbir sebep ve suretle hiçbir makama ve şahsa terk ve tevdi olunamayacağını katiyetle ifade etmek için bir maddei mahsusa koymuştur. Efendiler, milletimizin bu iki esasa istinaden çalışmaya başladığı günden bugüne kadar geçen zaman, çok zaman değildir... Efendiler, istiklâli tam için şu düstur vardır, hâkimiyeti Millîye için bir kanun vardır, diyoruz. Bugün de büyük bir muzafferiyetin âmilleri ve failleri bulduğumuzu ifade ediyoruz. Bu noktada çok kati olan bir hakikati hep beraber tekrar etmek mecburiyetindeyiz. Bu kadar büyük, bu kadar mukaddes ve azametli hedefler yalnız kâğıt üzerinde düsturlarla ve kanun maddeleriyle ve sadece hırslarla, arzularla husul bulamaz. Tahakkuku tamınım temin edebilmek için yegâne kuvvet, hakiki en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi, askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muzafferiyetler ile tetvic edilemezlerse husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner' (ASD, 1997b: 110,111) diyerek millî egemenliğin nasıl tamamlanacağını izah etmiş, Türk milletinin siyasi alanda olduğu gibi iktisadi alanda da esareti kabul etmeyeceğini hatırlatmış ve konuşmasını Lozan Konferansı'na bir gönderme yaparak sürdürmüştür.

'Muhataplarımız bizimle üç senelik, dört senelik bir hesabı rüiyet etmiyorlar, üç yüz ve dört yüz senelik bir hesabı rüiyete başlamışlardır. Ve hâlâ muhataplarımız eski Osmanlı Devleti'nin tarihe inkılâp ettiğini ve bugün yeni Türkiye Devleti'nin mevcut olduğunu ve bu Türkiye Devleti'ni kuran milletin çok azimkâr ve celâdetli bir millet olduğunu ve bu milletin artık istiklâli tammından ve hâkimiyeti Millîyesinden zerre kadar fedakârlık yapamayacağını anlamamışlardır' (ASD, 1997b: 113,114) sözleriyle de millî egemenliğin vazgeçilmezliğini bir kez daha vurgulamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, henüz cumhuriyet kurulmadan önce 20 Mart 1923'te Konya esnaf ve tüccarı ile yaptığı konuşmada millî egemenlik yolunda kat edilen mesafeyi şu şekilde izah etmektedir:

'Haricî düşman artık bizim için, bir düşman olmaktan çıkmıştır. İstiklâlîmizi mahva çalışanlar artık bizim için korkunç değildir. Onun tehlikeli olaması için gereken tedbir alınmıştır. Biz haricî düşmanı bu hâle, milletin birliğiyle getirdik. Lâkin düşman yalnız hariçte değildir. Dâhilde de bu milletin hayatıyla oynamak isteyen düşmanlar vardır. Haricî düşmana karşı aldığımız tedbiri, gösterdiğimiz birliği dâhili düşmana karşı da daha şiddetle göstermeliyiz. Süngü ile silâhla, kanla kazandığımız zaferden sonra irfan, ilim, fen, iktisat gibi sahalarda muzaffer olmak için çalışacağız. Milleti refah ve ikbale götüreceğiz bu sahalarda emniyetle, muvaffakiyetle yürüyebilmek ise, yalnız bir şarta bağlıdır... Bu şart: Milletin doğrudan doğruya kendi hâkimiyetine kendinin sahip olmasıdır. Üç buçuk dört seneden beri uygulanarak milleti kurtaran, bundan sonra da ebediyen tatbiki ile milleti ikbale götüreceğiz olan bu tarzı idare için tehlikelerin hepsi ortadan kalkmış değildir. Lâkin hâkimiyetine doğrudan doğruya sahip olmanın kıymetini pekiyi anlayayan ve pekiyi bilen millet, bu mukaddes hâkimiyetine karşı baş gösterecek her tehlikeyi kahredecektir' (ASD, 1997b: 139).

Ayrıca: *'Cumhuriyetten bahsetmeksizin devlet idaresini, hâkimiyeti Millîye esaslarına uygun olarak, her an cumhuriyete doğru yürüyen şekilde toparlamaya çalışıyorduk' diyen Mustafa Kemal Atatürk millî egemenlik ve cumhuriyet kavramları arasındaki ilişkiyi de böylelikle ortaya koymuştur (Feyzioğlu, 1985: 764).*

Mustafa Kemal Atatürk, 30 Ağustos 1924'te Dumlupınar'da: *'Efendiler, hâkimiyeti Millîye öyle bir nurdur ki, onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, mahvolur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler her tarafta yıkılmaya mahkûmdurlar. Avrupa'nın ortasından şarkın öbür ucundaki binlerce senelik memleketlere bakacak olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nun istihkak ettiği talihi daha güzel anlayabiliriz' diyerek millî egemenliğin gücünü vurgulamıştır (Hâkimiyeti Millîye, 31 Ağustos 1924).*

Mustafa Kemal Atatürk, millî egemenliğin önemine her fırsatta dikkat çekerken onun çoğunluğun istibdadına dönüşmemesi için dikkatli olunması gerektiğini de şu sözlerle açıklamıştır: *'Milletler hâkimiyetlerini geçici olarak da olsa tevdi edecekleri Meclislere dahi lüzumundan fazla güvenmemelidir. Çünkü meclisler dahi istibdat yapabilir. Ve bu istibdat, şahsi istibdattan daha tehlikeli ve öldürücü olabilir. Bunun için meclisler sınırlı bir süreden sonra yenilenir. Bu*

sayede Millî hâkimiyet daha emin esaslara ve şartlara bağlanmış olur' (Feyzioğlu, 1985: 768).

1 Kasım 1936'da Türkiye Büyük Millet Meclisindeki konuşmasında yine millî egemenlik vurgusu yaparken bu kez 'millî irade' ifadesini kullanmıştır.

'Sayın Millet Vekilleri,

Sizi, sevgi ve saygılarımla selamlayarak, beşinci devrenin ikinci senesini açıyorum... Cumhuriyet, yeni ve sağlam esaslarıyla, Türk milletini emin ve metin bir istikbal yoluna doğru koyduğu kadar, asıl fikirlerde ve ruhlarda yarattığı güvenlik itibarıyla, büsbütün yeni bir hayatın müjdecisi olmuştur. Seneler geçtikçe, millî ideal verimleri, güvenle çalışmada, ilerleme hevesinde, millî birlik ve millî irade şeklinde, daha iyi gözlere çarpmaktadır. Bu, bizim için çok önemlidir; çünkü biz, esasen millî mevcudiyetin temelini, millî şuurda ve millî birlikte görmekteyiz... Devleti ve hükûmeti kendi malı ve koruyucusu tanımak, bir millet için büyük nimet ve mazhariyettir. Türk milleti bu neticeye Cumhuriyette varmış ve her sene bunun artan semerelerini görmüş ve göstermiştir...' (ASD, 1997a: 404-405).

Mustafa Kemal Atatürk, bir yıl sonra 1 Kasım 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin beşinci dönem üçüncü toplanma yılının açılış konuşmasında da millî egemenliği hatırlatmıştır. *'Bizim yolumuzu çizen; içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir... Kuvvet birdir ve o milletindir... Kuvvetin yegâne kaynağı olan, Türk milletinin güzide vekillerini, büyük bahtiyarlıkla eğilerek selâmlarım'* (ASD, 1997a: 423).

Millî Mücadele'nin başlangıcından, ebediyete intikal ettiği 1938 yılına kadar geçen süre içerisindeki birçok konuşmasında, halkına millî egemenlik kazanımının önemini vurgulamaktan kaçınmayan Mustafa Kemal Atatürk, millî egemenlik fikri ile bir araya toparladığı halkıyla birlikte, işgal kuvvetlerini ülkeden çıkartmış, ülke içindeki Millî Mücadele karşıtlarının yaptıkları eylemleri meşruluk zemininden uzaklaştırmış ve işgal sonrasında gerçekleştirmeyi düşündüğü inkılabı sağlam bir temele dayandırmıştır (Feyzioğlu, 1985: 747).

SONUÇ

Sonuç olarak; mutlak iktidarın, gücün bir kişi veya gruptan millete intikali ile millî egemenlik anlayışı ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Millî egemenlik teorisine göre, egemenlik kayıtsız şartsız millete aittir. Ancak, millet soyut bir varlık olduğu için, millet iradesi temsilciler vasıtası ile ortaya onur. Türkiye’de de millî egemenlik, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması ile sağlanmıştır.

Mecliste beliren millî iradeyi vatan kaderine hâkim kılmak ve meclisin üstünde bir güç tanımamak, millet egemenliğini açıkça ilan etmektir. Türkiye’de egemenliğin millete ait olduğu kabul edildiği anda saltanat teorik olarak son bulmuş olsa da bu durum başlangıçta açıkça ifade edilememiştir. Ancak meclisin açılması ve sonrasında yaşanan gelişmeler bu durumu destekler niteliktedir.

Mondros Mütarekesi’nin hükümlerinin uygulanmaya başlaması ile Anadolu’da kendiliğinden beliren ‘millî iradenin’, bir program dâhilinde ilerlemesi için mücadele veren Mustafa Kemal Atatürk, nihai hedefin ‘millî egemenlik’ olduğunu Türk Milletine kabul ettirmiş ve Büyük Millet Meclisinin açılması ile bu büyük hayaline ulaşmanın en önemli adımını atmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile de ‘millî egemenlik’ siyasal bir rejim olarak karşılığını bulmuştur.

20 Ocak 1921 tarihli Anayasa’da ‘Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir’ ifadesi yer almış, bu ilke anayasanın değişmez ilkesi olarak belirlenmiş ve 1924, 1961 ve 1982 anayasalarında yerini korumuştur. Bağımsızlığın ön şartı olan millî egemenlik, Türk devlet hayatına Mustafa Kemal Atatürk ile dâhil olmuştur.

KAYNAKÇA

- ASLAN, B. (2002). 'Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul'daki Yankıları', Belleten, Nisan, LXVI(245): 95-122.
- ATATÜRK, M.K. (2018). Belgeler, El Yazısıyla Notlar Yazışmalar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ATATÜRK'ÜN SÖYLEV VE DEMEÇLERİ C.1 (1997a). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ATATÜRK'ÜN SÖYLEV VE DEMEÇLERİ C.2 (1997b). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ATATÜRK'ÜN SÖYLEV VE DEMEÇLERİ C.3 (1997c). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ATATÜRK, M.K. (2003). Nutuk 1919-1927, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- DAĞISTAN, A. (2006). 'Atatürk'te Millet Egemenliği Anlayışı', Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Bahar, 2(3): 101-106.
- ERENDİL, M. (1988). İlginç Olaylar ve Anekdotlarla ATATÜRK, Genelkurmay Yayınları, Ankara.
- EROĞLU, H. (1998). Atatürk ve Millî Egemenlik, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ERTAN, T.F. (2011). Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- FEYZİOĞLU, T. (1985). 'Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği', Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1(3):741-791.
- KANSU, M.M. (1997). Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- KİLİ, S. (2000). Türk Devrim Tarihi II, Çağdaş Matbaacılık, İstanbul.
- KOCATÜRK, U. (1984). Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Turhan Kitabevi, Ankara.
- TANERİ, A. (1983). Atatürk ve Millî Hâkimiyet, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- TURAN, R. ve diğerleri. (2010). Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Okutman Yayıncılık, Ankara.
- YALÇIN, S. ve diğerleri. (2005). Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- YAMAÇ, M. (2020). 'Türkiye Devleti'nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu', Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22 (TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı): 204-220.

ULUSAL EGEMENLİK VE KÜRESELLEŞME

Can EKİZ

Dr. Öğretim Üyesi, Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.
can.ekiz@giresun.edu.tr

GİRİŞ

Tarihsel dönemler göz önüne alındığında her dönemin kendine özgü dinamikleri ve olayları bulunmaktadır. Bu dönemler Tarih Öncesi Dönem, İlk Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ ve Postmodern Dönem olarak ifade edilebilir. Dinamikler ise ateşin bulunması, tekerleğin icadı, yazının icadı, büyük keşiflerdir. Büyük dinlerin (semavi) ortaya çıkması da bunlara dâhil edilebilir. Olaylar ise Rönesans, Reform, Modern Devletin Ortaya Çıkışı, Aydınlanma Dönemi, Sanayi İnkılabı, Amerikan Devrimi, Fransız Devrimi şeklinde sıralanabilir. Yine felsefi dönemler olarak Eski Yunan Dönemi, Orta Çağ Dönemi, Yeni Çağ Dönemi ve Postmodern Düşünce Dönemi insanlığın geçirmiş olduğu düşünsel evreler olarak karşımıza çıkmaktadır.

M. Ö. VI. ve VII. yüzyıllarda eski Yunan'da ortaya çıkan felsefe politeizme bir antitezdir. İlk başlarda doğaya yönelik bir doğa felsefesi olarak ifade edilmekte iken, Sofistler ve Socrates'le insana yönelmiş ve insan bir felsefi varlık olarak ele alınmaya başlanmıştır. Yalnız Socrates kendini sofist diye niteleyenlere şiddetle karşı çıkmış ve hayatı sorgulama ve erdemli yaşama ilkeleriyle kendini onlardan ayırmıştır.

İlk başta İlk Çağ felsefesine bir karşı çıkış olarak ortaya çıkan Orta Çağ düşüncesi sahip olduğu katı Hristiyan misyonu nedeniyle Karanlık Çağ diye tanımlanmıştır. Her ne kadar Orta Çağ Dönemi için 'Karanlık Devir' yakıştırması yapılmakta ise de bu dönemin Batılılar için böyle değerlendirilmesinde

bir sakınca yokken İslam Dünyası için aynı tanımlamayı yapmak XII. yüzyıl ve öncesi için neredeyse imkânsızdır. Çünkü İslam Dünyası bu süreçte parlak bir geçmişe sahiptir. Bu dönemde tıp alanından coğrafyaya, kimyadan felsefeye, optikten astronomiye büyük başarılarla imza atılmıştır. XII. yüzyıl ve özellikle felsefenin medrese eğitiminden çıkarılmasından sonraki dönem çoğu değerlendirmeciye göre İslam Dünyası için bir gerileme ve Batı karşısında bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü kaybettikleri yıllar olarak ifade edilmektedir.

İlk ortaya çıkış yeri olan eski Yunan'dan Mısır'a oradan İslam Dünyasına geçen felsefe daha sonra İslam Dünyasından Batıya geçmiş, Rönesans, Reform ve Aydınlanma Dönemini oluşturmuştur. Bu dönemlerin en büyük meyvesi olan Sanayi İnkılabı Avrupada ortaya çıkmış ve bugünkü dünya düzeninin oluşmasında Batılılara başrol oynama fırsatı sunmuştur. Felsefi olarak Yeni Çağ Dönemi diye adlandırdığımız bu dönemlerde İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman düşünürler felsefe dünyasının önemli aktörleri olarak ortaya çıkmıştır.

İçinde bulunduğumuz ve Postmodern Dönem diye adlandırdığımız felsefe çağı ise Frederich Nietzsche'nin kurucusu sayıldığı çağdır. Küreselleşme olgusu da bu dönemin belki de en önemli dinamiği olarak kabul edilebilir. Ekonomiden siyasete, hukuktan kültüre, modadan spora, teknolojiden eğitime birçok saha küreselleşme dediğimiz bu süreçten etkilenmektedir. Siyaset bilimi veya politika bilimi desek de 'Devlet ve meşru iktidar' bu disiplinin en temel odağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletler için vazgeçilmez olan 'Ulusal Egemenlik veya Millî İradedir'. 'Millî Devlet' olmadan ulusal egemenlikten veya millî iradeden bahsetmek ise neredeyse olanaksızdır. Millî devlet ise birçok açıdan küreselleşme sürecinin veya merkezi devletler, ulusötesi şirketler, uluslararası şirketler diye adlandırılan aktörlerin kıskacı altındadır. Bu aktörler materyalist anlayışlarını çevre ülkelere dayatmak için her türlü enstrümanı kullanmaktadır. Bu enstrümanlar daha çok siyasal, hukuki ve ekonomiktir. Bundan dolayı çevre ülkelerin ulusal egemenlikleri tehlike altındadır.

Binlerce yıllık geçmişe sahip Türk Milleti'nin son devleti olan Türkiye Cumhuriyeti de bir millî devlet olarak küreselleşmenin birtakım dayatmalarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bazı yönlerden bölgesel güç olarak kabul edilen Türkiye bazı yönler göz önüne alındığında ise çevre ülkesi diye tanımlanmaktadır. Çevresinde meydana gelen kimi olayları yönlendirmekte olduğundan bölgesel bir güçtür. Ancak uluslararası ekonomiden aldığı pay dikkate

alındığında ve rekabet piyasasında önemli bir rol oynayamadığından dolayı çevre ülkesi diye de tanımlanmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki özellikle son yıllarda savunma sanayi, enerjide dışa bağımlılığı azaltma ve uluslararası politikada oynadığı aktif rol dikkat çekicidir.

Bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne ve onun sorumlu vatandaşlarına düşen görev bu süreçleri çok iyi analiz ederek, geçmiş, bugün ve gelecek arasında anlamlı bir bağ üzerinde temellenmiş bir vizyon belirlemektir. Tarih bilinciyle belirlenmiş bu vizyon bize doğru ve tutarlı bir yol gösterecektir. Çünkü tarih bilincinden uzak bir vizyon bizi sonu belirsiz mecralara sürükleyebilir.

ULUSAL EGEMENLİK KAVRAMI

Egemenlik kavramının tarihsel gelişimine baktığımızda Aristo'da 'devletin üstün gücü', Orta Çağ'da 'devletin en yüksek gücü' ve Romalılarda 'ast iradeler üzerinde hüküm süren bir üstün kudret' fikrini ifade etmişlerdir (Hakyemez, 2004: 20).

Yine kavramın teorisine baktığımızda ilk karşımıza çıkan Nicola Machiavelli ve eseri 'Prens' çıkar. Teoriyi geliştiren ise 'Devletin Altı Kitabı' adlı eseriyle Jean Bodin'dir. Egemenlik kavramını (sovereignty) kullanarak sistemleştiren ise 'Leviathan' isimli eseriyle Thomas Hobbes'tir. Bu dönemler egemenliğin krala ve daha sonra da devlete ait olduğu aşamalarıdır. Jean Jack Rousseau 'Toplum Sözleşmesi', Montesquieu, 'Kanunların Ruhu Üzerine' ve nihayet John Locke, 'Egemenlik Teorisi' adlı eserleriyle ulusal egemenliği ortaya koymuşlardır. John Locke'un çalışması insan hakları ve demokrasinin en belirgin teminatı olan 'kuvvetler ayrılığı' prensibinin belirlendiği eserdir. Yasama, yürütme ve yargı diye ifade ettiğimiz kuvvetler ayrılığını Locke, yasama, yürütme ve konfederatif kuvvetler biçiminde ifade etmektedir (Franklin, 1978: 87-126)

Egemenlik Kavramı

Ulusal egemenliğe geçmeden egemenlik kavramının etimolojisine baktığımızda; *Sovereign*: 'Kral veya kraliçe, kendi kendisini yöneten ülke-devlet' (Longman, 2007: 715). 'Bir hükümetin kendi ülkesini kontrol etmek için sahip olduğu güç' (Oxford Wordpover Dictionary, 2007: 685). 'Bir monarşide yüksek

yetkiye sahip kişi, yetkililer arasında en üstünü, olağanüstü, müthiş. Dış yönetimde bağımsız' (Collins English Dictionary, 2005: 1544.)

Sovereignty: 'Sınırlandırılmamış en üstün güç, baskın, hâkim durum veya bir egemenin yetkisi ve bağımsız bir devlet' (Collins English Dictionary, 2005: 1544). Gündoğan bu terim yerine daha zengin olarak ifade ettiği hâkimiyet terimini kullanmaktadır (Gündoğan, 2004: 49). Akkuş bu egemenliğin modern devlet ile ortaya çıktığını söylemektedir. Zira devlet ortaya çıkmadan egemenlikten bahsetmek olanaksızdır (Akkuş, 1995: 9). Wallerstein'e göre de egemenlik modern devletin en belirleyici özelliklerinden birisi ve en büyük işlevidir (Wallerstein, 2000: 42).

Egemenlikle ilgili çağdaş tartışmalardan birisi onun önemli olup olmadığıyla alakalı; diğeri ise kaynağının ne olduğudur. Strang, egemenliğin çağdaş uluslararası toplumun kültürel çerçevesi için temel olabileceğini belirtmekte ise de buna itiraz edilebileceğini de ifade etmektedir. Ancak her iki durumda da egemenliği önemli bulmaktadır (Strang, 1996: 42-44). Kaynağı konusunda Orta Çağ sonları ve Yeni Çağ başlarını kapsayan uzun bir zaman süreci içinde cereyan eden tarihsel olguları işaret eden Kapani, Svereignty kelimesinin Fransızca karşılığı *souverainete* kelimesinin kökünün Latince en üstün iktidar olan *superanus* sözcüğü olarak belirtmektedir. Önceleri kralcı hukukçular tarafından belli bir amacı elde etme amacıyla silah olarak kullanılan egemenlik kavramı daha sonra geliştirilerek bir doktrin hâlini almıştır (Kapani, 2003: 56). Bu dönemde Avrupada hâkim olan güçlerin, kilise, feodal düzen, Fransa Krallığı ve Roma-Cermen İmparatorluğu olduğunu, modern devletin belli bir toprak üzerinde en üstün iktidarını kurarak bağımsız olamadığını belirten Koçak da hemen hemen aynı dönemi işaret etmektedir (Koçak, 2006: 56).

Felsefi temellerini irdelediğimizde, her şeye kadir Tanrı, her şeye kadir kanun koyucuya dönüşmüştür. Kavramların arkasında olgular vardır. Bir kavram düşünce aşamasını geçtikten sonra düşünce kalıbına dökülmektedir. Modern egemenlik de bu formüle uygun olarak ilk kez Machiavelli tarafından kavranarak modern anlamı ile prens olarak ifade edilmiştir. Prens egemenin ta kendisidir. Ancak bu kelime bir kişiyi de ifade etmektedir. Bodin'de bazen majestas, bazen de suma potestas sözcükleri olarak karşılaştığımız egemenlik Hobbes'ta *sovereignty* sözüne dönüşerek bire indirilmiş ve terminoloji karga-

şası sona ermiştir. Türk metinlerine baktığımızda ise, *ide*, *ige* ve *ege* sözcükleri vardır. Egemenlik de bu ege sözcüğünden türetilmiştir (Koçak, 2006: 69).

Egemenlik dış egemenlik ve iç egemenlik diye ikiye ayrılmaktadır. Dış egemenlik devletler arasında tanınmayı ve bağımsızlığı ifade etmektedir. Her devletin hukuki açıdan eşitlik statüsü anlamına gelir. Ancak bu durum tartışmalıdır. Bunun yanında asıl tartışma iç egemenlikle alakalıdır. Bu alanda egemenlik iki anlamda kullanılmaktadır. Devlet iktidarının en üstün olması, sınırsız ve mutlak olması, devredilemez ve bölünmez olması ilk anlamıdır. Devlet iktidarının niteliğini değil, doğrudan doğruya kendisini, onun içeriğini ve kapsamını karşılaması ise ikinci anlamıdır. İkinci anlamında, kanun yapmak, savaş ve barış ilan etmek, para basmak, vergi toplamak gibi eylemlerinde devlete meşruiyet kazandırır (Koçak, 2006: 78). Hakyemez de egemenlik kavramını değerlendirirken iç ve dış egemenliğe vurgu yapmış bunların birbirini tamamlayıcı olduğunu belirtmiştir. İçte üstünlüğü dışta ise bağımsızlığı simgelediğini ifade etmektedir. Egemenlik iç hukuktan doğmuştur. Anayasa hukuku ile ilgilidir (Hakyemez, 2004: 79).

Egemenliğin beş temel özelliği bulunmaktadır (Hakyemez,2004: 81-87).

- Bölünmezlik,
- Mutlaklık,
- Devredilmezlik,
- Devlet İçinde En Üstün Güç Olma,
- Meşru Güç Kullanma Tekeli'dir.

Esasında iç egemenlik ve dış egemenlik birbirini tamamlamaktadır. İkisinden birinin yokluğu devlete, egemen devlet diyebilmeyi zorlaştırır. Dışarıda egemen olunmazsa uluslararası ilişkilerde aktör yerine figüran oluruz. İçerideki egemenliğin devlete sağladığı en önemli sıfat ise hukuk devleti sıfatıdır. Bu da bize hukukun üstünlüğünün özellikle iç egemenlik bağlamında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hukukun üstünlüğü ulusu egemen yapan en önemli temel ve teminattır.

Ulusal Egemenlik

Rousseau'nun 'Toplum Sözleşmesi'nde ortaya koyduğu egemenlik teorisi Avrupada önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Toplum sözleşmesiyle egemenliğin sahibi yine devlet olarak kalmıştır, ancak kullanıcısı değişmeye başlamıştır (Ekiz, 2010: 137). Fransız Devrimi'nde deklare edilen Fransız İnsan Hakları ve Yurttaşlık Bildirgesi'nden önce, 1215 Magna Carta Libertatum, 1689 Bill of Rights ve 1776 yılında kabul edilen Virginia Haklar Beyannamesi de ulusal egemenliğe giden yolda önemli birer kilometre taşı olarak görülmektedir. Ancak Feyzioğlu egemenlik teorilerinin XVIII. yüzyıl akılcı filozoflarına refere edilmesine rağmen, XV. yüzyılda Fransız Genel Meclisi olan Etat Gene-reaux'da Philippe Pol adlı bir hatibin, devletin halka ait olduğunu, egemenliğin hükümdara ait olamayacağını, hükümdarların halk için var olduğunu söylediğini ifade etmektedir. Krallık bir miras değil bir görevdir. Kudretin kaynağı halktır. Bu ifade gerçek anlamda bir ulusal egemenlik teorisi olarak düşünülebilir (Feyzioğlu, 1999: 18).

İlk anayasa Virginia kolonisi tarafından yapılmış ve diğer koloniler de hemen hemen aynı metne sadık kalarak kendi anayasalarını onaylamıştır. Genellikle doğal hukuk ve sosyal sözleşme hakkında görüşlerin yer aldığı bu anayasa metinleri, Magna Carta Libertatum-1215 ve Bill of Rights-1689 belgelerinde yer alan ifadelere benzemektedir (Göze, 2000: 482).

XVII. yüzyıla kadar içinde bulunulan şartlar nedeniyle güçlü bir iktidar oluşturmak ve bu doğrultuda iktidarın sahip olduğu egemenliğin meşru olduğunu anlatmak kaygısıyla ortaya konulan düşünceler tedrici olarak ifade edilmiştir. Ulusal egemenlik teorisinin ortaya çıkmaya başladığı düşüncelerle XV. yüzyılın ortalarından itibaren karşılaşmaktadır. Bu yöndeki görüşler özellikle Fransız İhtilali'nden sonra etkinlik kazanarak zirve noktasına ulaşmıştır. Ortaya konulan bu tarz teoriler ile kralların veya monarkların mutlak egemenliğine son verecek olan ulus kavramı ortaya çıkartılmış ve ulus esasına dayalı devletlerin tohumları atılmıştır (Özdemir, 2009: 4). XVIII. yüzyılın sonlarındaki büyük yenilikler ulusalcılık doktrinine tam bir akışkanlık getirmiştir. Ulusalcılığın yeni bir doktrin olması birçok insanın öğrenince şaşırıldığı bir durumdur. XIX. yüzyılın başında Avrupada ortaya çıkan ulusalcılık akımı devletler topluluğuna meşru güç kullanımı hakkı için haklı bir kriter sağlamaktadır (Hudson, 1997: 81-85).

1789 ile klasik egemenlik anlayışından yani kuramsal düzeyden gerçek hayata geçilmiştir. Böylece devletin gücünün tamamen halktan geldiği kabul edilmiş ve ulusal egemenlik kavramı sistemin merkezine yerleştirilmiştir (Hakyemez, 2004: 43). Kapani de ulusal egemenlik ile halk egemenliğinin birlikte kullanıldığını ama millî egemenlik teorisinde, egemenliğin soyut bir bütün olarak kendisine manevi kişilik tanınan millete verilmesine karşılık, halk egemenliği teorisinde somut olarak belli bir zamanda, millî topluluğu meydana getiren vatandaşlar kitlesine verildiğinin altını çizmektedir (Kapani, 2003: 73).

Yine ulusal egemenliği hazırlayan önemli bir gelişme de ulus-devletin ortaya çıkışıdır. Teokratik egemenlikten modern egemenliğe geçişten sonra devletin sınırları içinde yaşayanlara karşı daha duyarlı olması gereği ve insan haklarının ön plana çıkmasıyla XVII. yüzyıldan itibaren giderek yumuşayan bir anlayış belirmeye başlamıştır. Ulus-devlet bu sürecin sonuçlarından biridir. Ulusal egemenliğin olduğu yerde ulus-devlet vardır.

Ulus-devletin oluşumu noktasında patriaryal ve patrimonyal olmak üzere iki teori bulunmaktadır. Patriaryal teoride siyasi birliklerin aileden ve aile birliklerinden türediği kabul edilmektedir. Patrimonyal teoride ise yönetim gücü toprak beyinin mülkiyetine dayandırılmaktadır. Ancak her iki teori de tarihsel süreçte ulus-devlet oluşumunu tam olarak izah etmekten uzaktır (Koçdemir, 2004: 55). Yine XVI. yüzyıl Avrupa'sında, bütün Batı Avrupa geneline yaygınlaştırılabilen kültürel bir uyumun varlığı, kırsal köken ağırlıklı bir nüfus yapısı ve her bölgede aynı özellikleri taşıyan bir siyasi yapı vardır. Bu unsurlar ulus-devletin ortaya çıkmasında gerekli olsalar da tek başlarına açıklayıcı bulunmamaktadır (Erözden, 1997: 25).

Bugün ulusal egemenliğin en önemli göstergesi olan ulus-devletin ortaya çıkışında esas önemli olan şey ona ruh kazandıran ulus anlayışıdır. Bugün uluslar kültürel ulus ve siyasi ulus diye ikiye ayrılmaktadır. Her ikisinin üst üste örtüştüğü model en iyisidir. Ulus ya da millet olabilmenin temelinde ortak ülke, ortak kan bağı, ortak dil, ortak entelektüel yaşam ve ortak bir devlete ya da devletler federasyonuna sahip olmak bulunmaktadır. Bunların hepsinin bir arada olması zorunlu olmasa da ortak kan bağı ve ortak ülke temel unsurlar olması bakımından vazgeçilmez bir önemdedir. Ulus olmanın olmazsa olmaz koşuludurlar (Erözden, 1997: 37). Hipler ise ulus inşasının; birleştirici ve ikna

edici bir ideoloji, toplum bütünleşmesi ve işlevsel bir devlet aygıtı olarak üç önemli ögesi bulunduğunu belirtmektedir (Hipler, 2007: 14).

Ulus inşa edilip ulus-devlet de oluşturulunca ulusal egemenlik hayat bulur. Bunu böyle kabul etmek gerekir. Yalnız ulusal egemenliğin devamı için onu sağlayan hem iç koşullar hem de dış koşullar sürdürülmelidir. Birbirini tamamlayan bu koşullar bugün kürselleşme dediğimiz olgu tarafından sınırlandırılmakta, zorlanmakta ve kuşatılmaktadır. Uluslararası kuruluşlar ve ulusötesi şirketler bu kuşatmanın küresel aktörleridir. Hem bu şirketlerin sahibi olan devletler hem de uluslararası kurumlardaki etkin role sahip olan devletler küreselleşme sürecinin başrol oyuncularını gibidir. Bu açıdan küreselleşme kavramını ve aktörlerini analiz etmek yerinde olacaktır.

KÜRESELLEŞME KAVRAMI

Bu olgu ya da kavram hayatımızın her alanında karşımıza çıkmaktadır. Konu hakkında yeterli bilgiye sahip olsun ya da olmasın hemen herkesin küreselleşmeyle ilgili bir fikri bulunmaktadır. Bunun yanında küreselleşme kavramı, ilkokuldan başlayarak lisansüstü eğitimi de içinde bulunduran geniş bir yelpazede kendine yer bulmaktadır. Ayrıca politika, ekonomi, hukuk ve daha birçok alanla ilgili literatürde karşımıza çıkmaktadır. Nedir bu küreselleşme?

Kavramın orijinal ifadesi olan *globalization* kelimesi *globe* kökünden türemiştir. Bu kökün Türkçe karşılığı topyekündür. Öyleyse *globalization* kelimesinin karşılığı topyekünleşme, topyekün olma olarak söylenmelidir (Cangızbay, 2003: 11).

Yine bir başka kaynakta; Küreselleşme: 'Tüm dünyada çalışan'. Küresel: 'Dünya ile ilgili ve dünyayı etkileyen'. Küre: 'Dünya, bir top şeklinde' (Longman, 2007: 317).

Diğer bir kaynakta; Küresel: 'Tüm dünyayı etkileyen, her yerle ilgili olan ve dikkate alınan, dünyanın her tarafında çalışan'. Küreselleşme: 'Büyük şirketlerin faaliyetleri ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin sonucu dünyadaki değişik kültürlerin ve ekonomik sistemlerin birbirine yaklaşması ve benzer hâle gelmesi'. Küre: 'Dünya' (Oxford Word Power, Dictionary, 2007: 324).

Başka bir kaynakta da; Küresel: ‘Tüm dünyayı etkileyen.’ Küreselleşme: ‘FİNANS ve yatırım piyasalarının dünya çapında çalışmasını mümkün kılan işlem’ diye ifade edilmektedir (Collins English Dictionary, 2005: 690).

Yukarıdaki tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere küreselleşme nedir sorusuna verilecek cevaplar daha çok ekonomi ve kültür eksenlidir. Ancak zamana, disiplinlere ve politik yaklaşımlara göre farklı anlamlar yüklediğini belirtmek yerinde olacaktır. Kapitalist düzen için bir fırsat, sosyalist düzen için sömürü, demokratik bakış açısıyla insan hakları ve demokrasinin evrensel bir hâle gelmesi, eşitlikçi bakış açısıyla ulus-devletlere bir dayatmadır. Yine ilk küreselleşme dalgası coğrafi, ikinci küreselleşme dalgası da teknolojik bir karakter taşımaktadır. Üçüncü dalganın içinde bulunduğumuzdan dolayı sonuç odaklı bir değerlendirme yapmak zordur. Süreç odaklı bir değerlendirmede ise karşımıza ekonomik ve siyasal bütünleşme çabaları çıkmaktadır. Bunun yanında dünyanın genelinde bir güvenlik şemsiyesi olarak NATO (North Atlantic Treaty Organization) etkin bir rol oynamaya başlamıştır.

Ulusal egemenlik bağlamı ele alındığında çoğunlukla küreselleşmenin ekonomik, siyasal ve hukuki boyutu etkili olmaktadır. IMF, World Bank, Ulusötesi ve Ulusaşırı Şirketler ve Uluslararası Derecelendirme kuruluşları (Standart and Poor’s, Fitch Ratings, Moody’s) ile G 7, D 8, G 20 gibi ülkeler ekonomik küreselleşmenin aktörleridir. Siyasal küreselleşmede karşımıza çıkan Birleşmiş Milletler (United Nations), Avrupa Birliği çıkmaktadır. Hukuki küreselleşme boyutunda ise Uluslararası Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Venedik Komisyonu temel kurumlardır.

Ekonomik Küreselleşme

Küreselleşmenin doğal bir olgu olduğunun en önemli kanıtı olarak ekonomik küreselleşme gösterilebilir. İçinde bulunduğumuz durumdan ister memnun olalım ister şikâyetçi olalım, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte uluslararası ekonomi daha küresel bir hal almıştır. Esasında bundan kaçış da yoktur. Bu durumu 1980’lerde kavramış olan Turgut Özal, Türkiye’yi serbest piyasa ekonomisine dâhil etmiştir. Böylelikle dışa açılmış olan ekonomi küresel piyasalarla bütünleşmeye başlamıştır. Serbest Piyasa uygulamasına geçen hemen her ülkede olduğu gibi bizim ülkemizde de buna taraftar olanlar olduğu gibi karşı çıkanlar da olmuştur. Ancak

bu bir tercihten öte bir zorunluluk hâlini almıştır. Eleştirilebilecek yönleri olmakla birlikte kendi kabuğuna çekilmekle kendi yağıyla kavrulmayı birbirine karıştırmamak gerekir. Türkiye için tercih, küresel pastadan alabildiği kadar pay alıp mümkün olduğu kadar kendi yağıyla kavrulmak olmalıdır.

IMF: International Monetary Fund

Çoğu analitik değerlendirmede küresel ekonomi için 1944 yılında Bretton Woods ikizleri olarak ortaya çıkan IMF ve World Bank zikredilmektedir. Ancak Wallerstein'e (Wallerstein, 2000: 57) göre modern dünya ekonomisi ilk kez 16. yüzyılda Avrupada ortaya çıkmış ve tam bir gelişme göstererek ticari pazar ekonomik olarak baskın bir güç hâlini almıştır. 19. yüzyılın ortalarında ise Avrupa'nın ekonomideki üstünlüğü son bulmuş ve küresel uygarlık çağına girilmiştir. Bu gelişme siyasal ve kültürelinden çok ekonomiktir. Dünya ekonomisinin önemli özellikleri 1870-1914 arasında örneklenmiştir. Bunlar üç kıvrımlıdır;

- Taşımacılık ve iletişim ağlarının gelişmesi,
- Ticaretin hızla büyümesi,
- Sanayileşmiş bölgelerde Avrupalı firmalar tarafından yapılan direk yatırımlar sayesinde sermayenin akışıdır. Böylelikle dünyanın farklı yerleri birbirine bağlanır. Ticaret, tüketici ve üretici arasındaki mesafeyi kısaltıp bunları birbirine bağladığı için ekonomik küreselleşmenin orijinal ve devam eden kaynağıdır (Waters, 1995: 66).

Bugünkü ekonomide etkili bir yönetim örgütü olan IMF II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkımdan sonra Avrupa'yı yeniden kurmak ve dünyayı ekonomik bunalımlardan kurtarmak için finansal kaynak sağlamak amacıyla kurulmuştur. Temel görevi küresel alanda ekonomik istikrarı sağlamaktır (Stiglitz, 2002: 33). İlk başta 44 ülkenin katılımıyla 22 Temmuz 1944'te kuruluş amaçlarını içeren sözleşme imzalanmıştır. Genel Kurul, Yönetim Kurulu ve Başkanlık olmak üzere üç temel organı bulunmaktadır (Ulaş, 1966: 54-56). İşleyişte her ülkenin oy ağırlığı kendi kotasının büyüklüğü ile belirlenir. ABD, AB ve Japonya'nın oy ağırlığı neredeyse 3/2'dir (Kazgan, 2005: 115). Temel görevi bağlamında IMF bir daha küresel bir bunalımın çıkmasını önlemekle görevlendirilmiştir. Bu görevi, kendi başına ekonomik durumunu düzeltmeyen

ülkeleri uluslararası baskı uygulayarak yerine getirecektir. Ekonomik çöküşle karşı karşıya kalan ülkelere gerektiğinde yani toplam talebi kendi kaynaklarıyla karşılayamadıklarında ekonomik likidite sağlayacaktır (Stiglitz, 2002: 33).

Stand By anlaşması denilen bu yolla ülkelerin ekonomi yönetimi bir masa şefi vasıtasıyla kontrol altına alınmaktadır. Bu masa şefi gölge bir 'ekonomiden sorumlu bakan' gibi çalışmakta, onun onaylamadığı hiçbir ekonomik düzenleme uygulamaya konulamamaktadır. Bu egemenliğin kısıtlandığı bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Keza Chossudowsky ve Stiglitz'in de belirttiği gibi IMF emeğin ucuzlamasını, borçlu ülkelerin kendi içinde maliye veya para politikaları üzerindeki denetimlerini azaltıcı, reform süreçlerine haddinden fazla müdahil olan, ülkelerin ulusal paralarını istikrarsızlaştıran, bu paraları devaluasyona zorlayan ve merkez bankalarını sıkıca kontrole çalışan bir anlayışla hareket etmektedir (Chossudowsky, 2003: 53-68). IMF'nin faaliyet alanında bütçe açığı, enflasyon, dış ticaret açığı ve borçlanma gibi makro ekonomi meseleleri oluşturmaktadır. IMF'de sadece ABD'nin veto hakkı bulunmaktadır (Stiglitz, 2002: 34-35).

Yine Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla küreselleşmenin 3. dalgasını başlatan ve Komünist Blokun çöküşüyle Avrupa'daki Komünist ülkelerin de serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini yönetmek de IMF'ye düşmüştür. Bu süreçte de hazırladığı programlarla ülkelerin ulusal ekonomi yönetimine müdahale etmektedir. Bu programlar IMF tarafından dikte edilmektedir (Stiglitz, 2002: 46). 1990'larda Uzak Doğu'da birkaç ülkede borsa değerinin üzerine çıkmış, Batılı hisse sahipleri paralarını çekince(105 milyar dolar) kriz baş göstermiştir. Bu ülkeler krizle başa çıkabilmek için IMF tavsiyelerine uymuş ve döviz rezervlerini tamamen kullanmışlardır(Steger, 2006: 46). IMF'nin özellikle kriz dönemlerini bahane ederek ülkeleri baskı altına alması ulusal egemenlikleri üzerinde sınırlandırıcı bir etki alanı oluşturmaktadır.

The World Bank: Dünya Bankası

Dünya ekonomik organizasyonu sadece tek bir kurum tarafından yönetilemeyecek kadar büyük ve karmaşıktır. Esasında ABD, AB, Uzak Doğu'daki (Çin, Japonya, Güney Kore) aktörler bu durumun belirleyicileridir. Dünya Bankası ABD'nin kesin egemenliğinde olan bir yapı olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki eğitim, sağlık, tarım, kırsal gelişme, sulama, çevre koruma, altyapı ve yönetsel çalışmalarla ilgilenmektedir. Bugün dünya nüfusunun % 10'u son derece yoksul bir hayat sürmektedir. Bu insanlar günde yaklaşık 2 doların altında kazanmaktadırlar. Dünya Bankası'nın temel amacı da bu yoksulluğu gidermek olarak görünmektedir. Buna rağmen Dünya Bankası'nın uyguladığı şok politikalar ülkelerin ekonomilerine zarar vermektedir (www.academy4sc.org/).

Üye ülkelerin banka sermayesindeki payları elde ettikleri söz hakkını belirlemede etkilidir. Üye devletlerin kendi ekonomik kaynakları ölçüsünde almayı taahhüt ettikleri hisse senetleri bankanın sermayesini oluşturmaktadır. Üye ülkeler ve banka sermayesindeki payları aşağıdaki şekildedir.

Tablo 1: 1966 Yılı Verileriyle Dünya Bankasının Sermaye Yapısı

Ülke Adı	Banka Sermayesindeki Payı
ABD	% 38
İngiltere	% 15
Çin	% 7
Fransa	% 6
Hindistan	% 5
Kanada	% 4

Kaynak: (Ulaş, 1966: 58)

ABD ve İngiltere'nin % 53 olan payı dikkat çekicidir. Bankanın İdareciler Kurulu, Yönetim Direktörleri ve Müdür veya Başkan olmak üzere üç organı bulunmaktadır (Ulaş, 1966: 58). Dünya Bankası teknik olarak Birleşmiş Milletler sisteminin bir parçasıdır. Günümüzde gelinen noktada 1966'nın dağılımından farklı bir yapıyla karşılaşmaktayız. Ama 2006 yılı itibarıyla % 16,4 oya sahip olan ABD, yönetsel yapıda önemli bir değişiklik yapmak için gerekli olan % 85'lik çoğunluğu bozan tek ülkedir (World Bank). Dünya Bankası 1980'lerin sonlarından bu yana üye ülkelerin kısmi harcamalarının yapısını, kamu değerlendirmesi aracılığıyla izlemektedir. Bu çerçevede her bir bakanlı-

ğın harcamalarının bileşimi Bretton Woods kuruluşlarınca değerlendirilmektedir (Chossudovsky, 2003: 69-72). Dünya Bankası ayrıca önceki baş ekonomistlerinden olan Stiglitz tarafından da serbest piyasa reform politikalarının kötü bir şekilde uygulanması sebebiyle eleştirilmiştir (World Bank). 1972'den 1989'a doğru bankanın izlediği alanlar değişmeye başlamıştır. Çevre yardımları, doğal bitki örtüsü, ormanlar, zararlı böceklerle mücadele, kültürel zenginlik, yerel insanlar, tartışmalı bölgeler, uluslararası su sorunları, barajların güvenliği bunlardan bazılarıdır. Ayrıca ahlaki bozulmaya karşı da çalışmaktadır (<http://www.World Bank>).

Bugün Dünya Bankası küresel ekonomik sistemin IMF, Ulusötesi şirketler ve Ulusaşırı şirketlerle birlikte faaliyet gösteren önemli bir aktörü olarak görev yapmaktadır. Bir dönem baş ekonomisti olan Stiglitz'in ifadesiyle esas vizyonu daha açık bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Bu göreve geldiğinde büyük bir sevinç ve heyecan duyduğunu belirten Stiglitz, heyecanının ve sevincinin kaynağını açlığı, yoksulluğu ve fakirliği giderecek politikaların başında olmak olarak belirtmiştir. Ancak sevincinin ve heyecanının kısa sürede bir hayal kırıklığına dönüştüğünü belirtmiştir. Bunun sebebinin ise söylenenin aksine uygulanan politikaların gelişmekte olan ülkeleri fakirleştirici olmasıdır. Hatta IMF'ye başvuran ülkelerin olumsuz koşullar nedeniyle anlaşmadan kaçtığını, gittikçe kötüleşen durum sonucu Dünya Bankası'nın kapısını çalmaya mecbur kaldıklarını ifade etmiştir. Başka çaresi olmayan bu ülkelere IMF'nin şartlarına göre daha ağırlaştırılmış bir anlaşma dayatılmaktadır. Bu şartların çoğu da ulusal egemenliklerini kısıtlayıcıdır.

Ulusötesi Şirketler

Ekonomik küreselleşme dediğimizde aklımıza gelen söylemlerden biri de ulusötesi şirketlerin bu süreçte hemen herkes tarafından vurgulanan etkileridir. Bugün için gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere, hatta dünyanın en geri kalmış ülkelerinde bile Marlboro, Camel, Chevrolet, Microsoft, Mercedes, BMW, Opel, Audi, Renault, Toyota, Mazda, Nissan, Hyundai, Fiat, Ferrari, Bosch, Sharp, JWC, Elidor, Pfizer, Swiss Credits, Michelin, Good Year, Boing, Airbus gibi otomotiv, finans, ilaç, beyaz eşya ve benzer sektörlerde faaliyette bulunan şirketleri sayabiliriz. Türkiye'nin de Avrupa ve Dünya ölçeğinde faaliyet gösteren veya tanınan, Beko, Vestel, Lassa, Arçelik gibi şirketleri

bulunmaktadır. Aynı şekilde Türkiye benzeri ülkelerin de şirketleri mevcuttur. Ancak dünya pazarlarındaki payları diğerleriyle oranlanmayacak ölçüde kalmaktadır. Bunlar daha çok bölgesel ölçekte bir paya sahiptirler.

Bugün dünyanın en büyük 100 şirketi sıralamasına baktığımızda 37 ABD, 20 Çin, 25 AB ve 9 Japon şirketi görmekteyiz. Bu şirketler küresel ekonomide önemli bir öneme sahip olan doğrudan yabancı yatırımdan (FDI- Foreign Direct Investment) sorumlu olan acentalardır (www.drdatastats.com>uncategorized: 1-10). BM verilerine göre yaklaşık 50.000 ulusötesi şirket vardır. Bunlar doğrudan yabancı yatırımın % 80'ini gerçekleştirmektedir. Dünya üzerindeki ilk 100 şirketin yıllık satışı yaklaşık olarak 15 trilyon dolardır. Bu şirketlerde yaklaşık olarak 35 milyon kişi çalışmaktadır. Kapitalizm onu kontrol edene üretimden gelen o kadar büyük bir güç verir ki bu güç askerî, siyasal ve diğer güç kaynaklarını bypass veya yıkmak amacıyla kullanılabilir (Waters, 1999: 36). Yıllık ciroları ulus devletlerin GSYH'sı ile karşılaştırıldığında yabana atılmayacak düzeyde güçlü olan bu şirketler dünyadaki yatırım sermayesinin, teknolojinin ve uluslararası pazarların büyük bir bölümünü denetimleri altında tutmaktadırlar (Steger, 2006: 74).

Tablo 2: Dünyanın İlk 10 Şirketi ve Eş Değer Ülkeler

ÜLKE	GSYH(Milyar Dolar)	ŞİRKET	SATIŞLAR (Milyar Dolar)
FRANSA	2,715,518.	Saudi Aramco	2,458.
İTALYA	2,001,244.	Apple inc	2,213.
BREZİLYA	1,839,758.	Microsoft.	1,653.
KANADA	1,736,426.	Amazon Inc	1,596.
RUSYA	1,699,877.	Delta Electronics	1,435.
GÜNEY KORE	1,642,383.	Alphabet Inc	1,203.
İSPANYA	1,394,116.	Tesla, Inc.	834.
AVUSTRALYA	1,392,681.	Facebook.	757.
MEKSİKA	1,258,287.	Tencent	738.
ENDONEZYA	1,119,191.	Alibaba	620.
Toplam:	16, 799, 481.		13,517.

Kaynak: <http://tr.fxssi.com> 'dunyanin-en-degerli-sirketleri.

Yukarıdaki tablo bize şunu göstermektedir:

- Küresel ekonomi devasa büyüklüktedir.
- Şirketlerin gelirleri ülkelerle kıyaslanacak seviyeleri yakalamıştır.
- Şirketlerin önünde sadece ABD, Çin, Almanya, Japonya ve İngiltere bulunmaktadır.
- Bu şirketlerin para kaynaklı küçümsenmeyecek güçleri vardır.
- Bu güçler yeni dünya düzenindeki her türlü ekonomik, politik, teknolojik, bilimsel, çevresel hatta sportif düzenleme süreçlerinde çok etkili bir konuma sahiptirler.

Ulusötesi şirketler, sermayenin küreselleştiği birkaç temel birimden biridir. Ancak bu yeni bir olgu olarak değerlendirilmemelidir (Kazgan, 2005: 173). Siyasal küreselleşmenin altında yatan etken, üretim ve finansmanın uluslararasılaşmasıyla dünya çapında görülen ekonomik bütünleşme arzusudur. Bu bütünleşmenin ardında ise, bir ekonomik program ve programı uygulamaya koyan ulusötesi şirketler bulunmaktadır. Ekonomik bütünleşme temele alınıp daha somut bir düzeye indirildiğinde, öznenin ulus üstü sermaye sınıfı olduğu görülmektedir. Bu gelişimin doğal sonucu, uluslararası sınıf oluşumundan ulusüstü sınıf oluşumuna geçilmesidir (Akad, 2007: 133).

Şirketlerin satış gelirleri ve ülkelerin GSYH'ları incelendiğinde dünyanın en büyük 100 ekonomisinden 51'inin şirket ve 49'unun ülke ekonomisi olduğu görülmektedir. Bu şirketler ulusötesi şirketlerdir ve birçok ülkenin ekonomik, siyasi ve toplumsal refahını etkileyen çok önemli aktörlerdir (Steger, 2005:77).

Türkiye'nin bugünkü en büyük 100 sanayi kuruluşuna bakıldığında 14 tanesinin yabancı sermaye menşeli olduğu görülmektedir. Ford, Toyota, JTI, Mercedes Benz Türk bunlardan birkaçıdır. Yine bunların cirolarına bakıldığında 150.000.000.000. TL gibi bir rakam karşımıza çıkmaktadır (www.iso500.org.tr, 2020). Bunu dolar cinsinden düşündüğümüzde 20 milyar dolarlık bir bütünlük arz etmektedir. Toplam sayıya oranladığımızda yaklaşık olarak GSYH'mizin % 10'u gibi bir kısmının ulusötesi şirketler tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Bu şirketlerin her alanda bir güç teşkil ettiğini söylememiz yerinde olacaktır.

Küresel ekonominin yaşandığı bu süreçte, yoksul ülkeler Pazar konumunda olup daha da yoksullaşırken, Batılı ülkeler hem ekonomik hem siyasal hem

de kültürel bağlamda güçlenmektedir. Bu nedenle kazananlar ve kaybedenler diye iki karşıt grup oluşmakta, kaybedenler çoğunlukta ve kazananlar ise çok azınlıktadırlar (Sarıtaş, 2006: 409). Ancak küreselleşme baştan şekillendirilebilir. Bu yapıldığında veya gerektiği gibi adil bir şekilde, kendilerini etkileyen politikalarla ilgili bütün ülkelere söz hakkı verilerek yürütüldüğünde, hem sürekli ve daha kalıcı bir büyümenin sağlandığı hem de büyümenin meyvelerinin daha adil bir şekilde bölüştüğü bir küresel ekonominin yaratılması sağlanabilir (Stiglitz, 2002: 42-43).

Uluslararası Derecelendirme Kuruluşları

Ülkelerin kredibilitelerini değerlendiren bu kuruluşlar Moody's Investor Service (1909), Fitch Investor Service (1922) ve Standart and Poor's Corporation (1923)dur. Devletlerin yanında ulusal ve ulusötesi şirketler için de değerlendirmeler yapmaktadırlar. Uluslararası para akışında yol gösterici bir role sahiptir (Turgut, 2017: 974-976). Ancak tarafsız bir yapıda oldukları söylenmesine rağmen zaman zaman spekülâtif değerlendirmelerde buldukları yönünde eleştirilere maruz kalmaktadırlar. Ülkemiz de bu değerlendirmelerin spekülâtifliğinden şikâyet etmektedir.

Küreselleşme karşıtları '*küreselleşme yoktur*' derken bir şeyi gözden kaçırmaktadırlar. Küreselleşme adil olmayabilir. Adil bir süreç olmaması küreselleşmenin olmadığı anlamına gelmemektedir. Ekonomik küreselleşmenin etkili çalışmasına hizmet eden başlıca aktörler vardır. Bunlar IMF, World Bank ve ulusötesi-ulusaşırı şirketlerdir. Küreselleşmenin olmadığını söylemek yerine, buradaki aktörlerin küreselleşme sürecini kendi ülkelerinin yararına şekillendirmeye çalıştıkları ifade edilebilir.

Siyasal Küreselleşme

Küreselleşmenin siyasal boyutunda karşımıza çıkan kurumsal yapılar dünyadaki siyaseti birbirine bağlayarak siyasal anlamda ortak bir hareket tarzı oluşturmaktadırlar. Hiper küreselleşmeciler dediğimiz küreselleşme savunucuları bu noktada günümüzün yönetim biçimi olan ulus-devletin aşılma olduğunu ve küresel bir yönetimin oluşum sürecine şahitlik ettiğimizi belirt-

mektedirler. Ulus devletin yerine ikame edileceği söylenen küresel yönetimin diğer bir adı ise Yeni Dünya Düzeni'dir.

ABD'nin hâkim olma başladığı uluslararası sistem, bu gücün bencil davranışları nedeniyle anarşik bir görünümde dir. Bütün devletlerin kayıtsızca kabul edeceği merkezi bir otorite henüz yoktur (Köni, 2005: 441). Bugün küresel düzenin ya da yeni dünya düzeninin en belirgin gücü ABD'dir. ABD'nin dünyaya baktığı perspektif nedir? ABD'li bir strateji uzmanı George Vennan'ın 1948'de ifade ettiği: *'Dünya zenginliğinin % 50'si elimizde olmasına rağmen dünya nüfusunun % 6.3'ünü oluşturuyoruz. Önümüzdeki dönemde asıl görevimiz bu eşitsizlik tablosunun devamını sağlamak olacaktır. Bunu yapmak için duygusallıktan tamamen uzak olmalıyız. İnsan hakları, yaşam standardı ve demokratikleşmenin genişletilmesi gibi konulara kafa yormayı bırakmalıyız'* (Pilger, 2004: 116) sözleri Amerikan perspektifini yansıtmaktadır.

Bu sözlerin üzerinden 72 yıl geçmiştir. Bu süreç dünya üzerinde ve ABD'de birçok değişikliği de beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz dünya 72 yıl önceki dünya değildir. Ancak dünya siyaseti üzerinde hâlâ ABD'nin etkin bir rolü olduğunu unutmamak gerekir.

Siyasal küreselleşme dünya üzerindeki siyasi ilişkilerin yoğunlaşmasını ve genişlemesini ifade eder. Bu süreçler devletin egemenliği ilkesi, hükümetler arası kuruluşların artan etkisi, bölgesel ve küresel yönetişimin geleceğiyle ilgili bir dizi önemli siyasi sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durum görüş farklılıklarına yol açmakta, görüş farklılıkları da siyasal küreselleşmeyle ilgili üç kuşku doğurmaktadır (Steger,2006: 83).

- Ulus-devletin gücünün ülke içinde muazzam sermaye, insan ve teknoloji akışından dolayı azaldığı gerçekten doğru mudur?
- Bu akışların gerçek nedenleri siyasette mi yoksa ekonomide mi aranmalıdır?
- Küresel yönetimin doğuşuna mı tanıklık etmekteyiz?

Steger, bu sorunun cevabını şöyle vermektedir. *'Artık uluslararası siyasal arenada ulusötesi kuruluşlar da ulus-devletler gibi bir aktör konumuna geldiği için, dünya bugün modern ulus-devlet sistemi ile küresel yönetişimin postmodern biçimleri arasındaki bir geçiş aşamasında bulunmaktadır'* (Steger, 2006: 93). Küreselleşmenin siyasal boyutunda karşımıza çıkan en büyük güç ABD'dir.

Ekonomik boyutta olduğu gibi siyasal boyutta da uluslararası kurumlardaki ABD hakimiyeti bize küreselleşmenin en önemli öznesinin ABD olduğunu bir kez daha göstermektedir (Brezinski, 2004: 47). Kongar da küreselleşmenin siyasal boyutunun anlamını kısaca ABD hâkimiyeti diye belirtmektedir (Kongar, 2001: 23).

Hem Brezinski hem de Kongar'ın ifadelerinde doğruluk payı vardır ama siyasal anlamda küreselleşme yalnızca ABD'ye mal edilmeyecek kadar geniş kapsamlıdır. Bugün küresel yönetimi mümkün kılan uluslararası kuruluşlardır. Elazar'ın da ifade ettiği gibi I. Dünya Savaşı'ndan önce yalnızca 37 adet olan bu kuruluşlar 1996 yılıyla 12.520'dir (Elazar, 2007: 2). Bugün bu sayı yaklaşık olarak 180 tanesi çok büyük ve yaygın olmak üzere daha fazladır (<http://unstats.un.org>>iiss,2021). Karluk da bunları 9 başlık altında toplamıştır (Karluk, 2014).

Siyasal küreselleşmenin birbirine ortak kurallarla ve çıkarlarla bağlanmış ulusötesi kurum ve birliklerin ortaya çıkışında en açık biçimde görülebileceği ifade edilmektedir. Bazı küreselleşme araştırmacıları, siyasal küreselleşmenin gelişen küresel sivil toplum alanında yer alan ulusötesi demokratik, toplumsal güçlerin ortaya çıkmasını kolaylaştıracağına inanmaktadırlar. Batının kozmopolit ideallerine, uluslararası hukuk düzenlemelerine, çeşitli devletler ve sivil toplum kuruluşları arasında genişleyen ilişki ağına dayalı, demokratik bir küresel yönetim yapısının ortaya çıkacağını düşünmektedirler. Böyle umut verici bir senaryo gerçekleşirse, siyasal küreselleşmenin nihai sonucu, karşılıklı hoşgörü ve hesap verilebilirlik bütünü içinde gelişen, çoğul kimliklerin temeli ni oluşturacak olan kozmopolit bir demokrasinin ortaya çıkması beklenebilir. Geleceğin kozmopolit demokrasisinin aşağıdaki siyasal niteliklere sahip olacağı öngörülmektedir (Steger, 2006: 97).

- Bölgelerle, devletlerle ve yerel birimlerle bağlantılı küresel bir parlamento,
- Farklı siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik güç alanlarıyla iç içe geçmiş yeni bir haklar ve ödevler sözleşmesi,
- Siyasal ve ekonomik çıkarların birbirinden resmen ayrılması,
- Yerelden küresele doğru giden bir uygulama mekanizmasına sahip, bir-biriyle bağlantılı bir hukuk sistemi.

Bu noktada yapılan uç değerlendirmelerde iki farklı düşünce karşımıza çıkar (Steger, 2006: 98):

- Ulus-devlet sona ermektedir.
- Ulus-devletlerin egemenliği tehlike altındadır.
- Birinci görüş küreselleşme savunucularına aittir, ikinci görüş de küreselleşme karşıtlarına aittir.

Küreselleşme savunucularından olanlara göre modern dünya büyük bölümünde düzene sahiptir ancak, hâlen risklerle doludur. Modern düzenin önemli bir özelliği devlet egemenliği ve sonuç olarak, iç ve dış ilişkilerin ayrılmasının tanınmasıdır. Modern dünya kavramları, değerleri ve kelime hazinesi, hâlen uluslararası ilişkilerle ilişkili düşüncelere hükmetmektedir. Uluslararası ilişkilerin teorileri hâlâ ‘ebedi dostluk yoktur, ebedi çıkarlar vardır’ düşüncesini esas almaktadır (Cooper, 2005: 38). Waters de toplumlararası bağlantılar ve sivil toplum tarafından ulus-devletin sarsıldığı ve dünya yönetiminin ortaya çıkmaya başladığını vurgulamakta ve bu adımları şöyle sıralamaktadır.

- Artan ekonomik ve kültürel bağlantılar ulus-devlet seviyesindeki hükümetlerin gücünü ve etkisini azaltmaktadır. Bunun sonucu olarak ulus-devletler artık sınırları içindeki akışları kontrol edememektedirler.
- Ulusötesi oluşumlar genişlemekte, böylece devletin gücü azalmakta, ulusötesi oluşumlar çoğu devletten daha güçlü hâle gelmektedir.
- Devlet sorumluluğunda ve yetkisinde olan çoğu saha (savunma, iletişim, ekonomi yönetimi) uluslararası ve hükümetler üstü bir yapıda temellenmektedir.
- Devletin egemenliği geniş politik birleşmeler, çoklu anlaşmalar ve uluslararası organizasyonlar tarafından kuşatılmaktadır.
- Bu, hâkim, zorlayıcı, yönetici bir güçle donanmış, ulus üstü bir devletin ortaya çıkmasına temel olmaktadır (Waters, 1999: 76-101).

Yine bu bakış açısıyla yapılan bir diğer değerlendirmede;

- Devletlerin XX. yüzyılın son çeyreğinde yaygın ve çoklu krizlerle karşılaştıkları,
- Popüler taleplerin devletin karşılayacağı sınırları aştığı,
- Savunma bütçelerinin çok büyüdüğü,

- Devletin ekonomik müdahalesinin sanayinin zayıflamasına yol açtığı,
- Devletin güvenliği sağlayamaz duruma geldiği,
- Uluslararası ittifakların dünyayı birbirine rakip kamplara ayırdığı,
- Devletin yapısal ve egemenlik açısından sarsılmaya başladığı belirtilmektedir (Mingst, 1999: 89).

Küreselleşme siyasal bir projedir. Bu süreçte barış, kalkınma ve refah gibi iddialar göz önüne alınmazlar. Bu projenin iki tane siyasal iddiası bulunmaktadır.

- Dünya birleşmiştir. Burada liberal ekonomik düzen önemlidir.
- Liberal demokrasinin yönetim tarzının küreselleşmesi bize devletler arasında savaş ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir.

Bu serbest piyasa ekonomisini sürdürmek ve devletler arasındaki istikrarı düzenleyip devamını sağlamak, küresel bir yönetim tarzını gerektirmektedir. Hemen belirtmekte fayda var ki küresel yönetim küresel hükümet değildir (Mingst, 1999: 93). Bu daha önce de belirtildiği gibi Yeni Dünya Düzeni diye ifade edilmektedir. Sarıtaş'ın da ifade ettiği gibi bu süreç ilk olarak Yeni Çağ'ın ideolojisi çerçevesinde gelişmiştir. Neo-liberal ekonominin kavramsal görüşüyle çalıştığı için, hem içeride hem de uluslararası piyasalarla ilişkiler alanında devletin ülke dışındaki rolünün azaltılmasını ifade etmektedir (Sarıtaş, 2006: 399).

İşte devletler açısından azaldığı söylenen bu güç ve bu rol kim tarafından kontrol edilmektedir? Uluslararası anlaşmalar ve düzenlemeleri dikkatle incelediğimizde karşımıza çıkan esas yapı olarak Birleşmiş Milletler, alt komisyonlar, NATO ve benzeri kuruluşlardır. Ayrıca Avrupa Birliği, Arap Birliği, İslam Konferansı gibi bölgesel oluşumlarda küreselleşmenin siyasal boyutunda karşımıza çıkan aktörlerdir. Günümüzde küreselleşmenin siyasal süreci ulus-devletlerle bu kurumlar arasındaki mücadeleye sahne olmaktadır.

Birleşmiş Milletler

Bugün siyasal anlamda meşruiyetin uluslararası boyuttaki mekânı birincil olarak Birleşmiş Milletler'dir. Birçok alt birimden oluşan Birleşmiş Milletler'in en etkili organı Güvenlik Konseyi'dir. ABD, Fransa, İngiltere, Rusya ve Çin

bu yapının daimi üyeleridir. Görüldüğü üzere burada doğrudan veya dolaylı olarak, Hristiyan, Yahudi, Budist, Konfüçyüs, Taocu ve hatta inançsız kesimin bile temsilcileri varken yaklaşık 1.600.000.000. nüfuslu (dünya toplam nüfusunun % 25'ini oluşturmaktadır) Müslüman kesimin temsilcisi yoktur. Her yıl eylül ayında genel kurul yapılmaktadır. Ancak nihai kararlara imza atılan yer Güvenlik Konseyi'dir. Bu açıdan tarafsız kişilerce de eleştirilmektedir.

U. N. United Nations orijinal ismidir. II. Dünya Savaşı'nın galip devletleri tarafından uluslararası barış ve güvenliği korumak amacıyla, 24 Ekim 1945'te kurulmuştur. 1941 yılında başlayıp devam eden 7 basamaklı diplomatik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

- Atlantik Şartının Beyanı,
- Birleşmiş Milletler Beyannamesinin İmzalanması,
- Moskova Beyannamesi,
- Tahran Konferansı,
- Dumbarton Oaks Müzakereleri,
- Yalta Konferansı,
- San Francisco Konferansı bu diplomatik basamaklardır.

Son basamak olan San Francisco Konferansı'na katılan ülkeler, ABD, Çin, Rusya ve İngiltere tarafından belirlenmiştir. Bu ülkelerin Mart 1945'e kadar Japonya ve Almanya'ya savaş açmaları zorunlu tutulmuştur. 26 Haziran 1943 tarihindeki genel oturumda oy birliği ile Birleşmiş Milletler Antlaşması kabul edilmiştir (Ulaş, 1966: 10). Yalnız, Karluk (Karluk, 2014: 147) bu tarihi 1 Ocak 1942 ve metni de Birleşmiş Milletler Bildirisi diye ifade etmektedir. Bu kararın 1 Kasım 1943'te Moskova Bildirisiyle açıklandığını da eklemektedir.

Birleşmiş Milletler Anlaşması 111 maddeden oluşmaktadır. Üye ülkelerin katılımıyla oluşan genel kurulda her üyenin bir oy hakkı bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler'in alt bölümlerini ise;

- Genel Kurul,
- Güvenlik Konseyi,
- Ekonomik ve Sosyal Konsey,
- Vesayet Meclisi,

- Uluslararası Adalet Divanı,
- Sekreterlik oluşturmaktadır.

Genel Sekreterlik yetkili gibi görünse de Güvenlik Konseyi en etkili olan birimdir (Ulaş, 1966: 30).

Öke burada ayrımcı seçicilik yapıldığını belirterek şöyle sormaktadır. *'Neden Libya? İsrail değil? Konsey 8 yıl süren İran-İrak savaşında bu kadar pasifti? Neden Konsey'in Afrika'ya yönelik tepkisi Körfez'e kıyasla daha etkisizdi? Konsey bir İslam ülkesi olan Irak'ı vururken bu kadar azimli iken, aynı konsey Bosna Hersek'teki Müslümanları korumada niçin bu kadar tereddütlü davrandı? He-deflerin seçimi ve verilen karşılık otomatik değil. ABD ve onun konseydeki batılı müttefiklerinin çıkarlarına hizmet ediyor'* (Öke, 2001: 119).

Açıkça söylemek gerekir ki Güvenlik Konseyi uygulamalarında çok bariz bir şekilde çifte standart mevcuttur. Son dönemlerde yaşanan Suriye olayları, Mısır'daki darbe ve yönetimin kanlı bir şekilde el değiştirmesi, Myanmar'da Müslümanlara yapılanlar, Doğu Türkistan'daki etnik ve dini temizlik hareketleri, Kudüs merkezli olarak Filistinlilere yapılanlar ve Dağlık Karabağ'da yaşanan Hocalı Katliamları (Azerbaycan kuvvetleri Türk Ordusunun da desteğiyle yakın bir dönemde bu işgali sonlandırmıştır) maalesef görmezden gelinmiştir. Bu sebepten dolayıdır ki Güvenlik Konseyi'nde Müslümanları temsil edecek daimi bir üyenin varlığı zorunludur.

NATO (North Atlantic Treaty Organization)

Bugün dünya üzerinde eşi benzeri şimdiye kadar görülmemiş bir güvenlik semsiyesi görevini üstlenen NATO'dur. Kendisinin Soğuk Savaş Dönemi'ndeki rakibi olan Varşova Paktı üyeleri bile NATO'ya üye olmanın uluslararası güvenlik ve savunmanın temel şartı olduğunu bilmektedir. Bugün NATO üyelerine baktığımızda 30 üyenin 14'ü eski Doğu Bloku ülkesidir.

II. Dünya Savaşı'nda Adolf Hitler önderliğindeki Almanya'nın Polonya'dan sonraki ilk hedefi olan Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'tu. Ancak savaşın sonunda Almanya yenilmiş ve böyle bir tehdit ortadan kalkmıştı. Avrupa'da tesis edilen barışa rağmen 270 tümenlik ordusunu terhis etmeyen Rusya büyük bir tehdit olarak görülmekteydi. İlk başta İngiltere, Hollanda, Belçika ve Lüksem-

burg bu Rus tehlikesine karşı bir araya gelmiştir. Bunlara Fransa'nın da katılımıyla 17 Mart 1948 Brüksel Anlaşması imzalanmıştır (Armaoğlu, 2012: 545).

Marshall Planı ve Truman Doktrini ABD'nin Rusya'ya karşı aldığı ilk tedbirdir. Ancak 1948 Berlin Buhranı ve yine 1948'de Çekoslovakya'daki Rus darbesi daha kuvvetli ve geniş çaplı bir savunma bloku oluşturma gereğini doğurmuştur. O zamana kadar Atlantik ötesinde böyle birliklerden uzak kalan ABD bu yapının içinde yer almasının zorunlu olduğunu kavramıştır. 14 Haziran 1948 günü Senatör Vandenberg tarafından verilen yasa teklifi 4'e karşı 64 oyla kabul edilmiştir. Bu kanun ABD'ye ABD'nin kendini savunmak amacıyla karşılıklı müdafaa anlaşmalarına katılma yetkisi vermektedir. Buna dayanarak Brüksel Anlaşması üyeleri Kanada ve ABD arasında derhâl müzakereler başlamıştır. İtalya, İzlanda, Danimarka, Norveç ve Portekiz de bu müzakerelere katıldılar. Şimdiye kadar barış zamanında görülmemiş kudrette bir savunma ittifakı 4 Nisan 1949'da Washington'da imzalanmıştır. 1952 (18 Şubat)'de Yunanistan ve Türkiye 1954 tarihli protokol ile de Federal Almanya Cumhuriyeti NATO'ya üye olmaya davet edilmiş ve kabul edilmişlerdir (Ulaş, 1966: 72).

Anlaşma 14 maddeden oluşur ancak 2. madde diğerlerinden farklılık gösterir. Bu madde üye ülkelerin birbirleriyle ekonomik iş birliğine vurgu yapar. Diğer maddeler güvenlik ve savunma odaklıdır. Askerî ve sivil olmak üzere alt komiteleri vardır (http://www.nato.int>natohq>official_texts 17120).

Askerî alt komiteler;

Kumandanlıklar:

- Atlantik Müttefik Genel Komutanlığı(Northfolk- ABD)
- Manş Komitesi(Londra-İngiltere)
- Kanada Amerika Planlama Grubu(Washington- ABD)
- Avrupa Müttefik Genel Komutanlığı(Paris-Fransa)
- Akdeniz Müttefik Kuvvetler Başkomutanlığı(Malta-İtalya)

Burada görülmektedir ki ABD NATO'nun yönetim kademesinde de başkan güçtür. Sivil alt komiteler,

- Kuzey Atlantik Konseyi
- Kuzey Komiteleri
- Genel Sekreterliktir.

Bugün Avrupa'da ve yakın bölgelerdeki NATO üyesi olmayan ülkeler ulusal güvenlikleri konusunda emin değillerdir. Zaten onun dışında küresel bir Güvenlik Şemsiyesi de bulunmamaktadır. Ancak tüm bunlara rağmen 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkiye ve Yunanistan konusundaki taraflı tutumu gözlerden kaçmamıştır. Çünkü her iki ülke de NATO üyesidir. Burada açıkça Yunanistan'dan yana tavır konulmuş ve Türkiye'ye ambargo uygulanmıştır. Keza 1990'lı yıllarda Avrupa'nın göbeğinde yaşanan Bosna Katliamı da bizi NATO'nun işlevselliği konusunda düşünmeye sevk etmektedir.

Avrupa Birliği

Avrupalılar II. Dünya Savaşı sonrasında askerî birlik yanında siyasal ve ekonomik anlamda da birlik olmanın önemini kavramışlar ve ilk oluşumları hayata geçirmeye başlamışlardır. Bu amaçla çeşitli birlikler oluşturmuşlar ve bugün bu yapıların bütünü olarak Avrupa Birliği karşımıza çıkmıştır. Küresel siyasette etkin bir rol oynamaktadır. Küresel ekonomide parlayan bir yıldızdır. İnsan hakları ve demokrasi konusunda hemen hemen en üst seviyedir. Makro ekonomik verilerle ilgili olarak Maastricht Kriterleri-1993, insan hakları ve demokrasi ile ilgili olarak Kopenhag Kriterleri-1993 ve anayasalarla ilgili olarak da Venedik Komisyonu-1990, bunların en belirgin göstergeleridir. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki Türkiye ve Müslümanlar söz konusu olduğunda her zaman olmasa da bazı durumlarda burada da bir çifte standarttan bahsedilebilir. Bu durum Avrupa Birliği müktesebatı açısından bir çelişki oluşturmaktadır.

Avrupa Birliği fikri oldukça eskidir ve neredeyse 14. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Uygulamaya konulabilmesi II. Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Bu oluşuma öncelik eden 1945-1958 yılları arasında kurulan çeşitli kuruluşlardır. Schuman Planı ile birlikte birleşik bir Avrupa temelini atılması 9 Mayıs 1950 tarihinde olmuştur. Bundan 15 yıl sonra 1965 yılında Federal Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg birleşme anlaşmasını imzalamışlar ve bunun sonucunda Avrupa Toplulukları kurulmuştur. Kuruluş amacı ekonomik alana yoğunlaşmasına rağmen siyasal bir nitelikten de yoksun değildir. Avrupa'nın çatışan milliyetçilikler arasındaki yıkıcı bir savaşa, asla bir daha sürüklenmemesi olan ortak irade kuruluşun siyasal amacı olarak ifade edilebilir. Bu açıdan bakıldığında Avrupa bütünleşmesi hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı ilkelerine dayanmaktadır (Dura, Atik, 2007: 41).

Üye sayısı başlangıçta altıdır. Daha sonra İngiltere, İrlanda ve Danimarka 1973'te, Yunanistan 1981'de ve 1986'da İspanya ve Portekiz'in katılımıyla üye sayısı 12'ye yükselmiştir. 1994 yılında, Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in katılımıyla bu sayı 15 olmuştur. Topluluk bu tarihten itibaren 20 yıl üye kabul etmemiştir. 2005 yılında Çek Cumhuriyeti, Estonya, Güney Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovenya ve Slovakya'nın katılımıyla üye sayısı 25 olmuştur (Dura, Atik, 2007, 42). Bu ülkeleri takiben, Hırvatistan ve Bulgaristan'ın katılımıyla bugünkü üye sayısı 27'ye çıkmıştır (http://www.europa.eu>countries_en).

Yaklaşık 460 milyon nüfusuyla, kişi başına ortalama 23.000 euro millî gelire devasa bir yapı oluşturmaktadır. Kuzey Amerika, Avrupa ve Uzak Doğu'da yaşanan küresel rekabetin önemli bir aktörüdür (Caşın ve arkadaşları, 2007: 398). Cooper'in deyimiyle postmodern sistemin en gelişmiş örneğidir. Açıklığı, sağlam ve karşılıklı dayanışma yoluyla uygulanan hesap verilebilirliği temsil etmektedir. Supranational (ulusların üstünde) değil transnational (ulusların arasında geçişi sağlayan) bir sistemdir (Cooper, 2005: 47).

Avrupa Birliği'nin yasal gövdesi tıpkı bir hukuk devleti gibidir. Yasama, yürütme ve yargı organları bu yapının temel taşlarıdır. Bu organlar ulus üstü yetkilerle donatılmıştır. Birliğin altı tane ana organı vardır.

- Avrupa Komisyonu,
- Bakanlar Konseyi,
- Avrupa Zirvesi,
- Avrupa Parlamentosu,
- Adalet Divanı,
- Sayıştay.

Komisyon AB politikalarının tasarlayıcısı ve koordinatörüdür (Dura, Atik, 2007: 42). Zirve ana karar verme organıdır ve üye ülkelerin hükümet veya devlet başkanlarıyla komisyon başkanından oluşur. Parlamento üye ülkelerin parlamentolarıyla aynı yetkiye sahiptir. 1975'ten beri tek dereceli seçimle 5 yıllık süre için işbaşına gelir. Parlamento 3/2 oy çoğunluğuyla komisyonu görevden alma yetkisine sahip bir denetim organıdır. Avrupa'nın geleceğiyle ilgili en önemli kararlar konsey tarafından alınır (http://ec.europa.eu>index_en).

Adalet divanı otuz yargıçtan, Sayıştay her üyenin bir temsilcisinden, parlamento ise üye ülkenin nüfusuna göre verilen kotadan oluşmaktadır. Avrupa Birliğine yeni katılan ülkelerin anayasalarının birlik yasalarına uyumu konusunda da Venedik Komisyonu görev yapmaktadır.

Küreselleşmenin siyasal boyutunu kısaca değerlendirmek gerekirse buna ister Yeni Dünya Düzeni diyelim isterse de Küresel Yönetişim diyelim, hedeflenen uluslararası barışı tesis ettiğini söylemek çok iddialı olacaktır. İsrail-Filistin sorunu, Kıbrıs meselesi, Myanmar'da yaşanan katliamlar, Doğu Türkistan'daki Çin mezalimi, Suriye, Afganistan ve Irak'taki karışıklıklarda gerek UN gerekse EU tarafsızlığını koruyamamış ve başarısız olmuştur. Türkiye'nin önderliğinde gündemde tutulan bu haksızlıkların bir an önce giderilmesi gerekmektedir. Bunun en net temeli hem 1.6 milyar Müslüman'ın hem de yaklaşık 300 milyon Türk'ün temsilcisi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin Güvenlik Konseyi'nde daimi üye olmasıdır.

Hukukun Küreselleşmesi

Ekonomik güç, siyasal güç ve bu güçten kaynaklanan yaptırımları uygulayacak hukuki bir yapı dış siyasette olsun yaptıklarına ve yapacaklarına mutlaka meşru bir zemin tesis etmek zorundadır. Zaten sancılı bir süreç olan küreselleşmede bu meşruiyetin sağlanması bir zorunluluktur. Bu meşruiyeti sağlayacak olan ise hukuki kurumsal düzenlemeler ve yapılarıdır. Yeni Dünya Düzeni dediğimiz küresel sistemin belli bir hukuku olmalı ya da mevcut hukuk bu yeni düzene uyarlanmalıdır. İşte küreselleşmenin hukuki boyutunu bu kurumsal yapılar ve düzenlemeler oluşturmaktadır.

Uluslararası hukukun gelişimi, meşru yasaların sistemleri altında, bireylere, hükümet ve devletlere ve hükümet dışı organizasyon (Non Governmental Organization) dediğimiz sivil toplum kuruluşlarına yönelmektedir. 1800'lü yıllarda uluslararası hukuk devletler arasında ve devletler özne, bireyler de nesne olarak düzenlenmiştir. Devam eden süreçte insan hakları önce Avrupa, sonra Amerika ve nihayet Afrika'da kabul görmeye başlamıştır. Uluslararası hukuk kanunların değişmesi ve genişlemesini ifade etmektedir (Held, 2000: 167). Uluslararası hukuk Avrupa merkezlidir (Öke, 2001: 116).

Değişen toplumsal yapılar daha önceki ihtiyaçlara göre şekillenen yapılar ve kurumları değişime zorlamaktadır. Bunun sonucu olarak hem ulus-devlet hem de ulusal hukuk düzeni değişmektedir. 1990'lı yıllara kadar devam eden eski sistemde iki kutuplu bir dünya vardır. Caydırıcılık ve diplomasi ön plandadır. Doğu Blok'unun dağılmasıyla, ulusal ve uluslararası istikrar ve güven, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve demokrasi, sürdürülebilir kalkınma ve serbest piyasa ekonomilerinin yakın ilişkisi ön plana çıkmıştır (Caşın ve arkadaşları, 2007: 59). Daha önce devletlerin yetki alanında olan birçok konu uluslararasılaşmaktadır. Bu durumu ifade etmek üzere bir hukuksal aracı temsil eden davranış kodu terimi kullanılmaktadır. Uluslararası düzende bu davranış kodlarının veya hukuki standartların oluşturulması sürecinde ulusötesi şirketler etkili bir role sahiptir. Bu davranış kodlarıyla yabancı yatırım ve yabancı mülkiyet koruma altına alınmakta ve ticari liberalizasyon genişlemektedir (Yüksel, 2001: 70).

Yeni uluslararası veya küresel hukuk sisteminin özellikleri şu şekildedir (Yüksel, 2001: 66):

- Uluslararası örgütler çoğalarak devletler üzerinde etkili mekanizmalar olarak önemli roller oynamaya başlamışlardır.
- Birey ve insan gruplarının söz hakları artmıştır.
- Örgütlü insan grupları daha çok kabul görmeye başlamıştır.
- Devletlerin kullandıkları güçler üzerinde sınırlamalar empoze edilmeye başlanmıştır.
- 1960'lı yıllardan itibaren uluslararası düzenlemelerin organizmaları oluşmaya başlamıştır.
- Barış ve insan haklarına ilgi çok artmıştır.
- Barışı korumaya yönelik çabalar yoğunlaşmıştır.

Ancak, ulusötesi şirketlerin ve hükümet dışı organizasyonların artan etkisine rağmen ulus-devletler uluslararası arenada hâlâ ulusal egemenliklerini büyük ölçüde devam ettirmektedirler. Uluslararası iş birliğinin sağladığı imkânlardan yararlanmak isteyen devletler için bu konuda geniş seçenekler söz konusudur. Bunlar (Yüksel, 2007: 77):

- Serbest ticaret alanı oluşturarak birleşme,
- Gümrük birlikleri oluşturarak birleşme,

- Birleşik pazar hâline gelerek birleşme,
- Ekonomik topluluk olarak birleşme,
- Tam bir ekonomik bütünleşme sağlayarak birleşmedir.

Yukarıdaki seçenekler bize Avrupa Birliği'ni çağrıştırmaktadır. Ancak AB'nin küresel bir hukuk düzenine öncülük edeceği tartışmalıdır. Çünkü birliğin hukuk düzeninin temelinde evrensel bir hukuktan ziyade amaçları gerçekleştirmeye yönelik 40'a yakın anlaşma, eylem planı, kitap, program, senet ve bildiri bulunmaktadır.

Topluluk hukuku ulusal kurumları bağladığından ulus üstü hukuk olarak adlandırılmaktadır. Bu yeni hukuk kavramı, yetki devrini ve ulusal egemenliğin topluluk organlarına kısmen de olsa terk edilmesini zorunlu kılmaktadır (Yüksel, 2001: 79). Topluluk içindeki post modern kuruluşlardan olan Strasbourg İnsan Hakları Mahkemesi iç yargıya doğrudan müdahalede bulunmaktadır. Bir başka çarpıcı örnek de hapishanelerdeki denetim ziyaretlerini istediği zaman ve yerde uyarı yapmadan gerçekleştiren İşkence Konvansiyonu'dur (Cooper, 2005: 42). Bu kurumlar yaptıkları müdahalelerle ülkelerin ulusal egemenliklerini zedelemektedirler.

Küreselleşme sürecinin ekonomik ve siyasal boyutunu yöneten ve yönlendiren kurumsal yapılar olduğu gibi hukuki boyutunda da karşımıza çıkan kurumsal yapılar bulunmaktadır. Bu hukuki kurumların esas amacı evrensel bir hukuk oluşturmak mıdır yoksa küresel kurumlara dünya üzerinde egemenlik mi sağlamaktır? Bu sorunun cevabını, yaşanan birtakım olumsuzluklara ve ulus-devletlerin egemenliğinin bir parça sınırlanmasına rağmen evrensel bir hukuk düzeni oluşturmak diye ifade etmek daha mantıklı görünmektedir. Evrensel hukuk dendiğinde başlangıç olarak alınmayan ve hak ettiği yere oturtulmayan Hz. Muhammed (SAV) ve O'nun Veda Hutbesi dikkatlerden kaçmıştır ya da görmezden gelinmiştir. Tommaso Campanella, Güneş Ülkesi adlı eserinde yasa koyucuların bulunduğu altıncı çember duvarında Muhammed'in bile resmi var derken Hz. Muhammed (SAV)'den kötü bir yasa koyucu olarak bahsetmektedir (Campanella, 2004: 34). Eleştirel olsa bile Campanella O'nun hukuki kişiliğine vurgu yapmıştır. Kaynağı semavi olduğu için pozitif hukuk olarak kabul edilmese bile literatürde yer alması gereği daha uygun olarak düşünülebilir.

Küresel hukuk sisteminin temelinde İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si bulunmaktadır. Yine Uluslararası Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de kurumsal yapılardır.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

Birleşmiş Milletler'in alt komisyonlarından olan Ekonomik ve Sosyal Konsey 18 üyeden oluşan bir insan hakları konseyinin kurulmasına karar vermiş ve bu konsey tarafından oluşturulan beyanname 10 Aralık 1948'de tavsiye niteliğinde kabul edilmiştir. 30 maddeden oluşan beyannamenin 12 maddesi hukuk ile ilgilidir (Ulaş, 1966: 36). Genel olarak kişi hürriyeti ile ilgili durumlara vurgu yapılan bu maddeler, 1., 2., 3., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 19. ve 21. maddelerdir.

Uluslararası Adalet Divanı

Bu kurumun açılışı 1946 yılının 18 Nisan tarihinde resmî olarak yapılmıştır. Divan iç tüzüğü de 6 Mayıs 1946'da kabul edilerek çalışmalarına başlamıştır. Divanda devletler duruşma hakkına sahiptir. Üye olan devletlere açıktır. İki ana faaliyeti bulunmaktadır. Bunlardan birincisi devletler arasındaki davaları karara bağlamaktır. İkincisi de istendiğinde görüş bildirmektir (Ulaş, 1966: 141-149). Günümüzde uluslararası kurumlar ve ulusötesi şirketler birtakım davaları burada görme eğilimindedir. Ancak bu istek kabul görmemektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

Avrupa Konseyi'ne üye ülkeler tarafından 4 Kasım 1950 tarihinde Roma'da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi imzalanmıştır. Üye ülkeler veya komisyon tarafından divana gidilebilmektedir. Fertlerin müracaatı önce komisyona, komisyonun onayından sonra divana sevk edilebilir. Sözleşme 104 maddelik bir metindir. Bu metin son şekliyle 1 Kasım 1995'te yürürlüğe girmiştir. Mahkemeye 1995, 2002 arasında Türkiye'den 352 başvuru yapılmıştır (Akıllıoğlu, 2003: 222-249).

SONUÇ

Bugün gelinen noktada devletlerin uluslararası arenada mutlak egemenlikleri ve mutlak eşitlikleri bir ütopya olarak görülebilir. Bunda ülkelerin kültürlerinin, dinlerinin ve coğrafi konumlarının etkilerini göz ardı etmemek gerekir. Her farklılığa bir zenginlik anlayışıyla yaklaşmak temelde derin bir saygıya gereksinim duymaktadır. Ülkeler arasında hiç sonu gelmeyecek bir rekabet kaçınılmazdır. Bu noktada sadece uluslararası kuruluşlar bir rol oynamaktadır. Buna rağmen temel amaçları barışı ve ekonomik istikrarı sağlamak ve sürdürmek olan Birleşmiş Milletler, NATO, IMF, Dünya Bankası ve buna benzer kuruluşlar birtakım eleştirilere maruz kalmaktadırlar.

İnsanlığı mutlu etmeyen Yeni Dünya Düzeni diye adlandırılan bu sistem değişmek zorundadır. Ulaşımın ve iletişimin çok geliştiği bu dönemde hiçbir şey saklanamamakta ve görmezden gelinmemektedir. Sorunların çözümü için samimi bir diyalog ve tutarlı yaklaşımlar gereklidir. Bunun ilk adımlarından biri yaklaşık 1.5 milyar Müslüman'ın Güvenlik Konseyi'nde temsil edilmesi olmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKAD, (2007). Pluralist Toplum ve Küreselleşme, Küreselleşme ve Türkiye, Ed: Cevat Okutan, Ankara, Seçkin Yayınları.
- AKILLIOĞLU. T. (2003). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Tüzüğü, Ankara, İmaj Yayınları.
- ALMUNIA. J. European Union Economic and Monetary Affairs Commissioner.
- ARMAOĞLU, F. (2012). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul, Alkım Yayınları.
- BREZINSKI, Z. (2004). Büyük Satranç Tahtası, çev: Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap Yayınları.
- CANGIZBAY, K. (2003). Globalleştirme Terörü, Ankara, Odak Yayınları.
- CAMPANELLA, T. (2004). Güneş Ülkesi,
- ÇAŞIN, M.H, ÖZGÖKER, U., ÇOLAK, H.(2007). Küreselleşmenin Avrupa Birliği Ortak Savunma Politikasına Etkisi, Avrupa Birliği, İstanbul, Nokta Yayınları.
- COLLINS, (2005). English Dictionary, UK. Güneş Ülkesi, (çev.:Veysel Atayman). İstanbul, Bordo Siyah Klasik Yayınları.
- CHOSSUDOVSKY, M. (2003). The Globalization of Poverty andThe New World Order, Centre for Research on Globalization. Canada.
- COOPER, R. (2005). Ulus Devletin Çöküşü, çev.: Nesrin Kahraman, İstanbul, Güncel Yayıncılık.
- DURA, C. Atik, H. (2007). Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- ELAZAR, D. (2007). Constitutionalizing Globalization, Jarusalem Center for Public Affairs.
- EKİZ, C. (2010). Küreselleşme ve Ulusal Egemenlik Üzerine Etkisi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- ERÖZDEN, O. (1997). Ulus Devlet, Ankara, Dost Yayınları.
- FEYZİOĞLU, T. (1999). Millet Egemenliği, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları.
- FRANKLIN, J. (1981). John Locke and The Theory of Sovereignty, London, Cambridge University Press.
- GÖZE, A. (2000). Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, Beta Yayınları.
- GÜNDOĞAN, A.O. (2004). ‘Hakimiyet ve Toplumculuk’, I. Uluslararası Felsefe Konferansı, 11-13 Nisan 2003, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi Yayınları.

- HAKYEMEZ, Y.Ş. (2004). Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı, Ankara, Seçkin Yayınları.
- HELD, D. (2000). International Law, Ed: David Held, Anthony Mc Grew, The Global Transformations Reader, UK and USA, Polity Press and Blackwell.
- HIPLER, J. (2007). Ulus İnşası, çev.: Altan Sezgin Türedi, Burhan Şaylı, İstanbul, Versus Yayınları.
- HUDSON, Y. (1997). The Obsolence of The State, The Obsolence of The Nation, Canada, Social Philosophy Conference.
- KARLUK, S.R. (2014). Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar, İstanbul, Beta Yayınları.
- KAPANİ, M. (2003). Politika Bilimine Giriş, Ankara, Bilge Yayınları.
- KAZGAN, G. (2005). Küreselleşme ve Ulus Devlet, Yeni Ekonomik Düzen, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KOÇAK, M. (2006). Devlet ve Egemenlik, Ankara, Seçkin Yayınları.
- KOÇDEMİR, K. (2004). Millî Devlet ve Küreselleşme, İstanbul Ötüken Yayınları.
- KONGAR, E. (2001). Küresel Terör ve Türkiye, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- KONI, H. (2005). Ekonomik Güvenlik, Uluslararası İlişkiler ve Türkiye, Ed.: Gamze Güngörmüş Kona, Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye'nin Güvenliği, İstanbul, Okumuş Adam Yayınları.
- LONGMAN, (2007). Active Study Dictionary, UK.
- MINGST, K.A. (1999). Global Governance, The American Perspective, Ed: Raima Wayrynen, Globalization and Global Governance, Boston, Little Field Publishers inc.
- ÖKE, M.K. (2001). Küresel Toplum, İstanbul, Asam Yayınları.
- PILGER, J. (2004). Dünyanın Yeni Efendileri, Küresel Yağmacılığın Yeni Yüzü, çev.: Ali Çimen, İstanbul, Timaş Yayınları.
- SARITAŞ, İ. (2006). 'Küreselleşme', Ed.: Tevfik Erdem, Feodaliteden Küreselleşmeye, Ankara, Lotus Yayınları.
- STEGER, M.B. (2006). Küreselleşme, (Çev. Abdullah Ersoy). Ankara, Dost Kitabevi.
- STIGLITZ, J.E. (2002). Küreselleşme, Büyük Hayal Kırıklığı, Çev.: Arzu Taşçıoğlu, Deniz Varol. İstanbul, Mert Matbaacılık.
- STRANG, D. (1996). 'Contested Sovereignty: The Social Construction of Colonial Imperialism' State Sovereignty as Social Construct, Ed: Thomas D. Biersteker, Cynthia Weber, ss: 42-44, UK, Cambridge University Press.
- TURGUT, M. (2017). 'Uluslararası Derecelendirme Kuruluşları' Uluslararası Sosyal

- Araştırmalar Kongresi, (USAK 17). İstanbul.
- ULAŞ, B.(1966). Milletlerarası Kurumlar, Ankara, Kardeş Matbaası.
- WALLERSTEIN, I. (2000). ‘The Rise and Future Denise of The World Capitalist System’, The Globaliztion Reader, Ed: Frank J. Lechner, John Boli, ss; UK and USA, Blackwell Publishers.
- WATERS, M. (1995). Globalization, Boston, by Routledge inc.
- YÜKSEL, M. (2001). Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye, Ankara, Siyaset Kitabevi.
- World Bank Group – International Development, Poverty, <http://www.worldbank.org>>, (29-09-2021-11:40).
- Countries I European Union – europa.eu, (<http://www.europa.eu>>countries_en, (29-09-2021-11:45).
- European Commission, official website, <http://ec.europa.eu>>index_en, (29-09-2021- 11:54).
- Top 10-Dünyanın en değerli şirketleri-2021 Liste IFXSSI, www.drdatastats.com>uncategorized, (30-04-2021, 15:15).
- Türkiye’nin En Değerli Şirketleri, 2021 Listesi- Yavuz Mental, <http://yavuzmental.com>> Ekonomi ve Para, (29-09-2021- 12:10).
- Global Inventory of Statistical Standarts, List of International Organizations, (<http://unstats.un.org>>iiss, (30-09-2021, 12:35).

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ DERS KİTAPLARINA GÖRE MİLLÎ HÂKİMİYET DÜŞÜNCESİ

Haluk KAYICI

Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi, İpsala MYO
halukkayici@trakya.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde ilk Meclis-i Mebûsan'ın, faaliyetine ara verildiği 13 Şubat 1878 tarihinden yaklaşık otuz yıl sonra, yeniden toplanmaya davet edildiği 23 Temmuz 1908 tarihi ile başlayan, bitişi hakkında ise farklı görüşlerin bulunduğu İkinci Meşrutiyet dönemi, daha sonraki dönemde Cumhuriyet Türkiye'sinin siyasi düşünceleri ve yönetimin ideolojik tertibinin oluşmasına da vesile olmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanı her bakımdan önemli bir vaka olup, sonraki süreç edebî, siyasi, sosyal, kültürel ve diğer cihetlerden de oldukça hareketli bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde toplumun tüm kesimlerine ulaşmayı hedefleyen eğitime de özel bir önem verilmiştir. Eğitimin toplumu bir nevi dönüştürme vasıtası olduğunun bilincinde olan dönemin yöneticilerinin başarılı bir şekilde ulaşmak istedikleri maksat; İkinci Meşrutiyet remizleri doğrultusunda yeni bir nesil yetiştirmektir. Bunun için de başta *Mâlûmat-ı Medeniyye* dersi olmak üzere yeni dersler müfredata eklenmiş, bu ders kitapları maksada ulaşmak için önemli bir araç olmuştur. Buna benzer dersler Cumhuriyet Dönemi'nde de müfredatta bulunan bazı vatandaşlık konulu dersler için de örnek teşkil etmiştir.

Osmanlılar için yeni devr-i hürriyetin (Ahmed Saib, 1328: 95) yahut başka bir ifade ile feyz-i hürriyetin (Sabri Cemil, 1326: 87) başlangıcı olarak adlandı-

rılan İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti çoğulcu bir döneme dâhil oldu. Bu dönemin en büyük özelliği, başta siyasi olmak üzere toplumsal yaşamın her alanında yeni fikirlerin, yeni anlayışın ve bunlara yönelik hareketlerin yahut teşebbüslerin varlığını göstermeye başlamasıdır. Meşrutiyet Dönemi'nin hürriyet ortamında yapılmaya çalışılanlar, devlet ve millet üzerinde etkili olsun ya da olmasın, şu bilinmektedir ki Meşrutiyet Dönemi Cumhuriyet'e giden yolda rehberlik yapmıştır.

Millî devlete geçiş dönemi olduğu gibi aynı zamanda tebaadan vatandaşa geçiş sürecinin yahut tebaadan vatandaşa yükselişin ortaya çıktığı bu dönemde yöneticiler bir yandan devleti kurtarmak isterken, aynı zamanda da toplumu dönüştürmeyi hedeflemişlerdir. Buna istinaden bu dönemin yöneticilerinin üzerinde duracağı kurumların başında okullar gelmiştir, özellikle de ülkenin ilerlemesine 'asil manivela' vazifesi gören ilkokullar (Sancaktar, 2009: 143; Üstel, 2019: 25, 30).

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra başta ibtidaiyelere yönelik olmak üzere; rüştiye, idadiye ve sultaniye gibi okullarda okutulmak üzere müfredata Mâlûmat-ı Medeniyye isimli bir ders konulmuş ve bu ana başlık etrafında olmak üzere farklı isimlerle ders kitapları yayımlanmıştır.

Mâlûmat-ı Medeniyye kitaplarının ilk örneklerinden olan 'Amelî Fenn-i Tedris' kitabının yazarı Üsküp Darülfünunu Müdürü Sabri Cemil'e (1326) göre:

'Mâlûmat-ı Medeniyye faydalıdır demek kâfi değildir; hakikat onun lüzumlu olmasıdır. Hele Meşrutiyet-i meşrûamızın tamâmıyla kökleşmesi, semerât-ı nâfia vermesi için bütün vatandaşlara bu mâlûmatın ne kadar elzem olduğu meydandadır. Bizim gibi kendi kendine idâre olunan bir memlekette -ki orada her şahıs umûr-ı umûmiyye idâresine reyile hürriyetkârane iştirak eyler- ancak ibtidâî mektebine devam eden vatandaşlardan kısım-ı âzamanın vezâif-i siyâsiyye ve içtimâiyyelerinde cahil kalmaları nasıl tecvîz olunur? Siz onlardan Kanunuesasi'yi tebcil etmelerini, sevmelerini istersiniz. Onlar ise Kanunuesasi'yi tanımazlar... Filhakîka Mâlûmat-ı Medeniyye'nin gâyesi çocuğun fikrine yalnız birçok mâlûmat-ı müsbete idhâlden ibâret değildir; bilhassa rûhunda vatani sevmek, kanuna riâyet eylemek kâbiliyet-i fitriyyesini erkenden tenmiye etmektedir...' (s. 88-89).

Rüştiyeler için hazırlanan bir kitapta belirtildiğine göre Mâlûmat-ı Medeniyye dersi; *'Ahâli ile hükûmet arasındaki münâsebetleri ve Türkiye'nin teşkilât ve idâre usûlünü öğretir'* (Mâlûmat-ı Medeniyye, 1327: 3). *'Mâlûmat-ı Medeniyye insanın âilesine, vatanına ve hükûmetine karşı yapmaya mecbûr olduğu vazifelerle bunlara karşı olan haklarını bildirir'* (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 3; Yozgatlı Zeynizâde Mehmed Hâzık, 1328: 3). *'Mâlûmat-ı Medeniyye memleket ahâlisine ait vazifeleri tâlim edecektir. Memleket ahâlisi ve vatanın âzâsı olduklarından ve sizler de şimdilik memleketin ufak ahâlisinden bulunduğunuzdan ileride sizler de o şerefe erişeceksiniz. Memleket ahâlisinden olan kimsenin ilk vazifesi kanuna itâat etmektir'* (Ali Nazîmâ, 1327: 32-33).

Bu dersin yanı sıra *bilhassa Osmanlı tarihi, bilhassa Osmanlı coğrafyası* (Çalen, 2016: 231) dersleri vasıtasıyla da yeni bir *Osmanlı vatandaşlığı-Osmanlı vatanseverliği yahut Makbul Vatandaş* (Üstel, 2019) oluşturmak için de faydalanılmıştır.

Bahsi geçen dönemin başlıca amaçlarından biri de Millî Hâkimiyet yahut Hâkimiyetmilliyye'nin tesis edilmeye çalışılmasıdır ki bu kavram daha sonra Millî Egemenlik olarak da ifade edilmiştir. Bu kavrama göre hâkimiyet bütün millete aittir yani tek egemen millettir. Bu amaç dönemin Meclis-i Mebûsanı'na reis seçilen Ahmed Rıza Bey tarafından da açıkça belirtilmiştir: *Hâkimiyeti Milliyyenin kaviyyen teessüsüne bihakkın çalışmak* (Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, 1324: 52).

Bu çalışmadaki amaç, özellikle ilk mekteplere yönelik hazırlanan genel olarak Mâlûmat-ı Medeniyye adı ile yayımlanmış ders kitaplarında, dayanak noktası Millî Hâkimiyetin varlığına bağlı yahut Millî Hâkimiyetin tesisinde, devamlılığında olmazsa olmaz nitelikteki kavramlar üzerinden -Meşrutiyet, Seçimler, Meclis, Kanun-u Esasi, Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet, Adalet ve Millî Hâkimiyet- eğitim yolu ile genç dimağlara anlatılmak, aktarılmak istenilenleri kullanılan dil ve anlatılar üzerinden ortaya koymaktır. Bu sayede, Meşrutiyet dönemi idarecilerinin Millî Hâkimiyet tasarımı da anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmaya bahis konu bağlamında ders kitapları, ilgili literatür takip edilerek belge analizi metoduna tabi tutulmuştur. Mamafih, Millî Hâkimiyet düşüncesinin daha analitik bir zemine oturtulması bakımından birinci başlıkta Meşrutiyet rejiminin rabitaları olan seçimler, anayasa, meclis gibi kavramlara yer verilirken; ikinci başlıkta ise Meşrutiyet rejiminin tahkiminde manevi re-

mizleri teşkil eden hürriyet, uhuvvet, müsavat ve adalet gibi kavramlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Meşrutiyet'in bu iki veçhesinden mülhem Millî Hâkimiyet düşüncesi incelenmiştir.

MEŞRUTİYET'İN RABİTA KAVRAMLARI

Genel olarak incelenen ders kitaplarında milletlerin tarz-ı idareleri olarak Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet idarelerinin özellikleri açıklanarak karşılaştırmalar yapılmış ve Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli anlatılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in tarihî gelişimi de sayfalarda yer bulmuştur. Aşağıda verilen örneklerde görüldüğü gibi her yazar kendi kalemiyle Meşrutiyet kavramını ifade etmiştir:

'Meşrutiyet idâresi, insanların hürriyetlerini ve haklarını muhâfaza eden bir idâredir. Bizim idâremiz de idâre-i Meşrûta'dır. İdâre-i Meşrûta'da millet hürriyetini ve haklarını muhâfaza eder. Öyle hayvan sürüsü başına bir yular takip da kendisini bir hükümdarın, bir adamın eline teslim etmez. Kendi işini hükümdar ile berâber görür. Hükümdar, milletin arzusuna tâbi olur. Zîrâ hükümdar millet bulamaz bir millet her vakit kendisine bir hükümdar bulabilir. İdâre-i Meşrûta'da tabîdür ki milletin hepsi birden hükümetin işine karışamaz, milletin vekilleri vardır ki onlara mebûs derler. Her biri elli bin Osmanlının ve ikinci derecede bütün Osmanlıların vekilidir' (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 34, 36-38).

'Meşrutiyet idâresinde millet kendi kendini idâre eder... İdâre-i Meşrûta'nın faydası pek çoktur. İdâre-i Mutlaka'nın ise zerre kadar faydası yoktur. İdâre-i Meşrûta'mızı bütün varlığımızla müdâfaa etmek bizim vazifemizdir. Bizim babalarımız, dedelerimiz, kardeşlerimiz, idâre-i Mutlaka'nın siyâseti altında inleye inleye vakit geçirdiler. Fakat biz öyle değiliz. Şimdi istediğimiz gibi serbest serbest okuyup öğrenebiliriz... İşte şimdi bizim de yolumuz yapıldı yâni Meşrutiyetimize nâil olduk. Fakat onu muhâfaza etmek; bizim en mukaddes, en mühim vazifemizdir. Dedelerimizin, babalarımızın gördükleri acıları biz de, evlâdlarımız da görmemek için, şimdiden gözlerimizi açarak bütün gayretimizle bunu muhâfaza etmeliyiz' (Ahmed Tevfik, 1327:32, 57).

'Hükümât-ı Meşrûta'da kuvve-i kanuniyye ya sırf millete, milletin vükelâsına, yâni Heyet-i Mebûsânâ âittir, yahut hükümdar ile millet arasında müştere-

ken mer'iyü'l-icrâdır' (Ali Seydi, 1329a: 63). Kız çocuklarına özel hazırlanan bir kitaba göre: *'Hükûmet-i Meşrûta demek; Kanunuesasi'si, Meclis-i Mebûsan'ı olan ve bütün vükelâsı millete, millet meclisine karşı mesûl bulunan hükûmet demektir'* (Ali Seydi, 1329b: 52). *'İdâre-i Meşrûta'da, hükûmet milletvekilleri 'Meclis-i Mebûsan ve Âyan tarafından yapıp pâdişah tarafından tasdik olunan kanunlar ile idâre olunur'* (Mâlûmat-ı Medeniyye, 1327: 4).

Seçimler

Hâkimiyetimilliyeye'nin en önemli göstergelerinden biri halkın katılımıyla gerçekleşen seçimlerdir. Mâlûmat-ı Medeniyye kitaplarının öğrencilere benimsetmeye hedeflediği vatandaşlık vazifelerinden biri de, ahali memleket idaresine seçmen olarak iştirak etmeli ve verecekleri oy ile millet meclisini oluşturarak büyük bir vatan vazifesini yerine getirmelidir: *'Kanunlarımızı düzenleyen heyet seçimle gelmektedir. İyi düşünülecek olursa bir millet kendi kanunlarını yine kendisi yapıyor ve kendi kendisini idâre ediyor demektir ki: Ne kadar güzel bir usûldür!'* (Mustafa, 1334: 60).

'İntihâb bir hak olmaktan ziyâde bir vazifedir ki bunun ifâsı için kendimizi hazırlamaya mecbûruz. Meşrûti bir hükûmette efrâd-ı milletin, idâre-i memlekete iştirake hakkı vardır. Bu hak, intihâb ile istîmal olunur. İntihâb demek, kudret-i ammenin icrâsı uhdelere tevdi olunacak eşhâsı ayırmak demektir. İntihâb vatandaşlar için bir hak olduğu gibi, aynı zamanda daha büyük bir vazife-i vataniyyedir. Binâenaleyh hiçbir ferdin milletvekillerini intihâb etmekten istinkâf etmemesi icâb eder. Bir vatandaş rey vermekten istinkâf etmiş olmakla, muzır gördüğü ahvâlin devamı yahut namzet olduğu işe lâyük görmediği bir vekilin intihabı mesûliyetini deruhde eylemiş olur'(M. Adil, 1334: 118).

'Bir mebûs intihâbı için rey vermek o zâtın hâl ve şân ve ahlâk ve mâlûmatı tahkik ve tetkik olunduktan sonra verileceği cihetle, hayât-ı medeniyyenin en büyük vezâifinden biridir; öyle bir vazife ki avâkıbı herkese tesîr eder ve ehemmiyeti yalnız hâlihazırda değil istikbâlde de zâhir olur. Eğer ahâlden biri bir reyin fazla yahut noksan olması hiçbir faydadan intâç etmez bahânesiyle rey îtasına tekâsül edecek olursa belki memleket için büyük bir haksızlıkta bulunmuş, hakkıyla tâyin olunacak bir mebûsun yâni memleket vekilinin yerine bir diğeri'nin tâyinine hizmet etmiş olur ki bu, pek fenâ bir şeydir' (Ali Nazîmâ, 1327: 70).

'Millet, Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Umûmî ve idâre ve belediye âzâlarını intihâb eder ki buna milletin hukuk-ı siyâsiyyesi denir' (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 39).

Meclis

Söz konusu kitaplar içerisinde dönemin meclisi için *Millet Meclisi* kavramı Müstecâbizâde İsmet (1325) tarafından kullanılmıştır. Yazara göre Osmanlıların en büyük meclisine *Meclis-i Mebûsan*-yahut *Millet Meclisi* denir. Bu mecliste Müslüman'dan, Rum'dan, Ermeni'den, Yahudi'den hasılı cümle Osmanlılardan üç yüze yakın üye bulunur. Bunların milletin en akıllı, en fikirli adamları olması gereklidir. Her sene dört ay toplanarak millet işlerine bakarlardı. Milletin iyiliği için nizamları, kanunları düzeltirler. Haksız işlerin önünü alırlardı. Milletin, vatanın ileri gitmesi, rahat ve iyilik içinde yaşaması için ne lazımsa hepsi onları düşünerek yapmaya çalışırlardı. Eğer bu meclis olmazsa her şey pek fena olur (s. 19-20). Ali Seydi'ye (1329) göre; *'Her medenî insan için mensup olduğu milletin dayanak noktası olan meclisi oluşturmak için nasıl seçim yapıldığı ve teşkil olduğunu bilmek, vazifelerinin, yetkilerinin neden ibâret olduğunu öğrenmek gereklidir'* (s. 64-65)

Karmaşık bir yapıya sahip olan Meşrutiyet Dönemi meclisinin işleyişi öğrencilere şöyle tarif edilmiştir: *'Milletin idâresini deruhde eden heyete 'Heyet-i İdâre' derler ki iki kısımdır. Biri 'Heyet-i Kanuniyye' diğeri 'Heyet-i İcrâiyyedir. Milletin terakkî ve taâlîsi için icâb eden tedbirlere teşebbüs ve bu husûsta kanun ve nizâm vazedilen heyete 'Heyet-i Kanuniyye' derler. Heyet-i Kanuniyye; iki meclisten müteşekkildir. Biri Meclis-i Mebûsan⁶ diğeri Meclis-i Âyandır⁷. Meclis-i Mebûsan milletin seçtiği, Meclis-i Âyan ise devletin ya da başka bir ifâdeyle doğrudan doğruya pâdişah tarafından seçilen vekillerdir'* (Abdülkadir, 1324: 10).

6 'Meclis-i Mebûsan; millet tarafından gönderilen ve milletin vekilleri olan bir heyettir. Bu heyet doğrudan doğruya rey-i âm (genel oy) ile intihâb olunur. Bu intihâb dört senede bir tekrar eder. Ve her âzâ kezâ dört senede bir değişir. Fakat evvelce intihâb olunanlardan bu defa da rey kazananlar olursa yerlerinde kalırlar. Esâsen her elli bin zükûra bedel bir âzâ intihâb olunacak. Fakat sancağın nüfûsu 25 bin kadar az veya çok olursa yine elli bin gibi itibâr olunacak. Meselâ: 25 bin ile 75 bin nüfûsu olan bir sancak yine bir mebûs intihâb edecek. Bundan fazlası için dahi 75 bin üzerine elli bin zam ile 125 bin için iki, 175 bin için üç, 220 bin için dahi 4 âzâ intihâb olunacaktır' (Doktor Hâzık, 1325: 26).

7 'Meclis-i Âyan âzâsı şimdi elimizde bulunan kanun mücibince doğrudan doğruya pâdişah tarafından intihâb ve tâyin olunur ise de bunların adedi mebûsânın üçte birini tecavüz edemez.

Meclisin üzerinde büyük sorumluluklar mevcuttur. Mademki ahali vekilleri seçerek kendi hukukunu bu zevata veriyor öyleyse: *'Meclis-i Mebûsan milletin vekillerinden terekkiüp edeceğinden millete karşı mesûl olmak, vatanın ve devletin layık olduğu âli dereceye terakkîsi esbâbını arayıp bulmak, bütün ahâlinin refâh ve saâdetine çalışmak bu meclisin vazifesidir. Bu meclis hem milletin hukukunu muhâfaza ve müdâfaa hem de hükûmetin şân ve şerefini mütâlaa eder'* (Selanikli Faik, 1324: 26-27).

Meşrutiyetin meclisi milletin verdiği vergilerden de sorumludur: *'Meclis-i Mebûsanın vazifeleri kanun yapmaktan kuvve-i icrâiyyeden yâni hükûmete nizâm ve intizâm vermekten sadrâzam da dâhil olarak kâffe-i memûrin-i hükûmetin yaptığı işleri teftîş etmekten milletten alınan paraların hesabını araştırmaktan, milletimizin kuvvetinin kudretinin tezâyüdü için milletin vereceği paraların miktârını ve bu paraların nerelere sarf lâzım geleceğini kanuna raptetmekten ibârettir'* (Ali Necati, 1327: 24-25).

Kanunuesası

İkinci Meşrutiyet Dönemi eğitim müfredatına göre öğrencinin zihninde kalıcı olması istenilen kavramlardan birisi de Kanunuesası'dır. Bu esas kanun, dönemin ders kitaplarında tarihî gelişimi de aktarılarak geniş yer bulmuştur. Yazılan ifadelerle göre Kanunuesası yahut Anayasa, Hâkimiyetimilliyeye'nin ortaya çıkmasında ve devamlılığında elzemdir. Bu kanun mukaddestir, Meşrutiyet idaresi bu kanun ile var olacaktır: *'Kanunuesası, mücerred-i mülk ve milletin temîn-i terakkî ve taâlisi için tanzim edilmiş bir kanundur. Bizde Kanunuesası 1293 [23 Aralık 1876] senesinde Mithat Paşa'nın himmetiyle tanzim ve ilân edildi ise de çok geçmeden bin türlü hile ve entrikalar ile hükûmden iskât edildi. Nihâyet 10 Temmuz 1324'te Rumeli'de birtakım vatanperverler tarafından edilen himmet sâyesinde yeniden ilân olunarak milletimiz Hükûmet-i Meşrûta'ya nâil oldu'* (Hüseyin Hıfzı, 1327: 6).

Heyet-i Âyan âzâsi sinn-i kırktan aşağı olmamak üzere herkesin îtimâdını kazanmış, devlet işlerinde öteden beri hizmeti geçmiş birçok yararlıkları görülmüş ve meselâ vükelâlik, vâlilik, elçilik, patriklik, hahambaşılık gibi mûtenâ memûriyetlerde bulunmuş zevâtın ibâret olup, bunların içinde devletçe sâir bir memûriyete tâyin olunmak arzusunda bulunanlar bu arzuları icrâ edilecek olursa âyanlıktan istifâ ederler. Meclis-i Âyan âzâlığını mebûsluk gibi muvakkat bir zaman için olmayıp kaydı hayât şartıdır. Yani âyan olan bir zât ömrünün nihâyetine kadar o vazifede ibkâ olunur. Meclis-i Âyan Meclis-i Mebûsan'dan verilen lâyhaları ve işleri ve sâireyi tetkik ederek vatanın şân ve şerefine ve ahâlinin zararına dokunacak şeyler görürse mütâlaasını tamâmiyle yazarak değiştirilmek veyahut tashih olunmak üzere Meclis-i Mebûsan'a îade eder' (Selanikli Faik, 1324: 30-31).

Kanunların heyet-i mecmuasına Kanunuesasi denir. Herkes, istibdad devrinde mahrum olduğu hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet hukukuna kavuştu. Bu sebeple Kanunuesasi bizim için mukaddestir, hepimiz o kanuna candan gönülden itaat ederiz (A. Rıza, 1331: 37-38). Kuvve-i Umûmiyye'nin nizâmât-ı esâsiyyesini tâyin eden bu kanun kitabında, memleketin idâresi için her memûrun vazifesi, herkesin neler yapabildiği ve neler yapamadığı yazılıdır (Ahmed Cevad, 1328: 82; Mâlûmat-ı Medeniyye, 1327: 8). Kanunların en büyüğü Kanunuesasi diyor ki: *'Bütün Osmanlılar -kadın olsun, erkek olsun- kanunun men ve tâyin eylediği ahvâlin gayrında hür ve serbesttirler. Kimse onların hürriyetlerini alamaz. Ama hürriyet demek; büyükleri saymamak, herkesin hâtırını kırmak, terbiye hâricine çıkmak demek değildir. Bunun da bir dâiresi, bir hudûdu vardır. Kanun-i Esâsi bize bütün Osmanlıların kanun nazarında eşit olduklarını da söylüyor'* (Ali Seydi, 1329b: 56-57).

Hakkı Behiç (1327) kitabındaki tüm başlıkları Fransızcası ile yazmıştır ve ona göre Meşrutiyet Kanunuesasi ile var olur: *'Hâkimiyetimilliyeyi vaz ve tesîs, Meşrutiyeti taht-ı himâyesine idhâl eden Kanunuesasi'ye Fransızlar 'Constitution' [Anayasa] derler. Bu kanun şekl-i hükûmeti târif, hükûmdarın veya reis-i hükûmetin vazife ve mesûliyetini, salâhiyetini, vükelâsının mevkiini, milletin hukuk-ı esâsiyye ve medeniyyesini tâyin ve tahdîd eyler. Meşrutiyet, Kanunuesasi ile kâimdir'* (s. 27-28).

Kanunuesasi'yi korumak en mukaddes vazifedir:

'Meşrutiyet-i idâreyi kabûl etmiş olan devletlerde bir 'Kanunuesasi' mevcûttur. Milletın hukuku bu Kanunuesasi'de yegân yegân tadâd ve tasrih edilir. Kezâlik hükûmdarın hukuk ve salâhiyeti, imtiyâzâtı da yine bu kanunda münderiçtir. 'Kanunuesasi' 'esâs' kelimesinden anlaşılacağı vecihle tabiâtı itibâriyle diğer kanunlardan farklıdır. Yâni bu kanun diğer kanunların temeli, esâsıdır. Hiçbir kanun, Kanunuesasi'ye muhâlîf olarak yapılamaz. Farzımuhâl olarak diğer kanunlardan bâzısı, yahut bir kanunun birkaç maddesi Kanunuesasi'ye mugâyir olsa asla tatbik edilemez. Kanunuesasi Meşrutiyet'in rûhu milletin temîn-i hayât ve saâdetidir. Rûhsuz insan yaşayamayacağı gibi Kanunuesasi'siz Meşrutiyet dahi pâyidar olamaz. O hâlde Meşrutiyeti yaşatan hürriyet ve hukukumuzu temîn ve tekeffül eden Kanunuesasi'yi bütün kuvvetimizle muhâfaza etmek en mukaddes vazifemizdir' (Ahmed Tevfik, 1327: 34-35).

MEŞRUTİYETİN MANEVİ REMİZLERİ

Bilindiği üzere Fransız İhtilali'nin meşhur remizleri hürriyet, müsavat ve uhuvvet idi. Osmanlılara ait sürümde ise buna adalet de eklenmiştir. Aktarıldığı üzere hayatlarında ilk defa karşılaştıkları serbestlik ortamında ahali Meşrutiyetin bu kutsal kavramlarını en azından bir süre özgürce dile getirmiş, Meşrutiyetin ruhu olarak tabir edilen bu nişane-i iftiharlar sayesinde Osmanlıların medeni bir millet olduğunu Avrupalılar da görmüştür: *'Meşrutiyetin ilânı ve onu takip eden günlerde sokaklarda kalabalıkla gelip geçenlerin ellerinde bayraklar olduğu hâlde 'Yaşasın hürriyet, yaşasın müsavat, yaşasın uhuvvet, yaşasın adalet' diye bağırıp geçmekte ve bütün dükkânlar sancaklar ile donatılmış olmakla berâber camekânlarında dahi câbecâ sülüs yazı ile 'hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet' kelimeleri yazılı birtakım levhalar bulunmakta olduğu görülüyor idi'* (Ali Nazîmâ, 1327: 3).

'Meşrutiyet ve Kanunuesasi; bize insaniyetin medâr-ı iftîhârî ve medeniyetin rûkn-i azîmi olan 'hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet' gibi dört nişâne-i iftîhârî ihsân etmiş ve Avrupalıların hasta adam tâbir ettikleri hükûmetimizi canlandırmış ve bizim mütemeddin bir millet olduğumuzu Avrupalılara tanıttirmiştir' (Abdülkadir, 1324: 6).

Kanunuesasi bize dört şey emrediyor. Hürriyet, adalet, uhuvvet, müsavat (Selanikli Faik, 1324: 9) ve bunlar aynı zamanda hukuk-ı esasiye-i erbaadır (Pîr Hızrîzâde Abdüssamed Fahri, 1331: 111). *'Hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adalet. Kanun-i Esâsimizin ve bütün kanunlarımızın rûhu ve temeli bu dört kelime içindedir. Bu esâslar, bu temellerden ayrılan milletler yaşayamaz. Bunlar insanların en tabîî ve en meşrû haklarıdır'* (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 47).

Hürriyet

Hürriyet devrinin başlangıcı olarak da adlandırılan İkinci Meşrutiyet'in bu önemli remizi, çocukları şevke getirecek bir dille, sınırlarının varlığı ile anlatılmaya çalışılmış, dinî çıkarımlar da hürriyetin anlaşılması adına kullanılmıştır. Hatta hür olmayan insanın hayvandan farkı olmadığı da ifade edilmiştir:

Hürriyet, serbestlik yani herkesin dilediği bir şeyi yapabilmesi demektir. Şu kadar ki herkesin dilediği şeyin akıl ve mantığa ve kanuna uygun olması şarttır (Selanikli Faik, 1324: 9). Osmanlı milleti hür ve serbest olup herkes kanunun tayin ettiği daire dâhilinde tüm yaptıklarında hür ve serbest bulunacak ve hiçbir kimse kendisinin bu hürriyetine karışamayacaktır (Abdülkadir, 1324: 6; Doktor Hâzık, 1325: 20).

‘Hürriyet, başkalarına zararı olmayan her şeyi yapabilmek demektir. Fakat yapılan şeyin başkalarına zararı dokunursa o zaman hürriyet olmaz. Ona zulüm, tecavüz denir. Hepimiz anamızdan hür olarak doğarız, öyle yaşarız. Bu bize Allah’ın verdiği en mukaddes, en büyük bir haktır. Kimse elimizden alamaz. Bu hakkımız sâyesinde düşündüklerimizi açıkça söyler, öylece yazarız. İstediklerimiz gibi çalışırız. Hürriyetin ne olduğunu bilenler herkesin ırz ve namusunu, mâl ve canını kendi ırz ve namusu, kendi mâl ve canı gibi mukaddes bilirler, öyle korurlar. Sen hür olduğun gibi ben de hürüm öbürü de hürdür. Onun için bir şey yaparken burasını iyi düşünmeli. Çünkü sen ben hürüm diye aklına geleni yapmaya kalkacak olursa başkalarına zararın dokunur. Onlar senin yüziünden hürriyetlerini kaybetmiş olacakları için şikâyet ederler. O zaman kanun sana cezâ verir. Kanun bir şey için bu şey ‘yapılmasın’ demediyse kimse onu yapmayacakmış diyemez. Fakat kanun bu şey ‘yapılmasın’ demişte onu dinlemeyerek yapacak olursak hükûmet yakalayarak cezâlandırır. Bu ise namuslu adamlar için ne fenâ şeydir. Öyle adamın kimsenin yanında itibârı kalmaz. En terbiyeli, en namuslu adamlar devletin kanununa en ziyâde itâat edenlerdir. Kanunlara en ziyâde edecek çocuklar hangi çocuklar olacaktır bilir misiniz? Durunuz ben size söyleyeyim: Bugün kendi peder ve validelerinin emirlerine en ziyâde itâat eden çocuklar ileride de kanunlara en ziyâde itâat eden ahâlden olacaktır. Dünyâda hürriyetle yaşayan insanlar için zenginlik, rahat, iyilik kapıları dâimâ açıktır. Hür olmayan insanın gördüğünüz hayvanlardan hiç farkı yoktur. Öyle hayvanca yaşamaktan ölüm çok daha hayırlıdır. Onun için hürriyetimizi canımızdan azîz bilelim de muhâfazasına çalışalım. Çocuklar, hürriyet bize bedâva verilmedi. Bu alınuncaya kadar senelerce ne sıkıntılar çektik, ne belâlar gördük, ne kanlar dök-tük. Vatanımızın en değerli, en büyük adamları hep bu yolda canlarını fedâ edip gittiler. Allah cümlesine rahmet etsin. Onların sâyesindedir ki biz bugün rahat yaşıyoruz. Bizim ilk hürriyete nâil olduğumuz gün 10 Temmuz 1324 diğeri 14 Nisan sene 1325’tir ki bu iki gün biz Osmanlıların en mübârek günlerimizdendir.

Çünkü bu dünyâda gün yüzünü bugünlerde gördük. Şimdi ne kadar Osmanlı varsa hepsi hürdür' (Müstecâbizâde İsmet, 1325: 13-15).

'Hürriyet, başkalarının hakkına tecavüz etmemek şartıyla herkesin serbest olması demektir. Hürriyet, insanın en tabîî bir hakkıdır. Hürriyeti olmayan insandan sayılamaz. Cenâb-ı Hakk insanı hür olarak yaratmıştır. Bir millette hürriyet olmazsa o millet mesûd olamaz, ilerleyemez, büsbütün mahvolur. Tâ-rihlerde görüyoruz ki: Hürriyetini birtakım zâlimlere kaptırılmış olan milletler, hep batmıştır. Şer'î ve kanun dâiresinde herkes kendi efâl ve harekâtında hürdür. Kurân-ı Kerim'de 'herkes kendi efâlinde mesûldür' buyrulmuştur. Fakat unutmamalı ki bu hürriyet, dâimâ kanun dâiresinde olmalıdır, kimsenin hürriyeti-ne, hakkına tecavüz edilmemelidir; yoksa değerine zarar verebilecek bir şeyi 'ben hürüm' diye kimsenin yapmaya hakkı yoktur. Herkesin, başkalarının hakkına riâyet eylemesi bir vazifesidir ki o vazife hâricine çıkanları kanun tedîb eder. Hürriyetimiz pek mukaddes bir hakkımızdır. Onu zerre kadar kimseye çiğnetmemeliyiz. Herhangi vatandaşımızın hürriyetine tecavüz eden olursa derhal hepimiz müdâfaa etmeliyiz. İnsanlık, vatandaşlık böyle olur' (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 47-48).

Müsavat

Bugünkü kullanımı ile müsavat kelimesi: Aynı seviyede olma, eşitlik, denklik manasına gelmektedir (Ayverdi, 2006: 2230). Ders kitaplarında bu kavram dinî örnekler ile de anlatılmış, ayrıca insanların; akılca ve fikirce, para ve zenginlikçe bir olamayacağı, eşitliğin ayırım yapmadan sadece kanun önünde olduğuna dikkat çekilmiştir:

Müsavat, kanunun yanında Osmanlıların hepsinin bir olması demektir. Bu da bize Allah'ın verdiği en büyük bir haktır (Müstecâbizâde İsmet, 1325: 17). Müsavattan maksat, herkesin ayırım yapmadan eşit olması demek değildir. 'Meselâ mâlûmat açısından herkesin değerine eşit olmadığını ve olamayacağını biliriz. Ancak kanun nazarında herkes eşittir' (Zeki Hayon, 1325: 21).

İrkına, dinine bakılmaksızın kanun önünde tüm Osmanlı vatandaşları eşittir: 'Millet-i Osmaniyye'den her şahıs müsâvî olacak, büyük küçük, rütbeli rütbesiz, İslâm, Hristiyan, Musevî, Bulgar ve Memâlik-i Osmaniyye'de sâkin diğer akvâm kanun nokta-i nazarından müsâvî tutulacak, hâtır, gönül, iltimâs

katiyen kabul edilmeyecek herkes kanunen talebe hakkı olabildiği şeyleri devletten isteyebilecektir' (M. Abdülkadir, 1326: 7).

Vali ile çobana, tüccar ile hamala aynı kanun hükümleri uygulanır:

'Hepimizin, insan olduğu için aynı hakka mâlik bulunmasına ve kanunun karşısında hepimizin bir olmasına müsavat denir. İnsanlar, akılca ve fikirce, para ve zenginlikçe bir olamaz. Bâzı insanların akli, zekâsı çok olur, parası fazla, mevkiî yüksek bulunur. Çalışmış kazanmış, ilerlemiş. Buna hiç kimsenin bir diyeceği olamaz. İnsanlar, kanunun karşısında bir olmalıdır. Meselâ: Bir mahkemeye bir vâli ile bir çoban, bir tüccâr ile bir hamal gitse ikisi de aynı kanun ile hükmedilir. Öyle bu vâli imiş, tüccâr imiş, zengin imiş de öteki fakîr imiş onu kovalım, yahut ona başka türlü muâmele edelim denilemez. Müslümanlığın temellerinden biri de müsavattır. 'Hepiniz insan ve müsâvî olarak yaratıldığınız hâlde müsavattan ayrılarak hakkınızı ötekine berikine çiğnetmeyiniz', 'Kimsenin kimseye karşı fazlalığı ve tefevvuku olamaz' buyrulmuştur ki İslâmiyet'in en büyük esâslarından birini dahi bu Âyet ve Hadîs-i Şerîfler gösteriyor. İslamiyet'te müsavata riâyet etmemek büyük bir tecavüzdür. İkinci halife Hz. Ömer zamanında Hazret-i Ali ile bir Musevî halîfenin huzûrunda muhakeme edilmiştir. Halife hazretleri Musevî'yi ismiyle, Hazret-i Ali'yi ise Araplarca şerefli insanlara verilen künye ile çağırmuş. Hazret-i Ali mahzun ve mükedder olmuş. Halife Ömer, Ali'nin canının sıkıldığını görünce demiş ki: Ya Ali, bir Musevî ile bir zimmî ile huzur-ı hakîmda muhâkeme olunduğuna mı canın sıkıldı? Cenâb-ı Ali cevâben: 'Hayır, asla ya Ömer! Belki Musevî'yi ismiyle, beni ise künyemle yâni şerefli bir nâm ile çağırduğuna canım sıkıldı, her ikimiz dahi ismimiz ile çağrılmalı idik' demiştir. Efendiler! İşte Müslümanlığın en yüksek sîmâları olan şu zevât-ı muhteremenin hareketlerini görünüz. Hâssa alınız! Müslim olsun gayr-i müslim olsun her ne olursa olsun hepimiz kanun nazarında müsâvîyiz. Bunun hâricine çıkanlar, Müslümanlığın da, insanlığın da, kanunun da hâricine çıkmış demektir' (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 48-49).

Uhuvvet

Aynı hudut dahilinde, aynı arazide, aynı toprakta yaşayan; mazileri, hâlleri, gelecekleri müşterek olan, aynı hükûmete tâbi ve aynı usul ve âdete, aynı adabımuaşerete tâbi bulunan insanlar birbirinin hakiki kardeşi olurlar. Vatan-ı daş, kardeşten bile kuvvetli bir kelimedir (Hakkı Behiç, 1327: 135-136). Meh-

med İzzet (1326), İslami bir yaklaşımla çocuklara 'Müminler kardeşinizdir. Kişi kardeşleriyle çok olur' demiştir (s. 70).

'Kardeşlik birkaç türlü olur. Baba, ana bir kardeş -ki buna öz kardeş de derler- vatan kardeşi, din kardeşi, ahret kardeşi gibi bunların içinde en mühimi vatan kardeşidir. Evet, bugün memleketimizde bulunan İslâm ile bir Hristiyan bir Musevî... İle devletimizin tebaası bir vatan kardeşidirler ki öz kardeşten daha muhteremdir. Çünkü onlar da hepimizin büyükannesi olan şu muhterem vatan-da doğmuşlar; bu vatanın âgûş-ı şefkatinde büyümüşler; onlar da bu vatan için kan dökmüşler, onlar da bizim gibi kılıç sallamışlardır' (Ahmed Tevfik, 1327: 42).

'Uhuvvet kardeşlik demektir. Bütün efrâd-ı milletin, hatta bütün insanların birbirlerini sevip iyi geçinmeleridir. Dünyâda birkaç türlü kardeşlik olur: Din kardeşliği, kan kardeşliği, toprak kardeşliği, insanlık kardeşliği gibi. Efendiler! Etrafımızda gördüğümüz insanlar, bizim ya din kardeşimiz, ya kan kardeşimiz, yahut toprak kardeşimiz, yahut insanlık kardeşimizdir. Demek olur ki bütün dünyâdaki insanlar, hep bizim kardeşlerimizdir. Kendimizi nasıl sever, kendimize nasıl yapılmasını istersek bütün vatandaşlarımızı ve bütün insanları da öylece sevmeli ve öylece muâmele etmeliyiz. Şer-i Şerîf dahi böyle emreder, insanlık böyledir, mademki yaratılışımızda hepsi bizim gibi insandır, hepsi Allah'ın kuludur, öyle ise insanlık da berâberiz, bütün insanlar, bizim cinsimiz, bizim kardeşimizdir. Alelhusus kendi vatandaşlarımızı gayet sevmeliyiz. Emellerimizi birleştirmeli, el birliğiyle, emel birliğiyle şu mukaddes vatanın şânını ve şerefini yükseltmeliyiz. Hepimiz bir vatanın evlâdı, bir milletin efrâdıyız. Bütün insanlar dahi kardeşimizdir fakat bize bir fenâlık yapmak isteyen bizim düşmanımız demektir, öylelerinin de kafalarını derhal ezmeliyiz. Efendiler! Şer-i Şerîf, bin üç yüz şu kadar sene evvel bu parlak esâsları, bu insanlık düstûrlarını insanlara bildirmiş hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet, meşrût insanlığın temelleridir demiş. Fakat Müslümanlar, bir müddettir bunları unutmuşlar, şeriatın bu parlak esâslarına riâyet etmemişler, diğer milletlerden tabîi geri kalmışlar. İşte bugün Müslümanlar, Şer-i Şerîfin bu emirlerine dört el ile sarılmışlardır. Nusret-i İllâhiye doğruluğa çalışanlarıdır' (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 51-52).

Adalet

Osmanlı vatandaşlarının hükûmetten isteyeceği hukuktan biridir. Vatandaşlardan herhangi birinin hukukuna tecavüz ettirmemek hükûmetin vazifesidir. Eğer birinin hukukuna tecavüz edilirse hükûmet onun hakkını alır. Kimsenin zararına meydan bırakmaz; işte buna adalet denir (Hüseyin Hıfzı, 1327: 70). Adalet; haklının hakkını haksızdan alıvermektir. Tebaadan birinin hukukuna tecavüz edildiği takdirde hükûmet o tebaanın hukukunu yani malını, canını, ırzını, namusunu muhafaza etmeye mecburdur. İşte mahkemeler tebaanın hukukunu muhafaza etmek için teşkil edilmiştir (Mâlûmat-ı Medeniyye, 1327: 51). Her hususta hakkaniyetten ayrılmamak ve daima adaleti icra ve tatbik etmek asli vazifemizdir. Kimse kimseyi öldüremez, kimse kimsenin malına, ırzına, namusuna, hürriyetine tecavüz edemez. Kimse kimsenin kulu kölesi olamaz. Herkesin hukuk açısından eşit hakları, birbirine karşı samimi vazifeleri vardır (Yozgatlı Zeynizâde Mehmed Hâzık, 1328: 85).

'Bir milletin efrâdı birbirlerinin hakkına riâyet etmezlerse o millette saâdet ve intizâm olamaz. Herkesin birbirinin hakkına riâyet eylemesine ve kendi nef-sine ve şahsına karşı nasıl yapmalarını isterse diğerlerine karşı da öyle muâmele etmesine Adalet denir. Bir memlekette, bir millette adalet olmazsa o millet mahvolur. Târihlerde bu sözlerimin binlerce misâli, şâhidi vardır. Öyle herkes diğerlerinin mâlına, canına, ırzına ve hukukuna tecavüz ederse ve buna karşı tecavüz edilen kimsenin hukuku muhâfaza ve müdâfaa olunmazsa o millet nasıl yaşayabilir? Öyle bir milleti her şeyden evvel adalet aleyhine batırır. Çocuklar! Vaktiyle bizim milletimizin o kadar çok ilerlemesinin sebebi adalet idi. Zabt ettikleri yerlerin ahâlisinin hukukuna tecavüz etmezlerdi. Bu sebepten birçok kavimler, Osmanlıların seve seve idâresi altına girdiler. Osmanlıların şerefi ve adaleti dillerde destân olmuştu. Yavrularım, insanlar adalete esirdir. Adalet, bütün cihânı tutar, Adalet gibi keskin kılıç olmaz. Vaktâki ahlâkımız bozuldu, adaletten ayrılmaya başladık memleketimiz dahi günden güne düştü, zulüm ve istibdâd ilerledi. Az kaldı ki büsbütün mahvoluyorduk. Şimdi laelhamd Meşrutiyetimizi, hürriyetimizi aldık, Kanun-i Esâsî'yi ilân ettik ki Kanun-i Esâsîmizin temellerinden biri de adalettir. Kendimiz gibi insan olanların yaşamasına, hürriyetine, şeref ve haysiyetine riâyet etmeliyiz. Kimsenin mâlına, canına, ırzına, hürriyetine tecavüz etmemeliyiz. Herkes hür, herkes müsâvîdir. İnsanlıktan, adaletten ve Kanun-i Esâsîmizden ayrılırsak muhakkak biliniz ki mahvoluruz ve dünyâ ve ahirette mesûl kalırız. 'Adaletten ayrılanları yâni zâlimleri Allah sevmez' yavrularım' (Ahmed Ziya, Ali Haydar, 1329: 50-51).

MİLLÎ HÂKİMİYET

Meşrutiyet idaresinin esaslarından biri hâkimiyetimilliyedir (Mâlûmat-ı Medeniyye, 1327: 6). Milletın hukuku, hâkimiyetimilliyeye dairesinde kendi kendisini idare etmesi ve bu sayede hukuk-ı tabiiye ve hukuk-ı içtimaiyyesine malik olmasıdır. Bu da ancak Meşrutiyet idaresi ile mümkündür. Çeşitli ayet ve hadislerden örnekler veren Yozgatlı Zeynizâde Mehmed Hâzık (1328) bu örneklerin hâkimiyetimilliyeyi emrettiğini belirtir ve ekler:

‘Hâkimiyetimilliyede kırk-elli milyondan ibâret olan bir milletin hepsini bir yere toplamak mümkün değildir. Onların üç dört yüz kadar vekillerini bir yere toplamak mümkündür ki bu da hâlihazırda inâyet-bârî ile muvaffak olduğumuz İdâre-i Meşrûa-i Meşrûtamıza tamâmen kâbil-i tatbiktir.’ (s. 48, 50).

‘Bir millet hukuk ve kuvvetine tamâmen mâlik olub kendi kendisini idâre ederse ona Hâkimiyetimilliyeye denir. Lâkin büyük bir milletin her tebaa ve efrâdı masâlih-i umûmiyyeyi müzâkere ve müşâvere etmek mümkün olmadığından kendi iktidâr ve haklarını intihâb ettikleri vekillerine tevdi ederler ki onlara ‘mebûs’ denir. Kanunları mebûsân yapar. Bir memleketin başlıca kanunu ‘Kanun-i Esâsî’dir. Kanun-i Esâsî milletin kâffe işlerini tanzim ve tensik eder. Hâkimiyetimilliyeye’de bütün idâre milletvekillerinin yâni mebûsların elindedir. Milletın menâfiine âit işler Meclis-i Mebûsan’da müzâkere edilip karar verilir’ (Ebu’l Cezmî, 1327: 73).

Meşrutiyet hükûmetinde milletle devlet arasında bazı şartlar ve kanunlar konulmuştur ki ne millet, ne de devlet bunlardan zerre kadar ayrılamaz (A. Rıza, 1331: 37). Vatandaşın bütün hukukunu muhafazaya hükûmet borçludur. Vatandaşın hukuku; hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvettir. Şayet vatandaşın hukuku muhafaza edilmezse herkesin hükûmet hakkında şikayet etmeye ve Meclis-i Mebûsan’a dava açmaya hakları vardır (Abdülkadir, 1324: 23; Doktor Hâzık, 1325: 43). Ahali kanun yapmak üzere mebus seçmek hakkına sahiptir. Fakat mebuslar tarafından yapılan kanunlara itaat etmek vazifesiyle de mükelleftir. Ahali memlekette kemal-i serbestlik ile yaşamak hakkına maliktir (Zeki Hayon, 1325: 59-60). Milletın tüm hukuk ve hürriyetini temin edecek bir kanunuesasi vardır. Devlet ve hükümdar bu kanunun dışına çıkamaz (Ahmed Tevfik, 1327: 28). Herkes kanun ölçüsünde bütün fiil ve hareketlerinde hürdür. Hiçbir kimse kendisinin bu hürriyetine karışamaz. Herkes kanun önünde eşit olup, herkesin hukuku adalet dairesinde görülecektir. Millet kendi kendisini

idare için elli bin kişiden bir kişiyi seçerek Meclis-i Mebûsan'a üye gönderir. Padişah, millet ve hükûmet bu milletvekillerinin koyduğu kanunlara göre hareket edecek, aksi hâlinde mesul olacaktır. Herkes hürriyet ve Meşrutiyetin muhafazasına yemin etmiş olduğundan şayet yine hürriyetimiz gasp olunursa büyük küçük herkes bunu müdafaa için kanını dökmeye hazır olacak ve elinden ne gelirse yapacaktır (Doktor Hâzık, 1327: 32-33). *'Efendiler! Bir milletin hukuk-ı tabîyye ve medeniyye ve içtimaiyyesine sahip olarak kendi kendisini idâre etmesine Hâkimiyetimilliyye denir ki Hâkimiyetimilliyye, Meşrutiyet idâresi ile olur'* (Ahmed Ziya ve Ali Haydar, 1329: 34).

'Hâkimiyetimilliyye 'Demokrasi', efâl-i hükûmetin efrâd tarafından nazarı teftîş altında bulundurulması demektir. Efrâd buna nasıl muvaffak olur? Herkesin istediği zaman gidip evrak-ı hükûmeti karıştırmayı istediği hükûmet memûrunu mesûl etmesi kâbil-i icrâ ve muvâfık-ı menâfiyye midir? Şüphesiz değil... O hâlde efrâd acaba bu hakk-ı teftîşini nasıl istîmal ederler? Teşkil ettiği bir Meclis-i Umûmî vâsıtasıyla... Bu meclis, millet meclisidir. Hükûmetin fevkinde daimi bir niğâhbândır. Onun görmediği, tetkik etmediği kanunlar, onun münâsip bulmadığı mesâlik-i siyâsiyye tatbîk ve tâkip edilemez. Bu meclise bütün milletin dâhil olması kâbil olmadığından onların vekilleri dâhil olur. Hâkimiyetimilliyye esâsına göre idâre olunan devletlerde ya bir millet meclisiyle berâber merbût bir hükümdar-ı münferid tarafından idâre olunurlar, yahut intihâb ile bir reis-i hükûmet tâyin ederek hâkimiyetlerinin temsili olmak üzere onu kabul ederler' (Hakkı Behiç, 1327: 26-27).

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra okutulmaya başlanan Mâlûmat-ı Medeniyye dersi ile özellikle dönemin ilkökul öğrencileri olsa da sonrasında büyükleri olacak Osmanlıları eğitim yolu ile ortak vatanda, ortak yaşama hazırlayarak medeni ve vatanperver bir nesil yetiştirmek hedeflenmiştir. Buna, İkinci Meşrutiyet dönemi idarecilerinin yakın gelecekte öncelikle mektepli öğrenciler üzerine, dolaylı olarak da yine öğrenciler vasıtasıyla toplum üzerinde dışsal fayda sağlamak adına yaptıkları *eğitim tasavvuru* da denilebilir. Dönemin idarecileri bu tarz bir eğitimi icat etmiş değildir, yazılan kitaplar da da vurgulandığı üzere daha medeni olduğu belirtilen Avrupa ülkelerinden esinlenmedir.

Millî Hâkimiyetin ne olduğu, var olabilmesi ve devamlılığı için gerekli dayanakların neler olduğu ilk mektep öğrencilerine Mâlûmat-ı Medeniyye kitapları üzerinden tesir edilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Bu anlatımlara göre; Millî Hâkimiyet, bir milletin kendi kendini idare etmesidir. Osmanlı vatandaşlarının kendi iradesini ortaya koyması için ilk önce tüm unsurlar kardeşlik duygusu içerisinde hareket etmelidir. Kendi kendini idare edecek olan ahali için hürriyetin, eşitliğin, adaletin sağlanması ve kesintisiz devamlılığı önemlidir. Yani vatandaşın hukuku yahut güç kaynakları; hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvettir. Zaten bunlar olmaz ise Millî Hâkimiyetin varlığından bahsedilemez. Millî Hâkimiyet yahut Hâkimiyetimilliyeye veya daha asri bir deyişle Millî Egemenlik, mevcut olan Meşrutiyet yönetiminin var olması, yaşaması adına temel teşkil etmektedir. Millet, hâkimiyetini seçtiği vekillere emanet eder ve kendisini temsil için meclise gönderir. Kanunuesasi ile milletin tüm hukuk ve hürriyeti temin edilir. Devleti idare edenler ve hükümdar bu kanunun dışına çıkamaz. Tüm bunlar sonucunda millet kendi hâkimiyetini oluşturur.

İkinci Meşrutiyet idârecileri, Mâlûmat-ı Medeniyye dersinin katkısıyla; Meşrutiyet yönetiminin mutlakıyetten farklı olduğunu, burada milletin kendi kaderini kendisinin belirleyebileceğini, Millî Hâkimiyetin dayanağı ve sahibinin millet olduğunu ivedi bir hızla memleket çocuklarına öğretmeyi gayret etmişlerdir. Bu amaç ile geçmiş yönetim tarzının olumsuzluğunun taze zihinlerde yer etmesine çalışılmış, hür olmayan insanın hayvandan farkı olmadığı örnek verilerek, hayvanca yaşamaktan ise ölümün daha hayırlı olduğu belirtilmiş, kazanılan Millî Hâkimiyetin yeniden kaybedilmemesi için gerekirse kan dökmeye dahi hazır olunması gerekliliği ifade edilmiştir. Zor durumda olan vatani istikbale taşımak için vatandaşların hak ve vazifelerini onlara eğitim yolu ile anlatmak çabası, her ne kadar uygulamadaki başarısı tartışılır olsa da *ahali hükûmet için değil, hükûmet ahali içindir* düsturunun zihinlerde yer etmesine çalışılması, Cumhuriyet Türkiye'sine de miras kalmış, örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- A. RIZA. (1331). *İbtidâilere Mâlûmat-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye. Üçüncü Tabı. Nefâset Matbaası. Dersaâdet.*
- ABDÜLKADİR. (1324). *Sual ve Cevâblı Mâlûmat-ı Medeniyye. Matbaa-i Jirayir-Keteon. Dersaâdet.*
- AHMED CEVAD. (1328). *Âile Arasında Mâlûmat-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye. Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı. Dersaâdet.*
- AHMED SAİB. (1328). *Târih-i Meşrûtiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası. Gayret Kütübhânesi. Dersaâdet.*
- AHMED TEVFİK. (1327). *Mâlûmat-ı Medeniyye. Matbaa-i İslâmiyye-i Hikmet. KonstAntiniyye.*
- AHMED ZİYA ve ALİ HAYDAR. (1329). *Yeni Mâlûmat-ı Medeniyye. Kanaat Matbaası. Dersaâdet.*
- ALİ NAZİMÂ. (1327). *On Temmuz Mâlûmat-ı Medeniyye ve Tatbikât-ı Ahlâkiyye Vesâireye Dâir Kırâat Kitâbı. Kitâbhâne-i Tefeyyüz. Dersaâdet.*
- ALİ NECATİ. (1327). *Mâlûmat-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye. Mihailidi Matbaası. Trabzon.*
- ALİ SEYDÎ. (1329a). *Terbiye-i Ahlâkiyye ve Medeniyye. Artin Asaduryan ve Mahdümları Matbaası. Dersaâdet.*
- ALİ SEYDÎ. (1329b). *Kızlara Mahsûs Terbiye-i Ahlâkiyye ve Medeniyye Kısım-ı Sâlis. Artin Asaduryan Matbaası. Dersaâdet.*
- AYVERDİ, İ. (2006). 'Müsavat'. *Kubbealtı Lugatı-Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İkinci Baskı. Kubbealtı. İstanbul.
- ÇALEN, M. K. (2017). 'II. Meşrutiyet Dönemi Ders Kitaplarında Balkan Savaşları ve Rumeli'de Kaybedilen Topraklar'. *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. C. 2. Çanakkale. s. 229-249.
- DOKTOR HÂZİK. (1325). *Mâlûmat-ı Medeniyye. İkinci Tabı. İkdâm Matbaası. Dersaâdet.*
- DOKTOR HÂZİK. (1327). *Mâlûmat-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye. İkinci Tabı. Keteon Bedrosyan Matbaası. İstanbul.*
- EBU'LECEZMÎ. (1327). *Malûmât-ı Medeniyye. Vezir Hanında 48 Numerolu Matbaa. Dersaâdet.*
- HAKKI BEHİÇ. (1327). *Mâlûmat-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye. İkdâm Matbaası. Dersaâdet.*
- HÜSEYİN HIFZİ. (1327). *Suallı ve Cevâblı Mâlûmat-ı Medeniyye. Vezir Hanında 48 Numerolu Matbaa. Dersaâdet.*
- M. ABDÜLKADİR. (1326). *Mâlûmat-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye. Matbaa-i Jirayir-Keteon. Dersaâdet.*

- M. ADİL. (1334). *Mâlûmat-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*. Matbaa-i Âmire. İstanbul.
- MÂLÛMAT-I MEDENİYYE. (1327). Vezir Hanında 48 Numerolu Matbaa. Dersaâdet.
- Meclis-i Mebûsan ZABIT CERÎDESİ. (1324). *Beşinci İnikâd*. Devre 1. C. 1. Dersaâdet.
- MEHMED İZZET. (1326). *Yeni Kıvrâat*. Matbaa-i Ebüzziyâ. KonstAntiniyye.
- MUSTAFA. (1334). *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*. Şirket-i Mürettibiye Matbaası. İstanbul.
- MÛSTECÂBÎZÂDE İSMET. (1325). *Rehber-i İttihâd*. Köylü Matbaası. İzmir.
- PÎR HIZRÎZÂDE ABDÛSSAMED FAHRÎ. (1331). *Mâlûmat-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*. Matbaa-i Cihân. Dersaâdet.
- SANCAKTAR, F. M. (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Millî Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği* (1908-1925). Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara.
- SABRÎ CEMİL. (1326). *Amelî Fenn-i Tadrîs*. Kosova Matbaası. Üsküp.
- SELANİKLİ FAİK. (1324). *Mâlûmat-ı Medeniyye*. Karabet Matbaası. Dersaâdet.
- ÛSTEL, F. (2019). *'Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- YOZGATLI ZEYNİZÂDE MEHMED HÂZİK. (1328). *Vezâif-i Vataniyye*. Keteon Bedrosyan Matbaası. Dersaâdet.
- ZEKÎ HAYON. (1325). *Mâlûmat-ı Medeniyye*. La Patri Gazetesi Matbaası. Dersaâdet.

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GİDEN SÜREÇTE DEMOKRASİ ARAYIŞLARI

Oktay HEKİMLER

Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
Sosyal Bilimler MeslekYüksekokulu
ohekimler@nku.edu.tr

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı uluslararası sistemde bir dönüm noktası olmuş, onu izleyen dönemde klasik güç dengesi terk edilmiş, süreç giderek bir dehşet dengesine doğru gitmiştir. İki kutuplu dünya hızla inşa edilirken bunun yansımaları çok kısa bir sürede Türkiye'de de hissedilir olmuştur. Bu şekilde savaşın bitimini izleyen yıllar içinde Türkiye'de iç ve dış etmenlerin etkisinde köklü bir değişim talebi ortaya çıkmış, siyasal sistem, ekonomi politikası ve de dış politika ciddi bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin çok partili hayata geçişi II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün CHP'nin iktidar tekeline vazgeçisi ile başlamıştır. Ancak bu süreci birtakım etmenler tetiklemiş adeta ivme kazandırmıştır. Nihayetinde II. Dünya Savaşı sonrasında tüm dünyada yeni bir düzen inşa edilirken bunun etkisi kısa sürede Türkiye'de de hissedilir olmuştur.

Türkiye bu şekilde yeni bir dönüşüm dönemi içine girerken bu süreçte belki de en çok tartışılan ve etkisi günümüze dek de devam eden başlık Çok Partili Hayata geçiş kararı olmuştur. Bu şekilde çağdaş Türkiye'nin kuruluşundan itibaren yirmi üç yıl süren bir dönem, CHP iktidarı son bulup, çok partili bir demokrasinin temelleri atılmaya çalışılmıştır. Esasında Türkiye'nin bu yöndeki arayışları çok daha uzun bir geçmişe dayanmakta ve çok partili bir hayatın temelleri daha II. Meşrutiyet Dönemi'nde atılmıştır. Bunu izleyen Cum-

huriyetin erken döneminde ise bu defa var olan tecrübeler Terakkiperver Cumhuriyet Fırka ve Serbest Cumhuriyet Fırka şeklinde ilki tabandan ikincisi devlet eliyle iki başarısız deneme eklenmiştir. Buna rağmen tecrübeler henüz uzun soluklu ve modern demokrasilerin gereği olan çok partili demokrasiye geçiş için gerekli dinamiklerin oluşmadığını ortaya koymuştur. Türkiye siyasi eliti ve de seçmen tabanı demokratik siyasetin gerektirdiği olgunluğa ancak II. Dünya Savaşı yılları ve sonrasında erişebilmişlerdir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Batı'daki faşist ve otoriter rejimler yerlerini giderek demokratik yönetimlere bırakırken yükselen güç demokrasi olmuştur. Savaşın müttefiklerce kazanılması yalnızca askerî bir zafer değil otoriter nitelikli parti ve rejimler yerine çok partili demokrasilerin de yükselişi ile demokrasinin de zaferi olmuştur. Avrupa merkezli uluslararası siyaset yerini ABD ve Sovyetler Birliği çekişmesi üzerine inşa edilen iki kutuplu dünya düzenine bırakırken, Türkiye de demokrasi çatışmasına kayıtsız kalamamıştır. Başka bir ifade ile savaş sonrası esen demokrasi rüzgârı Türkiye'ye de ulaşmış bir şekilde ulusal çıkarlar onu bu rüzgârı takip etmeye sevk etmiştir.

Nihayetinde Türkiye'nin San Francisco Konferansı'na katılımı, burada Birleşmiş Milletler Şartı'nı imzalaması ile demokratikleşme iradesi uluslararası alanda teyit edilmiştir. Türkiye bu şekilde giderek artan SSCB tehdidi karşısında hem Batı'nın müttefiki olmak, hem de onun gereği olan demokratikleşme süreci için üzerine düşen sorumlulukları yerine getireceğinin teminatını vermiş olur. Ancak bu dönemde dış politik dinamikler kadar iç dinamikler de demokratikleşme sürecine ivme verecek ve Türkiye adeta tek parti yılları ile yüzleşirken aynı zamanda tabandan gelen sesleri dikkate almak durumunda kalacaktır. Tek parti döneminin hoşnutsuzlukları savaşın getirdiği yokluk ile de birleşince, çok partili hayata geçmek iradesinin artık geniş halk kitleleri tarafından karşılık bulduğu görülecektir. Bu şekilde iktidara muhalefet edecek bir siyasi hareketin ortaya çıkışı için çevre etkenler de giderek olgunluğa erişecektir. Nihayetinde bu şekilde demokratikleşme ve çok partili hayata geçiş için gerekli tarihsel ve toplumsal şartlar 1946 yılına gelindiğinde artık olgunluğa ulaşmış olur.

Gerek dış politik gelişmeler gerekse iç politikada savaş yıllarında çıkarılan birtakım düzenlemeler halkın değişik kesimlerinde tek parti yönetimine yönelik şüpheli tutumu artırıp, rejim ve halk arası uçurum giderek derinleşirken

İsmet İnönü'nün de çok partili hayata geçişi onaylayan olumlu tutumu ile toplumun tüm kesimlerinin cesareti artmıştır. Bu nedenle bu çalışmada II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin çok partili hayata geçiş ve demokratikleşme sürecine tesir eden iç ve dış faktör ortaya konulmuş, bu faktörlerin Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde ne şekilde tayin edici olduğu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde de yakın tarihimizdeki bu çok önemli sürecin ardında yatan nedenler daha iyi anlaşılabilceği gibi, Türkiye'de muhalefeti 'Yeter Söz Millet'in' sloganı ile iktidara taşıyacak yeni bir siyaset anlayışının nasıl inşa edildiği, bunun ardında yatan endişe, tehdit ve beklentileri görmek mümkün olacaktır.

DIŞ DİNAMİKLER

II. Dünya Savaşı'nın Almanya liderliğindeki devletlerin yenilgisi ile sonuçlanması aynı zamanda demokrasi ve demokratik değerlerin zaferi olmuştur. Başta çoğulcu bir demokrasi olan ABD'nin savaştan galip olarak çıkışı, bu şekilde güç merkezinin Avrupadan Atlantik'in öte yanına geçişi ile ABD'nin savunduğu sistem ve değerler demokratik dünya için model olmuştur. Türkiye savaş boyu savaş dışı kalmak ve işgale uğramamak prensipleri üzerine inşa edilen bir tarafsızlık politikası izlenmiştir. Oysa 1939 tarihli Ankara Paktı ve bu şekilde Türkiye-İngiltere-Fransa arasında imzalanan üçlü iş birliği antlaşması sonrasında tarafsız kalması mümkün olmadığı gibi bu tarihten sonra Türkiye'ye yönelik en büyük eleştiri Paktın tarafı olarak üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmemek, savaşa girmemek olmuştur. Önceleri Almanya daha sonra ise SSCB, Türkiye'yi savaşa sokmak için gayret sarf edecek ve SSCB bu durumu kendi yayılcı politikası için uzun vadede bir koz olarak kullanmak isteyecektir. Buna rağmen Türkiye uzun süre savaşa girmemek konusunda direnç göstermeyi başarmıştır. Ancak savaşın son döneminde bilinçli bir tercihle bu politikasını terk edip müttefiklerin yanında savaşa girmiş, bu tercihle olası daha büyük bir tehdit olan SSCB yayılmasını bertaraf etmeye çalışmıştır.

Bu şekilde doğudan yükselen tehdit Türkiye'yi giderek Batıya yaklaşmak durumunda bırakmış, nihayetinde kurucu üye olarak Nisan 1945 tarihli San Francisco Konferansı'na katılması ve Birleşmiş Milletler Anlaşması'nı imzalaması ile de tercihini demokratik dünyadan yana yapmıştır. Görüldüğü üzere Türkiye bu dönemde yalnızca demokratikleşme idealleri ile değil, aynı

zamanda doğudan gelen ve giderek yaklaşan Sovyet tehdidi karşısında ABD ve Batı dünyasında kendisine bir yer aramak, bu şekilde bölgesel konumunu güçlendirmek arayışında olmuştur. Bu nedenle Türkiye'nin demokratikleşme çabalarına tesir eden dış etkenler deyince karşımıza birbiri ile ilintili birkaç etmen çıkmaktadır. Bunlardan ilki SSCB'nin bölgede giderek artan etkisi ve revizyonist söylemidir. Moskova Yönetimi bu dönemde artık Türkiye'den açık ve somut bir şekilde toprak, Boğazlarda da üs talep edecek bir tutum ortaya koymuştur. İkincisi ise geçmişten kaynaklı bir hayali gerçekleştirme çabası, yani Batı değerler ve devletler sistemine dâhil olmak hedefi olmuştur. Türkiye'nin BM'nin kuruluş sürecinde kurucu üye sıfatı ile yer alması bu yönde atılan önemli bir adım olmuş Türkiye artık demokrasi liginde yer alan bir aktör olarak bunun gereğini yerine getirmek durumunda kalmıştır. Bu şekilde de bir taşla iki kuş vurmak, Doğudan yaklaşan Sovyet tehdidine karşı Batı'nın siyasi, askerî ve ekonomik desteğini yanına çekmek, hem de Batılılar arasında yer alabilmek, imkânını bulabilecektir.

Türkiye'yi Batı'ya İten Doğudan Gelen Sovyet Tehdidi

Türkiye'nin savaş sonrası dönemde giderek Batı değerlerini benimsemesi ve esasında Batı'yı yanına çekme çabasının ardında yatan nedenlerden biri savaş sırasındaki ilişkileri ve ortaya koyduğu tutumdur. Türkiye Ankara Paktı başta olmak üzere müttefikleri ile geliştirdiği ilişkilere rağmen Almanya ile ilişkilerini kesmemiş ve burada kendi ulusal çıkarlarını öncelikli gören bir tutum ortaya koymuştur. Önceleri İngiltere sonra da SSCB savaşa girmesi konusunda Ankara'ya baskı yapmış, buna rağmen Türkiye savaşa girmediği gibi Almanya ile ilişkilerini devam ettirmiştir. Almanya ile imzalanan 1941 tarihli Dostluk Antlaşması ve Türk Alman Ticaret Antlaşması bu anlamda da müttefiklerin tepkisini çekmiştir. Almanya her şeyden önce bu şekilde sağ kanadını garantiye almış ve rahatlıkla doğuya ilerleyip SSCB'ye saldırmıştır. Bu dönemde Almanya ve Türkiye arasında savaşın en stratejik ham maddelerinden biri olan krom ticareti devam etmiştir. Bu şekilde Türkiye savaşan güçleri birbirine karşı dengelemek suretiyle olası bir işgali bertaraf edebildiği gibi, ticari ilişkilerini sürdürmek imkânını da gerçekleştirmiştir. Bu durum ABD ve İngiltere'nin 1944 tarihli ultimatom ile son bulmuşsa da savaş galibi taraflar bu durumu

unutmamış, Türkiye'yi savaşta kendi ulusal çıkarlarını öncelikli görerek savaşı boş yere uzatmakla itham etmişlerdir.

Buna rağmen savaşın değişen seyri ile Türkiye yavaş yavaş müttefikler ile yakınlaşırken beklenmeyen bir gelişme SSCB ile var olan uçurumun giderek derinleşmesi olmuştur. Türkiye bu dönemle beraber SSCB tehdidini açıkça hisseder hâle gelmiştir. Kurtuluş Savaşı yılları boyunca derin bir dostluğa dönüşen Türk Sovyet ilişkileri 1920 ve 1930'lu yıllar boyunca Türk dış politikasının temel taşlarından biri iken bu dönemle beraber ilişkiler adeta bir yol ayrılığına gitmiştir. Her iki taraf için vazgeçilmez bir önem arz eden ilişkilere ilk gölge, Nazi Almanyası ve Sovyetler arasında imzalan Ribbentrop-Molotov Paktı ile düşmüş, Türkiye'nin savaş boyu izlediği tarafsız tutum Moskova Yönetimince pek de olumlu karşılanmamıştır. Bu şekilde Sovyetler Birliği Türkiye ile ilişkilerini gözden geçirmeyi tercih ederken asıl kırılma noktası 1925 yılında imzalanan ve ikili ilişkilerin simgesi Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nın yenilenmeyeceği, yenilecek olsa da bunun birtakım koşullara bağlanması yönündeki Sovyet açıklaması olmuştur (Zürcher, 200: 306).

Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'un Türk Büyükelçi Selim Sarper'e 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasını yenilemeyeceklerini, yeni bir Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasını birtakım koşullara bağladıkları yönündeki açıklaması ikili ilişkilerin artık farklı bir seyre girdiğinin somut göstergesi olmuştur (Sönmezoğlu, 2011: 476). Moskova yönetiminin bu bağlamda Rusların 1878 den 1918'e kadar elinde bulundurduğu Kuzeydoğu Anadolu topraklarının iadesini gündeme getirmesi, iki ülke arası sınırın düzenlenmesi ve güvenlik kaygısını bertaraf edecek şekilde Boğazların savunmasına dâhil olmak isteği, adeta Türkiye ile yarım kalmış hesapları tamamlamak arzusunu ortaya koymuştur. Bu yöndeki talepler aynı dönemde Sovyet basınının öne çıkan Pravda, İzvestiya ve Komunistiy gibi gazeteleri vasıtası ile geniş kesimler ile paylaşılmıştır (Sönmezoğlu, 2016: 223). Bu şekilde de 'Doğu Lazistan' olarak ifade edilen başta Kars ve Ardahan'ı kapsayan toprakların iade talebinin Sovyetler Birliği'nin meşru hakkı olduğuna dair geniş bir kamuoyu desteği de oluşturulmak istenmiştir.

Söz konusu bu taleplerle Sovyet Yönetimi, Kurtuluş Savaşı'nda destek verdiği ancak bu desteği unutmuş gözükene, bu nedenle de Sovyet çıkarlarını yerterince gözetmeyen Türkiye Cumhuriyetini bir bakıma cezalandırmak yoluna

gitmiştir. Türkiye hem tüm çağrılara rağmen üzerine düşen sorumluluk gereği savaşa girmemiş, üstelik buna ek olarak Alman savaş gemilerinin boğazlardan geçişine göz yumarak Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni ağır bir şekilde ihlal etmiştir (Sönmezoglu, 2016: 123). Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu döneminde Türkiye'nin Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine göz yuman tutumu bu tepkinin temel nedeni olmuştur. Yine Rus-Alman çatışmasında boğazların kapatılması ve İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne yardım sağlanmasının önüne geçilmesi de SSCB'de derin bir rahatsızlık yaratmıştır. Sovyetler Birliği savaş biter bitmez Mart 1945'te Türkiye'ye bir nota göndermiş adeta bu dönemin rövanşını talep etmiştir. Açıkçası Sovyetler Birliği güvenliğini tehlikeye atan, kendisini Almanlara karşı olan savaşta zor durumda bırakan Türkiye'nin bu tutumu unutmadığını bir kere daha ortaya koymuştur. Zira bu tarihten sonra Moskovadan Ankara'ya verilen notanın maddelerinden birisinin, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden görüşülmesi ve Boğazlar rejiminin SSCB ile Türkiye'nin ortak denetimini ön görecek şekilde revize edilmesinin talep edilişi bu bakış açısını etmiştir.

Geçmişte Lozan müzakerelerinde boğazların statüsü ve güvenliği konularında Ankara'ya destek veren, Montrö Sözleşmesi'ne arka çıkan Moskova, bu defa Karadeniz'e kıyı devlet olması bağlamında boğazlarda söz sahibi olmak istemiş, bunu üs kurma talebi ile dile getirmiştir. Söz konusu değişiklikler, boğazların Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin transit geçişlerine her zaman (savaş ve tarafsızlıkta) açık olması, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine geçişin ise her zaman yasak olması koşulu da gündeme getirilmiştir (Oran, 2003: 238). Bu şekilde de savaş sonrası düzende Karadeniz ve boğazlarda Sovyet çıkarları ve onun üstünlüğüne hizmet edecek yeni bir temel atılmak istenmiştir.

Türkiye'nin ulusal güvenlik politikaları ile tümüyle çelişen söz konusu bu 'Notalar Savaşı' ülkenin savaş dışı kalmasından sonra, en fazla yalnız kaldığı dönem olmuştur. Bu nedenle Mart 1945-Ağustos 1946 tarihleri arasında iki ülke arasında yaşanmış bu gerginlik dönemini İnönü hükûmeti tek başına göğüslemek zorunda bırakılmıştır. Ankara'nın destek çağrılarına rağmen Churchill ve Truman, Sovyet notalarına cevaben toprak sorununu Türkiye-SSCB ilişkilerini ilgilendiren bir sorun olarak tanımlamışlar, Türkiye'ye açık destek

vermek ve Sovyetler Birliği ile karşı karşıya gelmekten kaçınmışlardır (Sönmez-
zoğlu, 2006: 118).

Buna karşılık Türkiye Cumhuriyeti 7 Ağustos 1946 tarihinde Sovyet Yö-
netimi'ne verdiği cevap notasında kendi önceliklerini belirlemiş ve taviz ver-
mez bir tutum ortaya koymuştur. Söz konusu bu notada şu hususların altı çı-
zılmıştır:

- Boğazların güvenliğinden Türkiye'nin tek başına sorumlu olması esas-
tır.
- Boğazlar rejimi sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin salahiyetinde
olamaz, bu konuda uluslararası deniz hukuku esastır.

Bu şekilde bir tarafta toprak talebi, öte tarafta İstanbul ve Çanakkale bo-
ğazları bölgesinde ortak bir Türk-Rus savunma gücü oluşturulması düşüncesi
o güne dek savunulan tam bağımsızlık ve toprak bütünlüğü başta olmak üzere
tüm dengeleri alt üst edecek kabul edilemez talepler olarak kabul edilmiş ve
reddedilmiştir.

Söz konusu bu meseleler ilk defa Potsdam Konferansı'nda gündeme gel-
miş ve ne İngilizler ne de ABD'liler bu taleplere olumsuz bir tepki vermemiş-
lerdir. Bunda Türkiye'nin savaş yılları boyunca izlediği tarafsızlık politikasının
etkisi olduğu açıktır. Türkiye'yi savaşın başından beri kendi yanlarında sava-
şın içine çekmek isteyen Batılı müttefikler nezdinde bu tutum çok da itibar
görmemiştir. Ancak Sovyetlerin Potsdam Konferansı sonrasında dizginlene-
meyen talepleri ve doğudan Batı'ya uzanan yayılmacı politikası bir süre sonra
Batılı güçlerin ulusal çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştır. Bu gelişme de Tür-
kiye'nin içine itildiği yalnızlıktan çıkarılması ve ABD'nin Türkiye'ye destek ve-
rişini beraberinde getirmiştir. Başka bir ifade ile Batılı müttefikler kendi çıkar-
larının sürekliliği kaygısı onları Sovyetler talepleri karşısında Türkiye'ye sahip
çıkılmak durumunda bırakmıştır. Nitekim Sovyetler 1946 Ağustos'unda talep-
lerini resmen ilettilerinde Türkiye bunları gerginliğe sebep vermeyecek şekilde
reddetmiştir. Ancak Türkiye'nin bu tutumunun ardında bu dönemle beraber
sağladığı ABD desteği ve bunun verdiği cesaret olduğu da açıktır. Ancak yukarı-
da yer verdiğimiz üzere Türkiye'nin savaştan sonra bir süre Sovyetler karşı-
sında yalnız bırakıldığı, özellikle Moskova-Ankara arası yaşanan nota savaşına

kayıtsız kalındığı ve Türkiye'nin bu dönemde tek başına zorlu bir diplomatik mücadele vermek durumunda bırakıldığını unutmamak gerekir.

Bu şekilde ABD zırhlısı Missouri'nin boğazlara demir attığı Nisan 1946'ya kadar SSCB karşısında yalnız kalan Türkiye, 1946 yazında İran'da Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ile Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin ilanından sonra ABD tarafından açıkça desteklenir olmuştur. Hatta Missouri Zırhlısı'nın İstanbul'a gelişi sembolik bir değer ötesinde resmen Moskova Yönetimine verilen gözdağı olmuştur. Bu durum da göstermektedir ki ABD, Stalin'in asıl amacının Türkiye'yi ve Akdeniz'i kontrolüne almak olduğunu çok önceden anlamış ancak bunun için koşulların olgunlaşmasını beklemiştir. Diğer bir deyişle ulusal çıkarların sürekliliği onu bölgenin jeopolitiğinde Türkiye'nin önemini ve vazgeçilmez rolünü görmezden gelmemek durumunda bırakmıştır. Nisan 1946'da ABD'nin Missouri zırhlısını Boğaz'da demirlemesi adeta bir gövde gösterisi iken, Boğazlar statüsünün ancak ABD ile belirlenebileceği mesajı Türkiye'nin yalnızlığının geride kaldığı ve artık arkasında var olan ABD desteğinin somut göstergesi olmuştur. Bunun sonucu ise ABD-Türkiye ilişkileri ivme kazanmış Türkiye kısa bir süre sonra 1947 tarihli Truman Doktrinin çerçevesini çizdiği güvenlik sistemine dâhil edilmiştir.

Denilebilir ki Truman Doktrini bir bakıma Soğuk Savaş'ın resmen ilanıdır. Başkan Truman: *'Dünya iki ideolojik bloka bölündü'* derken, Amerikan halkı arasında 'Kızıl Tehdit' korkusu yayılmakta, ABD, SSCB'yi diğer kutba iterken, kapitalizmi evrensel değer olarak yaymak ve kendi ulusal çıkarlarını gerçekleştirmek amacını da gütmektedir (Sander: 2003: 138). SSCB yayılmasına göz yummak, Yugoslavya, İtalya veya Yunanistan'ın SSCB'nin eline geçmesi Avrupa'nın kaybedilmesi anlamına gelecektir. Türkiye'nin SSCB hegemonyası altına girmesi ise Asya, Afrika, Orta Doğu'ya giden tüm stratejik yollara ve Akdeniz coğrafyasına el konması, bölgede belirgin olarak Sovyet üstünlüğü anlamına gelmiştir. Söz konusu bölgelere askerî yardımların sağlanmasını hedefleyen Truman Doktrini, ABD'nin Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz bölgelerini kendi kontrolü altına alma amacını da içermiştir. Bu maksatla Truman Doktrini Yunanistan'a 350 milyon dolarlık bir askerî yardım öngörmüş, Orta Doğu'da 'özgürlük-sever halkların' desteklenmesi programına sonradan dâhil edilmiş Türkiye'ye ise 100 milyon dolarlık bir askerî teçhizat ve silah yardımı yapmıştır (Malkoç, 2012: 91). Sovyetler için bu durum bir tepki nedeni

olmuş, Türkiye'nin Truman Doktrinine dâhil edilmesi, *'Kuzey Atlantik'e uzak ama SSCB'ye sınırlı bir ülkenin ittifaka katılımı'* olarak yorumlamıştır.

Dış politika rasyonalitesi bağlamında bir ülkenin her şeyden önce kara harbine dönüşme potansiyeli yüksek olan komşu devletlerle çatışma içerisine girmemesi, sınır devletlerle barışçıl ilişkiler sürdürmesi gerekir. Bu bakımdan ortak sınır paylaştığı Sovyetler Birliği'ne karşıt bir askerî ittifak içerisinde yer almak, Türkiye açısından oldukça riskli bir tercih olmuştur. Ancak tersi durumda da Türkiye'nin Sovyet etkisine girmek potansiyelinin yüksek olacağı sık sık dile getirilen görüşler arasında olmuştur. Buna ek olarak II. Dünya Savaşı yılları boyunca telaffuz edilen ve savaş sonrasında daha da çok yükselen Sovyetler Birliği'nin işgaline uğrama paranoyası (Sönmezoğlu, 2010: 221) kamuoyunun Ankara'daki siyasi elitenin bu yöndeki kararına desteğini artırmıştır.

Bu şekilde artan SSCB endişesi Türkiye'yi Batı'ya özelinde de ABD'ye daha da yaklaştırmıştır. Türkiye bu dönemle beraber ABD'nin siyasal ve ekonomik desteğini almak çabasını artırmış, demokratik bir gücün temsil ettiği değerleri benimsemek de bu yeni ilişkinin gereği olmuştur. Çok partili hayata geçiş de bu demokratikleşme sürecinin bir ayağını oluşturmuştur. Nitekim İsmet İnönü daha 12 Ekim 1945 tarihinde ABD senatörü Claude Pepper ile görüşmesinde *'Kendimi TBMM' de muhalefet partisi lideri olarak gördüğümde vazifemi yerine getirmiş olacağım'* (Cufalı, 2004: 21) derken esasında çok partili hayata geçmek konusundaki iradesini açıklamış ancak bu süreçte Batı ile kurulan yeni ilişkilerin etkisini de ortaya koymuştur.

II. Dünya Savaşı Sonrasında Tüm Dünyada Öne Çıkan Demokratikleşme

Savaş sadece Almanya ve müttefiklerine değil aynı zamanda faşizm, otoriter ve baskıcı rejimlere karşı da bir zafer ile sonuçlanmıştır. Bu bağlamda daha erken dönemde yeni düzenin demokrasi üzerine inşa edileceğinin emareleri ortaya çıkmıştır. Nihayetinde demokrasi bu dönemle beraber Avrupa'nın yeniden inşası için temel olarak görülmeye başlanmış, müttefikler demokratik olmayan rejimlere mesafeli duracaklarını, kurulacak yeni düzenin demokrasi üzerine inşa edileceğini daha savaşın sonuna doğru ortaya koymuşlardır. Nitekim Bulgaristan'da gerçekleştirilen seçimleri, yeterince demokratik olmadığı için eleştiren İngiltere, benzer şekilde Avrupa'da var olan ancak halkın irade-

sini tam olarak yansıtmayan seçimler ile başa geçmiş olan hükümetleri de tanımayacaklarını ve bunlarla iş birliği yapmayacaklarını açıklamıştır (Cufalı, 2004: 28). Müttefikler milletlerin iradesini esas aldıklarını bu iradenin muzaffer olması için gerekli desteği vereceklerini açıklamış, bu şekilde hem bölge ülkelerine hem de Türkiye'ye önemli bir mesaj vermişlerdir.

İngiltere Başbakanı Churchill Türkiye'ye savaşa girmesi konusunda ısrar etmeyeceklerini, bunun Türkiye'nin tercihi olduğu belirtmiştir. Ancak aynı Churchill savaşa girmemiş Türkiye'nin savaş sonrası düzende kuvvetli bir varlık ortaya koyamayacağını da ifade ederek, esasında Ankara'ya önemli bir mesaj vermiştir. Açıkçası bu durum Türkiye'nin savaşın sonuna doğru Batı'ya daha fazla yaklaşması, onların değerlerini benimseyerek Batı ile neden bütünleşmesi gerektiği konusunu da özetlemiştir. Zira Türkiye bölgesel ve ulusal çıkarlarını gelecekte eşit bir aktör olarak savunmak ve yeni bir dünya düzeninin inşasında etkin bir aktör olmak istiyor ise bunun yolu Batı değerlerini benimsemek ve bunun gereğini yerine getirmekten geçmektedir. Bu gerçek de kuruluşundan beri rotasını Batıya çevirmiş ve bunun gereğini yerine getirmek iradesindeki Türkiye'yi hem savaş sonrasında kurulan Batı Bloku ile iş birliğini geliştirmek, hem de demokrasinin temel eksikliği olan çok partili sistemin önünü açmak durumunda bırakmıştır.

Bu nedenle kendisine demokratik dünyada yer açmak gayreti içindeki Türkiye için, Milletler Cemiyeti'nin (MC) yerini alacak ve savaş sonrası kalıcı bir barış ve istikrarın teminatı olarak kurulması öngörülen Birleşmiş Milletler (BM) Cemiyetine girebilmek öncelikli bir dış politika hedefi olmuştur. Bu gerçek de bu tercihin bir tesadüf ve düşünülmeden verilmiş hesapsız bir karar olmadığını göstermektedir. Zira Türkiye bu üyeliği savaş sonrası kurulacak dünya düzeninde kendisine yönelik tehditleri bertaraf etmek aynı zamanda söz sahibi bir aktör olarak bölgesel ve uluslararası çıkarlarını savunabileceği bir araç olarak görülmüştür. Başka bir ifade ile BM üyeliğini uluslararası politikadaki yerini sağlamlaştıracak ve rüştünü ispatlayabileceği bir zemin olarak görmüştür.

Türkiye BM'ye üye olmak yönündeki iradesini açıkladığında, İngiltere'nin, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya verdiği cevap bunun ön koşulunun muharip devlet sıfatına sahip olmak olduğu olacaktır. Başka bir ifade ile her kim San Fransisco Konferansı'na katılmak istiyorsa bunun yolu 1 Mart 1945 tari-

hine dek Almanya'ya savaş ilan etmekten geçecektir. Türkiye bu nedenle 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya'ya savaş ilan etmiş ve tarafsızlığı resmen bir tarafa bırakıp muharip devlet sıfatına sahip olmuştur. Türkiye bu şekilde hem İngiltere'nin uzun süredir istediği şekilde savaşa girmiş, aynı zamanda BM Şartı'nı imzalamak suretiyle demokratikleşmek için üzerine düşen her tür sorumluluğu yerine getirmek iradesinde olduğunu göstermiştir. Türkiye'nin BM'nin temel yapısı ve statüsünü belirleyen San Francisco Konferansı'na katılımı BM Şartı'nı imzalaması esasında daha eşitlikçi ve özgürlükçü bir demokratik rejim benimseyeceğinin de teminatı olmuştur (Karpaz, 2015: 229). Aynı zamanda Ankara Yönetimi savaş sonrası düzen şekillenirken de kimlerin yanında yer alacağını da daha o günlerde ortaya koymuştur.

Yalta Konferansı'nda II. Dünya Savaşı sonrası yeni dünya düzeninin inşası müzakere edilmiş ve bu bağlamda yayınlanan bildiri geleceğin demokratik rejimlerde olduğu somut olarak ortaya konulmuştur. Bu nedenle Batı'nın desteğini arayan ve ittifak içinde yer almak isteyen Türkiye'nin Yalta Konferansı ile ilan edilen 'Kurtarılmış Avrupa Deklarasyonu'na altı çizilen demokratikleşme sürecine kayıtsız kalması da düşünülemez. Yalta Konferansı'nda pek çok konu müzakere edilmiş konumuz açısından ise, savaş sonrası dönemde demokrasiye dayanan yeni bir barış düzeni kurmak için çaba sarf edilmiş mevcut bu şans değerlendirilmiştir. Bu nedenle Yalta Konferansı'nda çok sayıda konu tartışılmış ancak meseleler tümüyle çözülememiştir. Bu nedenle üç büyük müttefik ABD, İngiltere ve SSCB arası sorunlu konular zamana bırakılmış öncelikle çözümlü daha kolay olan konular müzakere edilmiştir. Kabul edilen Kurtarılmış Avrupa Deklarasyonu'nda kurulma aşamasındaki BM teşkilatında savaş galiplerinin veto yetkisine sahip olduğu bir Güvenlik Konseyi oluşturulmasına karar verilmiş yine Almanya meselesi değerlendirilmiştir. Buna göre müttefikler Hitler Almanyası'nın koşulsuz teslimiyetine ve ülkenin üç işgal bölgesine bölünmesine, Almanya ve İtalya'da faşizmin tasfiye edilmesine karar verilmiş, yine savaş suçlularının etkin olarak cezalandırılması ve bir uluslararası savaş mahkemesinin kurulması öngörülmüştür. Ayrıca Sovyet Yönetiminin ısrarı ile Almanya'da fabrikaların yıkılması ile Almanya'nın tazminat ödemek durumunda bırakılması karara bağlanmıştır (Sarı, 2015: 7).

Kurtarılmış Avrupa Deklarasyonu'nun ilanı sonrasında Türkiye daha savaş yıllarında bu durumun hassasiyetinin bilinci ile davranmış ve iç politikada

demokratikleşme yönünde birtakım adımlar atmıştır. Özellikle basın ve ifade özgürlüğüne ilişkin otoriter ve baskıcı tutum yumuşamış, 1944 yılında kapatılmış olan dönemin muhalif gazeteleri Vatan, Tasvir-i Efkar ve Tan gazeteleri altı aylık bir suskunluktan sonra tekrar basın hayatında yerlerini alabilmişlerdir. Üstelik bu kararın Mart 1945 tarihli San Francisco Konferansı öncesine denk gelmesi bu durumun tesadüfi değil bilinçli bir tercih olduğunu bir kere daha ortaya koymaktadır. Bu durumu anılarında değerlendiren, basın üzerindeki baskıyı yoğun olarak yaşamış Tan gazetesi sahibi ve yazarı Sabiha Sertel'e göre, '*Batı'nın desteğini arayan İsmet İnönü için demokratikleşme bir zorunluluk olmuş ve bu yöndeki her adım bilinçli atılmıştır.*' (Sertel, 1987: 253). Bu yöndeki bir diğer örnek ise 1921 yılından beri Genel Kurmay Başkanlığı görevini yürüten Fevzi Çakmak'ın emekli edilmesi olmuştur. Bu şekilde siyasette otoriter karakterli ve askerinin siyasi müdahaleden uzak olmasını savunan Fevzi Çakmak'ın emekli edilmesi ile beraber hükûmetin silahlı kuvvetler üzerinde sivil denetim kurmasının da önü açılmış, iç politikada Batı'nın desteğini sağlayacak bir adım daha atılmıştır.

Görüldüğü üzere müttefiklerin savaş sonrası düzen ve kalıcı bir barışın temelini teşkil edecek bir örgüt kurmak kararı, San Francisco Konferansı öncesinde başlamıştır. Bu bağlamda demokrasiye geçmek dahası demokratik devletler arasında kendisine yer açmak isteyen Türkiye'nin bu gelişmelerden etkilenmemesi, bu yönde hareket etmemesi mümkün değildir. Türkiye bu dönemle beraber artık kendisine yakıştırdığı demokratik devlet imajına uygun hareket etmek, bunun gereği olan olumlu bir imajı yaratmak çabası içine girmiştir. Bunun bir göstergesi de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, San Francisco'ya gidecek heyet içinde bulunan Feridun Cemal Erkin'e, '*Amerikalılar çok partili demokrasiye ne zaman geçeceğimizi sorabilirler*' şeklindeki uyarısıdır. Cumhurbaşkanı bu şekilde Türkiye'nin gerekli demokratik reformları gerçekleştirmek istediği ve Atatürk'ün arzu ettiği gibi tam demokrasiyi hayata geçirmek niyetinde olduğunun da işaretini uluslararası kamuoyuna vermek istemiştir, diyebiliriz. Dışişleri Bakanı Hasan Saka da Reuters Ajansına yaptığı açıklamada, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın demokratik karakterine atıfta bulunmuş ve demokratik reformların savaş sonrasında devam edeceğini ifade etmiştir (Cufalı, 2004: 17). Nihayetinde bu süreç sonunda Türkiye 26 Haziran

1945 tarihinde BM Antlaşması'nı imzalamış ve bu şekilde demokrasi yolunda ilerlemek konusundaki iradesinin altını çizmiştir.

Gelişmeler demokratik blok içinde yer almak isteyen ya da Anti-demokratik blokun tehdidine karşı Batı'nın desteğini arayan Türkiye'nin Batı'nın değerleri ve demokrasiye kayıtsız kalmasının mümkün olmadığını göstermiştir. Buna rağmen ABD'nin Türkiye'ye yönelik tutumunun (Yunanistan örneğinin tersine) demokrasiyi teşvik etmekten ziyade ulusal çıkarları ve ideolojik kaygılarının şekillendirdiği strateji gereği olduğu söylenebilir. Yani ABD'nin önceliği Türkiye'nin demokratikleşmesi bu yöndeki eksikliklerini tamamlaması olmamıştır. Nihayetinde dönemin ABD Dışişleri Bakanlığı yardımcısı, ABD yardımlarının bir hedefinin de bölge ülkelerinde demokrasiyi inşa etmek olduğunu ancak asıl olanın Sovyet yayılmasını durdurmak olduğuna işaret etmiştir (Ağaoğlu, 1993: 59). Bu da dış etmenlerin demokratikleşme sürecinde daha ziyade dolaylı bir etkisi olduğu izlenimini yaratmaktadır. İsmet İnönü'nün, '*Amerikalılar değil, millet istiyor*' şeklindeki sözleri de daha o dönemde siyasi elitin toplumdan yükselen birtakım seslere sağır olmadığını ortaya koymaktadır. İktidar adeta birtakım reform kararlarını alırken dış etkenler değil, asıl belirleyici olanın millet iradesi olduğuna işaret etmekte, demokratikleşme sürecinin dışarıdan gelen bir zorlamanın sonucu olmadığı şeklinde kendisini savunmaktadır. Buna karşılık aynı dönemde yavaş yavaş oluşmakta olan siyasi muhalefet ise Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecini dünyadaki genel eğilim ve konjonktür gereği olarak görmüş ve değerlendirmiştir.

İÇ DİNAMİKLER

Türkiye'de demokratikleşme yönündeki iç faktörler esasında daha savaş yılları ve öncesinde oluşmuş, bu dönemden sonra geniş bir toplumsal destek bulmuştur. Bunun ilk işareti henüz savaşın sonuna doğru 1 Kasım 1944 tarihinde açılışı gerçekleşen yeni yasama yılında İsmet İnönü'nün açılış nutkunda Türk Siyasal Sisteminin demokratik parlamenter niteliğine atıf yapışı olmuştur. Bu şekilde dolaylı da olsa birtakım reformlar yapılmasının gereği ortaya konulmuştur. Bunu izleyen süreçte İsmet İnönü rejimin demokratik yanını öne çıkartacak bir dizi önlemin gündeme geleceğini ileri sürmüştü ancak somut bir iyileştirme gerçekleşmemiştir. Ancak 1945 yılında mecliste gündeme gelen Bütçe Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısı etrafında dönen

tartışmalar bu durumun artık belli bir olgunluğa eriştiğini ortaya çıkartmıştır. Ocak 1946 da CHP içinde önemli üç parti içi muhalif isim Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün partiden ihraç edilmeleri, bir süre sonra da Celal Bayar'ın milletvekilliğinden istifa edip partiden ayrılışı adeta bir kırılma noktası olmuştur. Bunu izleyen sürede kurdukları Demokrat Parti (DP) otoriter karakterli olmakla eleştirilen hükûmetten hoşnut olmayan ya da ona kırgın bir kitlenin desteğini almış ve adeta her kesimden muhalifler için bir çekim noktası olmuştur. Ancak çok partili hayata geçiş ve bu şekilde DP'nin iktidara gelişinin önünü açan gelişmelerde İsmet İnönü'nün bizzat başlattığı ekonomik ve siyasal liberalleşme politikasının da etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durum çok ironik gözükse de bu sürece giden koşullara bakmak bir dönemi daha iyi anlamamızda bize yardımcı olacaktır.

Muhalefet Hareketine Zemin Hazırlayan Toplumsal ve Ekonomik Koşullar

Savaşın bitiminde Türkiye ve CHP'nin karşı karşıya kaldığı bir gerçek, İsmet Paşa hükûmetinin halkın gözünde itibar kaybettiği hatta büyük bir çoğunluğun hükûmet ve onun uygulamalarına tepkili olduğudur. Savaş sırasında orduyu beslemek ve donatmak yükümlülüğü ile karşı karşıya kalan hükûmet, bu ihtiyacı Merkez Bankası'na para bastırarak karşılamış, bu ise enflasyonist etkileri beraberinde getirmiştir (Cufalı, 2004: 27). Aynı şekilde fiyat denetimini kurumlaştıran hükûmet, benzer şekilde aşırı kazançları Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi ile dizginlemeye çalışmıştır. Bu şekilde toplumsal bir denge kurmaya çalışmışsa da esasında var olandan çok daha büyük bir hoşnutsuzluğa zemin oluşturmuştur. Enflasyon sayısı 220 bin civarında olan devlet memurlarının satın alma gücü ve yaşam kalitesinde ciddi bir düşüşü beraberinde getirirken, devletin temelini oluşturan koalisyonun en önemli unsurlarından biri olan bürokrasinin rejime olan şüpheli tutumunu da teşvik etmiştir (Cufalı, 2004: 27).

Belirtilmesi gereken bir unsur da çok partili hayata geçiş öncesinde Türkiye'nin hâlâ öngörülen atılımları gerçekleştirmekten uzak olduğu ve henüz çağdaş devletler seviyesine ulaşamadığıdır. Nüfusun büyük bir kısmı kırsal kesimde yaşıyor, köylü nüfus %75 oranında olup, okuryazar oranı ise ancak %30'lardadır. Çağdaş yaşamın gereği olan altyapı, yol, su, elektrik imkânları

henüz çok sınırlı olup elektrikli köy sayısı 1953 yılında ancak 10 adet olacaktır (Zürcher, 2004: 300). Savaşın da etkisiyle ciddi olumsuz bir tablo ortaya çıkaran sosyal ve ekonomik durumu iyileştirmek için savaş bitiminde birtakım önlemler alınmaya çalışılmış, ancak bunlar da yetersiz kalmıştır. Örneğin köylünün çıkarlarını korumak üzere Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuş, mahsullerin fiyatı yüksek tutulup bu şekilde köylü korunmak istenmişse de artan tüketim ve düşen üretim nedeniyle bu hedef gerçekleştirilememiştir. Benzer şekilde Toprak Mahsulleri vergisi de köylü ile CHP arasında var olan uçurumu daha da derinleştirmiştir. Benzer şekilde ormanları korumak adına otlak olarak kullanılan alanlarda sürülerin otlatılmasına izin vermeyen Orman İşletmesinin uygulamaları ve jandarmanın köylü nüfus üzerindeki otoriter tutumu da vatandaşın devlete bakışını etkilemiş ve var olan toplumsal tepkileri daha da yükseltmiştir.

Köylü kesimler dışında yeni yeni varlığını ortaya koymakta olan işçi sınıfı da var olan uygulamalardan hoşnut olmayıp aynı dönemde iktidardan uzaklaşmaya başlamıştır. Özellikle Millî Korunma Kanunu çerçevesinde fazla mesai yaptırılması, mükellefiyet ve istifa hakkının kullanılmasına izin verilmemesi, 1936 yılında kabul edilmesine rağmen İş Kanunu'nda hâlâ grev, toplu sözleşme yapma hürriyeti ve sendikal faaliyetlerde bulunma hakkının görünmezden gelinmesi ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. 1946 yılında bir iyileştirme olmuş ve sendikalaşmaya izin verilmişse de kısa bir süre sonra bunlar komünizm propagandası yaptıkları gerekçesi ile kapatılmışlardır (Ünal, 1994: 22). Bu bağlamda zaten var olan ekonomik yoksulluk bir tür yoksunluğa dönüşmüş, kimsesizlerin kimsesi olduğu iddiasındaki devlet bu kesimi unutmuş, işçilerin durumu daha da kötüleşmiştir.

Geçmişte CHP'ye destek veren tüccar ve sanayi burjuvazisi de bu dönemde parti ile aralarına mesafe koymaya başlamıştır. Bunun nedeni büyük oranda CHP'nin katı devletçi uygulamaları ve bu kesimin CHP'yi özel girişimin gelişmesi önündeki en büyük engel olarak görmesi olmuştur. Bu kesime göre devlet kapitalist gelişme önündeki ayak bağına dönüşmüştür. Hatta bu bağlamda ülkenin Batı'lı demokrasiler ile bütünleşmesi teşvik edilmiş, ülkenin batı değerler sistemine dâhil olması adeta kapitalist gelişme önündeki en büyük engelin ortadan kaldırılmasına hizmet edecek bir araç olarak desteklenmiştir. Bu kesimin Millî Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi ile ciddi bir gelirden mahrum

kalması ise tepkileri daha da yükseltmiştir. Sayısı her geçen gün artan memur sayısı ancak bunların refah oranında giderek artan düşüş, devletin baskıcı uygulamalarından bunalmış aydın kesim de özgürlükçü bir sistemin sözcülüğüne soyunmuştur. Açıkçası toplumun farklı kesimleri ve büyük bir çoğunluğundan bir eşitlik, özgürlük ve adalet feryadının sesi yükselir olmuştur.

Zekeriya Sertel 21 Eylül 1945 tarihli 'Halkın İsteddiği Belli' başlıklı yazısında, halkın bürokrasiden vurgunlardan karaborsadan şikâyetçi olduğunu belirtmiş ve halkın isteklerinin ucuzluk, özgürlük, polis korkusu otorite baskısı olmadan konuşmak, paslanmış bürokrasiye son vermek, halka hizmet eden bir sağlık örgütü olduğunu ifade ederken ülkenin genel beklentisini özetlemiştir. Zekeriya Sertel'e göre 'Sözün kıyası halkın derdi büyüktür. Milletvekillerinin semt semt dolaşıp sabır salık vermeleri bu sonsuz şikâyetleri gidermek için yeterli değildir' (Sertel, 2018: 218). Bunun sonucu ise bu kesimlerin tüm farklılıklarına rağmen kısa zamanda bir araya gelişi ve II. Dünya Savaşı sonrasında geniş tabanlı bir kitle muhalefeti oluşturmaları olmuştur.

Varlık Vergisi

11 Kasım 1942 tarihli Varlık Vergisi Kanunu, savaş ekonomisine bağlı olarak ciddi bir servet birikimine sahip olmuş kesimlerden bu miktarın belli bir kısmının vergilendirilerek toplumda yaşanan ekonomik darboğazının önüne geçmek amacını taşımıştır. Buna ek olarak büyük meblağlara varan devlet harcamalarının bütçede yaratığı boşluk da bu şekilde kapatılmak istenmiştir (Börklüoğlu, 2019: 48).

İfade edildiği gibi Türkiye savaşa girmemiş, savaş dışı kalmak için bir mücadele vermiştir. Buna rağmen savaş kırsal kesimden kentli nüfusa kadar derin etkilerini hissettirmiş, devletin karne, denetim gibi önlemleri yetersiz kaldığı gibi kara borsa artmıştır. Bir tarafta giderek yoksullaşan bir halk yığını diğer tarafta ise harp zengini kesim servet birikimini daha da artırmıştır. Bu durum da özellikle bürokrasi ve kentli nüfusun tepkisini çekerken, üretim eksikliği ve vergi toplanmayışı hükûmeti para basmak durumunda bırakınca enflasyon daha da artmıştır. Söz konusu bu olumsuz durum, azınlıkların bu durumdan yararlanıp servet biriktirdiği şeklinde basının olumsuz propagandası ile birleşince kazanılan servetin vergilendirilmesi daha da çok gündeme gelmiştir. Bu maksatla Maliye Bakanlığı genelgesi ile çalışmalarını başlatan vergi daire-

leri vergi mükelleflerini; M (Müslüman), GM (Gayrimüslim), E (Ecnebi) ve D (Dönme) şeklinde gruplandırmış ve Türk siyasi tarihinde belki de en çok tartışılan bu verginin bir an önce tahsil edilmesi için girişimlerini başlatmıştır.

Kanun tasarısı 11 Kasım 1942 tarihinde meclise sunulmuş ve TBMM vergilendirilmiş servet üzerinden alınacak, görünüşte haklı gerekçelere dayanan, bu tasarıyı onaylamıştır (Seydi, 2010: 265). Bu kanunun tümüyle Şükrü Saraçoğlu'nun girişimi olduğunu savunan kesime göre Varlık Vergisi, gerek uygulanışı gerekse içeriği açısından, dünyadaki örneklerinden tümüyle farklıdır (Akar, 2009: 65). Görünürde amaç devlete kaynak bulmak, piyasadan para çekmek, enflasyonun önüne geçmek, karaborsa ve stokçular ile mücadele gibi görünse de, Varlık Vergisi ile uzun vadede farklı bir amaç taşındığına ilişkin emareler oluşmuştur. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun CHP grup toplantısında sarf ettiği, *'Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı, kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz.'* (Seyit, 2010: 265) şeklindeki sözleri bu kuşkuları teyit etmiştir.

Yasa gereğince vergi mükellefleri, asıl meslekleri olmasa da 1939 yılından itibaren ticaret ile uğraşmış kimseler, büyük çiftçiler, yüksek miktarda gayrimenkul sahiplerinden bir kereliğine mahsus olarak vergi alınması öngörülmüştür. Vergi miktarının il ve ilçelerde oluşturulacak Varlık Vergisi Komisyonlarınca belirlenmesi öngörülmüş olup vergi miktarına itiraz edilmesi mümkün olmamıştır. Takdir edilen vergi miktarını ödemek için vergi mükelleflerine 15 gün müddet verilmiş ayrıca gecikme faizi ödenmesi koşulu ile bu süre 15 gün daha uzatılmıştır. Vergi borcunu ödeyemeyen mükellefler ise Aşkale ve Sivas-Erzurum Demiryolu yapımında çalıştırılmışlardır. Bu şekilde belki de Cumhuriyet tarihinin günümüzde en çok tartışılan uygulamalarından biri hayata geçirilmiştir. Bu durum ise yalnızca belli kesimlerde ciddi bir travma değil, devlet ve demokrasinin varlığına ilişkin ciddi bir güvensizlik ile hayal kırıklığının yükselişini beraberinde getirmiştir.

Görünürde savaş yıllarında elde edilen haksız kazançları vergilendirmek maksatlı bu uygulama öngörülen çerçevenin ötesine geçmiş, servet sahibi olmayan kimseleri de vergi kapsamına alınmıştır. Varlık Vergisinin asıl muhatabı ve ağır yükünü taşıyan gayrimüslim yurttaşlar olmuş, toplam vergi mükellefleri içinde %87'si bu kimselerden oluşmuştur. Müslüman mükelleflerin

toplam sayısı ise ancak toplam vergi mükelleflerinin %7'sini oluşturmuştur (Akar, 2009: 32).

Uygulamanın bu şekilde azınlıklar üzerinde yoğunlaşması bu vergi ile asıl amaçlananın piyasanın Türkler lehine el değiştirmesi olduğu şeklindeki kuşku- ları bir kere daha güçlendirmiştir. Buna rağmen söz konusu bu uygulama dönemin yavaş yavaş oluşmakta olan Millî burjuvazisi için de endişe ve kuş- kuya neden olmuştur. Vergi toplumsal bir huzursuzluğu beraberinde getirir- ken her şeyden önce bürokratların ve ordunun öne çıktığı Kemalist rejimin, burjuvazi için tam anlamıyla bir güvence ve garanti olmadığını göstermiştir (Zürcher, 2009: 305). Sermaye sahibi Müslüman kesim ile iktidar arası mevcut uçurum bu şekilde derinleşirken, gayrimüslim azınlıkta ise hâlâ devletin eşit yurttaşları olarak görülmedikleri ve her an feda edilebilecek birer 'öteki' olma- ya devam ettikleri yönündeki his daha da güçlenmiştir.

Bu şekilde toplumun bu değişik kesimlerinde var olan tehdit algısı güçle- nirken, buna ek olarak varlığını partinin varlığı ile eş değer gören burjuvazi ile iktidar arası ittifaka da gölge düşürmüştür. Millî bir burjuvazinin gelişmesi İttihat ve Terakki döneminden beri desteklenen bir olgu olmuş, Cumhuriyetin ilanı sonrasında da bu kesim ile iktidara sıkı bir destek vermiştir. Bu kesim za- manla güçlenip ayrıcalıkları artıkça kendisini yaratan rejimle yolunu ayırmayı tercih etmiştir. Bu nedenle Varlık Vergisi rejime bağımlı ve siyasal açıdan zayıf bir konumda olmak istemeyen bir sınıfın iktidar ile yolunu ayırması sürecini hızlandırmıştır. Sonuç itibarıyla verginin aşılacağı güvensizlik iktidarın ciddi bir destekten yoksun kalmasına sebep olmuştur. Bu nedenle hükûmet birta- kum demokratik reformları gerçekleştirmek ve bu şekilde desteğini kaybettiği kesimleri de yeniden kazanmak yollarını aramak durumunda kalmıştır.

Toprak Mahsulleri Vergisi

Varlık Vergisini izleyen sürede tartışma konusu olan bir diğer uygulama 7 Haziran 1943 tarihli Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu olmuştur. Verginin amacı, 'ekonomik zorlukların toplumda dengeli bir biçimde paylaştırılabilmesi için maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınması' şeklinde açıklanmıştır (Seydi, 2010: 262). Bu hâli ile vergi ile adeta savaş şartlarını kendi çıkarları lehine kullanan kesim vergilendirilmek

istenmiş gibi gözüксе de verginin asıl yükünü çeken toplumun büyük kesimini oluşturan köylü nüfus olmuştur.

Büyük toprak sahiplerinin I. Dünya Savaşı'ndan beri, Jön Türk koalisyonunun önemli bir parçasını oluşturduğuna dikkat çeken Erich Jan Zürcher'a göre, hükûmetin II. Dünya Savaşı yıllarında enflasyonla mücadele bağlamındaki politikaları bu koalisyonun bozulmasını beraberinde getirmiştir (Zürcher, 2009: 305).Başta toprak ürünlerinin suni şekilde fiyatlandırılması ile başlayan bu uçurum Toprak Mahsulleri Vergileri ile derinleşmiş, nihayetinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ise tam bir kırılma noktası olmuştur. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu İsmet Paşa tarafından şiddetle desteklenirken, bu gelişme Türk siyasetinde demokratikleşme sürecinin öne çıkan muhalefet partisinin de doğumuna ebelik etmiştir. Denilebilir ki Toprak Mahsulleri Vergisi toplumun önemli üreten sınıfı köylü ve çiftçi ile CHP arasındaki uçurumu derinleştirmiş, bu şekilde devlete karşı ciddi bir başka güvensizliğin yükselişini teşvik etmiştir. Söz konusu vergi toprak ürünlerinin %8'i oranında uygulanacak ancak burada asıl tepki çeken verginin toprak ürünlerinin henüz hasadı yapılamadan çok önce takdir edilmiş olmasıdır. Bu durum da zaten ektiği üründen tatmin edici bir gelir elde edemeyen köylü nüfusun zararını daha da artırmıştır. Nihayetinde vergi, yeterli vergi toplanamadığı gerekçesi ile 1944 yılında artırılarak %10'a çıkarılmış bu durum köylünün sırtındaki yükü daha da ağırlaştırmıştır (İnce, 2009: 127). Ancak konumuz açısından asıl önemli olan bu tepkinin meclise de yansması ve verginin artırılmasını öngören oylamalara 170 milletvekilinin karşı çıkıp oylamaya katılmaması olmuştur. Bu durum da, Toprak Mahsulleri Vergisi çerçevesinde, erken dönemde parti içi bir muhalefetin oluşmakta olduğunun göstergesi olmuştur.

Açıkçası toplumda partiye yönelik var olan hoşnutsuzluk Toprak Mahsulleri Vergisi ile daha da somut olarak ortaya çıkmış, bu durumdan memnun olmayan köylü nüfus için muhalefet güvenilecek yeni bir dal olmuştur. Toprak Mahsulleri Vergisi 1946 tarihinde kaldırılmış olsa da o güne dek duruma sessiz kalan köylüler tepkilerini çok partili hayata geçişte ortaya koymuşlar ve CHP'ye olan kırınglıklarını sandığa yansıtmışlardır. 1946 seçimleri öncesinde Celal Bayar'a dert yanan ve ürünün tamamını Toprak Mahsulleri Ofisine verdiği hâlde vergi mağduru olduğunu, devlete vergi borcunu öküzüne sattığı hâlde ödemekte zorlandığını ifade eden köylü nüfusun varlığı dikkat çekici-

dir (Cufalı, 2004: 25). Devlet karşısındaki çaresizlik ve hayal kırıklığını açıkça özetleyen bu durum aynı zamanda muhalefet partisinin oluşmakta olan geniş tabanı hakkında da fikir vermektedir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Ocak 1945'te gündeme getirilen ve 15 Mayıs 1945'te Meclis içinde derin tartışmalara sebep veren Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu döneme damgasını vuran ve yeni bir döneme giden kapıyı aralayan düzenleme olmuştur. Tasarının amacı topraksız olan kesimlere ve toprağı yetmeyen köylüye yeterince toprak verilmesidir. Söz konusu dönemde Türkiye küçük çiftçilerden oluşan bir köylü ulusudur ve toprak sahipliğinin %99.75'i arazisi 500 dönümden az olan küçük çiftçiler iken, arazisi 5000 dönümden büyük olan toprak sahibi ancak %0.01 oranındadır. Buna karşılık çiftçilerin büyük bir kısmı ise 500 dönümden de daha az arazi üzerinde hayatlarını geçindirmektedir (Zürcher, 2009: 309).

Söz konusu dönemde büyük arazi mülkleri başta devlet, daha sonra ise özel kesim elindedir. Bu arazilere sahip olanların büyük kesiminin yaşam biçimi toprağına bağılı olarak şekillenmeyip, arazilerin büyük kısmı boş durmaktadır. Oysa geçimi toprağına bağılı olanlar, geniş bir topraksız köylü kitlesinden oluşmaktadır. Bunların ya hiç toprağı yoktur ya da var olan toprak yeterli ölçüde değildir. İşlenen arazinin tahminen 13.465.000 hektarı tarla iken bunun 1.225.315 hektarı da bağı bahçe arazisidir (İnce, 2009: 41). Ailelerin büyük bir kısmı iptidai bir yaşam sürüp yaklaşık 3 milyon köylü ailesinin yeterli ekilebilir toprağı nerdeyse yoktur. Bu durum da pek çok küçük çiftçi ailesini düşük bir yaşam standardı ile ortakçı ve ırgat hâline getirmiştir. Ortakçıların tohum ve tarım aletleri büyük çiftçiler ya da kentlilerce sağlanıyor buna karşılık ise ürünün 1/4 ila 1/2'lik kısmı bu kimselerin eline geçiyordu. Bu vaziyet zaten zor koşullarda yaşayan Türk çiftçisini daha da ağır bir sömürü ilişkisi ile karşı karşıya bırakmıştır (İnce, 2009: 41) .

Bu durum göz önünde bulundurularak 15 Mayıs 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Mecliste tartışmaya açılmıştır. Kanuna göre kullanılmayan devlet arazileri, sahibi belli olmayan araziler, dinî vakıf arazileri ile mülkiyeti 500 dönümden fazla olan çiftçilerden istimlak edilecek araziler toprağı olmayan köylülere verilecektir. Yine kanununun 17. maddesine göre nüfus yoğunluğu çok olan bölgelerde 200 dönümden daha fazla arazi olan çiftçilerin arazilerinin

dörtte üçüne kadarı kamulaştırılacaktır. Ayrıca köylülere 20 yıllık faizsiz borç verilmesi de öngörülmüştür. Bu şekilde Türk çiftçisi arasındaki eşitsizlik ortadan kaldırılmak ve toplumsal bir düzen inşa edilmek istenmiştir.

Oysa bu yasa etrafında dönen tartışmalar hükûmete yönelik tepkileri artırmış, geniş toprak sahibi milletvekillerinin de ciddi tepkisini çekmiştir. Bunun sonucunda hükûmet, ilerleyen bölümlerde değinileceği üzere, ilk defa mecliste ciddi bir parti içi muhalefet ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun bir diğer sonucu ise büyük toprak sahibi kesimlerin o güne dek bir şekilde destekledikleri parti ve iktidar ile yollarını ayırmak kararı olmuştur. Bu şekilde iktidar bir kere daha o güne dek kendisini destekleyen önemli bir nüfusun desteğini kaybetmek riski ile karşı karşıya kalmış, taraflar arası zımni sözleşme çözülmeye başlamıştır.

Basın Üzerindeki Denetim

Türkiye'de savaşın başlangıcı ile sıkıyönetim ilan edilmiş bu durum basın üzerinde ciddi bir baskı uygulanmasını beraberinde getirmiştir. 22 Mayıs 1940'ta kabul edilen Örfî İdare Kanunu'na göre sıkıyönetim uygulanan illerde basın konusunda sıkıyönetim komutanları yetkili kılınmıştır. Bu şekilde gazete çıkarmak hükûmet kontrolünde olup, matbuat kanunu gereği ülkenin genel politikalarına aykırı yayın yapan yayın organlarının kapatılması uygun görülmüştür. Bunu izleyen 20 Kasım 1940'ta altı ilde sıkıyönetim daha da artırılmış İstanbul dâhil bu illerde basına konan denetim daha da sıkı hâle getirilmiştir. Üstelik basın üzerinde devlet denetimi gazete kapatmakla sınırlı kalmamıştır.

Dönemin büyük gazete sahipleri milletvekili de olduklarından CHP tüzüğünde gazete sahiplerinin parti prensiplerine bağlı ve uygun hareket edecekleri ve görüş birliği sağlanması için önlemler alınmıştır. Basın üzerinde yine Matbuat Umum Müdürlüğü vasıtası ile zaten var olan denetim daha da etkin hâle getirilmiş, iç ve dış politika konusunda her türlü yayın etkin bir sansüre tabi kalmıştır. Aksi durumda zaten gazetelerin kaderi kapanmak olmuştur (Sertel, 2015: 112).

Görüldüğü üzere hükûmet, dönemin basın organları üzerinde etkin bir tahakküm kurmuştur. CHP'nin resmî yayın organı *Ulus'ta* Falih Rıfkı Atay, Almanya-İtalya yönünde yazılar kaleme alırken aynı gazetede Ahmet Şükrü Esmer müttefikler yönünde yazılar yazmış bu şekilde bir denge kurulmaya çalışılmıştır. *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkâr* Almanya taraftarı iken İkdâm, Ak-

şam ve Vakit gazetelerinde müttefikleri destekleyen yazılar yayınlamıştır. Buna karşılık dönemin öne çıkan muhalif gazetesi Zekeriya ve Sabiha Sertel çiftinin *Tan Gazetesi* ise tümüyle faşizm karşıtı ve müttefik yanlısı bir yayın politika izlemiş, Hüseyin Cahit Yalçın *Yeni Sabah*'ta yayınlanan yazıları nedeniyle Almanların tepkisine sebep olmuştur (Çaylak, Nişancı, 2009: 321). Ancak basın savaşın seyrine bağlı olarak değişik bir tutum ortaya koymuştur. Basın 1939-41 arasında müttefiklere sempati ile yaklaşmış 1941 de Almanların Türkiye sınırına dayanması ile söylem değiştirmiş 1942 sonrasında ise iki tarafı dengeleme gayreti içinde olmuştur. Nihayetinde 1944 yılında savaşın seyri belli olunca müttefik yayınlar artmıştır. Burada dikkat çekici olan sav basının bu şekilde hareket edişinin yani izlediği yayın politikasının hükümet tarafından şekillendirildiği her gazeteye hükümet tarafından bir rol verildiğidir.

Bu kısmen kabul edilebilir olsa da özellikle dönemin öne çıkan muhalif kalemlerinin aktardıkları tümünden hükümet güdümünde hareket eden bir basının varlığından söz etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Özellikle savaş sonrası dönemde basına konan sansür ve baskı bu konunun savaş sonrası dönemde önemli bir tartışma olduğuna işaret etmektedir. Zekeriya Sertel'in 19 Haziran 1945 tarihli ve 'Biz Ne İstiyoruz' başlıklı yazısı bu durumu özetlemektedir. Sertel söz konusu yazıda '*Atlantik Yasası hükümlerini de kabul etmişizdir. Çünkü BM'le aramızdaki ortak bağ bu yasadır. Atlantik Yasasının 6. maddesi de BM'den her birini sosyal güvenliği, ihtiyaç özgürlüğünü sağlamak taahhüdü altına sokmuştur. Anayasanın ve Atlantik Yasası'nın hükümlerine uymak demek, yurttaşın insanlık haklarını tanımak, özgür insanların yaşadığı, demokrat, ileri bir Türkiye yaratmak demektir*' (Sertel, 2018: 222) şeklinde yazmaktadır.

Basın için özgürlük yolundaki en büyük engel ise dönemin Basın Kanunu'dur. Basın Kanunu'nun 50. maddesine göre, 'memleketin genel politikasına dokunacak yayından ötürü, İcra Vekilleri Heyeti'nin kararıyla gazete ve dergiler geçici olarak kapatılabilecektir.' Zekeriya Sertel'e göre hükümete söz ve düşünce özgürlüğünü keyfi bir biçimde sınırlandırmak yetkisi veren bu madde o dönem Türkiye'de basın üzerindeki yoğun baskıyı ortaya koymakta, tam bir basın özgürlüğü olmadığını göstermektedir (Sertel, 2018: 220).

Görüldüğü üzere bu dönemde basın ve aydın kendisi üzerinde büyük baskı hissetmekte, bu durum da bir kere daha iktidar ve siyasal sisteme yönelik var olan hayal kırıklığını kamçulamıştır.

Demokratikleşme Sürecinde İsmet İnönü'nün Rolü

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız gelişmeler toplumda derin bir travmayı beraberinde getirmiş, aynı zamanda CHP ve tek parti sistemine yönelik tepkileri artırmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki savaş sonrasında Tek Parti Yönetimine yönelik tepkinin karşı devrimi tetikleyebileceği endişesi demokratikleşme ve çok partili hayata geçiş sürecini hızlandırmıştır. Demokrasiye geçiş yukarıda da görüldüğü üzere her ne kadar farklı iç ve dış dinamiklerin etkisinde olgunlaşan bir çevrenin ürünü olsa da bunlara ek olarak İsmet İnönü'nün kişisel girişimlerini göz ardı etmemekte fayda vardır. Nihayetinde parti içinden ve dışından gelen tehditlere karşı bu görüşe sahip çıkan ve onu hayata geçiren kişinin İsmet İnönü olduğunu unutmamak gerekir.

Bir görüşe göre İsmet İnönü başından beri Türkiye'de çok partili hayata geçişi savunmuş ve II. Dünya Savaşı öncesinde bu yönde somut adımlar atmıştır. Bu görüşü savunan kesime göre savaş başlamadan önce İstanbul Üniversitesinin 6 Mart 1939 tarihli açılış töreninde gerçekleştirdiği konuşmada bu yöndeki görüşlerini somut olarak ortaya koymuştur (Cufalı, 2004: 33). Söz konusu konuşmada CHP'nin Başkanlık Divanı ve taşra teşkilatları arasındaki bağın geliştirilmesi gerektiğini savunan İsmet İnönü'nün konuşması bu görüşü savunan kesime göre demokratikleşme yönündeki iradenin ilk önemli göstergesi olmuştur. Haldun Derin, Sabahaddin Selek, Metin Toker gibi isimlere göre bu konuşma ve içeriği çok partili hayata geçişe yönelik bir irade beyanı iken, Mustafa Cufalı'ya göre bu konuşmada söz konusu olan çok partili hayata geçiş talebi değil parti içinde bir düzenleme yapmak isteğidir (Cufalı, 2004: 42). İsmet İnönü söz konusu bu konuşmada CHP ve Halkevlerinin önemine değinmiş bunun ötesinde milletvekilleri adaylarının belirlenmesi konusunda bazı hususlara dikkat çekmiştir. Parti içinde milletvekili adayları belirlenirken o güne dek dikkate alınmayan taşranın da görüşlerinin alınması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu hâli ile de bu konuşma ve burada sergilenen iradenin bir demokratikleşme adımı olmaktan çok parti içi demokratikleşme, dahası parti içi iyileştirme olduğunu söylemek daha doğrudur.

Milletvekili olacak adayların halktan kopuk olmaması aksine onlara daha yakın olması gerektiğinin öne çıkarıldığı bu konuşmada, esasında parti ve halk arasında açılan mesafenin kapatılması öngörülmektedir. Adayların seçmen ve halk ile daha yakın bir ilişkiye girmesi gerektiği, genel merkez ve taşra teşki-

latı arasında daha sıkı bir iş birliği oluşturulması gereğine de işaret edilmiştir. Bu bağlamda 1930'lu yılların ikinci yarısında giderek derinleşen parti ve halk arası uçurumu bertaraf etmek ve halk nezdinde partinin düşen itibarını yeniden kazanmanın asıl amaç olduğunu söylemek de mümkündür. Başka bir ifade ile halktan kopmuş olan partiyi yeniden halk ile bütünleştirmek amacı güdülmüştür. Üstelik ciddi ve radikal bir dönüşüm sürecinde olan Türkiye'de, önceki tecrübelerin de ortaya koyduğu üzere, çok partili hayata geçiş, gerekli ama dikkatle gerçekleştirilmesi gereken bir reform olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle yaygın görüş; şayet muhalefet vasıtası ile bir iyileştirme olacaksa da bu parti dışı değil parti içi muhalefet olmalıdır. Bu şekilde zamanla parti içi bir muhalefet düşüncesi olgunluğa erişirken CHP içinde müstakil grup kurulması ile bu düşünce de gerçekleştirilmiştir. Yani ilk aşamada muhalif bir partiye geçit verilmemiş ancak parti içi muhalefete izin vermek suretiyle demokratik bir görünüm oluşturulmaya çalışılmıştır.

Buna rağmen bu durumun İsmet İnönü'nün mutlak olarak çok partili hayat ve bir muhalefet partisi kurulmasına karşı olduğu şeklinde okunmaması gerekir. Zira Meşrutiyetten beri çok partili bir siyasi geleneğe sahip olan Türk siyasi eliti de bunun öneminin bilincindedir. Buradaki asıl soru, bu adımın ne zaman atılması gerektiği ve bunun için uygun koşulların oluşup oluşmadığıdır? Başka bir ifade ile İsmet İnönü çok partili hayat ve demokratik atılımlara karşı değildir. O, bu konuda acele edilmesi ve kontrol dışı bir sürece girilmesine karşı çıkmıştır. Nihayetinde CHP'nin 1939 yılında gerçekleştirilen 5. Kurultayında sözü geçen müstakil grup kurulmuş bu şekilde de parti içi bir muhalif grubun oluşmasına izin verilmiştir. Müstakil grubun CHP toplantılarına katılması mümkün olmuş ancak bu toplantılarda görüş beyan etmeyecek ve oylamalara katılmayacaktır. Buna karşılık müstakil grup üyelerinin meclis toplantılarına katılmasına ve burada oy kullanmalarına ise izin verilmiştir. Hükûmet içinde yer almaları mümkün olmayan müstakil grup milletvekilleri bu şekilde hükûmete muhalefet edecektir. Müstakil grup üyelerini CHP Büyük Kurultay seçse de boşalan üyeleri CHP Genel Başkanı tarafından atanacak olması bir kere daha burada tasarlanmış sınırları belirlenmiş kontrollü bir muhalif oluşum yaratılmak istendiğini ortaya koymaktadır.

Buna rağmen Batı'da aynı dönemde tek partiler ve totaliter liderliğin çoğunlukta olduğu II. Dünya Savaşı öncesi dönemde Millî Şef müessesesine

rağmen parti içinde muhalefete izin verilmesi ve bu şekilde kontrollü de olsa demokratik bir adım atılması uzun vadede demokrasi ve çok partili hayata tümünden mesafeli olmayan bir duruşu da sergilemektedir. Başka bir ifade ile bu tecrübe bize söz konusu olan demokratikleşme vasıtası ile sistem değişikliği de olsa bunun yukarıdan aşağıya uygun görüldüğü zaman gerçekleştirileceğini göstermektedir.

Aynı dönemde seçimlerin tek dereceli yapılması gerektiği yönündeki birtakım taleplere kulak verilmemesi de, henüz uygun vaktin gelmediği görüşünün ağırlıkta olduğunu ortaya koymuştur. Belirtilmesi gereken bir husus, bu yaklaşımın yalnız İsmet İnönü değil partide bir çoğunluğun görüşü olduğudur. Üstelik Sovyet tehdidinin giderek yükseldiği bu dönemde parti devlet bütünlüğünün bozulmaması her şeyden ulusal çıkarların gereği olarak görülmüştür.

Tek Partili Hayattan Çok Partili Hayata Geçiş

Yukarıda değindiğimiz üzere 1945 sonrasında Türkiye'de çok yoğun olarak hissedilen SSCB tehdidi bu şekilde Türkiye'nin Batı'ya yaklaşması sürecine ivme kazandırmıştır. Bu bağlamda savaş sonrasında otoriter yönetimleri terk edip demokrasiyi yeniden tesis eden Batı gibi Türkiye de çok partili hayata beklenenden daha erken geçiş kararı almıştır. Bu karar da hem savaş sonrası yeni güç dengesi içinde yer almak hem de BM üyesi olmanın gereği olmuştur. Nihayetinde BM Şartı'nı imzalaması ile Türkiye demokratik prensipleri benimseyip bunların gereği olan demokratik özgür ve eşitlikçi bir rejime geçeceğini de teyit etmiş olur. Nihayetinde savaş sonrasında San Francisco'ya giden heyet de *'Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin siyasi bakımdan modern demokrasi yolunda ilerlediğini ve her türlü demokratik akımın gelişimine izin verileceğini'* açıkça beyan etmiştir (Çaylak, Nişancı, 2010: 307).

Kısaca yer verdiğimiz gelişmelerin de ortaya koyduğu üzere çok partili hayata geçiş yalnız dış dinamikler ile açıklamak Türkiye'de o dönem yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeleri görmezden gelmek anlamına gelecektir. Buna rağmen savaş sonrasında Türk Dış Politikası giderek daha çok Batı etkisine girmiş bu durum ise gerek egemen ideoloji ve tarih anlayışı, gerekse diplomasi ve iç politikadaki değişimleri beraberinde getirmiştir (Çaylak, Nişancı, 2010: 308). Buna rağmen Meşrutiyet Dönemi ile beraber Türkiye'de demokrasi ve çok partili siyasal sistem için gerekli tarihi arka planını temeli de atılmıştır.

Bu nedenle 1946'ya giden sürecin esasında 1908 ile başladığını ileri süren Tarık Zafer Tunaya'ya göre çok partili hayatın köklerini 1908 de aramak gerekmektedir. Zira Türk siyasal hayatının belirgin bir karakteristiği; sıkı ve baskıcı bir rejimin her defasında beraberinde daha etkili bir muhalefeti getirmiş olmasıdır. Tarık Zafer Tunaya'ya göre 1946'ya giden süreç de böyle olmuş ancak CHP bu muhalefeti kanalize edemeyerek kendi sonunu hazırlamıştır (Tunaya, 1992: 25). Savaş yılları boyunca alınan birtakım sosyal, ekonomik ve siyasal önlem beraberinde giderek daha büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemle beraber yükselen devlet-halk arası uçurum, tepeden inmece bir çağdaşlaşma programı ile beraber başta kırsal ve gelenekçi nüfus olmak üzere toplumun kendisini dışlanmış gören kesimin tepkisini artırmıştır. Bu şekilde rejimin baskısından bunalmış geniş kesimler genel ve türdeş olmayan bir muhalefet dahası bir kitle muhalefetine temelini oluşturmuştur. İktidar karşısında adeta bir bloka dönen bu muhalefet daha sonra farklı kesimlerden gelip farklı ilke ve politikaları da savunsalar Demokrat Parti içinde bir araya gelmişlerdir.

Dörtlü Takrir verilmesinden önce CHP içinde ve dışında yeni bir parti kurulması telaffuz edilmiştir. Yönetici seçkinler arasında giderek taraf bulan düşüncenin öne çıkan ismi Atatürk dönemi Dışişleri Bakanları'ndan Tevfik Rüştü Aras olmuştur. Bu dönemde CHP içinde Atatürk taraftarları ve İnönü taraftarları şeklinde bir gruplaşma olduğu, Tevfik Rüştü Aras, Şükrü Kaya ve Celal Bayar ilk grupta yer alırken, Refik Saydam, Saffet Arıkan, Nevzat Tandoğan ise ikinci grup içinde yer almaktadır (Çaylak, Nişancı, 2010: 309). Buna karşılık İnönü'nün çok partili hayata geçerken CHP karşısında kurulacak muhalefet partisinin Celal Bayar'ın liderliğinde kurulmasını tercih ettiği de ileri sürülmüştür. Bu görüşü savunan kesime göre İnönü ile Celal Bayar, ekonomik ve mali konularda farklı düşünmekte ancak Atatürk ve Cumhuriyet'in temelleri konusunda derin bir fikir birliği içindedirler (Toker, 2000: 52).

Ancak bu görüşe karşı çıkan kesime göre, Celal Bayar parti içi muhalefette etkin bir kişilik de olsa ilk aşamada yeni bir parti kurmak ve İsmet İnönü'nün karşısında yer almak taraftarı olmamıştır. Hatta Dörtlü Takrir verilirken amaç yeni bir siyasal parti kurmak değil CHP içinde muhalefet yapmak ve parti için de demokrasinin inşa edilmesi olmuştur. Yeni bir parti kurulmasına giden yol ise Dörtlü Takrir'in reddedilmesi ve takrire yönelik ağır eleştiriler sonrası-

da olmuştur. Ancak bu dönemle beraber Celal Bayar muhalif ve sol görüşleri ile bilinen Zekeriya Sertel, Cami Baykurt ve Tevfik Rüştü Aras ile de temasta olmuştur. Hatta DP kurulmadan önce hem kendisi hem de Adnan Menderes, Zekeriya-Sabiha Sertel çiftinin *Görüşler Dergisinde* yazı yazmak vaadinde bulunmuşlardır (Sertel, 1987: 324). Söz konusu bu girişimlerde öncü şahsiyet Tevfik Rüştü Aras'tır. Zekeriya Sertel bu konuda daha da somut iddialarda bulunmakta ve DP'nin fikir babalarının Tevfik Rüştü Aras ve kendisi olduğunu, DP'nin temellerinin Aras, Bayar, Menderes ve kendisinin uzun süren müzakerelerinin sonunda gerçekleştiğini ileri sürmüştür (Sertel, 2015: 123). Buna rağmen Dörtlü Takriri veren Celal Bayar, Adnan Menderes zamanla bu kişiler ile yollarını ayırmışlardır. Bunun sebebi ise Serteller ve onların çıkardığı *Görüşler Dergisi* ile *Tan Gazetesinde* komünizm propagandası yapıldığı iddiası olmuştur. Kurulacak muhalefet partisinde komünist ya da Cumhuriyetin kurucu değerlerini sorgulayacak kişilere yer verilmemesi yine İsmet İnönü'nün bu yöndeki hassasiyetine bağlanmış, Celal Bayar ve yandaşları da bu hassasiyeti dikkate almışlardır. Nihayetinde Adnan Menderes Fuat Köprülü ve Refik Koraltan ile beraber DP'yi kuran Celal Bayar bu şekilde hem sağ hem sol aşırı uçlara yer vermeyen bir muhalefet partisi kurmuşlar ve demokrasinin gereğini yerine getirmişlerdir. Bu durum da Türkiye'de demokratikleşme sürecinde iç ve dış politik etkenlerin bir kere daha iç içe geçtiği gerçeğini karşımıza çıkartmaktadır.

SONUÇ

Türkiye'de II. Dünya Savaşı sonrasında giderek hız kazanan demokratikleşme süreci ve onun türevi olan çok partili hayata geçişte hangi etmenlerin daha çok etkili olduğu günümüzde hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Çalışma boyu yer verdiğimiz üzere bir kesim bu süreçte asıl etkili olanın tek parti ve onun tutumundan bunalmış halkın iç tepkisi olduğunu savunmaktadır. Bir diğer kesim demokratikleşmenin dış etkenlerin bir sonucu olduğu ve Batılı müttefikler böyle olmasını uygun gördüğü için gerçekleştiğini savunmaktadır.

İç dinamiklerin asıl itici güç olduğunu savunanlara göre II. Dünya Savaşı sonrasında tüm dünyada demokratikleşme konusunda bir genel eğilim olmuştur. Ancak bu yönde doğrudan Türkiye ve İsmet İnönü'ye dış kaynaklı baskı gerçekleşmemiştir. Onlara göre Batı ile ittifak kurmanın şartı demokra-

tikleşme ve çok partili hayata geçiş olmamıştır. Karşı görüşe göre ise uluslararası sistemdeki konjonktür değişikliği bozulan güç dengesi sonrasında Türkiye'nin iki güç merkezi arasında sıkışmış konumu Türk siyasi eliti ve politika inşasında söz sahibi kesimin bu kararı hayata geçirmesinde itici güç olmuştur. Nihayetinde zaten bu yönde bir arayış içinde olan İsmet İnönü savaş sırasında San Francisco Konferansı sonrasında doğru zamanın geldiği yönünde ikna olmuştur.

Çalışma boyu özetlemeye çalıştığımız gelişmeler bize II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeleri yalnızca devlet merkezli açıklamaya çalışmanın giderek güçleştiğini göstermektedir. Devletler arasında siyasal sınırların öneminin giderek azaldığı bu yeni dönemde artık iç ve dış politika arası ayırım da giderek ortadan kalkmaya başlamıştır. Dış politika-iç politika arası bağların eskiye oranla çok daha güçlendiği, hatta iç içe geçerek birbirine etki edışı 'karşılıklı bağımlılık' olarak özetleyebileceğimiz durumu kaçınılmaz kılmıştır. Bu dönemle beraber tüm dünyada karşımıza çıkan bu gerçek özelinde Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde de kendisini göstermiştir.

Burada asıl doğru olan iç etken mi dış etkenlerin mi daha etkili olduğuna odaklanmak yerine her ikisinin de bu sürece tesir ettiği ve bunların birbiri ile iç içe geçtiğini görebilmektir. Çünkü özellikle iç politika dış politika ayırımının giderek ortadan kalktığı ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin her yönü ile yükseldiği II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bu süreci etmenlerden yalnız biri ile açıklamak yanıltıcı olacaktır. Asıl olan bu etmenlerin birbirinden bağımsız olmadıkları, bunların iç içe geçip birbirlerini tetiklediği hatta tamamladığıdır. Zaten savaş sonrası yeni dünya düzeni demokratik değerler üzerine inşa edilirken bu düzen ile giderek daha sıkı bir iş birliği içinde olmak iradesindeki Türkiye'nin demokratikleşmeye kayıtsız kalması düşünülemezdi. Bu nedenle rejime yönelik yükselen hayal kırıklığı, yokluk ve yoksunluk, tepkili bir kamuyu, iç ve dış etmenleri iyi okuyan bir muhalefetin oluşumuna zemin yaratmıştır. Öte tarafta ise klasik güç dengesinin yıkılması ve onun yerini alan iki kutuplu dünyanın Türkiye'yi karşı karşıya bıraktığı olası Sovyet tehlikesi, onu bertaraf etmek isteyen iktidarı, gereksinim duyduğu Batı desteğini aramaya sevk etmiştir. Bu şekilde de içinde yer almaya çalıştığı yeni dünya düzeninde kendisine kalıcı ve sağlam bir yer bulmaya çalışırken bu yeni rol ve demokratik kimliğin gereği olarak da bir şekilde muhalefetin önünü açmıştır.

Sovyetlerin artan baskısı ve buna karşılık Batı'nın desteğine duyulan ihtiyaç adeta uygun zamanın geldiğini göstermiştir. Esasında burada söz konusu olan uygun zaman değil devletin bu durumu uygun görmüş olmasıdır. Bu her şeyden önce Batı'nın sempatisini artıracak araçlardan biri olarak görülmüştür. Nasıl ki Türkiye'nin savaşa katılıp katılmaması müttefikler nezdinde ona yönelik bakışı etkilediyse aynı şekilde demokratik adımlar atmak konusundaki çabası da onun itibarını da o derece yükseltecektir anlayışı da bir şekilde etkin olmuştur. Bu nedenle bu sürecin bir an önce başlatılması ulusal çıkarların gereği olarak görülmüştür.

Gelişmelerin gösterdiği gibi söz konusu demokratikleşme süreci devlet eliyle başlatılmıştır. Türk kamuoyunun bu yönde ne bir talebi olmuş ne de henüz demokrasiyi talep edebilecek geniş bir kamuoyu oluşmamıştır. Bu hâli ile İsmet İnönü demokratikleşme sürecine sahip çıksa da halkı ilgilendiren sistem değişikliği halka rağmen gerçekleşmiş, onun fikri alınmamıştır. Esasında bu şekilde iki önemli meselenin bilincine varıldığı söylenebilir. Bunlardan ilki Batı ile yakınlaşma ve müttefik olmak sürecinin onlardan biri olmak yani onların değer ve normlarını benimsemekten geçtiğidir. Bu nedenle bu sürece devlet eliyle hız kazandırılmıştır. İkincisi ise parti ile halk arasında giderek derinleşen bir uçurum olduğu ve buna çözüm bulunması gerektiğidir. Halkın bu şekilde rejim ve devlete yabancılaşması devam ettikçe bu hem partinin hem de devrimlerin geleceğini tehdit edecektir. Bu nedenle demokrasinin önünü açmak, muhalefet yolu ile diğerlerine de var olmak imkânı vermek bir şekilde halk ve rejim arasında derinleşen bu uçurumu kapatacak bir reçete olarak görülmüştür. Bu anlamda Türkiye'nin demokrasiye geçiş süreci tüm aksaklıklarına rağmen küçümsenmemesi gereken ve o günlerin koşullarında gerçekleşen büyük bir başarı olmuştur.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, S. (1972). Demokrat Partinin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri, İstanbul.
- AKAR, R. (2009). Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları, İstanbul.
- ATAGENÇ, İ. Ö. (2018). 'Çok Partili Hayata Geçişte Millî Şef Dönemi', s. 201-237, (Ed.) Acar, H. Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze, Nobel Yayınevi, Ankara.
- BÖRKLÜOĞLU, L. (2019). Tanzimat'tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı, İstanbul.
- CUFALI, M. (2004). Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950). Ankara.
- ÇAYLAK, A. ve NİŞANCI, Ş. (2010)'Türkiye'de Çok Partili Siyasal Sürece Giriş Demokrasiye Geçiş Mi Siyasal Sistemin Restorasyonu Mu', s. 303-345, (Ed.) Çaylak, A ve diğerleri, Türkiye'nin Politika Tarihi, Savaş Yayınevi, İstanbul.
- DEMİREL, A. (2013). 'Çok Partili Hayat: Siyaset, Partiler ve Seçimler', s.124-134., (ed.) Demirel A. diğerleri, Türk Siyasal Hayatı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- DURUN, D. (2018). Türkiye'nin Siyasal Hayatı, İstanbul.
- GÜLEN, A. (2015). 'Türkiye'de Demokratikleşme Sürecinin İlk Yansımaları: 1946 Genel Seçimleri ve Cumhurbaşkanlığı Seçimi', Çağdaş Türkiye Tarih Araştırmalar Dergisi, 15(30). s.221-249.
- İNCE, E. (2009). Türk Siyasal Yaşamında Çiftçi Topraklandırma Kanunu, İstanbul.
- KABACALI, A. (1994). Türk Basınında Demokrasi, İstanbul.
- KARPAT, K. (2016). Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul.
- KARPAT, K. (2016). Türk Siyasal Hayatı, İstanbul.
- KAYRA, C.(2011). Savaş Türkiye Varlık Vergisi, İstanbul.
- KOÇAK, C. (2009). Türkiye'de Millî Şef Dönemi 1935-1945, 2 (4). İstanbul
- MALKOÇ, E. (2012). Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye Amerikan Yardımları(1947-1950). Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, s.89-127
- ORAN, B. (2003). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖYMEN, A. (2018). Değişim Yılları, 11. Baskı, İstanbul.
- ÖYMEN, A. (2015). Bir Dönem Bir Çocuk, 2. Baskı, İstanbul.
- ÖZBUDUN, E. (2010). Türk Siyasal Hayatı, 7. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- SARI, Ç. (2015). Türk Basınında Yalta Konferansı, Belge Dergisi, Sayı 9, s.1230-1246.
- SEYDİ, S. (2010). '1939-1945 İç ve Dış Politika', s.257-302, (ed.) Çaylak, A. ve diğerleri, Türkiye'nin Politika Tarihi, Savaş Yayınevi, İstanbul.
- SERTEL, S. (1987). Roman Gibi, İstanbul.

- SERTEL, Y. (2018). Susmayan Adam Babam Gazeteci Zekeriya Sertel, İstanbul.
- SERTEL Z. (2015). Hatırladıklarım, İstanbul.
- SÖNMEZOĞLU, F. (2010). 20. yüzyıl Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul.
- SÖNMEZOĞLU, F. (2011). Son On Yıllarda Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul.
- SÖNMEZOĞLU, F. (2015). İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul.
- TOKER, M. (1990). Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları; DP'nin Altın Yılları 1950-54, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TUNAYA, T.Z. (2015). Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ZURCHLER, E.J. (2010). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (Çev. Yasemin Saner). 23. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI: İNSAN HAKLARI AÇISINDAN DEMOKRASİYE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ⁸

Yunus DÜGER

Öğr. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,
Osmaneli Meslek Yüksekokulu
yunus.duger@bilecik.edu.tr

GİRİŞ

Bugün demokrasi ve insan hakları, hemen hemen her alanda çok yaygın olarak kullanılan sözcükler olmuştur. Geçmişten günümüze gerek demokrasi ve insan haklarının ne anlama geldiğiyle ilgili olarak gerekse aralarındaki ilişkiyle ilgili olarak çok farklı saptamaların olduğu görülmektedir. Demokrasi ve insan hakları söylemleri üzerine birçok düşünür ve siyasal yönetimin öğelerini oluşturanlar tarafından farklı ve çok sayıda değerlendirmeler yapılır ve ardından herkes kendi bakış açısından hareketle kendi söylemsel yaklaşımını ortaya koymaktadır. Ne var ki, bazı kavramların, olayların ya da olguların belirli bilgisel temelden yoksun bir şekilde anlamlandırılması ve değerlendirilmesi birçok alanda daha büyük sorunlara ve çatışmalara yol açabilmektedir. İnsan hakları ve demokrasi kavramlarının doğru bir bilgisel temelden yoksun olarak anlamlandırılması ve değerlendirilmesi, sosyal, siyasal ya da kamusal alanda yaşanan belli sorunların da doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını ve değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

8 Bu çalışma yazarın, Prof. Dr. İoanna Kuçuradi danışmanlığında yürütülen ‘İnsan Hakları Açısından Siyasal Bir Yönetim Biçimi Olarak Demokrasinin İrdelenmesi’ adlı doktora tezinden üretilmiş olan, ‘Demokrasi-İnsan Hakları İkilemi’ adlı yayınından alınmıştır.

Düşünce tarihinde demokrasi kavramı çoğu zaman çeşitli sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal anlam yüklü birtakım öncüllerden hareketle açıklanmaya ve sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle tarihsel süreçte yapılan demokrasi tartışmaları birçok demokrasi türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 'Doğrudan demokrasi', 'temsili demokrasi', 'klasik-liberal demokrasi', 'neo-liberal demokrasi', 'çoğunlukçu-çoğulcu demokrasi', 'müzakereci demokrasi', 'sosyal demokrasi' bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmada çok sayıdaki bu demokrasi anlayışları ve demokrasi teorilerine girmeden 'çoğunlukçu-çoğulcu demokrasi' ve 'liberal demokrasi' anlayışlarının birtakım temel ilkelerinden hareketle insan hakları arasındaki ilişki eleştirel bir bakış açısı ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bugün özellikle 'gelişmekte olan' birçok ülkede, insani olarak yaşanan sorunların giderilmesinde demokrasi ve demokratikleşmenin biricik yol olduğu düşünülmektedir. Fakat demokrasi ve insan haklarının ne anlama geldiği ve bir siyasal yönetim biçimi olarak demokrasinin insan haklarına dayalı olarak nasıl temellendirilmesi gerektiği üzerine pek fazla kafa yorulmuyor. Özellikle demokrasi çoğu zaman çok partili seçimlere indirgenmekte ve insan hakları konusu bilerek ya da bilmeyerek biçimsel anlamda bir demokrasi için gözardı edilebilmektedir.

Demokrasi anlayışları ve uygulamaları, son yıllarda küresel ve uluslararası siyasette ağırlıklı olarak görünüm elde etmiş olsa da, demokrasi insan haklarının korunması ve teşvik edilmesi için gerekli koşulların sağlanmasıyla pek ilgisi olmayan bir siyasi anlayışa işaret etmektedir. Demokrasi anlayışı, küreselleşmeyle ilişkili belirli ekonomik çıkarları destekleyen davranış biçimlerini meşrulaştırmak için kullanıldığı görülmektedir. Demokrasi fikrinin şu anda teşvik edildiği şekliyle yayılmasının, insan hakları ve insan güvenliğinden çok ekonomik büyüme ve kalkınma, küresel sermaye ve finansın çıkarları ve küreselleşme koşulları ile ilgili olduğu düşünceleri göz önüne alındığında, popüler varsayım olan demokrasinin insan haklarının ön koşulu olduğu şeklindeki ifadelerin sorgulanması gerekmektedir (Evans, 2001: 639-640).

Demokrasi ve insan haklarının ne olduğuna ilişkin tüm farklılıklara karşın, bugün teorik ve pratikte yaygın olan görüş, insan haklarının korunması, güvence altına alınması ve geliştirilmesinde demokrasinin ideal bir yönetim biçimi olduğudur. Ne var ki, günümüzde -ulusal ve uluslararası düzeyde- de-

mokratik örgütlenmenin ve işleyişin kabul edildiği kimi ülkelerde, insan haklarına aykırı yasal düzenlemelerin ve uygulamaların –hatta ihlallerin– hızla yayıldığına şahit olunmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde bir devlette insan haklarının gelişimi ve korunması, çok partili siyasal yaşam ve yönetimin belirli dönemlerde yapılan seçimler aracılığıyla belirlendiği bir demokrasiyle ilişkili olduğu kadar tek partili siyasal rejim ya da bir monarşi ile de bağlantılı olabilir. Bu yüzden biçimsel olarak demokrasinin işlemediği bir devlette, kişilerin insansal olanaklarını gerçekleştirip geliştirebilecekleri koşulların sağlanabilir ve insan haklarının korunması güvence altına alınabilir. Buna karşılık, siyasetin birtakım kimliklere ve o kimlikleri taşıyan siyasi partilere körü körüne bağlılığın egemen olduğu çok partili seçimlere dayalı ve her şeyin demokratik usule uygun olarak işletilmenin en önemli değer olarak kabul gördüğü bir yönetim sisteminde, ciddi insan hakları ihlalleri de ortaya çıkabilir. Bu yüzden gerek teoride gerekse pratikte, demokrasi ve insan hakları arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi, her şeyden önce demokrasiyle eşleştirilen bazı demokratik ön kabullerin, yani -‘özgürlük’, ‘eşitlik’, ‘liberalizm’, ‘hoşgörü’, ‘çoğulculuk’, ‘kuvvetler ayrılığı’ ve ‘çok partili seçimler’ gibi- demokrasiye atfedilen kimi kavramların felsefi temelli insan hakları bilgisi ışığında irdelenmesini gerekli kılar.

Bir devlette insan haklarına dayalı siyasal bir yönetimin –demokrasinin- kuruluşu işleyebilmesinin ön koşulu, siyasal yapılanmanın ve kamusal-hukuksal ilişkilerde merkeze ‘insan’ denen varlığın kendisinin ve insanın varlık koşullarının konulmasıdır. Çünkü devlet denen kurumun varlık temeli insan denen varlığın temeline dayanmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde, şimdiye kadar insan realitesinin değerlendirilmesi açısından ortaya konan farklı insan tasarımları, ‘insan’ın varlıksal bütünlüğünü ve onun varlık koşullarının ne olduğunu anlamayı zorlaştırmaktadır.

Çünkü insan denilince herkesin kafasında bir tasarım olabiliyor ve bu tasarımdan yola çıkarak insana ilişkin birçok farklı şeyler anlaşılmaktadır. Bu tasarım dinsel bir tasarım, dinsel bir öğretilere dayanan ya da diğer öğretilere dayanan bir tasarım olabiliyor (Tepe, 2007: 152). Örneğin, insanı Tanrı’nın kulu ya da oğlu olduğunu düşünenlerin insan tasarımına göre olan ‘insan’ ile insanı maymunun evrimleşmiş hâli olarak düşünenlerin insan tasarımına göre olan ‘insan’ farklı oluyor. İnsan tasarımları farklı olunca, ‘insansal’ olan da

farklı görülüyor; buna bağlı olarak insanın sırf insan olmasından dolayı insan-sal olanakları ve bunların geliştirilmesi ölçütü de anlaşılamiyor. Bilgisel olma/ olmama ölçütüyle bu soruna bakıldığında, insan tasarımları çoğunlukla bilgilere göre değil, insanla ya da dünyayla ilgili inançlara dayanırlar. Farklı kültürlerin içerisinde olan insanlar bu insan tasarımlarına uymayınca, insanlar bu inançlara uydurulmaya çalışılıyor. Uymamakta direnenler ise kimliksizlikle suçlanabiliyor, hatta cezalandırılıyorlar. İnsan haklarına ihtiyaç duyulan yer de burada karşımıza çıkıyor. Fakat insan kavramı ve insan tasarımları ayrımı yapılmadığı sürece, kültürlerin, grupların insan tasarımına göre insan hakları üretmek moda olmaya devam edecek gibi görünüyor (Kaygı, 2004: 70-71). Bu durum bir devlette, insan haklarına dayalı bir demokrasinin kurulup işleyebilmesinin önündeki en temel engellerden biridir. İşte insan haklarına dayalı bir devletin ya da bir siyasal yönetimin -bir siyasal yönetim biçimi olarak demokrasinin- rolü, insan tasarımlarına uymadıkları için kişilerin insanlık dışı muamele görmesini engellemek, yurttaşların temel haklarını güvence altına almak ve bu hakların geliştirebilmesini sağlamaktır.

Gerek felsefede, gerekse kimi bilim alanlarında ortaya çıkan -farklı ve kişiye ya da zamana göre değişiklik gösteren- insana ilişkin görüşler, devlet ve siyasal yönetim teorilerin oluşumunu doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemiştir. Tarihsel süreçte -bugün bile- insana ve insan fenomenlerine yönelik farklı görüşler, gerek hukuksal-kamusal-siyasal ilişkilerin düzenlenmesinde ve işleyişinde gerekse 'hak', 'özgürlük', 'eşitlik' ve 'adalet' gibi kavramların içeriklendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. İnsanı parçalayarak, onun varlıksal bütünlüğünün ne anlama geldiğini bilebilmeyi zorlaştıran -özellikle gnosiolojik temelli- insan görüşlerinden hareketle; *eşitlik-hak-özgürlük-adalet* ya da *yurttaşlık* gibi kavramların içeriklendirilmesi ve bu biçimiyle sivil ya da kamusal-hukuksal ilişkilerin düzenlenmesi; çoğu zaman gerek kişilerarası ilişkilerde gerekse devletin kişilere yönelik muamelelerinde, temel kişi haklarının ihlal edilmesine yol açabilmektedir. Bu durum siyasal iktidarlar tarafından bütün yurttaşlara sırf insan olmasından kaynaklı eşit muamelede bulunma umutlarını ortadan kaldırabiliyor. Bu yüzden, insan ve devlet kavramına ya da bunlara ilişkin kavramlara ontolojik-antropolojik temellere dayalı, insanın değeri bilgisi açısından bakmanın, demokrasi ve insan hakları arasındaki sorunu anlamada elverişli bir yol olduğunu söylenebilir.

İNSAN HAKLARI KAVRAMI

İnsan hakları kavramı hemen hemen herkesin üzerinde birleşebileceği bir kavram ve etik ilkeler olmasına karşılık, hemen her konunun insan haklarıyla gelişigüzel ilişkilendirilmesi ve birçok hak ve özgürlüklerin insan hakları içerisinde sayılmasına neden olmaktadır (Düger, 2020: 30-31). Oysa genel bir ifadeyle söylenebilir ki, insan hakları insanın yalnızca bir insan olmasından kaynaklı sahip olduğu haklardır. Bütün insanların aynı eşitlikte insanlık değerine sahip olduğu düşünüldüğünde, insan hakları olarak nitelendirilen haklar bütün insanların sahip olduğu eşit haklardır. Diğer yandan bu tür haklar nereden gelir? Birtakım belirli insan haklarına sahip olduğumuzu nasıl belirleriz? Tüm bunlar aynı zamanda felsefi açıdan ele alınarak tartışılması gereken konulardır (Donnelly, 1999: 612).

İnsan hakları fikrinin felsefi dayanakları İlk Çağ düşüncesine kadar uzanabilir. Fakat insan hakları fikrinin sistemli bir biçimde ilk kez ortaya çıkışı, Avrupa kültür çerçevesinde 17. ve 18. yüzyıllarda söz konusu olmuştur (Uygun, 2011: 67). 18. yüzyılda Avrupa'da Aydınlanma Dönemi, insanın evrendeki ve toplumdaki yerinin onun değeri, varlıksal yapısı ve varlıksal koşulları ile açıklanmaya başlandığı bir dönem olduğundan, günümüze daha yakın karşılık gelen insan hakları düşüncelerinin yaygınlaştığı ve kabul gördüğü bir dönem olmuştur. Bu dönemde Jean-Jacques Rousseau'nun 'toplum sözleşmesi' fikri, insan hakları fikrinin Avrupa ve Amerika'da gelişmesine önemli ölçüde etkisi görülür. 'Toplum sözleşmesi' düşüncelerinin Amerikadaki etkisini, 1776 yılında yapılan 'Virginia İnsan Hakları Bildirisi'nde görmek mümkündür. Diğer yandan 1789 yılında Fransa'da kabul edilen 'İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi', Aydınlanma Dönemindeki insan hakları düşüncesinin gelişimi açısından önemli bir beyanname niteliğindedir. 'İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi', Aydınlanma Döneminin temele koyduğu hümanizm düşüncesi doğrultusunda, insanı bir araç olarak değil bir amaç ve değer sahibi bir varlık olarak gören anlayışı temele almıştır (Çüçen, 2003: 30-31). 'İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi', bütün insanların, haklar bakımından özgür ve eşit doğduklarını ve bu şekilde yaşamaları gerektiği, devletlerin amacının; özgürlük hakkı, mülkiyet hakkı, güvenlik hakkı ve baskıya karşı direnme hakkı gibi doğal ve dokunul-

maz nitelikteki insan haklarını korumak olduğu şeklinde, benzer birtakım insan haklarıyla ilgili temel ilkeler⁹ içermektedir.

Aydınlanma Dönemiyle birlikte, insan varlığının dışındaki değerlere vurgu yapan yaklaşımlar yerini insanın kendiliğinden bir değer ve onur sahibi olduğu düşüncelerine bıraktığı görülür. Dolayısıyla insanın sahip olduğu hakların da değerli olduğunu düşündürmektedir. Bu açıdan Kant'ın insan onuru kavramına yönelik değerlendirmesi, bu kavramın insan haklarının felsefi temellendirmesinde kullanılabilmesinin yolunu açmıştır (Pollmann, 2011: 246). Kant'a göre, sadece akıl sahibi varlıklar onur sahibidir ve insanlık onurundan kastedilen, olması gerekenden ziyade zaten var olana ait olan bir değerdir. İnsan türünün sahip olduğu onur ya da değere verilecek uygun karşılık yalnızca saygı göstermek, değer vermek ya da var olanı korumaktır. Ayrıca, insanlığın koşulsuz şartsız bir değeri vardır. Böyle bir durum insanın içinde bulunulan her koşulda bu değere sahip olduğu anlamına gelir. Burada insanın nasıl var olduğu ya da var oluşunun ne gibi etkileri olduğuna bakılmaz. İnsanın onur sahibi olduğunu ifade etmek, hiçbir şeyle kıyaslanamaz bir değere sahip olduğunu söylemektir (Kerstein, 2011: 232). Kant insanın bir amaç olarak görülmesi gerektiği yönündeki düşüncelerden hareketle onur kavramını geliştirir (Heinzmann, 2015: 61). Bu açıdan düşünüldüğünde, 'İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde, Kant'ın insan anlayışına benzer bir anlayışa: insanın haklarla donatılmış saygın ve onurlu bir varlık olduğu, onun akıl ve vicdan sahibi olduğu ifadelerine yer verildiği görülmektedir (Uygun, 2011: 69).

Yirminci yüzyılda insan hakları alanındaki gelişmeler ise, bireyi hem ulusal hukukun hem de uluslararası hukukun öznesi hâline getirmiştir. İnsan hakları hem anayasaların hem felsefenin hem de uluslararası hukukun içerisinde sistematik olarak yer almaya başlayan bir kavram olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra insan hakları içerisinde ifade edilen haklar ve özgürlükler, tüm insanları ilgilendirdiğinden, bu hakların uluslararası alanda koruma altına alınmalarını gerekli kılmıştır.

9 1789'da Fransa Ulusal Meclisinde kabul edilen 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, m.1-3.

Birleşmiş Milletlere üye ülkelerin büyük çoğunluğunun bu konuda uzlaşa sağladıkları, insan haklarıyla ilgili temel metinlerin kabul edilmeye başlandığı görülür. Bu açıdan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 10 Aralık 1948'de kabul ettiği 'İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi', insan haklarıyla ilgili temel bir metin olmuştur (Güriz, 2009: 461-462). Bildirge, bütün insanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğduklarını dile getirmektedir (m.1). Bildirgede, her bir insanın yaşama ve kişi güvenliği hakkında sahip olduğu (m.3), hiç kimseye kölelik yaptırılamayacağı (m.4), yine aynı şekilde hiç kimseye işkence yapılamayacağı, zalimce, insanlık dışı veya onur kırıcı davranışlarda bulunulamayacağı ve ceza verilemeyeceği (m.5), herkesin yasalar önünde eşit olduğu ve kimseye ayrımcılık yapılamayacağına (m.7) yer verilmiştir. Ayrıca bildirgede, hiç kimsenin keyfi olarak yakalanamayacağına ya da tutuklanamayacağına (m.9), kimsenin özel yaşamına, ailesine konutuna ya da haberleşmesine keyfi olarak müdahale edilemeyeceğine (m.12), herkesin mülkiyet hakkına (m.17) ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkına sahip olduğu (m.18) şeklinde temel insan hakları ve özgürlükleri ön plana çıkmıştır.

Sürekli genişleyen insan hakları listesine alınan haklara bakıldığında, bazı hakların bu sınırları ya da belirlemeyi zorladığı görülmektedir. Bu listeler, kimi zaman temel haklar yanında sosyal, ekonomik, kültürel hatta siyasi hakları, temel kişi hakları yanında grup haklarını da kapsar biçimde genişletilirken; bazen de yaşama hakkı, düşünce ve inanç özgürlüğü gibi birkaç temel hakla sınırlandırılmaktadır (Tepe, 2013: 5). Başka bir deyişle özellikle temel insan hakları ile insan hakları olmayan kimi haklar ve özgürlükler karışmaktadır. Bütün bu karıştırmalar insan haklarının sayısında enflasyona yol açıyor ki, çoğu kimse bunlara 'insan hakları kuşakları' adını verir (Kuçuradi, 2007a: 196).

Öyle görünüyor ki, tarihsel süreç içerisinde gerek siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerden dolayı gerekse insan haklarının korunması ve geliştirilmesi karşısında devletin rolü tartışmaları nedeniyle insan hakları konusunda çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu bağlamda günümüzde insan hakları kuşaklarına ayrılarak sayılmaktadır: Birinci kuşak '*klasik haklar*'; ikinci kuşak '*sosyal ve ekonomik haklar*' ve üçüncü kuşak '*dayanışma hakları*', hatta son dönemde dördüncü ve beşinci kuşak sınıflandırmaları şeklinde yeni hak kuşaklarından

bahsedilmektedir (Uygun, 2011: 71). 1970'lerin sonunda Karel Vasak tarafından yapılan üç kuşaktan oluşan insan hakları sınıflandırması, insan haklarının muhtemelen en pratik, en yaygın kullanılan ve kapsamlı sınıflandırmasıdır (Domaradzki ve arkadaşları: 2019: 424). İnsan haklarının üç kuşak sınıflandırılması genel olarak şu şekilde sıralanabilir (Hamamcı, 2013: 49-53):

- *Birinci kuşak haklar*; yaşam hakkı, kişi dokunulmazlığı hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, işkenceye karşı korunma hakkı, keyfi tutuklanmaya karşı korunma hakkı, masumiyet karinesi hakkı, adil yargılanma hakkı, inanç ve ibadet özgürlüğü, konut dokunulmazlığı hakkı, mülkiyet hakkı, seçme ve seçilme hakkı, toplantı ve düşünce açıklama hakkı bu haklara örnek gösterilebilir.
- *İkinci kuşak haklar*; çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, konut hakkı, sendikal haklar, beslenme ve barınma hakkı ve kültürel haklar gibi ekonomik ve sosyal hakları içermektedir.
- *Üçüncü kuşak haklar*; barış hakkı, sağlıklı bir çevre ve doğal kaynaklara erişim ve bunlardan yararlanma hakkı, kalkınma hakkı, insanlığın ortak mirasına saygı hakkı gibi dayanışma haklarını ya da insanlığın kolektif hakları olarak adlandırılan hakları kapsamaktadır.

Yukarıda klasik haklar olarak adlandırılan birinci kuşak hakların temel özelliği, kişilere devletin müdahale edemediği bir alan oluşturmayı içermesidir. Birinci kuşakta dile getirilen klasik haklar öncelikle kişileri devlete karşı korumayı amaç edinir. Kişilerin özel alanına devletin müdahale etmeme yükümlüğünü ortaya koyar. Örneğin ifade özgürlüğü, devletin, kişilerin fikir ve kanaatlerini açıklamasına engel olamamasını zorunlu kılar (Uygun, 2011: 74). Birinci kuşak hakların ayrıca, 'Magna Carta'ya (1297) dayanan ve 'Amerika Birleşik Devletleri Haklar Bildirgesi' (1791) ve Fransa tarafından kabul edilen 'İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi' gibi dönüm noktası belgelerini de içeren özgürlüğün vurgulandığı uzun bir tarihsel geçmişi vardır (Domaradzki ve arkadaşları, 2019: 425). Uluslararası düzeyde ise, 1948 tarihli 'İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'¹⁰ ile 1966 tarihli 'Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'de yer edinmiştir. Diğer yandan 'Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde de yer almıştır. İkinci kuşak içerisinde sayılan haklar

10 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 3-21. maddeleri arası.

ise, devlete bir hizmet sunma görevi yüklemektedir. İkinci kuşak haklar olarak adlandırılan haklar bakımından itici güç, Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan işçi sınıfı olmuştur ve aynı zamanda 19. yüzyıldaki hızlı sanayileşmenin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal ve ekonomik eşitsizlikler önemli bir rol oynamıştır (Uygun, 2011: 73). Ayrıca ikinci kuşak hakları 1966 tarihli ‘Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nde ve 1966 yılında revize edilen ‘Avrupa Sosyal Şartı’nda düzenlenmiştir (Hamamcı, 2013: 52). Birinci kuşak haklar da olduğu gibi, ikinci kuşak olarak adlandırılan haklar da, ‘İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde¹¹ ve ‘Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nde yer edinmiştir. Bunların dışında savunmasız ya da korunmaya daha fazla ihtiyacı olduğu düşünülen bazı kesimlerin temel haklarının korunması amacıyla bazı uluslararası insan hakları belgelerinden de bahsedilebilir.¹²

II. Dünya Savaşı’ndan sonra, başka bir deyişle, 20. yüzyılın ikinci yarısında ise, daha önceki nitelendirilen farklı yeni haklar ortaya çıkmıştır. ‘Dayanışma hakkı’ olarak adlandırılan bu yeni sınıflandırma ‘üçüncü kuşak’ haklar olarak adlandırılmıştır. Bu hakları ortaya çıkartan en temel dinamiğin başında bilimsel ve teknik ilerlemenin insan ve çevre üzerinde yarattığı birtakım sorunlardır. Çevre kirliliğinin insanlık için büyük tehdit oluşturacak boyutlara ulaşması, nükleer ve kimyasal silahların bütün insanların yaşam hakkını ortadan kaldıracak bir savaş tehlikesine dönüşmesi, gerek ülkeler gerekse bölgelerarası ekonomik ve sosyal gelişme ya da kalkınma farklarının her geçen gün artması akla gelen en ciddi sorunlardır (Uygun, 2011: 73-74). Bu kuşakta ifade edilen haklar, insanlığın ortak moral değerleri üzerine inşa edilen evrensel ve kolektif niteliklidir. Bu hakların gerçekleştirilebilmesi ya da geliştirilebilmesi toplulukların, halkların ve devletlerin hep birlikte ortak dayanışma içerisinde hareket etmesine bağlıdır. Bu tür hakların talep edilmesinin temelinde, uluslararası topluluğun dünya üzerindeki zenginliklerinin dengeli ve adil bir şekilde paylaşılmasını amaçlayan, özellikle gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülkelerin

11 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 22-28. maddeleri arası.

12 Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi (20 Kasım 1959), Irkçılığa Dayalı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi (21 Aralık 1965), Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (18 Aralık 1979), Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (20 Kasım 1989) ve Engelli Kişilerin Haklarına Dair Uluslararası Sözleşme (13 Aralık 2006) temel uluslararası insan hakları belgelerinden bazılarıdır.

de dünya kaynaklarından yararlanmasını talep eden kalkınma hakkı yatar. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerin üçüncü kuşak altında hak arama talepleri Birleşmiş Milletler tarafından dikkate alınmış ve bu alanda ilk adım, 21 Ekim 1986'da yürürlüğe giren 'Afrika İnsan Hakları ve Halkları Şartı' sözleşmesi olmuştur. Şartın temel özelliği; dayanışma haklarının halkların hakkı olarak ele alınması ve bağlayıcı bir biçimde düzenlenmesidir (Hamamcı, 2013: 54-55). Üçüncü kuşak içerisinde ifade edilen topluluk hakları, Stockholm Deklarasyonu (BM Genel Meclisi 1972), Rio Deklarasyonu (BM Genel Kurulu 1992) ve diğer uluslararası belgelerde belirtilmiştir. Bu tür haklar pozitif ve kolektiftir ve ulus devletin ötesinde sorumluluk gerektirir (Domaradzki ve arkadaşları, 2019: 425).

Son yıllarda birtakım gelişmelere bağlı olarak, Karel Vasak tarafından yapılan insan hakları kuşak sınıflandırmalarına günümüzde dördüncü kuşak olarak adlandırılan bir grup hakkın daha eklendiği görülmektedir. Dördüncü kuşak insan hakları, içinde bulunduğumuz modern çağda teknolojik gelişmelerin insanın varoluşu üzerinde yarattığı insan klonlama ya da genetik müdahale gibi birtakım tehditlerin de etkisi olmuştur. Dördüncü kuşak hakların neler olduğu konusunda kesin bir görüş birliği olmamakla birlikte 'biyoetik haklar', 'siber uzay hakkı', 'zorunlu ve parasız eğitim hakkı', 'kişisel verilerin korunması hakkı', 'bilimin kötüye kullanılmaması hakkı', 'sürdürülebilir yaşam hakkı' gibi hakların dördüncü kuşak haklar içerisinde sayıldığı görülmektedir.¹³ Birtakım kuşaklar adı altında sıralanan haklar öyle görülüyor ki, insan onuru ile doğrudan ya da dolaylı olarak bir ilişki içerisinde olup, insan onuruna yönelik tehditleri ortadan kaldırmayı ve kişinin insan onuruna yaraşır bir yaşam sürmesinin koşullarını sağlamayla ilgilidir.

İnsan hakları, insanın varlıksal doğasından ya da yapısından kaynaklanır. İnsan hakları, insan denilen varlığın yaşamını sürdürmesi ve yaşamı için gerekli olan birtakım ön koşulları koruyan ve güvence altına alan haklardır. İnsan hakları, renk, ırk, din, etnik köken, siyasi düşünceler, sosyal statü, cinsiyet ya da yaşa bakılmaksızın insan türünün bir üyesi olan herkese ait olan haklardır. İnsan haklarının taşıyıcıları kolektif yapılar değil, bireyler olduğu için kişiye bağlı haklardır (Kirchschlaeger, 2014: 113). İnsan hakları fikrinin

¹³ Detaylı için bkz: <https://hukukdestegi.com/tr/2020/08/19/insan-haklarinin-kusaklara-gore-siniflandirilmesi>. (Erişim Tarihi: 21.05.2021).

temel dayanağının ne olduğu ve ‘neden insan haklarını korumak gerekir?’ sorularının yanıtları, doğrudan ‘insan onuru’ ve ‘insanın değeri’ kavramlarıyla bağlantılıdır. İnsan hakları fikrinin merkezinde insanın ‘onurlu’ ve ‘değerli’ bir varlık olduğu ve dolayısıyla bir insanın, insan türünün herhangi bir üyesinin temel haklarının ihlal edilmesi hâlinde, insan onuruna ve değerine zarar verildiği düşüncesi yatar (Tepe, 2007: 146). 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin¹⁴ 1. maddesi ‘Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar’ şeklinde dile getirmiş olup, aynı şekilde Viyana Bildirgesi¹⁵ de ‘tüm insan haklarının insana özgü onur ve değerden kaynaklandığını’ vurgusunu yapmıştır.

Bu yüzden insan hakları fikrinin gerek teoride gerekse pratikte anlaşılabilmesi hayata geçirebilmesi, insan hakları ile insanın değeri ya da insan onuru arasındaki zorunlu kavramsal bağlantıyı görebilmeye bağlıdır. İnsanın değeri ve onuru, insan haklarına evrensel olma niteliğini sağlayan temel dayanak noktasıdır. Öyleyse insan hakları denilen temel haklar insanın değerini ve onurunu koruyan haklardır (Düger, 2020: 22). İoanna Kuçuradi, insan onuru kavramını insanın değeri kavramı aracılığıyla kavramlaştırarak, insan hakları ile arasındaki bağlantı noktasını göstermektedir (Kuçuradi, 2007a: 70). Kuçuradi, insanın değerinin ve insan onurunun ne anlama geldiğini ise şu şekilde açıklar:

‘İnsanın değeri’ derken kastedilen, insanın, tür olarak insanın, diğer varlıklarla (insan olmayan her şeyle) ilgisi bakımından özel durumu, başka bir deyişle insanın varlıktaki özel yeridir. Dünyaya gelen her kişinin yaşama, beslenme, eğitilme hakkı, dokunulmazlığı, kısaca çeşitli uluslararası bildirilerde ve anayasalarda birçoğu ‘insan hakkı’ adı altında toplanan –ama hergün binlerce defa çiğnen– haklar, temellerini insanın değerinde bulurlar (Kuçuradi, 2013: 40).

‘İnsan onuru’ dediğimiz, insanın bu değerinin farkındalığına işaret ediyor. Her insanı, insanın bu yapısal olanaklarını gerçekleştirebilecek şekilde muamele görmeye layık kılan da, bu değerdir. İnsan onuru, insanın nesnel değerinin öznel

14 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 10 Aralık 1948 tarih ve 217 A(III) sayılı Kararıyla ilan edilmiştir.

15 Viyana Bildirgesi ve Eylem Programı, 25 Haziran 1993’te Viyana’daki Dünya İnsan Hakları Konferansı tarafından kabul edilmiştir.

karşılığdır ve tür olarak insanın değerinin felsefi/antropolojik bilgisinden, yani insan türünün belirli yapısal özellikleri ile olanaklarının ve bunlardan kaynaklanan ve ona evrendeki yerini sağlayan tarihteki başarılarının bilgisinden oluşur. Bu bilgi, ona sahip olanlar için, doğal ve rastlantısal özellikleri ne olursa olsun başka insanlara, hatta bu değer farkında olmayanlara da, bu değere uygun muamele etmeyi gerekli kılıyor (Kuçuradi, 2011: 72).

İnsan haklarının temel dayanağını oluşturan ‘insan onuru’ ya da ‘insanın değeri’ kavramlarının ne anlama geldiği ve hangi durumlarda ya da ne tür eylemlerimiz ile insan onurumuza zarar verdiğimiz hususu kişiden kişiye, toplumdan topluma ya da kültürden kültüre değişiklik gösteren bir durum değildir. Hiçbir peşin hükme ve analojiye dayanmadığı gibi, sosyal, ekonomik, siyasal, tinsel ve benzer statü ya da birtakım değerler –değer yargıları– ile arasında zorunlu bir bağlantı da yoktur. Ayrıca insan onuru, insanlık dışı ve kötü muameleyle ortadan kaldırılamayan, kişinin sırf insan olmasından dolayı sahip olduğu bir değeridir. Sırf insan olmasından kaynaklanan insanın ‘onuru’ ve ‘değeri’, kişiye yapılacak işkence, tecavüz, köleleştirme ve diğer zalimane davranışlar/muameleler ya da hakaret içerikli söylemler ile ne zarar görür ne de değerinde herhangi bir eksilme meydana gelir. Bu açıdan düşünüldüğünde, örneğin bir kadına yönelik gerçekleşen tecavüz olayı ilgili olarak, hukuk ve ceza davalarında, her ne kadar bu eylemden dolayı kadının haysiyetine ya da onuruna zarar verildiği şeklinde ifadeler sıklıkla dile getirilse de, bu türden bir eylem tecavüze uğrayan kadının onuruna ve haysiyetine herhangi bir zarar vermez. Aksine bu eylemi yapan kişi kendi insanlık onuruna zarar vermektedir (Düger, 2020: 28-29).

Bu açıdan düşünüldüğünde, bazı insan hakları belgelerinde bile bu türden ikilemler görülmektedir. Örneğin ‘İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı/Aşağılayıcı Muameleye ve Cezaya Karşı Sözleşme’¹⁶ de, işkenceye uğrayan kişinin insan onuruna zarar verildiği yönünde ifadeler olmasına karşın, oysa işkence ya da insanlık dışı muameleler kişinin insanlık onuruna herhangi bir zarar vermemektedir (Düger, 2020: 29). Kuçuradi’nin

16 Birleşmiş Milletler, ‘İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele ve Cezaya Karşı Sözleşme’, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda 10 Aralık 1984 tarihli oturumunda 39/46 sayılı kararla kabul edilmiş ve 26 Haziran 1987 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Kişinin insan onuruna zarar verildiği yönünde ifadeler için, bkz: m.16).

ifade ettiği gibi, ‘insan onuruna, kendi onurumuza, uğradıklarımızla değil, yaptıklarımızla zarar veririz, çünkü yaptıklarımızdan sorumluyuz, başkalarının bize yaptıklarından değil’. Bu yüzden kişilerin gördükleri bazı muamelelerle onursuz bir duruma düştükleri yönündeki yaygın görüşü ya da kabulü tersine çevirmek: insan onurunu aynı zamanda kendi onurumuzu yapıp ettiklerimizle koruduğumuza ya da zarar verdiğimiz yönündeki fikri genel kılmak gerekir (Kuçuradi, 2007a: 69).

İnsan hakları, haklar sistemi içerisinde en temel haklar olmakla birlikte, öteki türden haklarla, Donnelly’nin ifadesiyle ‘daha alt düzeydeki haklarla’ ya da bu hakların geliştirilmesi çabasıyla yakından ilgilidir. Bu açıdan düşünüldüğünde, insan haklarını bir hukuk sistemi olarak da tanımlayamayız. Çünkü insan hakları pozitif hukuktan bağımsız olarak yer alan, fakat mevcut hukuksal kurumların ve normların oluşturulmasına ya da bunların gerektiğinde değiştirilmesine öncülük eden ilkelerdir. ‘İnsan hakları, en geniş anlamda, siyasal meşruluğun bir ölçütüdür; hükümetler ve onların uygulamaları, insan haklarını korudukları ölçüde meşrudurlar’ (Donnelly, 1995: 22-25). Viyana Bildirgesi’nde, ‘İnsan hakları ve temel özgürlükler tüm insanların doğuştan hakkıdır; onların korunması ve geliştirilmesi hükümetlerin birinci sorumluluğudur’ şeklinde ifadesiyle, devletlere ve hükümetlere insan haklarının korunması, geliştirilmesi ve güvence altına alınmasıyla ilgili doğrudan sorumluluklar yüklemektedir.

İnsan hakları, insanın değeri temeline dayalı, her insanın birtakım olanaklarının gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesine ilişkin koşulların sağlanmasına yönelik haklardır. Kişinin, herhangi bir devletin, kültürün, dinin, milletin, etnik ve buna benzer bazı grupların üyesi olduğu için değil, yalnızca insan türünün bir üyesi olduğu için sahip oldukları haklardır. Bütün insan türü için geçerli olabilecek haklardır. İnsan hakları, bir kavramın ötesinde bir fikirdir. Kişinin her bir durumda her bir kişiye sırf insan olmasından dolayı insanca muamele göstermesi ve kendisine de aynı şekilde muamele gösterilmesi gerektiği düşüncesinin ürünüdür. İnsan hakları, kişinin insana özgü bu olanaklarını gerçekleştirip geliştirebilmesi için gerek sivil gerekse kamusal alanda nasıl muamele görmeleri ve başkalarına nasıl muamele etmeleri gerektiğine ilişkin talepleri dile getirirler. İnsan hakları, insanın diğer varlıklarla ilgisi bakımından özel bir değeri ve yeri olması nedeniyle gösterilmesi gereken muameledir

(Düger, 2020: 33-34). İnsanlar işkence görmemeli, insanlar beslenme olanağına sahip olmalı veya insanların düşünce özgürlüğü olmalı gibi şeyler, insan haklarının muamele ilkeler olduğunu göstermektedir. İnsan hakları muamele ilkeleri olması ile kastedilen, iki anlamda muamele ilkeleridir; hem muamele görme hem de muamele etme ilkeleridir. İnsan hakları sadece belirli şekilde muamele görme ya da sürekli haklar talep etme olarak pasif bir şekilde ifade edilemez. İnsan hakları eylem ilkeleridir, yani muamele etme ve görme ilkeleridir (Kuçuradi, 2007b: 30-31).

Muamele görme ilkeleri olarak insan hakları, doğal ya da raslantısal özellikleri ne olursa olsun her insanın ve bütün insanların etik olarak nasıl muamele görmesi ya da görmemesi gerektiğini dile getirmeye çalışırlar. Muamele etme ilkeleri olarak insan hakları ise, aynı zamanda kamu yaşamında insanlar arası ilişkiler için davranış normlarıdır. Kamu yaşamında bütün insanların etik olarak başka insanlara nasıl muamele etmeleri gerektiğini, yani kamu yaşamında doğru eylemlerin asgari koşullarını dile getirirler (Kuçuradi, 2007a: 67).

Muamele etme ve muamele görme ilkeleri olarak insan hakları bağlamında, insanın olanaklarıyla doğrudan doğruya ilgili olan ve insana özgü eylemleri gerçekleştirirken kişilere dokunulmaması istemini dile getiren bir diğer insan hakkı da, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m.5 kapsamına giren '*kişi özgürlüğü ve güvenlik hakkı*' ve bu bağlamda kişinin '*keyfi gözaltına alınmama ve keyfi tutuklanmama*' hakkıdır (Düger, 2020: 49).

İnsan hakları, kişilerin ya da grupların kendi çıkarlarıyla ilgili birtakım talepler doğrultusunda dile getirilen haklar olarak iddia edilse de, 'insan hakları' denen haklar, grup haklarından ayrı, kişi haklarının bir kısmını içeren temel kişi haklarını oluştururlar. Kişi haklarının bir kısmını oluşturan temel kişi haklarına baktığımızda, bu haklar talepler bakımından önemli farklılıklar içerir. Bu taleplerin bir kısmı kişilerde insanın doğal olanaklarının gerçekleştirilebilmesiyle doğrudan doğruya ilgilidir. Başka bir kısmı, bu olanakların geliştirilebilmesi için gerekli genel ön koşullarıyla ilgilidir (Kuçuradi, 2007a: 58). Her bir kişinin sırf insan olmasından dolayı sahip olduğu doğal olanaklarını gerçekleştirebilmesiyle doğrudan doğruya ilgili olan temel kişi hakları, kişilerin bu olanaklarını gerçekleştirebilmeleri için diğer insanlar ve devlet tarafından görmeleri gereken muameleye ilişkin taleplerdir. Bu talepler:

(...) kişiler insanın bu olanaklarını gerçekleştirir ve geliştirirken, onlara 'hiçkimse' tarafından dokunulmaması isteminde bulunurlar. Kişi güvenliğine ilişkin bütün yasaklayıcı istemler ve/veya 'temel özgürlükler' bu tür haklardır (Kuçuradi, 2007a: 13). Kişi özgürlüğü ve güvenliği hakları ve gerektirdikleri hiç-kimsenin esir ya da köle durumunda tutulmaması; hiçkimseye işkence ya da acımasız, insanlıkdışı, aşağılayıcı muamele yapılmaması, bu tür ceza verilmemesi; hiç kimsenin keyfi olarak tutuklanmaması) ile düşünce ve kanaat özgürlükleri bu tür haklardır; herkesten insanın değerine dokunmama isteminde bulunurlar (Kuçuradi, 2007a: 59).

Yukarıda bazı temel insan hak ve özgürlükleri başlığı altında ifade edildiği üzere, insan haklarının ya da temel kişi haklarının dile getirdiği istemlerin diğer bir kısmı ise, kişilerin insan olarak, insanın belirli yapısal olanaklarını geliştirebilmesini sağlayan ön koşullarla ilgilidir. Beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve çalışma gibi haklar bu tür istemleri dile getiren haklardandır. Bu haklar da her kişinin sırf insan olarak sahip olduğu, tanınmaları söz konusu olmayan ve bütün insanların saygı görmeleri ya da çiğnenmeleri söz konusu olmayan temel haklar, yani insan haklarıdır. Fakat insanın yapısal olanaklarının geliştirebilmesinin genel ön koşullarına ilişkin istemleri içeren bu tür hakların sağlanması başka tür haklara; kişilere devlet tarafından tanınan sosyal, ekonomik ve bazı siyasal haklara bağlıdır. İnsan haklarının tersine bu hakların korunması, kişilere doğrudan doğruya bağlı olmayıp, ülkede yapılan birtakım hukuksal düzenlemelere, sosyal, ekonomik, siyasal haklara ve bazı kurum ve kuruluşların varlığına bağlıdır. Devletçe tanınan bu sosyal, ekonomik ve siyasal haklar da kişi haklarıdır, ama insan hakları değildir (Kuçuradi, 2007a: 13). Devlet tarafından tanınan –dernek, sendika, siyasi parti kurma ve bu örgütlerin faaliyetlerinde bulunma, mülkiyet, evlenme ve benzeri– bu haklar bütün insanların değil, bir ülkede bütün yurttaşların eşit olduğu ve bir devletin yurttaşlığına bağlı olarak tanınan haklardır. İnsan hakları gibi evrensellik özelliği yoktur, ülkedeki şartlara –örneğin, kamu gelir-gider dengesine–ve kurumlara bağlıdır. Bu nedenle bu haklar her bir durumda herkeste herkesçe korunabilecek haklar değildir. Oysa insan hakları, bütün insanların eşit olduğu, her bir kişinin sırf insan olduğu için sahip olduğu ve tanınmaları söz konusu olmayan haklardır. Devletçe tanınan bu kişi haklarının– yurttaşlık haklarının– sınırlarının genişliği ülkeden ülkeye farklılık göstermesi doğaldır. Fakat insan hakları,

ülkelerin siyasal, sosyal-kültürel ya da ekonomik koşullara göre sınırlarının çizildiği ve bazı nedenlerden dolayı ertelenebilen ya da bir başka hakkın gerçekleşebilmesi için feda edilebilen türden haklardan değildir. İnsan hakları, devletçe tanınan her türden hakkın gerçekleşebilmesi ve korunabilmesinin ön koşuludur (Düger, 2020: 66-67).

Devletçe tanınan sosyal ve ekonomik haklar ise, bir insan hakkı olmakla birlikte, bu haklara ‘insan hakları’ kavramıyla baktığımızda, temel haklar ile sosyal ve ekonomik haklar arasında sıkı bir bağ olduğunu ve bazı sosyal ve ekonomik haklar korunmaksızın temel –insan– haklarının da korunmadığı görülmektedir (Tepe, 2009: 97). Beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve çalışma gibi her bir kişinin insan olarak olanaklarını geliştirebilmesini sağlayan ön koşullara ilişkin talepleri içeren bu türden hakların korunması, ‘tanınan haklar olarak’ sosyal ve ekonomik hakların korunmasına bağlıdır. Örneğin sosyal güvenlik ve sendikalar ile ilgili bazı düzenlemeler veya asgari ücret, dinlenme, çalışma saatleri, gebe ve çocuklu çalışanların çalışma koşulları ve çocuklarının bakımı ve eğitimiyle ilgili düzenlemeler yapılmadığı –ya da yeterli düzeyde olmadığı– takdirde, kişilerin eğitim, sağlık gibi hakları da korunamaz (Tepe, 2009: 103). Dolayısıyla sosyal ve ekonomik hakların korunmadığı/korunamadığı ya da bütün yurttaşların eşitçe yararlanamadığı bir yerde insan hakları da korunmamış olur (Düger, 2020: 67).

DEMOKRASİ KAVRAMI

Tarihsel süreçte demokrasi kavramı çoğu zaman iki temel noktadan hareketle ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir. İlki, siyasal düşünce tarihi içerisinde birtakım sosyal, ekonomik ve siyasal olaylar temelinde, demokrasinin tarihsel evreleri ile ilgili olarak uğradığı dönüşümler; ikincisi ise, önüne getirilen bazı adların nitelendirilmesinden hareketle oluşan ve kendi içinde bile büyük farklılıklar gösteren demokrasi teorileridir. Fakat çeşitli sosyal-ekonomik-kültürel değerlerden ya da ön kabullerden ve bazı siyasal ideolojilerden hareketle türetilen ve çeşitli adlarla ifade edilen demokrasi teorileri ve bunlarla ilgili ortaya konulan kimi ilkeler ‘demokrasi’ kavramı üzerindeki bulanıklığı daha da arttırmıştır. Böylece demokrasi kavramı, herkesçe bilindiği sanılan ve tüm ekonomik ve teknolojik gelişmenin, refahın, eşitliğin, özgürlüğün ya da adaletin sağlanması gibi ‘herşeyi’ ifade eden tehlikeli bir kavrama dönüşe-

bilmektedir (Düger, 2020: 90). Fakat ‘her şeyi ifade eden bir kavram, aslında hiçbir şey ifade etmez’. Bundan dolayı bugün, demokrasi konusu sınırlı ve özgün bir anlamı olduğu kadar, popüler bir fikrin belirsiz bir biçimde dile getirilişini de ifade etmektedir. Demokrasinin ne anlama geldiği konusundaki karışıklığın en temel nedeni, demokrasinin yıllarca çok değişik kaynaklardan –tarihsel-kültürel-siyasal ve benzeri görüşlerden– beslenmiş olmasıdır. Günümüz insanının demokrasiden anladığıyla, Perikles dönemindeki bir Atinalının anladığı aynı şey değildir. Eski Yunan, Roma, Orta Çağ ve Rönesans dönemlerinin demokrasi kavramları, sonraki yüzyılların kavramlarıyla birleşerek, genellikle kendi içinde ve birbirleriyle tutarsız teorilere ve uygulamalara neden olmuştur (Dahl, 1993: 2).

İnsanların bir devlet yapısı altında yer almasının tarihsel geçmişi incelendiğinde, demokratik unsurların önem taşıdığı ilk siyasal sistemlerin yaklaşık iki bin beş yüz yıl önce, eski Yunan sitelerinde ortaya çıktığı görülür (Uygun, 2010: 22). Antik dönemde Yunanlılar, MÖ 5. yüzyılın ortalarına doğru siyasal yaşama ilişkin yeni kavramlarını ve bunun birçok kent-devletlerinde ortaya çıkarttığı uygulamaları anlatmak için ‘*demokratia*’ kavramını kullanmışlardır. Bu kavramı oluşturan köklerin anlamı oldukça basit ve açık –*demos*, halk ve *kratos*, yönetim veya otorite, yani ‘halk tarafından yönetim’– olmasına karşın, işte tam da bu köklerin kendisi öncelikli yanıtlanması gereken soruları karşımıza çıkarır: ‘halk’ı oluşturanlar kimlerdir ve ‘yönetmek’ onlar için ne ifade etmektedir? (Dahl, 1993: 3).

Tarihsel süreçte ‘halk’ı oluşturanın gerçekte ‘kim’ olduğu soruları demokratik tartışmaların en önemli konusunu oluşturmaktadır. Demokratik bir yönetim bakımından ‘bir halk’ı oluşturan şey nedir? (Dahl, 1993: 3). Bu açıdan ‘*demos*’ sözcüğü büyük bir belirsizlik içermektedir ve Yunan demokrasisinde kullanılan anlamı ile günümüzdeki kullanılışı birbirinden farklıdır (Sartori, 1996: 23). Kavramın orjinal Yunanca kullanımında, *demos*, tüm sıradan insanlar anlamında olmayıp daha çok ‘çoğunluk’ ya da ‘yoksullar’ anlamına gelir (Heywood, 1999: 67-68). *Demos*, MÖ 5. yüzyılda halk meclisinde *ekklesia*’da toplanan Atinalılar anlamında kullanılır. Bununla birlikte, *demos* halkın tümü veya yığın/*polloi* veya çoğunluk/*pleiones*; ya da yozlaşmış anlamıyla kalabalık *okhlos*, olarak da anlaşılabilir. Bu yüzden günümüzde Latince *populus* olarak

kullanılan ve demokrasi anlayışımıza yerleşmiş olan ‘halk egemenliği’ kavramına karşılık geldiği söylenemez (Sartori, 1996: 23).

Çağımızın demokratik anlayışı açısından Antik Yunan’a bakıldığında, Antik Yunan demokrasisinin hem teoride ve hem de pratikte, bütün yurttaşları büyük ölçüde ‘kapsayıcılık’ özelliğinin aksine ‘dışlayıcı’ olduğu görülür. *Demos*’un büyük bir çoğunluğuna siyasal yönetime katılma hakkının tanınmaması, o günün demokratları olarak ifade edilebilecek kişiler tarafından bir sorun olarak görülmemiştir (Dahl, 1993: 26-27). Atina demokrasisinin en görkemli olduğu dönemde bile *demos*, Atina’nın yetişkin nüfusunun küçük bir azınlığını oluşturuyordu. Fakat Atina demokrasisi bu dışlayıcılık özelliği ile tarihsel süreçte tek örnek değildir. Antik Yunan’dan 20. yüzyıla kadar pek çok ülkede kadınlara seçme-seçilme hakkı tanınmamıştır. Bu dışlanmışlık durumu, ilk modern demokrasi örneklerinden Amerika Birleşik Devletleri’nde, siyahı renkli insanlar ve Amerikan yerlileri için uzun süre devam etmiştir (Dahl, 1993: 4-5).

Antik Yunan’dan günümüze kadar çeşitli demokrasi tanımları yapılmış ve bu bağlamda birçok farklı demokrasi türleri ya da teorileri ortaya çıkmıştır. Bu teorilerden bazıları, demokrasinin merkezine konan şeyin realist betimlemesi ve açıklamasından yola çıkarak, neden-sonuç ilişkisinin açığa çıkarılmasına çalışır. Bunlar ‘empirik’ ve ‘normatif’ demokrasi teorileridir (Schmidt, 2002: 21). Empirik demokrasi teorilerinde, ideal anlamda olması gereken demokrasiyi değil, demokratik olarak kabul edilen mevcut siyasal sistemlerin ortak özellikleri irdelenir. ‘Normatif’ demokrasi teorilerinde ise olması gereken ideal bir demokrasinin ortaya çıkartılması çabaları vardır. ‘Normatif’ değerlendirmede, bir siyasal sistemin demokrasi olarak nitelendirilmesi, halkın tümünün isteklerine tam olarak uygun hareket eden bir siyasal yönetimin olmasına bağlıdır. Ancak Arend Lijphart’ın de ifade ettiği gibi ‘böylesine halkın eğilimlerine tam olarak uyan bir yönetim hiçbir zaman olmamıştır ve belki de hiç olmayacaktır’ (Gözler, 2005: 112).

Günümüzde demokrasi kavramı, doksanların başından itibaren demokratikleşme-insan hakları-serbest pazar ve özelleştirme uluslararası alanda dilden düşmeyen slogan hâline gelmiştir (Kuçuradi, 2007a: 186). Özellikle ‘gelişmekte olan’ ülkelerin birçoğunda demokratikleşme ve rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisi, insan haklarının korunmasında ve gelişiminde tek yol olduğu gö-

rüşü yaygınlık gösterir. Bugün birçok ülkede demokrasi, ağırlıklı olarak seçim sandığıyla eşleştirilmektedir (Düger, 2020: 94-95). Oysa bir ülkede yönetilenlerin –seçmenlerin- kamunun yönetimine ya da bütün insanları ilgilendiren konulara ilgi duymamaları, yalnızca bir aileye, kendi yaşamını sağlayıcı bir işin yoğunluğuna, dinsel bir cemaate ya da mezhebe aidiyet duygusuyla bağlı olmanın gereklikleriyle düşünerek hareket ettiği bir durumda, yöneticilerin serbest seçimle belirlenmesi ne işe yarar? (Touraine, 2000: 46).

Ne var ki, günümüzde demokratikleşmenin çok partili seçimlerle eşleştirildiği, bunun sonucunda da, gelişmekte olan birçok ülkede, ‘herşey yapılabilir’ ilkesiyle hareket eden siyasal partilerin, olabildiğince fazla oy almak ve iktidara sözümlerine ona ‘demokratik’ yoldan gelebilmek için, çoğu zaman onlara oy verenlerin ‘hoşuna giden’ ama insan haklarına –bu arada onlara oy verenlerin de insan haklarına–zarar veren şeyler vaad etmekten ve yapmaktan çekinmedikleri gözden kaçıyor (Kuçuradi, 2007a: 186-187).

Kuçuradi’ye göre demokratikleşmenin çok partili seçimlerle eşleştirilmesi, yani demokrasi kavramının yalnızca bir ögesine indirgenmesi, bu tür demokrasi anlayışının insan haklarının korunmasını güvence altına alamadığı gibi, üstelik özellikle de Batılı gelişmiş ülkelerin insanları tarafından, insan haklarının korunmasını engelleyebildiği olgusunun görülmesini zorlaştırmaktadır (Kuçuradi, 2007a: 187).

Kuçuradi, demokrasinin ‘halkın halk tarafından ve halk için’ yönetimi olmasının bazı nesnel ve öznel koşullarına dikkat çeker. Özellikle bu tanımdan hareketle belirlediği öznel koşullar, aynı zamanda demokrasinin işleminin ve insan hakları taleplerini yerine getirme umudunu veren bir demokrasinin ana öznel koşullarıdır. Öncelikle nesnel koşullardan bahsedilmesi gerekirse, bu nesnel koşullardan biri ve en önemlisi, farklı bir devlet anlayışıdır. ‘Bu da, varlık nedeni yurttaşları birbirine karşı korumak ve kamuyu adaletin gereklerine göre yönetmek olan hukuksal bir insan kurumu olarak devlet anlayışıdır’ yani toplumsal ilişkileri adalete dayanan -insan haklarının korunmasını sağlayabilecek şekilde kurulan- hukuk ilişkilerine dönüştürmek için ve kamusal olanı mevcut tarihsel koşullarda insan haklarının gerektirdikleri doğrultusunda yönetmek için oluşturulan bir organlar bütünü olarak devlet anlayışı. Böyle bir devlet anlayışı, insan haklarını tüm ulusal politikaların ana amacı olarak kabul etmeyi, yani oluşturulan ulusal politikaların ana amaçlarının hukuksal bir in-

san kurumu olarak devletin amaçlarıyla aynı olmasını gerektiriyor. Hukuksal bir insan kurumu olan devletin bu amaçları, demokratik karar konusu olmazlar, bunlar farkına varılması gereken şeylerdir (Kuçuradi, 2007a: 189-190).

Demokrasinin işleminin ve günümüzde bir ülkenin belirli koşullarında insan hakları taleplerini yerine getirme umudunu veren demokrasinin öznel koşulları ise, Kantçı anlamda aydınlanma ve felsefi değer bilgisidir. Kant'ın *aydınlanmadan ne anladığı*, Kant'ın 1784'te 'Aydınlanma nedir?' sorusuna verdiği yanıt bize şunu gösteriyor: '*Aydınlanma, insanın kendi kabahati sonucu ortaya çıkan ergin olmama durumunu aşmasıdır. Ergin olmama, kişinin kendi anlama yeteneğini başkasının yol göstericiliği olmadan kullanamaması demektir. Kendi kabahati olması da bu ergin olmamanın, anlama yeteneğinin eksikliğinden değil, başkasının yol göstericiliği olmadan bu yeteneği kullanma kararlılığı ve cesareti eksikliğinden kaynaklanması demektir*'¹⁷ (Aktaran: Kuçuradi, 2007a: 192).

Öyle görünüyor ki, Kant 'aydınlanmadan bir kişinin kendi adına yargıda bulunabilmesini anlar. Bunun felsefi değer bilgisiyle beslenmesi gerekir. İşte, insan haklarını koruyabilme ve insan hakları taleplerini yerine getirebilme yolunu açan bir demokrasinin işleyebilmesinin bir diğer öznel koşulu ise, felsefi değer bilgisidir. Her bir durumda insan onurunun korunabilmesi için ne yapılması gerektiğine ilişkin yargıda bulunabilme, başka şeyler arasında felsefi değer bilgisini ve insan onurunun ne olduğunun bilgisini de gerektirir. Bundan dolayı demokrasi, kendi adına doğru değerlendirmeler yapmaya çalışarak yargıda bulunabilen, sivil toplumun ve kamunun yönetimine düşünüp taşınarak ve eleştirel bir tutumla katılabilen, aynı zamanda da hukuksal bir insan kurumu olarak devletin varlık nedeninin bilincine ulaşmış yurttaşın varlığını gerektirir. Demokrasi böyle yurttaşları gerektiriyorsa, 'demokratikleşme' de böyle yurttaşların sayısını arttırmak demektir (Kuçuradi, 2007a: 192-193).

Tüm bu ifade edilenler gösteriyor ki demokrasinin ne anlama geldiğinin doğru bir şekilde ortaya konulabilmesi, demokrasinin pratik, yani eyleme ilişkin yanlarından daha çok, düşünsel boyutu üzerinde durulmasını gerektirmektedir. Bunun için bugüne kadar ortaya konan demokrasi teorilerini ve bu teoriler içerisinde demokrasiye atfedilen anlamlar ile felsefe –felsefi değer bilgisi– arasında doğrudan bir bağın kurulmasını gerektirir (Düger, 2020: 99).

17 Ayrıntılı bilgi için bkz: I. Kant, 'BeAntwortung der Frage: Wast ist Aufklärung', op cit, s.53.

İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ

Demokrasi ve insan hakları kavramsal ve pratik açıdan sık sık birbirine karıştırılmakta ve çoğu zaman insan hakları ve demokrasi arasında zorunlu, yapısal bir ilişkinin olduğu düşünülmektedir. Fakat ayrı yapısı olan bu iki kavramın birbiriyle eşleştirilmesi, bu alanda ortaya konan bilginin de yanlış olmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı demokrasi ve insan hakları gerek teoride gerekse pratikte birbirine eşleştirilmeden ayrı ele alınmalı ve değerlendirilmesi gerekir (Düger, 2020: 167).

Söz konusu bu iki kavramın birbiriyle eşleştirilmemesi gerektiğini destekleyen özelliklerden biri: bir yönetim biçimi olarak demokrasinin bir araç olması, buna karşın insan haklarının başka amaçlara hizmet etmeyen bir amaç olmasıdır. Herhangi bir moral değer yargılarına bağımlı olmayan, yalnızca insanın değeri ya da onuru bilgisinde temellenen insan haklarının yerine demokrasi kavramını koyamayız. Buna karşın, demokrasinin bir 'araç' olması, demokrasinin insan hakları amacının gerçekleşmesinin önünü açmaya yardım edebileceğini gösterir (Lin, 2004: 185).

Bugün -gelişmekte ya da gelişmiş- birçok ülkede demokrasi ve insan hakları arasında sürekli bir 'gerilim' yaşanmaktadır. Demokrasi ve insan hakları arasında yaşanan gerilimin başlıca üç temel nedeni olduğu söylenebilir: Bunlardan ilki, demokrasinin yalnızca çok partili seçimlere indirgenmesi ve devlet anlayışının böyle bir demokrasinin gerekliliklerine göre belirlenmesi. İkinci, bir devlette demokratik teşkilatlanmanın -siyasal, sosyal ve hukuksal ilişkilerin- ve işleyişin ağırlıklı olarak birtakım hazır değer yargılarına -ahlaksal-dinsel-kültürel normlara- göre belirlenmesidir. Üçüncü ise yurttaşlık sorunudur: başkasının yol göstericiliği olmadan anlama yeteneğini kullanamayan ve yargıda bulunamayan, olup biten her bir durumda insan onurunun ya da değerinin tehlikede olduğu noktaları göremeyen -ya da önemsemeyen-yurttaşların varlığı ve bunların, kamunun ya da sivil toplumun yönetiminde doğrudan veya dolaylı olarak bir rol almalarıdır. Bu durumların varlığı demokrasiyi insan hakları açısından en tehlikeli bir siyasal yönetim sistemine dönüştürebilir. Bu üç temel olgu aynı zamanda 'eşitlik', 'adalet', 'laiklik', 'yurttaşlık', 'düşünce, din ve ifade özgürlüğü', 'çoğunlukçu' ya da 'çoğulculuk' gibi demokrasiye atfedilen birtakım ilkelerin değerlendirilmesi ve uygulamasını da insan hakları açısından sorunlu bir hâle getirmektedir. Olayların, durumların

ve kişilerin değerlendirilmesinde doğrudan insan hakları bilgisiyle bağlantının kurulamaması, değerlendirmenin genellikle felsefi bilgiyle içeriklendirilmeden uzak söz konusu demokratik ilkeler temelinde yapılması, demokratik bir yönetim -demokratik bir toplum- içerisinde insan haklarıyla bağdaşmayan noktaları daha da arttırmaktadır. Örneğin çok partili seçimlere indirgenen sözüm ona demokratik yönetimlerde yurttaş, seçmene indirgenmektedir. Dolayısıyla yurttaş olarak ifade edilen bireyin değerlendirilmesinde hareket noktası, bireyin her şeyden önce onur ve değer sahibi bir varlık olması ya da otonom ve eleştirel bir bakış açısına sahip akıl sahibi bir varlık olarak -başka bir deyişle insanın varlıksal bütünlüğü- değil, sosyal ve siyasal bir varlık olmasıdır. Böylece yurttaş olan bireyin değerlendirilmesinde, kişinin insansal değeri arka plana itilir, insansal varlık yapısı ve özelliği unutulur. Bireyin her şeyden önce siyasal ve sosyal bir varlık olmasından hareketle, bir yurttaşlık tanımına ulaşılmaya çalışılır. Bu, insana amaç olarak değil araç olarak saygı gösterilmesiyle ilgilidir. Yurttaş olarak kişilerin bu bakış açısına göre değerlendirilmesi, 'kimlik'ler ve demokrasi arasında bir nedensellik bağı olduğunu düşündürür ve birtakım kimlikleri demokrasinin ana ögesi hâline getirir (Düger, 2020: 169-170). Fakat bu bağ da varsayıldığı gibi, kimliklere demokrasi için ontolojik bir öncelik atfetmez (Sarıbay, 2012: 98).

Çoğunlukçu-Çoğulcu Demokrasi ve İnsan Hakları

Demokrasinin yaygın olarak kabul gören yanlarında biri de, *çoğunluğun yönetimi* olarak düşünülmesidir. Mevcut ve geçerli oyların salt çoğunluğunu bir araya getirerek karar alan herhangi bir yönetim biriminde; bu çoğunluk bir seçimde, parlamentoda, bir komitede, bir şehir meclisinde ya da bir parti kongresinde ortaya çıkması demokratik olarak ifade edilmesi için yeterlidir (Schmitter, Karl, 1999: 6). Fakat demokratik usule uygun olarak oluşmuş çoğunluğun yönetimine dayalı demokrasilerde, yine demokratik usule uygun olarak alınan kararlar, insan hakları açısından aykırılık ve ihlalleri içerebilir.

İnsan hakları alanında gerek oy çoğunluğu, gerekse oy birliğiyle bile ihlal edilemeyen bazı temel haklar vardır (Aybay, 2010: 7-8). Bundan dolayı teorik ve pratikte 'çoğunlukçu demokrasi' ve 'çoğulcu demokrasi' kavramları ile insan hakları arasındaki ilişkinin -özellikle ayırımın- görülebilmesi için, çoğu zaman demokrasiye temel dayanak noktası yapılan 'çoğunlukçu' ve 'çoğulcu' kavram-

ların, felsefi temelli insan hakları bilgisi ışığında yeniden ele alınması gerekir (Düger, 2020: 177).

‘Çoğunlukçu demokrasi’ kavramı, normların oluşturulmasında ve kamuya ilişkin kararların alınmasında halkın ya da temsilcilerin çoğunluğunun, –yani salt ya da nitelikli çoğunluğun– gerekliliği ve yeterliliği üzerine temellendirilir. Fakat ‘halk çoğunluğu’ ile kastedilen şey, değişken bir kavramdır. Aynı zamanda çoğunluk sürekli olarak azınlığa baskı ve zorbalık ile hükmetmek isteyen belli bir varlık değildir. Çoğunluk ile kastedilen şey daima değerlendirilmeye açıktır. ‘Halk çoğunluğunun daima değiştiğini söylerken aslında onun tarif edilebilir, belli, bilinçli bir sosyal grup olmadığını söylüyoruz’ (Mayo, 1964: 141).

Öyle ki, her azınlık bir gün çoğunluk olma olanağına sahip olabilir ve örneğin siyasal konular ile ilgili alınan kararlarda, bir azınlık ‘çoğunluk haksızdır’ dediğinde kendisi çoğunluk haline geldiği zaman bir çelişkiye düşebilir. Şayet ‘çoğunluk haklıdır’ ön kabulünden hareket edilmesi durumunda, çoğunluktan gelen bir özellikten dolayı çoğunluk kavramı ‘hak’ı oluşturan temel bir dayanak haline getirilmiş olur: ‘örneğin seçimlerde herkes oyunu kullanır, oylar sayılır, bir çoğunluk ortaya çıkar ve tartışma biter; çoğunluğun istediği yapılar ve buradan da meşruiyet doğar ve bu meşruiyetin üzerinden de bir eylem planı yapılır ve o uygulanır.’ Böylece sırf çoğunluk olmaktan kaynaklanan haklılık durumu ortaya çıkıyor. Ne var ki günümüz demokrasi anlayışında insanlar sayılara indirgenmekte ve belirli sayılara ulaşıldığı zaman problemin sona erdiği kabul edilmekte, çoğunluğun haklılığı da bu biçimde meşrulaştırılmaktadır. Örneğin, onbir kişinin oylamasıyla bir konu hakkında kararın alınacağı bir yerde, altı kişinin olduğu taraf çoğunluğu oluşturur, fakat onlardan bir kişinin fikir değiştirmesi durumunda çoğunluğu oluşturan taraf değişir ve dolayısıyla o bir kişinin alınacak kararı doğrudan belirleme durumu ortaya çıkar. Bu açıdan düşünüldüğünde çoğunluğun haklılığı liberal ya da relativist görüş açısından kabul edilebilir bir ilke olabilir, fakat felsefi olarak kabul edilebilir bir temellendirme yöntemi değildir. Bu bakış açısı, çoğunluğun ya da azınlığın haklı ya da haksız olma durumunu göreceli bir hale getirir (Mahçupyan, 2001: 231-233). Bu yüzden bir siyasal sistem içerisinde, insan haklarıyla ilişkili olduğu düşünülen herhangi bir konu hakkında çoğunluğun, azınlığın ya da tek bir kişinin alacağı kararların ya da uygulamaların veyahut politikaların,

haklı-haksız ya da adil-adil olmama durumu, insan hakları bilgisine dayanıp dayanmamasına göre belirlenir (Düger, 2020: 179).

İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesi açısından düşünüldüğünde, 'çoğunlukçu' esasa dayalı bir siyasal yönetimin, yurttaşlarının temel hak ve özgürlüklerini sınırlandıran ya da ortadan kaldıran bir diktatörlüğe dönüşeceği varsayılmaz. Aynı şekilde siyasal iktidarın tek bir organda veya tek bir kişide toplanması durumunda da, söz konusu yönetimin insan haklarıyla bağdaşmayan bir rejim haline geleceği şeklindeki bir ön kabul de doğru değildir. Çünkü çoğunluğa dayalı bir yönetim ya da tek partili rejim, yurttaşları birbirine karşı koruyan, kamuyu adaletin ve insan haklarının gerektirdiği taleplere uygun olarak yöneten bir anlayışa sahip olabilir. Böyle bir yönetimin varlığını sürdürdüğü toplum da, Kant'ın ifadesiyle 'kendi anlama yetisini başkasının yol göstericiliği olmadan kullanabilen', kişileri, durumları ve olayları insanın değer bilgisinden hareketle değerlendirebilen, her durumda insan onuru ve değerinin tehlikede olduğu noktaları görebilen yurttaşların çoğunlukta olduğu bir toplum olabilir. Yönetim anlayışının ve toplum yapısının böyle bir niteliğe ulaştığı bir devlette, 'çoğunluğun zorbalığı'ndan söz etmenin bir anlamı olmayacaktır. Bu durumda çoğunluğun iradesi karşısında azınlık haklarının sürekli tehdit altında olduğu ve bu bağlamda düzenli bir şekilde yapılacak seçimler yoluyla çoğunluk ve azınlığın yer değiştirmesi gerektiği söylemleri, demokrasi ve insan hakları ilişkisi açısından öncelikli bir durum değildir. Aynı şekilde kamu ve sivil toplumun yönetimiyle ilgili kararların, halkın ya da temsilcilerin 'oy çokluğu' ile mi yoksa 'oy birliği'ne dayalı olarak mı alınıp alınmadığı konusu da, demokrasi ve insan hakları ilişkisi açısından yol gösterici bir yanı olmayacaktır. Halkı ilgilendiren kamusal konularda, halkın ya da temsilcilerin oy çokluğunu -ideal olarak oy birliğini- aramak demokrasi açısından ideal bir yöntem usulü olabilir, fakat kararların ne kadar bir sayısal çoğunlukla alındığı, insan haklarına dayalı bir demokrasinin varlığı ve işleyişi için zorunlu bir ön koşul değildir (Düger, 2020: 180-181).

Ne var ki günümüzde temel hak ve özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesinin güvence altına alınmasının sağlaması açısından demokrasinin 'çoğulcu' bir yapıya sahip olması gerektiği üzerine yaygın bir görüş vardır. Özellikle 20. yüzyılda Avrupa'daki baskıcı, otoriter rejimlerin uygulamaları, topluma ve devlete yönelik bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu zamana kadar

demokratik rejim, *azınlık iradesi-çoğunluk iradesi* şeklinde dualist ya da *halk iradesi, millî irade* şeklinde monist yaklaşımlarla açıklanmaktaydı. Daha sonra ise sosyolojide, modern toplumun yapısını anlamak için başvurulan *çoğulculuk* kavramı, demokratik yönetimin niteliği üzerindeki tartışmalarda da belirleyici olmaya başlamıştır. Fakat modern toplum ne Rousseau'nun iddia ettiği gibi kendini *genel irade* olarak ortaya koyabilen tek bir bütün olarak bulunan/monoblok bir yapıda, ne liberal anlayışın savunduğu gibi ontik yapısının parçalara ayrıldığı –*atomize*– bireylerden oluşan ve kolayca azınlık-çoğunluk biçiminde ayrılabilen ikili bir yapıdadır. Oysa bu çoğulcu yaklaşım, siyaset bilminde 'çoğulcu demokrasi' olarak ifade edilen demokrasi anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Uygun, 2010: 24).

Özellikle Ernst Fraenkel'in (1991) katkılarıyla Anglo-Amerikan çoğulculuk anlayışı, Anglo-Amerikan siyaset tarihinin ve 20. yüzyılın Kıta Avrupa'sı deneyimlerini içine alan empirik ve normatif olarak gelişme göstermiştir. 'Çoğulculuğun merkezinde, monizm ve dualizme karşıt olarak genelde 'çok üyelilik' -çok seslilik, farklılık- yer almaktadır. Çoğulculuk, modern toplumların yapısını göstermek amacıyla kullanılmaya başlanır. Başka bir deyişle, çoğulculuğun esas alındığı bir toplumda, farklılıklar, yaşanan çatışmalar ve farklı yaşam tarzları karşısında, insanlar kendi çıkarları doğrultusunda toplumu, ekonomiyi ve siyaseti etkilemek için çeşitli girişimlerde bulunabilirler, siyasal partiler ve dernekler biçiminde örgütlenebilirler (Schmidh, 2002: 146-148). Fakat bir olgu olarak karşımıza çıkan farklılık –çeşitlilik–, etik normlar olarak kendini gösteren insan haklarıyla nasıl bağdaşacaktır? Temel dayanak noktası özcülük olan, hatta grup özcülüğüne dayalı kimi farklılıklar, örneğin düşünüp taşınarak eleştirel bir akıl gücüyle temellendirilemeyen, özellikle psikolojik yönü ağır basan inançlara -hazır değer yargılarına- dayalı farklılık, kamusal –hukuksal- alana yerleştiği takdirde çatışmayı beraberinde getirir (Çotuksöken, 2011: 108).

Çoğulculuk anlayışı, postmodernizmin etkisiyle, farklılıkların, bütün fikirlerin ve normların eşit değerinde olduğu -bütün fikirlere saygı duyulması gerektiği- dolayısıyla bir devlette, kendini sivil ve siyasal olarak örgütleyen bütün fikirlerin siyasal yönetimin örgütlenmesini ve işleyişini etkilemede eşit haklara sahip olduğu iddiasını taşır. Çoğulculuğu temel alan demokrasi anlayışı da, bütün fikirlerin aynı değerinde olduğu ve bütün fikirlere saygı gösterilmesi

gerektiğini ön plana çıkarır. Burada asıl değerli olarak görülen, kişinin kendisi yani insansal yapısı değil, kişinin fikirleri, düşünceleri ya da kanaatleridir (Düger, 2020: 188-189). Fakat insan hakları açısından düşünüldüğünde, 'saygı konusu olan, kişilerdir; fikirler ise değerlendirme konusudur.' Fikirlere sonuna kadar karşı çıkmak, hatta fikirleri değerlendirmek ve kamusal alanda yaygınlaşmasını önlemek mümkündür. Fakat bugün bile, düşünce özgürlüğü ve ifade özgürlüğü adına insan haklarına aykırı düşünceler, çoğulculuk adına korunma altına alınmaktadır (Kuçuradi, 2007b: 38-39).

Demokratik hukuk devletin vazgeçilmez unsuru olarak yaygın kabul gören 'düşünce, vicdan ve din özgürlüğü' hakkı, bir ülkede bireysel ya da grupsal fikirlerin ve çıkarların korunması uğruna insan haklarına aykırı yasaların çıkartılması ve uygulamasının yolunu açabilir. Dolayısıyla demokrasilerde, çeşitli farklılıkların korunması ve onlara saygı gösterilmesi gerekliliği şeklinde dile getirilen 'düşünce, vicdan ve din özgürlüğü' hakkının kısıtlanması, demokrasi anlayışına aykırı görülebilir. Fakat insan hakları açısından ayırılık içermeyebilir. Çoğu zaman demokratik bir hak olarak nitelendirilen, 'düşünce, vicdan ve din özgürlüğü' hakkı, insan haklarına ters düşen ya da onlara zarar veren –köktendincilik, terör ya da cinsiyete dayalı ayrımcılık gibi– düşüncelerin yayılmasını kolaylaştırabilir. Çünkü 'düşünce, ifade ve din özgürlüğü' hakkı, çoğu zaman sadece kişilerin özgürce ifade edebildikleri fikirlere, görüşlere ya da kanaatlere indirgeniyor. Bu fikirlerin bilgisel temellendirilmesine ve kaynağına pek fazla bakılmıyor. Dolayısıyla burada asıl 'değerli' ve 'korunacak' olan fikirleri dile getiren kişilerin kendisi değil, kişilerin yaygın olan fikirlere karşı dile getirdikleri bilgi ve fikirlerin kendisi oluyor. Bu açıdan düşünüldüğünde 'Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 18. maddesi kapsamında, 'Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler'. Ancak 'düşünce, vicdan ve din özgürlüğü' serbestliği bağlamında, ana-babaların ya da birtakım dinsel grupların kararına bağlı olan çocuklara verilecek dini ve ahlaki eğitimin içerisinde insanın 'onuru' ve 'değeri' ile bağdaşmayan, insan haklarına zarar veren unsurları barındırması durumunda ne olacak? Örneğin ana ve babanın ya da birtakım sosyal ya da dinsel grupların yaklaşımıyla öteki mezheplerden olan kişileri öldürmeyi –kötü muameleyi– meşrulaştıran, farklı mezhepten –ya da

farklı dinsel gruptan- olanlarla evlenmeyi yasaklayan, kız çocuklarını erken yaşta evlendirmeyi baskılayan, kız çocuklarının belli bir yaştan sonra eğitim-görmesini kısıtlayan ya da kadınların çalışma hakkını yasaklayan düşünceleri teşvik ve telkin eden düşünceleri de, ‘düşünce, vicdan ve din özgürlüğü’ denen özgürlükler ile birlikte mi ele alacağız? (Düger, 2020: 192-193). Oysa düşünce özgürlüğü ‘bir kişi yaygın olandan çok farklı, dolayısıyla kimilerini rahatsız eden bir bilgi ya da düşünce getirdiği takdirde, onun diğer haklarına dokunulmaması talebidir’ (Kuçuradi, 2006: 38).

İnsan hakları kavramı ışığında düşünüldüğünde, ‘düşünce özgürlüğü’ hakkın getirdiği talep: ‘Herkes, egemen olan fikirlere ne kadar aykırı olursa olsun, yeni fikirler getirme hakkına sahiptir.’ Fakat bu hak yasal güvence altına alındığında, ‘düşünce özgürlüğü’ hakkından bahsedilebilir. Bu da, mevcut ya da geçerli olan düşüncelere ne kadar aykırı olursa olsun ve içeriği ne olursa olsun, yeni bir fikir veya bilgi getirdiği için, kişinin başka haklarına zarar verilmeyeceğini, saygılı davranılacağına güvencesini dile getiriyor: yani belirli bir devlette, devletin tüm kurum ve kuruluşlarıyla hem kamusal hem de özel alanda düşünce özgürlüğü hakkını, temel kişi hakkı olarak görüp, bu hakkı yasaların güvencesi altına alması ve kişilerin yaygın olandan farklı yeni bilgi ya da fikir getirdikleri için, başka haklarına zarar verilmeyeceğinin güvencesi anlamına gelir. Burada dokunulmaması ya da korunması gereken, yeni bilgi ya da fikirler öne süren kişilerdir, bilgilerin ya da fikirlerin kendileri değil (Kuçuradi, 2007a: 110-111).

Liberal Demokrasi ve İnsan Hakları

Liberal demokrasi, günümüzde bile gerek teoride gerekse pratikte yaygın bir siyasal yönetim sistemi olarak kabul görmekte ve bir devlette insan haklarının gerçekleşmesi ve korunmasında öteki demokrasi türlerine göre en ideal demokrasi anlayışı olduğu ileri sürülmektedir. Fakat liberal demokrasi ile insan hakları arasında zorunlu bir bağlantı olmadığı gibi, kavramsal ve pratik açıdan derin farklılıklar ve sorunlar vardır. Bu farkların ya da sorunların görülebilmesi için her şeyden önce liberal demokrasi düşüncesine temel dayanak oluşturan -doğal hukuk/doğal haklar, birey, özgürlük, eşitlik, hoşgörü, devlet vb.- kavramların insan hakları bilgisi ışığında yeniden irdelenmesi gerekmektedir (Düger, 2020: 195-196).

Bir yandan liberalizm ve insan hakları kavramı ve düşüncesinin ortaya çıkışının 'doğal hukuk' teorisi ile ilişkilendirilmesi, diğer yandan tarihsel süreçte liberal anlayışı benimsemiş toplum ve siyasal yönetimlerin insan haklarına yönelik çabaları, –'İngiliz Haklar Bildirgesi', 'ABD Bağımsızlık Bildirgesi', 'Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi' gibi– insan hakları ile liberalizm arasında zorunlu bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir (Türe, 2006: 27). Ne var ki, 'doğal hukuk/doğal haklar teorisi', liberalizmin temel dayanak noktalarından biri olarak kabul edilebilir nitelikte olmakla birlikte, bu teorilerin insan haklarıyla doğrudan zorunlu bir ilgisi olduğunu düşünmek, muhtemelen insana felsefi antropolojik bir yaklaşımla tekrar bakmayı gerekli kılar (Düger, 2020: 196).

Genellikle hukuk biliminin alanı içinde yapılan teorik çalışmalarda, insan hakları ancak 'doğal hukuk' teorisiyle bağlantılanıyor; 'doğal hukuk' teorisi hukukun kaynağına ilişkin bir teori olduğu ve dolayısıyla insan hakları kavramının içeriğinin görülebilmesini sağlayamadığı gözden kaçırılıyor (Kuçuradi, 2007a: 141). 'Doğal hukuk' teorisi, genel olarak evrende, doğada ve insan doğasında rasyonel bir düzenin varlığının kabulü üzerine temellendirilir. Epistemolojik olarak rasyonel olan doğal hukuk anlayışına göre evrende her bir varlık kendi yapısına ilişkin bir amaca yönelmiş durumdadır. Bu rasyonel ve doğal düzenin bir unsuru olan insan, rasyonel bir canlı olarak kendi doğasının amaçlarını ve bu amaçların gerektirdiği davranış kurallarını keşfetme ve bunlara uygun davranabilme yeteneğine sahiptir. İnsanın nasıl davranması gerektiğine ilişkin bu yasalar -ilkeler- her yerde, her zaman ve bütün insanlar için geçerli olmaları bakımından evrensel, rasyonel ve mutlak bir 'hukuk' olarak düşünüldüğünden *doğal* olarak adlandırılır. Doğal hukuk olarak nitelendirilen ilkeler, insan doğasının yöneldiği iyilik ve mutluluk amacına ulaşmaya yönelik olarak insanın olanaklarını gerçekleştirme ve geliştirebilmesini sağlayan temel ahlaki ilkeler olarak düşünülür. Doğal hukukun çizdiği ilkeler aynı zamanda doğru ve yanlışın, adaletin ve adaletsizliğin, haklı ve haksızlığın ya da hakların değerlendirildiği temel ölçütü olarak görülür. Başka bir deyişle, insanla ilgili olan her türden yasa, kural ve yapıp etmeler ahlaki meşruiyetini bu *doğal* yasalara uygunluğundan ya da onlardan türetilirken, *doğa* yasasına aykırı olan ve onlarla çatışan her türlü yasa, kural ve davranış gayri meşru ya da ahlaka aykırı olarak görülür (Uslu, 2007: 8). Doğal hukuk, doğal haklar dü-

şüncesi üzerinde ifadesini bulur. Doğal hakların Tanrı tarafından ya da doğa tarafından insana verilmiş olduğu düşünülür. Locke ve Thomas Jefferson gibi düşünürler insanların yaptıkları yasaların amacının Tanrı tarafından verilmiş vazgeçilmez hakları korumak olduğunu dile getirirler (Heywood, 2014: 191). ‘Doğal hukuk’ ya da ‘doğal haklar’ teorisi, insanın eylemleri için genel geçer olduğu düşünülen rasyonel ilkeleri, doğayı ve insanın doğasını temel alarak insanların vazgeçilmez, devredilmez ve dokunulmaz haklara sahip olduğu iddiasındadır. Fakat insanın doğası kavramı bir belirsizlik içerdiği için, ‘insan doğası’ kavramına, metafizik ve teolojik içerikli bir anlam yüklenmesine kolayca sapılabilir. Bunun sonucunda ‘insan doğası’ kavramı, bilgisel anlamda insan kavramına ters düşen ve dolayısıyla toplumsal, siyasal ya da hukuksal alandaki bireysel ve kamusal ilişkilerin sınırlarını belirleyecek çeşitli insan tasarımlarına zemin oluşturabilir. Liberalizmin en önemli temsilcilerinden Locke, böyle bir insan tasarımına dayalı doğal haklar teorisi içinde bireyin hak ve özgürlüklerini tanımlayarak kendi siyasal yönetim anlayışını buna göre belirler. Locke, insanın, rasyonel bir varlık olarak, diğer insanların engellemelerine karşı yaşamını sürdürmeyi sağlayabilecek araçları elde edebilecek akıl sahibi özgür bir varlık olduğunu ve bu bağlamda kişinin yaşamını, özgürlüğünü ve malını korumasının en temel hakkı olduğunu savunur. Kişilerin bu hak ve özgürlüklerin korunmasındaki en temel nokta ise, söz konusu hak ve özgürlüklerin devlet karşısında nasıl korunacağıdır. Oysa insan haklarının ‘temelliği’ doğrudan doğruya insanla ilgili bazı gereklilikleri dile getirmesinde yatar. Daha önce ifade edildiği üzere, bu gereklilikler, insanın onuru ya da değerini koruma taleplerini, yani kişileri sırf insan olduklarından dolayı koruma talepleri olarak ortaya çıkarlar. Bunlar, doğrudan doğruya kişinin insansal olanaklarının korunmasıyla ilgili taleplerdir. İşte insana özgü bu olanakların gerçekleşmesi, geliştirilmesi ve korunmasına ilişkin bu talepler, insan haklarını oluşturur (Düger, 2020: 197-198).

Şüphesiz insan haklarının da temel aldığı birey ve bireyin haklarıdır. ‘Çünkü her bir yurttaş, her bir kişi temelde bireydir’ (Çotuksöken, 2004: 371). Fakat liberal anlayışın temelinde yer alan *birey*, ‘kişinin değeri’ne, ontolojik-antropolojik bir bakış açısına dayalı bir şekilde doğrudan doğruya insanın sırf insanla ilgisi olan değerine karşılık gelmiyor; başka bir deyişle, insan türüne ait bir varlık olduğunun bilgisine dayanmıyor. Özellikle klasik liberal bakış açısına

göre birey ile kastedilen, kendi kişisel çıkar ve tercihleri olan otonom –bağımsız, özgür ve büyük ölçüde kendi kendine yetebilen–, rasyonel bir varlıktır. Bu bakış açısı, her yönden değişken olan ihtiyaç ve çıkardan yola çıkarak kişiye bir değer biçiyor. Düşünsel alanda ve pratikte birey, diğer insanlarla ya da devletle ilişkilerinde bu varlık yapısı bilgisi ışığında ele alınır (Düger, 2020: 201-202).

Liberal demokratik yönetim anlayışı, günümüze kadar liberalizmin birkaç farklı çizgide -klasik, sosyal ya da neo liberalizm gibi- geliştiği görülse de, liberal bakış açısından tanımlanan ve işleyen yönetim ile ‘insan haklarına dayanan devlet’ arasında derin fark vardır. Liberal demokrasi anlayışına dayalı yönetimler, kimi liberal değerleri içeren yani, ‘doğa durumu’, ‘birey’, ‘piyasa’, ‘rekabet’ ya da ‘liberal devlet’ gibi normatif ön kabullere –varsayımlara- dayalı olarak türetilen bir yönetim anlayışın ürünüdür. Liberal demokrasinin işleyişini ya da liberal devletin belirli bir varlık yapısını belirleyen normatif anlamda ön kabuller (varsayımlar), bu varlık yapısından hareketle, olanı değil olması gerekeni işaret ederler. Buradan hareketle de ‘insan doğası’, ‘bireycilik ve faydacılık’, ‘rekabetçi piyasa ekonomisi’ ve ‘küçültülmüş devlet’ gibi normatif ön kabuller türetilir (Düger, 2020: 208-209).

İnsan hakları ve dolayısıyla insan haklarına dayalı devlet anlayışı ile devletin bireysel yaşamdan çekilmesi -küçültülmesi- gerekliliğine dayalı, birey merkezli ‘liberal devlet’ arasında zorunlu bir bağlantı olmadığı gibi, her iki devlet yapısı birbirinden ayrılır. Örneğin klasik liberal devlet anlayışı, insan haklarına dayalı devlet anlayışının aksine, devlet kontrol edilmediği takdirde bireyleri her zaman ‘ezen’ ve ‘zulmeden’ bir devlet anlayışına dayanır. Dolayısıyla yurttaşların daha fazla temel hak ve özgürlükleri elde etmeleri ve bunları genişletilebilmeleri için, devlet gücünün sınırlandırılması gerektiği öngörülür. Özellikle klasik liberal devlet anlayışında yurttaşı devlete karşı koruma düşüncesi egemendir. Bundan dolayı devlette, gerek yasama, yürütme ve yargı organları arasındaki ilişki, gerekse kurum ve kuruluşların teşkilatlanma biçimi ve işleyişi, bu yaklaşıma göre belirlenir. Oysa insan haklarına dayalı devlet anlayışı, kişilerin temel insan hakkı ve özgürlüklerinin diğer kişiler tarafından çiğnenmesini önlemeye çalışan, yani kişiyi diğer kişilere karşı korumayı amaçlayan bir devlet anlayışıdır. Ayrıca devletin ekonomik ve sosyal içerikli destekleri, kişilerin ihtiyaç sahibi varlıklar olmaları temelinden hareketle değil, insanın değeri bilgisinden hareketle ve dolayısıyla kişilerin insan onuruna yaraşır

bir yaşam sürdürebilmesinin ön koşullarını sağlayacak şekilde sunan bir devlet anlayışıdır. Liberal anlayışın ağırlıklı olarak üzerinde durduğu nokta devletin biçimsel anlamda nasıl oluşturulacağı ve işleyeceği ya da normların hangi biçimsel yollarla oluşturulacağıyla ilgiliyken, insan hakları açısından esas olan devletin işleyişiyle ilgili normların ve düzenlemelerin içeriği yani normların hangi bilgi ışığında türetildiği/türetileceği ile ilgilidir (Düger, 2020: 209-210).

Günümüzde bazı hak ve özgürlükler rekabetçi piyasa ekonomisiyle ilişkilendirildiği için, liberal devlet anlayışının egemen olduğu demokrasilerde, siyasal iktidarın ana işlevleri, 'arz' ve 'talep' olmak üzere iki temel nokta arasında belirlenmektedir. Talep, daha yüksek yaşam standardı, işsizliğin azaltılması, siyasal yönetimi belirleyen sistem içerisinde yurttaşın katılımının arttırılması ya da bireysel hak ve özgürlükler gibi farklı türden biçimler şeklinde görülür. Arz ise, taleplerle bir şekilde ilişkilendirilmiş ve denge sağlanmış politikalar, kanunlar ya da kamusal alandaki karar ve eylemlerdir. 'Liberal devlet'in varoluş ve yayılma süreci çoğu zaman bu iki noktadan hareketle ilerlemiştir (Düger, 2020: 210).

Ne var ki, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisi arasında liberal anlayışın kurmaya çalıştığı türden bir zorunlu bağlantı söz konusu değildir. Aksine, serbest piyasa ekonomisi, insan haklarını koruyabilecek biricik sistem olmak yerine, genel olarak insan haklarına yönelik bazı tehditler ortaya çıkarmaktadır. Bu tehdit, insanın kendi yapıp-etme gücünü, başarılarını, emeğini piyasada alınıp satılabilecek birer metaya indirgeyen ve buna göre kurulan ve işleyen kuruluşlar ya da kurumsal düzenlemeler, insanın olanaklarını gerçekleştirme ve geliştirmesinin önünü tıkar hâle gelmiştir (Özel, 2011: 40). Bundan dolayı insan hakları, demokrasi ve serbest pazar arasında zorunlu bir kavramsal ya da olgusal bağlantı olmadığı gibi, ölçütsüz özelleştirmeye ve 'devletin küçülmesi-ne' dayanan serbest pazarın, yoksul ülkelerde ve refah seviyesi düşük ülkelerde insan haklarının daha iyi korunmasına yol açacağı açısından yeni çıkmazlara yol açmıştır (Kuçuradi, 2007a: 220).

İnsan hakları ve liberal demokrasinin ayrıldığı bir diğer konu da, özgürlük kavramına yükledikleri anlamdır. Örneğin Thomas Hobbes ve Jeremy Bentham'ın görüşlerine dayalı olarak tanımlanan liberal geleneğin özgürlük anlayışı, bireylerin herhangi bir müdahaleyle karşılaşmaksızın gerçekleştirebilecekleri eylemlerin toplamını ifade eder. Başka bir deyişle liberalizme göre

bireylerin, devlet ya da diğer bireylerin müdahalesine uğramaksızın, tercihte bulunma, tercihlerini gözden geçirme ya da değiştirme olanaklarının niceliksel toplamı, bireyin ne kadar özgür olduğunun da göstergesidir. Liberal anlayışta, özgürlüğün genellikle bireyin eylemlerini gerçekleştirirken müdahalenin yokluğu ile sınırlı bir yorumlayışın olduğu görülmektedir. Liberal anlayış bakımından özgürlük doğal bir haktır. Bu nedenle yasa, doğal bir hakkın sınırlanışını ifade eder. Fakat bu gerekli bir sınırlama olduğu düşünülür. Çünkü bireylerin birbirlerinin özgürlüklerine müdahalelerini sınırlayarak, güvenli bir alan oluşturulduğu varsayılır. Böylece liberal anlayış için yasanın adil oluşu, bireylerin birbirlerinin haklarına karşı girişebilecekleri olası müdahaleleri engellediği düşüncesinden kaynaklanır. Yasanın aynı zamanda devleti ve yöneticileri sınırlayarak özgürlüğün genişletilmesini sağladığı savunulur. Kısacası liberaller için özgürlük, niteliksel değil, niceliksel olarak değerlendirilen bir sorun olarak ele alınır. Bireyler ne kadar fazla tercihe sahiplerse, özgürlükleri de o kadar fazla olduğu görülür (Tunçel, 2008: 46-47).

'Liberaller için özgürlük, devlet tarafından yapılan kontrolden, zorlamadan, sınırlamadan ve müdahaleden de özgürlüktür' (Arblaster'den aktaran Tunçel, 2008: 47). Bundan dolayı, liberal demokrasilerde kavramsal ve pratik anlamda -negatif özgürlük olarak ifade edilen- 'özgürlük' ile kastedilen, bireyin ancak herhangi bir engelleme ya da baskı altında olmaması durumudur. Bu anlayış açısından, dışarıdan bir engelleme olmadan bireyin hangi amaçlara yöneleceği ya da bir amaç doğrultusunda eylemde bulunup bulunmayacağı tamamen bireyin kendi tercihine kalmıştır (Erdoğan, 2013: 59). Dolayısıyla liberal demokrasilerde birey, düşünce ve davranışlarına dışarıdan, özellikle de devlet tarafından müdahale edilmediği oranda geniş bir özgürlüğe sahiptir. Bu açıdan, bir devlette ya da toplumsal yaşamda bireysel düşüncelerin ya da fikirlerin özgürce ifade edilebilmesi ya da bireylerin kendi değerlerine bağlı özgürce yaşayabilmesi açısından hoşgörü önemli bir liberal değer olarak kabul edilir. Locke'un 'hoşgörü' üzerine dile getirdiği düşünceler, toplumdaki kültürel ya da dinsel farklılıklar konusunda siyasal yönetimlerin nasıl bir yol izlenmesi gerektiği açısından günümüz demokratik düşünceleri ve uygulamalarını derinden etkilemiştir (Düger, 2020: 213).

Locke, din ve mezhep farklılıklarının, özellikle de bu farklılıkların devlet gücüyle giderilmeye çalışılmasının toplumsal barışı ve özgürlükleri tehdit

ettiği düşüncesinden hareketle, dini ve felsefi görüşlerle ilgili çatışmaların karşılıklı hoşgörü yoluyla çözülebileceğini söyler (Erdoğan, 2013: 54). Locke'a göre devlet, bireylerin inandığı gibi yaşamasına müdahale edemez ve müdahale edilmesine de izin veremez. Dolayısıyla devlet, yurttaşların dinlerinin gereklerini yerine getirmelerini, dinin kendilerine emrettiği şeyleri yapmalarını engelleyemez. Devletin varlık nedeni, engellemek değil, aksine, bireylerin inançları doğrultusunda yaşayabilecekleri ortamı sağlamaktır veya kolaylaştırmasıdır. Locke hoşgörüyü, bireylerin negatif anlamdaki özgürlüğünün güvence altına alınmasında devletin başvurması gereken temel bir ilke olarak kabul eder (Locke, 1998: 4-8).

Günümüzde birtakım demokratik ön kabuller ışığında özgürlük ile ilişkisinde hoşgörü konusuna baktığımızda, 'hoşgörü'nün, niteliği ne olursa olsun her çeşit düşünceye, kültüre, bireysel yaşama saygı gösterilmesi ve bunlara müdahalede bulunulmamasına ilişkin taleplere karşılık geldiğini görüyoruz. Bu noktada hoş görülmesi –saygı duyulması– gerekli olan; kişilerin, diğer kişilerce ya da devlet tarafından onaylandıklarından farklı düşünceler ve inançlardır. Dolayısıyla burada düşüncelerin-kanaatlerin-inançların ya da yaşam biçimi ve davranışların kendisi –niteliği– önem kazanır (Düger, 2020: 215). Ne var ki, daha önce ifade edildiği üzere, saygı konusu olan ya da hoş görülmesi gereken düşünceler, inançlar kültürel normlar ya da davranışlar değildir. 'Saygı konusu olan, birer insan olarak kişilerdir.' Dokunulmaması ya da korunması gereken fikir ya da düşüncelerin kendileri değil, kişilerdir (Kuçuradi, 2007a: 94-111).

Bugün 'temel özgürlükler' adı altında toplanan her 'özgürlük'ten bir engellenmemenin, yani kişinin, bir şeyi yapmada engellenmemesi olarak anlaşıldığı görülüyor ve çoğu zaman bu engellenmeme, ayrıca bir hak sayılıyor. Oysa temel özgürlükler, insanın değerine dokunmama taleplerinin, yani bir grup temel kişi hakların –hiç kimsenin tutsak ya da köle durumunda tutulmaması; hiç kimseye işkence ya da insanlık dışı muamele edilmemesi; hiç kimsenin keyfi tutuklanmaması ile düşünce ve kanaat özgürlüğü denen özgürlükler gibi hakların–, yasal güvenceleridir. İnsanın sırf insana özgü olanaklarını gerçekleştirebilir ve genişletirken, kişilere dokunulmamasını yasal güvence altına alırlar. Temel kişi haklarının bu grubu, yasal güvence altına alınınca, kişilere ilişkin bütün bu 'dokunulmazlıklar' da temel özgürlükler denen özgürlükleri oluştururlar. Bu hakların fiilen korunmaları ise, başka kişilerce veya günümüz de-

mokrasilerde çoğu zaman görüldüğü gibi siyasal iktidarca çiğnenmek istendiği zaman söz konusu olur. İşte kişilerde insanın değerini çiğnetmeme, insanın olanaklarının gelişimini engellememe talepleri, kişileri bu açıdan koruma talepleri, bu grup temel kişi haklarını, bu hakların yasal korunmaları ise temel özgürlükleri oluşturur (Kuçuradi, 2010: 66).

SONUÇ

İnsan hakları ve demokrasi arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde ortaya konulabilmesi, her şeyden önce hem insan hakları ve demokrasi kavramlarının hem de bunlarla ilgili kavramların içeriklerinin doğru belirlenmesine, yani bunların bilgiyle içeriklendirilmesine bağlıdır.

Öyle görünüyor ki, teoride ve pratikte insan hakları ve demokrasi arasındaki ilişkinin ele alınmasındaki temel sorun, demokrasi ve insan hakları kavramlarını anlama sorunudur. Bu sorun, ‘insan hakları nedir?’ sorusunun temelinde, aslında ‘insan nedir?’ sorusunun yattığının görülebilmesini engelleyebildiği gibi, ‘demokrasi nedir?’ sorusuna da çoğu zaman biçimsel olarak ‘siyasal iktidar kim tarafından ve hangi usullerle yönetilmelidir’, ‘iktidarın gücü nasıl sınırlandırılabilir?’ gibi sorular ışığında yanıtlar aranmasına neden olmuştur, olmaya da devam etmektedir.

Ne var ki, insan haklarına dayalı bir demokrasinin kurulup işleyebilmenin iki ana koşulu vardır. Bunlardan ilki, insan hakları bilgisiyle donatılmış yurttaşların varlığı, ötekisi ise, devlet anlayışıdır. Dolayısıyla bu bakış açısından hareketle diyebiliriz ki, bir devlette, insan haklarının getirdiği taleplerin yerine getirilmesinde kamusal ve sivil bütün kurum ve kuruluşlar ile toplumdaki bütün yurttaşların etik açıdan sorumlulukları vardır. Bu açıdan bakıldığında, insan haklarını koruyabilme umudunu veren demokrasinin kurulup işleyebilmesinin koşulu, felsefi bilgiyle içeriklendirilmiş insan haklarının değerinin bilgisidir. Böyle bir bilgi, yurttaşların karşılaştıkları her bir durumun değerlendirilmesini, kendi değer yargılarını, ihtiyaç ve çıkarlarını bir kenara bırakıp yalnızca *insan haklarının değeri bilgisinden* hareketle yapabilmeyi, bu değer bilgisinin sağladığı bilinçle kamunun ve sivil toplumun yönetimine katılabilmeyi ve bu değere ters düşen birtakım hazır değer yargıların etkisinde kalmadan, koşulsuz bir şekilde insanın değeri ya da onurunun tehlikede olduğu noktala-

rı görüp, şartları elverdiği ölçüde bu tehlikeyi ortadan kaldırmayı kendilerine ödev edinmeyi içermektedir.

Bir devlette insan haklarına dayalı bir demokrasinin işletilebilmesinin önemli koşullarından bir diğeri de, devlet kurumunun insan haklarıyla zorunlu olan bağlantının görülebilmesine bağlıdır. Bu açıdan düşünüldüğünde, liberal devlet anlayışında olduğu gibi, devlet kendisinden korku duyulan ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin devlet karşısında korunabilmesinin ancak devletin varlık alanı ile insanın varlık yapısı arasındaki mesafenin mümkün olduğunca ayrı tutulması gerektiğini kabul eden bir anlayıştan kurtulmak önemli görünüyor. Sonuç olarak denilebilir ki, günümüzde gerek teoride gerekse pratikte genel kabul edilenin aksine, demokrasi ile insan hakları arasında zorunlu, yapısal bir bağlantı yoktur. Bir devlette insan haklarının korunmasının güvence altına alınması ve geliştirilmesi çok partili siyasal düzenin egemen olduğu demokrasiyle olduğu kadar, tek bir kişinin ya da tek partili siyasal düzenin egemen olduğu yönetimlerle de olabilir.

KAYNAKÇA

- AYBAY, R. (2010). ‘Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı Açılış Konuşması’. *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları. s. 3-8.
- ÇOTUKSÖKEN, B. (2011). ‘İnsan Hakları İhlallerine Yol Açan Retorikler: Demokrasi-İnsan Hakları İkilemi’. *21. yüzyılın Başında İnsan Haklarını Korumada Karşılaşılan Sorunlar*. Haz. İoanna Kuçuradi. İstanbul: T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları: 3. s. 105-110.
- ÇÜÇEN, K. (2003). ‘İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi’. <https://acikerisim.uludag.edu.tr>. (Erişim Tarihi:22.05.2021).
- DAHL, A. R. (1993). *Demokrasi ve Eleştirileri*. (Çev. Levent Köker). Ankara: Yetkin Yayınevi.
- DONNELLY, J. (1995). *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*. (Çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut). Ankara: Yetkin Yayınları.
- DONNELLY, J. (1999). ‘Human Rights, Democracy, and Development’. *Human Rights Quarterly*. Vol. 21. No. 3. Published by: The Johns Hopkins University Press Stable. pp. 608-632. <https://www.jstor.org/stable/762667>.
- DOMARADZK, S., KHVOSTOVA, M., PUPOVAC, D, (2019). ‘Karel Vasak’s Generations of Rights and The Contemporary Human Rights Discourse’. *Human Rights Review* 20:423-443.
- DÜGER, Y. (2020). *Demokrasi ve İnsan Hakları İkilemi*. İstanbul: Efe Akademi Yayınevi. 1. Baskı.
- ERDOĞAN, M. (2013). ‘Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihî ve Felsefî Temelleri’. *Liberalizm El Kitabı*. Ed. Cennet Uslu C. Ankara: Kadim Yayınları. s. 51-83.
- EVANS, T. (2001). ‘If Democracy, Then Human Rights?’. *Third World Quarterly*, Vol. 22, No. 4. Published by: Taylor & Francis, Ltd. Stable. pp. 623-642. <http://www.jstor.org/stable/>.
- GÖZLER, K. (2005). *Anayasa Hukukuna Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- GÜRİZ, A. (2009). *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi. 8.Baskı.
- HAMAMCI, C. (2013). ‘Üçüncü Kuşak İnsan Hakları’. *Yeni Kuşak İnsan Hakları*. (Editör: Kuvılcım Akkoyunlu Ertan). Ankara: TODAİE Yayınları. s.49-77.
- HEINZMANN, R. (2015). ‘İnsan ve İnsan Onuru -Toplumsal Yaşam için Etik ve Ahlak’. Erişim: 11. 05. 2015. www.konrad.org.tr.s. 53-65.

- HEYWOOD, A. (1999). ‘Demokrasi’. (Çev. Bircan Şahin). Ed. Atilla Yayla. *Sosyal ve Siyasal Teori*. Ankara: Siyasal Kitabevi. s. 67-84.
- HEYWOOD, A. (2014). *Siyaset Teorisine Giriş*. (Çev. H. Murat Köse). İstanbul: Küre Yayınları.
- KAYGI, A. (2004). ‘Geçmişle Gelecek Arasında Kimlik’. *Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*. Haz. İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. s. 69-80.
- KERSTEIN, S. J. (2011). ‘Dignity and Preservation of Personhood’. *Humiliation, Degradation, Dehumanization, Human Dignity Violated*. Ed. Paulus Kaufmann, Hannes Kuch, Christian Neuhauser, Elaine Webster. Berlin. s. 231-242.
- KIRCHSCHLAEGER, P. G. (2014). ‘The Relation Between Democracy and Human Rights’. *Globalistics and Globalization Studies*. pp.112–125
- KUÇURADİ, İ. (2006). *Schopenhauer ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumları Yayınları.
- KUÇURADİ, İ. (2007a). *İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumları Yayınları.
- KUÇURADİ, İ. (2007b). ‘İnsan Hakları: Kavramı ve Çeşitleri’. *İnsan Hakları (Konferans, Panel ve Sempozyumlar)*. Ankara: Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları. 2. Baskı. s. 27-45.
- KUÇURADİ, İ. (2010). *Çağın Olayları Arasında*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumları Yayınları. 4. Baskı.
- KUÇURADİ, İ. (2011). *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumları Yayınları.
- KUÇURADİ, İ. (2013). *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- LIN, C. (2004). ‘İnsan Hakları ve Demokrasi İlişisini Açıklığa Kavuşturma Denemesi’. *Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*. Haz. İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumları Yayınları. s. 172-199.
- LOCKE, J. (1998). *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. (Çev. Melih Yürüşen). Ankara: Liberte Yayınları.
- MAHÇUPYAN, E. (2001). *Sorun Soruda*. Ed. Murat Yalçın. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 223-241.
- MAYO, H. B. (1964). *Demokratik Teoriye Giriş*. (Çev. Emre Kongar). Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- ÖZEL, H. (2011). ‘İnsan Haklarına Yönelik Bir Tehdit Olarak Yoksulluk’. *21. yüzyılın Başında İnsan Haklarını Korumada Karşılaşılan Sorunlar*. Haz. İoanna Kuçuradi. İstanbul:

- Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları: 3. s. 31-45.
- POLLMANN, A. (2011). 'Embodied Self-Respect and the Fragility of Human Dignity: A Human Rights Approach'. *Humiliation, Degradation, Dehumanization, Human Dignity*. Ed. Paulus Kaufmann, Hannes Kuch, Christian Neuhauser, Elaine Webster. London, New York. s. 243-262.
- SARIBAY, S. A. (2012). *Demokrasinin Sosyolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- SARTORI, G. (1996). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. (Çev. Tuncer Karamustafaoğlu). Ankara: Yetki Yayınları.
- SCHMITTER, P. C, KARL L. T. (1999). 'Demokrasi Nedir? Ne Değildir'. (Çev. Levent Gönenç). *Sosyal ve Siyasal Teori, Seçme Yazılar*. Haz. Atilla Yayla. Ankara: Siyasal Kitabevi. 2. Baskı. s. 3-15.
- SCHMIDT, M. (2002). *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. (Çev. M. Emin Köktaş). Ankara: Vadi Yayınları.
- TEPE, H. (2007). 'İnsan Haklarının Antropolojik Temelleri'. *İnsan Hakları (Konferans, Panel ve Sempozyumlar)*. Ankara: Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları. 2. Baskı. s. 141-167.
- TEPE, H. (2009). 'Sosyal Haklar ve İnsan Hakları: Sosyal ve Ekonomik Haklar Olmadan İnsan Hakları Korunabilir mi?'. *Akdeniz Üniversitesi I. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: Belediye İş Sendikası Yayınları. s. 97-104.
- TEPE, H. (2013). 'İnsan Hakları ve Evrensellik Tartışması'. *Yeni Kuşak İnsan Hakları*. Ed. Kivilcim E. Akkoyunlu. Ankara: TODAİE Yayınları. s. 3-21.
- TOURAINÉ, A. (2000). *Demokrasi Nedir?* (Çev. Olcay Kunal). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TUNÇEL, A. (2008). *Siyaset Felsefesi Açısından 'Cumhuriyetçi Özgürlük'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi.
- TÜRE, F. (2006). 'İnsan Hakları Liberalizmin Tekelinde mi?'. *Sivil Toplum Dergisi*. Sayı:13-14. Erişim:29. 09. 2015. <http://www.siviltoplum.com.tr.s. 27-36>.
- USLU, C. (2007). *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri: Doğal Hukuk ve Doğal Haklar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE Yayınlanmış Doktora Tezi.
- UYGUN, O. (2010). 'Demokrasinin Çoğunlukçu ve Çoğulcu Modelleri: İkibin Beş yüzyıllık Tartışmanın Analizi'. *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları. s. 22-80.
- UYGUN, O. (2011). 'Çağımızın İnsan Onuruna Yönettiği Tehditler Karşısında İnsan Haklarının Önemi'. *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri, İnsan Hakları ve Anayasalar*. Haz. İoanna Kuçuradi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları. s. 67-97.

1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLET VE TOPLUM DÜZENİ

Mehmet Kaan ÇALEN

Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
mkaancalen@trakya.edu.tr

GİRİŞ

İçine girdiği büyük dönüşüm süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nu 19. yüzyılda meşruti bir rejime doğru sürüklemişti. Bürokratikleşme, merkezileşme, rasyonelleşme, sekülerleşme, matbuatın doğuşu, eğitimin standartlaşması, kitlesel okuryazarlığın ve kamusal yaşamın gelişmesi, ekonomik dönüşüm, toplumsal hareketlilik gibi olgular modernleşme adını verdiğimiz bu büyük ve karmaşık değişim sürecinin temel unsurlarıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rıza ve genel irade üzerinden hem Osmanlı Devlet düzenini çağdaş ve dengeli bir yapıya oturtmak, hem de bu sayede yönetime katılabilmek için kendilerine alan açmak, bu alanı da hukuki bir zemin üstünde teminat altına almak isteyen yeni bir aydın sınıfın oluşmaya başladığı görülür. Osmanlı İmparatorluğundaki anayasal rejim arayışları ve 1876 tecrübesi ana hatlarıyla bu çerçevede gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın amacı, bir ilk tecrübe olarak 1876 Kanun-i Esasî'sinin getirdiği yeni devlet ve toplum düzenini anlamaktır.

1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NİN İLÂNİ

Kanun-i Esasînin ilan edildiği 1876 yılı 'Üç Padişahlı Yıl' şeklinde tanımlanmaktadır (Davison, 2005: 324). 1808'de IV. Mustafa'nın tahtan indirilişinden 1876'ya kadar 70 yıl uygulanmayan hal' müessesesi aynı yıl içinde iki kez işletilmişti. Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa

ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin tertipleri sonucunda tahtan indirilen ilk padişah Abdülaziz olmuştu (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 153-163; Cevdet Paşa, 1991: 154-155). Bir aydın grubu olarak 'Yeni Osmanlılar' Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa düşüncesinin mucidi olmuşlar ve ideolojik olarak kendilerinden sonra gelen kuşağı önemli ölçüde etkilemişlerdi fakat Ernest E. Ramsaur Abdülaziz'in hal edilmesinde etkin olmadıklarını yazar. Ona göre bu hadise Osmanlı askerî sınıfının ve idari mekanizmadaki bir kısım memurun çabasıyla gerçekleşmişti (Ramsaur, 2004: 20). Ahmet Mithat Efendi'nin *'Abdülaziz'in halli; askerîye, ilmîye, mülkiye sınıflarının ve tüm Osmanlı milletinin müşterek eğilimi neticesinde olmuştur'* şeklindeki sözleri ise hal esnasındaki kamuoyunu yansıtır niteliktedir (Ahmet Mithat Efendi, 2004: 172). Abdülaziz'in yerine tahta geçen V. Murat'ın hassas ve zayıf iradeli bir padişah olduğu söylenir. Abdülaziz'in ölümü, vükela arasındaki çekişmeler ve sürekli tahtan indirilerek akibetinin amcası gibi olacağı korkusu yeni padişahı derinden etkilemişti. Veliht Abdülhamit'in, Kanun-i Esasınin ilanına dair Mithat Paşaya söz vermesi üzerine sağlığı bozulan V. Murat yerine Abdülhamit tahta geçirildi (Karal, 1983: 362-366; Cevdet Paşa, 1991: 157, 160-161).

Anayasa hazırlıkları 1876 Mayıs'ında başlamıştı (Lewis, 1998: 163). Mithat Paşa tarafından hazırlanan ve yasamayı tümünden Meclis-i Mebûsan'a veren ilk anayasa taslağı II. Abdülhamit tarafından kabul edilmedi (Üçok, 1976: 4). Anayasayı hazırlamak üzere *'Cemiyet-i Mahsusa'* adı altında resmî bir komisyon kuruldu. Komisyon Server Paşa başkanlığında iki asker, üçü Hristiyan on altı mülkiye memuru ve ulemeden 10 kişi olmak üzere toplam yirmi sekiz kişiden oluşuyordu (Bozkurt, 1996: 62). Anayasa 1 Aralık 1876 tarihinde tamamlandı (Engelhardt, 1999: 361). 1831 Belçika anayasası ile ondan esinlenerek yapılmış 1850 Prusya anayasası model alınarak hazırlanmıştı (Üçok ve Mumcu, 1985: 318). Prusya anayasasında olduğu gibi 119 maddeden müteşekkildi ve 13 bölüm hâlinde tanzim edilmişti (Kili ve Gözübüyük, 1985: 31-44). 23 Aralık Cumartesi günü öğleden sonra, Tersane Konferansı'nın tam üyeli ilk oturumunun yapılmakta olduğu sırada 101 pare top atışı ile resmen yürürlüğe girdi. Hariciye Nazırını Safvet Paşa konferansta ayağa kalkarak top atışlarının ne manaya geldiğini açıkladı ve artık Kanun-i Esasî ile yönetilen Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerin tavsiyelerine ihtiyacı kalmadığını söyledi (Davison, 2005: 398-399). Sonuç İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya

ve İtalya delegeleri için tam bir sürpriz olmuştu (Tunaya, 2004: 38). İlk Türk Parlamentosu 19 Mart 1877'de açıldı. Yapılan seçimlere göre Meclis-i Mebûsan 69'u Müslüman, 46'sı gayrimüslim toplam 115 üyeden oluşmuştu. Heyet-i Âyan ise 26 üyeden müteşekkildi (Ezherli, 1998: 185).

1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLET VE TOPLUM DÜZENİ

Genel Hükümler

Anayasanın ilk maddesinde Osmanlı Devleti'nin ülkesiyle bölünme kabul etmez bir bütün olduğu yazılmaktaydı. İkinci maddeye göre devletin başkenti İstanbul'du ve İstanbul'a başkent olması sebebiyle hiçbir muafiyet tanınmamıştı. 8. madde din ve mezhep farklarına bakılmaksızın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkesi Osmanlı kabul ediyordu. 11. maddede devletin dininin, 'din-i İslâm' olduğu belirtilmişti. Eğinli Said Paşanın gayretleri sonucunda Türkçe'nin devletin resmî dili olduğu ve devlet hizmetinde istihdam olabilmek için bilinmesi gerektiği 18. madde ile anayasaya geçmişti (Gencer, 1987: 187). Ayrıca meclisteki müzakereler de Türkçe yapılmak zorundaydı (57. madde). Görüldüğü gibi Yusuf Akçura'nın 'Üç Tarz-ı Siyaset' adını verdiği üç ayrı kimlik kategorisi Kanun-i Esasîde birbirine girmiş durumdaydı. Modern Osmanlı/Türk düşüncesine hâkim olan gelgitler ve çelişkiler Kanun-i Esasîde de mevcuttu. Devletin resmî ideolojisi Osmanlıcılıktır. Bununla beraber devletin resmî dini İslâm ve resmî dili ise Türkçedir. Dolayısıyla Osmanlılık, İslamlık ve Türklük kimliklerinin her üçü de Kanun-i Esasîde ifadesini bulmuş, anayasal düzeyde temsil edilmiştir.

Padişah

Anayasanın 3. maddesi ile halifeliği de haiz olmak üzere Osmanlı hanedanının saltanat hakkı teminat altına alınmış ve saltanatın Osmanlı sülalesinden ekber evlada ait olduğu şeklindeki veraset usulü anayasaya geçirilmişti. Bilindiği gibi o zamana kadar Osmanlı padişahlarının iktidarı dinî argümanlarla meşrulaştırılmaktaydı. Şimdi ise Osmanlı padişahının iktidar kaynağı insan eseri olan bir anayasadır. Dolayısıyla hâkimiyet anlayışı bağlamında bir sekülerleşme söz konusudur (Tanör, 2006: 136).

Anayasa'nın beşinci maddesi Osmanlı Padişahını mukaddes, gayri mesul ve dokunulmaz kılıyordu. Yedinci madde ise vükelanın atanması ve azledilmesi; rütbe ve memuriyet tevcihi; nişan verilmesi; para bastırılması; hutbe-lerde adının zikredilmesi; yabancı devletlerle antlaşma imzalanması; ordu ve donanmanın kumandası; savaş ve barış ilanı; askerî harekât ile şeri hüküm ve kanunların icrası; yasalar gereğince verilmiş cezaların hafifletilmesi ya da affedilmesi, parlamentoyu toplamak ya da dağıtmak gibi hak ve yetkileri padişahın uhdesine veriyordu. Görüldüğü gibi anayasa bu hâliyle padişahın hak ve yetkilerine bir kısıtlama getirmiyordu. 27. madde sadrazamı, şeyhülislâmı ve bakanları atama ve azletme yetkisini de padişaha vererek onu yürütmenin başına getiriyordu. Bu durum, kabineyi parlamentoya karşı değil padişaha karşı sorumlu tutuyordu (S. J. Shaw ve E. K. Shaw, 2000: 220-221). Padişahın meclisler ve yasama üzerinde de mutlak bir hakimiyeti vardı. Parlamentonun onayı olmadan yasa çıkarabiliyordu (36. madde). Ayan Meclisinin üyelerini ve başkanını bizzat seçiyor (60. madde), Mebûsan Meclisinin başkan ve iki yardımcısının seçiminde söz sahibi oluyor (77. madde), Meclis-i Umumînin toplantı süresini kısaltıp uzatabiliyor (44. madde) ve yukarıda da temas edildiği gibi gerektiğinde feshedebiliyordu (7. madde). Neticede padişah, yasamayı da büyük ölçüde kontrolü altına alıyordu. Aşağıda Vükelayı Devlet, Meclis-i Umumî, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebûsan bahislerinde bu hususlar daha açık bir surette ortaya çıkacaktır.

1876 Kanun-i Esasîsinin '*ferman anayasa*' niteliği meşhur 113. maddede somutlaşmıştır. Bu maddeye göre padişah gerekli gördüğü zaman olağanüstü hâl ilan edebiliyor ve tehlikeli addettiği şahısları sürgüne gönderebiliyordu. Kanun-i Esasînin hazırlanması sürecinde Namık Kemal ve Ziya Paşa, Mithat Paşa'nın dikkatini bu maddeye çekmiş ve hatta Ziya Paşa '*bu madde ile Kanun-i Esasînin, Kanun-i Esasî denilecek yeri kalmamıştır*' demiştir (Bozkurt, 1996: 71). Trajiktir ki Paşanın II. Abdülhamid tarafından Taif'e sürgün edilmesi de bu maddeye istinaden gerçekleşecektir (Kartal, 2000: 8-14).

Vükelayı Devlet

Sadrazam, Şeyhülislâm ve diğer vükela padişah tarafından atanmaktaydı (27. madde). Meclis-i Vükela, dâhilî ve haricî mühim işleri müzakere etmek üzere sadrazamın riyasetinde toplanacaktı. Görüşülmesi padişahın iznini

gerektiren konular önceden padişahın onayına sunulacak ve kararlar irade-i seniyye ile icra edilecekti (28. madde). Sadrazam kabineye başkanlık ediyor, kabineyi toplantıya çağırabiliyor, bakanlıkların yetki alanlarına girmeyen konularla ilgilenabiliyordu ancak bakanlar üzerinde ciddi bir yaptırım gücü yoktu. Stanford Shaw'ın deyiimiyle 'eşitler arasında birinci bile değildi (Shaw, Shaw, 2000: 221).'

Vükeladan her biri bakanlığına ait işlerden sorumluydu. Yetkileri dâhilinde olmayan işleri sadrazama arz etmeleri gerekiyordu (29. ve 30. maddeler). Mebûsan azalarının talebi üzerine vekillerden birinin yargılanabilmesi için yargılama talebinin mecliste üçte iki oy çoğunluğu ile kabul edilmesi ve daha sonra padişah tarafından yargılamaya izin verilmesi gerekiyordu (31. madde). Memuriyetleri haricinde vekillerin diğer Osmanlı tebaasından şahsi ayrıcalıkları yoktu. Şahsi işleri ile alâkalı davalar umumi mahkemelerde görülecekti (33. madde). Vükela tarafından önerilen bir yasa mecliste ret edildiği takdirde padişah, vükelâyı değiştirebilir veya meclisi feshederek yeni seçimlere gidilmesini emredebilirdi (35. madde). Meclisin toplantı hâlinde bulunmadığı zamanlarda Kanun-u Esasî ahkâmına aykırı olmamak kaydıyla vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebûsanın içtima ile vereceği karara kadar kanun hükmünde ve kuvvetindeydi (36. madde). Vükeladan her biri her iki mecliste aslen veya vekâleten bulunmak gerektiğinde söz almak hakkına sahipti (37. madde). Eğer Meclis-i Mebûsan çoğunluk kararı ile bir vekili açıklama yapmak üzere meclise davet ederse vekil aslen veya vekâleten katılarak sorulara cevap verecekti. Fakat mesuliyeti üzerine alarak bunu tehir etmek yetkisi de vardı (38. madde).

Meclis-i Umumî

Meclis-i Umumî, her sene kasım başında padişah iradesi ile toplanıp mart başında yine padişah iradesi ile kapanmakta ve Heyet-i Âyan ile Heyet-i Mebûsan olmak üzere iki ayrı heyetten oluşmaktaydı (42. ve 43. maddeler). Gerçek görülmesi hâlinde padişah, meclisi vaktinden evvel açabilir, oturumunu kısaltıp uzatabilirdi (44. madde). Bir kimse her iki heyete birden üye olamazdı (50. madde). Meclisin açılış gününde, bütün vükela, Heyet-i Mebûsan ve Heyet-i Âyan azası, padişahın veya onun vekâletiyle sadrazamın huzurunda hazır bulunduğu hâlde resmî açılış yapılacak ve geçmiş senenin mühim dâhilî ve

haricî gelişmelerini ve gelecek yıl alınacak tedbirleri ihtiva eden padişah nutku okunacaktı (45. madde).

Meclis-i Umumî azaları, oy vermek ve fikir beyan etmek gibi konularda tamamen hürdüler. Meclisin dâhilî nizamnâmesini çiğnemedikleri müddetçe bu fiillerinden dolayı itham edilemez, haklarında kovuşturma açılmazdı (47. madde). Meclislerden biri, herhangi bir azasının hıyanet ettiği veya Kanun-i Esasîyi bozmaya ve ilgaya çalıştığı yönünde üçte iki çoğunluk kararı alırsa veya herhangi bir Meclis-i Umumî azası kanunen hapis cezasına çarptırılırsa azalık sıfatı düşerdi (48. madde).

Meclis-i Umumî heyetlerinin her ikisinde de üye sayısından bir fazlası hazır bulunmadıkça müzakereye başlanamazdı. Kararlar üçte iki çoğunluk esasına göre alınırdı. Bu oranın tutmadığı durumlarda görüşme, hazır bulunan azanın oy çokluğu ilkesine göre karara bağlanırdı. Eşitlik hâlinde reisin oyu iki oy yerine sayılırdı (51. madde). Yeni kanun veya eski kanunlarda değişiklik önerme yetkisi Heyet-i Vükelaya ait olmakla birlikte Heyet-i Mebûsan ve Heyet-i Âyan da kendi görev alanları ile alakalı konularda yeni kanun ya da eski kanunda değişiklik teklifinde bulunabilme yetkisini haizdiler. Fakat teklifleri önce sadrazamın onayını aldıktan sonra padişaha sunulur ve onun izni üzerine Şûra-yı Devlet'e gönderilirdi (53. madde). Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanan tasarı sırası ile Heyet-i Mebûsan ve Heyet-i Âyan'da kabul olunduktan sonra nihayet padişahın iradesi ile kanunlaşabilirdi. Heyetlerin biri tarafından ret olunan tasarı o yıl bir daha müzakere edilemezdi (54. madde). Görüldüğü gibi asıl yasama mercii olması gereken Meclis-i Mebûsan'ın yetkileri son derece kısıtlıydı. Üyeleri padişah tarafından atanan ve Kanun-i Esasînin 64. maddesi mucibince tasarıları padişahın hakları nokta-i nazarından tetkik etmekle görevli bulunan Heyet-i Âyan, Meclisin zaten oldukça dar olan çalışma sahasını daha da sınırlandırmıştı (Tanör, 2006: 139-140). Bir tasarinın kanun hâline gelebilmesi için son söz yine irade-i seniyyeydi.

Heyet-i Âyan

Heyet-i Âyan'ın reisi ve azaları bizzat padişah tarafından atanıyordu. Üye sayısı Heyet-i Mebûsan'ın üye sayısının üçte birini aşmamak zorundaydı (60. madde). Heyet-i Âyan'a aza tayin olunacak kişilerin umumun itimadını kazanmış, devlet hizmetinde başarı göstermiş, kırk yaşını aşmış ve tanınmış olmaları

gerekiyordu (61. madde). Üyeler 10000 kuruş maaşla ve hayat boyu atanmakla birlikte kendi talepleri doğrultusunda başka bir memuriyete geçmek için istifa edebilirlerdi (62. ve 63. madde). Heyet-i Âyan, Heyet-i Mebûsan'dan verilen kanun ve bütçe tasarılarını dinî esaslar, padişah hukuku, hürriyet ve Kanun-i Esasî ahkâmı, devletin bütünlüğü, memleketin dâhilî emniyeti, vatanın müdafaa ve muhafazası ve genel adap açısından inceler, yukarıdaki hususlara hâlel getirici bir nokta tespit ederse mütalâasını da ilâve ederek ya katiyen ret veya hut düzeltilmek üzere Heyet-i Mebûsan'a iade ederdi. Kabul ettiği tasarıları ise makam-ı sadarete arz ederdi (64. madde).

Heyet-i Mebûsan ve Seçimler

Heyet-i Mebûsan'ın üye sayısı her elli bin erkek Osmanlı tebaasına bir üye gelecek şekilde hesaplanıyordu (65. madde). Seçimlerde gizli oy ilkesi kabul edilmişti. Seçimlerin ne surette icra edileceği çıkarılacak özel bir kanunla tayin edilecekti (66. madde). Bu kanunu hazırlamak Meclis-i Mebûsan'a bırakılmıştı (Karal, 2000: 230). Dolayısıyla ülkemizdeki ilk seçimler bir seçim kanunu olmaksızın yapılmıştı (Armağan, 1978: 150).

Seçimlerin hukuki dayanağı olarak üç belge gösterilebilir. Bunlar Kanun-i Esasî, Tâlimât-i Muvakkate ismi verilen belge ve İstanbul bölgesinde seçimin nasıl yürütüleceğine dair hazırlanan Beyannâme'dir (Armağan, 1978: 151). Anayasada seçmenlerin erkek olması haricinde seçmenlik şartları ile ilgili herhangi bir hüküm olmamakla birlikte mebus olabilmenin şartları yer almaktaydı. Buna göre: bir zat hem memur hem de mebus olmazdı (67. madde). Osmanlı tebaası olmayan, geçici olarak yabancı bir devlet imtiyazına sahip olan, Türkçe bilmeyen, otuz yaşını doldurmamış olan, seçim sırasında birinin hizmetkârlığında bulunan, iflas edip itibarı iade edilmemiş olan, kötü halleriyle bilinen, medenî hakları elinden alınmış olan kişiler mebus seçilemezlerdi. Dört sene sonra yapılacak bir dahaki seçimlerde Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak da mebus adaylarında aranılacak şartlar arasında olacaktı (68. madde). Ayrıca mebuslar seçildikleri vilayet ahâlisinden olmak zorundaydılar (72. madde). Seçimler dört yılda bir yenilenecekti ve tekrar seçilmek caizdi (69. madde). Seçimlere Meclisin toplantı ayı olan kasım ayından 4 ay önce başlanılacaktı (70. madde). Eğer padişah Meclisi feshederse en geç altı ay içerisinde Meclis açılmak üzere yeniden seçimine başlanılacaktı (73. mad-

de). Kanun-i Esasîdeki seçimler ve mebusluk şartları ile ilgili hükümler bunlardır. Fakat bu hükümlerin tamamı uygulanmamış, onların yerine Tâlimât-ı Muvakkate'nin hükümlerine riayet edilmiştir (Armağan, 1978: 151). Başkentte ise seçim, 'Beyannâme' isimli belgeye göre yapılmıştır. Vesikadan İstanbul'un adeta pilot bölge seçildiği ve başkentte yapılan seçimin, istikbalde tüm ülke genelinde yapılacak olan seçimlere model teşkil edeceği anlaşılmaktadır (Güneş, 1995: 77).

Seçilen mebuslar, kendilerini seçen bölgeyi değil tüm Osmanlıları temsil edeceklerdi (71. madde). Mebuslardan birisi herhangi bir nedenle Meclisten ayrılırsa, yeni mebus bir sonraki toplantı yılına yetişmek üzere yeniden seçim yapılacaktı (74. madde). Mebusların aylık maaşı 5000 kuruş olarak belirlenmişti (76. madde). Heyet-i Mebûsan'ın müzakereleri alenî idi. Vükeladan veya Heyet-i Mebûsan azasından 15 kişinin talebi üzerine görüşmeler gizli de yapılabilirdi (78. madde). Heyet-i Mebûsan azasından hiçbirisi, Meclis tarafından çoğunluk kararıyla suçlu bulunmadıkça veya suçüstü yakalanmadıkça tutuklanamaz ve muhakeme edilemezdi (79. madde). Meclise havale edilen yasa tekliflerini müzakere etmek ve bunlardan maliye ve Kanun-i Esasî ile ilgili olan maddeleri ret, kabul veya tadil etmek Heyet-i Mebûsan'ın esas vazifesiydi (80. madde).

Tebaa-i Devlet-i Osmanîye'nin Hukuk-ı Umumîyesi

Osmanlı vatandaşlarının hakları, Anayasanın 'Tebaa-i Devlet-i Osmanîye'nin Hukuk-ı Umumîyesi' başlığı altında düzenlenmekteydi. 8. maddeye göre din ve mezhep farklarına bakılmaksızın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkes Osmanlı kabul edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin resmî dini İslâm'dı fakat Osmanlı sınırları içerisindeki bütün diğer dinler ve cemaatlere tanınmış olan imtiyazlar devlet himayesi altındaydı (11. madde). Devletin lisan-ı resmîsi Türkçeydi ve devlet hizmetinde istihdam olunabilmek için bilinmesi şarttı (18. madde). Hangi din ve mezhepten olursa olsun bütün Osmanlılar kanun önünde eşitti ve aynı hak ve ödevlerle mücehhezdi (17. madde).

Başkalarının hürriyetine tecavüz etmemek şartıyla Osmanlı vatandaşlarının kişisel hürriyetleri 9. maddede tanınmakta ve 10. madde ile de güvence altına alınmaktaydı. 12. ve 13. maddelere göre matbuat ve şirketleşmek kanun dairesinde serbestti. Yine kanuna uymak kaydıyla özel ve genel eğitim serbestti

fakat okullar devletin denetimi altında olacaktı (15. ve 16. maddeler). İstisnasız bütün Osmanlı tebaası kudreti nispetince vergi vermekle mükellefti (20. madde). Fakat vergiler, kanunla tayin edilmek zorundaydı, kanuna dayanmadığı müddetçe hiç kimseden vergi alınamazdı (25. madde). Herkesin mal ve mülkiyet güvencesi vardı (21. madde). Müsadere, angarya, işkence ve her türlü eziyet yasaktı (24. ve 26. madde). Hiç kimse kanunen mensup olduğu mahkemedan başka bir mahkeme gitmeye zorlanamazdı (23. madde).

SONUÇ

1876 Kanun-i Esasisi, bir kurucu meclis tarafından değil, üyeleri padişah tarafından atanan bir komisyon eliyle hazırlanmış, bu yönüyle bir '*Ferman Anayasa*' özelliği taşımıştır. Güçlü bir padişahlık kurumu ortaya koyması, yürütmeyi ve yasamayı doğrudan padişahın kontrolüne bırakması, Meclis-i Mebûsan'ın yasama yetkisini ciddi manada tehdit etmesi, kişi hak ve özgürlüklerini belirsiz ve büyük ölçüde güvencesiz bırakması gibi noktalar en çok tenkit edilen özellikleri olmuştur. Bu itibarla 1876 Kanun-i Esası'si gerçek anlamda bir meşrutî düzen vaz' etmekten uzaktı. Padişaha tanınan yetkiler meşrutiyetin süresiz askıya alınmasına kadar uzanıyordu. Milletın temsilcilerinden oluşan Meclis-i Mebûsan'ın, esas vazifesi olan yasama konusunda bile hareket sahası çok dardı (Ortaylı, 2008: 244). 1876 Kanun-i Esasisi birtakım temel hak ve özgürlükleri tanımakla birlikte bunları garanti altına alacak bir düzenlemeye sahip değildi. Gerçek manada siyasal ve sivil toplumun inşasına imkân tanımıyordu. Padişahın çok geniş yetkileri ve kişi hürriyetini neredeyse yok derecesine indiren 113. madde göz önünde bulundurulunca tebaadan vatandaşlığa geçişin gerçekleştirildiğini söylemek oldukça zordur. Hak ve özgürlüklerin kullanımı hususunda anayasada karşımıza çıkan '*kanun dairesinde serbesttir*' formülü önemlidir çünkü yasama tamamen padişahın yetki ve denetiminde olduğu için kişi hak ve hürriyetlerini adeta boşluğa asılı bir durumda bırakmaktadır (Kili, 1987: 199; Tanör, 2006: 145). Seçimler ile seçme ve seçilme hakkı gibi konularda da Kanun-i Esasîde ve uygulamada göze çarpan önemli sorunlar vardı. Ancak her şeye rağmen kişi hakları bağlamında Kanun-i Esasî, Osmanlı düzenine ciddi değişiklikler getirmekte ve bu itibarla Tanzimat'ı aşmaktaydı (Tanör, 2006: 146). Her şeyden önemlisi kısa süreli de

olsa bu ilk Anayasa ve Meclis tecrübesi, hürriyetçi düşüncenin ülkemizde kök salmasını sağlamıştı.

Meşrutiyet, 1908 yılında ikinci defa ilan edildiğinde yeni bir anayasa hazırlanmamış, 1876 Kanun-i Esasîsi yürürlüğe konulmuştu. Ancak 1909 yılında yapılacak olan anayasa değişikliği, 1876 Kanun-i Esasisinin meydana getirdiği siyasi yapıyı büyük ölçüde değiştirecekti. Bu değişikliklerle Meclisin, padişah ve kabine karşısındaki durumu güçlendirilerek yasama, yürütme ve yargı arasında denge kurulmaya çalışılacaktı. Padişaha ait yetkilerde kısıtlamaya gidilmesi, Meclisin yetki alanının genişletilmesi, mebuslara kanun teklif etme hakkının tanınması, ihdas edilen güvenoyu müessesesiyle yürütmenin Meclise karşı mesul kılınması, kişi hak ve hürriyetlerinin anayasal güvence altına alınması gibi hususlar 1909 Kanun-i Esasî tadilâtının ana çatısını oluşturacaktı (Çalen, 2012: 129-140).

KAYNAKÇA

- AHMET MİTHAT EFENDİ (2004). Üss-i İnkılâp Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülûsuna Kadar, Haz. Tahir Galip Seratlı, C.I, Selis Kitaplar, 1. Baskı, İstanbul.
- ARMAĞAN, S. (1987). 'Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri', s. 147-168, Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı, A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara.
- BOZKURT, G. (1996). Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- CEVDET PAŞA (1991). Tezâkir 40-Tetimme, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Basımevi, Üçüncü Baskı, Ankara.
- ÇALEN, M. K. (2012). '1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı', T.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 4: 129-140.
- DAVISON, R. H. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, (Çev. Osman Akınhay). Agora Kitaplığı, Ankara.
- ENGELHARDT (1999). Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- EZHERLİ, İ. (1998). Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebûsanı (1877-1920), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara.
- GENCER, A. İ. (1987). 'İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kâbûlü Meselesi', s.183-189, Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı, A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara.
- GÜNEŞ, İ. (1995). Türk Parlamento Tarihi, C. I, TBMM Vakfı Yayınları, Eskişehir.
- KARAL, E. Z. (1983). Osmanlı Tarihi, C.VII, Islahat Fermanı Devri 1861-1876, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara.
- KARAL, E. Z. (2000). Osmanlı Tarihi, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KİLİ, S. ve A. Ş. Gözübüyük (1985). Türk Anayasa Metinleri 'Senedi İttifaktan Günümüze' Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- KİLİ, S. (1987). '1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi', s. 191-211, Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı, A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara.
- LEWIS, B. (1998). Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. Metin Kıratlı). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara.
- MAHMUD CELALEDDİN PAŞA (1979). Mir'at-ı Hakikat, C. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

- ORTAYLI, İ. (2008). Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- RAMSOUR, E. E. (2004). Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu, (Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu). Pınar Yayınları, İstanbul.
- SHAW, S. J. (2000). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, (Çev. Mehmet Harmancı). e Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul.
- TANÖR, B. (2006). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, 14. Baskı, İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (2004). Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- ÜÇOK, C. (1976). '1876 Anayasasının Kaynakları, Özellikle 1851 Prusya Anayasası', s.1-30, Türk Parlamentoculuğunun İlk yüzyılı, Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara.
- ÜÇOK, C. ve A. Mumcu (1985). Türk Hukuk Tarihi, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.

CUMHURİYET-DEMOKRASİ GERİLİMİNİN BİR ÜRÜNÜ OLARAK TÜRKİYE’DEKİ ASKERİ MÜDAHALELER (27 MAYIS 1960 ÖRNEĞİ)¹⁸

Celalettin VATANDAŞ

Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
cvatandas@nku.edu.tr

Saniye VATANDAŞ

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
svatandas@nku.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti’nin Avrupalılar tarafından ‘hasta adam’ olarak nitelendiği, bu nitelemeyi haklı çıkarırcasına Osmanlı ekonomisinin neredeyse çöktüğü, siyasi sistemin büyük oranda işlemez ve işleri kontrol edemez hâle geldiği, ülkenin içeriden siyasi, ideolojik, etnik ayrılıklarla tehdit altında bulunduğu, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere ‘Düvel-i muazzama’nın ‘hasta adamın’ son nefesini de kesme çabası içerisinde bulunduğu bir zamanda, ‘Avrupalılar varsın Osmanlıların saâdet halini mezarda addetsin. İndimizde malûmdur ki, o mezarda değil henüz rahm-i maderdedir’ (Namık Kemal, 1867) diyen Namık Kemal’in umut aşılayan bu nitelemesinden esinlenerek ifade etmek gerekirse; o günlerde başlayan ve sonunda, bazı eksik ve kusurlarıyla bile olsa, demokratik bir sisteme evrilen siyasal sistemin gelişiminde 23 Aralık 1876’da Birinci Meşrutiyet’in ilan edilmesi ve 19 Mart 1877’de ‘Meclis-i Umumi’ olarak isim-

¹⁸ Bu makalenin hazırlanmasında Prof. Dr. Celalettin Vatandaş tarafından yazılan ve yayımlanan ‘Çankaya Nöbeti’ isimli kitaptan genişçe yararlanılmıştır.

lendirilen ilk parlamentonun açılışı, Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ikinci kez ilan edilişi ve Meclis-i Mebûsanın yaklaşık 30 yıl sonra tekrar açılışını takiben İngiliz işgali sebebiyle 11 Nisan 1920'de kapatılan ve yer değiştirmek zorunda kalınan Meclis-i Mebûsanın 23 Nisan 1920'de 'Millet Meclisi' ismiyle Ankara'da yeniden açılışı, '*ana rahmindeki çocuğun*' gelişimindeki önemli aşamalarını temsil etmektedir. Ana rahmindeki bu çocuğun doğuşunu 29 Ekim 1923 kabul etmek gerekirse, olgunluk dönemini temsil eden demokrasiye yönelik gelişim süreci, söz konusu doğuşu takiben bugüne kadar devam etti ve ediyor. 29 Ekim 1923 günü doğmuş bu çocuk, uzun bir süre tek parti ve dolayısıyla şeflik idaresi; dünyada başka örneği olmayan ve 21 Temmuz 1946'da 'açık oy gizli tasnif' şeklinde uygulanan seçim sistemi ve geciktirilen çok partili dönem; 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997, 27 Nisan 2007, 15 Temmuz 2016 ihtilalleri, darbeleri, muhtıraları, darbe girişimleri gibi sıkıntıları, zorlukları, hukuksuzlukları yaşayarak ve her birisinin olumsuz etkileri karşısında bağışıklık sistemini daha da güçlendirerek bugünlere geldi. Hiç kuşku yok ki, 29 Ekim 1923 günü doğan 'çocuk' gelişmeye ve olgunlaşmaya devam ediyor; sürecin bir yerde bitmesi de söz konusu değil. Çünkü mükemmellik anlamında ideali yakalamak mümkün değil. Bulunulan yerde, ideale ne kadar uzak olduğunun değil de geçmişte kalmış durumlara ne kadar uzak olduğunun hesabını yapmak daha doğru gibi görünüyor. Ama elbette ki ideal olanı aramaya ve o yönde ilerleme çabalarına hiç ara vermeden.

Burada ele alınacak konu, geçmişin Türkiye'sinde çok uzun süre varlığını hissettiren, bir ara neredeyse her on yılda bir depreşen kapsamlı ve derinlikli bir problemin bir sebebiyle ilgilidir. Bir başka deyişle konu, Türkiye için malesef köklü bir geleneğe sahip olan askerî müdahalelerle ilgilidir. Ancak Osmanlı'dan Cumhuriyete neredeyse kesintisiz devam eden askerî müdahalelerin hepsini niyet, sebep, işleyiş ve sonuçları açısından aynı kategoride değerlendirmek mümkün değildir. Osmanlı dönemindeki askerî müdahaleler daha çok monarşik sistemin işleyişiyle irtibatlı olmasıyla Cumhuriyet dönemindekilerden ayrılırken, 16 Temmuz 2016'daki kalkışma ise niyeti, yöntemi ve sonucu ile tüm askerî müdahalelerden ayrılmaktadır. Zira bu sonuncusu, siyasi sistemin işleyişindeki aksaklıklardan, bürokrat-halk geriliminden, sosyo-ekonomik açıdan merkez-çevre çatışmasından değil, tüm bunların ötesinde olmak üzere ülkenin bağımsızlığına ve devletin varlığına kasteden uluslararası bir giriş-

min ürünü olma özelliğine sahiptir. Diğer tüm askerî müdahaleler ise özellikle siyasal sistemin işleyişinde zor onarılır tahribatlar oluşturmuş, topluma çok ağır bir darbeler vurmuş olmalarına karşılık doğrudan ülkenin bağımsızlığına ve devletin varlığına yönelik olumsuz niyetler taşımamışlar, en azından bu niyette olanlar varsa bunlar kendilerini açıkça ortaya koyamamışlardır. Böyle niyetlere sahip birileri bu müdahaleleri gerçekleştiren ekiplerin içerisinde yer almış olsalar bile, söz konusu müdahaleler genel seyirleri açısından sistem içi bir problem olarak açığa çıkmışlardır.

Bu makalenin konusunu oluşturan askerî müdahalelerin ilkini 27 Mayıs 1960'da gerçekleşen oluşturmaktadır. 27 Mayıs 1960 müdahalesi tarihte tek başına kalmamış, maalesef bir darbeler geleneğinin ilki olmuştur. Daha da önemlisi, 27 Mayıs 1960, birçok askerî müdahalenin modeli olmuştur. 27 Mayıs 1960'ı model alan askerî müdahaleler geleneğinin sonuncusunu ise 27 Nisan 2007 e-muhtırası oluşturmaktadır. Bu ikisi ve arasındakiler dahil beş askerî müdahale Osmanlı dönemindekilerden ve 15 Temmuz 2016'dakinden oldukça farklı niyet, sebep, işleyiş ve sonuç özelliklerine sahiptir. Buna karşılık kendi aralarında benzeşmektedirler. Bu benzeşmeyi sağlayan birçok bireysel, kurumsal, siyasal, ekonomik faktörden bahsedilebilir ve bahsedilmiştir; ancak burada çoğu zaman göz ardı edilmiş bir faktör üzerinde durulacaktır. Bu faktör, siyasal sistemin işleyişiyle; daha özel isimlendirmeye ifade etmek gerekirse Cumhuriyet-Demokrasi gerilimiyle ilgilidir. Bir başka söyleyişle, siyasal sistemin gelişip mükemmelleşme çabalarının yol açtığı karşı direnç ile ilgilidir. Bunu, bireysel veya kurumsal statükoculuğun direnci olarak nitelemek de mümkündür.

SİYASAL SİSTEMLERİN BAZI TEMEL ÖZELLİKLERİ

Her insan bireyi bir toplumun üyesidir. Çünkü insan toplumsal bir varlıktır. İnsan tek başına yaşayamaz; yaşasa bile bu yaşantısı birçok bakımdan 'normal' olmaz. İnsanın toplumsal bir varlık olması, bir düzen içinde yaşamasını gerektirmektedir. Zira toplumsal yapı ve işleyiş belirli bir düzeni gerektirmekte, düzen ise kuralları zorunlu kılmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse; eğer toplumsal yapıda ve işleyişte düzen olmasaydı, insanlar temel nitelikteki biyolojik, psikolojik ve toplumsal ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçlar arasında son derece önemli konuma sahip güvenlik ihtiyacını karşılayamazlardı. Bir başka

ifadeyle, eğer toplumsal düzen olmasaydı, insanlar en basit şekliyle biyolojik varlıklarını bile sürdürmekte zorlanırlardı. Düzen kural, kural ise sorumluluk demektir. Sorumluluk ise emek, çaba, çalışmak, kısıtlanmak demektir. Bu sebeptir ki normal şartlarda hiç kimse kuraldan hoşlanmaz. Çünkü sorumluluk almak istemez. Fakat kuralsızlığın yol açtığı kargaşa ve zorluklar kısmen bile olsa deneyimlendiğinde yahut düşünüldüğünde kurala razı olunur. Kurallara dayanan hâl ve hareketler, tutum ve davranışlar, tüm bunların oluşturduğu yaşam tarzları ise toplumsal yapının ve yaşamın değişmeyen temel kurumlarını inşa etmiştir. Aile, ekonomi, eğitim, siyaset gibi kurumlar, söz konusu toplumsal kurumlardan bazıları ve en önemlileridir.

İnsanın toplumsal bir varlık olmasının gereği olan bir arada yaşama zorunluluğunun gerektirdiği kuralların ürünü olan kurumlardan birisi burada konumuz olan 'siyaset'tir. İnsanın toplum hâlinde olduğu her yerde bir siyaset ilişkisi açığa çıkmıştır; yani yöneten-yönetilen ilişkisi oluşmuştur. Bu nedendir ki insan '*homo politicus*' olarak nitelenmiştir. Bu ilişkiler ise siyaset kurumunu oluşturmuştur. Siyaset, diğer toplumsal kurumları da etkileyen temel kurumlardan birisidir. Siyaset, en yaygın ve en dinamik kurumlardan birisidir. Sürekli gelişme hâlinindedir. İdeal olanı tesis çabaları aralıksız devam etmekte, fakat kusursuz olana bir türlü ulaşamamaktadır. Bu da 'en iyi siyaset' arayışını kesintisiz kılmaktadır. Bu nedenle 'iyi siyaset' arayışının, insanlığın değişmeyen kaderi olduğu söylenebilir. İnsanlar, her çağda ve toplumda, toplumsal ilişkilerde mağdur olmadıkları, haklarını zamanında ve eksiksiz elde edebilmelerine aracılık eden, tüm boyutlarıyla varlıklarını koruma ve haklarını güvence altına alan bir siyasal sistemin arayışı içerisinde olmuşlardır. Çok farklı yapı ve işleyişe sahip siyasal sistemler tesis edilmiş, ama hiç birisi en ideal biçimiyle isteneni tüm boyutlarıyla temin etmeyi sağlamamıştır. Bu arayış dün olduğu gibi bugün de devam etmektedir; yanında devam edeceği açık ve kesindir.

İnsanlık, bireysel ve toplumsal temel ihtiyaçları karşılama çabalarının; fiziksel, toplumsal ve psikolojik güvenliği temin etme arayışlarının ürünü olan siyasetin hep en iyisini aramış, en iyi siyaset arayışı ilk insanlardan bu yana kesintisiz devam etmiştir. Bu arayışlar sonucunda yapısal özelliklerine ve işleyiş şekline göre farklı siyasal sistemler oluşmuştur. Tüm insanlık tarihi boyunca en yaygın ve en uzun süre uygulamada egemen olan siyasal sistemin ismi 'Monarşi'dir. Özü itibarıyla kişi egemenliğine dayanan monarşi, uzun

tarihsel süreçte önemli değişiklikler göstermiş, tiranlıktan meşruti monarşiye uzanan bir spektrumda birçok farklı tarza sahip olmuştur. Meşruti monarşinin bir sonraki aşaması ise 'Cumhuriyet' sistemidir. Bazı bakımlardan monarşik sistemden ayrılan cumhuriyet sistemi, insanlığın daha iyi siyasal sistem arayışındaki önemi duraklardan birisini teşkil etmektedir. Bir başka ve tarihsel açılarından en son durak ise 'Demokrasi'dir. Demokrasi, insanlığın en iyi sistem arayışında ulaştığı son aşamayı temsil etmektedir. Bu üç sistemi birbirinden ayırıp tasnif etmede kullanılabilecek birçok ölçü geliştirilmiştir. Bu ölçülerden birisi, yönetim piramidinin en üstündeki yönetici(ler) açısından sorulmuş şu dört soru ile ilgilidir:

- Yönetici nasıl belirlenecek?
- Yönetici toplumu/ülkeyi hangi referanslara göre yönetecek?
- Yönetici ne kadar süreyle yönetecek?
- Yönetici nasıl denetleyecek?

Şimdi burada söz konusu dört soruya verilen cevapları monarşi, cumhuriyet ve demokrasi sistemleri üzerinden incelemek gerekirse:

'Yöneticinin nasıl belirleneceği veya bir başka ifadeyle kimin yönetici olacağı' sorusu, monarşi ile cumhuriyet arasındaki temel farka işaret eden oldukça önemli niteliğe sahip bir sorudur. Soy bağı, monarşilerde yöneticinin belirlenmesinde yaygın şekilde geçerli olmuş ölçülerden birisini ve en önemlisini oluşturmaktadır. Esasen burada bir belirleme işleminden ziyade öncül olarak gerçekleştirilmiş bir ilkenin işletilmesi vardır. Bu ilke, önceki 'meşru' yöneticinin soyuna mensup olma şartı ile ilgilidir. Bir diğer ifadeyle yönetime egemen hanedana mensup olmakla ilgilidir. Hanedanlığın ilk teşkilinde ise, genellikle fiziki güç kullanarak veya bireysel karizmanın katkısıyla yönetimi ele geçirme vardır. Cumhuriyet sisteminde ise yöneticinin toplum(un temsilcileri) tarafından belirlenmesi esastır. Seçmenlerin oylarına yansıyan bireysel tercihlerinin toplamını temsil eden toplumsal rıza, yöneticinin belirlenmesini sağlayan temel araçtır. Monarşi ve cumhuriyet için gayet açık olan yöneticinin belirlenme tarzı, demokrasi için geçerli değildir. Demokraside yöneticinin nasıl belirleneceği sistemin temel konusu olarak anlam kazanmamaktadır. Demokrasilerde yönetici halkın oylarıyla belirlenebileceği gibi soy bağı veya başka bir tarzda da belirlenmiş olabilir. Dolayısıyla yöneticinin nasıl belirleneceği konusu demok-

rasi açısından kayda değer bir önem ifade etmemekte, bu nedenle bir sitemin demokrat nitelikte olup-olmadığının tayininde temel bir ölçüt niteliği kazanmamaktadır.

Yöneticinin ülkeyi hangi ölçütlere/referanslara göre yöneteceği konusu, burada inceleme konumuz olan siyasal sistemlerin farklılaşmasını sağlayan kriterlerden birisidir. Monarşilerde yöneticinin bireysel tercihi/iradesi yönetim tarzının niteliğini belirler. Fakat bu hiçbir zaman, yönetici her durumda mutlak egemendir anlamına gelmemektedir. Örneğin gelenek veya din dikkate alınan referanslar arasında yer alabilir. Fakat şu var ki, siyasal sistemlerin temel referanslar arasında yaygın bir şekilde yer alan gelenek ve din önemli olmakla birlikte, monarşilerde gelenek ve dinin ne kadar ölçü olacağını belirleyen de büyük oranda yöneticinin (monark: kral, sultan, padişah) iradesidir. Yönetici icraatlarının geçerliliğini ve dolayısıyla kendisinin meşruiyetini sağlamada gelenek ve/veya dini isterse, istediği kadar referans alır. Bunları referans almada geçerli olan miktarını yöneticinin yönetilenler tarafından kabul edilen (meşru bulunan) iradesi belirler. Yöneticinin toplum kesimleri tarafından yaygın ve içten bir teslimiyetle kabul edilme oranı iradesinin temel dayanağıdır. İradesi güçlü yönetici, doğrudan iradesini egemen kılarken ve bu iradesini meşrulaştıracak harici bir referansa ihtiyaç hissetmezken, iradesi zayıf yönetici söz konusu eksikliği gelenek, din gibi unsurlar aracılığıyla tamamlar. Fakat sonuçta geçerli olan yöneticinin iradesidir. Cumhuriyet ve demokraside ise kişisel irade ya geri plandadır ya da hiç yoktur. Yönetimin tarzını yerleşik kural ve ölçüler (gelenek, din, yasalar) belirler. Bu cumhuriyet ve demokrasiyi benzeştiren bir özellik olarak anlam kazanmakla birlikte, esasen aynı zamanda ayıran da özelliğidir. Çünkü cumhuriyet sisteminde yönetici kişisel iradesini örtük bir şekilde geçerli kılabilmektedir. Veya kişisel iradesini yerleşik kural ve ölçüleri manipüle ederek egemen kılabilmektedir. Yönetilenler ise, esasen öyle olmadığı hâlde, yerleşik kurallara göre yönetildiklerini sanmaktadırlar. Bu durum görünüşte monarşi ile cumhuriyeti ayırtırmakla birlikte, işleyişte birbirine yaklaştırmakta, hatta benzeştirmektedir. Demokrasilerde ise yerleşik olan ve toplum tarafından kabul edilmiş kurallar manipüle edilmeksizin yürürlükte.

Üçüncü soruya gelince; ‘Yönetici ne kadar süreyle yönetecek?’ sorusu dikkate alındığında; monarşilerde yönetici, sonu belirsiz bir yönetim süresine sahiptir. Sürecin sonunu yöneticinin ölümü veya istisna niteliğinde olmak üzere

bir başka monarkın fiili kalkışması sonucunda yönetimi ele geçirmesi belirlemektedir. Cumhuriyete gelince, yönetim süresi anayasa veya yasalar tarafından açık şekilde belirlenmiştir. Yönetilenler, mevcut yöneticinin ne kadar süre ile yönetimde kalacağını bilirler. O tarih gelince yöneticinin değişmesi veya yeniden atanması söz konusudur. Bu durum monarşi ile cumhuriyet arasındaki farklardan bir diğeridir. Fakat bu farkta çoğu zaman görünüştedir. Çünkü cumhuriyet sisteminde yönetici isterse süreci manipüle edip, yine kendisini seçtirebilmektedir. Yönetilenler yöneticilerini belirli süreliğine kendilerinin belirlediğini sanmalarına karşılık, esasen işin aslı hiçte öyle olmayabilmektedir. Zira yönetici(ler), yönetime geldikten sonra kural ve kaideleri (yasaları) kendilerine göre değiştirme imkân ve gücüne sahip olabilmektedirler. Seçimleri şekli bir meşruiyet aracı olarak kullanmaları söz konusu olabilmektedir. Bu sebeple cumhuriyetteki süre çoğu zaman şekli olmanın ötesine geçememektedir. Demokrasi ise yönetici için bir süre söz konusu olabileceği gibi olmayabilir de. Demokrasilerde önemli olan, hiçbir şekilde manipüle edilmeyen toplumsal rızanın işlemeye devam etmesidir.

Dördüncü soruda anlam kazanan özelliğe gelindiğinde; demokrasiyi monarşi ve cumhuriyetten ayıran asıl ölçü bu bağlamda açığa çıkmaktadır. İlk üç soru demokrasi açısından kayda değer düzeyde ayırıştırıcı bir niteliği ifade etmemektedir. İlk üç soru daha çok monarşi ile cumhuriyet arasındaki esas veya şekli farklılıkları dile getirmekte, bunlar içerisinde en önemlisi ise birinci soru bağlamında anlam kazanmaktadır. Dördüncü soru monarşi için hemen hiç önem ifade etmezken, cumhuriyet için ancak veya çoğunlukla şekli bir öneme sahip olabilmektedir. Elbette ki monarşiler tek tip değildir. Tarihsel ve toplumsal tecrübeler monarkın yetkilerini denetlemeyi kısmen de olsa sağlayacak mekanizmaları geliştirmeyi mümkün hâle gelirmiş, bu da farklı monarşilerin oluşmasına imkân sağlamıştır. Bu açıdan Türk/İslam geleneğindeki *Siyasetname*'ler önemlidir. Buna karşılık Avrupa toplumlarındaki Magna Carta (1215) monarkların denetlenmesini sağlayacak girişimlerin en özellerinden birisi olarak anlam kazanmaktadır. Tarihimizin yakın dönemdeki bir örneği olarak Birinci ve İkinci Meşrutiyet bilhassa dikkate alınabilir. Her iki girişim de anayasal meşrutiyeti hedefleyen girişimler olarak anlam kazanmıştır. Anayasa ve parlamento monarkın yetkilerini belirli oranda da olsa denetlemeyi hedeflemektedir. Fakat tüm bunlara rağmen monarşilerde gerçek anlamda toplumsal/

sivil bir denetimden bahsetmenin mümkün olmadığı açıktır. Çünkü monark, diğer birçok konu ve alanda olduğu gibi, denetleme mekanizmasını ve tarzını da kendi iradesine göre değiştirip dönüştürebilmektedir. Böyle olunca monarşi, yöneticiyi ve yönetim tarzını toplum (yönetilenler) adına denetleyen mekanizmaların ya hiç olmadığı ya da varsa bile oldukça sınırlı ve sığ düzeyde geçerli bir denetlemenin geçerli olduğu sistem olarak nitelenmek mümkündür. Cumhuriyette yöneticiyi ve yönetim tarzını toplum (yönetilenler) adına denetleyen araç ve mekanizmaları vardır. Fakat yöneticinin ‘oyunun kurallarını’ değiştirebilme iradesine sahip olması, denetlemeyi de şekli olmaya mahkûm etmektedir. Demokraside ise toplumun yöneticiyi ve yönetim tarzını denetlemesi başat özellik olarak anlam kazanmaktadır.

Monarşi ile cumhuriyet ayrışmasını alenen ortaya koyan asıl ölçü birinci soru ile ilgiliyken, cumhuriyet ile demokrasi ayrışmasının asıl belirleyeni ise dördüncü soru ile ilgilidir. Diğer iki soru bağlamındaki ayrışmalar sistemler açısından birinci veya dördüncü soru bağlamındaki özelliklerin detaylarını inşa etmektedir. Bu durum şöyle de ifade edilebilir; bir yerdeki cumhuriyet sistemi denetimi kabul ederse o sistem demokrasiye evrilir; buna karşılık bir yerde yürürlükte olan demokrasi eğer denetimi kabul etmez ise cumhuriyete dönüşür. Bu aşamada cevabı aranması gereken soru, denetimi kimin yapacağı, denetim aracının ne olduğu ile ilgilidir. Demokrasilerde denetimin en temel unsurlarından birisi siyasal partilerdir. Böyle olduğu için demokrasiler çok partili sistemler olarak anlam kazanmışlardır. Siyasal partiler iktidar partisinin ve dolayısıyla yöneticinin denetimini gerçekleştirirler. Ancak bu yeterli olmayabilmektedir. Demokrasilerde asıl denetim mekanizmasını, toplumsal kesimlerin iradelerini temsil eden sivil toplum kuruluşları (STK) oluşturmaktadır. Sivil toplum kuruluşları cumhuriyetlerde de var olabilirler, fakat bu şekli bir oluşumdur. Zira cumhuriyetlerdeki sivil toplum kuruluşları iktidardan beslenirler ve dolayısıyla genellikle iktidar adına toplumu manipüle etmenin aracı işlevini görürler. Demokrasilerde ise sivil toplum kuruluşları hiçbir şekilde iktidardan beslenmezler; doğrudan ve sadece toplumdan beslenir ve toplumu (sivil iradeyi) temsil ederler. Yöneticiyi ve yönetimi denetlemenin önemli araçlarından bir diğeri ise medyadır. Demokratik sistemdeki iktidardan bağımsız medya organları toplum adına yöneticiyi ve sistemin işleyişini denetlerler. Cumhuriyetteki medya organları ise denetleme işlevini ya hiç yapmaz, hatta

yöneticiyi ve yönetim tarzını meşrulaştırma çabası içerisinde olurlar ya da denetimi şekli gerçekleştirirler.

Tüm bunlardan sonra cumhuriyet ile demokrasi arasındaki farklılaşmayı bazı somut örnekler üzerinden daha detaylı olarak incelemek gerekirse; monarşi-cumhuriyet-demokrasi sistemleri bir arada düşünüldüğünde bazı durumlarda yelpazenin bir ucunda monarşi, diğer ucunda ise demokrasi yer almaktadır. Cumhuriyet, monarşi ile demokrasi arasında bir geçiş sistemi olarak anlam kazanmaktadır. Esasen bu, Türkiye'deki siyasal sistemin tarihsel gelişim sürecini birebir yansıtan da bir durumdur. Ancak buna karşılık Avrupa'da örneği çokça bulunabilecek bir başka durumdan daha bahsedilebilir. Buna göre yöneticinin belirlenmesi açısından sistem tamamen monarşik bir karaktere sahip olmakla birlikte, denetim mekanizması gerçek anlam ve işleyişiyle devrede olduğu için sistemin işleyişinin demokrat nitelikte olduğu ülkelerden de bahsedilebilmektedir. İngiltere, Norveç, Hollanda, Belçika, Danimarka, Lüksemburg, İsveç, İspanya bu durumun en tipik örneklerini teşkil etmektedir. Buna karşılık, yöneticinin belirlenme tarzından hareketle cumhuriyet niteliğine sahip ancak asıl anlam ve işleviyle denetim mekanizmasının bulunmadığı ülkeler ise bol miktarda olmak üzere yeryüzünün farklı coğrafyalarına serpilmiş durumdadır.

Cumhuriyet ile demokrasi farklılaşmasına biraz daha odaklanmak gerekirse; cumhuriyet sistemi çok kolaylıkla otoriter ve totaliter bir niteliğe sahip olabilmektedir. Bu açıdan Francisco Franco'nun İspanya'sı (1938-1973), Adolf Hitler'in Almanya'sı (1933-1945), Benito Mussolini'nin İtalya'sı (1921-1943), Josef Stalin'in Rusya'sı (1922-1952), Mao Zedong'un Çin'i (1945-1976), Saddam Hüseyin'in Irak'ı (1979-2003), Muammer Kaddafi'nin Libya'sı (1969-2011), Hafız Esat'ın Suriye'si (1971-2000) ilk planda hatırlanan bazı örneklerdir. Bu sistemlerde toplumu tepeden inmece bir yöntemle dizayn etme ve farklılıklara tahammülsüzlük en üst düzeye erişmiştir. Buna karşılık demokratik sistemlerde farklılıklar bir problem olarak değil zenginlik ve/veya imkân olarak görülür. Siyasal partiler bu farklılıkların siyasal yaşamdaki kurumsallaşmış tarzlarını temsil ederler. Üst irade toplumun ortak iradesidir; sistemin işleyişi yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıyadır. Cumhuriyette siyasal 'doğru' açıktır ve kesindir, demokrasi de farklı görünümde ve her düşünce onu daha fazla anlamaya katkı sağlar. Bu nedenle cumhuriyet tek sesli, demokrasi ise çok seslidir.

TÜRKİYE'DEKİ CUMHURİYET-DEMOKRASİ GERİLİMİNİN İLK YILLARI

Türkiye, 29 Ekim 1923 günü Cumhuriyet ilan edildiğinde, meşrutiyetten cumhuriyete uzanan önemli bilgi ve tecrübe birikimine sahipti. Zira 1923'te ilan edilen Cumhuriyetin düşünsel ve sosyolojik temelleri Tanzimat'a kadar uzanıyordu. Bu uzun dönem içerisinde gerek aydınlar gerekse sivil ve asker bürokratlar arasında monarşinin terk edilerek cumhuriyete geçişi öngören bir anlayış aşama aşama oluşmuş durumdaydı. Sürecin somut ve önemli safhalarını ise I. ve II. Meşrutiyet oluşturmuştur. Cumhuriyete uzanan siyasal kültürün şekillenmesi açısından özellikle II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden kısa ama yoğun ve son derece verimli dönem çok önemlidir. Dolayısıyla şu rahatlıkla ifade edilebilir ki, Cumhuriyet, 29 Ekim günü herhangi bir bilgi veya tecrübe birikimi olmaksızın ilan edilmiş değildir. Cumhuriyeti ilan eden kadronun tüm üyeleri II. Meşrutiyet'in ortam ve şartlarında yetişmişler ve o yılların yoğun siyasal gündeminden beslenmişlerdir. Bu sebeple 29 günü gerek aydınlar gerekse sivil ve asker bürokratlar arasında fikren veya bilgi olarak cumhuriyet anlayışına uzak kimse yoktu. Hemen herkes siyasal sistemin monarşi olarak devam edemeyeceğini biliyordu. Ama bunu Millî Mücadele'nin o zor şartlarında gündeme getirmeyip, zamanın ruhunun uygun olduğu anı bekleyenler vardı. Hatta daha da önemlisi, Türkiye'de Cumhuriyet ilan edildiği günlerde özellikle bazı aydınların düşünsel ufku demokrasi oluşturuyordu. Bunun çok sayıdaki somut örneklerinden birisi Birinci Meclisin entelektüel üyelerinden Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'dir. Hüseyin Avni Bey'in 24 Nisan 1920 günü Mecliste yaptığı konuşma siyasal ufku göstermesi açısından son derece önemlidir. O, uzun konuşmasının bir yerinde şunları söylemiştir: *'Benim maksadım sultan değildir, sultanlar bir heyûladır. Onun etrafını saracak yaldızlı üniformalı eşhas haşarattır. Ben de iman ediyorum ki hakikaten millet uyanmıştır. On beş sene evvel bu gibi sözleri ağzımıza alamazdınız. Alanların yeri zindanlardı. Fakat bugün bunların yeri şeref sandalyesidir... Yarın doğacak olan ve vereceğimiz millî istiklâlî yalnız kendimize inhisar ettirmeyelim. Millî istiklâl bizim değil milletindir'* (TBMM Zabıt Ceridesi, 19/379-383). Hüseyin Avni Bey, bu konuşmasında, milletin iradesinin siyasal sistemin niteliğini belirlediği ve kontrol ettiği bir dönemin müjdesini verme çabası içerisindeydi. Artık kimsenin monarşinin hiçbir çeşidine rıza göstermeyeceğini açıkça ifade

etmiştir. Buna bağlı olarak bir başka konuşmasında ise TBMM'nin referansı olan iradenin önemine işarette bulunmuş ve şöyle demiştir: *'TBMM'nin manevi şahsiyetine millî irade derler. O da çoğunluğun iradesine dayanır. Çoğunluğun iradesine dayanmayan iradeler, millî irade değil, şahsi iradedir'* (TBMM Zabıt Ceridesi, 19/101,102). Konu dâhilinde ismi hatırlanması gereken şahsiyetlerden bir diğeri ise Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'dir. Ali Şükrü Bey de Cumhuriyetin ilanından yıllar önce, Meclisteki konuşmalarından birisinde *'Hâkimiyet-i Millîye'* üzerinde ısrarla durmuş ve her bakımdan *'Hâkimiyet-i Millîye'nin gereğine göre olmanın önemini dile getirmiştir: 'Hâkimiyet-i Millîyeden bahsediyoruz. Hâkimiyet-i Millîye demek, benim anlayabildiğim, hukuki teoriye girmiyorum, milletin kendi hakkını, aracısız olarak, doğrudan doğruya kullanması demektir. Fakat maalesef buna imkân olmadığı içindir ki, millet herhangi bir seçim yöntemiyle kendi işlerini yönetmek için bir meclis toplar ve onlara der ki; benim işimi görünüz. İşte efendiler, hukuk teorisine göre, Hâkimiyet-i Millîye'yi sağlamak ve uygulamak açısından bu bile cazip olmayıp, tek tek milletin bütün bireylerinin kendi hakkını kullanması zorunludur'* (TBMM Zabıt Ceridesi, 21/285, 286).

Meclisteki veya Meclis dışındaki birçok şahsiyetin düşünsel ufku demokrasi olduğu içindir ki, günün politik şartları gereği cumhuriyet rejiminin kabulü bir anda ilan edildiğinde, cumhuriyet sisteminin kurumsal açıdan zorluklarla karşılaşacağını dile getirenlerin bulunması oldukça önemlidir. Dönemin önemli gazetecilerinden Hüseyin Cahit (Yalçın) bunlardan birisidir. Hüseyin Cahit, cumhuriyetin ilanının hemen ertesinde *'Yaşasın Cumhuriyet'* başlığını taşıyan makalesinde şöyle yazmıştır: *'Meclis-i Mebûsandan alkışlarla kabul, hariçte toplanarak tes'îd ederek ilân ettiğimiz Cumhuriyetin yaşamasını sâhiden istiyor muyuz? İstiyorsak her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki, Cumhuriyet alkış ile dua ile şenlik ve şehriyin ile yaşamaz. Onu yaşatmak ister. Cumhuriyet, ancak hüsn-ü idâre ile Cumhuriyete lâyük olmakla yaşar... Cumhuriyetin kıymeti onu idâre edecek ellerdedir. Eğer zihinlerimizde kurûn-u vüsta telakkiyatı hükümran oluyor ise, bu aşrîdaki bir Devlet adamı düşünüşü, görüşü yoksa Cumhuriyet elimizde gülünç bir lâfz-ı bî mâ-na hâlinde kalır. Resmen ilan edilen Cumhuriyetin fiilen ve hakikaten canlı bir hale gelmesi, bütün füyûzâtı ile memleketi ihya etmesi için uzun bir mücadeleye ihtiyaç vardır. Fakat bu mücadele birbirimizle bir kardeş kavgası olacak değildir...'* (Tanin, 31 Ekim 1923). Dönemin lider kadrosu

ile arasında bazı kişisel problemler bulunan Rauf Bey (Orbay) ise cumhuriyetin ilanını takip eden günlerde cumhuriyet sistemine taraftar olup-olmadığı sorulduğunda şöyle demiştir: ‘*Ben mutlakiyet aleyhinde, fakat Millî hâkimiyeti iyice temsil eden bir cumhuriyet idaresinin tamamen taraftarıyım* (Cebesoy, 2002, II/43). *Her cumhuriyet bilâkaydüşart hâkimiyet-i Millîye değildir, fakat bilâkaydüşart hâkimiyet-i Millîye her zaman cumhuriyettir*’ (Tunçay, 1992: 71, 72; Güz, 1991: 86).

29 Ekim günü Cumhuriyet ilan edildiğinde, bireysel istisnalar bir yana aydınların ve bürokratların kabaca ikiye ayrıldıkları anlaşılıyor: Mevcut şartların şekillendireceği, kurumsal temelleri oluşturulmamış cumhuriyet fikrini ve uygulamalarını yeterli bulanlar; cumhuriyeti monarşiden demokrasiye geçişin aracı olarak görenler. Buna bağlı olarak ilk günlerden itibaren I. Meşrutiyet’ten beri devam etmekte olan monarşi-meşrutî monarşi geriliminin yerini cumhuriyet-demokrasi gerilimi almıştır. Bu gerilimin yine ilk zamanlardaki örneği 17 Kasım 1924 günü kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgilidir. Partinin kurucuları arasında Rauf (Orbay) Bey, İsmail (Canbolat) Bey, Dr. Adnan (Adivar) Bey, Refet (Bele) Paşa, Kâzım (Karabekir) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ve Bekir Sami Bey gibi Millî Mücadele’nin ünlü sivil ve asker liderleri vardır. Kurucular, kurdukları partide temellenecek siyasal misyon ve vizyonlarını yayınladıkları bir bildiriyle kamuoyuna ilan etmişlerdir. Bildiride ‘*halkın, mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek rüşd ve kaabiliyetini izhar ettiği*’ (Cumhuriyet, 18 Kasım 1924; Zürcher, 1992: 167-169) vurgulandığı görülmüştür. Bu tespit, ‘*halk için halka rağmen*’ formülüyle ifade olunan ve cumhuriyete tepeden inme (jakoben) bir karakter tayin eden anlayışa yönelik bir itirazdır. Yine bu tespit, halkın kendi iradesine dayanan siyasal sistemi yürütme bilincine sahip olduğunu dile getirirken, demokrasiye işarete bulunmaktadır. Buna karşılık, kendilerine siyasi muhalefet istemeyen iktidar çevresi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kapatma sürecini başlatırlarken esasen bilerek veya bilmeyerek cumhuriyetin demokrasiye dönüşmesi imkânını kesintiye uğratmışlardır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, cumhuriyeti demokrasiye dönüştürmenin önemli bir aracı olabilirdi. Fakat böyle olmadı. Kurgulanmış gerekçelere dayanarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılırken, gerçekte Türkiye’nin siyasal ufku daraltılmış oldu. Partinin kapatılma gerekçesi, o günlerde

patlak veren Şeyh Said isyanına dolaylı da olsa destek verme şeklinde dillendirilmiştir. Bunun iktidar çevresinde uydurulmuş bir şey olduğunu bizzat dönemin Başbakanı İsmet İnönü, yıllar sonra da olsa açıkça ifade etmiş ve 'Doğu isyanı ile Terakkiperver Fırkanın doğrudan doğruya bir ilişkisi çıkmadı meydana' (İpekçi, 1981: 25) demiştir. O günlerin tanığı olarak Şevket Süreyya (Aydemir)'in anlattıkları da ayrıca önemlidir: '*...daha isyan başlar başlamaz, Mecliste ve çevresinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına karşı hemen hücumlara geçildi. Hâlbuki Terakkiperver Fırkasının isyan bölgelerinde teşkilâtı bile yoktu. Parti elemanlarının isyanla uzaktan veya yakından ilgisini gösteren hiçbir belirti tespit edilememişti. Ama fırka programındaki; 'Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır' maddesi, bir irtica hareketi olan Şeyh Sait isyanını körükleyen bir sebep gibi yorumlanıyordu. Hâlbuki zaten Anayasaya göre de Devlet bir İslam devleti idi. Yani o zaman yürürlükte olan 1924 Anayasasına göre, devletin bir dini vardı. Bu din İslam dini idi. Bu kayıt Anayasada yer almıştı. Bu duruma göre Terakkiperver Fırkanın kendi programına dini fikir ve inançlara saygı göstereceği şeklinde bir madde koyması yadırganmayabilirdi. Ama önce sataşkan dedikodular şeklinde başlayan mırıltılar, pek çabuk fiili bir müdahale hareketine döndü' (Aydemir, 1969: III/275).*

Cumhuriyet-demokrasi gerilimine kurban edilen sadece Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olmadı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasını takiben pek çok dergi ve gazetenin de yayınlanması engellendi. Kayıtsız-şartsız iktidarın sesi olmayan hiçbir yayın organına hayat hakkı tanınmadı. Çok sayıda yazar İstiklâl Mahkemelerinde idamla yargılandı. Böylelikle demokrasinin en önemli sebebi ve teminatı durumundaki basın yayın organları ve aydınlar susturulmuş, cumhuriyet ise otoriter bir niteliğe yönlendirilmiş oldu. O dönemde gazeteci olmanın zorluğunu, hatta imkânsızlığını göstermesi açısından, Elazığ'daki İstiklâl Mahkemesinde yargılanmak üzere trenle İstanbul'dan Doğu'ya giden ve idam edilme korkusu yaşayan gazetecilerin, trende yaşadıkları bir olay oldukça manidardır. Gazeteciler ile trendeki tüccar bir yolcu arasında geçen konuşmayı Ahmet Emin Yalman şöyle anlatmıştır: '*Konya'dan hareketimizden sonra gayet hoş tavırlı, güler yüzlü bir yol arkadaşı kompartımanımıza geldi: 'Beyler' dedi, her birinize şu suali soruyorum: Tahsil görmek, yetişmek ve bugünkü seviyenize varmak için kaç para sarf ettiniz?' Suali birer birer cevaplandırdık, tahmin yollu birtakım rakamlar verdik. Hoş insan,*

her birimizi dinledikten sonra şunları söyledi: 'Beyler her birinize ikinci bir sualim var: Bütün bildiklerinizi unutmak, bu memlekette gamsız yaşamak, bu gibi akıbetlerden böylece korunmak için ne verirsiniz?' (Yalman, 1997: II/ 1006).

Cumhuriyeti demokrasiye yönlendirecek en önemli araçlardan birisi özgür basın-yayın kuruluşlarıdır. Ancak ne var ki Takrir-i Sükûn'un beş yıl süreyle yürürlükte kalması dönem siyasetinin otoriter bir niteliğe sahip olmasını sağlamıştır. Yaşanan durumu dönemin önemli gazetecilerinden Zekeriya Sertel '*Basın sıkı bir baskı altında yaşıyordu*' biçiminde açıklamış ve şunları ifade etmiştir: '*Gazeteler, telefonla verilen emirlerin dışına çıkamazlardı. En ufak bir hata yüzünden gazete haftalarca kapatılır, sorumlular mahkemeye verilirdi. Yani tek kelime ile halk nefes alamıyordu. Havasızlıktan ve hürriyetsizlikten boğuluyordu*' (Sertel, 1977: 191.192). Serter'in yakınmasını haklılaştıran sürece çok hızlı girilmiş ve basın-yayın kuruluşları için tahammülü imkânsız bir süreç işletilmiştir. Gazete ve dergiler peş peşe kapatılmaya başlanmıştır. Kapatılan gazete ve dergiler arasında ulusal düzeyde yayın yapan Tevhîd-i Efkâr, Tanin, Vatan, Son Telgraf, İstiklâl, Tok Söz, Orak Çekiç, Aydınlık, Sebülürreşât, Millet ve Resimli Hafta isimli gazete ve dergiler vardır. Bunlara ilaveten Presse de Soir (İstanbul), Yoldaş (Bursa), Sada-yı Hak (İzmir), Doğru Öz (Mersin), Kahkaha (Trabzon), İstikbal (Trabzon), Sayha (Adana) isimli yerelde yayınlanan gazete ve dergiler de kapatılmıştır. Böylelikle, hükûmetin işlerini değerlendirip birkaç cümleyle bile olsa eleştiride bulunacak gazete kalmamıştır (Mikus, 1981: 362).

Güdümlü (Aydemir, 1969: III/386, 387; Okyar, 1980: 490, 491; Ağaoğlu, 1994: 27; Us, 1966: 13.14) de olsa Cumhuriyetçi Serbest Fırka girişimi, halkın iradesinin üst düzeyde geçerli olduğu, halkın iradesine rağmen hiçbir kişisel iradenin iktidarı temsil ve tayin edemeyeceği bir sisteme geçişin önemli bir adımı olabilirdi. Ancak ne yazık ki böyle olmadı; hatta tam tersi oldu. İktidar merkezine muhalif gibi duran ve girilen yerel seçimlerde halkın büyük teveccühü ile karşılaşan Cumhuriyetçi Serbest Fırka, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın '*Hürriyet namına devlet otoritesini feda edemeyiz*' (Ağaoğlu, 1994: 115) şeklindeki sözlerine yansıyan anlayışın etkisiyle kapatıldı. Daha da önemlisi yine o dönemin bazı gazeteci ve bürokratlarının teşvikleriyle baskıcı bir rejime geçişin adımları peş peşe atılmaya başladı. İktidar merkezinde otoriter bir cumhuriyet fikrinin rüzgârı kuvvetli şekil esiyor ve işler bunun gereğine

göre yürütülüyordu. İktidar merkezindeki rüzgârın niteliğine ortaya koyması açısından iktidar merkezinin itibarlı kalemlerinden Fatih Rıfki (Atay)'ın yazdıkları önemlidir: *'İnkılap fırkasını komünist ve faşist, yani eski nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak [yeniden] kurmak gerekmektedir'* (Atay, 1931: 172). Dediği gibi yapıldı ve zamanın otoriter ve totaliter rejimlerini temsil eden İtalya, Almanya, Rusya, Yugoslavya gibi ülkelerin yürürlükteki sistemleri model olarak hemen her kesim üzerinde yoğun baskı uygulayan otoriter ve totaliter (Daver, 1983: 253,354; İrmak, 1945:3; Ağaoğlu, 1947: 22; Nadi, 1965: 178; Burçak, 1979: 41,42; Kapani, 1976: 104; Tanör, 1996: 169-173) niteliğe sahip bir siyasal sisteme geçildi. Böylelikle *'Türkiye de Avrupa'yı kasıp kavuran antidemokratik fırtınadan nasibini almış oldu'* (Ateş, 1993: 188). Cumhuriyet sisteminin savrulduğu bu yeni durumun gereğine uygun olarak iktidara muhalif duran veya muhalif olma ihtimali taşıyan gazete ve dergiler, Şef'in *'kapatın bu gazeteyi'* (Nadi, 1965: 101) demesiyle kapatıldığı bir dönem yaşanmaya başlandı. Zira 1931 yılında yürürlüğe giren ilk basın yasası, *'hükûmete, yurt ülke yararına ters düşen yayınları kapatma hakkı tanıyıyordu. Bu durumda Matbuat Müdürlüğünün bir telefon emriyle gazeteler kapatılabiliyordu'* (Koloğlu, 1992: 66). Kapatma, sürgün ve yazma yasağı uygulamaların yoğun yaşandığı (Sertel, 1969: 264-267, 270-271), belirli yorumların ve yazıların yayımlanmasının siyasi otoritenin ve sıkıyönetimin emriyle gerçekleştirildiği (Kabacalı, 1990: 312; Güvenir, 1991: 82.83), bazı kelimelerin yazımına ve sayfa düzenlerine karışıldığı (Kabacalı, 1990: 312; Güvenir, 1991: 93-94) bu yıllarda iktidar merkezinde yer alan Nadir Nadi, gördüklerini ve mensubu olduklarını şöyle anlatmıştır: *'Düşünceler ve inançlar, ancak üstü kapalı cümlelerle, bir dereceye kadar açıklanabiliyordu. Hükûmetçe önemli sayılan olaylar karşısında gazetelerin genel tutumu, Basın-Yayın Müdürlüğünden gelen direktiflere göre ayarlanıyordu'* (Nadi, 1965: 40). Üstelik sadece gazete ve dergiler katı bir 'denetim ve gözetim' altına alınmadı. 'Türk Ocakları', 'Türk Kadınlar Birliği' gibi dernekler de kapatıldı. Daha da önemlisi iktidara yeterli desteği vermediği düşünülen üniversiteye (Tunç, 1932: 74; Kadro, 1933: 15/15; Kadro, 1933: 17/ 16) 'reform' adı altında müdahale edildi. Üniversitenin 151 öğretim üyesinden 92'sinin işine son verildi (Mazıcı, 1995; Namal ve Karakök: 2011). Dönemin egemen anlayışını temsil etmesi açısından iktidar yanlısı gazetecilerden Fatih Rıfki (Atay)'nın kendisi gibi her şartta iktidar merkezini

desteklemeyen bazı meslektaşları için sarf ettiği sözler manidardır: *‘Bütün bu muhalif gazeteciler, hepsi, bir kelime ile alçaktırlar. Balkanlardan Amerika’nın öbür ucuna kadar böyle mahlûklar, casus ve baba katili gibi iğrenç mücrimlerle bir sıraya konur ve şahsi hürriyetleri bile kendi ellerine teslim edilmez. Biz ise gazete denilen müesseseyi teslim etmişiz’* (Ediboğlu, 1946: 81).

Şartlar 1940’lı yıllarda da değişmedi; hatta sistem daha da otoriter bir hâle geldi. İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten yaklaşık bir ay sonra (26 Aralık 1938), kendisini hem *‘Millî şef* hem de dönemin tek partisinin *‘değişmez genel başkanı’* ilan ettirdi. Böylelikle 12 yıl sürecek ve en üst iradesi sadece kendisi olacak otoriter bir sistemi uygulamaya koydu. İnönü döneminin otoriter sistem modeline göre şekillenmesi bir bakıma normaldi, çünkü *‘şeflik’* bir sistem olarak kabul edilmişti. *‘Şeflik sistemi, ancak otoriter bir rejim biçimidir. Böyle bir rejim, şekiller ne olursa olsun, çoğunluğun iradesini azınlığın iradesine bağlayan bir Kahraman, bir Tek Adam idaresi demektir. Yahut hiç değilse bir Tek Parti sistemidir. Atatürk rejimi böyle bir rejimdi. Ve İnönü Atatürk’ten, böyle bir idare devraldı’* (Aydemir, 1973: 51,52). İsmet İnönü, cumhurbaşkanı seçildikten sonra, 12 yıl süreyle neredeyse tek başına iktidar oldu. Zamanının tanıklarının tanımlamasıyla yönetimde *‘egemen bir parti vardı, partinin üstünde İsmet Paşa ‘Tanrı’nın bir parçası’ idi. Halk, İnönü’nün yüzünü göremezdi. İnönü yerine, egemen CHP’nin elleri dilediği zaman halkı okşar, yerine göre sıkardı... [H]erkes adına düşünen, milletine doğru yolu gösteren, hemen her konuda uygulamaya geçilmesi gerekli buyrukları veren ‘tek’ insandı’* (Arcayürek, 1983: 28-30). Hiçbir şekilde herhangi bir muhalefetin vücut bulmasına izin vermedi. Halkın sesini duyurabileceği en önemli araçlardan birisi olan basın sıkı bir şekilde kontrole tabi tutuldu; rejimin en gözde adamları bile yazarlarken *‘yanlış’* yapmamak için yoğun çabalar sarf ettiler. Bu açıdan iktidar çevresinde birisi olarak Nadir Nadi’nin bir hatırası önemlidir: *‘Arada bir Başbakan’ın basın toplantıları tertipleyerek, gazete sahiplerini ya da temsilcilerini, emir verircesine uyardığı oluyordu... Böyle toplantılardan birinde, Refik Saydam, dış politika ile ilgili bir konuya dair ertesi günü ne yazmamız gerektiğini uzun boylu anlattıktan sonra, gözüne kestirmiş olacak, bana bakarak biraz alaylı, sormuştu: ‘Anladın mı?’ Yarım ağızla ‘Anladım!’ demem üzerine, sanki beni imtihana çekiyormuş gibi: ‘Peki, öyle ise anlat bakalım yarın ne yazacaksın?’ diye sormuştu’* (Nadi, 1965: 40).

İnönü'nün şahsında şeflik sistemi, şeflik sistemi bağlamında da otoriter bir sistem inşa edilirken, Avrupadaki otoriter sistemler model olarak alınmıştır (Ateş, 1993: 188). Etkilenme çok yönlüdür. Otoriter sistemin önemli temsilcileri olan İtalya, Almanya, Rusya'daki uygulamalar gerek idari kesimde ve gerekse 'aydın' kesiminde sürekli övgülerle anılmış ve onlar gibi olmanın çabası yürütülmüştür. Bu yapılırken, cumhuriyet ismini almış bir sistemde cumhurun ne dediği ve ne düşündüğü hiç işitilmez, görülmez ve bilinmez durumdadır. Çünkü buna gerek duyulmamıştır. Zira rejimin temel ilkelerinden 'halkçılık' bunu gerektirmektedir. Halkçılık ilkesine göre, halk yönetilmesi gereken bir 'sürü', lehine ve aleyhine olanları bilemeyecek 'cahiller kütlesi' olarak görülmektedir. Halkçılık ilkesi, 'halka rağmen ama halk için' esasına göre anlaşılmaktadır. Halkçılık ilkesi, felsefesi gereği halkı dikkate almadığı, halkı aşağıladığı ve dışladığı için, halkın ne düşündüğü ve ne istediği hiç önem ifade etmemiş ve bilinmemiştir. Bu nedenle, zamanın milletvekillerinden birisi olarak Hıfzı Oğuz Bekata, ancak İnönü iktidarının sarsılmaya başladığı, 'derin güçlerin' iktidar adayı olarak Demokrat Parti yöneticilerini işaret ettikleri zaman gerçeği fark edebildiklerini ifade etmiştir: '*Türk Milleti padişahları, Allah'tan başka kimsenin kulu olmamak için uğurlamıştır. Halkımız, padişahların mülkü olan toprakları, yalnız kendinin hâkim olduğu mesut bir vatan yapmak davasındadır. Bunun içindir ki her Türk, vatandaşı; her vatandaş ise padişah olmak için demokrasi mücadelesine gönül vermiştir. Tekrar kulun kulu olacak idiyse bütün bu macera niye?*' (Bekâta, 1960: 5).

Cumhuriyetin Devletçi Seçkinleri ve Halk

Cumhuriyetin ilanından on yıl sonra, büyük bir gururla on yılda yeni baştan yaratılan bir Türkiyeden söz edilmişti. Fakat bu 'yeniden yaratım', zannedildiğinin aksine, birçok bakımdan toplumun beklentilerine cevap verememişti. İktidar partisi, '*kendi varlığında memlekette senelerdir belli hayat nizamı yaratmıştı. İdare eden kadro, sadece devlet bürokrasisi değil, hâkim sınıf, hatta burjuvazi, bu fırkanın çatısı altında idi*' (Okyar, 1980: 490). Daha da önemlisi Mustafa Kemal'in bizzat kendisi dahi şunları demekten kendisini alamıyordu: '*Ben Cumhuriyet'i tesis ettim. Fakat bugün [1930'lar kastediliyor] idare şekli Cumhuriyet midir, diktatörlük müdür, şahsi hükümet midir, belli değil*' (Okyar, 1980: 443). Çünkü görünen o ki oligarşik bir niteliğe bürünmüş bürok-

rasinin gücü, kayda değer bir değişim geçirmeden devam etmekteydi. Ayrıca Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden zihinsel ve toplumsal mirasın önemli unsurlarından birisi bürokrat-halk kopukluğuydu ve güçlü olarak yürürlükteydi. Kökleri kapıkulu uygulamasına giden bu durum Osmanlı'nın son döneminde büyük ölçüde derinleşmişti. Mevcut durum Cumhuriyetin kuruluşuna rağmen değişmemiş ve bürokratlar kendilerini devletle özdeşleştirerek toplumun üstünde konumlandırmışlardı. Buna ise o yıllarda bürokratlara verilen 'inkılapların uygulayıcısı ve topluma yaygınlaştırıcı olma' rolü büyük katkı sağlamıştı. İnşa edilen sistemin 1920-30'lu yıllardaki niteliğini ortaya koyması açısından dönemin tanıklarından Hasan Rıza Soyak'ın Mustafa Kemal ile ilgili bir hatırası önemlidir. 1930 seçimlerinin gerçekleştiği günlerin birisinde kendisine '*Hangi fırka kazanıyor?*' diye sorduğunda '*Tabii bizim fırka Paşam!*' diye cevap verince, Mustafa Kemal güler ve şunları söyler: '*Hayır efendim, hiç te öyle değil! Hangi fırkanın kazandığını ben sana söyleyeyim, kazanan idare fırkasıdır çocuk! Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler... Bunu bilesin*' (Tunçay, 1992: 271).

Cumhuriyetin ilk 25 yılında 'halk adına' hareket ettiğini dile getiren sivil ve asker bürokratlar, ülke yönetimini tüm yönleriyle kontrollerine almış, halkın iradesi her bakımdan göz ardı edilmiş durumdaydı. Niçin böyle olduğunun gerekçesi ise halkın bilinçsizliği ile açıklanıyordu. Bir başka ifadeyle demokrasi kültürüne yabancı olan halkın, eğer demokratik idare kurulmuş olsaydı, bu sistemi hazmedemeyerek idareyi otoriter bir sisteme dönüştüreceği dillendiriliyordu (Kışlalı, 1994: 24; Mumcu, 1988: 17; Ateş, 1993: 149). Fakat bu söylemde dile getirilen 'bilinçsizliği nedeniyle halkın otoriter bir sisteme yönelmesi' durumunun, cumhuriyetin bizzat devletçi seçkinleri tarafından gerçekleştirilmesi manidardır. Siyasal sistemi emanetlerine alarak koruduklarını ve zamanı gelince halka devredeceklerini iddia edenlerin, halk adına korktukları totaliter idare tarzını kendilerinin oluşturması (Ağaoğlu, 1947: 22) ve demokrasinin gereği olan muhalefet partisinin kurulmasına ancak iç ve dış şartların zorlamasıyla 25 yıl sonra istemeye istemeye razı olmaları, her bakımdan izaha muhtaçtır.

Birinci Meclisin feshinden sonra inisiyatif ele geçiren siyasi kadro için 'halk' önemliydi. Çünkü düşündükleri tarzda bir sistemin inşası için toplumun çoğunluğunu ve hatta tamamını temsil eden bir kavrama sığınma ihtiyaçları

vardı. Bu ise ancak 'halk' olabilirdi. 'Halk' onların ilk defa gündeme getirdikleri bir kavram da değildi. Zira halkçılık ilkesi ve halkla ifade olunan kesimin kimler olduğu Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda açıkça yer almış bir konu idi. Daha da önemlisi, halkçılığın Jön Türklere uzanan bir mazisi vardı. Siyasal ve toplumsal örgütlenme konusunda, Jön Türklerin düşüncelerine egemen olan öğeler, pozitivist bir akılcılık, anayasal bir rejim (meşrutiyet) isteği ve halkçılık olarak görünüyordu. Bu ise, toplumu ilerletmek ve 'devleti kurtarmak' için, Batı bilim ve teknolojisini örnek alan, bu bilim ve teknolojiye ifade edilen akılcı esaslara göre belirlenmiş yeni bir düzenlemenin gerekliliği demektir. Bu düzenleme içinde anayasal ve parlamenter bir siyasal örgütlenmenin yerleştirilmesi ve 'iyi'nin ne olduğunu bilen eğitimli 'aydınlar'ın 'halka doğru' giderek halkı aydınlatması, ideolojik bir esas olarak benimsenmiş bulunuyordu. Bu itibarla, Jön Türklerin 'halkçılık' ideolojisi, demokratik ve özgürlükçü bir boyut taşımaktan çok, eğitilmiş seçkinlerin halkı aydınlatmaları, daha doğrusu seçkinlerin kendi 'iyi'lerini halka benimsetmeye çalışmaları gibi bir görünüm ortaya koymaktaydı. Mustafa Kemal'in düşündüğü ve kurulduğu zaman Halk Fırkasının takip ettiği çizgi de Jön Türklerin ideolojik yaklaşımının uygulamaya geçirilmesinden başka bir şey olmamıştır.

Şurası önemlidir ki, Halkçı Fırkanın kuruluş günlerinde konuşmalara yansıyan 'halkçılık' ile toplumsal otoritenin ele geçirildiği dönemlerdeki 'halkçılık' arasında hem anlam itibarıyla hem de uygulama olarak önemli farklılıklar açığa çıkmıştır. Esasında, sonraki dönemin özelliği ilk zamanda da vardır, ancak, henüz açıkça söylenen ve uygulamaya konan bir durum değildir. Önceleri kısmen örtük olan anlayış fazla gecikmeden açığa çıkmaya başlamış ve böylelikle 'halkçılık' düşüncesinde asıl anlaşılacak şeyler uygulamalarla görünür hâle gelmiştir. Söz konusu değişime bağlı olarak 1920'lerden 1930'lara kadar uzanan dönem içinde halkçılık ilkesinin geçirdiği evrimi iki aşamada değerlendirmek gerekmektedir: Millî Mücadele döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarını kapsayan birinci aşamada halkçılık, 'hâkimiyet bilâ kayd-ü şart milletindir' ve 'halkın kendi mukadderatına bizzat ve bilfiil sahip olması' gibi formüllerle ifade edilmişti. Bu çerçevede halkçılık tartışmaları, doğrudan demokrasi ile temsili demokrasi kavramlarınca belirlenen bir platformda yerlerini almıştı. 1930'lardaki ikinci aşamada anlam kazanan halkçılık ise 'halk için halka rağmen' formülüyle ifade edilmiş; halkın siyasal hayata katılması

açısından Türkiye Büyük Millet Meclisinin varlığı yeterli görülmüş; biçimsel olarak varlığı sürdürülen Mecliste halkın dilek ve özlemlerinin özgürce yansımalarına izin verilmemiştir.

Cumhuriyet sisteminin dünden bugüne olmak üzere Türkiye'deki tarihsel süresinde, bazı bakımlardan önemli birçok alt dönem vardır. 1920'li yıllar bu dönemlerden ilkin ve en önemlisini teşkil etmektedir. Dönemin farklı bir kulvara yönelmesine zemin olacak Cumhuriyetçi Serbest Fırka denemesinin açıkça ortaya koyduğu üzere toplum, 1930'ya gelinceye kadar ki dönemde '*Tek Parti cenderesine*' (Okyar, 1980: 410) alınmış durumdaydı. Halkın iradesini ifade eden '*Cumhuriyet kelimesi yalnız dudaklarda kalmış ve kalplere girmemişti*' (Okyar, 1980: 411). Yakup Kadri'nin ifadesiyle '*beylik bir kaside edebiyatı*' (Karaosmanoğlu, 1987: 104) biçiminde sunulan '*resmi söylem*' gerçekleri gizleyen bir perdeye dönüşmüştü. Durum hiçte sivil ve asker seçkinlerin düşündüğü ve ifade ettiği gibi 'güllük-gülistanlık' değildi. O günlerin bir tanığı olan Şevket Süreyya'nın tespitleri, halkın o yıllardaki durumunu ifade etmesi açısından oldukça önemlidir: '*1930 sıralarında CHP halktan kopmuştu. Halkın dışında, dar, basit bir bürokrat hizbi ile bu hizbe, ancak seçim ve menfaat bağıntıları olan mahallî fakat dar bir taşralı taraftarlardan ibaretti. Parti'yi vilayetlerde yüksek kademelerde temsil eden 'mutemetler' (inanılanlar) aşırı tahakküm ve menfaat yollarına pek sapmamakla beraber, ne merkezin, ne de halkın benimsediği insanlardı. Parti genel başkanı olan İsmet Paşa ise, bütün partiye ve teşkilatına, sadece emir ve kumanda bekleyen, disiplinli, hatta ürkek havasını yayıyordu. Merkezde veya taşralarda partili olmak demek, gelecekte bir şey, bir menfaat veya kariyer bekleyen insan demek olmuştur. Hüülâsa inkılâp partisi, bir klik hâline gelmişti. Kapalı dar bir klik... Halk ise tedirgindi. Bilhassa ihracat malları yetiştiren uyanık bölgelerde: Karadeniz, Ege, Akdeniz mntıklarında iktisadî buhran bütün şiddetiyle hükümünü sürdürüyordu... Orta ve Doğu Anadolu'nun yalnız hububat ve hayvancılık yapan köylü ve şehirli halkı ise, gerçi uysal, sessiz, ama bitkindi... Fakat halk homurdanıyordu. İktisadî buhran, vilayetlerde tam bir çaresizlik havası yaratmıştı*' (Aydemir, 1969: III/386,387; Başar, 1945: 24-45). Önemli olan, bu tespitlerin bizzat Mustafa Kemal tarafından da paylaşılıyor olmasıdır. Serbest Fırka denemesinden sonra Anadolu'yu gezerek toplumun gerçekleriyle yüz yüze gelmek istemiş, gördükleri ve işittikleri karşısında şaşkınlık ve tepkisini yakınlarından birisine şöyle dile getirmişti: '*Bunahıyorum*

çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddî manevî perişanlık içinde' (Soyak, 1973: II/405).

İşte bunlar cumhuriyetin halktan kopmasının, yukarıda siyasal sistemlerin analizini yaparken kullandığımız ve dört soruya dayanan ölçekteki ikinci durumun ciddi bir soruna dönüştüğünün, dördüncü durum olan toplumsal denetleme mekanizmasının hiçbir şekilde çalışmadığının somut tarihsel delilleri olarak anlam kazanmaktadır. Bunlar, bir başka ifadeyle, cumhur adına kurulmuş bir sistemin cumhurdan kopuşunun delilleridir. Buna karşılık 'cumhuriyet eliti' olarak tanımlanabilecek ayrıcalıklı bir kesimin oluştuğunun da dolaylı ifadesidir. Cumhuriyet elitinin oluşumunun doğrudan delilleri ise yine dönemin tanıklarındır. Bu açıdan Falih Rıfkı Atay'ın bir tanıklığı önemlidir: *'Bir gün, mütarekede küçük bir alacağı için bir tanıdığımı denize atmakla tehdit eden küçük maaşlının Floryadaki evi önünde otomobili, denizde de kotrası duruyordu'* (Atay, 1968: 457). Dönemin tek ve devrimlerin partisi Cumhuriyet Halk Fırkasının Genel Sekreteri ve aynı zamanda İçişleri Bakanı olan Şükrü Kaya ise devletçi seçkinler ile halk arasındaki kopukluğu bizzat kendisi gibi devletçi seçkinlere dâhil olanlara şöyle açıklamıştır: *'Anadolu ortasında bir mâmure içinde bulunuyoruz. Fakat bundan beş kilometre uzakta kendi ırkımızdan, kanımızdan -tertemiz bir cevher gibi- olan Türk çocuklarının ne hâlde olduğunu görürsünüz... Vatandaşlarımızın köylerdeki hâli, maddî hayatı bizim hayatımızın ve bilgilerimizin çok dünündedir...'* (Ülkü, 1937: 49/4,5). Yine dönemin önemli tanıklarından bir diğeri Yakup Kadri olup, şunları dile getirmiştir: *'Heyhat! Dünkü kahraman inkılap önderleri bile bugün ipekli ropdöşambrrlarına bürünmüş, fağfur banyolu kâşanelerinden dışarıya başlarını uzatmak istemez oldular'* (Karaosmanoğlu, 1987: 33). Yakup Kadri, söz konusu seçkinlerin dünyasını ise şöyle tasvir etmiştir: *'Bu saatte hükümet dairelerinden veya boşalan başka devlet müesseselerinden ileri sınıf memurlar küme küme, Taşhar'ın otobüs duraklarına doğru seğirtirler. Bunların kimi, Bahçelievler'de oturur; bazıları da Kavaklıdere'de, Güven'de, Küçük ve Büyükesat'ta köşkleri vardır. Bunların hepsi de pırl pırl asrî mobilyalarla döşeli yepyeni evlerdir. Kilerler, balık yumurtasından taze havyara kadar en nadide mezelik erzaklarla tıklım tıklımdır. Bir Altınbaş rakı şişesi buzdolabında buğulanmaktadır. Salonda bayanlar, şimdiden 'vidolu' bezik oyununa başlamışlardır'* (Karaosmanoğlu, 1987: 33).

Cumhuriyet ve Asker

Cumhuriyetin ilk 25 yılına egemen olan kesimler arasında askerinin çok önemli ve özel bir konumu vardı. Tarihsel ve toplumsal şartlar askerleri sistem içerisinde oldukça ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmiş, bu ise askerlerin diğer kesimlerde görülmeceği kadar imtiyazlı yetki ve imkânlarla sahip olmalarını sağlamıştı. Bunun gerçekleşmesinde etkili olan tarihsel koşullar Türkiye'nin batılılaşma süreciyle ilgili olup, Osmanlı'dan beri devam eden bir durumu dile getirmektedir. Çünkü Osmanlı'nın Batıya yönelmesinin ve böylelikle batılılaşma sürecine girmesinin temelinde askerî alanda yaşanan sorunlar vardır. Dolayısıyla asker, Türkiye'deki batılılaşma sürecinin öncü kurumu olmuştur. Böyle olduğu içindir ki siyasal, ekonomik, kültürel alanlardaki değişim ve dönüşümlerde bile iradesini açıkça göstermiştir. Bu itibarla II. Meşrutiyeti ilan eden, Cumhuriyeti kuran kadroların ağırlıklı asker olması tesadüf değildir. Asker, askerî alandaki sorunları çözmek için başlatılan batılılaşma sürecinin şartlarına uygun olarak, tarihsel süreçte 'doğal' bir şekilde iktidar öznesi hâline gelmiştir. Kültürel faktörler ise bunu kolaylaştırmış ve meşrulaştırmıştır. Zira Osmanlı'da devletin egemen unsuru askerdi. Asker, geleneksel zihniyette ayrıcalıklı ve değerli bir konuma sahipti. Bir varoluş mücadelesinin yürütüldüğü Millî Mücadele yılları ise askerinin konumunu yükseltmekle kalmamış, daha da pekiştirmiştir. Günün şartları gereği Millî Mücadele yıllarında sivil bürokrasi askerî bürokrasinin otoritesi altına alınmış, sınır bölgelerinde tümen ve kolordu komutanları valilik görevlerini bile üstlenmişlerdi. Mustafa Kemal sivil bürokratları askerî bürokrasiye kıyasla ulusal çabalara daha ilgisiz bulmuştu. Bu yüzden özellikle savaş yıllarında, askerî bürokrasiye askerlik alanının yanı sıra sivil yönetim alanında da önemli görevler vermişti. Savaştan sonra subay heyeti kendisine verilen görevi yerine getirip yeni duruma ayak uydurur ve bununla konumunu daha da güçlendirirken, sivil bürokrasi zorlanmış ve kayda değer bir güç elde edememiştir (Heper, 2012: 101-102).

Askerinin tarihsel ve kültürel faktörlerin etkisiyle her türlü toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik işlerde özne konumunda bulunmasının en üst düzeye çıktığı dönem Cumhuriyetin ilk 25 yılıdır. Askerî bürokrasinin 'altın dönemi' (Göküş, 2000: 25) niteliğine sahip bu dönem, genel olarak Osmanlı'dan devralınan ve itibarını Millî Mücadele yıllarında pekiştirmiş askerî bürokrasinin cumhuriyet sistemi içerisinde yeniden inşa edilmesiyle vücut bulmuştur. Bun-

da ise Mustafa Kemal'in bilinçli ve planlı tercihi belirleyici olmuştur. Mustafa Kemal, askerî bürokrasinin gücünü yakından bilen birisiydi. Askerin Osmanlı'nın son 25 yılında askerî konuların dışında da ne kadar egemen hale geldiğini, bizzat sürece kendisi de dâhil olarak görmüş ve yaşamıştı. Süregelen şartlarda askerle çatışmanın nelere neden olacağını tahmin etmesi zor değildi. Kendi otoritesini daha güçlü kılmak için askerî kimlikle siyaset yapmanın önlemini almaya çalıştıysa da askerın buna rağmen çok itibarlı ve dolayısıyla güçlü olduğunu biliyordu. Tüm iktidarı süresince Fevzi Çakmak'ı Genelkurmay Başkanı yapmasının nedeni de aynı gerekçelere dayanıyordu. Zira Fevzi Çakmak, diğer paşaların aksine askerın siyasetle ilgilenmesine sıcak bakmayan birisiydi. Bu da Mustafa Kemal'in rakip paşaların gücünü kırmak için kullandığı ve istediği bir düşünceydi. Fakat tüm bunlara rağmen arada bir askerın gücünü test etmekten de geri durmamıştır. Hatta bazı girişimlerinde askerî bürokrasinin eğilimini tespit etmek zorunda bile kalmıştır. İzmir'deki, tamamen şahsına yönelik (Kinross, 1994: 497) kişisel suikast hazırlığını bahane ederek sivil ve asker muhaliflerinden kurtulma girişiminde bulunurken (Cebesoy, 2001: 364), özellikle fiili veya potansiyel asker muhaliflerle ilgili girişiminin nasıl bir tepkiye neden olacağını bilmek istemesi, askerden yana sıkıntısının bir gereği olmuştur. Sorgulamalar devam ederken, Mustafa Kemal, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı İzmir'e çağırması ve paşaların tutuklanmasının orduda ne tür tepkilere neden olduğunu öğrenmek istemiştir. Görüşme sırasında, henüz sonuçlanmamış sorgulamanın o aşamasında, mahkemenin başta Kazım Karabekir olmak üzere bazı paşaları idam etmeyi düşündüğünü söyleyerek Fevzi Çakmak'ın tepkisini anlamaya çalışmıştır. Fevzi Çakmak, görüşme sırasında, idamla sonuçlanacak suçun delillerinin neler olduğunu sorar. Mustafa Kemal, Ziya Hurşit'in itiraflarının paşaları suçlu gösterdiğini söyler. Fevzi Paşa, Mustafa Kemal'in merak ettiği cevabı, kendisine yönelttiği bir soruyla dolaylı şekilde verir: '*Ziya Hurşit benim adımı verseydi, beni de idam edecek miydiniz?*'. Mustafa Kemal, bu son derece anlamlı soru karşısında herhangi bir şey söylemez (Külçe, 1953: 62). Anlar ki, ordu, paşaların yargılanmasından rahatsızlık duymaktadır. Üstelik mahkeme sırasında subayların bazı tepkileriyle de karşılaşılır. Bu da Fevzi Çakmak'ın dolaylı dile getirdiği durumu açık hâle getirir. Zira Karabekir'in kızının anlatımıyla subaylar '*göstermelik mahkemeye*' açıkça tepki verirler: '*Mahkeme başlıyor, salon subaylarla dolu. Mahkeme başkanı Kel*

Ali subaylara oturun diyor, oturmuyorlar. Karabekir Paşa dönmüş, eliyle işaret etmiş, oturmuşlar. Mahkeme olurken de uçaklar uçabilecekleri en alçak seviyeden uçmuşlar, 'Karabekir suçsuz, Karabekir suçsuz' diye kâğıtlar atmışlar (Mumcu, 1990: 155). O günlerin asker tanıklarından Tepedelenlioğlu'na göre mahkemedeki fiili ve sözlü tepkiler nedeniyle Mustafa Kemal, idamla yargılanan paşaları berat ettirmek zorunda kalmıştır (Tepedelenlioğlu, 1967: 241).

Bunun yanı sıra, Mustafa Kemal, ordunun desteği olmadan düşündüklerini uygulamaya koymasının mümkün olmadığını yakinen biliyordu (Bozdemir, 1982: 163). Tepeden inmece bir yöntemle toplumu tepeden turnağa dönüştürmenin kolay olmayacağını ve muhtemel fiili tepkilere karşı askerin gücünü yanına almak zorunda olduğunu farkındaydı. Bu nedenle muhalif değil, kendisine destek olan asker işleri kolaylaştıracaktı. Titiz planlanmış siyasi ve yasal operasyonlarla kendisine rakip olacak paşaların gücünü kırdıysa da kurumsal olarak askerî güçlü kılmaya özel bir çaba gösterdi. Askerin rejim ve yönetimindeki yerini çok işlevsel ve önemli bir konuma getirdi. Öyle ki ülkedeki her türlü bayındırlık hizmetleri bile askerın iznine bağlandı. Mustafa Kemal döneminde, sanayi tesislerinin, yolların, köprülerin yapımında Genelkurmay Başkanlığının izninin alınması zorunluydu. Bu konuyu açıklığa kavuşturan önemli bir örnek olarak Cemal Madanoğlu'nun bir hatırası dikkat çekicidir. Cemal Madanoğlu, Diyarbakır Orduevi'nde Urfa Milletvekili Behiç Bey ile dönemin İktisat Vekili Celal Bey (Bayar) arasında geçen bir konuşmayı şu şekilde anlatmaktadır: Behiç Bey İktisat Vekilinden bölgesinde bir fabrika açılmasını ister. Bunun üzerine İktisat Vekili Celal Bayar *'Telefon burada emrinizde, şimdi Mareşali arayalım, bulalım. Siz konuşun. Mareşal izin versin ben Diyarbakır'a da Urfa'ya da birer fabrikanın temelini atayım. Gelecek yılsonuna dek fabrikalar kurulmuş olur. Ama müsaadeyi alın bakalım, Mareşal izin vermiyor, engelliyor'* (Madanoğlu, 1982: 135) der. Diğer bazı olaylar ise askerın Mustafa Kemal dönemindeki ayrıcalıklı konumunu bütün ayrıntılarıyla gözler önüne serer mahiyettedir: 1927 senesinde 2. Ordu Müfettişi Fahrettin (Altay) Paşa Muğla'ya gittiğinde vali tarafından karşılanmaz. Fahrettin Paşa buna çok kızar ama hizmetindeki subaylara valinin bu davranışına karşılık vermemelelerini söyler. Muğla'dan ayrılmasından kısa süre sonra, bir gece yarısı yolu kesilen vali, iki subay tarafından (Üsteğmen Cemal Madanoğlu ve Yüzbaşı Ruhi) dövülür. Vali, elinde-yüzünde darp izleri bulunduğu halde o gece İzmir'e gidecek Fahrettin Paşadan özür diler. Bu olay üzerine komutanı tarafından çağrı-

lan iki subaya Fahrettin Paşa'nın teşekkürleri iletilir (Madanoğlu, 1982: 61-66). 1930'lu yıllarda genç bir subay olan Amiral Afif Büyüktuğrul, Millî Savunma Bakanı Saffet Arıkan'ın sadece Fevzi Çakmak'ın değil, Fahrettin Altay Paşa'nın da gerisinde yürüdüğünü anlatmaktadır. Anlattığı hatıralar arasından birisi ise ordunun yönetimdeki ağırlığını ortaya koyması açısından hem çok önemli ve hem de oldukça ilginçtir: İzmit Valisi Ziya Tekelioğlu, Korgeneral Muzaffer Ergüder'i Mustafa Kemal'e şikâyet eder. Şikâyetini *'İzmit Valisi olduğum hâlde nöbetçi koymuş beni İzmit yollarından geçirmiyor'* şeklinde dile getirir. Ergüder'in bu şikâyete cevabı *'İzmit'in her yolundan değil; İzmit-Yalova yolunu yaptır' dedim, yaptırmayınca ben yaptırdım. Şimdi de ben onu o yoldan geçirmiyorum'* biçiminde olur. Bu cevabı işiten dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün tepkisi ise *'Ben de komutan olsam öyle yapardım'* şeklinde olacaktır (Büyüktuğrul, 1966: 142).

Askerin ayrıcalıklı konumunu göstermesi açısından Mustafa Muğlalı olayı başlı başına önemlidir. 1943 yılında 3. Ordu Komutanı olarak görev yapan Mustafa Muğlalı'nın emriyle 33 köylü kurşuna dizilir. Olay şöyle gerçekleşir: Van'ın Özalp ilçesinde ikamet eden Milan aşiretine mensup 40 kişi İran tarafına geçerken jandarma tarafından yakalanır ve *'kaçakçılık'* suçu nedeniyle mahkemeye sevk edilirler. Mahkeme 35 köylüyü suçsuz bulup serbest bırakırken, 5 köylüyü ise başka suçlardan dolayı tutuklar. Ancak, Muğlalı Paşa suçsuz bulunup serbest bırakılan köylülerin kurşuna dizilmesi talimatını verir. Talimat gizlice yerine getirilir. Yaşanan katliamdan, yaralı kurtulan bir köylü aracılığıyla haberdar olunur. Fakat asıl önemli gelişmeler de olayın açığa çıkmasından sonra yaşanır. Çünkü olay açığa çıkmasına ve ölenlerin yakınlarının bütün şikâyet ve girişimlerine rağmen General Mustafa Muğlalı hakkında herhangi bir şekilde de olsa yasal işlem yapılmaz. Ancak yıllar sonra Demokrat Parti milletvekillerinin olayın arkasını bırakmaması nedeniyle açılan dava sonucunda, olayın gerçekleşmesinden 7 yıl sonra, 1950 yılında General Muğlalı suçlu bulunup 20 yıl hapse mahkûm edilir. Muğlalı 1951 yılında cezaevinde ölmüştür.

Cumhuriyet-Demokrasi Gerilimindeki Asker: Rahatsızlıklar ve Ayrışma

Tek parti idaresinin ilk yıllarında son derece etkili ve yetkili konumda olan askerler, İnönü döneminde etki ve yetkilerinin hızla aşındığını gördüler. Çünkü İnönü, cumhurbaşkanı olur olmaz, ordunun yönetimdeki ağırlığını azaltacak girişimlerde bulundu. Fabrika inşa bölgelerinin yerini tespitten, kolluk kuvvetlerini denetlemeye kadar uzanan ve ‘*devletin bütün işlerini Genelkurmay vizitesine tabi kılan yönetim anlayışının*’ (Özdemir, 1989: 16-18) değiştirilmesi yönündeki girişimlerini peş peşe uygulamaya koydu. Bunun için hem yasal düzenlemelere gidildi hem de eski anlayışın temsilcisi üst rütbeli komutanlardan bazıları emekliye sevk edildi. Emekliliğe sevk edilenler arasında 21 yıl Genelkurmay Başkanlığı yapmış bulunan Fevzi Çakmak da vardır. 1929 yılından beri Genelkurmay İkinci Başkanlığı görevini sürdüren Orgeneral Asım Gündüz’ün yanı sıra 1. Ordu müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay da emekli edilmiştir. Ayrıca, eski yönetime yakın olan birçok üst rütbeli subay ‘*sağlık durumları*’ göz önünde bulundurularak emekliliğe sevk edilmeleri için hastane baştabiplerine sevk edildiler. Bu durum ‘*orduda bomba gibi patlayarak karışıklıklara meydan vermiştir*’ (Belen, 1971: 28). Gerçekleştirilen tasfiye hareketi, üst komuta heyetinin ‘*gençleştirilmesi*’ gerekçesiyle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak yeni terfi ve atamalar bunun aksini ortaya koymaktaydı. Fevzi Çakmak’tan boşalan Genelkurmay Başkanlığı görevine getirilen Orgeneral Kazım Orbay ve onu takiben 1946’da yine aynı göreve getirilen Orgeneral Salih Omurtak ve Omurtak’ı takiben aynı göreve getirilen Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman, Harp Okulu’nun sırasıyla 1904, 1907 ve 1903 yılı mezunlarıydılar. Fevzi Çakmak yaş gerekçesiyle emekli edildiğinde 68 yaşındayken, Gürman göreve getirildiğinde 67 yaşındaydı.

Mustafa Kemal dönemindekine göre İsmet İnönü döneminde, askerî bürokrasinin yüksek itibarını sarsan ve hatta düşüren girişimlerin arkasında, dönemin şartları gereği askerlik anlayışındaki değişikliğin etkisi büyüktür. Mustafa Kemal’in devraldığı ve kendisi gibi dönemin tüm paşalarının da dâhil olduğu askerî anlayışın temeli 14 Temmuz 1880’de atılmıştır. Bu tarihte Almanya ile yapılan anlaşma ile ordunun ıslahı amacıyla Alman asker ve sivil uzmanlardan yararlanılmaya başlanmıştır. Alman asker ve sivil uzmanlar kendi ülkesiyle ilişkilerini kesmeden Osmanlı üniforması ve rütbesi taşımışlar ve

Osmanlı askerini eğitmişlerdir. Anlaşma gereği 1882 yılında gelen heyetin başındaki Albay Otto August Kaehler, Osmanlı üniforması giyerek Osmanlı'dan maaş almış ve üç sene içerisinde Osmanlı mareşallığına kadar yükselmiştir. Alman uzmanlar askerinin eğitiminde büyük rol oynamışlardır. Türk ordusunun o zamanki eğitim ve savaş talimnameleri Alman talimnamelerinden tercüme edilmiştir. Alman strateji ustalarının kitapları okutulmuş ve onların öğretileri esas alınmıştır. Ayrıca Almanların o yıllardaki askerî başarıları Osmanlı ordusunda Alman askerlerine ve sistemine karşı bir hayranlık duyulmasına yol açmıştır. Alman uzmanların etkisi takip eden dönemde de sürmüştür. Alman etkisi I. Dünya Savaşı yıllarında en üst düzeyine erişmiştir. Çanakkale'deki Türk askerlerinin komutanının General Liman von Sanders isimli bir Alman olması önemli bir göstergedir. Yaşanan tüm bu süreçler neticesinde Alman askerî doktrinleri Osmanlı ordusu için temel ilke hâline gelmiştir. Bu durum farklı dozalarda da olsa II. Dünya Savaşının sonlarına kadar devam etmiş ve Türk ordusu Alman askerî doktrinlerine göre yetiştirilmiştir. Süreci sona erdiren Almanların II. Dünya Savaşında yenilgiye uğramaları olmuştur. Savaş sonrasında oluşan yeni dünya konjonktüründe ABD'nin ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) önemli birer aktör olarak yer alması Almanların dünya siyasetindeki ve askerî alandaki hâkimiyetini sona erdirmiştir. Artık bundan böyle Türk askerinin genel ilke ve kuralları ABD'nin askerî doktrinlerine göre şekillenmeye başlayacaktır.

Sürecin şekillenmesinde savaş yıllarında alınan kararların ve gerçekleştirilen düzenlemelerin etkisi büyüktür. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, I. Dünya Savaşına girmeye yol açan olaylardan hareketle, askerlerin kendi başlarına bir işe kalkmasını önemek için askerinin konum ve yetkilerinde önemli değişikliklere gitme ihtiyacı hissetmiştir. Çünkü Türkiye'nin savaşa girmesini istemiyordu. Bu bakımdan 25 Mayıs 1940 tarihinde 3832 sayılı Örfî İdare Kanunu yürürlüğe konmuştur. Bu kanunla, örfî idare komutanlıklarının genel güvenlik ve asayişe ilişkin olan ve polise de tanınan yetkileri kullanabilmesi için, bakanlar kurulunun bir kararnameyle komutanlığa aktarılacak yetkileri belirlemesi şartı getirilmiştir. Bakanlar Kurulunun 4 Aralık 1940 tarihli ve 2/14780 sayılı kararnamesiyle de örfî idare komutanlıkları, alacakları kararları doğrudan uygulamaya koymaktan alıkonulmuşlardır. Örfî idare tarafından alınan kararlar mahallî zabıta vasıtasıyla uygulanabileceği hükme bağlanmıştır. Fevzi

Çakmak'ın 12 Ocak 1944'te emekli edilmesinden hemen sonra çıkarılan 4580 sayılı '*Genelkurmay Başkanlığının Vazife Selahiyetleri Hakkında Kanun*' ile de Genelkurmay Başkanlığı, Başbakan'a bağlanmış ve Başbakan'a karşı sorumlu tutulmuştur. Hâlbuki Genelkurmay Başkanlığı 1944'e kadar özerk bir kurum olup Başbakan'a veya Millî Savunma Bakanına karşı bir yükümlülük taşımamaktaydı. Gerçekleştirilen düzenlemeyle, Genelkurmay Başkanlığının 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 429 sayılı Kanun'la tanınmış bulunan müstakil olma durumu, bakanlarla doğrudan ilişki kurma yetkisi, askerî bütçenin TBMM'ye Millî Savunma Bakanlığı tarafından getirilmesi uygulamaları kaldırılmıştır. Ayrıca Şuray-ı Askerî Kanunu'nun 3. maddesinin bazı hükümlerinin iptaliyle Ali Asker-i Şura'nın oluşmasında Genelkurmay Başkanlığı'nın etkisi ortadan kaldırılmıştır. 30 Mayıs 1949 tarihli ve 5396 sayılı Kanun'la da Genelkurmay Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığına bağlanmıştır. Tüm bunlar açıkça, sivil otoritenin askerî otoriteyi sınırlaması ve kontrolüne almasından başka anlama gelmeyen uygulamalardır. Ve askerler özellikle de üst düzey subaylar bundan çok rahatsız oldular.

Savaş sonrasında uygulamaya konan ve Türkiye'nin de parçası olduğu yeni dünya düzeni gereği, Türkiye askerî doktrininde radikal değişikliğe giderek Alman geleneğinden ayrılıp ABD'yi temsil ettiği doktrine geçmiştir. Böylelikle genç subaylar ABD askerî doktrinine göre yetiştirilmeye başlanmıştır. Yeni düzenlemeler sadece bununla da sınırlı kalmamıştır. Ordunun toplam büyüklüğü 700.000'den 400.000'e indirilmiştir. Subaylar ve astsubaylar eğitim için ABD'ye gönderilmeye başlanmıştır. Amerikalı askerî yetkililer, Türk ordusunun askerî eğitim sisteminde köklü reformlar gerçekleştirmiştir. Terfilerin salt kıdemden çok eğitim ve yeteneğe bağlı hâle getirilmesi amacıyla Genelkurmay'da yeni bir personel bölümü kurulmuştur. Tüm bunlar ise yaşlı askerlerle genç askerler arasında önemli bir zihniyet farklılaşmasına ve çatışmasına yol açmaya başlamıştır. Yaşlı ve dolayısıyla üst düzey subaylar durumlarını korumaya çalışırken, genç subaylar yeni şartlarda kendilerine itibarlı bir konum tesis etmek için çabalamaya başladılar. Bu ise kurumsal çatışmalara yol açtı. Kurumsal çatışmaların şekillenmesinde terfi şartları önemli bir alan ve gösterge olmuştur. Subayların terfilerini düzenleyen 1943, 1945 ve 1947 tarihli kanunlarla genç subayların üst subaylığa (Binbaşı, Yarbay, Albay) terfi sürelerinde önemli değişikliklere gidilmiştir. Son kanunda, 1943 tarihli kanunda yüz-

başlıktan terfi için 6 yıl olarak belirlenmiş görev süresi şartı 9 yıla çıkarılmıştır. Böylelikle astsubaylar grubunda kalma süresi 3 yıl uzatılarak 15 yıl 6 aylık bir süreye çıkarılmıştır. 20 Mart 1950 tarihinde çıkarılan 5611 sayılı Kanun'la da süre 6 ay daha uzatılarak toplam 16 yıla çıkartılacaktır. Ayrıca, 1945 tarihli kanunla da emekliliği gelmiş generallerin Bakanlar Kurulu kararıyla çalışma sürelerinin uzatılması kabul edilmiştir. Görüldüğü ve bizzat yaşandığı üzere, Hükûmet, üst subaylığa terfi süresini uzatmayı adeta değişmeyen bir politika olarak benimsemiştir. Çünkü II. Dünya Savaşı yıllarında ordunun subay ihtiyacını karşılamak için Harp Okulunda çift tedrisata geçilerek çok sayıda subay mezun edilmişti. Bunların hepsi üst rütbelere çıkarılamazdı. Bunların üst rütbelere çıkmasının orduda önemli yapısal değişikliklere neden olacağı düşünüldüğünden, terfi şartları, süre uzatımıyla zorlaştırılmıştır. Bu ise genç subaylar arasında önemli bir huzursuzluğa yol açacaktır.

Askerî sistemdeki değişiklikler sistem için çatışmalara yol açarken, savaş yıllarında yaşanan ekonomik zorluklar süreci çok daha farklı ve istenmeyen yerlere sürüklenmesine katkı sağlamıştır. Savaş yıllarında üst rütbeli subaylar kayda değer bir ekonomik zorluk yaşamazlarken, genç subaylar yoksullukla mücadele etmek zorunda kaldılar. İnönü'nün bir yurt gezisi esnasında askerlerin kıyafetleriyle ilgili şu gözlemi önemlidir: *'Diyarbakır'a gelinceye kadar, 17. Fırka askerlerini giyim itibari ile pek fena gördüm. Bir fikir vermek için söyleyeyim ki, herhangi bir yolda çalışan köylü amele arasında en pejmürde kıyafetli birisini göz önüne getirmek, gördüğüm bazı nöbetçileri hatırlatabilir'*. Üstelik bu askerler, İnönü geliyor diye en iyi elbiselerini giyinmiş durumdaydılar. O zamanlar genç bir subay olan Alparslan Türkeş, sonradan o yılları şöyle anlatmıştır: *'Bu devrede başta Millî Şef ve yardakçuları olmak üzere idareciler orduya ve onun kumanda kademesini teşkil eden subay ve generallere karşı çok küçümser ve önemsemez bir tutum içerisindeydiler. Artan hayat pahalılığı, geçim darlığı subayları perişan ediyor, bunaltıyordu. Her yerde subaylar ikinci derece insan muamelesi görüyordu. Ankara'da apartmanların bodrum katları 'Kurmaya Subay katı' olarak isimlendirilmişti. Eğlence yerlerinde subayların adı 'gazozcu' idi. Yani pahalı içki ısmarlayacak paraları olmadığı için, karaborsacılarla, vurguncularla yarış etmek imkânları bulunmadığı için, bu feragatli memleket çocuklarına bu gibi isimler reva görülüyordu'* (Türkeş, 1975: 20).

Tüm bunlar özellikle genç subaylar arasında İnönü karşıtlığının oluşmasına yol açmıştır. Genç subaylar, 1942 ve 43 yıllarında, İnönü iktidarını devirmeye yönelik çok sayıda gizli örgüt kurdular. Bunlar arasında 1941-42'lerde kurulan ve 1950'ye kadar çalışmalarını sürdüren Kurmay Albay Seyfi Kurtbek'in *'Hücum Ordusu'* örgütünün yanı sıra, Kurmay Yüzbaşı Necip San ve Cemal Tural'ın liderliğinde faaliyet yürüten bir örgüt ilk planda hatırlanması gerekenlerdendir. Ancak elbette ki gizli örgütler sadece bu ikisinden ibaret değildi. Esasen hemen her birlikte bir örgütün varlığından bahsetmek mümkün hâle gelmişti. 1942-43'de Çorlu'daki birliklerde örgütlenen ve hakkında daha ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz örgüt bunlardan birisidir. Çorlu'daki bir grup subay İnönü yönetimini devirmek amacı ile bir araya geldiler. Bunlar sürece bir an önce müdahale etmek istiyorlardı. General Muzaffer Tuğsavul'a başvurarak sivil yöneticileri tutuklayarak idareye el koyma harekâtına başkanlık yapmasını dahi istediler. Tuğsavul ise mevcut şartlar açısından kendisine sunulan teklifi kabul etmeyi uygun bulmamış ve teklifin konusunu *'intihtar'* olarak değerlendirmiştir (Taylak, 1976: 6). O zamanlar genç bir subay olan Alparslan Türkeş'in yine o günlerle ilgili tanıklığı şöyledir: *'Bir gün geldi ki, bütün Türkiye'de ihtilal ağı tamam oldu... Teşkilat saat gibi dakik çalışmaktaydı. Türkiye'nin kaderi yeni bir istikamet almak üzereydi... Harekâttan son saniyede vazgeçildi. İkinci Cihan Harbi'nin tahribi devam etmekte ve neticeleri daha büyük acılarla, zayıf iktisadi bünyeli memleketleri ıstırap içinde bırakmaktaydı. Nihai bir toplantı yapıldı... Yapılan devamlı toplantılar sonunda merkez ihtilal kadrosu üyeleri, sivil iktidara son bir müddet daha verilmesinde fikir birliğine vardılar. Ve alınan bu karar, Ankaradan öteki gruplara hemen iletildi'* (Taylak, 1976: 10-12).

İnönü, ordu içindeki oluşumlardan haberdardı. Fakat o günlerde dış baskılarla uğraşıyor ve bu baskıların sebebi olan çok partili sisteme geçişin şartlarını planlıyordu. Çok partili sisteme geçişe izin verdi. Anlaşıldığı kadarıyla da bu kararlar ve uygulamalar asker arasındaki gerilimi büyük oranda azalttı. Gizli örgütlerin mensupları olan subaylar çok partili sistemin İnönü iktidarının yıkılışına yol açacağını umuyorlardı. Umutla beklemeye başladılar. O günlere ilişkin olmak üzere, sonradan hemen hepsi 27 Mayıs ihtilalinin lider kadrosunda yer alan örgüt mensuplarından birisi durumundaki Cemal Madanoğlu'nun hatırası şöyledir: *'21 Temmuz 1946'da seçim yapıldı. Generallerin*

dışında hepimiz Demokrat Partiyi tutuyoruz. DP'nin 70 kadar milletvekili çıkarabildiğini öğrenince çok üzüldük... O dönemde hemen bütün ordu İnönü'ye karşıydı' (Madanoğlu, 1982: 323-330). Bir başka örgüt mensubu subay Sıtkı Ulay ise *'Demokrat Parti, 'halk için, halkla beraber' vaatleri ile kuruldu. Biz de birer halk çocuğu, biz de halktan gelme gençler idik... Yıllar boyunca kitaplardan okuduğumuz, hasretini duyduğumuz toplum kalkınması, medeniyet ve sanayi ülkesi hasretiyle direkt olmasa da, fiilen olmasa da bu partiye az çok gönül bağlamıştık. 1946'da denenen ilk seçimler onlar kadar bizi de üzdü'* (Ulay, 1968: 13) demektedir. Örgüt mensubu subaylardan birisi olan Orhan Erkanlı yine aynı günlere ilişkin *'Halkın çoğunluğu, basın, Silahlı Kuvvetler, idari mekanizma gençlik ve işçiler, özel teşebbüs... DP iktidarını içtenlikle benimsiyor ve destekliyordu. Kısacası söz milletindi'* (Erkanlı, 1973: 7) tespitini dile getirirken, 1946 seçimlerine kendince müdahalede bulunanlar da olmuştur. Ahmet Yıldız bunlardan birisidir: *'O ortamda, DP'de bizim beğeni ve saygımızı kazanmakta idi. Hatta 1946 seçimlerinde, ben bir örgüt arkadaşımla (rahmetli A. Kadir Meral) Polatlı'da sandık yakınlarında dolaşarak halkın özgürce oy kullanmasına tinsel bir katkıda bulunmak istemiştik. O tutumumuzdan rahatsız olan CHP ilçe başkanıyla da tartışmıştık.'* (Yıldız, trs: 26). Ancak 1946 yılında gerçekleştirilen ve dünyada örneği bulunmayan bir seçim, tüm İnönü muhaliflerinin umutlarını sarsmıştır. *'Açık oy, gizli tasnif* sistemine göre gerçekleştirilen ve buna rağmen DP'ye verilmiş olan oyların büyük çoğunluğunun CHP hanesine yazılması, genç subayların sürece müdahil olma eğilimlerini tekrar depreştirmiştir. Artık tüm örgütler iki hedeften birisine odaklanmış durumdadırlar. Bazıları gecikmeden ve fiilen müdahale ederek İnönü'yü iktidardan uzaklaştırmayı isterken, diğer bazıları ise İnönü'yü doğru dürüst bir seçime razı etmeye odaklanırlar. Bu nedenle 1946–1950 arasında CHP yönetimi ile ordudaki örgütlerin bazen açıktan ama çoğu zaman gizli çatışmalarına şahit olunmuştur. Sürecin nasıl şekillendiğini bizzat örgüt liderlerinin ve mensuplarının hatıralarından ayrıntılarıyla takip etmek mümkün olabilmektedir.

1946 seçimi ile hayal kırıklığına uğrayan ve yönetime fiilen müdahale etmek isteyen subaylarla ilgili hatıralardan birisi Ali Fuat Başgil'e aittir. Başgil, İnönü ve partisini eleştiren makaleler kaleme alan bir akademisyendir. Bir gün, iki yakını aracılığıyla bazı subayların kendisiyle görüşmek isteklerinden haberdar olur. Yıldız Harp Akademisi yakınında bir yerde aralarında bir gene-

ralin de bulunduğu subaylarla görüşür. Subaylar, Başgil'i büyük bir nezaketle karşılarlar. General hemen söze girer, İnönü iktidarına ilişkin sıkıntılarını dile getirir ve konuşmasını şöyle tamamlar: *'Biz, aynı gayeye gönül vermiş seksen kadar subayız. İktidara karşı harekete geçmeye karar verdik. İhtilal, İnönü'yü bir rüzgâr gibi ortadan süpürecektir. Bundan sonra da hemen seçimleri yapacak ve iktidarı, ekseriyeti kazanana vereceğiz. Muhtemelen Demokratlara. Sizden istediğimiz, şayet muvaffak olursak makalelerinizi zevkle okuyan halka karşı bizi desteklemenizdir.'* Fuat Başgil subayların bu görüşünü doğru bulmaz ve *'daha ağır fakat daha emin olan demokrasi yolunda ilerleyelim. İktidarı seçime gitmesi için iknaa çalışalım. Zaten, kanaatimce, çok yakın zamanda seçimleri yapmaya mecbur olacaktır. Sabırla bekleyelim'* (Başgil, 1966: 152–154) tavsiyesinde bulunur.

İktidarına yönelik ciddi oluşumların farkında olan İnönü, vakit kaybetmeden tedbirlerini almaya başlar. Tedbirleri, yeni bir umut verme ve gerilimi azaltma yönünde gerçekleşir. Ahmet Yıldız bu açıdan 12 Temmuz Beyannamesi ile sertlik yanlısı Recep Peker'in yerine Hasan Saka ve sonra da Şemsettin Günaltay hükümetlerinin kurulmasını *'bizde de yeni umutlar yeşertmişti'* (Yıldız, trs: 26) diyerek açıklamıştır. İnönü'nün umut verme girişimleri, yönetime fiili bir müdahalede bulunmak isteyenlerin söz konusu arzularını ertelemelerine neden olmuştur. Darbe girişimini ertelemede, İnönü'nün zaman zaman ortamı yumuşatan sözler söylemesinin, umutlar vermesinin ve en önemlisi, seçimle iktidarın değişebileceği düşüncesini işlemiş olmasının etkisi büyüktür (Yıldız, trs: 26). Bu açıdan döneme ilişkin önemli akademik araştırmalarıyla tanınan Çetin Yekin'in şu tespiti önemlidir: *'Eğer 14 Mayıs 1950 seçimleri dürüstçe ve özgürce yapılmasaydı, İnönü ve partisi, seçimden yenik çıkmalarına karşın iktidarı DP'ye devretmek istemeselerdi bir askerî müdahale kaçınılmazdı'* (Yetkin, 2006: 594). Bu tespitinin doğruluğunu ise bizzat örgüt mensubu subayların kendi ifadelerinde temellendirmek mümkündür: Cemal Madanoğlu *'Yıl 1950. 14 Mayıs 1950'de seçimi Demokrat Parti kazandı. Hepimiz sevinçliyiz'* (Madanoğlu, 1982: 334) derken, Ahmet Yıldız ise *'1950 seçimlerinin dürüstçe yapılması... Artık ihtilalci girişimlere hiçbir gerekçe bulunamayacak bir dönemi başlattığımızı sanmıştık.'* (Yıldız, trs: 26) demektedir.

14 Mayıs 1950: Devletçi Seçkinlerin Hayal Kırıklığı

1950 seçimi öncesinde, özellikle genç subaylar iktidara aday Demokrat Parti yetkilileri ile görüşme ihtiyacı hissettiler. Takip eden gelişmelerden Hayal anlaşıldığı kadarıyla askerlerle DP yöneticileri arasında karşılıklı isteklerin gerçekleştirilmesi yönünde görüşmeler yapıldı ve sözler verildi. Bu konuda DP'li siyasetçi ve eski Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu'nun anlattıkları önemlidir. Ağaoğlu'nun açıkladığına göre, genç subayların bir kısmı '*Demokrat iktidardan geniş bir tasfiye ile beraber ordunun yalnız savaş zamanlarında değil, sulh zamanlarında da memleketi idaresinde imtiyazlı bir yeri olmasını isterlerken*', yüksek rütbeli subaylar ise '*ordunun o güne kadar kabul edilmiş imtiyazlı mevkiine dokunulmaması gerektiği, çünkü subayların devlet teşkilatında memur sayılamayacakları inancındaydılar*' (Ağaoğlu, 1972: 217-218). Genç subaylardan Celal Yıldırım'ın '*1950 seçimi öncesinde ordu adına Bayar'a teminat verdik*' (Güneş, 2 Aralık 1986) demesi bunun kanıtlarındandır. Yıldırım'ın bahsettiği teminat, CHP'nin 1950 seçimlerinde de hile yapıp iktidarı devretmemesi durumunda yönetime fiilen müdahale edecekleriyle ilgilidir. Buna karşılık askerlerin isteklerinin gerçekleşmesini sağlamak amacıyla Korgeneral Fahri Belen'in ve Albay Seyfi Kurtbek'in DP kadrolarına kaydının yapılması kararı alınmıştır. Dönemin İnönü karşıtı subaylarından Kenan Esengin de 1948 yılında Bayar ve Menderes'in bulunduğu bir grup DP yöneticisi ile görüşmüş ve aralarında bazı görüş alışverişlerinde bulunmuşlardır (Esengin, 1978: 10; Güneş, 2 Aralık 1986). Bu tür görüşmeler sırasında '*Bayar, 1950'de müdahale olursa yapacağımız ihtilalde ben de emrinizde bir nefer olurum*' (Ulay, 1968: 13) diyerek askere sadakatini dile getirecektir. Askerin DP'ye desteği ise, DP yönetimine iktidar teminatının verilmesinden başka bir anlama gelmemektedir. Bu nedenle, haklı olarak, '*DP'nin iktidara gelmesi, sivil ve asker bürokrasinin yenilgisi değil, bürokrasinin sivil kanadının yenilgisi*' (Özdağ, 1997: 167) biçiminde değerlendirilmiştir.

14 Mayıs 1950 tarihindeki seçimde ve hemen sonrasında taraflar sözlerini tuttular. Genç subaylardan Sıtkı Ulay'ın anlattığına göre, gizli örgüt içinde bulunmamakla birlikte Türk Silahlı Kuvvetleri'nin neredeyse üçte ikisi DP'yi destekledi ve bu subaylar buldukları yerlerde, DP'ye oy vermelerine karşın yine CHP iktidarda kalırsa bize ne yapar korkusunu silmek için halka güven duygusu aşılacak için çaba gösterdiler (Ulay, 1968: 14). Seçim sonuçları belli

olunca bazı generallerin İnönü'ye giderek sonuçları iptal ettirmek önerisinde buldukları haberleri işitilince de genç subaylar hemen harekete geçtiler. TBMM'nin toplanacağı gün Ankara'daki 28. Tümeğe bağlı bazı birlikleri eğitim yapıyormuş gibi gösterilip Meclise doğru yaklaştırarak duruma müdahil olduklarını gösterdiler (Ulay, 1968: 14-15). Ordudan DP'ye katılanlardan Korgeneral Fahri Belen ile gizli örgütten Albay Seyfi Kurtbek milletvekili olarak Meclise girerken, Belen aynı zamanda Bayındırlık Bakanı olarak hükümet kadrosu içerisinde yer aldı. DP 14 Mayıs'ta hükümet olurken, Celal Bayar ise TBMM'nin 22 Mayıs 1950 günü yaptığı oturumda cumhurbaşkanı seçildi.

14 Mayıs 1950'deki seçimle Hükümet, 22 Mayıs 1950 günü Mecliste gerçekleşen seçimle de Cumhurbaşkanı değişmişti. Bu değişimler birçok anlamalara geliyor ve birçok kişiyi olumlu veya olumsuz yönde etkiliyordu. Olumsuz etkilenenlerin başında İnönü'nün şeflik yönetiminden memnun olan generaller vardı. Çünkü o zamanlar kendileri de birer şeftiler; dolayısıyla itibarlı ve yetkiliydiler. Ancak yeni yönetimle birlikte inisiyatifi genç subaylara kaptırdılar. Yönetimde inisiyatiflerini büyük oranda kaybedişlerinin şokunu üzerlerinden atamadan yeni ve büyük bir şok daha yaşadılar. Halkın sandığa yansıyan gücünü hükümet olmanın ve hükümette kalmanın en önemli teminatı sanan DP yönetimi, '*askerî gücü yeni sivil otoriteye tabi tutmak*' (Başgil, 1966: 155) arzusuyla harekete geçti.

DP yönetimi, hükümet oluşlarına katkı sağlayan genç subayların önemli isteklerinden birisi olduğu için, ordunun üst rütbelileri arasında bir tasfiye operasyonu düşünüyordu. Ancak daha hükümet oluşlarının ilk günlerinde yaşanan bir durum, düşüncelerini vakit kaybetmeden uygulamaya geçirmelerine yol açtı. Menderes ve ekibi hükümet oluşlarından 22 gün sonra, 5 Haziran 1950 günü aldıkları bir istihbarat sonucunda askere yönelik oldukça büyük kapsamda bir operasyonun düğmesine bastılar. Zira 5 Haziran günü Başbakanla görüşme talebinde bulunan bir albay 8-9 Haziran gecesi hükümete karşı bir darbe yapılacağı bilgisini ulaştırmıştı. Menderes, bu bilgi üzerine hemen Çankaya'ya çıktı. Bayar'la birlikte, ordunun üst kademelerinde kapsamlı bir tasfiyeye gidilmesi kararını aldılar. 6 Haziran günü ani olarak gerçekleştirilen bir operasyonla aralarında Genelkurmay Başkanı, Genelkurmay 2. Başkanı, Ordu Kumandanları da olmak üzere 15 general ve 150 albayın önce bir kısmının görev yeri değiştirildi, bir kısmı ise emekliye sevk edildi. Görev yerleri

değiştirilenler ise iki ay içinde emekli edildiler. Operasyona dâhil edilenlerin tamamı İsmet İnönü'ye yakınlığıyla tanınan veya yakın olduğu düşünülen kimse-lerdi. Hükûmetin operasyonda haksız olmadığı ise operasyonun hemen ertesi günü akşamı açık bir şekilde anlaşıldı. Görevlerine son verilen generallerden bazıları İnönü'yü ziyaret ederek '*Bir emri olup olmadığını*' (Hürriyet, 9 Haziran 1950) sordular.

Orduda, o zamana kadar benzeri görülmemiş kapsamda bir operasyon yapılmış, ordunun üst kademelerinde önemli bir tasfiye gerçekleştirilmiştir. Tasfiye hareketi genç subayların tamamen bilgisi dâhilindeydi. Hatta onayla-rı vardı. Tasfiye ile birçoğuna üst kademelere terfi yolu açılmış oluyordu. 6 Haziran 1950 operasyonu tamamlandıktan sonra Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes Bayındırlık Bakanı Fahri Belen ile birlikte yeni Genelkurmay Başbakanı Orgeneral Nuri Yamutu'yu ziyaret ederek, gerekli yerlere gerekli buldukları bazı mesajları verdiler. Verilen mesajın önemli kısmını, tasfiye hareketinin genç subayların bilgi ve onayıyla gerçekleştirildiğini bildirmek oluşturuyordu. Bu amaçla Savunma Bakanıyla değil, Bayındırlık Bakanıyla Genelkurmay Başkanını ziyaret etme ihtiyacı hissettiler. Zira Bayındırlık Ba-kanını Fahri Belen, 14 Mayıs 1950 öncesinde, genç subayların isteklerinin ger-çekleşmesi ve düşüncelerini hükûmete duyurmak için DP saflarına katılmış bir generaldi. Operasyonla ilgili her şey bilgisi dâhilindeydi. Bu nedenle daha sonraları '*Daha ilk günlerde üç generalin İnönü'yü ziyaret etmesi sınırları bozdu; bir askerî darbeden korkuluyordu. Kuruculara kabinede asla böyle bir ihtimalin olmadığını açıkladım*' (Belen, 1971: 34) diyerek operasyona ilişkin bilgisini ve onayını dile getirmekten geri durmamıştır. Ayrıca, İnönü döneminde orduda kurulan gizli örgütlerin aktif liderlerinden Albay Seyfi Kurtbek de DP safla-rındaydı; Ankara milletvekili olarak Meclise girmişti. Üst rütbelileri kapsayan tasfiye hareketinin onun da bilgisi dâhilinde gerçekleştiği kesindir; üstelik o, çok daha kapsamlı bir tasfiye arzusuna sahipti. Bu arzusunu, daha sonraları, Milli Savunma Bakanı olunca, Bayar ve Menderes'e açarak, çok daha kapsamlı bir tasfiye için onları ikna etmeye çalışacaktır.

Fakat tüm bunlara karşılık, genç subaylar daha ilk günlerinden itibaren DP hükûmetinden umutlarını kesmeye başladılar. Çünkü hükûmet oluşlarını halk desteğine dayandıran, 14 Mayıs 1950 günü yapılan seçimde asıl iktida-rın halk olduğu kanaatine ulaşmış bulunan DP yönetimi, her geçen gün, halkı

memnun ettiği sürece iktidar olacağına daha fazla inanmaya başladı. Bu demokratik ruha mesafeli asker bürokratların Türkiye'sinde büyük bir yanılıydı. Bu yanılığın etkisiyle hükümet çevreleri askerleri sistemin sahibi ve iktidar odağı olarak görmüyorlardı. Hâlbuki genç subayların beklentileri çok başkaydı. Kurumsal beklentilerinin sözcülüğünü, kendilerini temsil etmesi için DP saflarına kattıkları Seyfi Kurtbek, seçim öncesinde Ankara Radyosunda yaptığı bir konuşmada açıkça dile getirmişti. Kurtbek DP yönetiminin onayladığı konuşmasında, millî savunmanın askerî bir mesele olmadığını, devleti ve milletin her türlü faaliyetini ilgilendiren büyük Millî bir dava olduğunu belirtmişti. Ona göre, millî savunma '*Millletin şerefini, varlığını, istiklalini korumaktır*'. Böyle olunca millî savunma devlet işlerinde her şeyden önce gelmeliydi. '*Silahlı millet*' teorisi demokrasinin askerî ifadesiydi. Millî varlığı korumak için '*asker-sivil farkının kaldırılması ve milletin ordulaştırılması*' gerekmekteydi. Millet bütünü ekonomik kaynakları, millî savunma için teşkilatlandırılmıydı. Millî eğitim, adalet, sağlık, maliye, idare ve ulaştırma hizmetleri, tamamen millî savunmadaki yerlerini almalıydı (Aydemir, 1973: III/49). Ancak hükümet şimdi bu görüşleri hatırlamıyordu bile. Çünkü liberal-demokrat bir çizgide yer almaya özen gösteriyordu. Böyle olunca da 14 Mayıs 1950 günü sonuçlanan sürecin gizli mimarları olan genç subayların istek ve arzularını iştmiyorlardı. Üstelik 6 Haziran'da gerçekleştirdikleri kapsamlı operasyonla ordu üzerinde tartışılmaz bir irade hâline geldiklerini zannetmeye başlamışlardı. Bu yanılığın etkisiyledir ki, Başbakan Adnan Menderes, özelde üst rütbelilere, genelde ise tüm kadrolu askerlere gözdağı vermek için '*ben orduyu yedek subaylarla idare ederim*' (Orhan, 1973: 347) demeye başlamıştı.

Genç subayların, DP iktidarından umduklarını bulamadıklarının ilk göstergelerinde birisi, hükümette Bayındırlık Bakanı olarak yer alan Fahri Belen'in bakanlık görevini altı ay sürdürdükten sonra ayrılması oldu. İkincisi ise Albay Seyfi Kurtbek'in bakanlıktan ayrılmasıydı. İnönü-CHP dönemini sonlandıran gizli örgütlerin önemli temsilcisi Albay Seyfi Kurtbek sönmeye yaklaşmış umutlarla 8 Kasım 1952'de Millî Savunma Bakanı oldu, ama istediklerini yapamayacağını anlayınca görevinden 27 Temmuz 1953 günü istifa etti. Millî Savunma Bakanı olunca genç subayların çoktan beri istedikleri üst düzey rütbelilere yönelik kapsamlı bir tasfiye planını gerçekleştirebileceğini sanıyordu. Üstelik planı Bayar ve Menderes tarafında beğenilmiş ve uygulanması

istenmişti. Hatta söz konusu plan, Bayar tarafından, III. Selim'e gönderme yapılarak '*Nizam-ı Cedid*' olarak nitelenip, övülmüştü. Ancak son anda planın rafa kaldırılmasına karar verildi. Bayar ve Menderes'in, Kurtbek'in hazırladığı kapsamlı tasfiye hareketinden vazgeçmelerinin nedeni, Kurtbek'in tasfiye sonrasında Enver Paşa'nın 1914'de yaptığı gibi, Savunma Bakanlığını iktidarı ele geçirme tahtası olarak kullanmak amacıyla olduğuna ilişkin söylentiyi işitmiş olmalarıydı. Kurtbek'in istifasıyla hükûmet kadrolarında genç subayların düşünce ve isteklerini sunacak hiç kimse kalmadı. Üstelik hükûmet üst rütbelilerin gönüllerine hoş gelen tutum ve tavırlar sergilemeye başladılar. Bunu yaparken de genç subayların seslerini hepten işitmez oldular.

Esasen Demokratların orduyu ihmal etmek gibi bir niyetleri yoktu; sadece öncelikleri geçmiş hükûmetlerinkinden farklıydı. Türkiye'yi bir an önce kendi tarzlarında batılılaştırmak istiyorlar ve orduyu bu gelişmeye katkı sağlayacak bir kurum olarak görmüyorlardı. Bu açıdan, 1950-1960 arasında parlamentodaki mesleki dağılıma bakıldığında, en az asker kökenlilerin bulunması bir rastlantı değildir. Askerler, 1950'ye kadar, Mecliste en etkin biçimde temsil edilen grup olmalarına karşılık, DP'nin hükûmete gelmesiyle Meclisteki oranları ilk kez %3'e düşmüştür (Frey, 1965: 210). Ayrıca, İnönü-CHP yönetimleri döneminde Millî Savunma Bakanlığı yapan 11 kişinin hepsi asker kökenliken, DP hükûmetinde aynı bakanlığı yapan altı kişiden sadece birisi asker kökenlidir (Frey, 1965: 300).

CUMHURİYET-DEMOKRASİ GERİLİMİNİN BİR ÜRÜNÜ OLARAK 27 MAYIS 1960

1940'lı yıllar ve sonrası dikkate alındığında özellikle genç subayların bazı sıkıntıları ve sıkıntılarının giderilme tarzına ilişkin çok eskilere dayanan bir yöntemleri vardı. Hükûmete ve Meclise fiili müdahaleyi, alternatif olmayan bir yöntem olarak görüyorlardı. Ancak burada dikkate alınması ve gözden kaçırılmaması gereken önemli bir ayrıntı vardır. Genç subayların hükûmetlere yönelik fiili müdahale istek ve eğilimlerinin, muhatabı oldukları olumsuz durumların veya kabul etmedikleri şartların zorladığı bir çözüm yolu olmaktan ziyade, mesleki bir dürtünün gereği olarak açığa çıkmasıdır. Bunu en açık

biçimiyle tespit edebileceğimiz dönemlerden birisi 27 Mayıs 1960 ihtilaliyle sonuçlanan yaklaşık 6 yıllık süreçtir.

27 Mayıs 1960 ihtilalini gerçekleştiren ve ihtilallerini Çankaya'da değişikliklerle taçlandıran subayların anıları incelendiğinde, süreç boyunca ordu içerisinde birçok gizli örgütün oluştuğunu ve bunlardan birçoğunun istek ve arzularının örtüşmesinin 27 Mayıs'la sonuçlandığını ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi, sürecin daha çok gelenekselleşmiş bir mesleki dürtünün gereğine göre şekillenmiş olmasıdır. Şöyle ki kendisi dönemin önemli cunta liderlerinden Muzaffer Özdağ'ın oğlu olan ve konu hakkında kapsamlı bir araştırma yapan Prof. Ümit Özdağ, 1950'li yıllarda yedi gizli örgüt ve bu gizli örgütlerin birleşiminden oluşan iki ayrı birleşik örgütün varlığını tespit etmiş ve bu örgütler hakkında ayrıntılı bilgelere ulaşma imkânı sağlamıştır. Söz konusu örgütler şunlardır: Tuzla Uçaksavar Okulu Örgütü, Harp Akademisi Örgütü, Okan-Aydemir Örgütü, Koçaş Örgütü, Yüksek Kumanda Akademisi Örgütü (Talat Aydemir Hücresi), Birleşik Örgüt, Özdağ-Esin Grubu (Özdağ, 1997: 75-171). Burada söz konusu örgütlerden birkaç tanesini dikkate alarak sürecin nasıl şekillendiğini anlamaya çalışmak gerekirse; ilk kurulan örgütlerden birisi Tuzla Uçaksavar Okulu Örgütü'dür. 1954 yılında kurulmuştur. 1954 yılının sonbaharında, bir pazar gecesi, Tuzla Uçaksavar Topçu Okulunda, Yüzbaşı Dünder Seyhan ve Yüzbaşı Orhan Kabibay karınlarını doyururken bir gizli örgüt kurmaya karar verirler. Seyhan, o anla ilgili olarak arkadaşına *'Bir gizli cemiyet en az iki kişiden kurulur. Neden seninle ben, bu cemiyeti teşkil eden iki kişi olmuyoruz'* dediğini ve hemen o akşam bir gizli örgüt yemini yaptıklarını, takip eden günlerde örgütlerine Süreyya Yüksel, Turan Okan ve Nejat Kumaşoğlu isimli yüzbaşları da dâhil ettiklerini bildirmektedir (Seyhan, 1966: 44 vd). Örgüt kendisini 'İhtilal Komitesi' olarak tanımlamıştır. Bu arada şu dikkat çekici bir durumdur; gizli örgüt kurmak mesleki dürtünün katkısıyla Seyhan'da kontrol edilemez bir alışkanlığa dönüşmüştür. Orhan Kabibay'la temelini attıkları örgüt, kurduğu ilk örgüt değildir. Kara Harp Akademisi'nde öğrenciyken (1952) de bir gizli örgüt kurmuştur (Seyhan, 1966: 51).

Tuzla'da bir akşam yemeği sırasında kurulan gizli örgütten başka, diğer bir gizli örgüt de Ankarada kurulmuştur. Binbaşı Talat Aydemir, 1956'nın Eylül'ünde Kurmay Yüzbaşı Sezai Okan ve Osman Köksal ile Yüzbaşı Adnan Çelikoğlu'nun katılımıyla bir gizli örgüt kurmuştur. Tuzla ve Ankarada kurulan

bu iki örgütün mensupları bir süre sonra birbirlerinden haberdar olurlar. Talat Aydemir ile Dündar Seyhan 1956 yılının sonlarında bir araya gelir ve örgütlerinin amaçları üzerinde konuşurlar. Görüşmeyi takiben Tuzla örgütünün iki üyesi Aydemir'in Ankara örgütüne katılma kararı alır. Sonradan gizli örgüt kurma ve yönetme konusunda tecrübeli Ahmet Yıldız da kendilerine katılır. Takip eden günlerde önemli buldukları genç subayları örgütlerine katma çabasına girerler. Bu kapsamdaki görüşmelerden birisi Talat Aydemir ile Muzaffer Özdağ arasında gerçekleşir. Aydemir, Özdağ'ı örgütüne katılmaya davet eder. Özdağ kendisinin bir örgüt mensubu olduğunu söyleyince Aydemir şaşırır. Çünkü başka bir örgütün varlığından haberdar değildir. Özdağ'a hangi örgüte mensup olduğunu sorar. Özdağ, Seyhan Dündar'ın Kara Harp Akademisi'nde öğrenciyken kurduğu örgütü tarif eder. Anlaşılır ki, bazıları o günden beri kendilerini hâlâ o örgütün üyesi olarak görmekte-dirler. Bunun da duygusal bir bağlılıktan öte bir şey olduğu daha sonraları anlaşılacaktır. Çünkü 1952'de askerî öğrenciyken kurdukları örgütü kutsamak için kanlarını akıtarak bir mendil üzerine Türkiye haritası yapmışlar ve yemin etmişlerdi (Aydemir, 1968: 70, 71). Söz konusu yemin, daha sonra, 27 Mayıs İhtilali ile kurulan Millî Birlik Komitesi üyelerinin Mecliste yaptıkları yemin metnini oluşturacaktır (Öymen, 1986: 209). Burada ilginç ve 'önlenebilir dürtü' tanımımızı açıklar nitelikte bir bilgiyle karşılaşmaktayız. Özdağ hükümet karşıtı ilk gizli örgütün 1952 yılında kurulduğunu söylemesi üzerine, Aydemir sorar: '*1952 yılı Türkiye'de demokrasinin altın devridir. O senelerde sizi ihtilale sürükleyen ne sebepler vardı?*' (Aydemir, 1968: 70). Ancak sorusuna ikna edici bir cevap alamaz.

Seyhan ve Aydemir'in örgütlerinin dışında üçüncü örgüt, yine Aydemir'in örgütü gibi Ankarada kurulur. Örgütün lideri Kurmay Binbaşı Sadi Koçaş'tır. Örgütün diğer ilk üyeleri arasında Binbaşı Kenan Esengin ile Binbaşı Baha Vefa Karatay vardır. Üç örgüt arasındaki ilk ciddi görüşme 1957 yılında, Üsküdar Eşreftaat sokağındaki Yakup Şevki Paşa konağında gerçekleşir. Toplantıyı açan Talat Aydemir, toplantıya katılmamış olan Kurmay Yüzbaşı Osman Köksal ve Albay Alparslan Türkeş'i de temsil ettiğini söyleyerek konuşmaya başlar. Örgüte yeni katılanlar arasında Binbaşı Necdet Üruğ da vardır. Yapılan oylamada Aydemir başkanlığa, Yüzbaşı Ahmet Yıldız da genel sekreterliğe seçilir. Toplantı bir süre sonra daha kalabalık bir grupla tekrarlanır. İkinci toplantı-

dan sonra ‘Atatürkçüler Cemiyeti’ veya ‘Komite’ olarak isimlendiren örgütün başkanlığına Faruk Güventürk, genel sekreterliğine ise Dündar Seyhan seçilir.

Bu gizli örgütlerin amacı neydi? Neyi hedefliyorlardı? Hatıralardan anlaşıldığına göre ortak bir amaçları yoktu; hatta bazılarının doğru dürüst bir amacı da yoktu. Bazıları ordudaki eğitimin modernizasyonunu sağlamayı hedeflemişken, diğer bazıları da terfi şartlarının düzenlenmesini sağlamak amacındaydı. Birlikte hareket etmek için ortak bir amaca ihtiyaçları vardı. Bu amacı bulmakta da zorlanmadılar. DP iktidarı ile umduklarına ulaşamamış, eski itibarlı günlerine kavuşamamışlardı. Bir diğer ifadeyle demokrasi işlerine yaramamıştı; cumhuriyetle özdeşleşen tek parti döneminin özlemi içerisindeydiler. Fakat bunu bu şekilde ifade etmediler. Bir amaca ihtiyaçları vardı. Hükûmet politikalarını değiştirmek, daha doğrusu Hükûmet’i alaşağı etmek ortak amaçları olabilirdi. Hemen bu amaçla birleşiverdiler. Fakat anlaşılan oydu ki, örgütlenmelerinin gizli gücü yönetim işlerini sivillere bırakmamayı öngören mesleki dürtüydü; başka bir şey değil. Bu mesleki dürtü, istenirse her zaman tespit edilebilecek bazı siyasi, ekonomik, mesleki problemlerden beslenmekte, tüm bu problemleri ancak askerlerin çözebileceği kanaatini beslemekte ve sivilleri düzensiz-nizamsız, bozucu, işleri suiistimale eğilimli kimseler olarak göstermekteydi. Bu nedenle de sivil denildi mi olumsuz şeyler düşünülmekte ve gözler hükûmetlere dönmekteydi. Dolayısıyla söz konusu örgüt mensupları da gözlerini kolayca hükûmete diktiler. Hükûmeti değiştirirlerse her türlü sıkıntının üstesinden geleceklerini, devleti kurtaracaklarını, halka hizmet edeceklerini dile getirmeye başladılar. Ancak müdahale için zaman önemliydi. Aydemir, vakit kaybetmeden yönetime el koymak gerektiğini savunuyordu. Faruk Ateşdağ ile birlikte 27 Ekim 1957 seçimlerinden önce harekete geçmek ve yönetimi ele geçirmek konusunda ısrarcıydı. Ancak Osman Köksal bu zamanlamaya karşıydı. Seçimlerin beklenmesini ve seçimler sırasında çıkması muhtemel olayları bahane ederek yönetime el koymanın daha doğru olacağını savunuyordu. Necati Ünsal ise ayrıntıları dikkate alan ve hemen harekete geçmek gerektiğini dile getiren bir teklif sundu: ‘Seçimlerden iki gün sonra Cumhuriyet Bayramı var. Dündar nasıl olsa zırhlı birliği ile törene katılmak üzere İstanbul’dan Ankara’ya gelecek. Bir hafta önce getirir birliğini, ihtilali yapiveririz’ (Öymen, 1986: 170). Toplantıda konuşulan ağırlıklı konuyu, ihtilalin şekli ve zamanı oluşturdur. İhtilali 27 Ekim 1957 seçiminden önce yapmaya karar ver-

diler. İhtilali meşrulaştırmak için siyasi desteklerinin bulunması gerektiğinin farkındaydılar. Bu konuda işbirliği edebilecekleri kişi İsmet İnönü'dü. Onun '*hesapsız bir sabırla*' iktidar günlerini beklediğini biliyorlardı. İnönü'yle irtibata geçmeye karar verdiler. İnönü'yle doğrudan irtibat kurmak yerine, aracılar tespit ettiler ve aracılarla '*memleket idaresinde ve iktidarda tecrübeli bir teşkilat olan Halk Partisi ile iş ortaklığı etmek*' (Öymen, 1986: 172) amacıyla olduklarını bildirdiler. Fakat İnönü'den istedikleri desteği alamadılar. Çünkü İnönü seçime kazanacağına emindi; örgütün teklifini getiren aracıya '*Onlar böyle şeylere karışmasınlar, CHP seçimi mutlaka kazanacaktır*' (Seyhan, 1966: 64) dedi.

Örgüt gözünü Hükûmete dikmiş, ihtilali konuşur olmuş, hatta ihtilalin tarihini bile düşünmeye başlamıştı ancak, önemli bir eksikleri vardı; lider. Örgüt üyelerinin tamamı da genç subaydı. Ordunun üst kademelerinde etkili olabilmek, böylelikle ihtilallerini daha güçlü kılabilmek için lider olarak bir generale ihtiyaçları vardı. Eğer lider olarak bir general bulabilirlerse ordu içinde yer alan küçük ve etkisiz bir örgüt olarak algılanmaktan kurtulup, ordunun önemli bir kesimini temsil ettiklerini dile getirebileceklerdi. Vakit kaybetmeden kendilerine lider olacak bir general arayışına girdiler. Tekliflerini Genelkurmay'da görevli Tümgeneral Cemal Tural'a ve Tümgeneral Muharrem Kızıloğlu'na sundular, ancak ikisinden de olumsuz cevap aldılar. Üçüncü Ordu Komutanı General Necati Tarcan'la görüştüler. Tarcan teklifi kabul etti, fakat ne var ki görüşmeden kısa süre sonra kalp krizi sonucu ölmesi, örgütün lider arayışını tekrar gündeme getirdi. Binbaşı Faruk Güventürk Aralık 1957'de hükûmetin aykırı sesi Millî Savunma Bakanı Şemi Ergin'le irtibata geçti. Bu durum örgüt mensuplarının ne kadar büyük bir iştiyakla lider arayışı içerisinde olduklarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Hükûmetteki bir meslektaşlarına bile liderlik teklif edebilmişlerdir; üstelik Hükûmete karşı bir ihtilal için. Ergin kendisine yöneltilen teklife herhangi bir karşılık vermedi; sadece dinlemekle yetindi. Üstelik olumlu veya olumsuz herhangi bir girişimde de bulunmadı. Muhtemeldir ki örgütü ciddiye almadı. Fakat örgütün Ergin'le ilişkiye geçmesinin hemen arkasından örgüt mensubu oldukları iddiasıyla 9 subay tutuklandı. Zannedildiğinin aksine bu tutuklamalarla Ergin arasında bir irtibat bulunmamaktaydı. Yakın zamanda örgüte katılmış olan, ancak sonradan korkup örgütü ihbar etmeyi en doğru yol olarak görmüş bulunan Binbaşı Samet Kuşçu'nun ihbarı üzerine söz konusu dokuz subay tutuklanmıştır. Tari-

he ‘9 Subay Olayı’ (1958) olarak geçen tutuklama, mahkemenin söz konusu subayları suçlayacak somut delil bulamaması nedeniyle beraatla sonuçlanacaktır. İhbarı yapan Binbaşı Samet Kuşçu ise orduyu isyana teşvik etmekten iki yıla mahkûm edilecektir.

Örgüt tüm girişimlerine rağmen bir lider bulamamıştır. Kurmay Binbaşı Sadi Koçaş, lider arayışlarına Kara Kuvvetleri Komutanı General Cemal Gürsel’i dâhil eder. ‘Cemal Ağa’nın iyi bir lider olabileceğini düşünür. Üstelik Gürsel, hükûmetin politikalarını açıktan eleştiren birisidir. Bu durum örgüt mensuplarının gözünde Gürsel’i ideal bir lider adayı kılar. Ancak örgüt, Gürsel’in gizli örgüt liderliği teklifine tepkisinin ne olacağını kestirememektedir. Bu nedenle ihtiyatlı davranmaya karar verilir. Gürsel, Şubat 1959’da NATO tabikatlarına katılmak için Almanya’ya gider. Gürsel’e tercümanlık yapması için görevlendirilen kişi Sadi Koçaş’dır. Koçaş, Almanya’da buldukları süre içerisinde Cemal Gürsel’le samimiyetini iletir. Bir sohbetleri sırasında hükûmetin politikalarından yakınıdır. Gidişe ‘dur’ demek gerektiğinden bahsederek Gürsel’in tepkisini ölçer. Gürsel’den olumlu mesajlar alınca asıl konuya açar. Gürsel tereddüt etmeden liderlik teklifini kabul eder. Ancak acele edilmemesi gerektiğini, ihtilalin son çare olarak düşünülmesi gerektiğini söyler (İpekçi, Coşar, 1965:105–109).

Bekleyiş ve Beklenti

Dış baskılar ve iç şartların zorlamasıyla çok partili sisteme geçmiş ve şefliğini kaybetmiş olan İnönü ‘hesapsız bir sabırla’ beklemektedir; onunla birlikte hükûmet olmanın imkân ve imtiyazları ellerinden alınmış olan ‘devletçi seçkinler’in sivil kanadı da beklemektedir. Daha doğrusu, 14 Mayıs 1950 günü hükûmeti ‘çevre’ye kaptırmış olan tüm ‘merkez’ beklemektedir. Tekrar ülke yönetimini ellerine alacakları günün özlemi içerisinde dirler. Bu nedenle Başbakan Adnan Menderes, İnönü’nün şahsında iktidar bekleyişi içerisinde olan ve bunu normal olmayan yollarla teminde bir sakınca bulmayanları ‘hasta’ olmakla ‘Malta humması, Asya gribi gibi bir hastalığa tutulmuş’ olmakla itham eder ve hastalığın ismini ‘darü’l iktidar’ (Turan, 2000: 352) olarak ifade eder. Zira İnönü sıklıkla ihtilalden bahsetmekte, ihtilal gerçekleştiğinde ‘ben de sizi kurtaramam’ demekte ve ‘Şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru haktır’ (Erdemir, 1962: III/ 87) yargısını dile getirerek hükûmete tehdit,

ama başkalarına da teşvik niteliğinde konuşmalar yapmaktadır. Bu düşüncelerini yabancı gazetecilerle görüşmelerinde dile getirmekten de çekinmemektedir. Üstelik yabancı gazetecilerle olan bir görüşmesi sırasında teşviklerinin adresini vermekten de geri durmamaktadır: *'Biz, ordunun politikaya karışmasının aleyhindeyiz. Biz bir ihtilalle iktidara gelmek hevesinde değiliz. Normal yollardan rejimin normalleşmesini istiyoruz. Orduyu politikaya karıştırmakta olan bu iktidardır'* (Erdemir, 1962: III/ 106).

İnönü iktidar değişimi için *'normal yollardan'* bahsediyordu ve normal yol seçimdi. Bu normal olan yol da işliyordu: son seçimde DP oyların %47,3'ünü almış ve CHP'nin 173 milletvekiline karşılık 419 milletvekili ile tek başına hükümet olmuştu. Üstelik İnönü'nün iktidar değişimi için *'normal yollardan'* bahsettiği bu konuşmasından sonraki ilk seçimde (15 Ekim 1961) *'normal yolun'* CHP'ye kapalı olduğu ve DP çizgisine açık olduğu bir kez daha anlaşılacak olacaktı. İnönü'nün hükümet olmak için bahsettiği *'normal olmayan yolun'* ne olduğu, bu son konuşmasını yaptığı tarihten 20 gün sonra, ihtilalin gerçekleştiği gün açıkça anlaşılacaktır. İhtilal günü Cemal Gürsel'in kendisini arayıp *'Size karşı kusurluyuz. Hareketimizi size haber vermedik. Verseydik bizi bundan caydırmak isteyeceğinizi biliyorduk'* demesi üzerine *'Memleket ve millet için hayırlı bir iş yaptınız. Büyük bir iş yaptınız. Mutlu ve uğurlu olmasını dilerim. Asıl, başarınız için ben de sizin emrinizdeyim Paşa hazretleri. Sizleri anlıyorum. Ne zaman bir arzunuz olursa emrinize amadeyim'* (Turan, 2000: 375; Özdağ, 1997: 252) diyecektir. Bu sözleriyle de *'normal olmayan yolun'* kendileri için *'normal'* olduğunu ortaya koyacaktır. Üstelik ihtilalden 5 gün sonra Mecliste yaptığı konuşmasında *'memleketi gayr-i meşru bir baskı idaresinden kurtaran meşru bir ihtilal'* biçiminde değerlendirdiği 27 Mayıs İhtilali'ni, 7 Haziran günü oğlu Erdal'a yazdığı mektupta ise *'Ordunun ihtilal hareketi: Tamamıyla bozulmuş ve soysuzlaşmış bir zulüm idaresinin başka türlü kaldırılması mümkün değildi'* (Turan, 2000: 375) biçiminde değerlendirecektir.

İsmet İnönü ve *'merkez'*in devletçi sivil bürokratları 1960 yılının ilk aylarıyla yönetimi ellerine alacakları günlerin iyice yaklaştığını hissetmeye başladılar. Sokak hareketleri, üniversite olayları, üniversite hocalarının hükümet aleyhine yaptıkları konuşmalar, askerî öğrencilerin ve subayların yürüyüşleri ve bazı sokak eylemleri, basın olayları değerlendirilme tarzı, başbakanın sokakta tartaklanması, İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan edilmesi ihtilal için

şartların hazırlandığını açıkça ortaya koyuyordu. Esasen ihtilali meşru kılacak bir süreç titizlikle hazırlanıyordu. Zira ihtilal liderlerinden Ahmet Yıldız'ın tespitiyle 'Ya seçimlerde çıkacak kötü olaylar ortamında ya da büyük bunalım yaratacak siyasal olaylar meydana gelince ihtilale kalkışmak' (Yıldız, 2001: 165) gerekiyordu. İnönü ve çevresindeki iktidar bekleyişini sürdürenler, 27 Mayıs sabahıyla bekleyişlerinin sonlandığını, beklentilerine kavuşma aşamasına geçtiklerini düşünmeye başladılar. Çankaya'nın mevcut 'nöbetçisi' ile hükûmetin tüm üyeleri cezaevlerine tıklınca, hatta hükûmetin üç üyesi idam sehпасına gönderilince beklentilerine iyice yaklaştıklarını hissettiler. Ancak nasıl 'çılgin gibi yaşanan bir 24 saat' (İnönü, 2006: 621) sonunda süreç kuralına uygun tamamlanmış ve 11 Kasım 1938 günü Mecliste yapılan 'seçim'le Çankaya'nın yeni sakini belirlenmişse; yine aynı şekilde olmak üzere süreç kuralına uygun sonlandırılıp 14 Mayıs ve 22 Mayıs 1950 günü Çankaya'nın ve Hükûmetin yeni mensupları belirlenmişse, şimdiki nöbet değişiminin de kuralı vardı. Bunun için öncelikle 15 Ekim 1961'i beklemek gerekiyordu. Zira 15 Ekim 1961 günü seçime gidileceği açıklanmıştı. Beklenildi ve seçim gerçekleşti, fakat sonuç 'devletçi seçkinlerde' tam bir hayal kırıklığına neden oldu. 14 Mayıs 1950 günü 'iktidar oyununa' dâhil edilmek zorunda kalınmış halk, planlanmış-programlanmış ve 27 Mayıs günü kendini açığa vurmuş oyunu bozmuştu. Gerçekleşen 27 Mayıs'ın süngülü darbesine karşı bir 'oy darbesi'ydi (Arcayürek, 1985: 13). Seçim sonucu, idam sehпасında siyasi hayatı noktalandığı zannedilen DP'nin hâlâ halk tarafından tercih edildiğini, İnönü-CHP'nin ise istenmediğini ortaya koyuyordu. Zira İhtilal sonrası kurulmalarına izin verilen ve DP çizgisini temsil eden AP (Adalet Partisi), CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) ve TYP (Yeni Türkiye Partisi) oyların %62,3'ünü aldılar. Buna karşılık İnönü-CHP ise tüm seçim şartlarının kendilerine göre ayarlanmış olmasına rağmen oyların %37'sini ancak alabilirdi. Sivil ve asker kökenli devletçi seçkinlerin beklentisi kesinlikle bu değildi. Beklentiler kendi aralarında bazı ufak farklılıklara sahip olabiliyordu, ama hepsi için seçim sonucunda ortaya çıkan tablo hiç beklenmeyen bir tabloydu. Beklentinin İnönü-CHP kanadında ne olduğunu, İnönü'nün damadı ve dönemin önemli dergilerinden Akis'in yazarı Metin Toker, seçim öncesinde yazdığı yazısında şu şekilde açıklamıştı: 'CHP'nin cumhurbaşkanı adayı İnönü'dür... İsmet İnönü, kabineyi kurma vazifesini İsmail Rüştü Aksalâ verecektir... Aksalâ ideal bir Başbakan adaydır' (Akis, 16 Ekim 1961). Seçim

öncesinde CHP'nin Antalya mitinginde ise Prof. Muammer Aksoy söz alarak İsmail Rüştü Aksal'ı 'şimdi size, 15 gün sonranın Başbakanı hitap edecek' (Turan, 2000: 385) diye takdim etmişti.

Bekleyen ve beklenti içinde olan sadece İnönü'nün çevresinde toplanmış sivil devletçi seçkinler değildi. Başka bekleyen ve beklenti içerisinde olanlar da vardı. İhtilali gerçekleştirenlerden teşekkür etmiş bulunan Millî Birlik Komitesinin üyeleri, bekleyen ve beklenti içerisinde olanların en önemlisydiler. 15 Ekim 1961 seçimlerinde gönüllerinden geçen gerçekleşmemişti, ama diğer beklentileri gerçekleşebilirdi. Bu beklentileri, liderlerinin cumhurbaşkanı olmasıydı. İhtilal öncesi günlerde emekliliğine karar vermiş, emeklilik işlemleri yürütülürken 3 Mayıs 1960 günü izin alıp İzmir'e gitmiş ve güzel bir tatil hayalleri kurarken kendisini ihtilali gerçekleştirecek cuntanın lideri olarak bulmuş Orgeneral Cemal Gürsel cumhurbaşkanlığı hayalleri kurup duruyordu. Fakat ihtilal sonrasında cunta içerisinde gerçekleşen bölünmeler nedeniyle şimdi kendi kendine 'acaba?' diye sormaya başlamıştı. Acaba cumhurbaşkanı seçilebilir miydi? Cumhurbaşkanı seçilmesinde kuşkuları bulunduğu için açıkça 'ben cumhurbaşkanı olacağım; Meclis beni cumhurbaşkanı seçmeli; seçmek zorunda' diyemiyor, 'Milletim kabul ederse vazife sayarım' (Turan, 2000: 386) diyordu. Cumhurbaşkanlığını devlet-millet için çok önemli olduğunu belirtmek için de 'Yurdu bu hâlde bırakamam' (Akşam, 19 Ekim 1961), 'Ben başladığım işi yarım bırakamam, sonuna kadar bu işi götüreceğim. Memleketi bu hâlde ve bu şartlar altında bırakmam doğru olmaz' (Cumhuriyet, 19 Ekim 1961), 'Cumhurbaşkanını halk seçse ben seçilirdim' (Cumhuriyet, 26 Ekim 1961) demeyi ihmal etmiyordu. Fakat süreç açık beyanlarındaki yumuşaklığa göre değil, içte saklanan ve 'ben cumhurbaşkanı olacağım; Meclis beni cumhurbaşkanı seçmeli; seçmek zorunda'ya göre gerçekleşecekti.

Atama mı, Seçim mi?

İsmet İnönü cumhurbaşkanı olmak istiyordu. Fakat 15 Ekim 1961 günü gerçekleşen seçim beklentisinin gerçekleşmeyeceğini ayan beyan ortaya koydu. Bu seçim aynı zamanda eski bir general olan İnönü ile mevcut ihtilal ekibinin başkanı Orgeneral Cemal Gürsel arasındaki muhtemel yarışı da başlamadan sona erdirmiş oldu. Zira CHP'nin oyların %37'sini alması, MBK bakanı Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığına giden yolda en güçlü rakibinin elenmesinden

başka bir anlama gelmiyordu. Bu durumda İnönü ve diğer CHP'liler, Orgeneral Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanı seçilmesinden yana olduklarını açıklamaya başladılar. İsmet İnönü'nün gazetelerde yer alan sözleri söz konusu niyet değişikliğini yansıtır niteliktedir. İnönü, kendisine yöneltilen '*General Gürsel CHP'nin adayı olabilir mi?*' sorusuna, '*General Gürsel'in adaylığı üzerinde en çok düşünülecek bir mesele olarak duruluyor. Neşriyata göre adaylığımyı koyacaktır. Biz bunu elimizden geldiği kadar kolaylaştıracamız*' cevabını verecektir (Vatan, 19 Ekim 1961).

Cumhurbaşkanı seçimi 26 Ekim 1961 tarihindeydi. 1 Ekim 1961'deki genel seçimle Meclise gelmiş milletvekilleri yeni cumhurbaşkanını seçeceklerdi. Cumhurbaşkanlığı seçimine çok az bir zaman vardı. Genel seçimler sonrası gelinen aşamada hem asker ve hem de İnönü-CHP cepheleri Orgeneral Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanı olmasını istiyorlardı. Bakalım bu isteklerini engellemeye kalkışanlar çıkacak mıydı? Cemal Gürsel Cumhurbaşkanını seçilebilecek miydi? Başka adaylar çıkıp yarışta ben de varım diyecek miydi? Bu aşamada, hepsi de bir kriz sürecini takiben gerçekleşmiş cumhurbaşkanlığı seçimlerini ayrıntılı bir şekilde incelemiş bir araştırmacının bir tespitini dikkate almakta yarar var: '*Gerçekte Türkiye'de cumhurbaşkanlığı makamına gelecek kişi seçimle değil atamaıyla belirlenir ama bu 'atama' bir tür 'seçim' olarak yapılmaya çalışılınca hemen her defasında ortalık karışır, krizler çıkar. Çünkü ne olursa olsun, seçim yöntemine başvurulduğunda bunun sahici bir şey olduğunu düşünenler, gerçekten bir seçim olacakmış gibi davrananlar çıkar, en azından bazı adaylar falan olur. Oysa bir seçim söz konusudur ama bu, daha çok üzerinde anlaşmış birinin onaylanmasından öteye gitmeyen bir seçimdir. Hatta üzerinde anlaşmış ismin dışında adaylardan bile rahatsız olunur. Ve bu arada, devletin bu en üst makamına kimin geleceğinin belirlenmesinde ordu çok önemlidir, ordunun itirazı olan birisinin Çankaya Köşkü'ne çay içmeye bile çıkması zordur... Hemen her seçimde ordu ile parlamentonun karşı karşıya gelmesi de bu 'seçim yoluyla atama' yöntemi yüzündendir. Parlamento bazen direnme cüretini gösterir, kriz derinleşir ve sonuçta bir uzlaşma zemini ortaya çıkar; ama bazen de ordu hükümetleri ve meclisleri 'görevden alır' ve doğrudan 'atama'yı gerçekleştirir. En açık biçimiyle darbe süreçlerinde görülen bu doğrudan atamanın son örneği Kenan Evren'dir*' (Öngider, 2006: 8). Bu tespitin tartışılacak kısımları olabilir, hatta bize göre var da. Ancak söz konusu tespitlerin genelde yaşananlarla örtüşü-

ğünü ve özellikle de Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle sonuçlanan 26 Ekim 1961 seçimi ve öncesini birebir yansıttığını söylemek gerekmektedir.

Masanın Sivri Ayağı

15 Ekim 1961 günü yapılan genel seçimlerde AP listesinden Samsun senatörlüğüne seçilen Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, seçimin ertesi günü, o sırada bulunduğu Cenevre'de, '*cumhurbaşkanlığına aday olacağını*' açıkladı. Bunun üzerine hem siyasi çevrelerde ve hem de asker cephesinde önemli bir hareketlilik gözlenmeye başlandı. AP İstanbul teşkilatı cumhurbaşkanı adayını karşılamak için öteki illerden gelecek 5000 kadar partili ile bir karşılama töreni kararı aldı, ancak İstanbul sıkıyönetim komutanlığının izin vermemesi nedeniyle planlanan karşılama gerçekleştirilemedi. İstanbul'dan trenle Ankara'ya hareket eden Başgil, Polatlı'da Gökhan Evliyaoğlu, Tahsin Demiray ve Samsun milletvekillerinin aralarında yer aldığı bir grup tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Heyet, kendisine son gelişmeler hakkında bilgi verdiği gibi, kendisinin cumhurbaşkanı adaylığını desteklediklerini de bildirdi. Başgil, gördüğü olumlu ilgiden memnun bir hâlde Ankara'ya gelip bir otele yerleşti. Seçime kadar otelde kalıp süreci otelden takip etmek ve ziyaretçileriyle görüşmek arzusundaydı.

Başgil'in cumhurbaşkanı adayı olacağını bildirmesi DP çizgisindeki tüm çevrelerde büyük bir memnuniyetle karşılandı. O zamanlar açıkça ifade etmese bile, kendisini daha sonraları hep DP'nin devamı olarak nitelemiş olan AP kadroları Başgil'i cumhurbaşkanı adayları olarak kabul ediyorlardı. Fakat siyasetin bu kanadındaki memnuniyetin aksine CHP kanadında ve asker kanadında ciddi bir tedirginlik yaşanmaya başlandı. Bu cephenin tedirginliği en açık biçimiyle, bu cephenin sözcülüğünü yapan gazetelerde açığa çıktı. Söz konusu kesim vakit kaybetmeden gerçekleri çarpıtma ve karalama kampanyasına başladılar. Bunlardan birisi olan Cumhuriyet gazetesi, AP içinde Başgil'i tutanların ancak 15-20'yi geçmeyen aşırı sağcı bir grup olduğunu yazarken (Cumhuriyet, 22 Ekim 1961), Akşam gazetesi Başgil'in küçük bir azınlık tarafından desteklendiğini yazdı. Hâlbuki gerçek hiç de öyle değildi. Başgil Ankara'ya gelir gelmez AP, CKMP ve YTP'ye mensup bazı senatör ve milletvekilleri kendini ziyaret etmişler ve ortaklaşa imzalanmış bir bağlılık belgesi vermişlerdi. Belgede 120 milletvekilinin ve senatörün imzası vardı. Yine o günlerde Milli-

yet'in başyazarı Abdi İpekçi, geniş bir çevrede yankı bulan yazılarında Başgil'in cumhurbaşkanı olmaması gerektiğini yazıyordu. Bir yazısında şöyle diyordu: 'Özellikle Ali Fuad Başgil gibi ordu tarafından sempatik görülmeyen, Atatürkçülüğüne inanılmayan bir şahsın cumhurbaşkanlığına aday gösterilmesi, adı geçen çevrelerde büyük tepki uyandırmıştır' (Milliyet 24 Ekim 1961). Başgil faktörü '*devletçi seçkinler*' için önemli, göz ardı edilmemesi gereken bir faktördü. Eğer gereken tedbirleri almazlarsa cumhurbaşkanlığını Başgil'e kaptıracaklarını farkındaydılar. Bunu önlemenin yollarını araştırmaya başladılar.

Cumhurbaşkanlığı için Gürsel'i destekleyen MBK ve yandaşları, Başgil'in adaylığı duyulur duyulmaz, Başgil'i '*sureti katiyede*' istemediklerini AP yöneticilerine bildirdiler. Bir diğer istekleri ise Başgil'in adaylığının engellenmesine yönelikti (Hürriyet, 23 Ekim 1961).

23 Ekim 1961 günü Ankara en hareketli günlerinden birisin yaşamaya başladı. Cumhurbaşkanlığı seçimlerine 3 gün vardı ve Başgil cumhurbaşkanı adayı olarak ortaya çıkmış, üstelik çok sayıda siyasi tarafından da destekleniyordu. O hâlde bunu bir şekilde engellemek gerekmekteydi. Çankaya'da ve Başbakanlıkta toplantılar tertip edildi. Millî Birlik Komitesi üyeleri siyasilere gerekli talimatı verip, planladıkları sürecin değişikliğe uğratılmasına izin vermeyeceklerini açık bir dille ifade ettiler. 23 Ekim günü gerçekleştirilen toplantılar ertesi günün gazetelerinin hemen hepsinde manşet haber olarak yer aldı. Gazetelerden birisine göre Çankaya Köşkü'nde ve Başbakanlıkta yapılan toplantılara ev sahipliği yapan komutanların dışında, parti liderleri ve bazı öğretim üyeleri katılmış, gece de milletvekilleri İçişleri Bakanlığına çağırılmıştı (Dünya, 24 Ekim 1961). Bir başkası ise kuvvet ve ordu komutanlarının sabaha doğru deniz kuvvetlerine geldiklerini ve orada 9.30'a kadar kaldıktan sonra devlet başkanı ve parti liderleri ile görüşmek üzere Çankaya Köşkü'ne çıktıklarını yazıyordu (Milliyet, 24 Ekim 1961). 24 Ekim günü ise Çankaya'da bir toplantı tertip edildi. Askerler sözlü uyarılarının işe yaramadığını anlayınca, 'Çankaya zirvesi' olarak isimlendirilen toplantıda, siyasilere ne yapmaları ve ne yapmamaları gerektiğini içeren bir '*taahhütname*' imzalandı. Köşk'teki toplantıda parti genel başkanlarıyla kuvvet komutanlarından başka yüz kadar da yüksek rütbeli subay hazır bulunmuştu (Hürriyet, 25 Ekim 1961). Yaklaşık üç saat süren Çankaya'daki toplantı sonrasında parti liderlerine imzalatılan '*Taahhütname*' şöyleydi: '*1-Partiler, cumhurbaşkanlığı için namzet göstermeye-*

ceklerdir. Gürsel'e oy verilmesi için liderler elden gelen gayreti gruplarında sarf edeceklerdir. 2- Ordu mensuplarının maddi ve manevi huzur içinde vazife görmeleri başlıca emelimizdir. Onlar ile alakalı her mevzuu bu çerçevede mütalaa etmekteyiz. Bu meyanda ordu mensuplarına tanınmış herhangi bir hakkı geri almaya da asla düşünmüyoruz... 3... Bununla beraber, siyasi mülahazalar ile yersiz ve zamansız olarak af müessesesinin kullanılmasına aleyhtarız. Yassıada hükümlerine şimdilik bir af kanunu çıkarılması yolunda partilerimizce alınmış herhangi bir kararımız olmadığı gibi, partimizde bu yolda bir temayül de mevcut değildir' (Hürriyet, 25 Ekim 1961; Cumhuriyet, 25 Ekim 1961).

Elbette ki Cemal Gürsel'i cumhurbaşkanı olarak seçeceklerini, askerleri her zaman maddi ve manevi açıdan gözetceklerini konu edinen bir belgeyi siyasi parti liderlerine imzalatmanın önemi büyüktü. Ancak acaba parti liderlerinden hiç değilse bazılarının, o olağanüstü şartlarda 'kabul ediyor' görünümüyle belgeyi imzalamalarına karşılık, cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında asıl niyetlerini uygulamaya koymaları mümkün olamaz mıydı? Olamayacağını bizzat bir generalin ağzından tüm Türkiye işitti. Konuşan askerî yönetimin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Korgeneral Refik Tulga idi. Korgeneral Tulga, zirve hakkında bir şeyler öğrenmek için kendisine gelen gazetecilere 'Hep sizler bana sual soracak değilsiniz ya, biraz da ben sizlere sorayım. Ordunun partilere yol göstermesini nasıl buldunuz?' diye sorar. Gazeteciler, 'Çok iyi oldu paşam!' cevabını verirler. Bu arada gazetecilerden birisi: 'Paşam iyi oldu diyoruz ama yuvarlak masa anlaşmasına sadık kalmayan partiler acaba bu defa verdikleri sözü tutarlar mı dersiniz?' diye sorunca Tulga güler ve sakin bir şekilde düşüncesini açıklar: 'Çocuklar unutuyorsunuz galiba, bizim masamızın ayakları yuvarlak değil sivridir' (Vatan, 27 Ekim 1961).

Değişmeyen Refleks

Üniversite ve basın veya genel tanımlamayla 'aydınlık', her olağanüstü dönemde önemli bir sınavdan geçmiş ve maalesef büyük bir kısmı her seferinde gerçeğin sesi ve taraftarı olma sınavında sınıfta kalmıştır. Zira güç karşısında kolay boyun eğiş, özel olarak üniversitenin ve basının, genel olarak da 'Türk aydınının' gelenekselleşmiş bir tutumudur. Bunun sayısız örnekleri vardır. Hatta komik örnekleri vardır. Bu konuda 27 Mayıs sonrasının Tem-

silciler Meclisinde birbirlerine ‘mareşal’ diye hitap eden, kitaplarını ‘mareşal’ diye imzalayan ‘aydımlar’ ilginç ve komik durumun tipik örnekleridir. Söz konusu kimseler arasında Doğan Avcıoğlu, İlhami Soysal, Altan Öymen, Coşkun Kırca gibi isimler vardır (Özdemir, 1989: 335). ‘Türk aydınının’ diğer tipik örnekleri ise üniversite çevresindedir. Üniversiteyle ilgili en önemli örnek 27 Mayıs ihtilalinin hemen sonrası günlere aittir. Üniversite, ihtilalin gerekçelerinin oluştuğu/oluşturulduğu dönemde ihtilale desteğini fazlasıyla vermişti. Artık ihtilal gerçekleşmiş ve ihtilale genel bir meşruiyetin ötesinde yasal bir meşruiyet gerekmektedir. Üniversite bu aşamada da desteğini esirgememiştir. Bu durum şu şekilde gerçekleşir: İhtilal kadrosu 27 Mayıs’ı takip eden günlerde, İstanbul Üniversitesinin anayasa profesörlerini özel olarak Ankara’ya davet eder. Karışık duygular içerisinde Ankara’ya gelen anayasa profesörlerinden, ihtilalin yasal olduğunu ifade eden bir bildiri hazırlamaları istenir. İhtilalciler düşünmektedirler ki bu zor iştir; çünkü ihtilalle alaşağı edilen hükümeti Anayasa’yı ihlalle suçlamalarına karşılık kendileri Anayasa’yı tamamen tasfiye etmiş durumdadırlar. Fakat profesörlerin kendilerinden istenileni yapmaları şaşırtıcı denecek kadar kısa sürede ve son derece kolay bir şekilde gerçekleşir. Anayasa profesörleri, ‘Millî Birlik Komitesi hareketini, yani devlet müessesesi ve kuvvetlerinin idareyi ele almasını, meşru ve sosyal nizamı tekrar kurmak ihtiyacının bir neticesi sayıyoruz’ diye destekledikleri gibi, ihtilalin de 1935 tarih ve 2771 sayılı Ordu Dâhili Hizmet Kanunu’nun 34. maddesine dayanılarak yapıldığı için yasal olduğunu iddia ederler. Söz konusu madde ‘Silahlı Kuvvetlerin vazifesi, Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti’ni kollamak ve korumaktır’ şeklindedir.

Anayasa profesörleri bir kanun maddesine dayanarak ihtilali ve anayasanın tasfiyesini meşrulaştırmaları türünün ilk ve önemli bir örneği olarak anlam kazanır. Ayrıca söz konusu madde hem hukuk açısından problemlili ve hem de söz konusu ‘hukukçuların’ yaklaşımları açısından problemliydi. Zira söz konusu maddede ‘Türkiye Cumhuriyeti’ni kollamak ve korumaktan’ bahsediliyor, ancak ‘Ne var ki, ‘koruma ve kollama’ gereksiniminin doğduğuna, devletin silahlı güçlerinin kullanılması gerektiğine kim karar vereceğini’ açıklamıyordu. ‘Hukukçuların’ problemlili yaklaşımlarına gelince; ‘aynı yasanın bir de 43. maddesi var. Bu madde, 1924’ten beri Ordunun siyasete karışmasını engelleyen bir madde... Bir yasanın bir maddesine dayanmanın, ama öteki bir maddesiyle

ters düşmenin ortaya koyduğu sonuç en azından garipsenecek bir manzara' idi (Arcayürek, 1984: 339).

Bazı öğretim elemanlarının 27 Mayıs İhtilali'ne ilişkin değerlendirmeleri de üniversitenin ihtilale desteğini ortaya koymasından ilginç örnekler olarak hatırlanabilir. Bu durumun birkaç örneği şöyledir:

Prof. Dr. Bahri Savcı: *'Bir üniformanın hâki rengi altında yapılmasına rağmen, bu, bir askerî hükûmet darbesi değildir. Siyasi, sosyal ve iktisadi yönlerden batılılaşma gelişmesini son yıllarda saptıran bir tatbikat idaresine, keyfilikliğini yürütebilmek için halk dileklerini istismar eden bir zümre istibdadına karşı demokratik fikir yuvalarının ve aydın unsurların, tıkanmış olan sosyal ilerleme yolunu açma hareketidir'* (Millî İnkılap Nasıl Oldu? 1960: 167).

Ord. Prof. Dr. Vasfî Raşid Seviğ: *'Müdafaa tarzında mukavemet, şiddeti şiddetle defetmektir. Fiilen mukavemete, şanlı ordumuzun 27 Mayıs'ta yaptığı hareket şaheser bir numune teşkil eder. Tam ilmin tavsiye ettiği gibi, son çare olarak ve son derece büyük bir ihtiyatla yapılmış bir hareket olmuştur'* (Hürriyet, 3 Haziran 1967).

Prof. Dr. Halil İnalıcık: *'27 Mayıs inkılâbı, Türk milletinin bekasını ve yaşama prensibini tehlikeye sokan bir zümreyi bertaraf ettiği, Türk milletinin yaşama ve ilerleme yolunda tarihi misyonunu temsil ettiği için meşrudur'* (Millî İnkılap Nasıl Oldu? 1960: 167).

Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar: *'Millî Birlik Komitesi hareketini, yani, devlet müessesesi ve kuvvetlerinin idareyi ele almasını bu mecburiyetini yani devlet nizamını bozan, halkı birbirine düşürerek anarşiye yol açan, sosyal müesseseleri işleyemez bir hâle koyan ve bu müesseselerin dayandığı ahlâk temellerini yok etmeye çalışan fiili bir durumu önleyerek meşru ve sosyal nizamı tekrar kurmak ihtiyacının bir neticesi sayıyoruz'* (Millî İnkılap Nasıl Oldu? 1960: 167).

Prof. Dr. Süheyp Derbil: *'Güzel davranışlarıyla, güzel öğütleriyle, 27 Mayıs devrimini sağlayanlar, hürriyetin ana direğini gözlerimizin önünde canlandıranlar sağ olsunlar, var olsunlar'* (Millî İnkılap Nasıl Oldu? 1960: 123).

Basına gelince, basının ihtilaller karşısında âdete gelenekselleşen refleksinin en somut örneklerinden birisini Çankaya zirvesinin hemen ertesinde buluyoruz. O zamanın bazı 'büyük' gazeteleri ve Türkiye'nin sonraki dönemlerin-

de de 'büyük gazeteci' olarak tanınmış yazarları, zirveden şu şekilde bahsetmiş ve şu değerlendirmeleri yapmaktaydılar:

Falih Rıfki Atay: *'Ne yaparlar, ne yapacaklar? Sokak şirretlerine bakarsanız, vatan cephesi serserilerini dinlerseniz, DP'nin 27 Mayıs'ta bıraktığı yerden başlayacaklar. Bu onların bugünlük rüyası, yarın için de demokrasinin kâbusudur. 15 Ekim seçimleri [aracılığıyla] iktidarını Şeyh Sait isyanına çevirecek olanlar, nihayet memlekette takrir-i sükûn rejimini getirirler'* (Dünya, 24 Ekim 1961).

Abdi İpekçi: *'Silahlı Kuvvetlerin cumhurbaşkanlığı konusunda yaptığı teşebbüs demokratik prensiplerle bağdaşmasa dahi memleketin geleceği bakımından hayırlı olmuştur'* (Milliyet, 26 Ekim 1961).

Bekir Çiftçi: *'Mustafa Kemal fikri asla yenilmeyecektir. Eğer Mustafa Kemal fikri, gerçeklerin farkına varan politikacıların elinde başarıya ulaşmazsa, ordu bambaşka usullerle çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak, Atatürk fikrini başarıya ulaştırmak zorunda kalacaktır. Suç CHP'lisi ile AP'lisi ile CKMP'lisi ile YTP'lisi ile politikacılarda olacaktır'* (Dünya, 30 Ekim 1961).

Aydın Yalçın: *'Memleketteki reel içtimaî kuvvetleri bir kenara bırakıp biz istediğimiz insanı cumhurbaşkanı yaparız, istediğimiz politikayı sayı çoğunluğuna dayanarak tatbik ederiz iddiasıyla olaylara yüz çeviren müfritlerin ve nazariyatçıların görüşleri sakattır. Siyaset, her şeyden önce reel kuvvetler arasında işleyebilen bir denge kurma işidir'* (Öncü, 26 Ekim 1961).

Yazı kurulunda Prof. Sadun Eren, Prof. Osman Okyar, Doç. Şerif Mardin, Doç. Mümtaz Soysal, Dr. Türkkaya Ataöv, Metin And gibi isimler bulunan ve 15 günde bir yayınlanan Forum Dergisindeki imzasız yazı: *'Ordu, memleketin huzur içinde inkişafını temin edecek şartları istemeye sevk edilmiştir. İhtiyat ve soğukkanlılıkla hareket edilseydi ve bilhassa eski Demokrat Parti ile en çok ilgisi bulunan Adalet Partisi gereken olgunluğu gösterse idi, ordunun başları müdahale etmek lüzumunu çok muhtemel hissetmeyecekler, aklıselimin kendiliğinden galip geleceğine inanarak, işleri olurlarına bırakacaklardı'* (Forum, 1 Kasım 1961).

Özcan Ergüder: *'Bu memlekette ya Atatürk ya demokrasi dendiği anda, bizzat bizim de seçeneğimiz Atatürk olacaktır'* (Kim, 25 Ekim 1961).

Bu aşamada 27 Mayıs döneminin yakın tanıklarından Cüneyt Arcayürek'in bir öz eleştirisi son derece önemli ve anlamlıdır: *'Biz DP'yi küçümset-*

meye, milletvekillerini hor görmeye uğraşırken, ulusal egemenliğin üzerine git-tiğimizi, bu temel ilkeyi kökünden dinamitlediğimizi düşünmüyorduk. Bu yolu izlemek, Türkiye'ye çok pahalıya patlayacaktı. 1960 ihtilalinden hemen sonra TBMM'ye, daha doğrusu TBMM'nin büyük bir bölümüne karşı girilen bu sal-dırılar, sonradan, TBMM'ye saldırmanın doğal sayılmasına yol açacaktı. Türk aydınları –sağduyuyu, erdemi bir yana bırakarak- doğrusu ya, o günlerde bin-dikleri dalı kesmeye başlamışlardı' (Arcayürek, 1984: 61).

Cumhurbaşkanlığına Aday Olmak

Başgil'in cumhurbaşkanı adayı olacağını açıklaması, birçok milletvekili-nin de Başgil'in cumhurbaşkanı adaylığını desteklediklerini ifade etmeleri ve Başgil'i ziyaretleriyle de desteklerini açıkça ortaya koymaları, cuntanın plan-larını bozuyordu. Çankaya zirvesinin bir amacı Başgil'in cumhurbaşkanı ol-masını önlemek; Cemal Gürseli cumhurbaşkanı seçtirmektir. Zirvede verilen talimatlar hemen etkisini gösterecektir. AP yönetimi Başgil'i cumhurbaşkanı olarak teklif etmeyeceklerini açıklamak zorunda kalmıştır. Ancak Başgil hala cumhurbaşkanı adaydır. Dolayısıyla bu aşamadan sonraki gelişmeler doğru-dan Başgil'in çevresinde gerçekleşir. Artık iş, Başgil'in kişisel girişimini ön-lemeye kalmıştır. Askerî komiteden Kâmil Karavelioğlu'nun Başgil'in cum-hurbaşkanlığı adaylığını önleme girişimiyle ilgili anlattıkları önemlidir: '*Ordu genellikle bir aşamadan sonra rejimin dönüşümünü Cemal Gürsel'in cumhur-başkanı seçilmesi koşuluna bağladı. Biz de, cumhurbaşkanı adayı görünen Ali Fuad Başgil'in geri çekilmesini sağlamaya uğraştık. Başgil seçimlerde Türkiye dışındaydı. İstanbul'a geldi. Millî Birlik Komitesi üyeleri Ankara'ya gelmesini ön-lemek için görev aldılar. Ordunun da yardımını istediler. Ben görev aldım. [Sup-hi] Karaman görev aldı, [Haydar] Tunçkanat görev aldı. İstanbul'a gittik. Ordu, Ali Fuad Başgil'in cumhurbaşkanı seçilmesini istemedi ama bizim çabamıza bir katkıda bulunmadı. Tersine önlemek istedi. Sonunda Başgil'in adaylıktan vaz-geçmesini Ankara'da sağladık. O geceyi çok iyi hatırlarım. Başgil kaldığı otelden acele ayrılıverdi...'* (Hekimoğlu, 1975: 200-201).

Askerî komiteden Kâmil Karavelioğlu'nun açıklamaları, Başgil'i cumhur-başkanlığı seçiminin dışında tutma sürecini genel hatlarıyla ortaya koymakta-dır. Hâlbuki önemli bilgiler sürecin ayrıntılarında gizlidir. Bu nedenle Başgil'in cumhurbaşkanlığı seçiminin dışında bırakılmasının nasıl gerçekleştirildiğini

doğrudan Başgil'in kendi notlarından takip etmekte yarar var. Söz konusu notlara göre, kaldığı otele ziyaretçilerinin geliş-gidişleri sürerken, saat 19'u biraz geç, Başgil'e Başbakanlıktan bir subayın aşağıda kendisini beklediği haberi verilir. Başgil, Başbakanlığa davet edilmektedir. Saat 20'ye doğru Tahsin Demiray, Fethi Tevetoğlu, Ali Fuat Alişan, Şadi Pehlivanoglu ve diğer birkaç milletvekili ile birlikte Başbakanlığa gider. Tahsin Demiray ve Başgil, Orgeneral Fahri Özdilek ve Sıtkı Ulay ile birer kahve içerler. Bu sırada diğerleri bitişik salondadır. Bir süre sohbetten sonra generaller ile Başgil arasında şu konuşma geçer:

Ulay: *Haber aldık ki siz cumhurreisliğine adaylığınızı koymuşsunuz. Bu haber doğru mudur?*

Başgil: *Doğrudur efendim; yalnız bir noktayı tavzih etmek lazım. Ben bu makama kendimi, kendim layık görmüş ve talip olmuş değilim. Bulduğum memuriyetlere hep çağırıldım... Bu umumi isteğe müspet cevap vermeyi bir vazife bilerek adaylığımı koydum.*

Ulay: *Adaylığınızı geri almanız lazımdır. Cemal Gürsel Paşa'nın karşısında başka adaylığa asla müsaade edemeyiz!*

Başgil: *Yanlış yoldasınız Paşam. Dürüst bir seçimden sonra tutulacak yol bu değildir... Siz demokrasi yolunda yürüyeceğinizi söylediniz. İktidarı seçimlerde kazanacaklara teslim edeceğinize söz verdiniz, hatta yardım ettiniz. Ben buna inanarak Cenevre'den kalktım geldim. Sizlere yakışan verdiğiniz sözü tutmaktır.*

Özdilek: *Biz demokrasi dedik durduk ve seçimlere girdik. Seçimlerden çıkan netice bu mu olmalı idi?*

Ulay: *...Biz size cuntadan aldığımız emri tebliğ ediyoruz. Kabul edip etmemek size aittir. Fakat kabul etmediğiniz takdirde size hayatınızı garanti edemeyiz. Bunu açık söyleyelim. Netice bundan da ibaret kalmayacaktır. Meclis açılmadan dağılacak, seçimler iptal edilecek, partiler kapatılacak ve askerî idare devam ettirilecektir. Siz, bir hukuk profesörü olarak memleketin böyle bir akibete düşmesine elbette razı olmazsınız.*

Başgil: *Arz ettiğim gibi, ben cumhurreisliğine adaylığımı hod be hod koymuş değilim. Halkın arzusu ve milletvekillerinin talebi üzerine koydum. Buna söz verdim... Hatta yalnız söz değil, yazılı bir beyanname imza ettim. Ben verdiğim sözden dönen ve imzasını yalanlayan namertlerden değilim. Adaylığımı*

geri almama imkân yoktur. Fakat benim yüzümden memleketimin söylediğiniz akıbetlere sürüklenmesine de gönlüm razı olmaz. Bu vaziyet karşısında bana düşen bir iş kalmıştır, o da yarın alessabah senatörlükten de istif ederek evime dönmektir' (Milli Gazete, 24, 25 Mart 1980).

Başgil, aynı gece AP Genel Başkanı emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala ve CKMP lideri Osman Bölükbaşı ile görüşür. Bölükbaşı, senatörlükten çekilmemesi tavsiyesinde bulunur. Gümüşpala, adaylıktan vazgeçmesini, yoksa Meclis kapısının önünde linç edileceğini söyler. Durum belli olmuştur. Başgil güvendiği bir arkadaşına kendisini İstanbul'a götürecek bir taksi bulmasını söyler ve aynı gece saat 05.15'te Ankara'dan ayrılır. 26 Ekim günü yayınlanan gazetelerin hepsinde Başgil'in Ankara'dan, senatörlükten istifa ederek ayrıldığı haberi vardır. Ancak hiç birisinde bu ayrılışın hikâyesi yoktur. Hâlbuki herkes, özellikle de Başgil'in cumhurbaşkanı olmasını isteyenler bu ayrılışın nedenini merak etmektedir. İstanbul'daki evinde hiç kimseyle görüşmeyen Başgil, 27 Ekim tarihinde yazılı bir açıklamada bulunur. Açılmasında ayrıntıya girmeden olayın özetini verir ve *'Ankara'da geçen salı gecesi saat 20'den sabahın dörtüne kadar yaptığım temaslar sonunda... Adaylığı geri almam zarureti hâsıl oldu'* (Son Havadis, 28 Ekim 1961) der.

Başgil'in cumhurbaşkanlığı adaylığından çekilmesi ve senatörlükten istifası, bir kısım gazetenin ve bu gazetelerin bazı yazarlarının değerlendirmesine konu olur. Bu da normaldir. Ancak ne var ki değerlendirme tarzı gelenekleşmiş *'güce tapan Türk medyası'* imajının gereğine göredir. Söz konusu yazılardan bazıları şöyledir:

VATAN: *'Ali Fuad Başgil, bu arzusunun o kadar ucuza gerçekleşmeyeceğini anlayınca senatörlükten istifa etmiştir'* (Vatan, 27 Ekim 1961).

MİLLİYET: *'İhtilali tasvip etmemiş bir şahsın yeni rejimin başına geçmesini, ihtilali yapan kuvvetlerin hoş karşılamasını beklemek gerçeğe aykırı olur... Başgil'in adaylığında ısrar, ikinci Cumhuriyetin daha ilk adımda büyük tehlikelerle karşılaşmasına yol açacaktır'* (Milliyet, 26 Ekim 1961).

DÜNYA: *'Ali Fuad'ı bir yeşil sancak gibi başında gezdiren, yeryüzünde meydana salınmış ideolojilerin en sapığı ve tehlikelisi olan ırkçılığı her türlü kalıba aktararak halk yığınlarına sürmeye çalışan sen misin, ben miyim?'* (Dünya, 25 Ekim 1961).

AKŞAM: *'Dar görüşlü politikacıların değişik fikirleri var. Ama bu değişik fikirlerin kökü bir Başgil'in kişiliğinde gericiliği destekliyorlar. Hemen söyleyelim, kolay iş değil bu. İkinci cumhuriyetin cumhurbaşkanı ilericiliğinden, devrimciliğinden şüphe edilen bir insan olamaz. Böyle bir insanı desteklemek yeni anayasanın ruhuna aykırıdır her şeyden önce.... Ateşle oynamak derler buna. Ateşle oynayan yanar. İkinci cumhuriyet meclisinde gericici bir aday da gücünü kimden alırsa alsın, Atatürk devrimlerinin bekçiliğiyle görevli kuşakların ve müesseselerin tepkisiyle karşılaşacaktır. Ali Fuad Başgil için basında, gençlikte, orduda uyanan tepki de bunu gösteriyor... Ali Fuad Başgiller sahneye çıkamaz. Çıktığı zaman da sahnenin önündekiler seyirci kalamaz.'* (Akşam, 23 Ekim 1961). *'... Bugünkü Türk siyasi hayatında ve yeni anayasa mukavelesinde kimin cumhurbaşkanı olacağı mühim değildir. Mühim olan kimlerin cumhurbaşkanı olmaya çağının bilinmesidir'* (Akşam, 21 Ekim 1961).

Seçim

Artık seçime gidilebilirdi; daha doğrusu cumhurbaşkanı olması istenen Orgeneral Cemal Gürsel, Meclis tarafından cumhurbaşkanı olarak onaylanabilirdi. Bunun sağlanması için gereken her türlü tedbir alınmış, başka cumhurbaşkanı adayının çıkmasına engel olunmuş, cumhurbaşkanlığı adaylığında birazcık ısrarcı olan Ali Fuad Başgil ölümle tehdit edilerek Ankaradan uzaklaştırılmıştı. Seçim günü olan 26 Ekim sabahı bir tek cumhurbaşkanı adayı vardı; cumhurbaşkanı olması kararlaştırılmış Orgeneral Cemal Gürsel. Ancak buna rağmen asker kuşkuluydu; ya 'Cemal Ağa' cumhurbaşkanı olarak seçilmezse! Meclis, boş oylarla veya farklı kimselere verilmiş oylarla seçimi sabote eder de, Cemal Gürsel'i onaylamazsa! Gerçi Meclisin kendisinden istenilen rolün dışında davranma ihtimali yok denecek kadar azdı. Zira 27 Mayıs Meclis de dahil olmak üzere tüm toplumun 'hizaya' sokulma işleminin ismiydi; ancak buna rağmen bir de Meclise yönelik özel bazı 'hizaya sokma' işlemleri de yapılmıştı. Şöyle ki; 15 Ekim 1961 tarihindeki genel seçimde halk tezgâhlanan oyunu bozup da CHP'ye tek başına hükümet kuracağı desteği vermediği için hem halkı hem de Meclisi tehdit eden önemli bir durum 21 Ekim günü İstanbul'da yaşanmıştı. 21 Ekim 1961 günü İstanbul Harp Akademisi'nde toplanan Faruk Gürler, Celal Eyiceoğlu, Faruk Güventürk Refik Tulga gibi generallerle, Namık Kemal Ersun, Suat Aktolga, Recai Baturalp, Vecihi Akın, Emin Aytekin, Fikret

Kökнар ve Bedrettin Demirel gibi subaylardan teşekkül eden Silahlı Kuvvetler Birliği isimli cunta yeni bir askerî müdahale protokolü imzaladılar. İmzalanan protokolde 'Türk Silahlı Kuvvetleri, 15 Ekim 1961 günü yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi toplantısından evvel, fiilen duruma müdahale edecektir', 'İktidar, milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine tevdi edecektir', 'Bütün siyasi partiler faaliyetten men edilecektir', 'Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961'den sonraki bir güne tehir edilmeyecektir' kararları yer almaktaydı. Üstelik Millî Birlik Komitesine de gözdağı verilmekte ve 'Millî Birlik Komitesi feshedileceği' (Öymen, 1986: 336,337) ifade edilmekteydi. İstanbul'da gerçekleşen bu cunta toplantısının ve alınan kararın hemen ertesi günü bir başka cunta da Ankara'da harekete geçmiştir. 22 Ekim 1961'de Ankara Mürted'deki NATO üssünde aralarında Talat Aydemir ve Muhsin Batur'un yer aldığı bir subay grubu, İstanbul'daki cuntanın benzeri bir protokolü kabul etmiştir (Tarhan, 1986: 320-338). İzmir'de dağıtılan 'Genç Yıldırım Grubu' imzalı bildiride ise; 'İntikam almak isteyenler, sizlere hitap ediyoruz, buna teşebbüs etmeyin, kan gövdeyi götürecektir, bu millete yazık olacaktır' (Cumhuriyet 24 Ekim 61; Milliyet, 24 Ekim 61) türünden tehditlere yer verilmiştir. Tehditlerin adresi yeni Meclis ve özellikle de CHP dışındaki partililerdir. Çünkü onların 27 Mayıs'ın hesabını soracakları düşünülmektedir.

Millî Birlik Komitesi, İstanbul ve Ankara'daki cuntaların girişimleri üzerine 24 Ekim günü parti liderlerini Çankaya'da toplayarak 'taahhütname'yi imzalatmıştır. Meclisin açılması 'taahhütname'nin imzalanması ve gereklerinin yerine getirilmesi şartına bağlanmıştır. Yoksa seçim sonuçları tanınmayacaktır. 'Taahhütname'nin imzalanmasını takip eden gün, 25 Ekim'de Meclis açılır. Ancak ne Meclis normaldir ne de Meclisin açılış biçimi. Çünkü teorik olarak halkın iradesini temsil eden ve üzerinde başka irade bulunmayan Meclis, açılışı öncesinde bir güzel *hizaya* sokulduğu gibi, açılışı da üzerinde orgeneral üniforması olan bir kişinin izniyle gerçekleşir. Üstelik açılış tam anlamıyla askerî tören görünümündedir. Herkes ayağa kalkmış, 'hazırola' geçmiş vaziyettedir.

Hâlbuki bu Meclis 1950'de İnönü'ye, takip eden günlerde de yeni cumhurbaşkanı Celal Bayar'a ayağa kalkmayarak halkın iradesinin üzerinde irade olmadığını göstermek istemiş bir Meclisti.

Meclis 'hazırola' geçmiş hâlde beklerken Orgeneral Gürsel Meclise girmiştir. O sırada bireysel gibi görünen ama esasen tüm Meclise ve hatta tüm sivil-

lere gözdağı veren ilginç ve oldukça önemli bir olay yaşanır. Gürsel Meclise girerken herkes ayağa kalkıp hazırola geçmiş olmasına rağmen, eski bir general olan ancak şimdi AP listesinden milletvekili olarak Meclise girmiş bulunan Yusuf Demirdağ yerinden kalmaz. Koltuğunda oturmaya devam eder. Sivil elbiseyle Meclise gelmiş olan Sıtkı Ulay, yerinde oturmakta olan Yusuf Demirdağ'ı fark eder. Sıtkı Ulay ile Yusuf Demirdağ sınıf arkadaşıdır; silah arkadaşıdır ama Demirdağ şimdi sivilidir ve üstelik AP listesinde milletvekili seçilmiş birisidir. O anı asker yanlısı Kim dergisi ilginç bir üslupla şöyle anlatmıştır: *'Ulay Paşa, gözleri çakmak çakmak bu eski sınıf arkadaşına döndü. Ancak onun kabullenip anlayabileceği bir hitap tarzı ile ayağa kalkmasını, gelenin cumhurbaşkanı olduğunu ihtar etti... AP senatörü olarak Meclise gelmiş bu talihsiz asker eskisine: Sivil giyindik diye ihtilal bitti mi zannediyorsun? Daha tabancalarımızı bırakmadık' dedi* (Kim, 3 Kasım 1961). Bir başka gazeteye göre (Yeni Sabah, 26 Ekim 1961) Sıtkı Ulay sözlerine *'Ayağa kalk ulan!'* cümlesini de eklemiştir.

Tarihler 26 Mayıs'ı gösterdiğinde, yeni Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi günü geldiğinde, Meclis işte böylesine *'hizaya sokulmuş'* bir hâldeydi. Ancak buna rağmen, her ihtimal göz önünde bulundurularak seçim günü için de bazı ek tedbirler alınmıştır; Meclis içeriden ve dışarıdan fiilen kuşatılmıştır. Meclisin tüm locaları başta Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay olmak üzere, kuvvet ve ordu komutanları, generaller tarafından doldurulmuştur. Bir dergi muhabirinin tanımlamasıyla *'Arkalarında emir subayları alacakları emre göre aleste beklemekte dirler'* (Kim, 3 Kasım 1961). Foto muhabirleri dört parti liderinin başına üşüşmüş, oy pusulasına Cemal Gürsel'in ismini yazışlarını tespit etmekle meşguldürler (Akşam, 27 Ekim 1961). Herkes, ama özellikle localardaki herkes büyük bir merak içerisinde seçim sonucunu beklemektedir. Henüz *'sonuçlar alınmamıştı. Torbadan ne çıkacağı belli olmazdı. Hâlbuki onlar karar vermişlerdi. Gürsel birinci turda üçte iki çoğunluğu alarak cumhurbaşkanı seçilecekti. Bunun aksi felaket olurdu. Türk Silahlı Kuvvetleri kendisi ile şaka edilecek bir kuvvet değildi'* (Kim, 3 Kasım 1961). Bir süre sonra oylama sonucu belli olur. Oylamaya katılan 607 üyenin 434'ü Gürsel'e, 17'si çeşitli kişilere oy vermiş, 156 üye ise boş oy kullanmıştır. Gürsel Cumhurbaşkanıdır. Çankaya'nın yeni nöbetçisi Meclise onaylatılmıştır. Locadaki tüm generallerin yüzlerindeki sert ifade bir anda değişir. Memnuniyetle gülücükler dağıtmaya başlarlar (Cumhuriyet, 27 Ekim 1961). Sağ balkonun önünde duran 100'den

fazla subay ayağa kalkarak Gürsel'in cumhurbaşkanlığını coşkuyla alkışlamaya başlar (Dünya, 27 Ekim 1961).

Kesintisiz İktidar

27 Mayıs 1960'da gerçekleşen ihtilal ile yönetimi doğrudan ele alan askerler, yeni bir Anayasa ve Seçim Kanunu'nun hazırlanmasından ve liderlerini de Cumhurbaşkanı seçtirdikten sonra, yönetimi vesayetleri altındaki sivillere bıraktılar. Söz konusu vesayet döneminin generalleri ile siyasi parti başkanları veya temsilcileri arasında gerçekleşenler, dönemlik kişisel etkilenmelerin ötesinde anlam kazanacak tarzdadır. Çünkü Anayasa ile bir askerî vesayet sistemi inşa edilmiştir. İnşa edilen vesayet sisteminin özelliklerini ve yasal dayanaklarını tespit etmek için 1961 Anayasa'nın bazı hükümlerine bakmak yeterli olacaktır.

Yeni anayasanın en önemli özelliği iktidarı sadece TBMM'ye ait kılmaması, birtakım organları iktidara ortak etmesidir. Herkesin seçebileceği Meclisin yanına, herkesin seçilemeyeceği Cumhuriyet Senatosunun eklemesi, iktidara ortak tayin etme arzusunun bir gereği olmuştur. Ayrıca hükümete '*tavsiyede*' bulunacak bir Millî Güvenli Kurulu oluşturulmuştur. Böylelikle ordunun üst kademelerinin hükümetle olan ilişkileri ve siyasi alana yönelik olan faaliyetleri yasal bir zemine sahip kılınmıştır. Anayasa'nın 111. maddesiyle düzenlenen Millî Güvenlik Kurulu, askerlerin sivilleri denetleyebileceği ve yönlendirebileceği bir organ olarak anlam kazanacaktır. Yine yeni kurulan Anayasa Mahkemesi de TBMM'nin kabul edeceği yasaları denetlemekle görevlendirilmiştir.

1961'e kadar yürürlükte kalan 1924 Anayasası'nda yer almayan, ilk kez 1961 Anayasası'nda karşımıza çıkan ve askerlere, özellikle de ihtilale liderlik yapmış veya fiilen katkı sağlamış generallere, önemli bir imkân ve yetki sağlayan düzenlemelerden birisi Senatörlük kurumuyla ilgilidir. Anayasa'nın 70. maddesinin 2. fıkrasına göre Millî Birlik Komitesi üyeleri tabii senatör sıfatıyla Meclis üyeliği elde etmişlerdir. Üstelik yine 1961 Anayasası'nın getirdiği senatörlük kurumunun diğer üyelerinin aksine, tabii senatörler seçim olmasızın söz konusu üyeliği elde ederlerken hem Meclisin seçimle gelen milletvekillerine ve hem diğer senatörlere göre ayrıcalıklı bir konumda olmuşlardır. Daha da önemlisi tabii senatörlüğün ömür boyu devam edecek bir statü olmasıdır. Senatonun diğer üyeleri altı yıl görev yapmalarına rağmen Millî Birlik Komi-

tesî üyeleri ömür boyu senato üyesi olmuşlardır. İlaveten, 1961 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı süre boyunca, tamamı asker kökenli olan cumhurbaşkanlarının hepsi de cumhurbaşkanlıkları sonrasında tabii senatör olmuşlardır. Bunun tek istisnası sağlık problemleri nedeniyle cumhurbaşkanlığı görevi sürmekteyken ölen Cemal Gürsel'dir.

Sivil idareye geçişten sonra Millî Birlik Komitesi üyelerine, belirli ölçülerde yasama sürecine katılım sağlayan tabii senatörlük bağlamında değinilmesi gereken bir başka durum da 70. maddenin 2. fıkrasında yer alan '*Tabii üyeler, Cumhuriyet Senatosunun diğer üyelerinin tabii oldukları hükümlere tabidirler*' şeklindeki hükümdür. Böylece Millî Birlik Komitesi üyeleri, Anayasa'nın 79. maddesiyle öngörülen dokunulmazlıktan da ömür boyu yararlanabileceklerdir. Tabii senatörlüğün sağladığı dokunulmazlık güvencesi, geçici 4. madde ile pekiştirilerek askerî yöneticilere, yönetimden çekilmelerinin karşılığında sağlam bir güvence sağlamıştır.

1961 Anayasası'na göre Cumhuriyet Senatosunun 15 üyesi Cumhurbaşkanı tarafından seçilecektir. Bu hüküm, askerlere verilmiş bir yönetime ortak olma imkânı ve güvencesi olarak oldukça önemlidir. Söz konusu hüküm, hem cumhurbaşkanının yönetimdeki gücünü artırmış ve hem de yasal bir kesinlik olmamakla birlikte asker kökenlilerin cumhurbaşkanı olması öngörüsüne göre hazırlanmış Anayasa'nın bu öngörüsünün gerçekleşmesi için önemli bir imkân olarak işlev görmüştür. Çünkü Anayasa hükmüne göre cumhurbaşkanı adayının parlamento üyesi olma zorunluluğu vardır. Bu hâliyle askerlere cumhurbaşkanlığı makamı kapalı gibi görünmektedir. Ancak, cumhurbaşkanına tanınan senatonun 15 üyesini seçme yetkisi ile cumhurbaşkanı olması istenen asker cumhurbaşkanının bu yetkisiyle senatör yapılması ve cumhurbaşkanı adayı olması hakkı elde etmesi imkânı sağlanmıştır. Nihayet sistemin işleyişi de buna göre şekillenmiş, Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk önce dönemin asker kökenli Cumhurbaşkanı tarafından Cumhuriyet Senatosu üyesi olarak atanmış ve arkasından cumhurbaşkanı seçilmişlerdir. 1973'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında, dönemin Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler de aynı şekilde cumhurbaşkanı yapılmak istenmiş fakat daha sonra Korutürk'te karar kılınmıştır.

Askerlerin, hükümetten çekilirken Anayasa ile imkân ve güçlerini artırıcı alanlar oluşturmaya, statüler inşa etmeye, kurumsal ilişkilerde düzenlemele-

re gitmeye özen göstermişlerdir. Kurumsal ilişkilerle ilgili yaptıkları düzenlemelerden en önemlisi Genelkurmay Başkanlığı'nın Başbakan'a bağlanmasıdır. Daha önce Milli Savunma Bakanlığına bağlı olan Genelkurmay Başkanlığı, Başbakanlığa bağlanarak hiyerarşik düzende daha üst bir konuma gelmiştir.

Siyasal Sistem ve Asker

Siyaset bilimci Lucian Pye göre, bir ülkedeki otoritenin sivil karakterini belirlemek için, siyasal gelişme süreci, siyasal kültür ve demokrasi arasındaki ilişkileri dikkate almak gerekir. Pye, demokraside sembolleşen sivil otoritenin egemenlik düzeyini tespit etmek açısından zorunlu bulunduğu bu kriterler çerçevesinde şu açıklamayı yapmıştır: '*Siyasal kültür, bireyin siyasete öznel yönelimidir. Özellikle kamu kuruluşları ya da bireylere karşı gösterilen güven, hiyerarşik düzen ve onun karşıtı sayılan eşitlik, özgürlük ya da zor kullanmayla ilgili değer yargıları, sonuç olarak da demokrasiyle verimlilik arasında yapılan tercihler, herhangi bir toplumda uygulanan demokratik düzenin değerlendirilebilmesi için gereken öğelerdir*' (Pye, 1965: 22-23). Samuel Finer ise, daha detaylı özelliklere değinmiş ve bir siyasal sistemin sivil otoriteye dayanıyor olabildiği için sahip olması gereken özellikleri şu şekilde sıralamıştır: 1) Siyasal iktidarın değişmesini düzenleyen yöntemin halk tarafından geniş ölçüde kabul görmesi ve bu yolların dışında iktidarı almanın gayri meşru sayılması, 2) Kimin ya da neyin egemen otorite olduğu hakkında genel bir fikir birliğine varılmış olması ve bunu dışındaki kimsenin ya da merkezlerin meşru iktidar olmadığına inanılması, 3) Halkın dinsel örgütler, şirketler, sanayi birlikleri, sendikalar ve siyasal partiler gibi özel derneklere bağlanmış olması (Finer, 1967: 87, 88).

Pye ve Finer'in açıklamaları sivil otorite ile asker ilişkilerine ışık tutacak nitelikte önemli ölçütlerdir. Üstelik ayrıca ve bilhassa askerinin sivil otorite karşısındaki yerini gösteren açıklamalardır. Kendinin ifade ettiği ölçütler dâhilinde olmak üzere Finer şu tespitini dile getirmektedir: '*Bu koşulların hepsini yerine getiren İngiltere, ABD, İskandinav ülkeleri, İsviçre, Kanada, Avustralya, Hollanda gibi olgun siyasal kültüre sahip yerlerde ordu, öbür çıkar grupları gibi çıkar grubu olmaktan öteye gidemez*' (Finer, 1967: 87-88). Zira sivil otoritenin geçerli olduğu sistemlerde asker ve sivil seçkinler, birbirinden tümüyle ayrılmışlardır. Veya bir diğer ifadeyle; ayrılmış olmaları beklenir. Sivil siyasal seçkinler, askerler üstündeki denetimlerini, resmî kurallar çerçevesinde yürü-

türler. Bunun yanında, askerî işlevlerin özerklik kazanması sivil denetimi kolaylaştırır, askerî kariyer sivil kariyerden ayrılır. Askerî önderler devletin ulusal ve demokratik kurumlarına itaat ettiklerinden ve tek görevlerinin savaş yapmak olduğunu bildiklerinden, hükûmete bağlılığı bir borç bilirler (Janowitz, 1964: 3). Dolayısıyla asker, siyasal sürece doğrudan katılamaz, edilgen bir rol üstlenir. Yani, kurulan sivil hükûmetlerin eylemleri, askerın zorlamasıyla, ya da siyasete müdahale tehditleriyle yönlendirilmez. Hiç kuşkusuz, hükûmetler karar alıp uygularken askerın siyasal eğilimlerini ve isteklerini hesaba katabilirler. Ancak, eylemlerinin asker tarafından 'veto' edilmesini beklemeleri söz konusu değildir (Turan, 1977: 69-70).

Siyaset bilimci Samuel Huntington, konuyu 'sivil denetim' terimi kapsamında değerlendirerek, 'sivil denetim' i ikiye ayırmış ve tespitlerini şöyle dile getirmiştir: *'Gelişmiş toplumlarda ordunun siyasal iktidara bağlılığını sağlayan en önemli öge, sivil denetimdir. Sivil denetim, askerî gruplarla sivil iktidar arasındaki ilişkiyi kuran en önemli düzenektir. Sivil denetimin başarıya ulaşması, ordunun siyasal gücünün zayıflaması demektir... Sivil denetimin başlıca iki türü vardır: Birincisi öznel sivil denetimdir. Bu denetim, bir bakıma sivil gücün son derece güçlü duruma gelmesi demektir. Sivil iktidarın güçlülüğü, biraz da özel sivil grup ya da grupların iktidarının genişlemesiyle olur... Bu tip sivil denetim, kurumlar aracılığıyla yapılır. Bu denetimde, anayasal yöntemlerden yararlanır. Gerçi, sivil denetim demokratik toplumlarda da özel anayasal yöntemlerle yapıyorsa da bu denetim uygulaması, totaliter rejimlerde de görülür. Bu tip rejimlerde, siyasal komiserler ve benzeri tekniklerle askerî hiyerarşi, sivil iktidarın etkisi altına girmiştir. İkinci tür sivil denetim ise, nesnel sivil denetimdir. Nesnel sivil denetim, askerlik mesleğinin gelişmiş duruma gelmesiyle gerçekleşir. Ordu ile sivil gruplar arasındaki yetki bölümü, subaylar arasındaki mesleksel eğitim davranışlarının ortaya çıkmasına yardımcı olur. Gerçekte, nesnel sivil denetim, öznel sivil denetimin tersidir. Öznel sivil denetimin başarılı olması, ordunun sivilleşmesinin sonu olup, devletin aracı durumuna gelmesi demektir. Nesnel sivil denetimin karşı tezi, ordunun siyasallaşmasıdır. Bu siyasallaşma anayasal ya da kurumsal biçimde olabilir. Askerlik mesleği özerkliğinin varlığı, nesnel sivil denetimin kurulması ile mümkün olabilir. Nesnel sivil denetimle ordu, meslekleşebilir ve siyasal yönden nötrale edilebilir'* (Huntington, 1964: 80-83).

Burada konuyu açmaya yardımcı olacak bir soruyu sormakta yarar var: 'Askerin siyasi yapıya ve hatta rejime müdahalesinin belirli kriter veya kriterleri var mıdır?' Bu soruya verilebilecek en genel cevabın 'vardır' biçiminde olacağı söylenebilir. Askerler, rejimler ve toplumlar üzerine yapılan araştırmaların ekseriyetinin varıp dayandığı noktalardan birisi, askerî otoritenin sivil otoriteye müdahalesinin esas itibarıyla 'az gelişmiş' veya 'gelişmekte olan' ülkelerde görüldüğüdür. Günümüzde Batılı demokratik rejimleri kapsamına alan sivil toplum modeli, devletin müdahalesi dışında kalmış, bireylerin kendi kendilerini yönlendirebilecekleri ve demokrasi mücadelesi verebilecekleri alan hâline gelmiştir. Ayrıca, bu toplumlarda cemiyetin yapısı o derece karmaşık bir hâle gelmiştir ki, buralarda girift kuvvet dengesini bozarak bütün sektörleri askerî bir otorite etrafında toplamak imkânsızdır. 'Az gelişmiş' ülkelerde ise toplum bu müdahaleye karşı koyacak bir organizasyon seviyesinden mahrum bulunmakla kalmamakta, silahlı kuvvetlerin temsil ettiği organizasyon cemiyette bazı fonksiyonların ifası için istenir hâle gelmektedir. Fakat 'az gelişmişlik' askerî idare veya müdahalenin olmazsa-olmaz sebebi değildir, sadece bu sebepler için uygun bir zemin teşkil etmektedir (Frank, 1968).

Huntington'a göre 'az gelişmiş' toplumlarda askerî güce başvurusunun nedeni, bu toplumların ekonomik gelişme ve siyasal istikrar sağlama amaçlarına ulaşma çabalarının yetersizliğinin toplumda şiddet ortamını yaratmasıdır. Bir yandan şiddet, öbür yandan askerî güce başvurulması birbirini izleyen ihtilalci hükûmet darbelerini (Coup d'Etat) ortaya çıkarmaktadır (Huntington, 1962: 39). Linz ve Stepan ise, askerî darbe ihtimalini arttıran öğeler içinde siyasal gücün yapısı, hükûmetin meşruluğu gibi siyasal kökenli sorunlara ek olarak nüfus artışı, sanayileşme, kentleşme ve öbür yapısal değişimleri sıralamaktadırlar (Linz, 1978: 38-45).

Askerî darbe olasılığını arttıran bir başka ögenin de askerî profesyonelleşme düzeyiyle ilgili olduğu anlaşılıyor. Şöyle ki; az gelişmiş ülkelerde profesyonelleşme düzeyinin getirdiği örgütsel kazanım, ordunun sivil sistemdeki örgütsüzlükten rahatsız olmasını, bu da sivil kesimlerin yetenek ve güdülerinin ordu tarafından küçümsenmesini doğurmaktadır. Askerler, toplumsal bunalımları çözebilmek için sanki askerî yeteneğe sahip olmak gerekir gibi bir duyguya kapılmaktadırlar. Genel olarak toplumdan yalıtılmışlık, grup içi tutarlılık ve saygınlık, kendisine önemli bir rol düştüğü bilinciyle askerleri mağ-

rur ve kasıtlı bir biçimde mutlak ufku içine kapanmaya zorlamaktadır. Özel ve kapalı bir grup olarak kendisine aşırı önem verme, askerinin hem iktidarlar karşısındaki özerkliğini hem de siyasal yaşama müdahale etme olanaklarını arttırmaktadır (Rouquié, 1986: 113-114). Finer'e göre askerinin siyasal yapıya müdahale edebilmesi için öncelikli olarak, siyasal yapı ile toplumu ayrıştırmayı gerekmektedir. *'Askerler, ulus ile iktidardaki hükümeti bir kez ayırdılar mı, ulusal çıkar anlayışlarını geliştirmekte gecikmezler. Bu anlayışı sivil iktidara zorla kabul ettirmek, bir sonraki adımdır. Askerler kendi mesleklerinin uzmanı olarak güçlerinin örgütü, teçhizatı ve büyüklüğü gibi konularda zaman zaman sivil hükümetlerle çatışırlar. Bu açıdan ordu, toplumu bir malzeme ve insan gücü deposu olarak görür. Kısacası, güvenliği sağlamak görevi, silahlı kuvvetlerin bağımsızlaşmasına yol açmaktadır. Ordunun, hükümetin yurt içindeki muhaliflerine karşı kullanılmaktan hoşlanmaması da profesyonelleşmenin bir başka sonucudur'* (Finer, 1967: 23-25).

Anlaşıldığı üzere askerinin sivil hayata müdahalesinin birçok nedenleri söz konusu olabilmekte ve bütün bunların içerisinde bazı başlıklar şu şekilde belirlenmektedir: Asker, sivil hayata müdahale edebilir, eğer; 1- Asker, bir toplumsal sistemde var olması gereken seçeneklerin yokluğu durumunda, devletin siyasal gücü olabiliyorsa (Kennedy, 1974: 152), 2- Asker, kararsızlığın hüküm sürdüğü yerde yönetimi ele alabiliyorsa; sivil politikacıların bozulmuş olduğu dönemlerde asker, işleri yerine getirmede *'tek'* örgüt olarak kaşımıza çıkıyorsa (Huntington, 1962: 34), 3- Siyasal şiddet ortaya çıktığında çözüm askerde aranıyorsa. Tüm bunların yanı sıra, ordunun sivil hayata müdahale etme cesareti bulmasında asıl etken askerinin güçlü olması değil, sivil siyasal kurumların *'zayıf'* olmasıdır (Rustow, 1967: 176). Darbe olasılıklarının bir kurum olarak askerden kaynaklanmasının nedenleri ise genellikle şunlardır: 1- Asker, sivil örgütten ayrı bir varlık olarak benliğinin bilincine varmış olmamıştır, 2- Bu bilince, askerinin güçlü olduğunun algılanması katılmalıdır. Öyle ki, askerler, önlerinde kendilerini durduracak hiçbir gücün bulunmadığını iyice kavramalıdır, 3- Asker, herhangi bir toplumsal nedenden adam akıllı huzursuz olmalıdır. Bu üçüncü nedene ek olarak Finer, şunları söylemektedir: *'...Sivil politikacıların kamuoyunda gözden düştüğü ve ordunun popülerleştiği durumlar, askerlerin siyasete girmeleri için en iyi fırsattır'* (Finer, 1967: 61-72).

SONUÇ

İnsanın temel özelliğini teşkil eden toplumsallık, bir düzeni, düzen ise kuralları gerektirmektedir. Toplumsal bir varlık olan insan, ancak kuralların olduğu yerde maddi ve manevi hayatını en uygun şartlarda sürdürebilir. Elbette ki her kural yaygın/toplumsal amaca hizmet etmeyebilir, ancak şu var ki, kuralsızlık 'kötü kural'dan da kötüdür; kaosa yol açar. Bunun en açık görüldüğü yer ise siyasettir. Yöneten-yönetilen ilişkisi kurallara dayanmakta ve bu kurallar karşılıklı yetki ve sorumlulukları belirlemektedir. Yetki ve sorumluluklardaki dengesizlik doğrudan bireysel ve toplumsal hayatı olumsuz bir şekilde etkilemekte, birilerinin avantajlı konumda yer almasına karşılık diğer bazılarının ise mağdur olmasına yol açmaktadır. Böyle olunca insanlık tüm tarihi boyunca 'en iyi yönetim kurallarının' ne olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Belirlenen ve uygulamaya aktarılan kurallar ise yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamında farklı siyasal sistemlerin oluşmasına yol açmıştır. Monarşi, bu sistemler içerisinde en yaygın ve en uzun süre yürürlükte kalan siyasal sistemin ismi olarak anlam kazanmıştır. İnsanlık tarihi boyunca en çok yürürlükte kalan monarşik sistem, zaman içinde edinilen deneyimlere bağlı olarak kendi alt kategorilerini üretmiştir. Meşrutî monarşi bunlardan birisi olup, monarşik sistem içinde yöneticinin denetlemesini en üst düzeyde temsil eden tür olarak anlam kazanmıştır.

Monarşik sistemlerin tamamında, yönetici kişi veya üst düzey yönetici kesimlerin belirlenmesinde yönetilenlerin irade ve tercihlerin söz konusu değildir. Ağırlıklı olarak soy/mensup olunan aile, yöneticinin belirlenmesinde temel kriter olmuştur. İnsanlığın siyaset deneyimi, zamanla, yönetilenlerin de yönetimde söz sahibi olmasını ve genellikle soya dayalı yetkilendirilen yöneticiyi belirli oranda da olsa denetlemeyi mümkün kılan bir sistem olarak meşrutî monarşinin teşkilini gerektirmiştir. Ancak insanlığın 'en iyi siyasal sistem' arayışı burada da bitmemiş ve yöneticinin belirlenmesinin yönetilenlerin yetkisine bırakıldığı bir sistem olarak cumhuriyet sistemi söz konusu arayışın zamanın şartlarında ulaştığı en üst noktayı temsil etmiştir. Monarşi ile cumhuriyet sistemleri arasında temel ayrışma yöneticinin belirlenmesinde açığa çıkmaktadır. Monarşide yönetilenlerin yöneticilerini belirleme irade ve yetkileri bulunmazken, cumhuriyet sisteminde yönetilenler yöneticilerini belirleme irade ve yetkisine sahiptirler. Ancak insanlığın 'en iyi siyaset' arayışı-

şı, yöneteni denetlemenin, söz konusu arayışta çok daha ileri aşamayı temsil ettiğini göstermiştir. Zira yönetilenlerin tercihleri ile yönetim sorumluluğunu üstlenenler, seçildikten sonra yönetilenlerin iradelerini belirleyici hâle gelip monarklardan farksız bir konuma sahip olabilmişlerdir. Bunun en somut örneği 'tek parti' sistemleri ve dolayısıyla 'şeflik' sistemleridir. İnsanlık, cumhuriyet sisteminin otoriter ve totaliter sisteme dönüşebileceğinin birçok somut örneğini iki dünya savaşı arasında tanık olmuştur. Bu durum yöneticiyi sadece belirlemeyi mümkün kılan cumhuriyet sisteminin, yöneticinin yönetilenler tarafından denetlendiği bir sisteme evrilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bir başka ifadesiyle cumhuriyetin demokrasiye evrilmesinin gereği bizzat yaşanarak anlaşılmıştır.

Osmanlı döneminde, özellikle de son çeyrekte monarşi ile cumhuriyet sistemleri arasında gerçekleşen gerilim, Türk siyaset tarihinde önemli bir süreci temsil etmiştir. Bu gerilimin ürünü cumhuriyet sistemi olmuş; cumhuriyet batılılaşma sürecinin getirdiği bir aşama olarak siyaset tarihindeki önemli yerini almıştır. Ancak monarşik sistemde de ayrıcalıklı bir konuma sahip olan askerî bürokrasi, cumhuriyet döneminde de söz konusu adeta gelenekselleşmiş konumundan bir şey kaybetmeden sürdürmüştür. Kökende asker olan 'sivil' yöneticiler ise askerî bürokrasinin güçlü olmasını, 'iktidarlarının' güvencesi olarak kabullenmiş ve hatta teşvik etmişlerdir. Bu tespit, 1920-30'lı yıllar için rahatlıkla ifade edilebilir. Ancak iç ve dış şartların zorlaması çok partili sisteme geçişi zorunlu kılmış, bu ise özellikle askerî bürokrasi başta olmak üzere devletçi seçkinler için olumsuz bir gelişme olarak anlam kazanmıştır. Zira çok partili sistem ile yetki ve güç kazanan sivil bürokrasi, çok partili sisteme geçişle birlikte, mevcut irade ve itibarının kaynağının yönetilenlerin irade ve tercihleri olduğunu fark etmiştir. Daha ilk seçim, yönetilenlerin irade ve tercihlerinin, özelde askerî bürokrasiden genelde ise devletçi seçkinlerden yana olmadığını ortaya koymuştur. Artık vesayet sisteminin ve askerî bürokrasinin eski gücünden ve iradesinden bahsetmek mümkün değildir. Bu durum bilhassa askerî bürokrasi için son derece olumsuz bir durum olarak anlam kazanmıştır. Sistemin en yetkili ve itibarlı konumundan, bürokratik sistemin sadece bir unsuru hâline dönüşmüşlerdir. Devletin her işinde söz sahibi olmaktan ve hatta fiilen kanunlar üstü konumda yer almaktan, kanunlara tabi bir kesim hâline gelmişlerdir. Sistemin sahibi olmaktan, sistemin mensubu olmaya dönüşmüşlerdir.

Yeni olmanın, bir diğer ifade ile deneyimlenmemiş olmanın getirdiği eksik ve kusurlarına rağmen işlemeye başlayan demokratik sistemle birlikte yetki ve itibarını kaybeden askerî bürokrasi, ilk günden itibaren yetki ve itibarını tekrar elde edebilmenin özlemi içerisinde olmuştur. Bu özlem on yıl süre ile artarak devam etti ve sonunda sisteme fiilen müdahale ederek tekrar yetkili konuma eriştiler. Askerler, kaybettikleri yetki ve itibarlarını tekrar ele geçirmenin yolunu, askerî yöntemlerde gördüler ve mevcut siyasal iktidara, en üst iradeyi temsil eden Meclise ve hatta tüm topluma yönelik fiilî askerî müdahalede bulunmayı tercihte zorlanmadılar. Ancak uygulamadaki eksik ve kusurlarına rağmen, on yıllık dönemde demokrasinin önemini ve işlevini fark eden halkın, otoriter bir cumhuriyet sistemine razı olmayıp demokrasiyi talep etmesi, askerlerin sisteme fiilî müdahalelerini kısa süreli kıldı. 'Köprünün altında çok sular aktığını' ve dolayısıyla uzun süre yönetimde kalamayacaklarını anlayan askerler, yetkilerini temsil eden siyaset organları (üst kurullar) tesis ederek, kendi iradelerini toplumun iradesini temsil eden Meclise paydaş kılma yolunu tercih ettiler. Böylelikle görünüşte yönetimi tekrar sivillere iade etmek zorunda kaldıysa bile esasen siyasal iktidardaki yetkilerini kalıcı hâle getirmiş oldular. Bu durum 27 Nisan 2007 tarihli e-muhtıraya kadar bu şekliyle devam etti. 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askerî müdahale takip eden diğer dört müdahalenin öncüsü ve modeli olduysa da 27 Nisan 2007 tarihli e-muhtırayı takip eden gelişmeler askerî bürokrasiyi kalıcı olarak bürokratik sistem içinde olması gereken yere konumlandırdı.

27 Mayıs 1960'ta başlayan ve son örneğini 27 Nisan 2007'deki e-muhtıranın temsil ettiği askerî müdahalelerin bizzat askerler tarafından dile getirilen birçok sebebi vardır. Sivil siyasetin işleyişinde yaşanan sorunlar, terör olayları, irtica yaygın olarak dillendirilen gerekçeleri oluşturmuştur. Ancak bunlar, askerî müdahalenin asıl sebebi olmaktan ziyade, anayasaya ve demokratik sisteme aykırı eylemi meşrulaştırmanın aracı işlevini görmüşlerdir. Detaya inildiğinde askerî müdahalelerin gerçek sebebinin çok daha başka olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu askerî müdahalelerin asıl sebebi, cumhuriyet-demokrasi gerilimidir. Cumhuriyet sistemi ile yetkilenen ve yetkilerini kolaylıkla meşrulaştırabilen askerlerin, demokrasinin gereği konumlarına ve sivil denetime razı olmamaları, cumhuriyet sistemini yürürlükte tutma ve demokrasiyi askıya alma girişimlerine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, A. (1994). Serbest Fırka Hatıraları, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AĞAOĞLU, S. (1947). İki Parti Arasındaki Farklar, Arbas Matbaası, Ankara.
- ARCAYÜREK, C. (1983). Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951, Bilgi Yayınları, Ankara.
- ARCAYÜREK, C. (1984). Yeni Arayışlar 1960-1965, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ARCAYÜREK, C. (1985). Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi 1965-1971, Bilgi Yayınları, Ankara.
- ATAY, F. R. (1931). Yeni Rusya, Hâkimiyeti Millîyet Matbaası, Ankara.
- ATAY, F. R. (1968). Çankaya 1881-1938, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul.
- ATEŞ, T. (1993). Biz Devrimi Çok Seviyoruz (Atatürkçülük ve Sosyal Demokrasi Üzerine Düşünceler), Der Yayınları, İstanbul.
- AYDEMİR, Ş. S. (1969). Tek Adam Mustafa Kemal, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AYDEMİR, Ş. S. (1973). İkinci Adam, Remzi kitabevi, İstanbul.
- AYDEMİR, T. (1968). Talat Aydemir'in Hatıraları, May Matbaası, İstanbul.
- BAŞAR, A. H. (1945). Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, Tan Matbaası, İstanbul.
- BAŞGİL, A. F. (1966). 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, Yağmur Yayınevi, İstanbul.
- BEKÂTA, H. O. (1960). Birinci Cumhuriyet Biterken, Çığır Yayınları, Ankara.
- BELEN, F. (1971). Ordu ve Politika, Bakış Matbaası, İstanbul.
- BOZDEMİR, M. (1982). Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları, AÜSBF Yayınları, Ankara.
- BURÇAK, S. (1979). Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950, Olgaç Matbaası, İstanbul.
- BÜYÜKTOĞRUL, A. (1966). Büyük Atamız ve Türk Denizciliği, Türkiye İş Bankası Yayınları, basım yeri yok, 1966.
- CEBESOY, A. F. (2001). Bilinmeyen Hatıralar (Kuva-yi Millîye ve Cumhuriyet Devrimler), Temel Yayınları, İstanbul.
- CEBESOY, A. F. (2002). Siyasi Hatıralar, Temel Yayınları, İstanbul.
- CUMHURİYET ANSİKLOPEDİSİ (1941-1960). (2003). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- DAVER, B. (1983). 'Atatürk ve Sosyopolitik Sistem Görüşü', Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul.
- EDİBOĞLU, B. S. (1946). Falih Rıfkı Atay Konuşuyor, Berkalp Kitabevi, İstanbul.
- ERDEMİR, S. (1962). Muhalefette İsmet İnönü, (Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla), basım yeri yok, İstanbul.

- ERKANLI, O. (1973). Anılar... Sorunlar... Sorumlular, Baha Matbaası, İstanbul.
- ERTUNÇ, A. C. [Celalettin Vatandaş]. (2007). Çankaya Nöbeti, Pınar Yayınları, İstanbul.
- ESENGİN, K. (1978). 27 Mayıs ve Ordudaki Kıyımlar, Su Yayınları, İstanbul.
- FAİK, B. (1961). 'Hangi Millî İrade?', Dünya, 25 Ekim 1961.
- FINER, S.E. (1967). The Man on Horseback, The Role of the Military in Politics, Pall Mall Press, London.
- FRANK, A. G. (1968). Capitalism and Underdeveloped in Latin America, New York.
- FREDERICK, F. (1965). The Turkish Political Elite in Turkey, M.I. T. Press, Cambridge.
- GÖKÜŞ, M. (2000). 'Tek Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi', Amme İdaresi Dergisi, C.33, S.2.
- GÜVENİR, M. (1991). 2. Dünya Savaşında Türk Basını, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul.
- GÜZ, N. (1991). Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927), Gazi Üniv. Basın-Yayın Yüksekokulu, Ankara
- HEKİMOĞLU, M. (1961). 'Ateşle Oynanmaz', Akşam, 23 Ekim 1961.
- HEKİMOĞLU, M. (1975). 27 Mayıs'ın Romanı, Çağdaş Yayınları. İstanbul.
- HEPER, M. (2012). Türkiye'de Devlet Geleneği, (Çev. Nalân Soyarı), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- HUNTINGTON, S. P. (1962). 'Pattern of Violence in World Politics' (in) Cahanging Patterns of Military Politics, The Free Press of Glancoe, New York.
- HUNTINGTON, S. P. (1964). The Soldier and the State The Theory and Politics of Civil Military Relations, New York.
- IRMAK, S. (1945). 'Avrupa Savaşının Bitmesi ve Memleketimiz', Ülkü, 16 Mayıs 1945, Sayı.88.
- İNÖNÜ, İ. (2006). *Defterler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İNÖNÜ, İ. (2001). Hatıralar, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- İPEKÇİ, A. (1961). 'Liderlerin Taahhütleri', Millîyet, 26 Ekim 1961
- İPEKÇİ, A. (1981). İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, Cem Yayınları, İstanbul.
- İPEKÇİ, A. ve Coşar, Ö. S. (1965). İhtilalin İçyüzü, Uygun Yayınları, İstanbul.
- JANOWITZ, M. (1964). The Military in Political Development of New Nations An Essay Comparative Analysis, University of Chicago Press, Chicago.
- KABACALI, A. (1990). Türkiye'de Basın Sansürü, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

- KAPANİ, M. (1976). Kamu Hürriyetleri, AÜHF Yayınları, Ankara.
- KARAOSMANOĞLU, Y. K. (1987). Panorama, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KENNEDY, G. (1974). The Military Third World, The Garden City Press, London.
- KINROSS, L. (1994). Atatürk - Bir Milletin Yeniden Doğuşu, (Çev: Necdet Sander), Altın Yayınları, İstanbul.
- KIŞLALI, A. T. (1994). Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara.
- KÜLÇE, S. (1953). Mareşal Fevzi Çakmak, Askerî ve Hususi Hayatı, Ankara.
- LINZ, J. J. and STEPAN, A. (1978). The Breakdown of Democratic Regimes, Crisis, Breakdown and Reequilibration, The John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- MADANOĞLU, C. (1982). Anılar, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- MAZICI, N. (1995). 'Öncesi ve Sonrasıyla 1933 Üniversite Reformu', Birikim, Sayı: 76, ss.
- MIKUSCH, D.V. (1981). Gazi Mustafa Kemal (Avrupa ile Asya Arasındaki Adam), (Çev: Esat Mermi Erendor), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- MİLLÎ İNKILÂPNASIL OLDU?. (1960). Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğrenci Demeği Yayını, Ankara.
- MUMCU, A. (1988). Atatürkçülük'te Temel İlkeler, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- MUMCU, U. (1990). Kazım Karabekir Anlatıyor, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- MÜFTÜOĞLU, M. (1980). 'Çankaya Dosyası', Millî Gazete, 24, 25 Mart 1980.
- NADİ, N. (1965). Perde Aralığından, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul.
- NAMAL, Y. ve KARAKÖK, T. (2011). 'Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)' Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, C.I, S.1, ss.27-35.
- NAMIK KEMAL. (1867). 'Mülâhaza', Tasvîr-i Efkâr, 23 Şubat 1867 (18 Şevval 1283).
- OKYAR, F. (1980). Üç Devirde Bir Adam, (Yayına hazırlayan: Cemal Kutay,) Tercüman, İstanbul.
- ORHAN K. (1992). Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖNGİDER, S. (2006). Çankaya'nın Bütün Adamları, Aykırı Yayınları, İstanbul.
- ÖYMEN, Ö. (1986). Bir İhtilal Daha Var, Millîyet Yayınları, İstanbul.
- ÖZDAĞ, Ü. (1997). Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, Boyut Kitapları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, H. (1989). Rejim ve Asker, Afa Yayıncılık, İstanbul.
- PYE, L. W. (1965). The Introduction: Political Culture and Political Development, Princeton University Press, New Jersey.

- ROUQUIÉ, A. (1986). Latin Amerika'da Askerî Devlet, (Bas. Haz. Şirin Tekeli) Alan Yayınları, İstanbul.
- RUSTOW, A. D. (1967). A World of Nations Problems of Political Modernization, Washington.
- SERTEL, S. (1969). Roman Gibi, İstanbul.
- SERTEL, Z. (1977). Hatırladıklarım, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- SEYHAN, D. (1966). Gölgedeki Adam, Uycan Matbaası, İstanbul.
- SOYAK, H. R. (1973). Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul.
- TANÖR, B. (1996). Kuruluş Üzerine 10 Konferans, Der Yayınları, İstanbul.
- TARHAN, T. (1986). Bomba Savaşı, Kostaş A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- TAYLAK, M. (1976). 27 Mayıs ve Türkiye, Ankara.
- TBMM ZABIT CERİDESİ. (1942-1981). Birinci Devre, C.1-29, TBMM Matbaası, Ankara.
- TEPEDELENLİOĞLU, N. N. (1967). Ordu ve Politika, Bedir Yayınları, İstanbul.
- TUNÇ, M. Ş. (1932). 'Kadro'ya Açık Mektup', Yeni Türk Mecmuası, No: 1, Teşrinievvel 1932.
- TUNÇAY, M. (1992). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Cem Yayınları, İstanbul.
- TURAN, İ. (1977). 'Silahlı Kuvvetler, Koalisyonlar ve Bakanların Özellikleri' *İÜ İktisat Fak. Mecmuası*, C. 34, Ekim 1974-Eylül 1975, no: 1-4, Fakülte Matbaası, İstanbul.
- TURAN, Ş. (2000). İsmet İnönü (Yaşamı, Dönemi, Kişiliği), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- TÜRKEŞ, A. (1975). 1944 Milliyetçilik Olayı, Kutuğ Yayınları, İstanbul.
- ULAY, S. (1968). 27 Mayıs 1960- Harbiye Silah Başına!, Kitapçılık Ticaret Limitet Şirketi Yayınları, İstanbul.
- US, A. (1966). Hatıra Notları 1930-1950, Vakıf Matbaası, İstanbul.
- VATANDAŞ, C. (2011). Cumhuriyetin Tarihi, Pınar Yayınları, İstanbul.
- YALMAN, A. E. (1997). Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (Yayına hazırlayan: E. Şadi Erdinç), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- YETKİN, Ç. (2006). Karşı Devrim 1945-1950, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya.
- YILDIZ, A. (2001). İhtilalin İçinden, Alan Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, A. (trs). '27 Mayıs Devrimi ve Askersel Darbeler', (Haz: Sadık Göksu), Darbeler, 'Demirkırat'lar ve 27 Mayıs, Anahtar Kitaplar, İstanbul.
- ZÜRCHER, E. J. (1992). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Çev: Gül Çağalı Güven), Bağlam Yayınları, İstanbul.

TÜRKİYE’DE DEMOKRATİKLEŞME ÇABASININ SEÇİM YASALARINA YANSIMASI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: 1948 MİLLETVEKİLLERİ SEÇİMİ KANUNU ÖRNEĞİ

Gürhan KINALI

Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
gurhan.kinali@klu.edu.tr

GİRİŞ

Siyasal katılım genel tanımıyla toplumdaki bireylerin siyasal karar süreçlerine dâhil olarak bu kararları şekillendirebilmesidir. Bu bakımdan katılımın yaygınlaşması toplumun demokratikleşmesiyle özdeş bir anlam taşıyabilmektedir. Siyasal katılımın parti, seçim, sivil toplum kuruluşları, basın ve sosyal medya gibi değişik araçları bulunmaktadır. Bununla birlikte siyasal katılım denildiğinde akla gelen ilk araç genel oy olmaktadır. Katılımın değişmez araçlarından olan seçimler halkın karar süreçlerinin oluşumuna doğrudan etki edebilmeleri adına hayati öneme sahiptirler. Dolayısıyla seçim mekanizması seçmen iradesini adil olarak yansıtacak biçimde düzenlenmelidir.

Osmanlı Devleti’nde I. Meşrutiyet Dönemi’ndeki genel seçimler 1876’da yayınlanan Talimatı Muvakkate göre gerçekleştirilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi’ndeki 1908 seçimi 1878’de hazırlanan yasa uyarınca yapılmış, seçimlerin ardından 2 Ağustos 1908’de İntihabı Mebûsan Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Meşrutiyet Dönemi seçimleri iki dereceli, servet esasına ve çoğunluk sistemine dayalı seçimlerdir. 1908’de yürürlüğe konulan İntihabı Mebûsan Kanunu bazı değişikliklerle birlikte Millî Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi genel seçimlerinde de kullanılmıştır. En önemli değişiklikler 1923 yılında servet esasına

dayalı oyun kaldırılması ve 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınması olmuştur. Bu kanun 14 Aralık 1942'de kabul edilen 4320 sayılı Mebus Seçimi Kanunu ile yürürlükten kalkmıştır (Teziç, 1967: 56-58). Yeni çıkarılan kanun yine iki aşamalı seçim sistemini öngörmüştür (Resmî Gazete, 1942: 4152).

Seçim mekanizmasına ilişkin bir yenilik içermeyen Mebus Seçimi Kanunu öncekini derli toplu hâle getirmiştir. Hâlbuki 1930'lu yıllarda seçimlerin tek dereceli olarak yapılmasına ilişkin vaatler görülmüştür. 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Partisi programında ilerici bir hamle olarak tek dereceli seçim sistemine yer verilmiş, 1931'de toplanan 3. CHP Kurultayı'nda tek dereceli seçim sistemine geçilmesi için çalışılacağı belirtilmiştir (Turan, 1999: 226). Ayrıca 1931'de kabul edilen CHP programında tek dereceli seçim uygulamasının en yüksek emel olduğu ifade edilmiştir. Böyle olduğu hâlde 1935'te toplanan 4. CHP Kurultayı'nda bir dereceli seçim yüksek hedef olmaktan çıkarılmıştır. Görünürdeki gerekçe seçmenlerin milletvekili adaylarını tanımaması olmuştur. O dönemde rastlanılan gerekçelerden biri de eğitim düzeyinin düşük olduğu toplumlarda iki aşamalı seçim sisteminin daha adil sonuçlar doğuracağı şeklindeki görüştür. Bu görüşe göre doğrudan seçime geçilebilmesi seçmenlerin yeterli olgunluğa ulaşmasına bağlıdır.

Tek parti dönemi genel seçimlerinde çıkarılacak milletvekili sayısı kadar aday gösterilmekteydi. CHP 1943 genel seçimlerinde adaylık usulünde farklı bir yola başvurmuştur. Bazı illerde seçilecek milletvekili sayısından fazla aday gösterilmiştir (Çavdar, 1987: 81). Böylece ikinci seçmenlere listeler içinden tercih etme imkânı sağlanmıştır. Daha önce aday gösterilmek milletvekili seçilmekle eş anlamlı iken yeni usulle beraber adaylar seçim bölgelerine giderek oy istemek durumunda kalmışlardır (Alkan, 2006: 157-158).

II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yükselen demokratikleşme fikrine koşut olarak CHP içindeki muhalifler de seslerini yükseltmişlerdir. Yeterli görmedikleri hükümet önerilerine çekinmeden olumsuz oy vermeye başlamışlardır. Bu süreçte CHP'li muhaliflerin parti kurmaları beklenirken 18 Temmuz 1945'te Millî Kalkınma Partisi kurulmuştur. Yeni partinin programında seçimlerin tek dereceli olarak yapılması ve seçimlerde nispi (oransal) temsil sisteminin uygulanması savunulmuştur. 1 Kasım 1945'te yeni yasama yılı açılışında konuşan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1947 genel seçimlerinin tek dereceli

yapılacağını açıklamıştır. Böylece demokratikleşme çabalarının seçim sistemi- ne de etki edeceği anlaşılmıştır. CHP'den kopanlar 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurmuşlardır. Parti programında tek dereceli seçim sistemine geçilmesi ve seçimlerin gizli oyla yapılması hedeflenmiştir (Tunaya, 1995: 642-663). Şaşırtıcı biçimde MKP'nin önerdiği nispi temsil sistemine yer verilmemiştir.

10 Mayıs 1946'da toplanan CHP 2. Olağanüstü Kurultayı çok partili yeni düzene uyum sağlama adına önemli kararlar almıştır. Bu kararlardan biri de vaat edilen seçim sistemine ilişkindir. Buna göre programın 4-c maddesi değiştirilmiş, seçimlerin tek dereceli olarak yapılması kabul edilmiştir (Turan, 1999: 226). Bu amaçla hükümetin hazırladığı Milletvekilleri Seçimi Kanunu Tasarısı 31 Mayıs 1946'da TBMM'de görüşülmeye başlanmıştır. İçişleri Bakanı Hilmi Uran tasarının milletvekilleri seçimini tek dereceli ve bir gün içerisinde yapmak hedefiyle hazırladığını ifade etmiştir. Ayrıca seçim emniyetine ilişkin bazı hükümler eklendiğini ve oy kullanılması için ayrı hücreler kabul edildiğini belirtmiştir (T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 1946: 246).

CHP'den ihraç edilen milletvekillerinden Hikmet Bayur gizli oyun olmasını eleştirmiş, seçim denetiminin idari makamlar yerine adli makamlara verilmesi gerektiğini savunmuştur. DP adına konuşan Adnan Menderes tasarıdaki tek farkın ikinci seçmenlere ait hükümlerin kaldırılması olduğunu ve bu hâliyle tasarının çok partili sistemin ihtiyaçlarını karşılamadığını öne sürmüştür. Bununla birlikte tek dereceli seçim esasının benimsenmesini 'demokrasiye doğru esaslı bir adım' saymıştır. Eğitim alanındaki geriliğin bazılarınca demokrasinin geciktirilmesi için bahane olarak kullanıldığına işaretle demokrasinin okuryazarlık oranı ile ölçülemeyeceğini vurgulamıştır (TD, 1946: 247). Menderes'in sözünü ettiği bu görüşü dile getirenlerden birisi de hukuk profesörü Hüseyin Nâili Kubalı idi. Kubalı, halkın milletvekillerini doğrudan seçebilmesi için okuryazarlık oranının yükselmesi gerektiğine bahisle bu oranın % 75 olduğunu ifade etmiştir. Halbuki o günlerdeki okuryazarlık oranı % 30'lar civarındadır (Kubalı, 1946).

Menderes, tasarıdaki yeniliklerden biri olan parti temsilcilerinin oyların atılması ve açılıp tasnifinde hazır bulunabileceklerine ilişkin hükmü yetersiz bulmuştur. Muhafif partilerin temsilcilerinin seçim kurulları, büroları ve komisyonlarında üye sıfatıyla yer alarak itiraz ve zabıt tutturma haklarına sahip olmaları gerektiğini savunmuştur. Azınlıkta kalacak partilerin güvence altına

alınabilmesi için nispi temsil sistemi üzerinde önemle durulmasını istemiştir (TD, 1946: 247-248, 31 Mayıs).

Tasarının 27. maddesine İçişleri Komisyonu'nun yaptığı bir ekleme tepkileri arttırmıştır. Buna göre hesaba katılan oy pusulaları komisyon üyeleri ve orada hazır bulunanların önünde yakılacaktır. Neticede muhaliflerin eleştirileri karşılıksız kalmış, 5 Haziran 1946'da oylanan Milletvekilleri Seçimi Kanunu Tasarısı 4918 sayılı ile kanunlaşmış, 4320 sayılı Mebus Seçimi Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece tek dereceli seçim sistemine geçilmiş, ikinci seçmen uygulaması sona ermiştir. Seçimlerde liste usulü çoğunluk sistemi uygulanacaktı. Diğer adı geniş bölgeli seçim sistemiydi. Buna göre her vilayet seçim bölgesi kabul edilecek, seçim bölgesinde en çok oyu alan partinin listesindeki milletvekilleri meclise gidecekti. Diğer partiler milletvekili çıkarmayacağı için birinci sırayı alan parti büyük avantaj sağlayacaktı (Tuncer, 2003: 111). İstanbul bu prensibin dışındaydı (Ortaylı, 2018: 117).

Seçilme ihtimalinin artırılması için milletvekilli adayları birkaç seçim çevresinden aday gösterilebilecekti. Aday gösterildiği iki ilden de seçilen milletvekili içlerinden birini tercih edecekti. Taraflar nispi temsil sistemini yeterince müzakere etmemişlerdi. Çok partili siyasal hayata geçişte çoğunluk anlayışının doğurabileceği temsil adaletsizliği görmezden gelinmişti.

Yeni seçim yasasını takiben normal koşullarda 1947 yılı başında yapılması gereken genel seçimlerin DP'nin itirazlarına rağmen 21 Temmuz 1946'da yapılması kararlaştırılmıştır. Teşkilatlanma sürecindeki DP, 465 milletvekilliği için 351 aday gösterebilmiştir (Toker, 1970: 171). Resmî sonuçlara göre CHP 397, DP 65 milletvekili çıkarmış, 3 milletvekili de bağımsız olarak seçilmiştir (Koçak, 2012: 516). Ancak resmî sonuçlar inandırıcı görülmemiştir. Seçim yasasına göre seçmenler oy pusulalarını önceden tedarik edebilir ve yazdırabilirdi. Orada yazılması için ise 'münasip bir yerin önceden hazırlanmış bulunması' gerekliydi. Fakat oy kullanma işleminin kapalı yürütülmesine ilişkin bir zorunluluk yoktu. Seçime katılan parti temsilcileri oyların kullanılması ve açılıp tasnifinde müşahit olarak komisyonlarda hazır bulunmaya yetkili kılınmışlardı. Bu hükümlerle birlikte seçimlerin açık oylama, kapalı tasnif yöntemiyle yapıldığı genel kabul görmüştür. Seçimlerin dürüst bir şekilde yapılmadığını belirten Demokratlar çoğunluğu sağladıkları iddiasında bulunmuşlardır.

Tek dereceli ve çok partili seçimlerin halkın yönetim anlayışına olan ilgisini arttırması beklenebilirdi. Öyle de olmuştur. Önceki seçimlerde birinci seçmenlerin seçimlere katılımına ilişkin sağlıklı bir veri olmamakla birlikte katılımın düşük olması kuvvetle muhtemeldi. Hâlbuki 1946 Genel Seçimlerine katılım oranı %75 olmuştur (Turan, 1999: 230). Üstelik DP tüm illerde örgütlenememiştir. Çok partili ilk seçimler seçimlere katılım oranının yüksek olacağını göstermiştir. Seçmenler, seçimlere katılarak yönetim anlayışında değişikliğe yol açabileceklerini anlamışlardır.

Adli denetimin uygulanmadığı seçimler mecliste ve basında uzun süre tartışılmıştır. DP örgütlerinden gelen şikâyet ve itirazlar gereğince incelenmemiştir. Bu durum çok partili ilk seçimlerde iktidar lehine usulsüzlük yapıldığı ve seçimlere hile karıştırıldığına ilişkin yaygın bir kanı oluşturmuştur. 1946 Genel Seçimlerinin yarattığı kargaşa seçim yasınının daha demokratik bir zihniyetle hazırlanması gereğini ortaya koymuştur. Bundan böyle seçim kanunu iktidar ve muhalefetin temel meselesi olmuştur.

RECEP PEKER HÜKÛMETİ DÖNEMİNDE SEÇİM KANUNU MESELESİ

Seçimlerin ardından hükûmeti kurma görevi Recep Peker'e verilmiştir. Peker, CHP Genel Sekreterliği görevinde bulunmuş, kabinelerde bakan olarak yer almıştı. Muhaliflere karşı sert tutumuyla biliniyordu. Metin Toker anılarında Peker'in bu tutumunu şu sözlerle aktarmıştı: 'Peker'e göre Demokratlara hiç yüz verilmemeli, şımartılmamalı, daima kafalarına vurulmalıydı.' (Toker, 1970: 334). 14 Ağustos 1946'da okunan Peker Hükûmeti programı partiler arası ilişkilerin yumuşamayacağını göstermiştir. Muhalefetin seçimleri tartışmalı hâle getiren seçim usullerinin gözden geçirilmesine dair talepleri programda yer bulmamıştır.

DP Genel Başkanı Celal Bayar seçimlerden sonra Başbakan Peker ile partisi adına konuştuğunu ve aralarında şöyle bir diyalog geçtiğini nakletmiştir: 'Seçim Kanunu'nu ne zaman değiştireceksiniz dedim. Daha 1950'ye kadar vakitimiz var dedi. İdare amirlerine tarafsızlık tavsiye eylemez misiniz? teklifini yaptım. Katiyen cevabını verdi.' (Tanyeli ve Topsakaloğlu, 1958: 90). Ancak DP'liler seçim usulü ve uygulamasına ilişkin itirazlarını iktidar partisine yö-

neltmeyi sürdürmüşlerdir. Muhalefete göre iktidar çok partili siyasi sistemin kurulması konusunda samimi ise seçim yasasında geliştirmelere açık olmalıdır. İktidar partisi içerisinde seçim yasasının düzenlenmesi ihtiyacı dile getirilse de bu görüş henüz yaygınlaşmamıştır.

DP'nin Kısmi Seçimlerde Uygulanmak Üzere Hazırladığı Değişiklik Teklifi

Demokratlar seçim kargaşasını takiben vakit kaybetmeksizin 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Yaşanan aksaklıkların tekrarlanmaması adına taleplerini somutlaştırmak istemişlerdir. Bu kapsamda DP milletvekilleri Hazim Bozca, Hasan Dinçer ve Nuri Özsan kanununun 24, 25, 27, 34 ve 46. maddelerinin değiştirilmesi hakkındaki tekliflerini 19 Eylül 1946'da Meclise sunmuşlardır. Teklif gerekçesinde mevcut 4918 sayılı kanunun maksadı sağlayacak hükümler içermediğinin tecrübe ile ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Yeni bir seçim kanununa ihtiyaç duyulduğu belirtilmekle birlikte buna zaman olmadığı açıklanmış, kısmi seçimlerde uygulanmak üzere acilen düzeltmeler yapılması gerektiği vurgulanmıştır (TD, 1948: 2-3: 185).

Demokratların teklifleri özetle şöyledir. Seçmenler, oylarını yalnızca kapalı bir odada zarflara koymalıdır. Ayrıca okuma yazma bilmeyen seçmenlerin partileri ayırt edebilmeleri için oy pusulaları renkli veya partilere özgü bir işaretle basılmalıdır (24.madde). Karanlık basması göz önünde tutularak seçim bitim saati bir saat öne alınmalıdır (25.madde). Tasnifin ardından oyların yakılması iddia edilen yolsuzlukların incelenmesine imkân vermeyeceğinden bu prensipten vazgeçilmelidir. Oy pusulaları seçim dönemi sonuna kadar saklanmalıdır. Tasnif sonucunu gösterir tutanağın birer örneği sandık başındaki temsilcilere verilmeli, bir örnek de sandığın bulunduğu yerde asılarak halka ilan edilmelidir (27.madde). Sonradan tutanakların değiştirilmesi gibi iddia ve şikâyetlerin önlenmesi için parti temsilcileri de tutanaklara imza atmalıdır. Seçime katılan siyasi partiler seçime nezaret etmek üzere ikişer temsilci gönderebilmelidir (34.madde). Seçim işinden doğan kamu davası genel zaman aşımına tabi olmalıdır. Bu kanuna aykırı suçlarda meşhut (suçüstü) suçlar muhakemesi usulü kanunu hükümleri uyarınca işlem yapılmalıdır (46.madde, TD, 1948: 3-5: 185).

Demokratların Seçim Kanunu'nda değişiklik yapılmasına ilişkin bu teklifi 21 Temmuz 1946 genel seçimlerinde sıkça karşılaşılan şikâyetleri önlemeyi amaçlamıştır. Özellikle oy gizliliğinin ve tasnif güvenliğinin sağlanmasına odaklanılmıştır. Yargısal düzenlemelere ilişkin talepler ise seçimde işlenen suçlarda zamanaşımı süresinin uzatılması ve seçim suçlarının suçüstü hükümleri kapsamına alınmasıyla sınırlı kalmıştır. Seçimlerin adli denetim altında yapılması, yüksek seçim kurulu oluşturulması gibi seçim emniyetini güçlendirecek teklifler tasarıda yer bulmamıştır. DP, bu değişiklikleri kısmi seçimler için yeterli görmüş, genel seçimler için ayrıca çalışılması düşünülmüştür.

DP Tasarısı Hakkındaki Adalet Komisyonu Raporu ve DP'nin 1947 Ara Seçimlerini Boykotu

Demokratların seçim kanununda değişiklik yapılmasına ilişkin kanun teklifi incelenmek üzere TBMM Adalet Komisyonu'na havale edilmiştir. İncelemeyi tamamlayan Adalet Komisyonu görüşlerini içeren raporu 5 Aralık 1946'da TBMM Başkanlığı'na sunmuştur. Raporunda mevcut kanunun demokratik esaslara göre uzun incelemeler sonucunda yapıldığı ve her türlü endişelere cevap verecek mahiyette hazırlandığı belirtilmiştir. 1908'de yürürlüğe giren İntihabı Mebûsan Kanunu'nun ancak 1942'de yenilenmesi örnek gösterilerek kanunda yakın fasılalarla değişiklik yapılmasının mahzurlu olduğu savunulmuştur (TD, 1948: 6-7: 185).

Seçimin gizliliğini sağlamak için teklif edilen oyların kapalı hücre sistemiyle kullanılması komisyonca sakıncalı görülmüştür. Bu kapsamda seçmenlerin bazı parti pusulalarını hücreden kaldırabileceği endişesi aktarılmış, ayrıca her sandık başında köylere kadar hücre yapılması mali bakımdan olanaklı görülmemiştir. Mevcut sistemde okuryazar olmayanların pusulalarını dışarıda da yazdırabileceklerine bahisle oy gizliliğinin sağlandığı savunulmuştur. Raporunda oy pusulalarına parti işaretleri konulmasına kanuni bir engel bulunmadığı belirtilmiştir. Partiler ve bağımsız adaylar için farklı renklerde pusula basılması ise karışıklıklara yol açacağı savıyla uygun görülmemiştir. Parti temsilcilerinin de tutanaklara imza atmaları şeklindeki teklifin güvensizlik yaratacağı öne sürülmüş, kaybettiğini gören temsilcilerin tutanağı imzalamak istemeyebileceği aktarılmıştır. Partilerin ikişer temsilci göndermeleri konusu ise tutanak tanziminde zorluklar doğacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. Komis-

yon, oyların yakılmayarak saklanması teklifini pusulaların değiştirilebileceği sebebiyle suistimale açık bulmuştur. Ayrıca mesul bir heyet huzurunda tasnif edilen oy pusulalarının saklanması da lüzumsuz sayılmıştır. Seçimlerde işlenen suçlarda zaman aşımının uzatılması gerekli görülmemiştir. Seçimde suç işleyenlerin meşhut suçlar muhakemesi usulü kanunu hükümleri uyarınca yargılanmalarına ilişkin teklifin faydasız olduğu öne sürülmüştür (TD, 1948: 7-8: 185). Adalet Komisyonu burada aktarılan gerekçelerle tasarının maddelerine geçilmeden reddedilmesini ve havalesi gereğince İçişleri Komisyonuna verilmek üzere TBMM Başkanlığına iadesini kararlaştırmıştır.

Adalet Komisyonu Raporu, Peker hükümetinin muhalefetin seçim usulüne ilişkin taleplerine sıcak bakmadığını açıkça göstermiştir. Hükümet, iktidar lehine işleyebilecek seçim aksaklıklarının iyileştirilmesine ihtiyaç duymamıştır. Demokratların pusulalarda partilere özgü işaretler bulundurulması şeklindeki talebi hariç tüm teklifler lüzumsuz ya da sakıncalı bulunmuştur. Seçim kanunu daha yeni değişmiş ve demokratik bir adım atılarak tek dereceli seçime geçilmiştir. Bu sebeplerle mevcut kanunun birkaç seçim döneminde daha tecrübe edilmesi istenmiştir. Bu yaklaşım çok partili siyasi sistemin kurulması konusunda hevesli görülen CHP'nin seçim yasasının revize edilmesi konusunda aceleci davranmayacağını göstermiştir.

DP'nin Birinci Büyük Kongresi bu gelişmeler ışığında 7-11 Ocak 1947 tarihlerinde toplanmıştır. Kongrenin sonunda Ana Davalar Komisyonu, Hürriyet Misakı olarak adlandırılacak hedefleri tespit etmiştir. Burada seçim kanununa ilişkin şöyle denilmiştir: 'Vatandaş reynin emniyet ve masuniyetini sağlamak ve millî hâkimiyet prensibini teminat altına almak maksatlarıyla seçim kanununda değişiklikler yapılması'. Hedefler sıralandıktan sonra ise 'Bu meselenin çözümü, Türk demokrasisi için zarurî bir merhalenin aşılması olacaktır. Aksi takdirde menfi bir netice doğacaktır' denilmek suretiyle hükümete uyarıda bulunulmuştur (Tunaya, 1995: 650-651).

DP her fırsatta seçim kanunu değişikliğinin zaruri olduğunu vurgulamıştır. 6 Nisan 1947'de kısmi milletvekilleri seçimleri yapılacaktı. DP'nin İçişleri Komisyonuna gönderilen tasarısında henüz bir ilerleme kaydedilmemişti. DP 3 Nisan 1947'de yayınladığı beyannamede seçim Kanunu'nun oyların emniyetini sağlayacak mahiyette olmadığını, 21 Temmuz 1946 seçimleri sonrası yapılan genel meclis ve muhtarlık seçimlerinin de idarenin baskısı altında

gerçekleştiğini, 6 Nisan ara seçimleri öncesi seçim kanununu yorumlayan iktidar partisinin seçim emniyetinin sağlandığı zannı uyandırmak istediğini belirtilmiştir. Demokratlar bu koşullar altında ara seçime katılmayacaklarını duyurmuşlar ve seçimi boykot etmişlerdir. Bu karara tepki gösteren Recep Peker askerlik gibi oy kullanmanın da bir görev olduğunu açıklamıştır. Bu sözler oy kullanmanın hak mı vazife mi olduğu tartışmalarına yol açmış, İzmir'de halka seslenen DP Genel Başkanı Celal Bayar buna atfen şöyle demiştir: 'Kaldı ki seçime iştirak vatandaş için ister bir hak, ister bir vazife olsun, rey sahipleri kullanacakları reylerinin neticelerinden emin olmazlarsa, elbette nazarlarında rey vermenin hiçbir mânası kalmaz.' (Tanyeli, Topsakaloğlu, 1958: 72-73).

DP Tasarısı Hakkındaki İçişleri Komisyonu Raporu ve Recep Peker'in İstifası

İçişleri Komisyonu kendisine havale edilen tasarıyı ancak 5 ay sonra TBMM Başkanlığına sunmuştur. 7 Mayıs 1947 tarihli raporda 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun anayasal mahiyet taşıdığı belirtilerek bu kanun tecrübe edilmeden üzerinde sık sık değişikliğe gidilmesi mahzurlu görülmüştür. İçişleri Başkanı Şükrü Sökmensüer tasnif tutanaklarının bir kopyasının sandığın bulunduğu yerde ilanına kanunen bir engel olmadığını açıklamıştır. Bunun için bakanlığın valiliklere yapacağı tebligat yeterli görülmüştür. Tasnif tutanaklarının birer örneğinin parti temsilcilerine verilmesi teklifi ise komisyonca uygun bulunmamıştır. Bu usulü uygulayan Belçika'nın nispi temsil sistemini kullandığına bahisle teklifin sakıncaları şöyle aktarılmıştır:

'Bizim çoğunluk sistemimizde aynı sistemi tutan diğer birçok memleketlerde olduğu gibi suret verme keyfiyetine hukuken bir ihtiyaç olmamakla beraber askı yolu ile ilâm maksadı temine kâfi ve bunun haricindeki şekiller tezvir teşevvüş gibi türlü mahzurları davet eder mahiyette ve seçim emniyetini sağlamaktan ziyade sarsmaya müntehi görülmektedir.' (TD, 1948: 10: 185).

Raporda oy gizliliği hakkındaki talepler de değerlendirilmiştir. Buna göre seçmenlerin oy pusulasını evde yazıp katlanmış olarak sandığa atmasında veya oy pusulasını kapalı bir hücrede zarfa koymasında kanuni bir engel olmadığı açıklanmıştır. Kapalı hücrenin ise kanunen zorunlu tutulamayacağına vurgu yapılmıştır. Bu açıklamaların ardından demokrasinin gelişinin iki etkenle paralel bir seyir izlediği belirtilmiştir. İlk etken olarak tahmini okuryazar oranı-

nın % 30 olduğuna temasla bu durumun oyların gizliliğini zorlaştırdığı ifade edilmiştir. Okuryazar olmayan seçmenlerin yakın çevrelerine oylarını dışarıda yazdırıp sandığa atmaları gizlilik açısından daha uygun görülmüştür. Ayrıca böyle bir seçim şekli varken her sandığa hücre yerleştirilmesinin ağır masraflara yol açacağı öne sürülmüştür. İkinci etken olarak vatandaşın üretim hayatına katılarak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmesine vurgu yapılmıştır. Bu iki etkenle gelişme sağlandığı takdirde doğal olarak seçim kanunu uygulamalarının da geliştirilebileceği ifade edilmiştir (TD, 1948: 10-11: 185).

DP'lilerin 19 Eylül 1946'da kısmi seçimlere yetiştirilmek üzere aceleyle sundukları teklif komisyonlarda aylar geçirdikten sonra belirtilen sebepler dayanak gösterilerek çoğunlukla reddedilmiştir. 7 Mayıs 1947 itibarıyla muhaliflerin bu teklifle olumlu bir netice elde edemeyecekleri anlaşılmıştır. Bununla birlikte Demokratlar seçim mevzuatında daha yeni hükümlerle toptan ve esasından değişiklikler barındıran bir proje hazırlığı içine girmişlerdir.

O günlerde DP ve Peker Hükûmeti arasında tansiyon iyice yükselmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 12 Temmuz 1947'de yayınladığı beyanname ile partilere tarafsız yaklaşacağına dair mesajlar vermiştir. Bu yaklaşım Peker'in politikalarının devlet başkanı tarafından desteklenmediği şeklinde yorumlanmıştır. Bir önerenin tartışılması esnasında güvenoyu talebinde bulunan Başbakan Recep Peker, CHP içinde 35'ler olarak bilinen grubun güvensizlik oylarıyla daha da sarsılmıştır. Parti içinde de desteğini yitiren Peker 8 Eylül 1947'de Başbakanlık görevinden istifa etmiştir.

HASAN SAKA HÜKÛMETLERİ DÖNEMİNDE SEÇİM KANUNU MESELESİ

Recep Peker'in başbakanlıktan ayrılmasını takiben 10 Eylül 1947'de Hasan Saka hükûmeti kurulmuştur. Muhalifler ilk etapta hükûmet değişikliğini olumlu karşılamışlardır (Albayrak, 2004: 123). Daha önce komisyonlarda geçirilen seçim yasasına ilişkin taleplerin yeni hükûmetçe karşılanabileceği düşünülmüştür. Ancak 13 Ekim 1947'de okunan hükûmet programında seçim usullerinde iyileştirme yapılacağına dair özel bir hedefe yer verilmemiştir. Bununla birlikte gittikçe geliştiği belirtilen demokrasi rejiminin inkişafına çalışılacağı vurgulanmıştır (Arar, 1968: 190).

DP, seçim kanununda bir an önce değişiklik yapılması için yeni hükümeti de baskı altına almıştır. Başbakan Saka 11 Kasım 1947'de verdiği beyanatta 'Seçim kanunu mükemmeldir, değiştirmeye lüzum yok' demiştir. Buna karşın DP milletvekili Adnan Menderes Seçim Kanunu üzerinde oy gizliliği ve aleni tasnif meselesi çözülmeyince seçimlere girmeyeceklerini açıklamıştır (Erim, 2005: 222-231). Konuya hassasiyet gösteren Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 2 Ocak 1948'de Başbakan Hasan Saka, Başbakan Yardımcısı Ahmet Faik Barutçu ve CHP milletvekili Şemsettin Günaltay ile seçim kanunu ıslahatını konuşmuştur (İnönü, 2016: 359). İnönü, daha önce DP'nin verdiği öneri üzerinde anlaşmaya varılmasını uygun bulmuştur. Barutçu, 'okuryazar olmayan seçmenlerin, oy gizliliği olamayacağı, aşırı kişilerin sloganı hâlindeydi' diyerek, bu önerileri partiye kabul ettirmenin zorluğuna işaret etmiştir. Anılarında İnönü'nün görüşlerini şu sözlerle aktarmıştır:

'Gizli oy ve açık tasnif için hiç kimsenin kuşkulanamayacağı uygulama biçimlerini yasaya koymak bir zorunluluktur. Hile yapmak aklımızdan geçmez... Şimdi önümüzdeki kısmî seçimler için istenilen güvence biçimlerini yasaya koymalıyız. Son kısmi belediye seçimlerinde yaptığımız gibi, gizli verilen oyların tasniflerini, herkesin gözü önünde yaptırmalıyız.' (Barutçu, 1977: 322-323).

Amasya'daki belediye seçimlerinde oylar hücrelerde verilmiş, sayım açık yapılmıştır. CHP çoğunluğu elde etmiştir. Barutçu'ya göre bu sonuç CHP Parti Grubu'nda seçim yasası değişiklikleri hakkında verilecek önerilerin benimsenmesini kolaylaştıracaktı. Ancak beklediği gibi olmamıştır. CHP'de 35'leri harekete geçiren Nihat Erim de o günlerde İnönü ile görüşmüştür. Erim, 'O burada hükümet ve partiyi başta Seçim Kanunu olmak üzere pürüzlü ve dedikodulu kanunun değiştirilmesi işine ikna etmiş,' diyerek İnönü'nün gayretlerini aktarmıştır. 13 Ocak 1948 günü toplanan CHP Parti Grubunda Başbakan Saka Seçim Kanunu değişikliğinden bahsetmiştir. Erim, o anda grupta yaşananları günlüğüne şöyle nakletmiştir: 'Seçim Kanunu ağızdan çıkar çıkmaz bizim müfritler homurdanmaya başladılar. Nesi varmış Seçim Kanunu'nun? diye bağırıyorlar. H. Saka sözüne devamla önümüzdeki kısmi seçimlerin gizli oy, açık tasnif esası üzerinde yeniden gözden geçirilmiş bir kanunla yapılmasının doğru olacağını söyledi.' (Erim, 2005: 244).

Görüşmelerin sonunda seçim yasasının değiştirilmesi hakkındaki prensip kararı 32 muhalif oya karşın 167 oyla kabul edilmiştir (Erim, 2005: 244). Barutçu'ya göre karşı koyanlar 'Recep Pekerciler' idi. Bu kişiler değişikliğin güçsüzlük yaratacağını savunmuşlardır (Barutçu, 1977: 325). Basın parti içindeki mukavemete rağmen CHP Meclis Grubunda alınan kararları memnuniyetle karşılamıştır. Cumhuriyet yazarı Nadir Nadi, bu kararın önemini 'Böylelikle içinde bocaladığımız demokrasi çıkmazından kurtulmak uğruna iki buçuk yıldan beri ilk defa olarak ciddi bir harekete girişmiş oluyor.' sözüyle aktarmıştır (Nadi, 1948). Gizli oy açık sayım yetkisi verilmesine vurgu yapan Etem İzzet Benice yeni bir siyasi hayatın başlayacağına işaret etmiştir (Benice, 1948).

Hükûmetin ve DP'nin Seçim Kanunu Tasarıları

CHP Parti Grubundan yetki alan hükûmet Seçim Kanunu üzerinde tasarı hazırlığına girişmiştir. Çalışmalarda DP'nin 19 Eylül 1946'da TBMM Başkanlığına sunduğu Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkındaki kanun teklifi de göz önüne alınmıştır. Neticede İçişleri Bakanlığının hazırladığı kanun tasarısı 30 Mart 1948'de Meclise sunulmuştur. Tasarı gerekçesinde çelişkili bir anlayış dikkat çekmiştir. Gerekçede, 'Yürür-lükte bulunan Seçim Kanunumuzun demokrasinin ana prensiplerini teşkil eden esaslardan mühlhem bir kanun olduğuna ve bütün demokratik unsurları ihtiva ettiğine şüphe yoktur. Ancak tatbikatta görülen bazı huzursuzluklarla seçimler esnasında edinilen tecrübeler kanunda daha vazih bir şeklin bulunmasını zaruri kılmaktadır' denilmek suretiyle seçim yasasının güncellenmesi ihtiyacının yasadan değil seçim uygulamalarından doğduğu savunulmuştur (TD, 1948: 1: 185).

Oy gizliliği ilkesinin daha açık ifade edilmesi adına mevcut kanunda münasip bir yer şeklinde geçen yerin hücre olması koşulu konulmuştur. Hücreler bölge şartlarına göre düzenlenecektir. Partiler oy pusulalarına kendilerine özgü işaretler bastırabilecektir (24. madde). Havanın kararması dikkate alınarak seçim bitim saati bir saat geri alınacak, oy kullanma işlemi 18.00'de tamamlanacaktır (25. madde). Tasarıda muhalefetin yoğun şikâyetlerine sebep olan oyların sayılması konusuna da yer verilmiştir. Bu meseleye 27. maddede şöyle açıklık getirilmiştir:

- Reyler sandıktan parti ve aday temsilcileri ile halkın huzurunda çıkarılıp sayılacaktır.
- Netice bir mazbata ile tespit edilecek ve bu mazbata sandığın bulunduğu mahalde asılmak suretiyle halka ilân edilecektir.
- Mazbatanın bir sureti arzu eden parti ve aday temsilcilerine de verilecektir.
- Gerek temsilcilerin, gerekse halktan herhangi birisinin seçim esnasında kanuna aykırı bir şekilde hareket edildiğine dair vâkı olan itiraz veya ihbarı tutanakta tespit edilecektir.

Seçime katılan parti temsilcileri oyların verilmesi ve sayılması, tutanakların düzenlenmesi ve birleştirilmesi sırasında seçim komisyon ve kurullarında hazır bulunmaya yetkili kılınacaklardır (34. Madde, TD, 1948: 2: 185).

Kanunda öngörülen bu değişiklikler 19 Eylül 1946 tarihli DP teklifinde yer alan oy gizliliğine ve tasnif güvenliğine ilişkin talepleri önemli oranda karşılamıştır. Hâlbuki önceki hükümet döneminde komisyonlarda müzakere edilen DP'nin bu talepleri lüzumsuz ve sakıncalı addedilerek kabul edilmemiştir. Hasan Saka hükümetince sunulan tasarı ise seçim yasasında eksikler olduğunun kabulü anlamına gelmiştir. Böylece Demokratların taleplerinde haklılık payı olduğu da anlaşılmıştır.

DP'liler, hükümetin tasarısını ileri bir adım olarak değerlendirmekle beraber arzuladıkları seçim mekanizması için bu iyileştirmeleri yeterli görmemişlerdir. Daha önce kısmi seçimler için ivedi olarak yapılması gerekli düzenlemeleri tasarı hâlinde ortaya koymuşlardı. Bununla beraber yeni bir seçim yasası için çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Demokratlar hükümetin tasarısını takiben eksik gördükleri hususları içeren bir tasarı hazırlayarak 16 Nisan 1948'de Meclise sunmuş ve tasarılarının hükümetin tasarısı ile birleştirilerek ilgili komisyona havalesini istemişlerdir. Onlara göre seçim komisyon ve kurulları adli denetime tabi olmalıydı. Bu kapsamda il ve ilçe merkezlerinde yargıç başkanlığında seçim kurulları oluşturulmalıydı. Kurulda belediye üyelerinden iki, seçime katılan partilerden birer üye bulunmalıydı (14. madde). Kurullar, seçim büroları adında seçim sahaları teşkil etmeliydi (15. madde). Oy gizliliğinin sağlanabilmesi için oy pusulaları mutlak suretle hücrede zarfa konulmalıydı. Seçmene yalnızca bir partiye ait

oy pusulası verilmeyecekti. Böyle durumlar seçim suçları kapsamına alınarak görevliler hakkında adli işlem uygulanmalıydı. Mühürsüz zarf içindeki pusulalar geçersiz sayılmalıydı. Mevcut durumda tasnif bittikten sonra oylar yakılıyordu. DP'nin önceki tasarısında oy pusulalarının seçim dönemi sonuna kadar korunması öngörülmüştü. Yeni tasarıya göre ise oy pusulaları seçim tutanakları Meclis tarafından kabul edilene değin korunacaktı (24. madde). Seçim sırasında seçimleri ilgilendiren bir suç işleyen memurlar Memurin Muhakemat Kanunu hükümleri dışında muhakeme edilmeliydi. Dolayısıyla bu kişilerin adi suç kanunları hükümleri uyarınca muhakemesi talep edilmiştir (47. Madde, TD, 1948: 13-15, S.Sayı: 185).

Oy gizliliği ve tasnif açıklığı prensipleri dâhilinde olmak üzere hücre usulü, halkın önünde aleni tasnif ve tutanakların tanzim yerinde ilan edilmesi meselelerinde iktidar ve muhalefet uzlaşmaya yakındı. Adli denetimin sağlanması, seçim kurul ve komisyonlarına yargıçların başkanlık etmesi, parti temsilcilerinin komisyonlarda üyelik yapmaları ve seçim suçlarının Memurin Muhakemat Kanunu kapsamı dışında tutulması tarafların ayrıştıkları hususlar olmuştur.

Bağımsız milletvekili Adnan Adıvar seçim kanunu münakaşalarına değindiği makalesinde hakiki demokrasiye giden yolun seçim ve parlamento duraklarından geçtiğini belirtmiştir. 25-30 sene öncesinde Mebûsan Meclisi olan memleketleri demokrasiye erişmiş saydıklarına temasla yanıldıklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda demokrasilerin hakiki demokrasiye doğru yürümelerinin en büyük göstergesinin seçim selameti olduğunu savunmuştur (Adıvar, 1948).

DP Genel Başkanı Celal Bayar 30 Nisan 1948'de Samsun'da yaptığı açıklamada sundukları tasarı kapsamında 'kazai kuvvetin hakemliği kabul olunmaz ve Memurin Muhakemat Kanunu değiştirilmezse kısmi seçimlere giremeyeceğiz' demiştir (Akşam, 1948). O dönemde DP içinde çalkantı yaşanıyordu. İhraçlar ve partiden ayrılanlarla birlikte DP Meclis Grubu yarıya düşmüştü. Ayrılanların bir bölümü Mayıs 1948'de Müstakil Demokratlar Grubunu kurmuşlardı. Partiden kopan muhaliflerin etkisiyle yeniden sert bir politika izlenmesi yoluna girilmiştir. Seçim Kanunu meselesi bu sertliğin yansıtılabileceği verimli bir alan olmuştur.

DP'nin milletvekili sayısında azalma olsa da muhalefetin etki alanı giderek genişlemiştir. Eleştirilerin odağındaki Hasan Saka Hükûmeti 8 Haziran

1948'de istifa etmiş, yeni hükûmeti kurma görevi yine kendisine verilmiştir (Albayrak, 2004: 133). Huzursuzluk, yeni bir kabine kurularak giderilmek istenmiştir. CHP'de ılımlı kanadı temsil eden 35'ler hareketi içindeki Nihat Erim Başbakan Yardımcılığı'na getirilmiştir. 18 Haziran 1948'de okunan ikinci Hasan Saka Hükûmeti programında demokratik gelişim açısından Seçim Kanunu'na özel bir önem verildiği şöyle duyurulmuştur:

'Yüce Kamutayın tasvibine sunulmak üzere bulunan Seçim Kanunu değişikliği tasarısı gerçek Demokrasilerin temeli sayılan halk iradesinin, iyi niyet sahibi hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir emniyet içinde belirtmesini sağlayacaktır. Hükûmet, önümüzdeki kısmi seçimlerin ve her seçimin, vatandaşların oylarını serbestçe kullanabilecekleri ve neticelerine emniyetle bakabilecekleri bir tarzda cereyan etmesine önem vermektedir.' (Arar, 1968: 198).

Seçim Kanunu'nun Tadili Hakkındaki Komisyon Çalışmaları

Hükûmet ve DP'nin Seçim Kanunu tadiline ilişkin projeleri ilk önce İçişleri Komisyonu'na havale edilmiştir. Burada tarafların projeleri birlikte incelenmiş, hazırlanan rapor 18 Haziran 1948'de TBMM Başkanlığına sunulmuştur. Raporda DP'nin seçimlerde adli denetimin sağlanmasına dair talebi adalet cihazının politikaya karıştırılması şeklinde yorumlanmıştır. Raporun devamında seçimlerde nispi temsil sistemini kullanan ülkelerde kurullara yargıçların başkanlık ettiği belirtilerek bu uygulamanın onlara özgü olduğu savunulmuştur. İçişleri Komisyonu, yargıçların seçimlerde görev almaları talebini, seçim sistemi farklılığına indirgeyerek reddetmiştir. Partilerin resmi sıfatları olmadığı gerekçesiyle parti temsilcilerinin seçim kurullarına alınmaları da doğru bulunmamıştır. Tarafsızlık durumundaki idare amirleri olan vali ve kaymakamların seçim sürecinden çekilmeleri ise uygun görülmüştür. Rapor, son mahalli seçimlerde oy gizliliği için denenen hücre usulünün başarılı olduğuna temasla oy pusulasının gizli oy yerinde zarfa konulması zorunluluğunu kabul etmiştir. Aleni tasnif konusunda da gelişim gösterilmiştir. Seçim kurullarına üye olarak alınmayan parti temsilcileri sürece müşahit olarak katılabilecek, itirazları tutanaklara geçirilecek, tutanak suretleri kendilerine verilecek, tasnif sonucunu gösterir tutanak mahallinde ilan edilecekti. Bu değişiklikler oybirliğiyle kabul edilmiştir. Ancak müşahitlerin tutanaklara imza koymaları teklifi resmi sıfatları bulunmadığı gerekçesiyle çoğunlukla reddedilmiştir (TD, 1948: 17-18, S.Sayısı: 185).

Komisyonunda DP'li Fuat Hulusi Demirelli ve arkadaşlarının seçim suçlarının Memurin Muhakemat Kanunu kapsamı dışına alınması hakkındaki teklifi de müzakere edilmiştir. Mevcut mevzuatta Türk Ceza Kanunu'nun 279. maddesi seçim kurul ve komisyonlarında geçici görev alanları dahi memur statüsüne almaktaydı. Böylece bu kişilerin işledikleri seçim suçları devlet memuru kapsamında kovuşturulmaktaydı. Ayrıca Memurin Muhakemat Kanununu yorumlayan bir meclis kararı da bu kişilerin idari teminata tabi memurlar gibi özel bir muhakeme sisteminden yararlanmalarını sağlıyordu. Bu mevzuatın seçim görevlilerinin iktidar lehine suç işlemesine olanak verdiği görüşünde olan DP, seçim suçlarında yurttaş ile memur arasında fark gözetilmemesini istemiştir. Hükümetin buna ilişkin bir proje hazırlığı içinde olduğu ve Meclise sunacağı ifade edilmiştir. Ancak bu yaklaşım tartışmalara yol açınca başka bir çözüm aranmıştır. Neticede Memurin Muhakemat Kanunu değişikliği zaman alacağı gerekçesiyle bu talebin tasarıya ek madde eklenmesi suretiyle karşılanması uygun bulunmuştur. Bununla birlikte vali ve kaymakamlar ile hâkim sınıfına dâhil bulunanlar kapsam dışında bırakılacak, onlar için ayrı prosedürler uygulanacaktı. Bu düzenleme oy birliğiyle kabul olunmuştur. İhtilafli konulardan biri de oyların yakılmasıydı. DP tasarısında, oy pusulalarının seçim tutanakları Meclisçe onaylanana kadar korunması teklif edilmişti. Ancak bu talep, 'oyların uzun müddet köylerde ve mahallerde yakılmadan saklanması veya il merkezine gönderilmesi, bunların ya saklandıkları yerde veya yolda tutanakla tespit edilmiş sonuçlara aykırı akıbetlere uğratarak seçim teminatını ihlale sebep' olacağı gerekçesiyle yerinde görülmemiştir (TD, 1948: 18-19, S.Sayı: 185).

Taraflar gizli oy, açık tasnif konusunda hemfikir olmuş, seçim suçlarının Memurin Muhakemat Kanunu kapsamı dışına çıkarılmasında da uzlaşmışlardır. Buna karşın adli denetim esaslarının sağlanması ve parti temsilcilerinin seçim kurullarına üye olarak katılmaları konularında anlaşamamışlardır. İçişleri Komisyonu müzakerelerine katılan DP milletvekili İsmail Hakkı Çevik, tasarı adli teminat esasını içermediği için rapora muhalefet şerhi koymuştur.

İçişleri Komisyonu raporunu takiben projeler Anayasa Komisyonu'na verilmiştir. Mevcut durumda seçim kurulları belediye başkanı başkanlığında beş üyeden oluşturulmaktaydı. 24 Haziran 1948 tarihli Anayasa Komisyonu raporunda bu kurul üyelerinin belediye meclis üyeleri arasından seçim yerine

kura ile atanması öngörülmüştür. Bunun dışında dikkate değer bir değişiklik yapılmamıştır. 16 Nisan 1948'de DP tasarısını sunan yedi milletvekilinden biri olan Fuat Hulusi Demirelli komisyon çalışmalarında yer almıştır. Demirelli, en esaslı teklifleri olarak sundukları yargıç başkanlığında seçim kurulları oluşturulması ve kurullarda seçime katılan partilerden birer üye bulunmasına ilişkin talepleri uygun surette değiştirilmediğinden rapora muhalefet şerhi koyduğunu belirtmiştir (TD, 1948: 20-21, S.Sayı: 185).

Tasarı son olarak Adalet Komisyonu'nda değerlendirilmiştir. 28 Haziran 1948 tarihli komisyon raporunda önceki düzenlemelerden farklı olarak seçim kurullarının belediye başkanı dâhil beş kişiden oluşacağı vurgulanmıştır. Kalan dört üye Anayasa Komisyonu raporunda belirtildiği üzere yine belediye meclisi üyeleri arasından kura ile seçilecektir. Adalet Komisyonu bu düzenlemeden başka tasarıya bir ek madde koymuştur. Dördüncü ek maddeye göre seçimde görev alanlar hakkında TCK'nın 283 ve 285. maddelerinde yazılı şekilde seçim suçu isnat edenlere bu maddelerde yazılı cezaların iki misli uygulanacaktır. Ayrıca seçim görevlileri hakkında seçim işlerini kötülemek gayesiyle uydurma haber yapanlara haberin içeriğine göre on beş günden üç aya kadar hapis cezası verilecektir (TD, 1948: 21-41, S.Sayı: 185). Bu ekleme seçim görevlileri hakkında yapılacak ihbarlarda daha temkinli olunmasına hizmet etmekle birlikte seçim suçu işleyecek seçim görevlilerinin korunmasına dönük bir düzenleme algısı yaratmıştır. Zira seçim suçu işleyecek görevliler Memurin Muhakemat Kanunu kapsamı dışına çıkarıldıklarından artık idari değil adli kovuşturmaya tabi olacaklardır.

Hükûmet, idari görevleri olan vali ve kaymakamları seçimle ilgili görevlerden uzaklaştırmak isterken partili belediye başkanı ve Meclis üyelerini seçim mekanizmasının merkezinde bırakmıştır. Bu anlayışa göre belediye başkanının seçim kurulu başkanlığını üstlenmesi doğaldır. Ancak DP'liler bu usulü seçim kurullarının tarafsızlığı ilkesine aykırı görmüşlerdir. Çözüm olarak seçim kurullarına yargıçların başkanlık yapması gerektiğini savunmuşlardır. Hükûmetin bu tutumuna iktidar partisi içinden de eleştiriler gelmiştir. Adalet Komisyonu raporuna muhalefet şerhi koyan CHP Bursa Milletvekili Abdurrahman Konuk bu tavrını şöyle gerekçelendirmiştir: 'Seçimi idare ve kontrol vazifesi ile mükellef olan seçim kurullarının tarafsız yurttaşlardan teşkili zaruridir... Belediye Başkanlarıyla Belediye Meclislerinden seçilecek dört üyenin

çok kere partilerin o mahaldeki en kuvvetli elemanlarından olduklarını göz önünde tutarak seçim kurulunun Belediye Başkan ve üyelerinden teşkiline muhalifim.’ (TD, 1948: 24, S.Sayısı: 185).

Muhalefet genel olarak yeni seçim tasarısını beğenmemiştir. Tepkilerin odağında adli teminat vardır. Ayrıca Adalet Komisyonunun Meclis müzakereleri öncesi muhalefetle fikir alışverişinde bulunmadan tasarıya son anda koyduğu dördüncü ek madde de tepkiyle karşılanmıştır. Bu maddenin basını baskı altına alarak hürriyeti engelleyeceği savunulmuştur. DP çevreleri tasarıyı şöyle değerlendirmiştir: *‘Tasarı ile millet huzuruna çıkılamaz. Hele matbuat hakkındaki son tekliflerle, hükümet gazetelerin ağzına kilit vurmak istemektedir. Adli murakabe kabul edilmedikten başka, bu hükümler adeta eski hayratı bile yıkmışlardır. Bu acele teklif sel önünde kütük kapmağa benzemektedir. Bu madde ile artık söz ve fikir hürriyeti kalmıyor demektir. Matbuat hakkındaki dördüncü ek madde Anayasanın tanıdığı en esaslı haklara da aykırı bulunmaktadır.’* (Akşam, 1948).

Milletvekilleri Seçimi Kanunu Tasarısının Müzakereleri

Nadir Nadi, Seçim Kanunu Tasarısının Mecliste görüşülme aşamasına gelmesini ‘imtihan saati’ olarak adlandırmıştır. Ona göre sahici bir demokrasi rejiminin kurulabilmesi bu kanuna bağlıdır. Halkın bu hususta kötümser olduğunu belirten Nadi şöyle demiştir: *‘Onlara sorarsanız Cumhuriyet Halk Partisi, içinde yüzdüğü tereddütlü havadan kendini bir türlü kurtaramayacak, neticesinden emin olmadığı seçim usullerine bir türlü başvurmak istemeyecektir. Çünkü iktidar pek tatlı, pek keyifli bir şeydir; öyle gönül rızası ile kolayca ondan vazgeçilmez.’* (Nadi, 1948).

Adalet Komisyonu raporuyla son şeklini alan seçim kanunu tadiline ilişkin tasarı 2 Temmuz 1948’de Mecliste görüşülmeye başlanmıştır. İki yıllık bir mücadelenin ardından böyle bir tasarının Meclis gündemine gelebilmesi muhalefetin başarısıydı. Görüşmelerde ilk konuşmayı Adalet Komisyonu sözcüsü CHP milletvekili Emin Halim Ergun yapmıştır. Ergun, komisyonlarda çalışırken yurttaş iradesinin serbestçe ortaya çıkması gayesiyle hareket ettiklerini açıklamıştır. Bu prensibi güvenceye almak adına da medeni memleketlerden daha ileri giderek birçok şekiller kabul ettiklerini savunmuştur. Ergun konuşmasının devamında TCK’nın 283 ve 285. maddelerinde yazılı seçim görevlileri

hakkındaki iftira cezalarının iki misline çıkarılmasını öngören dördüncü ek maddenin kaldırıldığını söylemiştir. Bu madde duyurulduktan sonra hükûmetin basın hürriyetini sınırlamak istediği şeklinde yoğun eleştirilerle karşılaşmıştı. Muhalefetin ve basının tepkileri üzerine hükûmetin geri adım atması müzakerelerin henüz başında olumlu bir izlenim yaratmıştır.

DP listelerinden bağımsız milletvekili seçilen Adnan Adıvar özellikle seçim kurullarının belediye başkanı ve meclis üyelerinden oluşacağını belirten kanunun 14. maddesi üzerinde durmuştur. Ona göre belediye heyetleri seçim kurullarında görev yapacaksa parti temsilcileri de mutlaka bu kurullara alınmalıdır. Kurullara ayrıca ticaret odaları ve baro gibi örgütlerden temsilciler de katılmalıdır. Adıvar, oy tasnifinde kurşun kalem kullanılmaması gerektiğine bahisle bunun kanun veya tamim yoluyla düzenlenmesini istemiştir (TD, 1948: 590-597, 2 Temmuz).

DP adına söz alan Adnan Menderes, 21 Temmuz seçimlerinin memlekette üzüntü ve infiale yol açtığına bahisle o günden itibaren Seçim Kanunu'nun 'Millî bir dava' hâline geldiğini belirtmiştir. DP teklifinde seçim kurullarının yargıç başkanlığında oluşturulması istenmekteydi. İçişleri Komisyonu yargıçların tarafsızlığına gölge düşeceği gerekçesiyle bu teklifi uygun görmemişti. Menderese göre bu durumda en tarafsız heyetin bile taraflı olarak hareket ettiği şüphesi komisyonca kabul edilmiş oluyordu. Yine komisyon raporunda yargıçların kurullara başkanlık etmesi nispi seçim sistemi uygulayan memleketlere özgü bir durum olarak aktarılmıştı. Menderes bunun mazeret olarak ileri sürüldüğü kanaatinde olmuştur. 21 Temmuz seçimlerinin dünya demokrasilerinde örneği olmadığına temasla mevcut sistemde de pekâlâ yargıçların seçim kurullarına başkanlık edebileceğini savunmuştur. DP'ye göre aleni tasnif için parti temsilcilerine sandık başında bulunma yetkisi verilmesi yeterli değildir. Onlara yolsuzluklara müdahale imkânı sağlanmalıdır. Bu da ancak seçim komisyonlarına üye olarak alınmalarıyla mümkün görülmüştür (TD, 1948: 598-602, 2 Temmuz).

Müstakil Demokratlar Grubu adına söz alan Hasan Dinçer, iktidarın 'yarım yamalak bir tadil tasarısı' getirdiğini öne sürmüştür. Seçimlerde tarafsız tutumlar sergilediğini belirttiği idare amirlerinin yerine parti tüzük ve programlarına bağlı belediye başkanı ve meclis üyelerinden faydalanma yoluna gidilmek istenmesini eleştirmiştir. Müstakil Demokratlara göre seçim em-

niyeti için tek çare kurul ve komisyonların tarafsız insanlardan seçilmesidir. Bu görevi devlet kadrosu içerisindeki adalet teşkilatı üstlenmelidir. Kurul ve komisyonlarda parti temsilcilerine imza hakkı tanınmalıdır. Ayrıca milletvekili seçilenlere yapılacak itirazlar Yargıtay üyelerinden kurulacak adli bir heyet tarafından incelenmelidir. Meclise getirilen tasarının millî iradenin emniyetle belirmesini sağlayacak mahiyette olmadığını savunan Dinçer, partililik cereyanlarından uzaklaşarak iktidar ve muhalefetin yer alacağı millî bir seçim komisyonu kurulması teklifinde bulunmuştur (TD, 1948: 602-606, 2 Temmuz).

DP milletvekili Refik Koraltan, valiler ve kaymakamların seçim kurumundan uzaklaştırılmalarını değerli bulmakla beraber bu kişilerin mevcut kanunda zaten önemli bir seçim görevleri olmadığını öne sürmüştür. Buna rağmen 21 Temmuz seçimlerinde her işe karıştıklarını belirtmiştir. Seçim günü tanık olduğu olaylardan hareketle belediyelerin de seçim işlerinden el çektilmesi gerektiğini aktaran Koraltan şu sözlerle iktidarı uyarmıştır: *'Arkadaşlar, Türkiye Büyük Millet Meclisinin büyük, tarihi günlerinden birini yaşıyoruz, parti hisleri üstüne çıkmaya mecburuz. Aksi hal Allah göstermesin hepimizin istemediğimiz bir tecelli eder. Pusuda bekleyenler vardır, bu pusuda bekleyenler bu buhrandan istifade etmek isterler. Bu buhranı yaratmamak sizin elinizdedir. Aksi hâlde doğacak mesuliyete katlanmak ağır olur arkadaşlar.'* (TD, 1948: 615, 2 Temmuz).

DP milletvekili Cihat Baban muhalefetin üzerinde durmadığı bir konu olarak nispi temsil sistemini gündeme taşımıştır. Baban, nispi sistemin hem daha demokratik hem daha teminatlı olduğunu savunmuş, bu konuda bir önerge vermiştir. Muhtemelen adli teminat ile nispi temsil birlikte uygulanıyor tarzındaki hükümet yaklaşımı bu talebinde etkili olmuştur. Muhalefetin üzerinde birleştiği bir konu olan adli teminat hakkında ise şöyle demiştir: *'Bu memlekette hâkimler, kurullar başına gelmedikçe seçime girmeyeceğiz gibi bir söz varit olamaz. Varit olan şey, teminatlı bir seçim olmazsa, o seçimlere girmeyizden ibarettir ve her vatandaş kalbinde ve ruhunda seçim emniyetini hissetmiyorsa onu hiçbir kuvvet seçimlere iştirak etmek hususunda zorlayamaz.'* (TD, 1948: 625, 2 Temmuz).

CHP milletvekili Süreyya Örgüevren'e göre tasarının amacı seçim güvenliği kapsamında oy gizliliği ve tasnif açıklığının daha belirgin şekilde vurgulanmasıdır. Başka bir beklenti içine girilmemelidir. Muhalefetin heyetlerin

tarafsız olması gerektiği talebine değinen Örgევren buna mantıken imkân olmadığını savunmuştur. Ayrıca önerilen şekilde parti temsilcilerinden teşkil edilecek heyete de bitaraf denilemeyeceğini açıklamıştır (TD, 1948: 635-637, 3 Temmuz).

Müstakil Demokratlar Grubundan Ahmet Tahtakılıç eski usulde seçime gidilmemesi için lazım gelen tüm tedbirlerin alınmasını istemiştir. Müzakere edilen tasarıyla bunun mümkün olamayacağını savunmuş, Başbakan Hasan Saka'yı istifaya çağırmıştır (TD, 1948: 645, 3 Temmuz).

CHP milletvekili Sadi Irmak tasarı ağır sözlerle eleştirilse de tüm milletvekillerinin eski hâle nazaran bir ilerleme olduğu konusunda birleştiklerini söylemiştir. Irmak, hükûmetin aksine tutanaklara geçirilen oy pusulalarının yakılmayarak bir süre daha elde tutulmasında fayda görmüştür. Ayrıca 14. maddenin de revize edilmesini istemiştir. Bu kapsamda seçim idare heyeti genişletilmeli, belediye başkanları bu heyetin başkanı olmaktan çıkarılmalı, heyete halk teşekkülleri eklenmeli ve heyetin başkanı kendi aralarından seçilmeliydi (TD, 1948: 656-657, 3 Temmuz).

CHP milletvekili Emin Soysal da 14. maddeye muhalefet etmiştir. Belediye heyetinin seçim kurulunu oluşturmasını doğru bulmamış, öğretmen, hâkim ve sivil vatandaşlardan tarafsız bir heyet oluşturulmasını önermiştir. Soysal'a göre oy pusulalarının hemen imhası da yerinde bir uygulama değildir. Pusulalar milletvekilleri mazbatalarını alana kadar saklanmalıdır. Adnan Adıvar'ın bahsettiği kurşun kalem kullanılmaması uyarısına destek veren Soysal, tutanakların mürekkepli kalem ile yazılması mecburiyetinin kanunla düzenlenmesini istemiştir (TD, 1948: 661-664, 3 Temmuz).

CHP milletvekili Behçet Kemal Çağlar ise tasarının 14. maddesinin idareyi ve adliyeyi seçim işlerine karıştırmamak bakımından yerinde olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte siyasi partinin en faal unsurlarından biri olan belediye başkanının seçim kurulu başkanı olarak görevlendirilmesini eleştirmiştir. Seçim heyetine halk teşekküllerinin katılmasını, mahalle veya köy muhtarları arasından kura yoluyla seçim yapılmasını önermiştir. Çağlar ayrıca daha önce dile getirilmeyen bir öneride bulunarak noterlerin müşahit olarak davet edilebileceğini söylemiştir (TD, 1948: 677-679, 3 Temmuz).

Müzakereleri değerlendiren Nadir Nadi, hükûmetin seçimlerde teminat sağlayacak teklifleri bastırmaya çalıştığını öne sürmüştür. Hâkimlerin seçim kurullarına katılması fikrinin teminat bakımından yapıcı olduğuna temasla ‘Hâkimler, politikaya karışırsa hâlimiz ne olur?’ diye soranların nasıl bir teminat cihazı kurulacağı konusunda çözüm üretmediklerini belirtmiştir (Nadi, 1948).

Tasarının tümü hakkındaki konuşmaları takiben tasarının tümü hakkındaki önergelere geçilmiştir. DP ve Müstakil Demokratlar Grubu milletvekilleri Seçim Kanunu’nun tam manada tecellisi için yeni bir komisyon kurulmasını teklif etmişlerdir. Ayrıca tasarının ilgili komisyonlara iadesini talep eden önergeler de vermişlerdir. DP milletvekili Cihat Baban bunlardan ayrı bir önerge vermiştir. Önergesinde nispi sistem esası üzerinden bir tasarı hazırlanması için müstakil komisyon kurulmasını teklif etmiştir (TD, 1948: 677-679, 3 Temmuz).

Oya sunulan önergelerin kabul edilmemesi üzerine maddelerin görüşülmesine başlanmıştır. Tasarının odak noktası hâline gelen 14. maddenin değiştirilmesi için hem iktidar hem de muhalefet kanadı birçok önerge vermişlerdir. CHP milletvekillerinin önergesinde beş kişiden oluşacak seçim kurulunda belediye başkanı dışında belediye meclisi, genel meclis, mahalle muhtarları ve mesleki teşekküllerin yönetim kurullarından kura ile birer üye seçilmesi teklif edilmiştir. Belediye başkanı önceden olduğu gibi otomatikman başkan olmayacaktır. Kurul gizli oyla içlerinden birini başkan seçecektir. Böylece iktidar partisi komisyonlarda ileri sürdüğü tezden geri adım atmıştır.

Çoğu belediye başkanı iktidar partisine mensuptu. Muhalefetin ortak görüşüne göre bu durumda siyasi parti temsilcileri de kurullara dâhil edilmelidir. Bağımsız milletvekili Adnan Adıvar bu görüşe uygun olarak seçim kurullarına parti temsilcilerinin de katılmasını teklif etmiştir. Muhalefetin 14. maddeye ilişkin bir diğer önerisi kurullara belediye başkanı yerine yargıcın başkanlık etmesidir. Teklifi veren DP milletvekilleri Fuat Hulusi Demirelli ve Fikri Apaydın kurulda yargıçların dışında belediye meclis üyeleri ve parti temsilcilerinin de bulunmalarını talep etmişlerdir. Bunlardan başka tutanakların komisyonlarda hazır bulunan parti temsilcileri tarafından imzalanmasını önermişlerdir (TD, 1948: 707-715, 5 Temmuz).

Anayasa maddelerini dayanak gösteren hükümet yargıçların gösterilenlerden başka genel ve özel hiçbir görev alamayacaklarını savunmuştur. Bu anlayışa göre anayasanın ilgili maddesi düzenlenmeden yargıçlara seçime ilişkin görevler verilemezdi. Bundan başka sayıları 17'yi bulan partilerin temsilci göndererek seçim görevlerine katılmalarının karışıklığa yol açacağı iddia edilmiştir.

Bununla birlikte CHP içinde 14. maddeye ilişkin derin fikir ayrılıkları oluşmuştur. Bazı milletvekilleri tasarının tümü üzerinde görüşülürken açıkça itirazlarını sunmuşlardır. CHP milletvekilleri Fahri Kurtuluş, Tezel Taşkıran ve Sait Odyak muhalefetin talebine uygun olarak parti temsilcilerinin de seçim kurullarına dâhil edilmesine dair önerge vermişlerdir (TD, 1948: 716, 5 Temmuz).

Daha önce seçimlerde kurşun kalem kullanılmasına dair kaygılarını ileten Adnan Adıvar bu konu hakkında bir önerge vermiştir. Önergesinde tüm seçim işlemlerinde kurşun kalem yerine zorunlu olarak mürekkep veya kopya kalem kullanılmasını teklif etmiştir. Adıvar'ın önergesi bu konuda zaten tereddüt olmadığı gerekçesiyle oya sunulmamıştır. Geçici Komisyon sözcüsü Emin Halim Ergun önerge okunmadan evvel konuya açıklık getirmiştir. Buna göre tutanaklar altına kopya kâğıdı koymak suretiyle çoğaltılacaktır. Kopya kâğıdı olduğu ve altındaki kâğıda da geçmesi için kopya kalem kullanmak gereklidir. Bu sebeplerle ayrıca bir hükme gerek duyulmamıştır (TD, 1948: 735-737, 5 Temmuz).

Önergelerin görüşülmesinin ardından tartışmalara yol açan 14. ve 15. maddeler Geçici Komisyona havale edilmiştir. Komisyondan gelen 14. maddeye ilişkin düzenlemeyle seçime katılacak partilerden kura ile ayrılacak ikisinden birer üye de kurula dâhil edilmiştir. Böylece gizli oyla aralarından birinin başkanlığa seçileceği seçim kurulu artık yedi üyeden oluşacaktır. Partilerin tayin ettiği üyeler başkan seçilemeyecektir. Bu değişiklik muhalefetin ve bazı iktidar partisi milletvekillerinin verdiği önergelerin dikkate alındığını göstermiştir. Ancak sadece iki partinin temsilcisinin seçim kuruluna katılacak olması CHP ve DP dışındaki partilerin dışlanacağı kanaatini doğurmuştur. Eski DP milletvekili Osman Nuri Köni teşkilatı olmayan partilerin de kurullara katılabilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Köni'nin bu maksatla verdiği önerge kabul edilmemiştir (TD, 1948: 877-890, 7 Temmuz).

Komisyon dan gelen 15. maddeye göre seçim kurulları 1000 seçmeni geçmemek üzere seçim büroları oluşturacaktır. Seçim bürolarında beşer kişilik seçim komisyonları kurulacaktır. Komisyon üyelerini seçim kurulları seçecektir. Komisyon üyelerinden üçü seçim büroları sahasında oturanlardan belirlenecektir. Ayrıca yeni düzenlemeyle parti ve bağımsız aday temsilcileri seçim komisyonlarında seçim işlemlerini masanın yanında oturarak takip edebileceklerdir. Müdahale edemeyecekler ancak itirazlarını tutanağa geçirebileceklerdir (TD, 1948: 901-902, 7 Temmuz).

İsrarlarına karşın parti temsilcilerinin seçim komisyonlarına katılmalarını kabul ettiremeyen DP milletvekilleri Meclisi terk etmişlerdir (Tanyeli, Topsakaloğlu: 1958: 112). Bu kararın Celal Bayar'ın direktifiyle alındığı anlaşılmıştır. DP Genel İdare Kurulunda konuşan Bayar nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda şöyle demiştir: *'Milletvekillerimiz Seçim Kanunu dolayısıyla komisyon ve Meclis içtimalarına iştirâk etmemelidirler. Bu suretle Halk Partisi'ne en ağır bir darbe vurmuş olacağız. Efkârı umûmiyemiz bunu şiddetle tasvib edecek ve yükseleceğiz.'* (Ağaoğlu, 1993: 198).

Müstakil Demokratlardan Ahmet Tahtakılıç parti temsilcilerinin seçim kurullarına alınmasını ileri bir adım olarak değerlendirmiş ancak seçim komisyonlarına alınmamalarını eleştirmiştir. Seçim komisyonlarına da iki partili üye alınmasını teklif etmiş, önergesi dikkate alınmamıştır. İktidar partisi milletvekili Sait Azmi Feyzioğlu 15. madde sonuna 've isterlerse tutanakları imza ederler' ibaresinin eklenmesini teklif etmiştir. Parti temsilcilerinin seçim komisyonlarında görev almalarını doğru bulmayan hükûmet, tutanaklara imza atmalarına ilişkin bu önergeyi de reddetmiştir. Tasarının 15. maddesinde parti ve bağımsız aday temsilcilerinin seçim komisyonlarında masanın yanında oturarak seçim işlemlerini takip edebilecekleri belirtilmişti. CHP milletvekili Ali Rıza Esen, masanın yanında yerine 'masanın yakınında' denilmesini teklif etmiştir. CHP milletvekili Ahmet Süreyya Örg evren ise masanın yanında oturacak ibaresinin 'seçim muamelelerini takip edebilecek durumda' olarak değiştirilmesini teklif etmiştir. Örg evren'in önerisiyle 15. madde son şeklini almıştır (TD, 1948: 879-921, 7 Temmuz).

Geçici Komisyon parti temsilcilerinin seçim komisyonlarında yer almalarına dair ısrarlar karşısında ek bir güvence olarak temsilcilerin masanın ya-

nında oturmalarını öngörmüştür. Bu uygulamadan vazgeçilmesi hükûmetin rahatsızlık duyduğunu göstermiştir.

Müzakerelerin son günü, CHP milletvekili Sadi Irmak ve 24 arkadaşının daha önce reddedilmesine rağmen 15. maddenin muhalefetin arzusuna uygun olarak değiştirilmesine ilişkin önergesi görüşülmüştür. Buna göre beş kişilik seçim komisyonunun iki üyesi seçime katılan partilerden seçilecektir. Partiler ikiden fazlaysa kura usulüne başvurulacaktır. Bağımsız milletvekilleri Adnan Adıvar ve Reşat Aydın'lı da benzer önergeler vermişlerdir. Oylanan tüm önergeler reddedilmiştir. Geçici Komisyon Sözcüsü Emin Halim Ergun seçim komisyonları parti temsilcilerinin de yer alacağı seçim kurullarınca belirleneceği için evhamlanmaya gerek olmadığını söylemiştir (TD, 1948: 1099-1102, 9 Temmuz).

CHP'li Sadi Irmak ve arkadaşlarının kanunun 15. maddesi hakkındaki DP isteklerini karşılayan önergesi iktidar içerisinde tartışmalara sebep olmuştur. Önerge sahipleri seçim komisyonlarına parti temsilcilerinin üye yapılmasını eleştirmiş, maddenin bu şekilde kabul edilmesinden İçişleri Bakanını sorumlu tutmuşlardır. Taraflar birbirlerini 'Demokratların ekmeğine yağ sürmekle' suçlamış, önergeyi veren Mutedil Halkçılar, 'Müstakil halkçılar' olarak sıfatlandırılmışlardır (Cumhuriyet, 1948).

Tarafların uzlaşmadığı konulardan biri de oy pusulalarının yakılması meselesiydi. Pusulaların bir süre daha korunmasına ilişkin hem muhalefet hem de bazı iktidar partisi milletvekilleri önerge vermişlerdi. Önergeler seçimden sonra oy pusulalarının güvenliği sağlanamaz savıyla reddedilmiştir.

Geçici komisyonda belirtilen değişiklikler ilave bazı kazanımlar elde edildiğini göstermiştir. Açık oy, gizli tasnif ve seçim emniyeti konularında gerekli düzenlemelerin yapıldığı kanaatinde olan İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle, 'biz bu kanunun tam mânasiyle demokratik olduğuna kaniiz' demiştir. Ayrıca Kanun'un günlerce münakaşa edilmesini samimiyetlerinin göstergesi olarak sunmuştur. Ancak yapılan iyileştirmeler genel olarak muhalefeti memnun etmekten uzaktır. Çünkü ısrarla talep edilen adli denetim konusunda adım atılmamış, yargıçların seçim kurullarına başkanlık etmelerine dair verilen önergeler reddedilmiştir. Tasarı oya sunulmadan önce son konuşmayı yapan Müstakil Demokratlardan Şahin Lâçin bu unsurlara dikkat çekerek şöyle demiştir: 'Şurasını esefle kaydetmek isteriz ki; iki yıldır Seçim Kanunu üzerinde çalışıyor görünmemize rağmen bugünkü haliyle kanunun seçim emniyetini

tesis yolunda hiçbir ileri hüküm getirmediği meydandadır. Bilhassa seçim kurullarına partilerden iki üye kabul edildiği hâlde komisyonların aynı esaslar dâhilinde teşkili yoluna gidilememesi endişe ve ıstırap verici bir harekettir.' (TD, 1948: 1110, 9 Temmuz).

Nadir Nadi yeni düzenlemelerin istenilen teminatı sağlamadığı kanaatinde olmuştur. 14. ve 15. maddelerin aldığı son şekli ve özellikle parti temsilcilerinin komisyonlara üye yapılmamasını eleştirmiştir. Ona göre kanunun eski hâliyle yenisi arasındaki fark önemsizdir. Bu görüşünü şöyle gerekçelendirmiştir: *'Eski kanun, muhitten merkeze doğru biriken tutanakların merkezlerde istendiği gibi ayarlanmasına uygun bir zihniyet taşıyordu. Seçim kurullarını az çok kontrole bağlamakla yeni kanun bu imkânı güçleştirmiştir, fakat Halk Partisi Meclis Grubu çoğunluğunun gayreti ile bu sefer muhitte, yani bir milletvekilinin evvelki gün söylediği gibi, daha reylerin kaynağında fesat çevrilmesine zemin hazırlamıştır.'* (Nadi, 1948).

Müzakerelerin tamamlanmasının ardından oya sunulan 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkındaki kanun teklifine Müstakil Demokratlar Grubu ve bağımsız milletvekilleri karşı oy kullanmışlardır. DP'liler oylamaya katılmamıştır. Tasarı iktidar partisi milletvekillerinin oylarıyla kabul edilmiş, 5258 sayı numarasıyla kanunlaşmıştır. Böylece 2 Temmuz'da başlayan Seçim Kanunu tadili hakkındaki Meclis müzakereleri 9 Temmuz'da tamamlanabilmiştir. Bir hafta süren görüşmelerin son gününde dahi birçok önerge görüşülmüştür. Önergelerin çoğunluğu seçim kurulları ve komisyonlarının teşkiline ilişkin 14. ve 15. maddeler hakkında olmuştur. İktidar partisi milletvekillerinin verdiği bazı önergelerin muhalefetin taleplerini yansıtması ise dikkat çekmiştir. Böylece iktidar partisi içerisindeki görüş ayrılıkları da belirginleşmiştir.

DP milletvekili Cihat Baban müzakereler sırasında seçimlerde nispi temsil sisteminin uygulanmasını savunmuştur. Ancak parti olarak bu konuda ısrarcı olunmamıştır. DP programında böyle bir vaade yer verilmemiştir. DP kurucularından Fuat Köprülü 7 Haziran 1947'de İnönü ile yaptığı bir konuşmada *'Nispi temsil bana mülayim geliyor, fakat henüz partide bir karara varamadık'* demiştir (Erim, 2005: 137) Samet Ağaoğlu DP olarak nispi sistemin aleyhinde olduklarını açıklamıştır. Bu sistemin karışıklıklara yol açarak hükümetleri zayıflattığı düşünülmüştür (Ağaoğlu, 1972: 63). Partililerin bu tutumu nispi temsiline, DP açısından olmazsa olmaz bir koşul olmadığını göstermiştir.

MİLLETVEKİLLERİ SEÇİMİ KANUNU'NDA 1948 YILI DÜZENLEMELERİ VE GİZLİ OY AÇIK TASNİF ESASINA DAYALI İLK MİLLETVEKİLİ SEÇİMİ

4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve bu kanuna bazı maddeler eklenmesine dair Kanun 9 Temmuz 1948'de kabul edilmiş, 14 Temmuz 1948'de Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Buna göre seçim kurullarının vali veya kaymakam başkanlığı altında toplanarak seçim büroları teşkil etmeleri konusunda değişikliğe gidilmiştir. Vali ve kaymakamlar artık bu sürecin bir parçası olmayacaktır (15. Madde). Kanunun 20. ve 29. maddelerinde yapılan düzenlemeler de valilerin seçim süreci dışına çıkarılmasını amaçlamıştır.

Seçim kurulları teşkili hakkındaki 14. madde tartışmaların merkezinde yer almıştır. Bu madde komisyonlarda aylar, meclis müzakerelerinde ise günler süren münakaşaların neticesinde kademeli olarak olgunlaştırılmıştır. Kurula belediye meclisi üyeleri dışında meslek örgütleri ve mahalle muhtarlarının da katılması kabul edilmiş, kura usulü getirilmiş, belediye başkanının direk olarak kurul başkanı olması uygulamasına son verilmiştir. Üyeler kendi aralarında başkan seçecektir. Son olarak üye sayısı yediye yükseltilmiş ve muhalefetin en önemli isteklerinden biri olarak parti temsilcilerinin de kurula üye göndermelerinin önü açılmıştır. Ancak adli denetim getirilerek, kurullara yargıçların başkanlık yapmaları talebi geri çevrilmiştir.

Kanunun seçim komisyonları hakkındaki 15. maddesine göre beş kişilik seçim komisyonunu seçim kurulu belirleyecek, seçilecek üyelerden üçü seçim büroları sahasından olacaktır. Parti temsilcileri seçim komisyonlarında seçim işlemlerini takip edebilecek durumda bulunacak, itirazları tutanaklara geçirilecektir. Muhalefet ve bazı iktidar milletvekilleri parti temsilcilerinin seçim komisyonlarında üye olarak bulunmalarını, tutanaklara imza koymalarını önermişlerdir. Buna ilişkin önergeler kabul görmemiştir.

Kanunun 24. maddesi oy gizliliğini sağlayacak şekilde revize edilmiştir. Buna göre oylar kapalı oy yerlerinde kullanılacak ve bu uygulama mecburi olacaktır. Yine muhalefetin arzusuna uygun olarak oy pusulalarında partilere özgü işaretler kullanılacaktır. 25. madde ile oy kullanma saatlerinde deği-

şikliğe gidilmiş, bir saat geri alınmak suretiyle seçimlerin saat 18.00'de tamamlanması kabul edilmiştir.

Kanunun 27. maddesinde tasnif açıklığını pekiştirecek düzenlemeler yapılmıştır. Sandıklar parti temsilcileri ve hazır bulunanlar önünde aleni olarak açılacaktır. Tutanakların bir sureti temsilcilere verilecek, bir sureti ise sandık yerinde asılarak halka ilan edilecektir. Tüm tasnif işlemleri temsilcilerin ve hazır bulunanların önünde aleni olacaktır. Bu düzenlemeler muhalefetin taleplerini karşılar niteliktedir. Ancak önceden olduğu gibi hesaba katılan oy pusulaları komisyon üyeleri ve hazır bulunanların önünde yakılacaktır. Buna itiraz eden muhalefet milletvekilleri pusulaların mazbatalar onaylanana kadar korunmasını istemişlerdir. Bazı iktidar partisi milletvekilleri de bu maksatla önergeler vermişlerdir.

Kanunun 34. maddesinde yapılan değişiklik seçim kurul ve komisyonlarında müşahit olarak hazır bulunmak üzere her siyasi partiye en çok iki temsilci bulundurma hakkı tanımıştır. Öncesinde bölgede teşkilatı olan partilerin birer temsilcisinin seçimde hazır bulunmak üzere davet edileceği belirtilmekteydi. Ayrıca yeni düzenlemeye göre müşahitler yalnızca oyların kullanılması ve tasnifi sırasında değil bütün tutanakların düzenlenmesi ve birleştirilmesi sırasında da seçim komisyonu ve kurullarında bulunabileceklerdir.

Seçim kanununa üç ek madde konulmuştur. Konulan birinci ek madde memurların işleyeceği seçim suçlarının Memurun Muhakemat Kanunu dışına çıkarılmasını düzenlemiştir. Hükûmetin hazırladığı tasarıda yer almayan bu konu muhalefetin talebiyle gündeme gelerek İçişleri Komisyonunda kabul edilmiştir. Bununla birlikte valiler, kaymakamlar ve hâkimler bu düzenlemeye tabi olmayacaklardır. Taraflar, onlar için farklı muhakeme prosedürleri uygulanmasında görüş birliğine varmışlardır. İkinci ek madde seçimin selameti açısından seçim suçu işleyen görevliler hakkında yapılacak kovuşturmanın tutanakların verilmesinden bir gün sonra başlatılmasını öngörmüştür. Üçüncüsü ise verilen seçim görevinin yerine getirilmemesine dair para cezalarını tespit etmiştir. Tasarıya Adalet Komisyonunda son anda konulan seçim görevlileri hakkındaki iftira suçlarının cezalarını arttırmaya yönelik dördüncü ek madde muhalefetin ve basının şiddetli tenkitleri üzerine kaldırılmıştır (Resmî Gazete, 1948: 14408-14410).

Yeni kanun oy gizliliği ve tasnif açıklığı sağlamış, seçim güvenliğini de önemli ölçüde iyileştirmiştir. Baskı altındaki Hasan Saka Hükümeti seçim kanununda yapılacak düzenlemelerin muhalefeti yatıştıracağını düşünmüştür. Bu nedenle gönülsüz de olsa muhalefetin talepleri yerine getirilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen düzenlemeleri yetersiz bulan DP oylamaya katılmayarak açıkça tepki koymuştur. DP Genel Başkanı Celal Bayar bu şartlar altında sonbahardaki ara seçimlere katılmayacaklarını peşinen ilan etmiştir. DP, 18 Temmuz 1948'de yayınladığı beyannamede Genel İdare Kurulunun aldığı seçimlere katılmama kararını bildirmiştir (Tanyeli, Topsakaloğlu, 1958: 114) Muhalefetin arzuladığı seçim ortamı için gayret sarf eden Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu karara tepki göstermiştir. Nihat Erim, DP'nin beyannamesi üzerine İsmet İnönü ve Celal Bayar arasında yaşanan diyalogu günlüğünde şu sözlerle aktarmıştır: 'Kanunu beğenip beğenmemek sizin bileceğiniz iştir. Fakat kanunu beğenmediğiniz için seçimlere girmemek kanununun tatbikini güçleştirmektedir. Bir nevi pasif mukavemettir. Bu hâl kanun yolunda yürümek prensibi ile güç telif edilir' diyor. C.Bayar '*Seçime girmek bir haktır, vazife değildir*' diyor' (Erim, 2005: 280-281).

DP'nin ardından yeni kurulan Millet Partisi de seçimlere katılmayacağını açıklamıştır. Muhalefetin güçlü temsilcileri seçimleri boykot etmişlerdir. 17 Ekim 1948 günü on üç ilde yapılan milletvekili ara seçimi yeni düzenlemelerin tecrübe edildiği ve gizli oy açık tasnif yönteminin uygulandığı ilk milletvekili seçimi olmuştur. Seçimlere katılım oranı tartışma konusu hâline gelmiştir. DP'ye göre katılım oranı % 10'un altında kalmış, iktidara göre ise % 40'ı geçmiştir (Eroğul, 1998: 71).

Tartışma yaratan diğer bir konu iktidarın seçimlere müdahale ettiği iddiasıdır. Buna göre İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle seçim öncesi mülki idare amirlerine gönderdiği genelgeyle seçimlere katılan ve katılmayan seçmenlerin kimlikliklerinin bildirilmesini isteyerek memurlar üzerinde baskı kurmak istemiştir. İddiaları yanıtlayan Göle genelgenin yasalara aykırı olmadığını savunmuştur (Koçak, 2016: 626).

Ara seçimlere katılım oranının düşüklüğü muhalefetin seçim boykotu çağrısının karşılık bulduğunu göstermiştir. Seçim güvenliğine dair talepleri sağlanana kadar hiçbir seçime katılmayacağını açıklayan DP, mitinglerde 'derhal seçim' sloganıyla genel seçimlerin erkene alınmasını talep etmeye başla-

mıştır. Parti temsilcileri seçim kurullarına girdiğine göre mevcut kanunla bile iktidara gelebileceklerini düşünmüşlerdir (Eroğul, 1998: 71). Böylece boykota rağmen seçim yasasında yapılan son değişikliklerin esaslı iyileştirmeler barındırdığı da kabul edilmiştir.

Revize edilmiş 5258 sayılı Seçim Kanunu 1948 ve 1949 ara seçimlerinde kullanılmış, 1950 Genel Seçimleri öncesi çıkarılan 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun kabulüyle yürürlükten kalkmıştır. Demokrat Parti ve Millet Partisi bu süreçte yapılan ara seçimlere katılmayarak iktidarı baskı altında tutmuşlardır. İktidar ve DP'nin uzlaşısıyla yasalaşan 1950 Seçim Kanunu seçim güvenliği konusunda ilave tedbirler getirmiştir. Bu kapsamda adli denetim esası benimsenmiş, Ankara'da görev yapacak Yüksek Seçim Kurulu oluşturulması kabul edilmiştir. Nispi temsil sistemi görüşülmesine rağmen çoğunluk sistemi korunmuştur.

SONUÇ

Türkiye'de II. Dünya Savaşı sonrası siyasal değişimler hız kazanmış, önceki denemelerde yaşatılmayan ikinci parti için yeni bir umut doğmuştur. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün oluruyla üçüncü denemenin önü açılmış, peşi sıra partiler kurulmuştur. Seçimlerin çok partili olarak yapılacak olması seçim kanununda demokratik adımları beraberinde getirmiştir. İktidar ilk etapta tek dereceli seçime geçilmesini öngörmüştür. Eğitim düzeyinden hareketle seçmenlerin yeterli olgunluğa erişmediğini iddia edenler bu düzenlemeye karşı çıkmışlardır. Buna rağmen 1946'da çıkarılan seçim kanunuyla tek dereceli seçim uygulamasına geçilmiştir.

Yeni Kanunu'nun uygulandığı 1946 Genel Seçimleri, tek dereceli ve çok partili ilk genel seçim olmasından ziyade açık oy, kapalı tasnif uygulamasıyla hafızalarda yer etmiştir. Tek parti anlayışının idari ve mahalli kadroları işbirliğinde adli denetimden yoksun gerçekleştirilen seçime gölge düşürülmüştür. Kanuna göre seçime katılan partilerin temsilcileri oyların kullanılması ve tasnifi sırasında seçim kurulu ve komisyonlarında hazır bulunmaya yetkili kılınmışlardı. Oylar münasip bir yerde kullanılacaktı. Bu oldukça muğlak bir ifadedir. Valiler seçim sürecinin önemli parçalarındandı. Seçim kurulları parti prensiplerine bağlı belediye başkanı ve meclis üyelerinden teşkil edilmişti.

Bu koşullarda muhalefetin öngördüğü üzere uygulamada oy gizliliği ve tasnif açıklığı sağlanamamıştır. Yaşananlar seçim kanununun salt bir kanun olmaktan öte çok partili düzenin yaşatılması ve demokrasinin gelişimi açısından hayati önemde olduğunu ortaya koymuştur. Bundan böyle iktidar ve muhalefet arasındaki temel mesele seçim kanunu olmuştur.

Demokrat Parti vakit yitirmeden ara seçimlere yetiştirilmek üzere yapılması gerekenleri tasarı olarak sunmuştur. Mevcut kanunun çok partili sistemin ihtiyaçlarına cevap vermediği açıkça görüldüğü halde Recep Peker hükûmeti meseleyi ağırdan almıştır. Yerine gelen Hasan Saka Hükûmeti de bu hususta hevesli görünmemiştir. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve iktidar partisinin Mutedil Halkçılar olarak anılan ılımlı kanadı meselenin çözüme kavuşturulmasını istemişlerdir. Neticede parti grubu ikna edilerek kapalı oy, açık tasnifle sınırlı olmak üzere kanunda düzenleme yapılması kabul edilmiştir.

Komisyonlarda ve Mecliste müzakere edilen seçim kanununda esaslı iyileştirmelere gidilmiş, kanun neredeyse baştan yazılmıştır. 1948 yılında yapılan bu düzenlemeler kapsamında kapalı oy yerleri oluşturulması ve oyların zorunlu olarak gizli kullanılması kabul edilmiştir. Sandıklar parti temsilcileri ve halkın önünde aleni açılacak, tüm tasnif işlemleri halka açık yapılacaktır. Tutanakların birer sureti parti temsilcilerine verilecek, bir sureti de sandık yerinde asılarak halka duyurulacaktır. Partiler seçim kurul ve komisyonlarında müşahit olarak hazır bulunmak üzere iki temsilci bulundurabilecektir. Valiler ve kaymakamlar seçim süreci dışına çıkarılmışlardır. Ancak idari makamlar seçim sürecinden çıkarılmak istenirken partili belediyelerin seçimin merkezinde bırakılması çelişkili bir durum oluşturmuştur. DP'nin seçimlerde görev alacak kişilerin Memurin Muhakemat Kanunu'nun koruyuculuğundan çıkarılarak suçlarının doğrudan adli mercilere intikaline dair talebi karşılanmıştır. Yine DP'nin okuryazar oranının düşük olmasından hareketle oy pusulalarında partilere özgü işaretler kullanılması ve seçimlerin bir saat geri alınarak 18.00'de tamamlanması önerileri kanuna eklenmiştir.

Kanunun seçim kurulları ve komisyonlarının teşkiline dair 14. ve 15. maddeleri münakaşalara sebep olmasına rağmen bazı adımlar atılabilmektedir. Daha önce belediye başkanı ve meclis üyelerinden oluşturulan seçim kuruluna meslek örgütleri ve muhtarların da katılması sağlanmıştır. Muhalefetin ısrarıy-

la parti temsilcilerinin de kurula katılması kabul edilmiş, ihtilaflı konulardan biri daha aşılmıştır. Hükümet, kurullara yargıçların başkanlık etmesi teklifine ise kapıları kapatmıştır. Böylece adli denetim konusunda adım atılamamıştır. Seçim kurullarına olduğu gibi seçim komisyonlarına da parti temsilcilerinin alınarak tutanakları imzalamaları önerisi de reddedilmiştir. Ayrıca itirazlara karşın oyların tutanaklara geçirilmesini takiben yakılması uygulamasına da devam edilmiştir.

1946 Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun en önemli getirisi olan tek dereceli seçim sistemi DP kurulmadan önce duyurulduğundan bu gelişime doğrudan bir katkıları olmamıştır. Onların seçim sisteminin demokratikleştirilmesine yönelik etkisi 1948'de revize edilen seçim kanunuyla hissedilmiştir. Bu kanun DP'nin 1946 seçimleri sonrası verdiği kanun teklifinde yer alan oy gizliliği ve tasnif açıklığı prensibini önemli ölçüde sağlamış, seçim güvenliğini de iyileştirmiştir.

Demokratlar bu süreçte kanunun seçim emniyeti boyutuna odaklanmışlardır. Bahsi geçse de nispi temsil sistemi ciddiyetle ele alınmamıştır. CHP iktidarı ve iktidar adayı DP kendilerine avantaj sağlayacağını düşündükleri liste usulü çoğunluk sisteminin muhafazasından yana olarak seçimin temsilde adalet prensibini ihmal etmişlerdir. CHP ancak iktidarı yitirdikten sonra temsil adaletini gündeme getirmiştir. Çok partili siyasi sistemin kuruluş yıllarında demokratik düzene hizmet etmesi gereken seçim sisteminin politik yarar gayesiyle kullanılması tarafların demokrasi bilincinin ne ölçüde geliştiği konusunda ipuçları vermiştir.

Muhalefet seçim kanununun demokratikleştirilmesi mücadelesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve iktidar partisinin ılımlı kanadı kanunun iyileştirilmesi konusunda gayret göstermişlerdir. Mutediller bu kapsamda oyların yakılmamasına ve parti temsilcilerinin seçim komisyonlarına dâhil edilerek tutanaklara imza koymalarına dair önergeler vermişlerdir. Bu önergelerin reddedilmesi iktidar partisi içerisindeki fikir ayrılıklarını belirginleştirmiştir. Basın, seçim kanununun yetersizliği konusunda muhalefet ile birlikte iktidara karşı tavır almıştır. İktidara yakınlığıyla bilinen basın organları dahi seçim kanununun emniyet vermediğini aktarmışlardır.

Seçim yasasında yapılan iyileştirmelerin muhalefeti yatıştıracağını uman hükümet yanılmıştır. Demokratlar adli denetimin sağlanmayarak yargıçların seçim kurulu başkanlığına getirilmemesini ve parti temsilcilerinin seçim komisyonlarına dâhil edilmemesini dayanak göstererek müzakerelerden çekilmişler, kanunun oylamasına da katılmamışlardır. Üstelik daha da ileri giderek bu koşullar altında seçimleri boykot edeceklerini açıklamışlardır. Millet Partisi de seçimleri boykot kararı almıştır. Böylece kapalı oy açık tasnif esasına dayalı ilk seçim olan 1948 Milletvekili Ara Seçimleri tek parti anlayışıyla yapılmıştır. 1950 seçimleri öncesinde CHP ve DP'nin yeni bir seçim yasası hazırlanması konusunda görüş birliğine varmasıyla arzulanan emniyetli seçim ortamı sağlanabilmiştir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, A. (1948). ‘Seçim-Meclis-Demokrasi’, Akşam, 1 Mayıs.
- AĞAOĞLU, S. (1993). Siyasi Günlük, (Hz.) Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AĞAOĞLU, S. (1972). Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru, Baha Matbaası, İstanbul.
- AKŞAM, (1948). ‘Demokrat Partisi Liderinin Yeni Nutku’, 1 Mayıs. (1948). ‘Yeni Seçim Tasarısı Yarın Mecliste görüşülecek’, 30 Haziran.
- ALBAYRAK, M. (2004). Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Phoenix Yayınları, Ankara.
- ALKAN, M. Ö. (2006). ‘Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri’, Anayasa Yargısı, 22(1): 133-165.
- ARAR, İ. (1968). Hükûmet Programları 1920-1965, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- BARUTÇU, F. A. (1977). Siyasi Anılar 1939-1954, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- BAYAR, C. (2010). Başvekilim Adnan Menderes, (Hz.) İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul.
- BENİCE, E. İ. (1948). ‘Son Kararlarla Yeni Bir Siyasi Hayat Devri Başlıyor’, Son Telgraf, 16 Ocak.
- CUMHURİYET, (1948). ‘Seçim kanunundan sonraki tartışmalar’, 11 Temmuz.
- ÇAVDAR, T. (1987). ‘Müntehib-i Sani’den Seçmene, V Yayınları, Ankara.
- ERİM, N. (2005). Günlükler I, (Hz.) Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EROĞUL, C. (1998). Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi, Ankara.
- İNÖNÜ, İ. (2016). Defterler 1919-1973, (Hz.) Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, C. (2016). Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları-5 Uzlaşma, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, C. (2012). Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları-2 İktidar ve Demokratlar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUBALI, H. N. (1946). ‘Tek Dereceli Seçim ve Yurt Realitesi’, Cumhuriyet, 15 Mayıs.
- NADİ, N. (1948). ‘Bu da atlandı’, Cumhuriyet, 9 Temmuz. (1948). ‘Tekrar Ediyoruz’, Cumhuriyet, 4 Temmuz. (1948). ‘İmtihan’, Cumhuriyet, 27 Haziran. (1948). ‘İyi Bir Başlangıç’, Cumhuriyet, 15 Ocak.
- ORTAYLI, İ. (2018). Türkiye’nin Yakın Tarihi, Kronik Kitap, İstanbul.

- TANYELİ H. ve Topsakaloğlu A. (1958). İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- T.B.M.M. TUTANAK DERGİSİ. (1948). 12(86, S.Sayısı: 185): 1-43.
- T.B.M.M. TUTANAK DERGİSİ. (1948). 12(80-86): 584-1110.
- T.B.M.M. TUTANAK DERGİSİ. (1946). 23(57): 246-248.
- T.C. RESMÎ GAZETE. (1948). Sayı: 6957, 14 Temmuz.
- T.C. RESMÎ GAZETE. (1946). Sayı: 6326, 6 Haziran.
- T.C. RESMÎ GAZETE. (1942). Sayı: 5285, 17 Aralık.
- TEZİÇ, E. (1967). Seçim Sistemleri, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- TOKER, M. (1970). Tek Partiden Çok Partiye, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (1995). Türkiye'de Siyasi Partiler 1959-1952, Arba Yayınları, İstanbul.
- TUNCER, E. (2003). Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002), Tesav Yayınları, Ankara.
- TURAN, S. (1999). Türk Devrim Tarihi IV-1, Bilgi Yayınevi, Ankara.

1960 SONRASI CUNTACI GÖRÜŞLER VE İDRİS KÜÇÜKÖMER¹⁹

Mehmet Güven AVCI
Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
mgavci@nku.edu.tr

GİRİŞ

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Türkiye’de darbe ve muhtıra şeklinde gerçekleşen ordu müdahaleleri siyasi ve toplumsal hayatın en önemli olayları ve tarihsel bakımdan önemli dönüm noktalarıdır. 27 Mayıs darbesinden sonra yaşanan, toplumsal hareketliliğin yüksek olduğu dönemde, 22 Şubat 1962, 21 Mayıs 1963 ve 9 Mart 1971 darbe girişimleri yaşanmış ve bu dönem 12 Mart 1971 muhtırası ile sonlanmıştır. Siyasal çatışmaların yoğunluğunun arttığı 1970’li yıllar ise 12 Eylül 1980 darbesi ile sona ermiş ve Türkiye yeni bir döneme girmiştir. 1980 sonrasında ise ‘postmodern darbe’ olarak adlandırılan 28 Şubat 1997 darbesi, internet aracılığıyla yayınlanan bildiriden dolayı e-muhtıra olarak adlandırılan 28 Nisan 2007 muhtırası ve son olarak 2016 yılında yaşanan 15 Temmuz darbe girişimi siyasi ve toplumsal tarihimizin önemli dönüm noktalarıdır.

Yaşanan darbe ve darbe girişimlerinin hedefe koyduğu siyasal taraflar değişse de tamamı iktidarı ele geçirme, topluma belirli bir yön verme ve biçimlendirme amacı taşımaktadır. Bu açıdan ordu ile sivil siyasetçi ve aydınlar arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Tüm darbe, muhtıra ve girişimler belirli aydın grupları ve toplumsal kesimlerce desteklenmektedir. Diğer taraftan askerî

¹⁹ Bu çalışma Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü’nde 1998 yılında yapılan ‘Türkiye’de Sivil Arayışa Bir Örnek: İdris Küçükömer’ adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

bürokrasi de müdahalelerini destekleyecek ve müdahaleleri teorik olarak normalleştirecek siyasal yapılar, sivil kuruluşlar ve aydınlara ihtiyaç duymaktadır.

1960 tarihli darbe sonrası askerî yönetimlerin iktidarının başlangıcı olmakla birlikte Türkiye’de asker müdahalesi İttihat ve Terakki döneminden beri önemli bir sorun olarak gündemde olmuş ve ‘vatanın kurtarılması en önemli amaç olarak nitelendiğinden müdahalelerin gerçekleştirilmesi kolaylaşmıştır. Türk aydını olayların ilk başladığı andan son zamanlara kadar ordu müdahalesini makul görmüş, tartışmasını yapmamış, ordunun elde edilememesi halinde istekleri doğrultusunda gelişmeler olamayacağını düşünmüştür. Bu düşünce belli ölçüde aydınının demokrat olmayan tavrından kaynaklanmıştır. Demokrasiyi paradoksal bir biçimde kendi gruplarıyla sınırlı görenlerin ve halkın gücüne güvenmeyenlerin kendi aralarındaki mücadelede orduyu gruplarının destekçisi durumuna getirmek istemeleri anlaşılır bir tavidir. Bu düşüncelerin değişmemiş olması, orduyu her zaman önemle incelemeyi gerekli kılmaktadır’ (Kayalı, 1994: 44-45).

Türkiye’de aydınlara ordu müdahalesini makul görmesi hatta bir grup aydınının politik ve toplumsal hedeflerini gerçekleştirmek için en önemli araç olarak orduyu ve askerî müdahaleyi benimsemesi ve bu şekilde zaman zaman siyaseten söz sahibi olması ordunun bu aydın gruplarıyla birlikte inceleme gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ordu müdahalelerini doğru ve haklı girişimler olarak ortaya koyma, toplumsal kabulünü sağlama ve bu müdahalelerinin teorik alt yapısını oluşturma görevini aydınlara üstlenmiştir.

‘Zinde güçler’, 1960’lı yıllarda Türkiye’de özellikle sol düşünce içerisinde ordu müdahalelerinin teorileştirilmesinde ortaya çıkan bir kavramdır ve 60’lı yıllarda yürütülen tartışmalarda oldukça yoğun biçimde yer almıştır. Kavramın işaret ettiği kesim belirli bir politik düşünüşe sahip asker, bürokrat, sivil aydınlara, eğitimciler ve gençlerdir. Sosyalizmi, sosyal adalet çerçevesinde yorumlayan bu politik düşünüş bunun ancak bu güçler tarafından bir darbe yoluyla gerçekleştirilebileceğini, seçim ya da işçi sınıfına dayalı bir devrim yoluyla iktidar olmanın Türkiye şartlarında mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Bu kesimlerin politik bilinç düzeyinin buna hazır olduğunun vurgusu ‘zinde’ kelimesiyle yapılmakta ve bu kelime aynı zamanda işçi sınıfının bilinç düzeyinin hazır olmadığı vurgusunu da içermektedir. Diğer taraftan aynı kesimin

sınıfsal konumu ‘ara tabakalar’ kavramı kullanarak belirtilmekte zaman zaman iki kavram birbiri yerine kullanılmaktadır.

Türkiye’de aydınların ve siyasetçilerin ordu ile ilişkisi sadece sola ait bir durum değildir. Özellikle 1960’lı yıllarda siyasi yelpazenin hemen hemen tamamında bu ilişki görülmektedir. Kurtuluş Kayalı’nın ‘Ordu ve Siyaset 27 Mayıs 12 Mart’ adlı önemli çalışması bu durumu net biçimde ortaya koymaktadır (Kayalı, 1994: 88-98). Siyasi yelpazenin farklı taraflarında ordu ile ilişkilerin gerekçelendirilme biçimlerinin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

Toplumun yukarıdan aşağıya doğru biçimlendirilmesine karşı çıkışlar olmakla birlikte, sistematik bir biçimde konuyu ele alan ve Türkiye’de sivil toplumu oldukça erken bir dönemde tartışan isim İdris Küçükömer’dir. Küçükömer’in düşünsel gelişimi cuntacılıktan sivil topluma doğru evrilmiştir. Temel düşüncelerini ortaya koyduğu dönem ise ordu müdahalelerinin makul görüldüğü, bu anlamda bir grup aydın ve siyasinin açık bir biçimde orduyla ilişki kurduğu dönem olan 1960-1970 arasındır. Küçükömer bir yandan Türk toplum tarihinde bürokratların rolüne yönelik bir eleştiri ortaya koyarken diğer taraftan dönemin cuntacı düşüncelerine bir karşı çıkış olarak yazılar yazmış ve çalışmalar yapmıştır. Yazınsal çalışmalarının yanı sıra siyaset içerisinde de yer almış ve bu alanda da yukarıdan aşağıya doğru toplumu biçimlendirmeye çalışan bürokratik yapıya karşı eleştirilerini sürdürmüştür. Bu çalışma özellikle 1960-1970 döneminin cuntacı fikirlerine karşı İdris Küçükömer’in geliştirdiği tezleri inceleme amacı taşımaktadır.

TÜRKİYE’DE ORDU, AYDIN VE SİYASET İLİŞKİLERİNİN TARİHİ VE SOSYOLOJİK TEMELLERİ

Türk Modernleşmesi, bürokrat kadroların merkezinde yer aldığı bir modernleşme hareketi olmuştur. Klasik Osmanlı devlet yapısında bozulmalar ile birlikte batı karşısında alınan yenilgiler sonucunda İmparatorluğun politik ve ticari etki alanının daralması üzerine saraydan başlayan Osmanlı modernleşmesi zamanla etkin bir bürokrat kadroya dayanmıştır. Osmanlı bürokratları klasik dönemde ayrı bir zümre olarak her zaman etkin olmakla birlikte devlet politikalarına Yön verme ve devlete müdahale geleneğinin

oluşmasını modernleşme süreci ile birlikte başlar. Tanzimat'la birlikte bürokratların otorite alanları Sultan'ın aleyhine genişler (Ortaylı, 2008: 403)

Gerek Osmanlı modernleşmesi gerekse Cumhuriyet modernleşmesinde kullanılan en etkin araç eğitimidir. Eğitim fırsatları ise öncelikle askerî bürokrasi olmak üzere bürokrasiye dönüktür. Eğitim yoluyla batılı anlamda modern bir devlet bürokrasisi oluşturmak hedefi iki sonuca yol açmıştır. Birincisi bu durum aydın ile bürokrat arasındaki çizgiyi ortadan kaldırmıştır. Bu konuda Şerif Mardin'in Batı'daki entelektüel ile Türkiye'de aydın karşılaştırması önemlidir. 'Batı medeniyetinde "entelektüel", düşünce dünyasını tüm amaç olarak gören, kendini bu dünyaya tamamen adanmış kimselere denir. Bu şartlarda, aydın, toplum üzerinde etkin olmayı isteyebilir, fakat bu etkinliğini düşün uğraşısının içinden sürdürür. Türkiye'de, "aydın" memleket konularıyla ilgilenen ve bunları düzeltmeye uğraşan "nizam-ı âlemci"ye verilen addır. Fakat bu toplumu düzeltme çabası çok zaman bürokratik bir rolün icaplarının içinden yapılır' (Mardin, 1992: 144).

Bürokratik role bürünen ve bürokrasi içinde etkin olan aydın topluma ait düşüncelerini bu yolla hayata geçirmek istemektedir. Nitekim Türkiye'de bazı aydınların isimlerinin dönemsel olarak öne çıkması o dönemde bürokrasi içerisinde önemli bir konumda bulunmasından ya da bürokrasi üzerinde etkin olmasından kaynaklanmaktadır.

Modern eğitim ile bürokrasi arasında kurulan ilişkinin ikinci sonucu ortaya yeni tip bürokratlar ve aydınlardır. *'Bilimcilik ve ilerlemecilik fikrine sıkı sıkıya bağlı yetişen bu yeni tip aydın ve devlet adamları, zamanla, devlet ve kamuda hâkim hâle geldiler ve kafalarındaki 'iyi/ideal toplum' projesini gerçekleştirmek için mücadeleye giriştiler; kimi zaman iktidarla, kimi zaman da birbirleriyle. Cumhuriyet döneminde bu eğilim devam etti'* (Bulut, 2009: 165).

Modern eğitim kurumlarının ortaya çıkardığı bu yeni bürokrat ve aydınlardan, toplumu kendi fikirleri doğrultusunda biçimlendirmeyi aldıkları eğitimden dolayı bir hak olarak görmekteyiz. Bu durum uzun yıllar iktidar mücahadesinin bürokrasi üzerinden yürütülmesine neden olmuştur ve bu müdahalede askerî bürokrasi sürekli öncelikli konumdadır. Tanzimat bürokrasisi ile Genç Osmanlılar, İttihat Terakki Cemiyeti ile önce Ahrar Fırkası daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Cumhuriyetin ilk meclisinde birinci grup ile ikinci grup, Cumhuriyet Halk Fırkası ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasındaki si-

yası mücadelelerde asker ve sivil bürokrasi ile aydınlar her iki cephede de etkin konumda oldular ve bu mücadelelerde bir baskı unsuru olarak orduyu yanında bulundurma önemli bir çaba oldu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ordunun siyaset dışı kalması gerektiği tartışmaları ve dönemin iktidarının bunun için yasa çıkarması ordu siyaset ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olarak vurgulanmaktadır. Ancak bu durumun dönemin iktidarının orduyu kendi yanında tutma ve muhalefeti ordu desteğinden mahrum bırakma amacı taşıdığı anlamındaki değerlendirmeler (Kayalı, 1994: 43) son derece önemlidir. Nitekim dönemin muhalefet hareketi içinde bulunan komutanlar askerî görevlerini bırakırken, iktidar güvendiği komutanlara orduda kalma tavsiyesinde bulunmuş ve ordu içerisindeki gücünü bu şekilde korumuştur (Kayalı, 1994: 44). Özetle ordunun siyaset üzerindeki etkisi, siyasetin ve siyasete yön vermeye çalışan aydınların orduyu sürekli yanlarında tutma çabası Türk siyasi yaşamında uzun yıllar süren bir strateji olmuştur.

Modernleşme çabalarının ilk olarak ordu üzerinden başlaması ve modern eğitim fırsatlarını öncelikle askerî bürokrasiye sunulması daha sonra yaşanan siyasal süreçte ordunun ilerici olarak değerlendirilmesi sonucunu da doğurmuştur. Batılı bir anlayışla yetiştirilen askerî bürokratlar, doğal olarak, batılılaşmayı temel hedef hâline getirmiş, modernleşme ve ilerlemeyi batılılaşma üzerinden tanımlamış bir düşünce için askerî bürokratlar ilerici zümre olacaktır. Nitekim gerek 1960 öncesinde gerekse sonrasında belirli aydın grupları tarafından ordu ilerici güçler içinde değerlendirilmiştir. Bu durum modernleşmenin ortaya çıkış biçimi ile doğrudan ilgilidir. Modernleşme sürecinde ilk olarak bürokrasinin, öncelikle de askerî bürokrasinin modernize olması daha sonra modernleşmenin lokomotif olmalarına yol açmıştır.

1950 sonrası Türk aydınının bir grubu için bir darbe ile iktidara gelmek ve toplumu yukarıdan aşağıya doğru düzenlemek temel yöntem olarak görülmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasının yukarıda sayılanların dışında bir başka nedeni de erken Cumhuriyet modernleşmesi tecrübesidir. Türk Modernleşmesi en temel biçimi ile Osmanlı modernleşmesi ve Cumhuriyet modernleşmesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Osmanlı modernleşmesinin devlet katında yürütülmesine karşın Cumhuriyet modernleşmesi toplumun tamamını batılı bir tarzda modernize etmeyi hedefler ve bu noktada bu

siyasetin ‘hem topluma yaygınlaşması hem de Batı’nın ve Batı’yı oluşturan değerlerin bizzat kendilerine ulaşmanın bir hedef olarak benimsenmesi’ (Bulut, 2005: 6) söz konusudur. Cumhuriyet sonrası yapılan yasal düzenlemeler ve oluşturulan yeni kurumlar bu çabanın sonucudur. Cumhuriyetin ilanı, saltanatın kaldırılması, ‘*Devletin Dini İslamdır*’ ifadesinin anayasadan çıkartılması, Hilafetin Kaldırılması, Medeni Kanun, Kılık Kıyafet Kanunu, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Soyadı Kanunu dönemin öne çıkan kanunlarıdır ve her biri toplumsal hayatta önemli değişikliklere yol açmıştır. Diğer taraftan aynı dönemde Menemen Olayı, Şeyh Said İsyanı ve İzmir Suikastı Girişimi üzerinden muhalif bürokrat ve aydınların önemli bir kısmı tasfiye edilmiştir. 1930 sonrası ise rejimin ideolojisinin ve kültürel dönüşüm planının toplumsal alanın tamamına yayılma çalışmaları dönemidir. Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, halkevleri, 1933 üniversite reformu, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nin açılması bu çabanın en önemli adımlarıdır. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve kadroları yenilenen üniversiteler rejimin ideolojisini destekler çalışmalar yürütürken halkevleri de rejimin ideolojisinin halk tabanına yayılması ve kültürel dönüşümün gerçekleştirilerek istendik yurttaş tipinin ortaya çıkarılması görevini yerine getirmektedir.

1923-1950 arasında uygulanan politikalar günümüze kadar aydınların bir kısmı tarafından modernleşme, muasırlaşma, çağdaşlaşma, ilerleme gibi kavramlar üzerinden olumlanarak tartışılmıştır. Her ne kadar 1950 seçimleri bu politikaların karşısında olan kitlelerin desteği ile Demokrat Parti’yi iktidara taşısa da, uygulanan politikaları tamamen başarısız olarak nitelemek doğru olmaz. İstendik yurttaş tipine özellikle kentlerde ulaşıldığı, dönemin politikalarının kendi aydın ve bürokrat kadrolarını ürettiği ve gençlik üzerinde önemli bir etki bıraktığı görülmektedir. Ayrıca ‘günümüze kadar yaşanan süreç göz önüne getirildiğinde aslında bu siyasetin de bir yönüyle başarılı olduğunu söylemek mümkündür’ (Bulut, 2005: 34). Yukarıdan aşağıya doğru uygulanan modernleşme siyaseti sonraki süreçte birçok aydın ve bürokrat için model teşkil etmiştir. Modernleşme, çağdaşlaşma, ilerleme, kalkınma hedefleri doğrultusunda toplumun biçimlendirilmesi gerektiği düşüncesinin hâkim olduğu aydın ve bürokratlar hedeflerini gerçekleştirmek ve ortaya koydukları ideal topluma ulaşmak için iktidar olma yolları aramışlar ve bu konuda ittifak yapılacak en önemli güç olarak orduyu görmüşlerdir.

1960 DARBESİ SONRASI SİYASİ YAPI VE ORDU

1950 seçimleri ile başlayıp on yıl süren Demokrat Parti iktidarı 1960 darbesi ile sona erdi. Darbe sonrasının hâkim söylemi bu on yıllık dönemin bir karşı devrim olduğu yönünde oldu ve bu söylem farklı kesimlerce dile getirildi. Türk modernleşmesini ve Türkiye'deki siyasal yapıyı merkez çevre ilişkisi bağlamında değerlendiren Şerif Mardin bu darbeyi '*...merkezin, çevre karşısındaki eski kutuplaşması, yeni bir biçim edindi. Eski Cumhuriyetçi düzeni, yani zorlamaya dayanan düzeni koruyanların, değişme isteyenler karşısındaki kutuplaşması*' (Mardin, 1990: 59) olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirme dönemin karşı devrim söylemi birlikte ele alındığında daha da anlamlı gelmektedir. Bu yeni kutuplaşma halkoyuna karşı bir denge kurma çabasını da beraberinde getirmiş ve 1960 darbesi sonrasında geçen on yılda etkili olan halk oyunu dengeleyen devlet kurumlarında yeni yapılanmalar oluşturmuştur. Millî Güvenlik Kurulu, Çift Meclis, Anayasa Mahkemesi ve Devlet Planlama Teşkilatı bu yeni yapılanmanın en önemli kurumlarıdır (Kayalı, 1994: 69).

Geçmişe dönük karşı devrim söyleminde ortak bir anlayış olmasına rağmen darbe sonrası izlenecek yol konusunda ciddi fikir ayrılıkları vardır. Bu konuda en önemli çatışma Millî Birlik Komitesi'nde yaşandı. Darbe sonrasında Cemal Gürsel başkanlığında kurulan 38 kişilik Millî Birlik Komitesi'nde üst rütbeli subayların iktidarı bir an önce sivillere bırakma konusunda tavrı radikaller olarak bilinen subayların tepkisi ile karşılaştı. Bu çatışmanın arka planında Millî Birlik Komitesi ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki ilişkiler bulunmaktadır. İktidarı sivillere bırakma düşüncesi darbe sonrasında yapılacak seçimde bir CHP iktidarına kesin gözüyle bakılmasındandır. Diğer taraftan oluşturulan yeni kurumların olası bir muhalif iktidarı dengeleyeceği görüşü hâkimdir. Radikallerin CHP'ye bakışı ise çok daha farklıdır ve ciddi bir güvensizlik içermektedir (Ahmad, 1996: 167). Bu çatışma 14'ler olarak adlandırılan radikal subayların Millî Birlik Komitesi'nden tasfiyesi ile sonuçlanır. Ancak bu tasfiye Ordu içerisindeki iktidar mücadelesini sona erdirmek yerine daha da şiddetlenmesine yol açarak yeni cuntacı grupların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Millî Birlik Komitesi'nin iktidarı sivillere bırakma isteği ordunun siyasetten çekilme isteği ile yorumlanmamalıdır. Ordu iktidar ortağı olarak CHP'yi görmektedir ve bu ortaklık kurucu mecliste hayata geçirilir. Ancak bu ortaklık iki önemli güçlkle karşılaşır. Birincisi ordu içinde hâlâ güçlerini

koruyan radikallerin oluşturduğu Silahlı Kuvvetler Birliği adlı örgütlenmenin Millî Birlik Komitesi üzerindeki etkisi, ikincisi ise 1961 seçimlerinden beklentilerin tersine Cumhuriyet Halk Partisinin tek başına iktidar olacak oyu alamamış olmasıdır. Bu dönemde ordu içerisindeki hareketliliğin en önemli örneği Talat Aydemir tarafından 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 yıllarında gerçekleştirilen iki darbe girişimidir. Aydemir anılarında amacının bir diktatörlük kurmak değil iktisadi ve sosyal reformların gerçekleşmesi için aydınlara dayalı bir demokrasi kurmak olduğunu ve gerekli reformlardan sonra gerçek demokrasiye geçileceğini belirtmektedir (Aydemir, 1968: 142). Ancak bu dönemde her grup herhangi bir darbe anında diğer grubun kendisini tasfiye edeceği düşüncesini taşımaktadır. Yapılmak istenen müdahaleye diğer grupların karşı çıkmasındaki esas neden müdahaleye değil, müdahaleyi yapanlara karşı olmalarıdır (Kayalı, 1994: 111).

1960 darbesi sonrasında Demokrat Parti kapatıldı ve 1960 sonrasında siyasi mücadele yeni partiler ile devam etti. 11 Şubat 1961 tarihinde Adalet Partisi, 12 Şubat 1961 tarihinde Yeni Türkiye Partisi, 13 Şubat 1961 tarihinde Türkiye İşçi Partisi siyasi yaşamda yerlerini aldı. Bunların yanı sıra Cumhuriyet Halk Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi politik faaliyetlerine devam ettiler. Bu partilerden Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Demokrat Parti kitlesine yönelik bir politika yürüttüler. Fakat Demokrat Parti kadroları daha çok Adalet Partisi içinde yer aldılar ve bu partinin mirasını Adalet Partisi üstlendi. Türkiye İşçi Partisi sosyalist bir kimlikle dönemin etkin partilerinden biri oldu. Cumhuriyet Halk Partisi ise 27 Mayıs sonrasının yeni koşullarında iktidar olma çabası içerisinde oldu.

Siyasi partilerin dönem içerisindeki söylemleri, faaliyetleri, politikaları ve özellikle yeni üyelerin kimlikleri ordunun bu dönemde siyaset üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Bunun en önemli örneği 61 seçimleri sonrasında tek başına iktidar olacak oyu alamamış olmasına rağmen İsmet İnönü'nün başbakan ve Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanı olmasının tüm partiler tarafından kabul edilmesidir. Bu durum ordunun siyasi partilerin tamamı üzerinde etkin olduğunu göstermektedir (Kayalı, 1994: 98). Bu konudaki bir diğer önemli hususta tüm partilerin asker kökenli kişileri partiye üye yapmaları ve bu konuya özel önem vermeleridir.

Cumhuriyet Halk Partisi dönemin en etkili partisidir. Ordudaki radikaller dışında özellikle üst rütbeli subaylar Cumhuriyet Halk Partisini iktidar ortağı olarak görmekteydiler. Nitekim darbe sonrasında oluşturulan Kurucu Mecliste ağırlık Cumhuriyet Halk Partisine verilmiştir. Daha sonra oluşturulan Anayasa Mahkemesi, çift meclisli parlamento, planlı ekonomi gibi fikir ve kurumların önemli bir kısmı Cumhuriyet Halk Partisinin önerisidir (Ahmad, 1996: 244). Ordu içerisinde iktidarı sivillere bırakmak düşüncesinin temelinde yapılacak seçimleri Cumhuriyet Halk Partisinin kazanacağı düşüncesi vardı. Fakat yapılan seçimler bir hayal kırıklığı yarattı. Demokrat Parti mirasını paylaşmak isteyen üç partinin aldığı oy CHP'nin aldığı oyu geçti. Hükümet bir koalisyon ile oluşturulacaktı ve ordunun baskısı sonucunda İnönü'nün başbakanlığında koalisyonlar kuruldu. Cumhuriyet Halk Partisi darbe sonrasında geleneksel sivil, aydın ve askerlere dayanan politikalarına devam etti ve bu durum ordunun partiye bakışında etkili oldu. Parti gençler, akademisyenler ve emekli subay ve bürokratları sürekli partiye çekmeye çalıştı (Ahmad, 1996: 245).

Emekli bir general olan Ragıp Gümüşpala tarafından kurulan Adalet Partisi ticaret burjuvazisi, esnaf ve küçük zanaatkâr, Anadolu eşrafı, büyük toprak sahipleri ve sürekli güçlenen sanayicilerden oluşan karmaşık bir yapıya sahipti (Çavdar, 1996: 163). Eski Demokrat Parti teşkilatlarının önemli bir kısmı da Adalet Partisi içinde yer almıştı. *'Aralık 1964 tarihinde, AP Genel Başkanlığına yeni seçilen Süleyman Demirel, Millî Birlik Grubu ile iki saat süren bir görüşme yapmıştır. Millî Birlik Grubu'nun AP hakkındaki görüşlerini değiştirmeyi, endişelerini izale etmeyi amaçlayan bu toplantı, ilerdeki muhtemel AP iktidarına karşı tepkileri yumuşatmayı amaçlıyordu. Bu toplantının yapılmış olması AP'nin belirli olguları kabul ettiğini ve bunları göz önünde tutan bir AP iktidarını amaçladığını gösteriyordu. Bu eğilim de, AP'nin 1961'den sonraki yönelimi ile tam bir uyum hâlindeydi. AP'deki 27 Mayısçı güçlerle uzlaşma eğiliminin halkın dikkatinden kaçmasının veya halkın bu eğilimi sezmesine rağmen AP'yi destekler doğrultuda bir tutum takınmasının sebebi, o dönemde 27 Mayısçı eğilimlerin çeşitli örgütlerde odaklanmış olmasıdır'* (Kayalı, 1994: 128).

Adalet Partisi bu dönem boyunca ordu ile ilişkileri germemeyi hedef edindi. Parti bir taraftan sorunlu olarak görülen konularda ordudan gelen uyarıları dikkate alırken diğer taraftan da içerisindeki eski Demokrat Parti kadrolarını bu anlamda sürekli kontrol edilmeye çalıştı. Bu durum en çok eski Demokrat

Partililerin affı konusunda yaşandı. Bu ilişki biçimi 1965 sonrasında ordunun Adalet Partisine daha ılımlı bakmasına yol açtı ve bu durum 12 Mart'a kadar devam etti.

1960-70 döneminin önemli partilerinden birisi de sol muhalefeti temsil eden Türkiye İşçi Partisi oldu. Türkiye İşçi Partisi 13 Şubat 1961 yılında 12 sendikacı tarafından kuruldu. Partinin siyasi hayatta etkin bir biçimde yer alması Mehmet Ali Aybar'ın partinin başkanlığına getirilmesi ile başladı. Türkiye İşçi Partisi adında bulunan sınıf göndermesine rağmen kendisini sömürülen tüm kitlelerin örgütü saymakta bu anlamda işçi sınıfının yanı sıra küçük köylüler ve üretim araçlarına sahip olmayan küçük burjuvaziyi de temsil ettiğini vurgulamaktadır (Yerasimos, 1980: 904). Mehmet Ali Aybar'ın parti başkanlığına gelmesinden sonra yayınlanan bildiri de çalışan halk kitleleri vurgusu yapıldı ve mevcut sorunların bu kitlenin siyasete katılımıyla çözüleceği vurgulandı (Aybar, 1988: 201-202). Türkiye İşçi Partisinin bu kitlelere dayanarak iktidar olma düşüncesi iki ayrı konuda mücadele etmesi sonucunu doğurdu. Bir taraftan siyasi alanda diğer partilerle mücadele ederken diğer taraftan parlamento dışı sol olarak nitelendirilen ve seçimle iktidar olmanın mümkün olmadığını savunan sol gruplarla mücadele içine girdi.

Türkiye İşçi Partisinin söylemlerinin dışındaki bazı eylemleri ordunun siyaset üzerindeki hegemonyasının bu partiyi de etkilediğini göstermektedir. 14'ler olarak isimlendirilen radikal subaylardan Muzaffer Karan'ın partiye girmesi, 1966 yılında mecliste yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Türkiye İşçi Partisinin Cevdet Sunay lehine oy kullanması, eski Demokrat Partililerin affı konusunda çıkarılan yasayı Anayasa Mahkemesine taşımak gibi eylemler bu durumun önemli örnekleridir (Kayalı, 1994: 144-145).

Sonuçta tüm partiler dönemin hâkim gücünü ordu olarak görmüşler ve pozisyonlarını buna göre belirlemişler ordu da siyasi alana siyasi partilerin belirli konularda tavırları doğrultusunda müdahil olmuştur. Ancak bu dönemde ordu içerisindeki radikal subayların siyasi partiler dışındaki aydın ve örgütlerle ile kurduğu ilişkiler dönemin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

ZİNDE GÜÇLER: 1960'LARDA CUNTACILIĞIN TEORİSİ

Toplumun yukarıdan aşağıya doğru biçimlendirilmesi Cumhuriyet modernleşmesinin temel eylem biçimi oldu ve *'devlet-bürokrasi yoluyla toplumun tepeden ıslah (ve yeniden inşa) edilmesi fikri olarak tanımlanabilecek bu durum, bilindiği üzere, Kemalizmin genel kanonuna inkılâpçılık olarak tercüme'* (İnsel, 2009a: 59) edildi. İnkılâpçılık 1960 sonrasında devrimcilik olarak yeniden üretildi. Cumhuriyet modernleşmesi deneyimi önemli bir tecrübe olarak bir grup aydın tarafından 1960-70 döneminde bir strateji olarak geliştirildi ve teorileştirildi. Şevket Süreyya Aydemir'in ifade ettiği gibi, temel referans 'ordulaşmış millet rejimidir'. Bunu daha sonra 'zinde güçler' olarak tanımlayacak sol ve sağ Kemalizmler, ordunun bir ideolojisi olması ve bunun da Kemalist ideoloji olması gereğine inandılar (İnsel, 2009b: 25). Daha önce belirtildiği gibi ordunun siyasetle ve aydınlarla ilişki siyasi yelpazenin sadece bir kanadına ait değildir. Ancak 1960 sonrası siyasi ve toplumsal hareketlilikte solun etkisinin yüksek olması bu konuda solda bulunan aydınların görüşlerinin öne çıkmasına neden oldu. 1960 sonrası sol düşüncede iki özellik öne çıkar birincisi sosyal adalet ve kalkınma vurgusu hatta sosyalizmi bu şekilde tanımlamak, ikincisi ise Kemalizm ile kurulan bağıdır.

Darbe ile iktidar olmak ve reformlar ile toplumu biçimlendirmek dönemin etkili dergisi Yön ile etkili bir teori hâline getirildi. 20 Aralık 1961 yılında yayın hayatına başlayan Yön dergisi ilk sayısında dönemin birçok ünlü aydınının imzası olan Yön bildirisini yayınladı. Bu bildiri de tarım, ticaret ve sanayi alanlarında büyük işletmeler kurulması, gelir dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesi, sosyal güvenliğin sağlanması, bölgeler arasındaki dengesizliğin kaldırılması, demokrasinin gerçekleştirilmesi, eğitim sorununun çözülmesi, sendikaların güçlendirilmesi ve toprak reformu ile ağaların yerini çiftçinin ve kooperatiflerin alması toplumsal sorunların çözümü için temel amaç olarak ortaya konuldu ve bu amaçlara ancak devletçilik ile ulaşılabileceği vurgusu yapıldı (Yön, 1961: 12-13). Yön dergisinin kurucularından ve dönemin önemli aydınlarından Doğan Avcıoğlu Türkiye'de orduyu değerlendiren bir yazısında Türk ordusu ile Batı ordusunu karşılaştırmakta ve ordunun Batı'da sınıflı yapının bir yansıması olarak burjuvazinin elinde olduğunu, işçi ve köylü çocuklarına kapalı olduğunu, Türkiye'de ise ordu mensuplarının halktan çıktığını ve halka açık olduğunu vurgulayarak Türk ordusunun Batı'dakinin aksine hâkim

sınıfların aracı olarak değerlendirilemeyeceğini vurgulamaktadır (Avcıoğlu, 1962a: 20). Bu değerlendirme dönemin bir grup aydını tarafından iktidar olma yolunda orduya verilen önemin gerekçelendirilmesidir. Avcıoğlu Türk Ordusu'nun Cumhuriyet'in kuruluşunda özelliklerini bugün de koruduğunu vurgulamakta ve 27 Mayıs ve sonrasında bu anlamda en önemli güç olarak değerlendirmektedir:

'27 Mayıs'tan sonra, sosyal adalet çığrını birtakım politikacıların karşı gelmelerine rağmen ordu açmıştır. Bugün sosyal adalet fikrini boğmaya çalışanların yeteri kadar cüretkâr olmasını önleyen tek kuvvet ordudur. Ordunun din istismarcılarıyla Menderes devri zenginlerinden ibaret olan ve her türlü yapıcı fikirden yoksun bulunan bu sözde Milliyetçilerin memleketi geri götürmelerine fırsat vermesi düşünülemez. Atatürk devrinde de, memleketin hızla ileri gitmesini sağlayan ordu, bugün de en sağlam kuvvettir' (Avcıoğlu, 1962b: 3).

Ordunun sınıfsal olarak halkın içinden geldiği ve sosyal adalet, kalkınma, demokrasi gibi hedeflere ancak ordunun etrafında kenetlenilerek ulaşılabileceği (Soysal, 1962: 7) fikri Yön dergisinde birçok aydın tarafından dile getirildi.

Orduyu merkeze alan bu görüş gerçekleştirilecek askerî bir darbe ile iktidarın sivil tabanını da aydınlar, benzer görüşte bürokratlar ve gençlik görmektedir. Nitekim 27 Mayıs ile ilgili o dönem afişlere yansıyan '*Gençlik Başladı Ordu Bitirdi*' sözü darbenin ve yapılacak darbelerin sivil dayanağını işaret etmektedir. Bu dönemin önemli kuruluşlarından birisi de Sosyalist Kültür Derneğidir. Dernek yönetimi akademisyenler, emekli üst rütbeli subaylar, bürokratlar, politikacılar ve sendikacılardan oluşmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatından ayrılan plancıların da dernek yönetiminde yer alması dikkat çekicidir. Bu yönetim kadrosu Yön dergisinin 'zinde güçler' tanımına uygundur (Atılgan, 2008: 72). 'Zinde güçler' olarak nitelenen bu kesim zaman zaman 'ara tabakalar' kavramı da kullanılmaktadır. Bu kullanım aslında dönemin sınıf temelli tartışmalarına bir cevaptır. Bu şekilde 'zinde güçler' sınıfsal olarak da tanımlanmış oldu. Doğan Avcıoğlu Yön dergisindeki 'Bir Sosyalist Stratejinin Esasları' adlı yazısında 'ara tabakalar' olarak adlandırdığı bu kesimlerin 'toplumun ilerici kesimini teşkil ettiğini' belirtmekte ve '*çıkarları modernleşme ve hızlı kalkınmadan yanadır. Toplum hayatındaki önemli rolleri dolayısıyla, öncü bir rol oynama, kendilerini özel çıkarlarının üstüne çıkmaya zorlayan tarihi bir misyona sahip çıkma eğilimindedirler. Bu tabakalar burjuvazi kalkınma çaba-*

sında başarısızlık gösterdiği ve kütlelerden gelen sosyal baskı arttığı ölçüde, kapitalist olmayan bir kalkınma yoluna yönelebilmektedirler. (Avcıoğlu, 1966: 9) şeklinde 'zinde güçler'in önemini vurgulamaktadır. Yön dergisi çevresindeki aydınlar toplumsal dönüşümü sağlamak için geniş halk kitlelerini örgütlemek ya da işçi sınıfını bilinçlendirmeyi değil 'topluma yön vereceğine inandıkları kadroları örgütlemek, onları sosyalist bir görüş açısıyla' donatmayı yöntem olarak benimsediler (Atılğan, 2008: 173).

Dönemin önemli isimlerinden olan ve daha sonra sivil toplum tartışmaları ile yeni bir düşünsel açılım gerçekleştiren İdris Küçükömer cuntacı dönemi olarak değerlendirilen 60'lı yılların başında Yön dergisinde yazdığı yazılarda 'zinde kuvvetler' vurgusunu sıkça yapmaktadır. Küçükömer geniş halk kitleleri yerine 'zinde güçler'e dayanan bir siyasi yapılanmayı halkın mevcut yapıyı değiştirecek bilince sahip olmaması şeklinde açıklamaktadır. Bu bilince sahip olmayan halkın seçim yoluyla mevcut yapıyı değiştirmesi mümkün değildir. Küçükömer'e göre halkın siyasal ve sosyal açıdan bilinçli olmaması siyasi hayatta köyde ağayı kasabada ise eşrafı etkin kılmaktadır. Halk bu zümrenin adaylarına oy vermekte ve bu nedenle yapısal değişim mümkün olmamaktadır (Küçükömer, 1994: 18-19). Bu nedenle görev 'zinde güçler'e düşmektedir ve İdris Küçükömer'e göre 'zinde güçler'in amaçları gayet açıktır: 'a) İşte zinde kuvvetler bu hal ve benzeri tabloları izlerken yeni değerler sistemine gitmektedir. b) zinde kuvvetler, teknik gelişmeler ve yeniliklerle gittikçe küçülen dünyamızda Türkiye gerçeğinin nisbi yerini tayin etmeye çalışırken, Türkiye'nin yitme imkânlarının mevcut oluşunu ürperti ile görmektedirler. Onun içindir ki, bu üçüncü grup, devletin kudretini arttırmak için (başlangıçtaki tarifimize uygun olarak) Kamu mekanizması, bu vatanın nimetlerinden azınlığı değil büyük halkı daha iyi faydalandırılmasını sağlasın, isterler; kısaca Atatürk'ün halkçılığını isterler. Onun için eski değerlere ve yürüyen ayırıcı bölücü sisteme karşıttırlar. Ve yeni daha yukarıda dinamik bir denge amacını taşırlar.' Küçükömer, muhafazakâr güçlerce 'zinde güçler'in engellenmesi durumunda ise 'gerçek ihtilalin kapılarının zorlanacağını' da ekler (Küçükömer, 1994: 51).

60'lı yıllara damgasını vuran bu kavramsallaştırma dönemin sonunda ortaya çıkan Millî Demokratik Devrim tezinde tekrarlanır. Bu tezin savunuculuğunu üstlenen Türk Solu dergisinin eleştiri yönelttikleri hedeflerden en önemlisi Türkiye İşçi Partisidir. Partinin seçimle iktidar olma hedefi sert bir

şekilde eleştirilir. Diğer yandan işçi sınıfına dayalı sosyalist bir devrim arayışı da eleştirilmektedir. Mihri Belli, Aydınlik Yayınları tarafından yayımlanan Millî Demokratik Devrim adlı broşürde çok net biçimde Türkiye’de sosyalizme giden yolun millî demokratik bir devrimden geçtiğini vurgulamakta devrimi gerçekleştirecek güçleri sıralarken ‘zinde güçleri’ de önemli görmektedir. Mihri Belli’ye göre devrimci güçler ‘Şehir ve köy proletaryası, şehirlerin ve köylerin yarı-proleter unsurları, yoksul köylülük, şehir ve köy küçük-burjuvazisi, asker-sivil aydın zümre’dir (Belli, 1968: 9). Bu kesimlerin oluşturacağı ‘Devrimci Güç Birliği’ millî demokratik devrimi gerçekleştirecek güçtür (Belli, 1968: 70).

Millî Demokratik Devrim broşüründe Mihri Belli’nin Demokrat Parti dönemini değerlendiriş biçimi orduya verdiği rolü çok net biçimde ortaya koymaktadır: *‘Türkiye’de 1954 yılında Anti-kemalist karşı-devrimin tamamlanmış olduğunu, Millî bir güç olan Kemalist asker-sivil-aydın zümrenin geri plana itildiğini ve devlet dizginlerinin emperyalizmin işbirlikçisi asalak sınıfların eline geçtiğini ve Türkiye’nin bir kez daha gerilere, 1919’da bulunduğu noktaya yakın yere sürüklendiğini gösteren kesin bir kanıttır. Evet, Türkiye’de bir karşı-devrim olmuştur ve biz Türkiye’nin önündeki devrimci adımın hangi adım olduğunu tesbit ederken bu gerçeği göz önünde tutmak zorundayız’* (Belli, 1968: 28). Mihri Belli’nin sözleri millî demokratik devrimin hedefini, hareketin Kemalizme bakışını ve asker-aydın iktidarını nasıl gördüğünü net bir biçimde göstermektedir. ‘Zinde güçler’ kavramı Türk Solu dergisinde sık sık kullanılmaktadır. Derginin 4. sayısında *‘Zinde Kuvvetler Emperyalizme Karşı Ulusal Güç Birliğini Öğütüyor’* başlığı altında öğretmen ve gençliğin temsilcilerinin görüşlerine yer verilmektedir. Derginin 5. sayısında Cumhuriyet Halk Partisindeki ‘ortanın solu’ hareketi değerlendirilirken bu hareketin ‘Demokratik Devrim hareketinde önemli bir yer işgal etmesi beklenmelidir’ ifadelerine yer verilmekte ve devamında ‘asker-sivil aydın zümrenin doğal yeri demokratik devrim safındadır’ denilmektedir (Türk Solu, 1967: 1).

Dönemin sol düşüncesi içerisindeki hâkim söylemde ordunun yeri ve orduya atfedilen önem en çarpıcı biçimde 12 Mart Muhtırasının yanlış değerlendirilmesinde kendisini gösterdi. Dönemin önemli isimlerinden Hikmet Kıvılcımlı muhtırayı değerlendiren yazısına *‘Ordu Kılıcını Attı’* başlığını atarak *‘Şimdi Ortada Bir Muhtıra var. Bu ordunun en azgın alaturka faşist Finans-Kapital ajanı Demirel kabinesini deviren ultiyatomu oldu.*

Silahlı Kuvvetler ultimatomu nedir? Bunu, henüz uygulamaya geçilmediği için muhtıranın soyut metninde inceleyebiliriz. Ultimatomon amacı, sarsılmış düzeni istikrarlaştırmak olabilir. Orada söylenenden çok söyletene bakmalı. ... Ordu: Atatürk'ün inkılâpçı yönünü benimsiyor. Bu ordunun 50 yıl öncesinden beri geçen sosyal değişiklikleri hesaba kattığını ve devrim kanunlarını benimsediğini açıklıyor' (Kıvılcımlı, 1971: 1) değerlendirmelerinde bulundu.

12 Mart'tan önce 9 Mart darbe girişiminin solun büyük bir kısmı tarafından desteklenmesi ve gençlik örgütlerinde yer alan askerlerin bulunması sol düşüncenin ordu ile ilişkisini göstermesi bakımından bir başka örnektir.

Özetle 1960-1970 döneminin kimi aydınları orduyu sürekli 'ilerici' safalarda değerlendirdiler ve koydukları hedefler için sürekli en önemli iktidar ortağı gördüler. Bu bakış ordudan da karşılık buldu. Askerî bürokrasinin de müdahalelerini destekleyecek toplumsal güçlere ihtiyacı vardı. 1960 sonrası dönem uzun bir süre askerî bürokrasi, aydınlar ve siyasetçilerin karşılıklı ilişkileri içerisinde geçti ve ordu önemli bir güç olarak sürekli siyasetin içinde oldu. Ordunun siyasete müdahaleleri de farklı zamanlarda farklı toplumsal kesimlerce sürekli desteklendi. 9 Mart darbe girişiminin engelleyerek ortaya çıkan 1971 muhtırasının sola dönük müdahaleleri solun ordu ile ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Belli başlı bazı guruplar dışında 'zinde güçler' gibi kavramsallaştırmalar sol içerisinde çok fazla karşılık bulmadı ancak ordunun siyasete müdahaleleri de farklı zamanlarda farklı toplumsal kesimlerce sürekli desteklendi. 1980 darbesi, 28 Şubat ve 15 Temmuz bu desteğin farklı düşünce-deki gruplar tarafından nasıl sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemli bir örneklerdir.

CUNTACI GÖRÜŞLERE BİR KARŞI ÇIKIŞ OLARAK İDRİS KÜÇÜKÖMER

1960'ların başında İdris Küçükömer de yukarıda belirtilen 'zinde güçler' kavramını sık sık kullanmakta ve toplumsal sorunların çözümünün ancak bu güçlerce sağlanabileceği yönünde görüşlerini dönemin önemli yayın organı Yönde dile getirmektedir. Küçükömer bu yazılarında yaşanan toplumsal sorunları iki temel noktada ele almaktadır: Ekonomik dengesizlik ve gelir dağılımındaki eşitsizlik. Mevcut sistem mutlu bir azınlığın lehinde işlemektedir

ayrıca ekonomi dengesiz bir biçimde elindeki imkânlardan daha az bir millî gelir ortaya koymaktadır (Küçükömer, 1963: 6). Çözüm de üç temel noktada ele alınmaktadır: İstikrar, dengeli kalkınma ve refah prensiplerinin hayata geçirilmesi. Bu çözümlerin hayata geçirilmesi bir bünye değişikliğini gerektirmektedir ve parlamentoda bulunan ve hepsi muhafazakâr güçleri temsil eden siyasi partilerin bu değişimi gerçekleştirmesi imkânsızdır (Küçükömer, 1962b: 13-14). Küçükömer siyasi partilerle birlikte seçim seçeneğini de devre dışı bırakarak yarıdan fazlası okuma yazma bilmeyen halkın seçimlerde alternatifleri değerlendirmesinin mümkün olmadığı bu nedenle seçim sistemi içerisinde köyde ağa, kasabada ise eşrafın etkin olduğunu belirterek çözümü parlamento ve seçimlerin dışında aramaktadır (Küçükömer, 1962a:13-14). Küçükömer'e göre, Türkiye'de bu değişikliği isteyen ve mevcut sisteme karşı bu değişikliği yapabilecek olan gerçek güç, içinde asıl kuvvet ordu ve onun yanında gençlik olan 'zinde kuvvetler'dir. Siyasi partiler bu kuvvete karşı bir araya gelmekte ve böylece 'devrimciler' ile 'gericiler' saflaşmaktadırlar (Küçükömer, 1962b: 20). Küçükömer bu güçlerin amacını da şöyle açıklar: 'a) İşte zinde kuvvetler bu hal ve benzeri tabloları izlerken yeni değerler sistemine gitmektedir. b) zinde kuvvetler, teknik gelişmeler ve yeniliklerle gittikçe küçülen dünyamızda Türkiye gerçeğinin nisbi yerini tayin etmeye çalışırken, Türkiye'nin yitme imkânlarının mevcut oluşunu ürperti ile görmektedirler. Onun içindir ki, bu üçüncü grup, devletin kudretini arttırmak için (başlangıçtaki tarifimize uygun olarak) kamu mekanizması, bu vatanın nimetlerinden azınlığı değil büyük halkı daha iyi faydalandırılmasını sağlasın, isterler; kısaca Atatürk'ün halkçılığını isterler. Onun için eski değerlere ve yürüyen ayırıcı bölücü sisteme karşıttırlar. Ve yeni daha yukarıda dinamik bir denge amacını taşırlar' (Küçükömer, 1963: 6).

İdris Küçükömer 1960'ların ortalarından itibaren kendisiyle beraber önemli bir kısım aydınının ileri sürdüğü bu tezleri sorgulamaya başlamıştır. 1967 yılında yayın hayatına başlayan Ant dergisindeki yazılar bu sorgulamaların ilk dile getirildiği yayınlar olmuştur. Düzenin Yabancılaşması adlı çalışmasında ise gerek Türk toplum tarihine ilişkin genel kabul gören tezleri gerekse ordu desteği ile iktidara gelme düşüncesini tarihsel süreci ele alarak eleştirmiştir.

Ant dergisindeki yazılarının bu konudaki önemli örneklerinden birisi 1968 yılında yayımlanan 'TİP'in Programı Değişmelidir' adlı yazıdır. Bu yazı daha sonra Düzenin Yabancılaşması adlı çalışmasında ele alınan konular hak-

kındaki genel bir giriş niteliğindedir. Bu yazıda Küçükömer Türkiye'nin temel çelişkisinin emperyalizm olduğunu vurgular: 'Tekelci uluslararası kapitalizmin etki alanı içinde kalan, sömürge ya da yarı sömürge ülkelerin temel çelişkisi, bu ülke halkları ile emperyalistler arasındadır. Böyle bir ülke olan Türkiye'nin temel çelişkisi de bu türdendir' (Küçükömer, 1968: 7). Bu çalışmada Küçükömer görüşlerini tarihsel süreç içinde temellendirerek ele alma çabasıdır. Ona göre 17. yüzyılda kapitalist üretime geçemeyen ancak batılılaşma tercihini ortaya koyan Osmanlı'da bir tarafta batıcı ve yenilik taraflarının oluşturduğu bürokratlardan oluşan cephe diğer taraftan ise bu durumdan memnun olmayan yeniçeri, lonca esnafı ve ulemanın oluşturduğu İslamcı halk cephe iki karşı kutbu oluşturur. Batıcı bürokratların 19. yüzyılda batılılaşma çabası içerisinde ülkenin kapılarını kapitalist ülkelere açması imparatorluğun ve geleneksel üretim güçlerinin tasfiyesine yol açmıştır. Bu tasfiye emperyalizmin ülkeye girişini kolaylaştırırken aynı zamanda tepkilerin toplandığı İslamcı cepheyi de güçlendirmiştir. Çatışma meşrutiyet hareketlerinde de sürmüş, padişahın yetkilerini kısıtlayan ve padişaha karşı laiklik ilkesini getiren bürokratlara karşı İslamcı cephe padişahın yanında yer almıştır. Cumhuriyet'i kuran bürokrat kadroların batı kurumlarını almaya devam etmeleri ancak buna karşı üretim güçlerini geliştirmemeleri, emekçi halkın bu durum karşısında ezilmesi, diğer taraftan bürokrat kadroların batılı yaşam biçimleri onları halk ile ters düşürmüştür. Bu süreçte kısmen de olsa güçlenen üretim araçları sahipleri II. Dünya Savaşı sonrası yabancı sermaye ile kurdukları ilişkiler ile daha da güçlenerek iktidar adayları olmuşlar ve 1950 yılında İslamcı halk cephesinin desteği ile Demokrat Parti iktidarı ortaya çıkmıştır. Bu süreçte bürokrat kadroların güçlü olduğu CHP laik ve anayasa meselesini rejim meselesi olarak görmüş ve sürecin sonunda DP, askerî bürokrasi tarafından devrilmiştir (Küçükömer, 1968: 7). İdris Küçükömer bu süreci değerlendirirken en önemli noktayı burjuva üretim araçlarına sahip güçlerin içinde olmadığı batılılaşma çabasının aynı zamanda emekçi bir sınıf hareketinin ortaya çıkmasını da engellemesidir. İslamcı halkçı cephe içerisinde bir sınıf hareketinin ortaya çıkması bürokrat kadrola ve bürokrat kadroların içinde barındıran 'CHP'nin büyük rol oynayarak yarattığı Laik-İslamcı çekişmesiyle durdurulmaktadır' (Küçükömer, 1968: 7). Bu düşünceler diğer taraftan cuntacı ve toplumu yukarıdan aşağı modernize etmeyi hedefleyen düşüncelerin sorgulanmasıdır.

Bu sorgulama ayrıntılı ve net bir biçimde ‘Düzenin Yabancılaşması’ adlı çalışmada ortaya konulur. Modernleşme sürecinin tarihsel olarak değerlendirilmesinden sonra tartışmalara yol açan tablosunu ortaya koyar (Küçükömer, 2002: 74):

Şekil 1: İdris Küçükömer’in Sağ Yan-Sol Yan İdeolojisi

SOL YAN	SAĞ YAN
<i>Yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen doğucu - İslamcı halk cephesine dayanan;</i>	<i>Batıcı-laik bürokratik gelenegi temsil eden</i>
JÖN TÜRKLERİN PRENS SABAHATTİN KANADI	JÖN TÜRKLERİN TERAKKİ VE İTTİHAT KANADI
<i>HÜRRİYET VE İTİLAFLAR</i>	<i>İTTİHAT VE TERAKKİ (Önce cemiyet, Sonra fikra)</i>
İKİNCİ GRUP	BİRİNCİ GRUP
<i>(Birinci Büyük Millet Meclisi’nde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nde)</i> TERAKKİPERVER FIKRA SERBERST FIKRA DEMOKRAT PARTİ ADALET PARTİSİ ?	<i>(Birinci Büyük Millet Meclisi’nde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nde)</i> C.H. FIRKASI C.H.P.-M.B.K. (Milli Birlik Komitesi) C.H.P. (ORTANIN SOLU) ?

Bu tablo ekonomik, siyasal ve sosyal açıdan modernleşme sürecinin bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin tartışmaları açısından bakıldığında ise aynı zamanda iktidarı bir darbe yolu ile ele geçirip toplumsal sorunları çözmeye, hatta bu yol ile sosyalizme ulaşma iddialarına da bir eleştiri ve karşı çıkıştır. Düzeninin Yabancılaşması çalışmasında bürokratlara dayanan ‘İkinci Kurtuluş Savaşı’ söylemini eleştirerek bu anlayışın toplumsal sorunlara bir çözüm olamayacağı vurgulanmaktadır: Kendilerine gerçek solcu adını takan aydınlar var. Bunlar, dünyanın ekonomik gelişmeleri içinde, petrol bölgesinde, Türkiye’nin ekonomik, politik gelişmelerini araştırmalarıyla, iyice yerine koymadan, 1920’lerin, II. Dünya Savaşı öncesinin tarihî kategorik koşulları içinde yazıl-

mış bazı kitapları, çok kere yanlış gözüken bir biçimde ele almaktadır. Türkiye için acele reçeteler vermeden önce biraz değil, çok düşünülmelidir. İkinci Kurtuluş Savaşı diye ortaya atılan mesele, aslında gerçek bağımsızlık ile sosyalizmi tamamlayan adımlar dışında ortaya konursa ne olabilir? Bu biçimde yapılacak mücadelenin, sonunda sosyalizm almaşığına dönüşecek bir aşamaya yol açacağını söylemek hiç de kolay değildir. Hatta mümkündür ki, ikinciden sonra üçüncü Kurtuluş Savaşı istenecektir! Asıl bağımsızlık ekonomik bağımsızlık olduğuna göre ve bunu da boşlukta düşünemeyeceğimize göre, ekonomik bağımsızlığın sosyalizmi içinde taşıyarak tamamlanmadığı bir alması da düşünülemez. Bağımsızlık hareketleri adım adım sosyalizmi içinde taşımayacak mıdır? Dünyadaki gelişmeler içinde, çıkmazdaki Türkiye ekonomisi ve ona bağlı kurumlar niteliğini değiştirecek bir çürüme içinde bütünüyle bir dönüşmeye vardırılabilir. Bu bütünüyle dönüşme bağımsızlığın sosyalizmle tamamlanan dönüşmesi olabilir, birinin köşe taşı diğerini de taşıyan taş olmalıdır.

Aynı dönemde düzenin yabancılaşması çalışmasında olduğu gibi Ant dergisi yazılarında da bu ve benzeri görüşlere karşı çıkmakta ve 27 Mayıs sorgulanmaktadır. 27 Mayıs 1969 yılında Ant dergisinde yayımlanan 'Amerika Hangi Tarafta' başlık yazısında 27 Mayıs'ın tarihsel süreçte sık sık aktif rol alan ve yine 'devleti kurtarma' iddiasında olan bürokrat subaylar tarafından yapıldığı, bu kadroların hazırladığı anayasanın 'meşruluk' endişesi ile halka sunulduğu ancak bu anayasanın 'bir halk anayasası değil, bürokrasinin özellikle zabitle-rin anayasası' olduğu vurgulanmaktadır (Küçükömer, 1969a: 7). Bu anayasa ile oluşturulan kurumlar ise bürokratik yapıya sahip, dengeli kurumlardır. Bu bürokratik ve dengeli yapıda üretim güçleri ancak dış kapitalist güçlerin izin verdiği oranda gelişebilir (Küçükömer, 1994a: 108).

Küçükömer yukarıda da belirtildiği gibi bürokrat batıcıların karşısında İslamcı-doğucu halk cephesini ve bu iki cephe arasındaki mücadelenin Türkiye'yi 'fasit daire' içerisine soktuğunu vurgulamakta bu iki cephe arasındaki mücadelenin bir üst yapı oyunu olarak 'ilerici-gerici' tartışmasına dönüştüğünü söylemektedir. Bu kısır çatışma bürokrat kadroların iktidarda kalmalarını ve artık üründen pay almalarını sağlamakta aynı zamanda emperyalizmin çıkarlarına hizmet etmektedir. Küçükömer'e göre iki cephe arasındaki bu çelişki tali bir çelişkidir ve temel çelişki olan emperyalizmin ortaya konulmasını ve temel çelişkinin çözümlenmesini engellemektedir. *Kısaca, halk cephesinden*

sınıf meselelerini dikkatle ele alan bir öz çıkması önlenmektedir' (Küçükömer, 1994a: 74).

İdris Küçükömer'in çözümü yapının bütünsel bir biçimde değişimidir. Bu noktada soru bu çözümün kitlesel desteği sorusu olarak çıkar. Küçükömer, gerek Düzenin Yabancılaşması çalışmasında gerekse bu çalışmanın öncesi ve sonrasındaki yazılarında doğucu-İslamcı halk cephesi adını verdiği geniş kitlenin üzerinde önemle durmaktadır. Batılaşma nedeniyle içinden bir sınıf hareketi çıkmayan bu cephe üzerinde ekonomik bağımsızlıkla birlikte ayrıntılı olarak düşünülmelidir. Bu nokta, İdris Küçükömer'in Türkiye'de çok erken bir dönemde tartışmaya soktuğu 'sivil toplum' kavramı ile ilişkili olarak ele alınmalıdır.

Küçükömer 1980 sonrası yazılarında da yukarıdan aşağıya gelen bir modele karşı çıkışını sürdürmektedir. Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısı içerisinde bürokratik merkezîyetçilik toplumsal alanın her noktasında kendisini göstermektedir. İş adamları burjuva değil devletin ürettiği rantiyelerdir ve bu nedenle ayrı bir ideoloji üretmeye ihtiyaç duymazlar, batının kendilerine biçtiği ideolojik ağ içerisinde yerlerini alırlar. Sendikalarındaki bürokratik yapı onları birer sarı sendika konumuna sokmaktadır. Soldaki politikacılar bürokratik çatışmayı görmezden gelip devletçiliğe yönelirken daha ılımlı olanlar tek kültür olarak gördükleri batı kültürünü ve bu kültürün ürettiği sosyal demokrat öğretiyi olduğu gibi aktarmaktadırlar. Küçükömer bu yapıya ve onun öğelerine karşı çıkışını şu sözler ile noktalar: "Anadolu insanı için hep yabancısınız ve hep azınlıksınız. Hükümet olsanız da. Formüller insan adına insansızdır. Tıpkı 'halk adına halka rağmen' olduğu gibi" (Küçükömer, 1994b: 133).

İdris Küçükömer'in çalışmalarının temel sorusu batılı anlamda bir sivil toplumun dolayısıyla sınıf çelişkisinin Türkiye'de neden olmadığı sorusudur. Küçükömer bu sorunun cevabını batı ile doğu arasındaki farklılığı temel alarak araştırmış ve bugünkü bürokratik yapının temellerini Osmanlı ve önce-sindeki merkezî yapıda bulmuştur. Modernleşme süreci ile birlikte bürokrasi merkezî yapıda yerini alarak toplumu yukarıdan aşağıya doğru biçimlendirme çabasına girmiştir. Bu nedenle batıda olduğunun tersine Türkiye'de siyasi mücadele sınıflar arasında değil bürokratlar arasında gerçekleşmektedir. Küçükömer bu bürokrat mücadelesinde dayanılan kitlenin yapısına yönelerek, sağ-sol ayrımını tersyüz eden bir tabloya ulaşmıştır. Küçükömer'e göre tarihsel olarak

süregelen bürokratik yapı toplum içinden dönüşüm sağlayacak herhangi bir gücün çıkmasını engellemektedir. Bu yapının varlığı devam ettiği sürece Türkiye’de bir sivil toplumdan söz etmek mümkün değildir. Çözüm bürokratik yapının halka dayanan ve tabandan gelen bir örgütlenme ile kırılmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi bu görüşler aynı zamanda cuntacı çözüm arayışlarında bulunan aydın gruplarına ve siyasilere de bir eleştiri ve uyarı niteliğindedir.

SONUÇ

Türkiye’de ordunun siyaset üzerindeki etkisi ve müdahaleleri sürekli önemli bir toplumsal sorun oldu. Ordu müdahaleleri geçmişte de günümüzde de bazı kesimlerce desteklendi. Bu durumun gerisinde orduyu ‘ilerici’ bir güç olarak gören anlayış bulunmaktadır. Bu anlayışın ortaya çıkışı ise Türkiye’de modernleşme süreci doğru analiz edilerek açıklanabilir.

Türk modernleşmesi bürokratların özellikle askerî bürokratların ön plan- da olduğu bir modernleşme hareketidir. Askerî bürokrasi erken Cumhuriyet döneminde ise iktidarda modernleşme hareketinin lokomotifi olurken muhalif hareketin örgütlenmesinde de etkili oldu. Askerî bürokrasinin modernleşme sürecindeki etkinliği ve erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki tavrı daha sonraki dönemlerde ordunun sürekli ‘ilerici’ bir güç olarak değerlendirilmesine neden oldu. Ayrıca yukarıdan aşağıya modernleşme hareketinin ulaştığı kısmi başarı daha sonraki siyasal ve toplumsal süreçlerde bir model görülmesini sağladı.

Şerif Mardin’in yukarıda değindiğimiz değerlendirmesinde belirttiği gibi Türk aydını bürokrasi içerisinde hep var oldu ve topluma ait düşüncelerini toplumu etkileyerek değil bürokrasi aracılığıyla gerçekleştirmeye çalıştı (Mardin, 1992: 144). Türk aydınının bu özelliği doğal olarak askerî bürokrasi ile sürekli ittifakına yol açtı. Topluma ait çözüm önerilerini hayata geçirmenin yolunu iktidar olmak olarak gören aydın, iktidara ulaşmanın en kısa yolunu askerî bürokrasi de gördü. Özellikle 1960 sonrasının hareketli toplumsal ve siyasal ortamında aydınlar doğrudan askerî bürokrasi ile iş birliğine gitti. Bu iş birliğini ordunun sınıfsal konumunu ve batıdaki sınıflı yapıdan farkını ısrarla vurgulayarak gerekçelendirdi.

Modernleşme sürecini ve bu sürecin yukarıdan aşağıya toplumu biçimlendirmesini onaylayan aydınlar için 1950 seçimlerinden sonra yapılan birçok

seçim hayal kırıklığı yarattı. Özellikle 1950-1960 arasındaki Demokrat Parti dönemini bir karşı devrim olarak gören aydınlar için 1960 sonrasında yapılan seçimlerde ortaya çıkan sonuçlar çözümü halkoyu dışında aramalarına ve halk oyunu dengeleyecek mekanizmalar üretmelerine neden oldu. Bu durumun Türkiye’de sol düşünceye etkisi de cuntacılıkla sonuçlandı. Sosyalizme ulaşmada işçi sınıfını yetersiz, bilinçsiz ve ilgisiz gören (Aşçıoğlu, 1967: 13) anlayış çözümü başka dayanaklar aramakta buldu. ‘Zinde güçler’ kavramı bu koşullarda, özellikle 1960-1970 dönemine ait bir kavram olarak ortaya çıktı ve farklı biçimlerde günümüze kadar geldi. Geniş halk kitleleri yerine etkin bürokratik güçlerin desteğini hedefleyen anlayışın ürettiği kavram kısaca halk oyunu dengeleyen güçleri tanımladı ve Türkiye’de aydınının ordu ile ilişkilerini meşrulaştırmasının aracı ve teorisi oldu.

Diğer taraftan konu Türkiye’de sol düşünce içerisinde değerlendirildiğinde bir yöntem sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. 1960 sonrasında düşünsel ortamında sosyalizme ulaşma, Türkiye’nin toplumsal yapısını tanımlama, Osmanlı toplumsal yapısını ve Millî Mücadele’yi tanımlama konusunda bir yöntem sorunudur bu. Bütün bu tanımlamalar sosyalizme ulaşacak yolu belirlemede önemlidir. ‘Zinde güçler’e dayanan sol anlayış bu noktada Türkiye’nin toplum yapısının sosyalizme geçecek şartlara henüz ulaşmadığı vurgusunu da yapmaktadır. Gerek Yön dergisi çevresindeki aydınlar gerekse millî demokratik devrimciler sosyalizme ulaşmak için öncelikle kalkınma ve demokrasinin gerçekleştirilmesi gerektiğine inanmakta ve bunu gerçekleştirecek en önemli güç olarak da ‘zinde güçler’i görmektedirler. Kavram 1960’ların sol düşüncesi içerisindeki tartışmaları göstermesi bakımından önemlidir. Kavrama sol içerisinden önemli karşı çıkışlar da olmuştur. 1960’ların ortalarından itibaren kavramı ve bu çerçevede kendisini de sorgulayan İdris Küçükömer, TİP içerisinde yürüttüğü tartışmalarla bunun önemli örneklerinden birisidir.

İdris Küçükömer 1960’ların ortalarından itibaren yönelttiği Türk toplum tarihine ilişkin sorulara 1960’ların sonunda Ant dergisinde yazdığı yazılar, Düzenin Yabancılaşması çalışması ve 1980 sonrasında Yeni Gündem dergisinde yazdığı yazılarda cevap aramıştır. Bu arayış toplum tarihine dönük bir incelemeyi de beraberinde getirmiştir. İdris Küçükömer’in görüşleri Türkiye’deki bürokratik yapının eleştirisi olduğu kadar sol içerisindeki dar grupçu ve tepeden inmece anlayışa da bir eleştiridir. Temel metinlerini yazdığı 1960-1970

dönemi içerisindeki tartışmalarla beraber ele alındığında bu durum daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Kısa yoldan ve bir an önce iktidara ulaşmak isteyen aydın grupları bürokratik yapıyı kırmak yerine onun içinde yer almak hatta daha da güçlendirmek hedefindedir. Bu anlamda mücadele geleneksel bürokratik yapı arasında bürokratlar arasında yürüyen bir mücadeleye dönüşmüştür. Küçükömer'in yaptığı bürokratik yapı eleştirisi bu tartışmalar ve mücadeleler içerisinde değerlendirilmelidir.

İdris Küçükömer sol düşünce içerisinde bir aydındır ve bu tartışmalarda bir taraftır. Yaptığı çalışmalar ve yazdığı yazılarla sola dayanılacak kitleyi gösterme ve bürokratik yapıdan kurtulması için öneriler getirme çabası açıkça görülmektedir. Yazdığı yazıların yanı sıra siyasi faaliyetleri de bu yönde şekillenmiştir. 1969 seçimleri öncesinde TİP'in seçim stratejisine ilişkin olarak *'bu olanaklar içinde TİP'in stratejisinde, temel çelişkiden önce ve onu çözmek üzere öne alınacak çelişki tarihi-bürokrat-halk çelişkisidir. Seçim kampanyası bu yoldan tezgâhlanmalıdır. Bunun dışında ters cephe kurmak isteyenler bize göre yanılmaktadır. Onlara bir tavsiye: Bazı çevreler solcunun kim olduğunu tanımlamalı ya da tanımlamada metotlarını açıklamalıdır,* (Küçükömer, 1969b: 7) demektedir. Yapılan bu uyarı Küçükömer'in teorik tartışmaların yanı sıra görüşlerini siyasi alanda da pratiğe geçirme çabasını göstermektedir. Diğer taraftan sol düşünce içerisindeki aydınlara geniş halk kitlelerini işaret etmektedir.

Özetle İdris Küçükömer'in düşünceleri dönemin sol düşüncesi içerisindeki tartışmalarla şekillenmiş ve Küçükömer bu tartışmalarda kendisini bir taraf olarak ortaya koymuştur. Bu tartışmalara katılma biçimi bir bilim adamı refleksi ile onu Türk toplum tarihine ilişkin araştırmalara itmiş ve tezlerini tarihsel süreci inceleyerek desteklemiştir. Önerdiği temel tez solun, bürokrasi karşısında, bugüne kadar ötelenmiş ve 'gerici' olarak nitelendirilmiş halkın yanında yer alması, bürokratik anlayışın getirdiği kopukluktan kurtulmasıdır.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayınları, İstanbul.
- AŞÇIOĞLU, A. (1967). 'İşçi Sınıfımızın İlgisizliği', *YÖN*, (214): 13.
- ATILGAN, G. (2008). *Yön-Devrim hareketi*, Yordam Kitap, İstanbul.
- AVCIOĞLU, D. (1962a). 'Sosyalist gerçeklik', *YÖN*, (39): 20.
- AVCIOĞLU, D. (1962b). 'Rejim buhranı', *YÖN*, (10): 3.
- AVCIOĞLU, D. (1966). 'Bir Sosyalist Stratejinin Esasları', *YÖN*, (185): 9.
- AYBAR, M. (1988). *Türkiye İşçi Partisi tarihi 1*, BDS Yayınları, İstanbul.
- AYDEMİR, T. (1968). *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul.
- BELLİ, M. (1968). *Millî Demokratik Devrim*, Aydınlık Yayınları, İstanbul.
- BULUT, Y. (2005). 'Türkiye'nin Çağdaş Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler. *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*', (19): 1-34.
- BULUT, Y. (2009). 'Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair', *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3 (19): 151-166.
- ÇAVDAR, T. (1996). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995*, İmge Kitabevi, Ankara.
- İNSEL, A. (2009a). *Kemalizm ve Hegemonya*, s. 56-74, (Ed.) İnsel, A., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İNSEL, A. (2009b). *Giriş*, s. 17-28, (Ed.) İnsel, A., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KAYALI, K. (1994). *Ordu ve siyaset 27 Mayıs 12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KIVILCIMLI, H. (1971). 'Ordu Kılıcını Attı', *Kütüphane/Sosyalist Gazete*: http://kutuphane.halkcephesi.net/Sosyalist_Gazete%20yayinlari/sosya54.html (Erişim Tarihi:05.09.2020).
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1994). *Cuntacılıktan sivil topluma-Bütün Eserleri 1*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1962a). 'Birleşen Partiler: Motorlu Kağnılarımız Bizim Liberallerimiz', *YÖN*, (45): 20.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1962b). 'Türkiye'de Temel Kararları Kim Alır', *YÖN*, (28): 13-14.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1963). 'Vatan Severliğe Sosyal ve Ekonomik Açından Bakış', *YÖN*, (55): 6.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1968). 'TİP'in Programı Değişmelidir', *ANT*, (99): 7.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1969). 'Amerika Hangi Tarafta', *ANT*, (126): 7.

- KÜÇÜKÖMER, İ. (1994a). 'Batılma' Düzenin Yabancılaşması, Bütün Eserleri 2, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1994b). Türkiye'de Sol Liberal Olabilir mi? Program İlkeleri, s. 131-137, (Ed.) Küçükömer İ., Sivil Toplum Yazıları, İdris Küçükömer-Bütün Eserleri-3, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (1969b). 'Paşa'nın ve Amerika'nın Oyunları', ANT, (121): 7.
- MARDİN, Ş. (1990). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri, s. 30-66, (Ed.) Mardin, Ş., Toplum ve siyaset makaleler 1, İletişim, İstanbul.
- MARDİN, Ş. (1992). İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (2008). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat Ankara.
- SOYSAL, İ. (1962). 'Ordu', YÖN, (43): 7.
- TÜRK SOLU. (1967). 'Ortanın solu nedir? Ne değildir?', Türk Solu, (5): 1.
- YERASIMOS, S. (1980). Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- YÖNDERGİSİ (1961). 'Yönbildirisi', YönDergisi, (1): 12-13.

DEMOKRASİNİN VESAYETÇİ YORUMUNDA YENİ AKTÖR VE YENİ GÖRÜNÜMLER²⁰

Mehmet GÜNEŞ

Doç. Dr., Ufuk Üniverstesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
dr.megunes@gmail.com

GİRİŞ

Demokrasilerde halkın kendi kendini yönetebilmesi için gerekli olduğuna inanılan; kararları alacak herkesin bu sorumluluğu yükleneyecek nitelikte bilgili, değerli olduğu ve toplumsal olaylar hakkındaki bu üstün bilinç dolayısıyla, halkın öngörülerle daima doğru karar verdiğini düşünmek aslında bir ütopyadır. Dolayısıyla demokrasilerde doğru ile birlikte bazen yanlış kararlar da verilebilir. Ancak demokrasilerde sonradan hatalı çıkabilecek toplumsal bir karardan en baştan kaçınmak mümkün değilse de sonradan düzeltilebilme ihtimali bulunmaktadır. Bu açıdan demokrasi sistemi, varlığı ve gerekliliği konusunda oluşan büyük mutabakat ile anılan bir rejimdir. Bu sebepten ötürü en katı despotik yönetimden en liberal anlayışlara kadar, tüm siyasal rejimler günümüzde demokrasi ile irtibatlandırılarak bir nevi kendilerini meşrulaştırmaktadır.

Demokrasi, modern zamanların en çok kabul gören, en çok istenen ve karşıtlığı dahi göze alınmayan yönetim modeli olarak kabul edilmektedir. Hatta demokrasi, siyasal topluluklar için olduğu kadar özel topluluklar için de tercih edilen bir yönetim biçimidir. Ancak demokrasinin toplumlar nezdinde bu denli makbul olması değişik demokrasi anlayışlarının türetilmesine

²⁰ Bu makale, yazarın 'Bir Siyasal Rejim ve Demokrasi Uygulaması Olarak: Vesayetçi Demokrasi' adlı kitabından geniş şekilde faydalanarak yazılmıştır.

sebepler olmuştur. Larry Diamond'ın belirttiğine göre; Amerikan Siyaset Bilim Derneğinin 1995 yılındaki kongresinde, David Collier ve Steven Levitsky'nin birlikte sundukları 'Sıfatlarla Demokrasi' başlıklı makale ile farklı demokrasi tanımlarını bir eksene oturtarak işlevsel bir sınıflandırma yapmaya çalışılmış ve demokrasinin o dönem 550 farklı biçiminin kullanıldığı ortaya konulmuştur (Collier, Levitsky, 1997: 435). Benzer şekilde Paul Hirst de demokrasinin, halkın yönetim tarafından yapılmasını istediği kamusal eylemlerin tercih edilmesinde kullanılan bir siyasal mekanizma ve bir karar verme süreci olarak kabul edildiğinde tekil bir tipinin olmayacağını; siyasal mekanizma ve karar alma süreçlerine ilişkin kuramların çeşitliliğinin bunun göstergesi olduğunu belirtmektedir (1988: 191). Demokrasinin sayıca çok farklı olan uygulamaları, demokrasinin girdiği her kaptaki şekil alabileceğine, her türlü yönetim modeline eklenilebileceğine ve nitekim her siyasi anlayışa uyabileceğine ilişkin görüşte olanların ileri sürdüğü; demokrasinin geçirgen, saydam ve akışkan hâline işaret etmektedir.

Bu yazının konusu olan vesayetçi demokrasi de demokrasinin eksik uygulamaları ile ortaya çıkan farklı türlerinden biridir. Demokrasinin bu şekilde birçok türünün var olması siyasal kültürler arasında oluşan demokrasi yorumu veya demokrasi denemesi olarak anlaşılabilir. Eğer bir anayasada seçilmemiş kurumlara demokratik bir düzenle bağdaşmayacak nitelikte yetki ve ayrıcalıklar verilmiş ise, demokrasinin bozulmuş farklı yorumlarının izleri aranabilecektir. Bu yüzden bir ülkede izlenen politikaların eşit, dürüst ve yarışmacı seçimlerle belirlenen karar organları tarafından serbestçe saptanmadığı, karar organlarının politikalarını tespit ederken, bürokrasi gibi halka hesap verme yeteneğinde olmayan kurumların icazetine ihtiyaç duydukları bir siyasal yapı, diğer tüm unsurları mevcut olsa dahi, gerçek bir demokrasi olarak tanımlanamayacaktır. Olması gerekeni yani ideali temsil eden gerçek demokrasiler karşısında, bu tür bozulmuş demokrasi içeren siyasal yapılar, çeşitli yazarlar tarafından, 'pretoryen rejim', 'yarı demokrasi', 'görünüşte demokrasi', 'sözde demokrasi', 'güdümlü demokrasi', 'vesayetçi demokrasi' gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Örneğin protoryen rejim denildiğinde 'devletin 'sahipleri'nin olduğu fikri bulunmaktadır ve bu sahipliğin sadece silahlı kuvvetlerin ya da emniyet güçlerinin tekelinde olması da gerekmemektedir. Askerî ve sivil bürokrasi merkezli ve bunların ideolojik etki alanında kalan kesimlerden oluşan

bir çevre, pretoryen rejimi askerî veya polisiye cumhuriyet biçiminde varlığını sürdürme yükünden kurtarmaktadır' (İnsel, 2007). Bu yazıda Türkiye örneği de dikkate alınarak bu türdeki demokrasi uygulamasına 'vesayetçi demokrasi' tanımlaması seçilmiştir.

DEMOKRASİNİN ANA UNSURLARI

Demokrasi rejimi, kendini tek karar verici ve yönlendirici olarak kabul etmeden, diğerlerini de var kabul ederek, uzlaşmayı aramayı ve diğerleri üzerinde tahakküm uygulamamayı gerektiren bir siyasal sistemdir. Bu yüzden demokrasi anlayışı, tek tipçiliğe karşıdır, farklılıkları yaşatmayı destekler ve çıkacak sonuçları baştan kabul eder. Ancak demokrasiyi benimsediği ifade edilen tüm toplumların demokrasideki öncelikleri her zaman bu yönde olmayabilir. Demokrasiyi şekli nitelikleri ile anlamanın ötesine geçemeyen bu tür toplumlarda siyasal kültür, çoğunlukla bozulmuş bir demokrasi anlayışını savunmaktadır. Dolayısıyla demokrasi kavramına getirilen değişik yaklaşımlar sebebiyle, bu kavramın 'tanımı konusunda üzerinde uzlaşma bulunmayan, özü itibarıyla tartışmalı kavramlardan biri olduğu' iddia edilmektedir (Gallie, 1956: 182). Hatta bu görüşün daha ötesinde, demokrasinin zamanla tamamen şekil değiştirdiği ve bu yüzden demokrasiden bahsedilince; 'her ülkeye özgü demokrasi tipi yoktur; ancak her ülkeye özgü despotik yönetim biçimi bulunmaktadır' denilerek müşterek bir demokrasi anlayışının ütopyik olacağı ileri sürülmektedir (Minogue, 2002: 4). Ancak bu farklı düşünceler demokrasiyi yine de ortak konularda temellendirmeye engel değildir. Çünkü demokrasi rejimi, çoğunluğun egemenliği, siyasal iktidarın kaynağının halkta olması, kamu kaynaklarının ve devlet yetkilerinin kullanımının halkın tercihine göre belirlenmesi, çoğunluğun azınlık haklarına ve hukuka saygı duyarak yönetmesi gibi temel niteliklerinden de ayrı anlaşılmaya uygun değildir.

Demokrasi rejimi, yöneticileri değiştirmek için anayasaya uygun bir şekilde düzenli olanaklar sağlayan bir siyaset sistemi olarak nüfusun geniş kesiminin, siyasal iktidar için yarışanlar arasında bir seçme yaparak, önemli kararları etkilemesine izin veren bir sosyal mekanizma (Lipset, 1986: 25) olarak öne çıksa da demokrasiyi bu şekilde 'bir seçim sistemi önceliği' şeklinde tanımlamak yerine 'Liderler arasında serbest yarışmayı gerçekleştirmek üzere dernek kurma, haber alma ve haberleşme temel hürriyetlerine dayanarak, siyasal

tercihlerin serbestçe ifadesine imkân veren sistemlere verilen ad' (Linz, 1984: 12) olarak anlaşılmaya daha yakındır. Bu sebepten ötürü demokrasinin temel dayanağını otonomi yani insanın başkalarının dayattığı kurallara tabi olması ve insanın gerek bireysel gerek toplumsal olarak kendi kaderini belirleme kapasitesi oluşturmaktadır (Beetham, 2006: 43).

Demokrasinin dayandığı anayasal yönetim, siyasal özgürlük, bireysel güvenlik ve adaletin tarafsızlığı ilkeleri de demokrasinin daha iyi anlaşılması için özellikle ön plana çıkarılmaktadır. Bu şekilde, sayılan tüm bu ilke ve mekanizmalar, demokrasinin standartları olarak kabul edildiğinde, standartların yüksek olduğu ülkelerde, demokrasinin bir siyasal aygıttan çok, toplumsal bir yaşam tarzı hâline dönüştüğü görülecektir. Standartların nispeten düşük olduğu ülke örneklerde ise, demokrasi sadece bir hükümet ve onun işleyiş şekline indirgenmektedir. Demokrasinin toplumsal bir yaşam tarzı hâline gelmesi ise, ancak onun bir idealler ve değerler bütünü olarak toplum tarafından benimsenmesiyle mümkün olabilecektir. Bu yüzden demokrasi, güçlünün iktidarı yerine düzenli bir uyuşmanın varlığını, devlet gücünün dağıtılmasını, bu gücün bilinçli olarak sınırlandırılmasını, azınlığın haklarını garanti altına almak suretiyle çoğunluğun iktidar gücünü dizginleyen bir toplum yapısının oluşturulmasını doğrudan gerekli kılmaktadır (Bracher, 1993: 582).

DEMOKRASİNİN VESAYETÇİ YORUMU

Demokrasinin farklı yorumlamalardan kaynaklanan çeşitliliği, zaman içerisinde ideal demokrasiden uzaklaşarak uygulamalara dayalı şekli bir demokrasi anlayışın oluşturulmasının bir sonucudur. Bu yüzden, örneğin normatif anlamda demokrasi denildiğinde bir ideali, bir olması gerekeni yansıttığından bu anlamda bir rejimin demokratik olabilmesi için, halkın bütününe arzularına uyulması beklenecektir. Oysa Arend Lijphart'a göre böylesine halkın eğilimlerine tam olarak uyan bir yönetim dünya tarihinde hiçbir zaman olmamıştır ve belki de hiçbir zaman olmayacaktır (1995: 2). Dolayısıyla idealize edilmek yerine uygulamalarına göre demokrasi çeşitlendiğinde ortaya ana nitelikleri bozulmuş birçok demokrasi yorumu ortaya çıkmaktadır. İşte 'vesayetçi demokrasi' de bu türlerden biri olarak gerçek demokrasiye benzemeyen ancak demokrasi ile avutulmuş toplumlara kabul ettirilen bir demokrasi uygulamasıdır.

Vesayetçi demokrasiyi, çok genel olarak ‘seçilmişlerin, seçilmemiş devlet organlarının denetimi altında bulunması’ şeklinde tanımlamak mümkündür. Buna göre vesayetçi demokrasi denildiğinde, halk tarafından seçilmiş olsa dahi yönetirken seçilmemiş organların devreye girerek yönetimde pay sahibi olması ve karar verici konuma geçmeleri belirtilmektedir. Ancak yönetimde vesayetçiliğin ancak demokrasi temelli rejimler için söz konusu olduğunu da ilk önce hatırlatmak gerekir. Diğer bir deyişle vesayetçilik, sadece demokrasi-
lere mahsustur ve monarşi veya otokrat türü siyasal rejimlerde vesayetten hiç bahsedilmemektedir. Çünkü içerikleri gereği bu tür rejimlerin zaten vesayetçi bir anlayışı barındırması anlamsızdır. Seçme ve seçilmenin bulunmadığı bu rejimlerde, halkın karar mekanizmaları ve süreçleri üzerinde tek söz sahibi olması da zaten beklenemez.

Vesayetçiliğin kökeninde karar verici olması gereken halk kitlelerinin, kamusal işlerde akılcı düşünme kapasitesine sahip olmadığı ve onun seçtiği kişilere de bu nedenle güven olmayacağı görüşü yer almaktadır. Ayrıca halka güvenilmemesinin diğer bir sebebi de eğitilmemiş, cahil kitlelerin yönetimde tek söz sahibi olmalarını savunmanın bir anlamda bireysel özgürlük ve özel mülkiyet gibi değerleri ortadan kaldıracak bir düzeni savunmak anlamına geleceğine ilişkin duyulan bir korku da bulunmaktadır. Bu açıdan vesayeti önceleyen düşünce; millî iradeyi önemsemeyen, bütün temel felsefesini halka güvenme esasına üzerine inşa eden; halkın inisiyatif almasını çok tehlikeli kabul ederek onu eğitilmeye muhtaç gören jakoben bir anlayışı savunmaktadır. Bu anlayış aynı zamanda demokrasinin esasında herkesin işi olmadığını, topluma yön verecek ve doğru kararlar alacak şekilde ‘toplumun önde gelenlerine’, ‘aşiret ve cemaat liderlerine’, ‘demokratik elitlere’ ihtiyaç olduğunu ve bu durumun bir zorunluluk şeklinde kabul eden kısmen ‘demokratik muhafazlık’ (Dahl, 1989, 230) yaklaşımına yani halka sahiplik edilmesi gerektiğini ileri sürdüğünden dolayı, yakından benzemektedir.

Demokrasiyi görüntüde ve şeklen kullanarak bir ülkede otoriter bir yönetim yapısını destekleyen vesayetçi anlayışın, en bilinen özelliği ayrımcılık derecesinde seçkinciliği ve toplumda çeşitli grup ve klikleri söz sahibi kişiler diye benimsemesidir. Vesayetçilik aynı zamanda antidemokratik bir düşünce olduğu için, açıkça ileri sürülemediğinden çoğunlukla elitist (seçkinci) bir demokrasi yorumu tarzında topluma sunulmaktadır. Demokrasi karşıtlığının

çoğu zaman sığındığı bir alan olan elitist (seçkin) düşüncenin temelleri ve çıkış noktaları, aslında vesayetçi demokrasi ile benzerlikler içermektedir. Bu konuda Schumpeter; halkın karar verme sürecine katılımı hakkında: ‘Halkın karar verme sürecine yaygın ve etkin olarak katılımı hiç de gerçekçi olmayan bir varsayımdır. Demokrasi, halk tarafından değil, seçilmiş elitler tarafından yönetim esasına dayanan bir rejimdir’ görüşünü savunmaktadır (1968: 284).

Vesayetçi demokrasi; en kısa tanımı ile demokrasi kurumlarının görünümünde yer aldığı bir siyasal rejimde, halk iradesinin her zaman en üst ve en son irade olduğunu kabul etmeyen, halk iradesinin yerine geçerek irade beyan eden ve kendisine özerklik atfeden organların etkin ve geçerli olabileceğine dayanan bir demokrasi yorumudur. Vesayetçi demokrasi; demokrasinin esaslı unsurlarına açıkça karşı çıkılmamakla birlikte, daima demokrasinin kontrol altında tutulmasını içeren bir rejimi belirtmektedir. Özellikle demokrasinin gelişip ilerlemesini kimi makam ve ideolojilerin onayına bağlayan vesayetçi demokrasi, bu anlamı itibarıyla tam ve gerçek demokrasiyi değil, yarı veya eksik demokrasiyi işaret etmektedir. Kısaca bu rejimlerde ara sıra yapılan seçimler yerleşik olsa da nihai kararı verme yetkisini kullanacak olanı belirleme işlevi görmezler. Bunların birçoğunda siyasi parti liderleri, aşiret liderleri, silahlı kuvvetler dâhil bürokratik kurumlar genelde sivil kararlar üzerinde ‘sessiz bir veto’ yetkisi kullanan, ulusun koruyucusu veya vasisi konumundadırlar (Demirci, 2008: 654).

Vesayetçi demokrasi kavramı, hukuki bir kavram olmaktan öte yönetim ve siyaset içeriklidir. Ancak yönetim bilimindeki anlamı yani vesayetin demokrasi yönetimi içindeki şartları ve içeriği, anayasa metninde açıkça düzenlenmiş ve anayasada gösterilmiş ise, bu konu ayrıca anayasa hukuku alanını da ilgilendirecektir. Nitekim bazı ülkelerin anayasalarında (örneğin Portekiz) vesayetin demokrasiyi benimsemiş bir yönetimde açıkça düzenlendiği ve anayasaya dâhil edildiği de görülebilmektedir. Anayasal vesayete örnek verilebilecek 1976 tarihli Portekiz Anayasası’nın 3. maddesindeki; ‘Silahlı kuvvetler hareketi, demokratik kazanımların ve devrim sürecinin garantörü olarak halkla ittifak hâlinde, anayasaya uygun biçimde en üstün iktidarın kullanılmasına katılacaktır’ düzenlemesiyle, ordunun açıkça bir vesayet kurumu olduğu belirtilmiştir.

Teorik içeriğine yönelik Edward Shils’in de belirttiği gibi; ‘Vesayetçi demokrasi, siyasal demokrasinin yeni devletlerin elitlerine çekici görünen bir

çeşididir. Bu böyledir, çünkü siyasal demokrasiden daha etkilidir ve keza kamuoyunun ve sivil düzenin kurumları, siyasal demokrasinin onlara yüklediği yükü taşıyacak yetenekte görünmemektedir. Bu, siyasal demokrasinin ve totaliter oligarşinin olduğu tarzda bir teorinin konusu değildir. O kendilerinin demokrat olduğu inancıyla yetişmiş, çeşitli nedenlerden dolayı demokratik kurumlara oldukça bağlılık duymuş ve iyi ya da kötü nedenlerle halklarının yeni devletlerin görevleri karşısında demokratik kurumları etkinlikle işletecek kapasiteye şu anda sahip oldukları hususunda pek güven duymayan insanlar için, doğal bir teoridir' (Shils, 1965: 62).

Vesayetçi demokrasinin içinde yer aldığı yarı veya düşük yoğunluklu demokrasinin, çoğunlukla devlet yönetiminde istikrarı sağlamak için tasarlandığı iddia edilse de burada sözü edilen istikrar, rejimi konsolide eden görüşün değişmemesini hedefleyen, yetkili makam ve görevleri kendi aralarında paylaşan sınırlı bir grup dayanışmasını hedefleyen devamlılığı tarif etmektedir. Bu yüzden, vesayetçi rejimin işleyebilmesi için ilk olarak kurumsal nitelikte de olsa seçkinler topluluğuna; toplum için neyin iyi ve doğru olduğunu bilme imtiyazının devredilmiş olması ve toplumun geri kalan kesiminin de kendi kaderini ilgilendiren kararları vermek hususunda yetersizliklerini kabullenmiş olması gerekecektir (Beetham, 2006, 25).

Demokrasilerde vesayeti savunanların aynı ideolojik kampta oldukları hep aynı görüşün taraftarları oldukları ileri sürülemez. Diğer bir ifadeyle vesayetçi demokrasiye taraf olanlara her tür düşüncede rastlanabilir. Örneğin çağdaş liberal anlayışa sahip birisine; 'demokrasilerde seçmen kitlelerinin tümünden cahil oldukları, önyargı ve tutkuya başvurarak kolayca aldatılabildikleri ve iktisadi sorunları onlara anlatabilme ve çıkarlarını, devletin çıkarlarına bağlayabilme güçlüğü'nün, özel mülkiyetin güvenliği açısından olmasa bile, kamu güvenliği için bir tehlike oluşturabileceği' fikri, doğru bir yaklaşım gibi gözükabilir (Arblaster, 1984: 76). Aynı şekilde muhafazakâr görüşteki birine göre demokrasilerde cemaat liderinin veya aşiret liderinin işaret ettiğini yönetici seçmenin ve bu şekilde iradeyi başkalarına teslim etmenin sorunlu bir tarafı olmayabilir.

Genelde bir ülkedeki vesayet rolü, sivil ve askerî bürokrasi hâkimiyetinde olan yeni şekli kurumlar yaratmakla yahut silahlı güçlerin anayasa ve kanunların korucusu olduğuna yönelik müphem anayasal referanslar yoluyla bu durum ortaya çıkarılabilir. Vesayet rolü, aynı zamanda yine ordu ve polis başta

olmak üzere, yargı dâhil bazı bürokratik kurumların kendilerini geçici görülen hükûmetlerin aksine, devletin sürekli kurumları olarak tanımlamasının ve bu nedenle de ulusun genel çıkarlarını en iyi kendilerinin yorumlayacağı ve yücelteceğinin ileri sürülmesi sonucu gayri resmî olarak da ortaya çıkabilir. Bu yüzden, hükûmeti şekillendiren seçimleri kazanan siyasilere, bu tür vesayet yetkilerine eğer baştan tabi olurlarsa, kesin olarak karar verme yetkisini de ele geçiremez, yani iktidar olur ancak ‘muktedir’ olamazlar (Valenzuela, 1992: 62-63).

Vesayetçi demokrasi konusunda çalışan Shils; gelişmiş siyasal demokrasiler karşısında vesayetçi demokrasileri, demokratik kurumsallığı sayıca eksik olmasa da yeterliliği açısından eksik olarak nitelendirmektedir. Diğer bir ifadeyle vesayetçi demokraside, demokratik kurumların işlevselliği düşük ve amacı dışındadır. Örneğin hukuk devleti sıfatını taşıyan bir vesayetçi demokraside, uygulamalar kanun devletini çağrıştırmakta ve hatta bu niteliği de bozulmaya yüz tuttuğunda, kimi dönemler için siyasal sistem bir tür oligarşiye dönüşmektedir (1965: 98). Bu şekilde vesayetçi demokrasinin zamanla ne tür oligarşik rejimlere dönüşebileceği birçok ülke örneğinde deneyimlenmiştir.

Ayrıca bazı özellikleri ile vesayetçi demokrasi yorumu ile laikçi ve otoriter düzeni savunan ülkelerdeki ‘militan demokrasi’ anlayışı benzerlikler taşımaktadır. Militan demokrasi, bir demokratik rejimin kendini yıkmak isteyen hareketlere izin vermeyerek, bunlara karşı gerekli önlemleri alması anlayışına dayanmaktadır. Militan demokrasi anlayışı, temelde mevcut demokrasi idealinin sınırlarının daraltılıp, özünün ufalanması ve niteliklerinin eksiltilerek devam ettirilmesi esasına dayanması yanında vesayeti güçlendirmek için gerekirse çeşitli muhalif görüşlerin yıkıcı ve zararlı olarak nitelendirilerek yasaklanması ve siyasal iktidardakiler tarafından ‘yıkıcı’ ve ‘zararlı’ kavramlarının subjektif biçimde anlamlandırılması, muhalefetteki görüşlerin kolaylıkla susturabilmesini de savunmaktadır (Cushman, 1944: 18-19). Bu açıdan militan demokrasi, iktidarın istikrarı açısından vesayet odaklarına kalıcılık ve güven temin etmekte ve vesayetçi demokrasi ile kesişmektedir.

TÜRKİYE'DE VESAYETÇİ DEMOKRASİ ANLAYIŞININ KÖKENLERİ

Türkiye'de, Osmanlı'dan itibaren sivil toplumun geçirdiği yolculuğun ve deneyimlerin daha sonra uygulanan vesayetçi demokrasi anlayışının yerleşmesine etkisi olduğu düşünülmektedir. Örneğin siyasal sistemde sivil toplumun muhalefet ile birlikte görülemez. Osmanlı dönemi olmak üzere, Türk tarihinin hiçbir döneminde Batı Avrupa tarihinde gördüğümüz sivil toplumun başını çektiği siyasal, kültürel ve ideolojik muhalefet olgusu devlet karşısında meşrulaştırılarak kurumlaştırılamamıştır. Siyasal yapılanma Osmanlı'dan önce de merkezîyetçi bir yapıya dayandığı için, devletin karşısında muhalefet oluşturabilecek unsurlar devamlı olarak dışlanmıştır. Batı Avrupa'nın siyasal yapılanmasında, özellikle çevrede krala karşı kendi değer norm ve özgün çıkarlarına sahip olan çok güçlü sınıflar vardır ve bu sınıflara mensup olan soylu ve öncüler, kendi sınıflarının öncelik ve tercihini yasal çerçevede sağlamak için yoğun bir mücadeleye girişmişlerdir (Çaha, 2007: 83). Oysa Osmanlı'da toplumun hayat alanını, tercih, beklenti ve öncüllerini oluşturan devletin bizzat kendisidir. Batı Avrupa'da olduğu gibi özerk şehirlerde, mülkiyet hakları üzerinde gelişen ve belli bir ayrıcalığı olan sosyal sınıfların yokluğu, Osmanlı'da aynı zamanda ekonomik hayatı da devletin kontrolü altına sokmuştur. Padişah ve yönetici kesim, üretime bağlı bir sınıf değil, üretim üzerinde tüketim hakkı bulunan bir kesim durumundadır. Dolayısıyla padişahın yöneticilerle ve toplumla ilişkisi, üretim hakkına göre değil kendisine bağlılık ve sadakat prensibine göre oluşmuştur. Bu durum ise padişah ve saltanatın konumunu daha da güçlendirmiştir (Küçükömer, 2007: 39). Neticede, Batı Avrupa siyasal tarihinde görülen devlet otoritesi karşısında nispi bir özerkliğe sahip olan ve kendi değerleri üzerinde bir bütünsellik gösteren sivil toplum unsurları, Osmanlı toplum yapısında çoğunlukla yer almamaktadır (Hocaoğlu, 2003: 52).

Batı'da olduğu gibi, topluma öncü olan burjuva türü girişimci zengin kesimin 'cılızlığı', Türkiye'de sivil ve askerî bürokratların sistem içinde etkinliğini arttırmalarını zorunlu kılmıştır. Söz konusu sivil-asker bürokrasisi, Batılı toplumlarda burjuvazinin yerine getirdiği işlevleri üstlenmiştir. Bu işlevler Cumhuriyet'in ilanı sonrasında sivil toplumun yerine geçen bürokratik vesayetçi yönetici elitin, toplumu dönüştürmek için laik, jakoben (tepeden inme, merkezîyetçi) ve pozitivist bir ideolojiyi referans alarak sınıfsız, imtiyazsız,

kaynaşmış bir toplum oluşturma düşüncesini hayata geçirdiği görülmektedir. Osmanlı'nın devamı olarak yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, yönetici ve bürokratlar Fransız Devrimi'ne egemen olan toplum ve devlet anlayışının fazlasıyla etkisinde kalmıştır. Bu yüzden Cumhuriyet'in hedefleri tek parti döneminde şu şekilde sıralanmıştır; kültürel homojenliği yakalamış bir Türk ulusu oluşturmak, ulusal bir burjuvazi yaratmak ve çağdaş ülkelerde olduğu gibi insan hak ve özgürlüklerine saygılı demokratik bir sistemi kalıcı bir şekilde yerleştirmek (Doğan, 2007: 7).

Osmanlı sonrası yeni Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, Osmanlı Devleti'nden sadece güçlü bir bürokratik yapı ve devlet değil, aynı zamanda bu yapıyı iktidar aracı olarak kullanan ve kendi olanaklarını geliştirmek için çalışan elitist bürokrasi anlayışını da devralmıştır. Ancak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden bürokrat imajı, halka hizmet eden değil, topluma tepeden bakan, emreden ve bir ölçüde toplumu potansiyel bir tehlike olarak gören bir bürokrat imajıdır. O dönemde bürokrat-halk ilişkisi, 'ceberut bürokrasi' ve 'jandarma devleti' gibi benzetmelerle eleştirilmiştir (Eryılmaz, 2004: 140). Cumhuriyetle birlikte kurucuları bürokratlardan oluşan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), bürokrasinin egemen olduğu ve bürokratik felsefeyi savunan bir parti görünümünde olmuş ve tek-parti dönemi boyunca devlet, rejim ve temel kamusal kurumlar bürokrasi tarafından şekillendirilmiştir (Frey, 1965: 181). Bu dönemde siyasetle bütünleşen bürokrasi, yeni devletin benimsemiş olduğu değer ve ilkeleri topluma benimsetme fonksiyonunu üstlenmiştir. Bunun yanında bürokratlar artan güç ve prestijleri itibarıyla, siyasi kararların uygulayıcısı olmaktan çok, siyaseti inşa edici konumda olmuştur (Heper, 1985: 72). Bu sebeple çoğu zaman Türkiye'deki tek parti döneminden hareketle, bu dönemdeki demokrasiye yönelik uygulamaları 'vesayetçi demokrasi' kavramlaştırmasına dayanak yapılmaktadır (Weiker, 1973). Siyaset bilimi alanında, CHP'nin tek-parti dönemini anlatmak üzere kullanılan bir kavram olarak vesayet (tutelage), bir bakıma, kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu ayırt edemediği ve dolayısıyla seçim yapma ehliyetine de sahip olmadığı varsayılan bir halkın üzerinde kurulmuş olan, bir nevi tek-parti diktatörlüğünü ifade etmektedir.

Vesayetçi demokrasinin başladığı tek parti dönemi yöneticilerine göre; uygulanan politikalarda amaç, geleneksel toplumsal yapının dönüştürülmesi

ile demokrasiye zemin hazırlamaktır. Ancak toplumun dönüştürülmesi uzadıkça uzamış ve nihayetinde literatürde bu anlayış ‘vesayetçi demokrasi’ olarak adlandırılmıştır (Köker, 2005: 221). Türkiye’nin bahsedilen bu dönemdeki siyasi sistemini ve bu sistemi meşrulaştırıcı Kemalizm ideolojisini; ‘vesayet’ terimi olarak nitelendirenler de yazarlar arasında çoğunlukta bulunmaktadır.²¹ Bu dönemle birlikte, yani CHP’nin tek başına iktidarda olduğu Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren, vesayete dayalı seçkin ve bürokratik bir yönetim anlayışı Türk siyasetine hâkim olmuştur. Aslında ‘halk için halka rağmen’ ilkesiyle somutlaşan bu anlayış, özünde demokrasiye aykırı ve ona karşı gelen bir yaklaşımdır (Akat, 1991: 19). Ancak vesayet kurumsallaşmasına ve Türkiye’de bürokrasinin demokrasi üzerindeki hakimiyetini pekiştirici tedbir ve kurulların belirlenip uygulanmasına 1930’ların sonlarında başlayan II. Dünya Savaşı engel olmuştur. Savaşın başlaması ile birlikte ülkede zaten demokrasi de geri plana itilmiştir.

TÜRKİYE’DE VESAYETÇİ DEMOKRASİ ANLAYIŞININ KURUMSALLAŞMASI

II. Dünya Savaşı sonrası esen demokrasi rüzgârlarına karşı ülkede çok partili hayat başlamıştır. Ancak bu süreç ağır aksak ve karşılıklı mücadele şeklinde geçmiş demokrasi algısı genelde muhalefeti yok etmek iktidarı mutlak şekilde kontrol etmek ve seçmenler ile diğer yöneticiler üzerinde vesayete varacak şekilde gücü kişilere devretmek olarak kısırlaştırmıştır. Ülkede gelişen olumsuz olayları izleyen ve Demokrat Partiyi iktidardan indiren 27 Mayıs 1960 askerî darbesinden sonra sivil hükûmetlere de güvenmeyen asker-sivil bürokrasi, hükûmetlerin rejimden sapmasının önüne geçmek için rejimin değiştirilmezlerini saptamak yoluna gitmiştir (Çelik, 2008: 42). Bunun için ilk olarak; askerî bir darbe sonucu üretilen 1961 Anayasası’nda, halkın seçtiği hükûmetin, devleti tamamen kendisi olarak kabul etmesi ve kendini devletin yerine koymasına bir tepki olarak ‘politika üretiminin’, hükûmet politikaları

21 Örneğin Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath*, Leiden, E.J. Brill, 1973. Ayrıca Tarık Zafer Tunaya, Maurice Duverger ve Ergun Özbudun başta olmak üzere, siyaset ve sosyal bilimler alanındaki pek çok çalışma yapanlar tarafından Türkiye’de tek-parti dönemi ve bu dönemin resmî ideolojisi olan Kemalizm, genelde ‘vesayetçi demokrasi’ kavramı aracılığıyla yorumlanmıştır.

ve devlet politikaları şeklinde iki ayrı düzlemde yapılmasını uygun görmüştür. Özellikle devletin tüm kurum ve kuruluşlarının uymakla yükümlü olduğu 'devlet politikasının' oluşturulması, tek başına hükûmete bırakılmayacak kadar ciddi bir konu olarak değerlendirilmiştir. Örneğin bu dönemde kurulan 'Millî Güvenlik Kurulu', iktidarı kendi iradesiyle seçilmiş yöneticilere devreden silahlı kuvvetlere, karar alma sürecinde bir tür vesayet olanağı sunmak amacıyla kurulmuştur. Millî güvenlik kavramına izafe edilen geniş ve sınırsız anlam, kimi durumlarda Millî Güvenlik Kuruluna adeta anayasanın üzerinde bir rol kazandırmıştır (Yazıcı, 1997: 147).

Askerî darbe sonrası hükûmetlere güvenmeyen askerî bürokrasi, 'hükûmet ve devlet' denilebilecek iki ayrı yapı yani düalizm yaratmıştır. Ancak bu ayırım, çok farklı hükûmetler gelip geçse de siyasal sistemde giderek derinleşmiş ve ortaya tek partide başlayan ancak daha sonra anayasal nitelik kazanan bürokrasiye dayalı bir 'vesayetçi demokrasi' anlayışı üretmiştir. Türkiye'de çok partili demokrasi deneyiminde özellikle 1961 Anayasası sonrası vesayetçi demokrasi adı verilen demokrasi sisteminde siyasal partiler, toplumun siyasal iktidardan taleplerinin değil, siyasal iktidarın toplumdan taleplerinin aracılığını yapan resmî kurumlara dönüştürülmüştür. Bu yüzden siyasi partiler, toplumu bir ve bütün olarak algılayan toplumsal teori içinde farklı siyasal temsilcilik şeklinde siyaseti kurgulayamamıştır. Hatta bu süreçte, resmî ideolojinin ilkeleleri siyasal partilerin de ana prensipleri hâline gelmiştir. Tüm partiler, kendilerini resmî ideoloji ile özdeşleştirip bu şekilde politikalarının temelini oluştururken, bu politikalarını vesayet organları karşısında kendilerini meşrulaştırmak için kullanmışlardır (Çetin, 2003: 102).

Bu dönemde Türkiye'de siyasal partilere hâkim olan anlayışa göre demokrasi, iktidara gelmenin yani siyasi gücü elde etmenin sadece bir aracıdır. Bu yüzden Türk siyasal partileri, sivil toplumdan çok devlete yakın durmakta, özellikle iktidara geldiklerinde, devletle toplum arasında bir yerde olduklarını unutarak, kamu kaynaklarını dağıtma işlevini üstlenmektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki siyasal partilerin en önemli özelliği devletçiliğidir. Türkiye'de hem tek partili dönemde kurulup kapatılanlar ve hem de çok partili hayata geçildikten sonra kurulan siyasi partilerin çoğunluğu bir ölçüde 'devletçi' partilerdir. Bu partilerin hepsinde, belirgin bir devlet kutsaması gözlenmektedir. Bahsedilen siyasi partiler, vesayetçi düşünceye uygun olarak devleti, toplumu

düzenleme ve terbiye etmeye hakkı olan ve toplumdan bağımsız çıkarları bulunan üstün bir varlık olarak algılanmaktadır. Hepsinin nazarında; ‘devletin hikmetinden sual sorulmaz’ ve ‘devletin çıkarları tartışılmazdır’. Bu anlayışları ile siyasal partiler, toplumdan çok devlete yakın konumdadırlar. Hatta bu nedenle de bazıları toplumsal taleplerin ifade kanalları olmaktan ölçüde çıkmış ve toplumu temsil kabiliyetlerini yitirmişlerdir. Artık siyasal partilerin politikasına yön veren temel kaygı toplumun devletten değil, devletin toplumdan ne talep ettiğine dönüşmüştür (Erdoğan, 1998: 307). Dolayısıyla halktan hükümet politikaları ve programları için oy talep eden siyasi partiler, iktidar olduklarında kendi programlarından ziyade bürokratik güç ve organların belirlediği devlet politikalarının ve programlarının uygulayıcısı durumuna geçmişlerdir. Türkiye’de siyasal partiler, toplumdaki bazı parçalı ayrımları (örneğin etnik, ideolojik, dinsel, ekonomik vb.) değil bütüncül, tek bir toplumsal bütünlüğü (ulus, halk) temsil ederken, devletin ideolojik alanının dışına çıkamamışlardır. Toplum ve devletin birliği ve bütünlüğünden beslenen resmî ideoloji içinde, siyasi partiler temsil ettikleri topluma karşı değil, siyasal iktidara karşı sorumlu tutulmuşlardır (Çetin, 2003: 103).

1961 Anayasası, millet egemenliği karşısında bürokrasiye açıkça ‘anayasal egemenlik’ kazandırmıştır. Bunun için temsili kurumların yetkileri bürokratik kuruluşlarla paylaşmıştır. Bu durumda demokrasinin bilinen tüm ilkeleri terse çevrilerek, atanmışların seçilmişlere karşı güçlendirilmesi ve hatta bağımsızlığı yoluna gidilmiştir (Durgun, 2003: 213). 1961 Anayasası ile anayasal kurumlarına kavuşan bu rejim tipini, 1982 Anayasası, özellikle 1961 Anayasasının yarattığı vesayet kurumlarını²² daha etkili hâle getirmek, bunlara yenilerini eklemek suretiyle Türkiye’de tek parti dönemi ile sınırlı kalmayacak şekilde vesayetçi demokrasi anlayışının güçlenmesinin zeminini hazırlamıştır (Yazıcı, 2009: 146).

22 Vesayet kurumlarının neler olduğuna ilişkin Mustafa Erdoğan; Anayasanın iktidar haritası içinde doğrudan doğruya vesayet organı olarak tasarlanmış kurum veya makamlar da vardır. Örnek olarak, Meclis için Anayasa Mahkemesi, yürütme ve idare için MGK ve Danıştay, dinî hayat için Diyanet İşleri Başkanlığı, Üniversiteler için YÖK, yargı için HSYK ve kısmen Yargıtay, siyasi partiler için Anayasa Mahkemesi birer vesayet organı konumundadırlar. Cumhurbaşkanı ise hem genel olarak devlet sistemi için hem de daha özel olarak yürütme ve idare için bir vesayet makamı olarak öngörülmüştür.’ (Erdoğan, 2010).

Türkiye’de 1970’li yıllarda yaşanan siyasal istikrarsızlık ve koalisyon hükümetleri dönemi hem bürokratik elitleri siyasallaştırmış hem de etkileri uzun sürecek olan bir yönetsel ve siyasal istikrarsızlık döneminin başlangıcını oluşturmuştur (Durgun, 2003: 216). 1970’li yıllarda bürokratik elitler içinde ordu, daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır. 1980 askerî darbesi sonrası yazılan 1982 Anayasası da tıpkı 1961 Anayasası’nda olduğu gibi topluma belli bir ideolojik temelde vesayet etme anlayışı üzerine yapılmış bir anayasadır. Kemalizmin toplumu, devlet eliyle dönüştürme/modernleştirme anlayışı ile ‘devletin bekası’nı toplumsal var oluşun öncelikli amacı sayan hikmet-i hükümetçi fikir, devletçilikte birleşmektedir. Devlet-merkezli bu anlayışa göre, toplum devletin bir eseridir ve dolayısıyla varlığını ona borçludur, ayrıca devlet toplumun iradesinin bir türevi ve onun bir aygıtı değildir. Öte yandan, ‘hikmet-i hükümet’ felsefesi; devletin esas olarak ahlâk, hukuk ve adaletten bağımsız olduğunu bu yurmaktadır.

Bürokratik vesayetin geçerli olduğu bu dönemde Türkiye’de toplumun, vesayetçi demokrasi uygulaması olarak Cumhuriyet’in belirlediği hedefler doğrultusunda çağdaştırılması ideolojisi, bu hedeflerle uyumayan yurttaşlar açısından devleti koruyucu ve yasaklayıcı önlemler almaya itmiş çoğulculukla bağdaşmayan bu önlemler devleti meşruiyet sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Modernleşmeye paralel olarak toplumda yeni siyasal ve toplumsal bütünleşme gereksinimleri ortaya çıksa da devlet bu taleplere karşılık verememiştir. Sosyolojik bir perspektif yerine güvenlik perspektifinden toplumsal gelişmelere bakan ve vesayeti haklılaştıran devlet, her yeni toplumsal gelişmeyi önlemek, saf dışı bırakmak ya da bastırmak amacıyla hareket etmiştir (Karadağ, 2004: 249).

Bürokratik tabanlı vesayetin oturtulduğu 1960’dan sonra, Türkiye’nin siyasal rejimi ‘demokratik’ biçimler ve görüntüler arkasına ustaca saklanmış seçkin bürokratik oligarşiye teslim edilmiş ve halkta olması gereken asıl egemen güç, atanmış askerî ve sivil bürokrasi ile bunlarla çeşitli nedenlerle iş birliği hâlindeki devletçi sermaye ve onun medya uzantılarına bırakılmıştır. Bu durum 2000’li yılların sonlarına kadar zamanla güç kaybetse de devam etmiştir. 2000 ile 2010 arasında vesayetçiliğe karşı belirli bir karşı duruş için siyasal güçler arasında mutabakat oluşmuş ve nihayet 2010 yılı anayasa değişiklikleri ile demokraside vesayete son verileceği iddiası ileri sürülmüştür. Ancak 2010 yılı

anayasal değişiklikleri sonrasında Türk siyasal sistemi bürokratik vesayete dayalı demokrasi niteliğini kaybetmiş olsa da bürokrasi yerine siyasete etki eden başka aktör ve yapılar eliyle vesayetçi etki bu defa şekil değiştirerek varlığını yeniden tahkim etmiştir. Kısaca bürokrasiyi kontrol altına almak isteyen siyaset, başka güçlerin vesayetçiliğine izin vermiştir. Çalışmanın bu bölümünde 2010 yılı sonrasında Türkiye’de demokrasinin vesayetçi yorumuna katkı sağlayan ve vesayetçi demokrasinin yeni aktörlerle oluşan yeni görünümüne ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır.

VESAYETÇİ DEMOKRASİ ANLAYIŞININ YENİ AKTÖRLERİ

2000’li yılların sonlarına kadar Türkiye’de vesayetçi demokrasi denildiğinde genellikle; demokrasi idealinden uzaklaşılarak demokrasinin temel ilke ve değerleriyle çoğu yerde uyuşmayan uygulamalara izin veren, çoğunluk karşısında gerekirse oligarşik kararlarını geçerli kabul eden ve bunu gerçekleştirecek organların kamuoyunda devamlı olarak etkin sayılmalarının yollarını arayan, toplumun geneli için değil devlet aygıtında kümelenmiş vesayet organlarının ve güç merkezlerinin oluruna mazhar olmayı gaye edinen, çoğunlukla silahlı bürokrasiye geniş bir alan tanıyarak başta yasalar olmak üzere kuraların kaynağı ve amacı bakımından tamamen egemen siyasal ideolojinin ve vesayetçi organların dünya görüşü tarafından şekillendirilen, özellikle demokrasinin ileri formları ile gelişen insan hakları güvencelerine soğuk ve mesafeli yaklaşan, sosyal ve siyasal paylaşımın sorunlu olduğu toplumlarda görülen örnekleri ile demokrasinin ancak kimi kural ve kurumlarının yaşatılmasına izin veren sınırlı ve eksik bir demokrasi uygulaması olarak görülmüştür. Dolayısıyla seçilmişler için siyasette alan bırakmayan bu durumdan çıkış için öncelikli olarak bürokratik kurum ve aygıtların güç ve yetki alanlarına kalıcı şekilde müdahale edecek şekilde sürekli tek bir iktidarın gerekliliği ileri sürülmüştür. Ancak bu iktidarın demokrasinin vazgeçilmez ilkeleri ile ne kadar uyumlaştırılacağı ise yeterince düşünülmemiş ve konu derinlemesine tartışılmamıştır. Bu sebeple vesayetçi demokraside etkili olan bürokratik yapılar atamalarla, kurumların yetkilerinin tırpanlanması ve bürokratik bazı kurumların kapatılması ile geriye çekilirken yerine siyaseten hiçbir sorumluluk yüklenmeyen çeşitli siyaset dışı aktör ve siyaset dışı etnik ve dinî yapıların güç kazandığı ve gücü azaltılmış bürokrasinin yerini doldurduğu görülmüştür.

Özellikle 2010 sonrası bürokrasi yerine kendisine sivil toplum süsü veren kuruluşlara alan açıldığında ülkedeki vesayetçi anlayışın gerileyeceği düşünülmüştür. Normalde sivil toplum sadece bireylerin bireysel ya da toplumsal çıkarlarını, taleplerini, sorunlarını dile getirmek üzere kurdukları, gönüllü faaliyet ve kaynaklardan beslenen, devlet iktidarının alanı dışında, ondan özerk örgütlenmelerin alanı (Tosun, 2001:231) olarak kabul edilirken ve yalnızca devletin dışında olmakla kalmayıp, aynı zamanda geniş anlamda politik toplumun merkezinin de dışında olan ve ancak politik toplumu etkilemek ve ulaşmak için çalışan grup ve sınıfları kapsamı beklenirken (Tuncel, 2005: 711) Türkiye’de ise bu şekilde bir sivil toplum örgüsünün bulunmadığı ve kendisine sivil toplum kuruluşları denilen sosyal ve resmî olmayan grupların çoğunlukla doğrudan devleti ele geçirme veya devlette söz sahibi olma, devlet politikalarını belirleme ve siyaseti bu şekilde vesayet altına alma türü hedeflerinin bulunduğu görülmüştür. Sivil toplum örgütleri arasındaki demokrasiye katkı sağlama ve önemli bir parçası olma hedeflerinin kısa süre içerisinde anlamını yitirdiği görülmüştür. Özellikle bu yapı ve kuruluşların; yıllarca değişmeyen yöneticilere sahip olması, içeride etnik, dinî ve aşiret yakınlığına dayalı kast düzeni benzeri menfaat grup ve hiziplerine teslim olması ve ana amaç ve hedeflerinden sürekli uzaklaşan kamuya hâkim olma faaliyetleri nedeniyle vesayetçiliğe sarıldıkları gözlemlenmiştir. Robert Michels’in yaklaşık yüzyıl önce dile getirdiği ‘Oligarşinin Tunç Kanunu’ betimlemesini haklı çıkarırcasına, sivil toplum kuruluşlarının asıl amaç ve gayelerinden uzaklaşıp genişleyip büyüdükçe, siyaseten ilgi gördükçe içine düştükleri kaçınılmaz sona ilişkin demokrasi ve yönetim algısının adı olarak ‘vesayetçilik’ öne çıkmıştır (Güneş, 2014: 111). Türkiye’de ideal sivil toplumun, ‘toplumsal farklılaşma’, ‘toplumsal örgütlenme’, ‘gönüllü birliktelik’, ‘toplumsal düzeyde otonomileşme’ ve ‘baskı mekanizması oluşturma’ şeklinde bilinen beş önemli koşulundan bahsedilirken (Abay; 2004: 273) baskı mekanizması işlevinin toplumu devlete karşı korumaya ve demokrasi üzerinden devleti yönlendirmeye doğru kaydığı açıkça gözlemlenmiştir.

Özellikle iktidarın bir parçası olmak adına sermaye ve inanç temelli sivil toplum kuruluşlarını kontrol edenlerin, geçmişte ‘silahsız kuvvetler’ diye nitelendirilen STK’ların, Türkiye’de 1997 yılında başta Türk- İş, Hak-İş, DİSK, TİSK ve TOBB’un birleşerek ‘Sivil İnisiyatif’ adı altında bir araya gelerek; bir

sivil toplum örgütü olarak taraftarlarının çıkarlarını koruma ve geliştirme işlevini yerine, 'devletin birliğini ve bütünlüğünü korumak' gibi genel millî güvenlik siyasetine ilişkin amaçları ileri sürmesi (Tosun, 2001: 340) ve medyayla birlikte, post modern bir darbe olarak değerlendirilen 28 Şubat sürecindeki rolüne eşdeğer şekilde yakın zamanda kimi sivil toplum kuruluşlarının aynı biçimde siyasetin bir aparatı olarak devlet içerisinde kümeleştiği, yapılaştığı ve kurumlarda kendisine bağlı bürokratik bir 'iç hiyerarşi' kurduğu da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla vesayetçi anlayış yakın dönemde, siyasetten aldığı destekle özellikle kamu kaynaklarına erişebilen sivil toplum kuruluşu görünümü, farklı ve gizli hedefleri olan yapılar eliyle sürdürülmeye başlamıştır. Aynı şekilde vesayetçi bürokrasinin aslında 2010 sonrası bertaraf edilse de yerine bu defa devlet aygıtı dışındaki güçlere bağlı olarak onlardan emir ve talimat alan 'vesayetçi bürokratlar' yetiştirildiği de bu şekilde anlaşılmıştır. Bu bürokrat türü, klasik vesayetçi demokraside olduğu gibi kimi kamu kurumlarının siyasette etkili olmasını ve bu kurum kararlarının halkın iradesinin öne geçmesini aşacak şekilde kamu kurumlarının menfaatine yönelik değil, gizli ve örgütlü devlet dışı yapıların ve grupların menfaatine çalışanlardan oluştuğu da görülmüştür. Neticede 2010 sonrası gerçek demokrasi adına 'meşru siyasetin alanının' genişletilmesi gerekirken ülkede vesayetçi demokrasinin yeni aktörleri olarak 'gizli odakların', 'bir araya zorlanarak getirilmiş sermaye güçlerinin', siyasi hedefler için oluşturulmuş 'paravan sivil toplulukların', sadece 'propaganda' amacıyla kurulmuş medya yapılarının siyasi alandaki etkinliğinin de bu şekilde giderek genişleyebildiği ve bu grupların pekâlâ demokrasinin vesayetçi yorumunu benimsediği de görülmüştür. Kısaca bürokratik vesayetçilikle demokratikliğe vurduğu darbeyi, bu defa devlete değil ama kimi mahfillere bağlı 'vesayetçi güçlerce' benzeri şekilde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Bürokratik tabanlı vesayetçilik geçirdiği 1960'dan sonra Türkiye'de 'klasik vesayetçi demokrasi' döneminin sonu olan 2010'dan itibaren bu defa yeni vesayetçi aktörler olarak siyasetin kendi içerisindeki kişiliklerin ve politikacıların da ayrıca 'siyasi vesayetçiliğe' soyunduğu, vesayetçilik yeni bir iktidar alanı sağladığından dolayı kolayca vazgeçilemediği de görülmektedir. Yeni vesayetçi demokrasi uygulamalarında sıkça rastlanan ve en çok şikâyet edilen diğer bir husus, siyasetin vazgeçilmez konumundaki partilerin demokrasiye uygun olmayan içyapıya sahip olmaları ve böylelikle gerçek demokrasiyi sa-

vunmak yerine vesayetçi anlayışa kolayca teslim olmalarıdır. Özellikle temsili demokrasi için büyük anlamı olan siyasi partiler, aşırı parti içi disiplin anlayışı ve bazı zamanlar oligarşik eğilimler içeren parti patronajı yüzünden antidemokratik siyasetin birer parçası hâline gelebilmektedirler. 2010 sonrasında Türkiye’de ayrıca ‘parti disiplini’ adı altında siyasi partiler içerisinde tamamen demokrasiye aykırı uygulamalara kolayca yol verilmektedir. Üyelerine hiçbir eleştiri hakkı tanımayan, en küçük görüş ayrılığına bile hoşgörü göstermeyen, mutlak bir itaat ve sadakat borcu yükleyen ve bunlara en küçük bir aykırı davranışta ağır yaptırımlar uygulayan bir partide sıkı bir disiplin olsa da parti içi demokrasiden bahsedilemeyeceği açıktır (Bosuter, 1969: 110). Vesayete yol açan demokrasilerdeki parti içi demokrasi sorunu, aslında sadece partilerin bir iç sorunu değildir. Çünkü demokrasiyi tehdit eden tehlike, partiler demokrasisi değil, partilerin iç yapılarındaki antidemokratik eğilimlerdir (Sezen, 1994: 308). Parti içi demokrasi, demokrasiyi gerçekleştirmenin bir şartı olarak hem yönetilenleri hem de yönetenleri birinci derecede ilgilendirmektedir. Öncelikle kendi içinde demokrasiye inanan ve gerçekleştirmeye çalışmayan bir siyasi partinin, toplum adına da demokrasi talep etmesi ve bunun mücadelesini vermesini beklemek de gerçeklere uygun değildir. Partiler bir demokrasi kurumu olduğuna göre öncelikle ve bizzat kendilerinin demokratik bir yapıya sahip olmaları gerekir. Siyasal partilerin topluma öncülük edebilmesinin ve çoğulcu demokrasiyi yaşama geçirebilmesinin ön koşulu, parti içinde farklı fikirlerin bir arada yaşayıp yarışmalarına olanak veren bir parti içi hukuk ve demokrasi düzeninin kurulması ve işlerlik kazanmasıdır (Akat, 1991: 10). Bu durum partileri kontrol eden dar bir kadronun vesayete yatkın bulunduğu yerlerde geçerli olmayacağı da görülmüştür.

Siyasi vesayetçiliğe sebep olup parti içi demokrasiye engel olan diğer bir durum ise ‘parti oligarşisi’ kavramı olup parti içi iktidarın bütün üyeler arasında eşit şekilde dağılmaması, partide tüm yetkilerin bir yönetici azınlığın elinde toplanması anlamına gelmesidir. Siyasal hareketlerde oligarşik eğilimlerin birincil kaynağı parti liderleri ve onun yakın çevresidir. Bu durumda partiler iktidarı ele geçirdiklerinde, ülkedeki tüm siyasal iktidar da aslında bir grup oligarşik parti yöneticisi azınlığın eline geçmektedir. Bu durumda demokrasi sadece sözde kalmaktadır (Yanık, 2002: 173-174). Oysa parti içi demokrasi genel olarak vesayetçiliğin zıddı olarak siyasi partinin iç işleyişinde, yani

parti yöneticilerinin belirlenmesi ve kararların alınmasında katılımcı anlayışın uygulanmasını, her türlü eleştiri, özeleştiri ve önerinin serbest olmasını ifade etmektedir. Parti içi demokrasinin tam anlamıyla uygulanması hâlinde, parti içinde mobilizasyon sağlanacak ve lider egemenliği de önlenmiş olacaktır. Dolayısıyla vesayete teslim olmuş siyasi partilerin ülkede vesayetçi demokrasi ile mücadele etmesini beklemenin de aşırı bir iyimserlik içerdiği bilinmektedir.

Demokrasinin vazgeçilmez unsuru hâline gelen siyasi partilerin yukarıda vurgulanan aşırı iç disiplinden türetilmiş oligarşik eğilimleri besleyen tutumları, genelde parti içi demokrasi sorunu ile parti patronajı şeklinde öne çıkmaktadır. Burada ifade edilen 'parti patronajı' ise siyasi partilerin, yandaşlarının desteğini sürekli kılmak üzere, onlara belirli yardımlar ve çeşitli kamu kaynakları ve kamu hizmetleri sağlamaya yönelik girişimlerde bulunması ve bunu siyasi etik ve yasalara aykırı şekilde devletin kaynaklarını talan etmeye varacak şekilde sürdürmesi olarak tanımlanmaktadır. Diğer yandan oligarşik anlamda az ve belirli sayıda kişinin parti yönetimini temsil etmeleri, her zaman hep aynı kişilerin partide etkili görevlere getirilmeleri ve bu kişilerin partideki diğer kişilerin iradeleri yerine sürekli kendilerinin karar vermeleri durumu da aynı zamanda parti içi demokrasinin yokluğunu açıkça göstermektedir. Bu yüzden özellikle 2010 sonrası Türk siyasetinde vesayetçi demokrasi uygulamalarına yol açacak şekilde birçok partide yaşanan parti içi disiplin sorunları ve parti patronajının vesayetçi demokrasi yaklaşımını pekiştirdiği ve vesayetçiliği siyaseten meşrulaştırdığı açıktır.

Diğer yandan 2010 sonrası siyaseti yönlendiren liderlerin hep aynı kalması ve katılımcı siyaset yerine Türkiye'de devamlı şekilde kişilere odaklanmış lider siyasetinin devam ettirilmesi de ülkede vesayetçi demokrasi yaklaşımının tekrar canlanmasına gerekçe oluşturmuştur. Demokrasisi gelişmiş çağdaş devletlerde, yasal zorunlu hükümler olmamasına rağmen, demokratik kültürün bir sonucu olarak parti liderleri, en küçük bir seçim başarısızlığında görevlerini bırakmaktadırlar. Oysa Türkiye'de parti liderleri, partilerini adeta tapulu malı gördükleri için, hiçbir şekilde ve durumda parti liderliğini bırakmayı düşünmemektedirler. Bunun sebebi olarak; geniş halk yığınlarının, örgütlenme sürecinde siyasal katılımın dışında tutulmuş olmaları ve partilerin oligarşik kurucuları, kendilerinin vazgeçilmez bir hakkı gibi parti örgütlerini tamamen vesayetçi bir anlayışla yönetmeleridir. Geniş halk kitleleri ise bu vesayetçi en-

geli aşamadığından dolayı sürekli siyasette demokratik değil karizmatik liderlere yönelme ve destekleme eğilimi içine girmişlerdir (Tuncay, 1996: 170). Türkiye’de siyaset, liderlerin kişiliklerine doğrudan bağlanınca ‘genel olarak Türkiye’de partilerde güçlü bir lider, bunun çevresinde yarı profesyonel küçük bir kadro ve bu merkeze; kayırmacılıkla ve sadakatle bağlanmış amorf (biçimsiz) bir kitle bulunmaktadır. Bu parti içinde demokratik bir işleyiş bulunmamakta, sadakat esas olduğu için başarısızlık gösterenleri eleyen liyakat esaslı bir örgütlenme gerçekleştirilememekte, içinde başarıya dayanan kariyerler oluşturulamamaktadır’ (Tekeli, 2002: 10). Türk siyasetinde gittikçe derinleşen lider kültü sonrasında oluşan siyaset anlayışı, zamanla sadece liderin ve partisinin yol göstericiliğine ve halkın bu şekilde dışarıdan şekillendirilmesine odaklanmaktadır. Sonuç olarak vesayeti onaylayan, tepeden inmece veya popülist türleriyle siyasi partilerin bu yaklaşımı halkla tek yönlü (monolog) yani sadece seçimden seçime olan ilişki kurmasına yol açmakta halkın demokrasi, adalet, istihdam, güvenlik vb. talepleri ise giderek göz ardı edilmeye ve unutulmaya başlanmaktadır. Partilerdeki liderlere dayalı bu mono politik yapı, demokrasiyi de sürekli şekilde vesayetçi anlayışla yorumlayıp bir ‘liderler demokrasisi’ veya ‘genel başkanlar sistemin’ dönüştürmektedir. Türkiye’de kurulan her parti, adeta liderleriyle özdeşleşmektedir. Başka bir deyişle bir fikir, bir kadro hareketi olması gereken partiler, giderek onu kuranların zamanla siyasi mülkü hâline gelmektedir (Bal, 2001: 106). Bu sebeple siyasi liderlerin parti içi konumları tıpkı vesayetçi demokraside geçerli olan ‘halk kendi kendini ve toplumu yönetecek düzeyde bilgi sahibi değildir. Onlar adına seçkin bir kesim işleri yürütmektedir. Halkın etkisi de seçkinlerin aldığı kararları onaylamanın ötesine gitmemeli ve rasyonaliteyi bozmamalıdır’ (Yılmaz, 1997: 94) anlayışının bir nevi uzantısına dönüşmektedir.

SONUÇ

‘Vesayetçi demokrasi’ demokrasinin bilinen özelliklerinin göz ardı edilerek farklı bir içerik ve anlayışla uygulanmasıdır. Genelde antidemokratik sayılan yönetimlerden sonra henüz geçiş yapılan demokrasilerin bir yorumu niteliğindedir. Bu anlamda tam olarak yerleşmemiş, pekişmemiş ve olgunlaşmamış bir demokrasi aşaması olarak kullanılır. Ancak geçici olarak görülen bu aşama, demokrasinin istenen nitelikleri artırılmadığı için daha sonra kalıcı ni-

telik kazanmaktadır. Bu açıdan vesayetçi demokrasi uygulamaları sadece kısa süreli uygulamalar olarak değerlendirilemez. Örneğin Türkiye’de ‘vesayetçi demokrasi’ anlayışı 2010 yılına kadar bürokratik vesayete dayalı iken bu tarihten sonra yeni aktörlerle yeni görünüm kazanmıştır.

1961 ve 1982 Anayasası’nda bürokratik vesayeti sistemleştiren kurallar 2010 yılından sonra değiştirilmiş olmasına rağmen Türkiye’de vesayetçi demokrasi anlayışında büyük bir değişim söz konusu olmamıştır. Vesayetçi demokraside vesayetin sahibi konumunda bulunanlar sadece polis ve ordu gibi silahlı bürokrasiden oluşmamaktadır. Vesayet organları genellikle yeni bir siyasal düzenin kurulması sonrasında ortaya çıkan her türlü sivil toplum örgütü yanında siyasi partiler de vesayetin taşıyıcısı konumunda olabilirler. Demokrasiyi sadece araç olarak görenler ve iktidarda kalmak için her yola başvuranlar için vesayetçi demokrasi, bünyesinde subjektif bir demokrasi yaklaşımı içermektedir. Toplumun geneli için değil toplumda kümelenmiş vesayet organlarının olmasına mazhar olmuş olması yüzünden, vesayetçi demokrasinin objektif kıstasları karşılamak üzere değil, subjektif nitelikleri yeterli görülen bir demokrasi yorumu olduğu ancak ülkedeki siyasetin gelişmesi ve demokrasinin olgunlaşmasına izin vermediği de görülmektedir.

Bir ülkede tarafların şikayetçi olduğu hâlde destek verdiği vesayetçi yaklaşımın sona ermemesinin ana sebebi vesayeti kendi lehine çevirenlerin gelişmiş demokrasinin uzlaşmacı ve müzakereci siyasal kültürünü taşımamaları ve ellerindeki vesayet organları vasıtasıyla toplumdaki farklılıkları kutuplaştırıcı, mutlaklaştırıcı ve dışlayıcı nitelikleri ile topluma bir vasi gibi davranmaya yatkın olmalarıdır. Özellikle lider ve parti yöneticilerinin parti üzerindeki hegemonik yetkileri, vesayetçi demokraside kontrol altındaki partileri, liderlerin vesayetine tabi kılmakta ve herkes için demokrasi idealini zayıflatmaktadır. Ayrıca siyasetten destek gören kimi sivil toplum görünümlü yapıların sadece devleti ele geçirmeye odaklı hedefleri sebebiyle vesayetin gizli ortakları olduğu da düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ABAY, A. R. (2004). ‘Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri’, 3. Ulusal Bilgi Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Metni, Eskişehir, 24-26 Kasım.
- AKAT, A. S. (1991). Sosyal Demokrasi Gündemi, Armoni Yayınları, İstanbul.
- ARBLASTER, A. (1984). The Rise and Decline of Western Liberalism, Basil Blackwell, Oxford.
- BAL, B. (2001). İstikrarsız Parlamenterizme Karşı Başkanlık Sistemi, Der Yayınları, İstanbul.
- BEETHAM, D. (2006). Demokrasi ve İnsan Hakları, (Çev. CANATAN, B.). Liberte Yayınları, Ankara.
- BOSUTER, K. (1969). Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi Demokrasi, Ulusal Basımevi, Ankara.
- BRACHER, K.D. (1993). ‘Demokrasinin Ahlakı Üzerine Düşünceler’, (Çev. BAĞCI, H.). Siyasal ve Sosyal Teori Seçme Yazılar, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- COLLIER, D. ve LEVITSKY, S. (1997). ‘Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research’, s. 430-451, World Politics, Vol. 49, No. 3, The Johns Hopkins University Press, April.
- CUSHMAN, R. E. (1944). ‘Civil Liberty After The War’, The American Political Science Review, Vol. 38, No:1, February.
- ÇAHA, Ö. (2007). Aşkın (Transandantal) Devletten Sivil Topluma, 3. Baskı, Plato Film Yayıncılık, İstanbul.
- ÇELİK, S. (2008). Osmanlı’dan Günümüze Devlet ve Asker, Askerî Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri, Salyangoz Yayınları, İstanbul.
- ÇETİN, H. (2003). ‘Demokratik Meşruiyet Versus Karizmatik Meşruiyet’, S.91-108, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 27, No:1, Mayıs.
- DAHL, R.A. (1989). Democracy and Its Critics, New Haven, Yale University Press.
- DEMİRCİ, F. (2008). ‘1982 Anayasasında Demokratik Devlet İlkesi: Kavramsal ve Yapısal Bir Analiz Denemesi’, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XII, S.1-2,
- DOĞAN, İ. (2007). ‘Türkiye’de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum’, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD), Y. 5, S. 9, Mart.
- DURGUN, Ş. (2003). ‘Türkiye’de Bürokratik Siyaset’, Türkiye’de Kamu Yönetimi, (Ed.) AYKAÇ, B. DURGUN, Ş. YAYMAN, H. Yargı Yayınevi, Ankara.

- ERDOĞAN, M. (1998). Liberal Toplum, Liberal Siyaset, 2.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ERDOĞAN, M. (2010). ‘1982 Anayasası’na göre Cumhurbaşkanlığı ve Vesayet’, Star Gazetesi, 28 Haziran 2010.
- ERYILMAZ, B. (2004). Bürokrasi ve Siyaset, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- FREY, F.W. (1965). The Turkish Political Elite, Cambridge, The M.I. T. Press, Massachusetts.
- GALLIE, W.B. (1956). ‘Essentially Contested Concepts’, Proceedings of the Aristotelian Society, Vol. 56.
- GÜNEŞ, M. (2013). Bir Siyasal Rejim ve Demokrasi Uygulaması Olarak: Vesayetçi Demokrasi, Savaş Yayınları, Ankara.
- GÜNEŞ, M. (2014). ‘Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Sarkacı: Devlet Vesayetinden Vesayetçi Demokrasiye’, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Yıl:2, Cilt:2, Sayı:4.
- HEPER, M. (1985). The State Tradition in Turkey, The Eothen Pres. Walkington.
- HIRST, P. (1988). ‘Representative Democracy and Its Limits’, s.190-205, Political Quarterly, Vol. 59, Issue 2, April.
- HOCAOĞLU, D. (2003). ‘Siyaset ve Tefekkür Tarihimizde Otorite’, s. 49-67, Türkiye Günlüğü, S. 74.
- İNSEL, A. (2007). ‘Devletin Sahipleri’, Radikal- 2, 14.5.2007.
- KARADAĞ, A. (2004). ‘Türk Aydınlarında Cumhuriyet: Farklı Siyasal Duruşlar ve Farklı Sonuçlar’, s. 225-254, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2.
- KÖKER, L. (2005). Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (2007). Düzenin Yabancılaşması, 5. Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- LIJPHART, A. (1995). Çağdaş Demokrasiler, (Çev. ÖZBUDUN, E. ve ONULDURAN, E.). Yetkin Yayınları, Ankara.
- LINZ, J. (1984). Totaliter ve Otoriter Rejimler, (Çev. ÖZBUDUN, E.), Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara.
- LIPSET, S. M. (1986). Siyasal İnsan, (Çev. TUNÇAY, M.). Teori Yayınları, Ankara.
- MINOGUE, K. (2002). Siyaset ve Despotizm, (Çev. GÜNDOĞAN, Ü.) Liberte Yayınları, Ankara.
- SCHUMPETER, J.A. (1968). Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, (Çev. TINAZ, R. ve AKAOĞLU, T. C.). 1-2, Varlık Yayınları, İstanbul.
- SEZEN, S. (1994). Seçim ve Demokrasi, Gündoğan Yayınları, Ankara.

- SHILS, E. (1965). *Political Development in the New States*, The Hague: Mouton.
- TEKELİ, İ. (2002). *Yeni Bir Siyaset Kültürü Üzerine Düşünceler*, Sodev Yayınları, İstanbul.
- TOSUN, G. E. (2001). *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet- Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- TUNCAY, S. (1996). *Parti İçi Demokrasi ve Türkiye*, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- TUNCEL, G. (2005). 'Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Tarihsel Gelişimi', s.709- 736, 21. yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, 1.Cilt, (Ed.) KÜÇÜK, A. BAKAN, S. KARADAĞ, A. Aktüel Yayınevi, İstanbul.
- VALENZUELA, J.S. (1992). 'Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process and Facilitating Conditions', (Ed.) MAINWARING, S. O'DONNELL, G. VALENZUELA, J.S. *Democratic Consilidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- WEIKER, W. (1973). *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*, E. J. Brill, Leiden.
- YANIK, M. (2002). *Parti İçi Demokrasi*, Beta Basım, İstanbul.
- YAZICI, S. (1997). *Türkiye'de Askerî Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- YAZICI, S. (2009). *Demokratikleşme Sürecinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, A. (1997). 'Sivil Toplum, Demokrasi ve Türkiye', s. 86-97. *Yeni Türkiye*, Sayı:18, Yıl:3, Kasım-Aralık.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN BAŞKOMUTANLIK UNVANI

Ali SAÇAR

Arş. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı,
asacar@nku.edu.tr

GİRİŞ

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin yasama organı olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinin sahip olduğu 'Başkomutanlık' unvanının hukuki anlamı, tarihsel süreç göz önünde bulundurularak ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu konuyla ilgili anayasal düzenlemeler, ilk bakışta sembolik bir unvanı içerir gibi görünse de, karşılaştırmalı biçimde tarihsel süreç incelendiğinde ilkesel önemi haiz olduğu görülecektir. Öyle ki Cumhuriyet'in henüz kuruluş aşamasında, sonradan yürürlüğe girecek anayasalardaki şekliyle nihayete eren tartışma, sadece teknik bir askerî mesele olmanın ötesinde, savaş gibi olağanüstü koşullarda yasama yetkisinin kim tarafından ve hangi sınırlar çerçevesinde kullanılabileceğiyle ilgilidir. Bugün kuvvetler ayırımına dayalı anayasal düzende de aynı çözümün benimsenmesi göstermektedir ki Meclisin başkomutanlık yetkisi, yasama ve yürütme yetkilerini birlikte üstlendiği meclis hükûmeti sistemiyle de sınırlı anlaşılabilir. Başkomutanlık unvanı, ulusal egemenlik ve cumhuriyet düşüncesinin gereği olarak, ulusun temsilcilerinden oluşan ve askerî niteliktekiler dâhil her konuda nihai yasama yetkisine sahip olan Meclisin bu konumunun savaş ve benzeri askerî faaliyetler esnasındaki en uç koşullar için de teyit edilmesidir. Ancak genel olarak yasama işlemlerinin uygulanmasının, güncel koşullara uyum sağlama ve daha etkili olma amacıyla yürütmeye

bırakılmasındaki gibi başkomutanlık unvanının temsili de cumhurbaşkanına bırakılmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kurtuluş Savaşı'nı yürütmesi ve bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra önemli ölçüde dağıtılan ordusu yerine yeni bir düzenli ordu oluşturması, daha önce, monarşi yönetimlerine veya işgalci güçlere karşı benzer nitelikte devrimci savaş yürüten uluslarda, özellikle de Atlantik kıyılarında görülmektedir. XVII. yüzyılda İngiltere'de yaşanan iç savaşta Parlatentonun kendi ordusunu kurarak krala karşı savaşıması, dahası yüzyılın sonunda kralın yetkilerinin nihai olarak sınırlandırılması ve XVIII. yüzyılda Amerikan ve Fransız devrimlerinde kurucu nitelikteki meclislerin ordu toplayarak savaşı yürütmesi, bu çalışmanın konusu bakımından önemli örneklerdir. Ancak İngiltere'de monarşinin sınırlandırılmış da olsa varlığını sürdürmesi ve Fransız devriminden sonra cumhuriyetin kurumsallaşmasındaki gecikme göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki başkomutanlık düzenlenmesinin karşılaştırılabileceği en uygun örnek, erken dönemde kurumsallaşmış cumhuriyet yönetimi olarak Amerikan örneğidir.

Bu çalışmada, monarşiden cumhuriyete geçiş örneklerine dayanılarak tanımlandığı şekilde başkomutanlık, geniş anlamda, savaşa ve barışa karar verme başta olmak üzere tüm askerî meselelerde ve savaş hâline geçildiğinde bunun yürütümünde nihai karar alma, yasama işlemleri yapma yetkisinin kimde olduğunu gösteren bir unvandır. Bu unvan, dar anlamda, yürütmenin başının üstlendiği, savaş hazırlığının ve savaşın yasamanın belirlediği sınırlar çerçevesinde yürütümünü ifade etmektedir.

Çalışmada bundan sonra, Türkiye Cumhuriyeti mevzuatında başkomutanlık unvanının düzenlenmesine ilişkin açıklamalar yer alacaktır. Ardından, anayasal düzenlemelerin kaynağı olan Kurtuluş Savaşı dönemi tarihî gelişmeleri dikkate alınarak, Başkomutanlık unvanının içerdiği yetkiler aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bunları tamamlayacak biçimde son olarak, karşılaştırmalı bir incelemeyle, askerî konularda ve özellikle savaş koşullarında nihai karar alma, yasama işlemi yapma yetkisine kimin sahip olduğu ortaya konularak, Türkiye Büyük Millet Meclisinin başkomutanlık yetkileri, bu ifadeyi açıkça içermeyen anayasal düzenlemeler de dikkate alınarak, geniş anlamıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASALARINDA BAŞKOMUTANLIK

Başkomutanlık unvanına ilişkin açık bir düzenleme içeren ilk anayasa 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'dur²³. Kanun'un 26. maddesine göre, '*savaşa ve barışa karar verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisindedir*'. Başka bir deyişle, savaş hâline geçilmesi veya başlatılmış bir savaştan çekilmek sadece meclisin iradesiyle mümkündür. Konunun incelenmesine bu noktadan başlanmasının sebebi, askerî faaliyetlere ilişkin diğer tüm yetkilerin sadece savaşa ve barışa nihai olarak karar verme yetkisi çerçevesinde geçerli olmasıdır. Başkomutanlık unvanına ilişkin ilk düzenleme Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 40. maddesindedir. Buna göre, dönemin diliyle '*başkumandanlık*' olarak ifade edilen unvan, meclisin manevi şahsında saklı tutularak, cumhurbaşkanı tarafından temsil edilecektir. Başkomutanlık yetkilerinden olan ordunun emir ve komutası, barışta Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, savaşta İcra Vekilleri Heyeti tarafından önerilip cumhurbaşkanı tarafından atanacak kişiye verilmektedir. Söz konusu kanun, 1945 yılında, anayasa olarak değiştirilen adıyla birlikte daha güncel bir Türkçe kullanılarak sadeleştirilmiştir²⁴. Sadeleştirilmiş hâliyle başkomutanlık düzenlemesi şu şekildedir: '*Başkomutanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisinin yüce varlığından ayrılmaz ve cumhurbaşkanı tarafından temsil olunur. Harp kuvvetlerinin komutası barışta özel kanuna göre Genelkurmay Başkanlığı'na ve seferde Bakanlar Kurulu'nun teklifi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından tayin edilecek kimseye verilir*'. 1952 yılında eski metne geri dönülmüştür²⁵.

1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun hazırlık sürecinde, ilgili komisyon, başkomutanlık unvanına ilişkin 40. maddeyi sadece cumhurbaşkanının başkomutanlık unvanını içerecek şekilde tasarlamış ancak kabul edilen metinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin başkomutanlık unvanı açıkça saklı tutularak Meclisin üstünlüğü hatırlatılmıştır (Tanör, 2018: 302). Kanun'un hazırlık

23 20 Nisan 1924 tarihli ve 491 sayılı Kanun.

24 15 Ocak 1945 tarihli ve 5905 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan, 10 Ocak 1945 tarihli ve 4695 sayılı Kanun'un 104. maddesine göre '*mana ve kavramda bir değişiklik yapılmaksızın Türkçeleştirilmiş olan*' Kanun, eskisinin yerini almıştır.

25 31 Aralık 1952 tarihli ve 8297 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan, 24 Aralık 1952 tarihli ve 5997 sayılı Kanun.

sürecinde yoğun tartışmalara neden olan öneri, uzlaşmacı bir metinle son hâlini almıştır (Akyol, 2012: 433-435). Buna göre, uygulamada başkomutanlık unvanını üstlenen kişi cumhurbaşkanıdır. Ancak bunu, yasama yetkisine sahip meclis adına yapmaktadır. Başkomutanlıktan kaynaklanan askerî yetkilerin kullanımı da barışta Genelkurmay Başkanına ve savaşta Bakanlar Kurulu ve cumhurbaşkanı tarafından belirlenecek kişiye düşmektedir. Böylece askerî bürokrasinin komuta kademesi, ulusal egemenlik düşüncesine uygun biçimde, yetkisini en üst makam olan meclisten, cumhurbaşkanı vasıtasıyla almaktadır. Savaşa ve barışa karar verme yetkisi de dikkate alındığında, meclisten bağımsız bir askerî yetkiden bahsedilemez.

Başkomutanlık unvanının basit bir sembol olmaktan ötesini ifade ettiğini ve sadece teknik bir askerî mesele olarak da anlaşılamayacağını ispatlayan önemli bir örnek, 1947 tarihli ve 4998 sayılı Kanunlarda geçen '*Başkumandan, Başkomutan ve Başbuğ Yerine Kaim Olacak Unvan Hakkında Kanundur*'²⁶. Kanun, Harp Kuvvetleri Komutanlığı'nın yetkileri düzenlenirken kullanılan ilgili unvanların, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 'yüce varlığından' ayrılmayan başkomutanlık unvanının anlamına aykırılık teşkil etmemesi için Harp Kuvvetleri Genel Komutanı veya Komutanlığı olarak değiştirilmesini düzenlemektedir. Hükümetin önerdiği kanun taslağında, sadece değişiklik yapılacak unvanlar gösterilmekle yetinilirken, Millî Savunma Komisyonu tarafından değiştirilerek kabul edilen metinde, Meclis'in başkomutanlık unvanının önemi vurgulanmaktadır²⁷.

1960 darbesinden kısa bir süre sonra kabul edilen, 1924 Tarih ve 491 Sayılı Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun'un²⁸ 24. maddesinde sayılan yürürlükten kaldırılan maddeler arasında, başkomutanlık düzenlemesini içeren 40. madde de bulunmaktadır. Kanunun 1. maddesine göre, '*Türkiye Büyük Millet Meclisinin tüm yetkileri, dolayısıyla savaşa ve barışa karar verme yetkisi, Millî Birlik Komitesi'ne geçmiştir*'.

26 17 Ocak 1947 tarihli ve 6508 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan, 13 Ocak 1947 tarihli ve 4998 sayılı Kanun.

27 20 Aralık 1946 tarihli, 1/87 Esas ve 14 Karar sayılı Millî Savunma Komisyonu Raporu.

28 14 Haziran 1960 tarihli ve 10525 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan, 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı Kanun.

1960 darbesi sonrasında, geçici yönetimi sona erdirerek yeni anayasal düzeni tesis eden 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın²⁹ 66. maddesinde, 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'na benzer biçimde, savaşa karar verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiştir. Dahası, II. Dünya Savaşı sonrasında dönüşüm geçiren askerî faaliyetlerin gereği olarak³⁰, savaş hâli dışında yurt dışına asker gönderme veya yabancı askerî yurda kabul etme yetkisi de açıkça meclistedir. Anayasa'nın 110. maddesinin 1. fıkrası, başkomutanlık unvanını düzenlemektedir. Buna göre, '*Başkomutanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevi varlığından ayrılmaz ve Cumhurbaşkanlığı tarafından temsil olunur*'. Görüldüğü üzere, 1924 tarihinde kabul edilen metin önemli bir değişiklik yapılmadan korunmuştur. Burada tercih edilen '*manevi varlığından ayrılmaz*' ifadesi, 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun sadeleştirilmiş hâlinin daha iyi yansıttığı üzere, meclisin '*yüce varlığından ayrılmaz*' şeklinde veya başka bir deyişle nihai yasama yetkisine sahip kurumun soyut siyasi varlığı doğrultusunda yorumlanmalıdır.

1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda, kuvvetler ayrımı doğrultusunda, 110. maddenin 2 fıkrasıyla, askerî meselelerde Türkiye Büyük Millet Meclisine karşı yürütmenin sorumluluk üstlenen kanadı olarak Bakanlar Kurulu sorumlu tutulmuştur. 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'ndan farklı olarak, barışta veya savaşta askerî emir komuta bakımından farklı düzenleme yapılmamıştır. Bunun yerine, 110. maddenin 3. fıkrasında, '*Genelkurmay Başkanı, Silahlı Kuvvetlerin komutanıdır*' denilerek, barışta veya savaşta ordunun komutasını üstlenecek askerî bürokrasinin en yüksek komuta kademesi anayasal seviyede açıkça belirtilmiştir.

29 20 Temmuz 1961 tarihli ve 10859 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan, 9 Temmuz 1961 tarihli ve 334 sayılı Kanun.

30 Birleşmiş Milletler Şartı'nın 2. maddesinin 4. bendine göre, '*Teşkilâtın Üyeleri, milletlerarası münasebetlerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletlerin amaçları ile telif edilemeyecek herhangi bir surette, tehdide veya kuvvet kullanılmasına başvurmadan kaçınırlar*'. Şartı'n 51. maddesinde, meşru savunma hâlindeki istisnai yetki açıkça düzenlenmiştir. 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe giren Şartı'n Türkçe çevirisi ve 15 Ağustos 1945 tarihli ve 4801 sayılı onaylanmasına ilişkin kanun, 24 Ağustos 1945 tarihli ve 6092 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Böylece, II. Dünya Savaşı'ndan sonra savaş, kural olarak, hukuki olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra sadece meşru savunma ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları çerçevesinde gerçekleştirilen barış operasyonları kapsamında askerî faaliyetlerde bulunulabilir (Uluslararası Hukukta askerî faaliyetlerin sınırlandırılması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Pazarcı, 2008: 509-519; Tütcü, 2006: 17-34; Saçar, 2021: 328-336, 346-360).

1980 darbesinin gerçekleşmesinden sonra kabul edilen, Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'un³¹ 2. maddesi gereği, Türkiye Büyük Millet Meclisinin yetkileri Millî Güvenlik Konseyine, cumhurbaşkanının yetkileri de Millî Güvenlik Konseyi Başkanı ve devlet başkanına geçmiştir.

Hâlen yürürlükte olan 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın³² 117. maddesinin 1. fıkrasına göre '*Başkomutanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevi varlığından ayrılamaz ve Cumhurbaşkanı tarafından temsil olunur*'; Ancak başkomutanlık unvanı ve yetkileri bakımından, daha önceki anayasalara göre önemli farklılıklar bulunmaktadır. Anayasanın 87. maddesine ve 92. maddesinin 1. fıkrasına göre savaşa ve barışa karar verme yetkisi, Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bununla birlikte, 92. maddenin 2. fıkrası, acil durumlarda cumhurbaşkanına askerî faaliyetlere yönelik karar alma yetkisi vermektedir. Acil durumlarla sınırlı da olsa meclisin devre dışı bırakılabilmesi, geniş anlamda başkomutanlık yetkilerinden olan ve hiçbir şekilde yürütmeye bırakılmayarak anayasalarda açıkça meclise hasredilen savaşa ve barışa karar vermede nihai yetkili olma bakımından ciddi bir sapma teşkil etmektedir. Başkomutanlık unvanına ilişkin 117. maddenin 3. fıkrası da bir başka ciddi sapma örneği olarak, savaş hâlinde Genelkurmay Başkanının komuta yetkisinin başkomutanlık seviyesinde olacağını düzenlemiştir. Hâlbuki önceki anayasalarda Genelkurmay Başkanının genel olarak başkomutanlık görevlerini yerine getirmesi değil bunun açıkça belirlenmiş unsur olarak askerî emir komuta görevini yerine getirmesi söz konusudur. Mevcut düzenlemeyle, başkomutanlık unvanının içerdiği yetkiler, sınırı belirlenmeden Genelkurmay Başkanı'na verilmektedir. Daha önce sözü edilen ve başkomutanlık unvanı bakımından karışıklığa sebebiyet vermemek için mevzuattaki benzer ifadeleri değiştiren düzenleme hatırlanacak olursa, Anayasada böyle önemli bir hususta belirsizlik içeren düzenlemelerin tercih edilmesi doğru değildir. Son olarak, 2017 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un³³ 16. maddesinin b bendiyle yapılan değişiklik uyarınca, artık askerî meselelerde cumhurbaşkanı meclise karşı sorumluluk üstlenecektir.

31 28 Ekim 1980 tarihli ve 17145 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan, 27 Ekim 1980 tarihli ve 2324 sayılı Kanun.

32 9 Kasım 1982 tarihli ve 17863 (Mükerrer) sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan, 18 Ekim 1982 tarihli ve 2709 sayılı Kanun.

33 11 Şubat 2017 tarihli ve 29976 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan, 21 Ocak 2017 tarihli ve 6771 sayılı Kanun.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN KURTULUŞ SAVAŞI ESNASINDA BAŞKOMUTANLIK UNVANINI ÜSTLENMESİ

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılda anayasal düzenlemelerle sınırlandırılmış da olsa, monarşiyle yönetilmektedir. 1876 tarihli Kanun-u Esasi'nin 7. maddesine göre, savaşa ve barışa karar verme ve askerî faaliyetlerin yürütümü padişahın yetkileri arasındadır (Gözübüyük, Kili, 1982: 27-28). Çalışmanın giriş bölümünde tanımlanan, geniş anlamda başkomutanlık yetkisi, monarşi yönetiminde padişahın yetkileri olarak somutlaşmaktadır. Askerî konularla ilgili her tür işte nihai karar alma yetkisi padişahındır. İkinci Meşrutiyet döneminde, 1909 tarihinde yapılan değişikliklerde³⁴ de bu yetkiler önemli ölçüde korunmuştur. Tek fark, barışa ilişkin uluslararası anlaşmaların yapılmasında Meclis-i Umumi'nin onayının aranmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesiyle başlayan işgal sürecinde³⁵, işgalci güçlere karşı gerçekleştirilen Kurtuluş Savaşı³⁶ esnasında, 1876 tarihli Kanun-u Esasi varlığını korumaktadır. Bununla birlikte, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu³⁷ yürürlüğe girdikten sonra, kanunuesasinin sadece buna aykırı olmayan hükümleri yürürlüktedir ve bunların hangileri olduğuna ilişkin açık bir düzenleme bulunmamaktadır (Kili, 2001: 123). Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 7. maddesine göre, savaşa ve barışa, özellikle de dönemin koşullarına uygun biçimde vatan savunmasına karar verme yetkisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilmiştir. Geniş anlamda başkomutanlık kapsamında görülebilecek bu yetkilerle, monarşi döneminde padişaha ait olan en yüksek askerî yetkiler, meşruiyetini ulusal egemenliğe dayandıran meclise geçmiştir. Monarşiden cumhuriyete geçişin habercisi olan yeni anayasal düzenle birlikte, meclisin başkomutanlık unvanını hukuki olarak kesin biçimde üstlendiği söylenebilir.

34 22 Ağustos 1909 tarihli Kanun.

35 İşgal süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bknz: Tanör, 2006: 15-31.

36 Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yüzyıl'ın erken döneminden başlayarak girdiği savaşlar, düzenli ordusunun yıpranmasına neden olmuş ve Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sona ermesi bunu tamamlamıştır (Bu dönemin ordusu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Beşikçi, 2017: 287-311; Türkmen, 2019: 734-739). Türkiye Büyük Millet Meclisi, düzenli ordunun kurulması için Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili olarak atadığı İsmet İnönü'yü yetkilendirmiştir (Heper, 1999: 15-16).

37 7 Şubat 1921 tarihli ve 1 sayılı Ceride-i Resmîye'de yayımlanan, 20 Ocak 1921 tarihli ve 85 sayılı Kanun.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yürütülen Kurtuluş Savaşı esnasında, Sakarya Savaşı öncesindeki koşulların zorlamasıyla, yasama niteliğinde işlemler yapmayı da içeren olağanüstü yetkilerle birlikte başkomutanlık yetkilerinin, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Atatürk'e verilmesi gündeme gelmiştir (Akyol, 2012: 161-163). Dönemin savaş koşulları dahi bu kadar geniş yetkiler verilmesinin yoğun tartışmalara neden olmasını engelleyememiştir. Meclisin yetkilerinin devredilmesinin ileride yol açabileceği olumsuzluklar ileri sürülerek yürütülen tartışmalar sonucunda, daha sonra 1924 tarihinde de tercih edilecek uzlaşmacı bir çözüme ulaşılmıştır (Akyol, 2012: 166-169). 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihine Dair Kanun'un'³⁸ birinci maddesine göre, 'Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vazülyed yegâne kuvveti âliye olan ve âzasından her birinin Kanunu Esasî ve Teşkilâtı Esâsiye kanuniyle hukuk ve masuniyeti teşriyesi tabiatıyla mahfuz ve şahsiyeti mâneviyesi başkumandanlığı haiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi kuyudu âtiye ile başkumandanlık vazifei fiiliyesine kendi reisi Mustafa Kemal Paşayı memur eylemiştir'. Burada genel olarak başkomutanlık unvanının Atatürk'e verilmesi düzenlenmektedir. Sonraki anayasalarda görülen ifade biçiminin ilk örneği söz konusudur. Olağanüstü koşulların gereği olarak ayrıksı biçimde verilen esas yetki, ikinci maddede düzenlenmektedir: 'Başkumandan ordunun maddi ve manevi kuvvetini azami surette tezyit ve sevk ve idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna mütaallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur' veya başka bir deyişle savaşın yürütümü için gerekli yasama niteliğindeki işlemleri yapmak da başkomutan olarak Atatürk'ün yetkileri arasındadır. Kanun'un üçüncü maddesine göre yetki devri 3 aylık süreyle sınırlıdır. Bunu öneren Atatürk'ün kendisi olmuştur (Akyol, 2012: 165). Üç aylık süre tartışmalarla birlikte iki defa daha uzatılmış³⁹, ancak üçüncü uzatma önerisinde meclisteki tartışmalar öyle yoğunlaşmıştır ki neredeyse bu son üç ay süreli uzatma kabul edilemeyecektir (Tanör, 2018: 276; Akyol, 2012: 174-187; Turan, 1992: 259-261). Üçüncü uzatma⁴⁰, süreli olarak başkomutanlık yetkilerini veren son düzenlemedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal

38 5 Ağustos 1921 tarihli ve 144 sayılı Kanun.

39 31 Ekim 1921 tarihli ve 160 sayılı Kanun; 4 Şubat 1922 tarihli ve 189 sayılı Kanun.

40 6 Mayıs 1922 tarihli ve 229 sayılı Kanun.

Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihi Hakkında Kanun'un⁴¹ birinci maddesi, bu süreçte yürürlüğe giren ilk kanunun, bu çalışmada alıntılanan birinci maddesiyle neredeyse aynıdır. Esas farklılık, ikinci maddedeki geniş yetkilerin burada tekrarlanmamasıdır. Açıkça süre belirtilmeden, geçiciliği vurgulanarak ve yasama niteliğinde işlem yapma yetkisi alınarak, başkomutanlık yetkisi Atatürk'e verilmiştir. Bu son düzenlemenin hazırlık sürecinde yaşanan tartışmalar, Atatürk'ün yasama niteliğinde işlemler yapabilme yetkisinden feragat etmesiyle çözüme kavuşmuş ve süresiz biçimde başkomutanlık verilmesi mümkün olmuştur (Akyol, 2012: 187-191).

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sona erdiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmakta olduğu aşamada, Kurtuluş Savaşı'nda tarih sahnesine çıkan Türkiye Büyük Millet Meclisi, olağanüstü savaş koşullarında, o dönem hala yürürlükte olan 1876 tarihli Kanun-u Esasîde dayanağı bulunmayan yetkiler kullanmaktadır. Öyle ki bunlardan padişaha ait olan başkomutanlık yetkilerini de kendi üzerine almıştır. Bu dönemin meclisi, öğretide kurucu, devrimci ve savaşçı olarak nitelendirilmektedir (Kili, 2001: 123-125; Turan, 1992: 259). Meclis, savaş koşullarında dahi yaşamsal önemi haiz konularda farklı gruplar arasındaki tartışmalar sonucunda karar alabilmektedir (Ateş, 2003: 227-229; Turan, 1992: 257-259). Böylelikle, Kurtuluş Savaşı, toplumun her kesiminden insanın katılımıyla gerçekleştirilmektedir (Kili, 2001: 121-122). Ulusal egemenlik anlayışına dayalı meşruiyet kaygısı, Sakarya Savaşı öncesinde, meclisin bulunduğu Ankara tehdit altındayken de terk edilmemiştir.

Henüz 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'yla cumhuriyet kesin olarak kurumsallaştırılmadan önce, başkomutanlık yetkileri üzerinden yapılan tartışmalar ve bunları sona erdiren düzenlemeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun monarşi yönetiminin sona erdiğini göstermektedir. Önce 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'yla, ardından başkomutanlık yetkilerinin Mustafa Kemal Atatürk'e verilmesine ilişkin kanunlarla padişahın sahip olduğu başkomutanlık yetkilerinin artık ulusal egemenliğe dayalı biçimde oluşturulan Türkiye Büyük Millet Meclisinde olduğu teyit edilmiştir. Bundan sonraki tüm Cumhuriyet Dönemi anayasalarında da meclisin başkomutanlık yetkisi saklı tutularak, Kurtuluş Savaşı'nın tarihî mirası hatırlatılmaktadır. Monarşiden cumhuriyete

41 20 Temmuz 1922 tarihli ve 245 sayılı Kanun.

geçişte ulusun temsil edildiği meclisin üstlendiği yetkiler, hiçbir koşulda bunu devre dışı bırakacak şekilde yorumlanamaz ve kullanılamaz. Öyle ki savaşa ve barışa karar verme yetkisi, hâlen yürürlükte olan anayasadaki daha önce anılan istisna dışında, mutlak olarak meclise aittir. Savaş hazırlığı ve savaşın yürütümü bakımından en yüksek askerî komutayı ifade eden dar anlamda başkomutanlık yetkileri de cumhurbaşkanı tarafından, meclis adına, bu tarihî arka plan göz önünde bulundurularak kullanılabilir. Savaşın yürütümünde, sözü edilen çerçeve içerisinde yetkili olabilecek askerî bürokrasi de başkomutanlık unvanının anlamını göz önünde bulundurularak görevini icra edecektir.

MONARŞİDEN CUMHURİYETE GEÇİŞTE DEVRİMCİ MECLİSLERİN BAŞKOMUTANLIK YETKİLERİ

Önceki başlıkta, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu aşamasında, başkomutanlık yetkilerinin Osmanlı padişahından Türkiye Büyük Millet Meclisine geçişi ve bunun Cumhuriyet Dönemi anayasal düzenlemeleriyle kurumsallaştırılması incelendi. Söz konusu tarihi gelişim süreci, Türkiye'ye özgü değildir. Ulusal egemenlik ve cumhuriyet düşüncesine dayalı modern anayasal yönetimlerin oluşturulmaya çalışıldığı ilk örneklerden başlanarak gözlenebilmektedir. Bu kapsamda ilk olarak incelenmesi gereken dönem, İngiliz iç savaşıdır. Bu incelemeye geçmeden önce, başkomutanlık unvanının içerdiği yetkilerin kısaca tekrar hatırlatılması faydalı olacaktır.

Geniş anlamda başkomutanlık, savaşa ve barışa karar verme, bu kapsamda savaş için ordu toplama ve hazırlama, bunun askerî disiplin başta olmak üzere tüm işlerini düzenleme ve savaşa girildiğinde savaşın yürütümü dâhil oldukça geniş yetkileri içermektedir. Henüz anayasa ile sınırlandırılmamış monarşilerde, hiç şüphesiz kral, imparator veya padişah bu konularda en yüksek yetkili olarak, nihai karar alma makamıdır.

XVII. yüzyılda, İngiltere'de kral ve parlamento karşı karşıya geldiğinde, parlamento krala karşı savaşacak orduyu, yine kral adına toplamıştır (Kishlansky, 1983: 46-47). Bunun sebebi, kralın biyolojik bedeniyle siyasi bedeni, yani taç veya taht arasında yapılan ayırımın çok daha erken dönemde ortaya çıkmış olmasıdır, başka bir deyişle kralın siyasi bedeni o dönemde bunu işgal eden biyolojik bedene karşı savunulmaktadır (Kantorowicz, 2018: 44-46). Par-

lamentonun lordlar ve avam olarak nitelendirilen iki kanadının da onayıyla kurulan ordunun subayları, yine bu kurumlarda yaşanan yoğun tartışmalar sonucunda onaylanarak atanmaktadır (Kishlansky, 1983: 26-51). İngiliz iç savaşının çıkmasının nedenlerinden birisinin İrlanda'daki isyanı bastırmak üzere gönderilecek orduya atanacak komutanın belirlenmesi olması da dikkate alındığında (Hill, 2016: 146-162), parlamento, askerî meselelerde kralın nihai karar alma yetkisini sınırlandırmaya çalışmaktadır. Sonunda parlamento savaşı kazanmıştır (Hill, 2016: 145-147). Öyle ki kral yargılanmış ve ölüm cezası kafası kesilerek infaz edilmiştir (Gemalmaz, 2015: 251-252).

Kralın biyolojik bedeni ortadan kaldırılmıştır ancak siyasi bedeninin sonunun nasıl olacağı belirsiz kalmıştır. XVII. yüzyılın ilk yarısında gözlenen bu devrimci süreç, yeni bir anayasal yönetimin kurumsallaştırılamaması nedeniyle başarıyla sonuçlandırılmamıştır. Parlamento ile kendisinin kurduğu ordu arasındaki gerilim, parlamentonun dağıtılması ve Oliver Cromwell'in önderliğinde askerî yönetime geçilmesiyle sonuçlanmıştır (Hill, 2016: 148-153, 171-178; Hill, 1972: 133-143, 175-179). Cromwell'in ölümü üzerine yaşanan belirsizlik sonucunda parlamento tarafından davet edilen yeni kral tahta çıkmış ve İngiliz monarşisinin varlığı devam etmiştir (Hill, 2016: 152-153. XVII. yüzyılda yaşanan devrimci süreç hakkında ayrıca bknz: Saçar, 2021: 55-57, 75-76).

İngiliz monarşisi, parlamentonun ordu toplayarak savaştığı ve kralın biyolojik bedenini ortadan kaldırdığı ilk tecrübeden yıllar sonra, 1689 tarihli anayasal düzenleme olarak Haklar Bildirisi vasıtasıyla kesin olarak sınırlandırılmıştır. Bu belgenin 6. maddesine göre, 'Barış zamanında krallık sınırları içinde sürekli bir ordu kurmak ve muhafaza etmek, parlamentonun onayı bulunmadıkça, yasalara aykırıdır' (Gemalmaz, 2015: 254). Böylece kral savaş zamanında başkomutanlık yetkilerini kullanabilecek olsa da barış döneminde anayasal düzeni tehdit edebilecek şekilde ordu toplaması parlamento tarafından sınırlandırılmaktadır.

XVII. yüzyıl İngiliz anayasal gelişmeleri, cumhuriyet yönetimine geçilmesiyle değil monarşinin sınırlandırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle başkomutanlık, uygulamada genel olarak tüm yürütme yetkilerinde olduğu gibi zamanla yürütmenin sorumlu kanadı kabine tarafından kullanılabilir hale gelmekle birlikte (Başgil, 1960: 389), kralın sahip olduğu bir unvandır (Gözler, 2011:

160). Ancak İngiliz iç savaşı döneminde parlamentonun ordu toplaması ve savaş yürütmesi, bundan sonra görülecek diğer iki önemli devrim için de örnek teşkil etmiştir. Bu durum o kadar kanıksanmıştır ki Anayasa Hukuku öğretisinde, yasama ve yürütme yetkilerinin mecliste toplandığı hükümet sistemi için 'buhran zamanı rejimi' nitelendirmesi yapılmaktadır (Başgil, 1960: 308).

Tarihsel olarak Amerikan Devrimi Fransız Devrimi'nden önce gelse de ilkinin sonucunda yürürlüğe giren anayasa bugüne kadar ulaştığından, güncel durumla birlikte daha sonra ele alınacaktır. Fransız Devrimi'nin ilk aşamasında, monarşi ortadan kaldırılmamış, İngiliz örneğindeki gibi sınırlandırılmıştır. 1791 Anayasası'nda krala ilişkin önemli bir sınırlandırma 6. maddede yer almaktadır. Buna göre, eğer kral ordunun başına geçerek ulusa karşı savaşırsa, tahttan çekilmiş sayılacaktır (Dwyer, McPhee, 2003: 59). İngiliz örneğindeki gibi benzer biçimde, kralın anayasal düzene karşı orduyu kullanması engellenmektedir. Öyle ki 8. maddeye göre kral, tahttan çekilmiş sayıldığı andan itibaren herhangi bir yurttas statüsündedir ve tüm eylem ve işlemlerinden dolayı ceza sorumluluğuna sahiptir (Dwyer, McPhee, 2003: 59). Fransız Devrimi'nin yürütücüsü olarak Ulusal Meclis, henüz 1791 Anayasası öncesinde, Fransız kralının savaşa ve barışa karar verme yetkisini, yasama niteliğindeki 22 Mayıs 1790 tarihli kararlarla kendi üzerine almıştır ancak savaş ilanına yönelik karar, ordunun başında olmakla savaşı yürütmeye yetkili kral ve ulus adına alınmaktadır (Dwyer, McPhee, 2003: 60-61). 20 Nisan 1792'de Meclis, Fransız ulusunun Avusturya öncülüğündeki saldırılara karşı korunması için savaş ilanı kararı almıştır (Dwyer, McPhee, 2003: 62-63).

Fransız Devrimi'nin daha sonraki aşamasında ulusal konvansiyon oluşturulması ve kralın yürütme yetkilerinin elinden alınmasına yönelik, 10 Ağustos 1792 tarihli kararlar (Dwyer, McPhee, 2003: 69-70), monarşinin ortadan kaldırılmasına yönelik ciddi bir adım atılmıştır. Sonuçta, İngiliz iç savaşı döneminde İngiliz kralının yaşadığının benzeri bu kez Fransız kralının başına gelmiştir. Kral, yargılanmış ve cezası kafası kesilerek infaz edilmiştir (Dwyer, McPhee, 2003: 71-77). Fransız'da monarşinin ortadan kaldırılmasında, Fransız Devrimi'ne karşı harekete geçen Avrupalı devletlerin ülkeyi işgal etme ihtimalinin bulunmasının önemli bir payı olmuştur (Doyle, 2015: 75-78; Rude, 2015: 109-120; Furet, 1996: 106-122).

1793 Anayasası, Fransa'daki ilk cumhuriyet anayasasıdır ancak bunun ömrü fazla uzun olmamış, önce 1795 Anayasası kabul edilmiş (devrim dönemi Fransız anayasaları için ayrıca bkz: Gemalmaz, 2015: 297-299) ve sonra imparatorluk dönemine geçilmesiyle ve bunu takip eden süreçte monarşinin geri dönüş çabalarıyla cumhuriyet yönetimi önemli bir süre tekrar tesis edilememek üzere kesintiye uğramıştır (Rude, 2015: 217-244; Tilly: 249-254). Bu nedenle, Fransız örneğinde, erken dönemde kurumsallaşmış bir cumhuriyet söz konusu değildir (Fransa'daki devrimci süreç hakkında ayrıca bkz: Saçar, 2021: 59-61, 78-81).

Bu çalışmada incelenen başkomutanlık unvanının içerdiği yetkilerin tespit edilmesi bakımından daha önemli örnek, Amerikan Devrimi ve bunun sonucunda kurulan anayasal düzendir. Bir cumhuriyet yönetimi altında başkomutanlık unvanı ve yetkilerinin nasıl düzenlenebileceğine örnek teşkil eden, XVIII. yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren anayasal düzenlemenin bulunması bunun başlıca sebebidir. Amerikan Devrimi veya Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin, başta İngiliz anayasal düzeni içerisinde vergilendirme sorunu ekseninde gösterdiği tepkilerin, zamanla bağımsızlık talebine dönüşmesiyle gerçekleşmiştir (Remond, 2016: 25-26). Amerikan kolonileri, İngilizlerin düzenli ordusuna karşı savaşmak zorunda kaldığında, kolonilerin temsilcilerinden oluşan ve savaşı yürüten Kıta Kongresi, George Washington'ın komutanlığında, hatta sonradan anayasal düzenlemeye de girecek ifade şekliyle başkomutanlığında, düzenli ordu oluşturmuştur (Mayer, 2000: 308-313. Amerika'daki devrimci süreç hakkında ayrıca bkz: Saçar, 2021: 57-59, 77-78).

Bu noktada durup, başkomutanlık olarak çevrilebilecek ama bu çalışmanın yazarına göre sadece dar anlamda başkomutanlık yetkilerini ifade etmek için kullanılan *commander-in-chief* kavramının ne anlama geldiğini tespit etmek gerekir. Çünkü Türkçe öğretilerde bu kavram dar veya geniş anlamda başkomutanlık yetkileriyle sınırlı yorumlanmakta ve aradaki fark yeterince açık ortaya konulmamaktadır. Örneğin, güncel anayasal düzenlemelerdeki başkomutanlık yetkileri, temsili, yüksek komuta ve teknik komuta ayrımıyla ele alınabilmektedir (Gözler, 2011: 159-164). Bu ayırım yapılırken, *commander-in-chief* kavramının, temsili nitelikte başkomutanlık yetkisini ifade ettiği ileri sürülmektedir (Gözler, 2011: 159). Bu tespit, anayasayla sınırlandırılmış

monarşilerde geçerlidir ancak *commander-in-chief* kavramıyla verilen yetkinin kendiliğinden sembolik olduğu genellemesi yapılamaz. Yüksek komuta ve teknik komuta yetkisinin, genelleme yapılarak *commander-in-chief* yani başkomutanlık kavramından ayrı ele alınması (Gözler, 2011: 160-164), bu unvanın verdiği yetkilerin yeterince anlaşılmasını sonucunu doğurabilir. Benzer biçimde, Amerikadaki *commander-in-chief* kavramının da bu kez aksi yönde bir tutumla, geniş anlamda başkomutanlık yetkilerini içerecek kadar geniş yorumlandığı görülmektedir (Gözler, 2011: 30; Başgil, 1960: 316). Bu çalışmada tercih edilen geniş anlamda ve dar anlamda başkomutanlık ayrımı, tarihsel gelişmeleri ve özellikle monarşiden cumhuriyete geçişin ilkesel özelliklerini daha iyi yansıtan bir yaklaşımdır.

Amerika'da George Washington, Kıta Kongresi tarafından başkomutan olarak atandığında, *commander-in-chief* kavramı, Amerikadaki kolonilerde İngiliz kralı adına komuta yetkisini kullanan komutanlar için kullanılmaktadır (Wuerth, 2007: 82-83). Dolayısıyla bu unvan ne kralın sembolik hâle gelen yetkisini ne de anayasayla sınırlandırılmadığı günlerdeki yetkilerini ifade etmektedir. Bu çalışmada dar anlamda başkomutanlık olarak tanımlanan unvandan kaynaklı, askerî komuta yetkisi söz konusudur. Amerikan kolonilerinin örnek alabileceği İngiliz anayasal düzeninde kralın başkomutanlık yetkilerinin parlamento tarafından sınırlandırılmasında olduğu gibi kongrede Washington'ın yetkilerini sınırlandırmakta, hatta savaşın erken döneminde, savaşın yürütümüne ilişkin teknik askerî konularda dahi müdahale etmektedir ancak savaşın sonuna doğru koşullar gereği Washington'a daha fazla yetki verilmiştir (Baron, Lederman, 2008b: 772-780). Bu dönemde başkomutanlık, yeni kurulan düzenli ordunun en yüksek askerî komuta kademesini oluşturmaktadır. Kongre, savaşa ve barışa karar verme, savaşın yürütümüne ilişkin yasama işlemleri yapma gibi yetkileri üstlenmiş ancak düzenli ordunun gerektirdiği askerî disiplin ve hiyerarşinin sağlanabilmesi için İngiliz örneğindeki gibi başkomutan atanarak, savaşın koşullarıyla orantılı olarak bunun yetkilerinin sınırları belirlenmiştir. Örneğin, savaşın dönemin uluslararası hukuk kurallarına uygun yürütümü söz konusu olduğunda, kongrenin yetkisi başkomutanın yetkilerini önemli ölçüde sınırlandırmaktadır (Wuerth, 2007: 84-90).

Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başarıya ulaşması üzerine, 1787 Anayasasıyla monarşinin tamamıyla reddedildiği ve yasama, yürütme ve yargı

organlarının birbirini dengelediği, federal yönetim ile federe yönetimler arasında da denge kurulan, kuvvetler ayırımına dayalı bir sistem oluşturulmuştur (Remond, 2016: 32-40; Gemalmaz, 2015: 265-276). Anayasa Hukuku öğretisinde, ‘buhran zamanı rejimi’ olarak nitelendirilen meclis hükûmeti sistemi sonrasında, ‘normal bir devrin demokratik rejimi’ olarak nitelendirilen kuvvetler ayırımının gelmesinin gerekliliği yönündeki tespit de bu tarihi gelişmeleri yansıtmaktadır (Başgil, 1960: 308). Amerikan Anayasası’nda tercih edilen kuvvetler ayırımının, yasama, yürütme ve yargı organlarının yetkilerini kötüye kullanmasına karşı Montesquieu tarafından önerildiği hatırlatılmalıdır (Montesquieu, 170-179).

Amerikan Anayasası’nın hazırlandığı aşamada, buna örnek teşkil eden federe anayasalar bulunmaktadır. Bu anayasalarda, commander-in-chief, yani dar anlamda başkomutanlık yetkisi, yürütmenin başına verilmekte ve en geniş yetki düzenlemesini içeren anayasalar bakımından dahi bu unvan yasamanın yetkileriyle sınırlı biçimde yorumlanmaktadır (Barron, Lederman, 2008b: 780-785). Dolayısıyla, sonradan Amerikan Anayasası’na girecek başkomutanlık kavramı, yasamanın sahip olduğu geniş anlamda başkomutanlık yetkileriyle sınırlandırılmış biçimde anlaşılmaktadır. Anayasanın hazırlık çalışmaları ve yürürlüğe girme sürecindeki tartışmalar da Amerikan Başkanının başkomutanlık yetkilerinin Amerikan Kongresi’nin daha geniş yetkileriyle sınırlandırıldığını göstermektedir (Barron, Lederman, 2008b: 785-800; Graebner, 1993: 112-116). Alexander Hamilton, başkanın başkomutanlık yetkileriyle İngiliz kralının başkomutanlık yetkilerini karşılaştırırken, savaşa karar verme, ordu kurma ve askerî meselelerde yasama niteliğinde genel düzenlemeler yapma yetkisinin kongrede bulunduğunu, başkanın kraldan farklı olarak sadece askerî bürokrasinin başında bulunup, yasama niteliğinde işlemler yapamayacağını belirtmektedir (Barron, Lederman, 2008b: 796-797; Graebner, 1993: 116; Hamilton, 1788).

Şu aşamada monarşiden cumhuriyete geçiş örnekleri olarak Amerika ve Türkiye arasında bir karşılaştırma yapılması faydalı olacaktır. Amerika’da, daha önce İngiliz kralına ait olan geniş anlamda başkomutanlık yetkileri olarak savaşa ve barışa karar verme ve savaş hazırlığına ve yürütümüne ilişkin yasama işlemleri yapma yetkisi Amerikan Kongresi’ne verilmiştir. Bunun dışında savaş hazırlığında ve yürütümünde askerî bürokrasinin başında buluna-

çak Amerikan başkanı, kongrenin sahip olduğu geniş anlamda başkomutanlık yetkileriyle sınırlandırılmış, dar anlamda başkomutanlık yetkilerini kullanabilecektir. Türkiye’de, daha önce Osmanlı padişahına ait olan geniş anlamda Başkomutanlık yetkileri Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiştir. Meclis, sadece Kurtuluş Savaşı’nın olağanüstü koşulları gerektirdiğinde, savaşla ilgili konularda yasama niteliğinde işlemler yapma yetkisini devretmiştir. Bunun dışında savaşa ve barışa karar verme ve savaş hazırlığıyla ve yürütümüyle ilgili yasama işlemleri yapma yetkisi münhasıran meclise aittir. Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında düzenlenen başkomutanlık, Amerikan örneğindeki gibi yasamanın işlemleriyle sınırlandırılmış biçimde kullanılabilir dar anlamda Başkomutanlık yetkileridir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşamasında, Kurtuluş Savaşı esnasında yaşanan anayasal tartışmalar gereği, dar anlamda Başkomutanlık düzenlemesi yapılırken meclisin geniş anlamda başkomutanlık yetkileri hatırlatılmaktadır. Bu hatırlatma olmasa dahi savaşa ve barışa karar verme yetkisi başta olmak üzere yasama yetkileri gereği zaten cumhurbaşkanı’nın ve askerî bürokrasinin yetkileri sınırlandırılmıştır. Savaş başta olmak üzere askerî meselelerde nihai karar alma makamı meclistir.

Amerikan başkanının başkomutanlık yetkilerinin sınırları ve bunun yasama niteliğinde işlemleri hatta savaş kararını içermesi, Amerika’da tartışma konusu hâline gelmiştir (Türkçe öğretilerde tartışma için ayrıca bkz: Delice, 2019: 533-549). Bu çalışmada tercih edilen ayrıma göre, geniş anlamda başkomutanlık yetkisinin düzenlendiği ileri sürülebilmektedir. Böyle bir yorumun sonucu, başkanın askerî faaliyetlerin yürütülmesine Amerikan Kongresi’nden bağımsız olarak karar verip, bunu oldukça geniş yetkilerle uygulayabilmesidir (Deutsch, 1971: 27-32). Amerika’nın daha faal bir dış politika benimseyerek askerî faaliyetlerinin kapsamını genişletmesi, genel olarak askerî faaliyetlerdeki dönüşüm ve Amerikan Anayasası’nın yazılı düzenlemelerinin değişen koşullar karşısında yetersiz kalması bu tartışma konusunun daha çok gündeme gelmesine neden olmaktadır (Wuerth, 2007: 67-73; Graebner, 1993: 111). Uygulamada, başkanın kongre kararına ihtiyaç duymadan askerî faaliyetlere karar verdiği görülmektedir (Graebner, 1993: 117; Blackmar, 1971: 337-338).

Amerikan Başkanı Abraham Lincoln, iç savaş döneminde Amerikan Kongresi’nin toplanıp karar alması mümkün olmadığında, başkomutan unvanı gereği, askerî faaliyetlerle ilgili yasama niteliğinde karar alıp bunları uygula-

maktan kaçınmamıştır. Ancak kongre, bir kez toplanabildiğinde geriye dönük olarak Lincoln'ün işlemlerini onaylamış ve başkanı ileriye yönelik olarak da yetkilendirmiştir (Barron, Lederman, 2008a: 997-1005). İç savaşın olağanüstü koşulları gereği geçici olarak yürütme tarafından yapılan yasama işlemleri, yasama tarafından onaylanarak meşrulaştırılmıştır. Başkanın kongreden bağımsız kullanılabilir başkomutanlık yetkilerinin ileri sürülmesi, II. Dünya Savaşı sonrasında ilk belirtileri gözlenmeye başlanan ve George Walker Bush döneminde yoğunlaşan, görece yakın tarihli bir yaklaşımdır (Barron, Lederman, 2008a: 1056-1099).

Amerikan Anayasası'na göre savaşa karar veren, ordu kuran ve bunun bütçesini, askerî disiplin işlerini belirleyen, savaşın yürütümünün uluslararası hukuka uygunluğunu sağlayan Amerikan Kongresi (Barron, Lederman, 2008b: 732-736; Wuerth, 2007: 95-96; Blackmar, 1971: 336-337), geniş anlamda başkomutanlık yetkilerine sahiptir. Dar anlamda başkomutanlık yetkileri, demokratik seçimle yürütmenin başına gelen ve askerî bürokrasinin en üstünde yerini alan bir sivil siyasetçi olarak Amerikan başkanına bırakılmıştır (Barron, Lederman, 2008b: 767-770; Blackmar, 1971: 337).

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN BAŞKOMUTANLIK UNVANININ İÇERDİĞİ YETKİLER

Monarşiden cumhuriyete geçişte başkomutanlık yetkilerinin nasıl düzenlendiğine karşılaştırmalı incelemeyle değinildikten sonra, şu aşamada konuyu toparlamak adına, yürürlükteki Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda başkomutanlık yetkilerine ilişkin düzenlemelere tekrar dönülecektir.

Geniş anlamda başkomutanlık yetkilerini içeren ve Türkiye Büyük Millet Meclisini yetkilendiren düzenlemelerin ilki olarak, meclisin yasama yetkisini düzenleyen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 7. maddesi anılabilir. Buna göre, '*Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez*'. Bunu tamamlayıcı biçimde, yürütme yetkisini düzenleyen 8. maddede, '*Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanından, Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir*' denilerek, savaş hazırlığı ve yürütümü gibi askerî meseleler dâhil her konuda yasama işlemlerinin belirlendiği doğrultuda yürütme işlemleri yapılabileceği kesin bir dille belirtilmiş-

tir. Daha önce sözü edilen 87. madde, yasama yetkilerini somutlaştırmaktadır. Meclisin yetkileri arasında, *'kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak; bütçe ve kesin hesap kanun tekliflerini görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek; milletlerarası Antlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak'* da bulunmaktadır. 92. maddenin 1. fıkrasında daha ayrıntılı biçimde düzenlendiği üzere, savaşa karar verme yetkisi, kural olarak, meclisindir. 90. maddenin 1. fıkrasına göre barışa ilişkin uluslararası anlaşmaların onaylanması da meclisin uygun bulmasıyla mümkündür. Savaşa ve barışa karar verme yetkisi meclisindir. 87. maddede yer alan ve geniş anlamda başkomutanlık yetkileri kapsamında görülebilecek diğer hususlar, 161. maddede nasıl kabul edileceği düzenlenen bütçe kanununun kabul edilmesi ve genel olarak yasama yetkisini ifade eden *'kanun koyma'* faaliyeti gereği askerî disiplin ve teşkilatlanma gibi en temel askerî meselelerin düzenlenmesi olarak sayılabilir. Ulusal egemenliğe dayalı cumhuriyet yönetimi altında yasama yetkisine sahip meclis, anayasal sınırlar içerisinde kalmak kaydıyla, askerî meselelerde nihai karar alma yetkisine sahiptir.

Mevcut anayasal düzen içerisinde, savaşın olağanüstü koşulları gerektirdiğinde, geniş anlamda başkomutanlık yetkilerinin kullanımının belirli ölçüde devredilmesi gündeme gelebilir. Kurtuluş Savaşı örneğindeki gibi savaşa ilişkin yasama niteliğinde işlem yapma yetkisinin dar anlamda başkomutanlık unvanını Türkiye Büyük Millet Meclisi adına temsil eden cumhurbaşkanına verilmesi, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın olağanüstü hâl yönetimine ilişkin 119. maddesi çerçevesinde söz konusu olabilir. 119. maddenin 2. fıkrasına göre, cumhurbaşkanı tarafından verilen olağanüstü hâl ilanı kararı, aynı gün içerisinde meclisin onayına sunulacaktır. Böylelikle savaş veya diğer olağanüstü durumların varlığına karar verme yetkisi de nihai olarak meclistedir. Öyle ki aynı maddenin 3. fıkrasına göre, *'Meclis gerekli gördüğü takdirde olağanüstü hâlin süresini kısaltabilir, uzatabilir veya olağanüstü hâli kaldırabilir'*. Başka bir deyişle, meclisin yetkileri olağanüstü hâl ilanı ile askıya alınmamaktadır. Cumhurbaşkanının, olağanüstü hâl koşullarıyla sınırlı olarak ve sonradan meclis tarafından onaylanmak koşuluyla yasama niteliğinde işlemler yapabilmesi 119. maddenin 6. ve 7. fıkrasında açıkça düzenlenmektedir. Bu kapsamda çıkarılan Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri, 104. maddenin 17. fıkrasının 2. cümlesinde yer alan ve olağan dönemde geçerli olan, hak ve özgürlüklere

müdahale edilememesi koşuluyla bağlı değildir ancak 3. cümledeki ‘*Anayasa-da münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz*’ ve 4. cümledeki ‘*Kanunda açıkça düzenlenen konularda Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi çıkarılamaz*’ koşulları geçerliliğini koruyacaktır. 119. maddenin cumhurbaşkanına verdiği yetkiler, 117. maddedeki dar anlamda başkomutanlık yetkilerini aşmakta ve kısmen geniş anlamda başkomutanlık yetkilerini içermektedir. Böylece, Kurtuluş Savaşı tecrübesindeki gibi olağanüstü koşullar oluştuğunda başkomutanlık yetkilerinin kullanımı, anayasal düzenleme çerçevesinde mümkün olacaktır. Meclisin askerî meseleler dâhil her konuda nihai karar alma yetkisi savaş dâhil her koşulda varlığını sürdürecektir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 117. maddesinde düzenlenen Başkomutanlık unvanı, sadece dar anlamda başkomutanlık yetkilerini içerir biçimde yorumlanmalıdır. Böylece, cumhurbaşkanı tarafından temsil edilen ve savaşta Genelkurmay Başkanı tarafından kullanılacak yetkilerin, yasama niteliğinde işlemler yapmayı kapsamayacağı, münhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisinin geniş anlamda başkomutan olarak kullandığı askerî meselelere ilişkin yasama yetkisiyle sınırlandırılmış biçimde anlaşılacağı söylenebilir. Dar anlamda dahi başkomutanlık, Kurtuluş Savaşı’nın özgün koşullarında tercih edilen uzlaşmacı bir çözümle, Meclis’in uhdesindedir. Kuvvetler ayrımı kabul edildiğinde de kurucu nitelikteki meclisin yürüttüğü devrimci savaş hatırlanmaktadır. Dolayısıyla, başkomutanlık denildiğinde, sınırlı monarşilerdeki gibi zamanla sembolik hâle gelmiş bir unvan veya salt askerî bürokrasinin en yüksek komuta kademesi değil savaşa ve diğer askerî meselelere ilişkin her konuda, nihai karar alma, son sözü söyleme yetkisinin ulusal egemenliğe dayalı biçimde oluşturulan meclise ait olduğu anlaşılmalıdır. Bu durum, açıkça başkomutanlık kavramı kullanılmadığında da yasama ve yürütme yetkilerine ilişkin anayasal düzenlemelerden tespit edilebilmektedir.

SONUÇ

Türkiye Büyük Millet Meclisinin başkomutanlık unvanının anlamı ve bunun içerdiği yetkiler, tarihî gelişmeler ve pozitif hukuk metinleri üzerinden, İngiliz, Fransız ve özellikle Amerikan Devrimi'nden örneklerle karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, konuyu daha kolay anlaşılabilmesi ve soyutlama yapılabilmesi için faydalı olabilecek, geniş ve dar anlamda başkomutanlık ayırımına ulaşılmaktadır. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında bulunan, başkomutanlık unvanının meclise ait olduğu ve cumhurbaşkanı tarafından temsil edildiği ilkesi, açıkça zikredilmeseydi dahi anayasaların yasama ve yürütme yetkilerine ilişkin düzenlemelerinden aynı sonuç çıkarılabilmektedir.

Monarşilerde kral, imparator veya padişah tarafından kullanılan başkomutanlık yetkileri, ulusal egemenliğe dayalı cumhuriyet yönetimine geçilirken kurucu meclisler tarafından üstlenilmiş, bunun savaşın yürütülmesine ilişkin askerî komuta boyutu da meclisler tarafından atanan kişilere, sınırsız olmayacak biçimde bırakılmıştır. Öyle ki Türkiye Cumhuriyeti örneğinde Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk, Amerikan İç Savaşı örneğinde Amerikan Kongresi toplanamadığında Abraham Lincoln, yasama niteliğinde işlemler yapmakla yetkilendirilmiştir. Bununla birlikte savaşın olağanüstü koşulları geride bırakılıp, anayasal düzen kurumsallaştığında, cumhuriyet yönetiminin meclisleri savaş ve barışa karar verme, ordu kurma ve bütçesini belirleme, savaş hazırlığı ve yürütümüne ilişkin her türlü yasama işlemini yapma yetkilerine sahip olarak, geniş anlamda başkomutanlık yetkilerini korumuştur. Askerî bürokrasinin kendisine verilen görevleri yerine getirmesini sağlayan ve bunun en yüksek komutanı olarak dar anlamda başkomutanlık yetkilerine sahip olan yürütme de bu görevinin gereğini, yasamanın belirlediği çerçevede yapmak durumundadır. Ülkeler arasında farklılıklar bulunmakla birlikte, ulusal egemenliğe dayalı cumhuriyet tasarımı, burada tasvir edilmeye çalışılan modelin geçerli olduğu söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında dar anlamda başkomutanlık düzenlenirken açıkça Türkiye Büyük Millet Meclisinin başkomutanlık unvanının zikredilmesi, Mustafa Kemal Atatürk'e savaşla ilgili yasama niteliğinde işlemler yapabilme yetkisiyle birlikte dar anlamda başkomutanlık yetkilerini devreden meclisin, monarşiden cumhuriyete geçiş aşamasında, Kurtuluş Savaşı koşullarında dahi ulusal egemenlik konusunda gösterdiği hassasiyeti hatırlat-

maktadır. Aynı hassasiyet, 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun hazırlık çalışmalarında da gösterilerek, son olarak 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na kadar miras bırakılarak devam ettirilmiştir. Bundan sonra yürürlüğe girecek bir anayasada, başkomutanlık konusunda açık bir düzenleme bulunmasa dahi, geniş anlamda başkomutanlık yetkilerinin anayasanın verdiği kanun koyma, bütçe kabul etme ve savaşa ve barışa karar verme gibi yasama yetkileriyle mecliste olduğu ve yürütmenin başı olarak cumhurbaşkanının da dar anlamda başkomutanlık yetkisini, meclisin askerî konularda nihai karar alma yetkisini gözeterek kullanması gerektiği kabul edilmelidir. Buna rağmen, daha tercih edilir bir seçenekle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun özgün koşullarının ürünü olarak mevcut durum açıkça yazılı biçimde anayasada korunmalıdır.

Bu çalışmada ulaşılan sonuç, en kısa şekilde aktarılacak olursa, Türkiye Büyük Millet Meclisinin başkomutanlık unvanı, monarşinin geride bırakıldığı ve işgalci güçlere karşı savaşılan günlerde, kurucu meclisin savaşı yürütmesi ve tüm zorluklara rağmen ulusal egemenlik anlayışını zedelemeyecek biçimde yetki devrini kabul etmesinin hatırası olarak, sembolik veya salt teknik askerî bir unvan olmanın ötesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun temelinde yer alan ilkesel unsurlardandır.

KAYNAKÇA

- AKYOL, T. (2012). Atatürk'ün İhtilal Hukuku, Doğan Kitap, İstanbul.
- ATEŞ, T. (2003). Türk Devrim Tarihi, Der Yayınları, İstanbul.
- BARRON, D. J. ve LEDERMAN, M. S. (2008a). 'The Commander in Chief at the Lowest Ebb: A Constitutional History', Harvard Law Review, 121(4): 941-1112.
- BARRON, D. J. ve LEDERMAN, M. S. (2008b). 'The Commander in Chief at the Lowest EBB: Framing the Problem, Doctrine, and Original Understanding', Harvard Law Review, 121(3): 689-804.
- BAŞGİL, A. F. (1960). Esas Teşkilat Hukuku: Birinci Cilt (Fasikül II): Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri, Baha Matbaası, İstanbul.
- BEŞİKÇİ, M. (2017). 'On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik', s. 287-311, (Ed.) YILDIZ, G., Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918, Timaş Yayınları, İstanbul.
- BLACKMAR, C. B. (1971). 'The President as Commander in Chief: Another View', American Bar Association Journal, 57(4): 335-339.
- DELİCE, A. (2019). 'Başkomutan Olarak ABD Başkanı', Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 27(3): 533-549.
- DEUTSCH, E. P. (1971). 'The President as Commander in Chief', American Bar Association Journal, 57(1): 27-32.
- DOYLE, W. (2015). Fransız Devrimi, (Çev. GÜR, H.). Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DWYER, P. G. ve McPhee, P. (2003), The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook, Routledge, Taylor & Francis, London, New York.
- FURET, F. (1996). The French Revolution: 1770-1814, (Çev. NEVİLL, A.), Blackwell Publishers, Oxford, Massachusetts.
- GEMALMAZ, M. S. (2015). Devlet, Birey ve Özgürlük, Legal Yayıncılık, İstanbul.
- GÖZLER, K. (2011). Anayasa Hukukunun Genel Teorisi: Cilt II, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Ş. ve KİLİ, S. (1982). Türk Anayasa Metinleri: 1839-1980, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- GRAEBNER, N. A. (1993). 'The President as Commander in Chief: A Study in Power', The Journal of Military History, 57(1): 111-132.
- HAMILTON, A. (1788). 'The Real Character of the Executive (Federalist No. 69)', New York Packet, 14 Mart, <https://guides.loc.gov/federalist-papers/text-61-70#s-lg-box-wrapper-25493456>, 16.03.2020.

- HEPER, M. (1999). İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi, (Çev. YALÇIN, S.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- HILL, C. (2016). İngiltere’de Devrim Çağı: 1603-1714, (Çev. KOCABAŞOĞLU, U.). İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- HILL, C. (1972). God’s Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution, Harper Torchbooks, New York, Evanston, San Francisco, London.
- KANTOROWICZ, E. H. (2018). Kralın İki Bedeni: Orta Çağ Siyaset Teolojisi Çalışması, (Çev. YOLSAL, Ü. H.), BilgeSu Yayıncılık, Ankara.
- KİLİ, S. (2001). Türk Devrim Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KISHLANSKY, M. A. (1983). The Rise of the New Model Army, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne.
- MAYER, H. A. (2000). ‘The Continental Army’, s. 308-313, (Ed.) GREEN, J. P. ve POLE, J. R., A Companion to the American Revolution, Blackwell Publishers, Massachusetts, Oxford.
- MONTESQUIEU. (t.y.). Kanunların Ruhü Üzerine, (Çev. BALDAŞ, F.). Hiperlink, İstanbul.
- PAZARCI, H (2008). Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, Ankara.
- REMOND, R. (2016). ABD Tarihi, (Çev. ERGÜDEN, I.). Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- RUDE, G. (2015). Fransız Devrimi, (Çev. DALGIÇ, A. İ.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- SAÇAR, A (2021). Ulus Devletin ve Modern Yurttaşlığın Oluşumunda ve Gelişiminde Düzenli Ulusal Orduların Rolü, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- TANÖR, B. (2018). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TANÖR, B. (2006). Kurtuluş-Kuruluş, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- TILLY, C. (t.y.). Avrupa’da Devrimler: 1492 – 1992, (Çev. ARIKAN, Ö.). AFA Yayıncılık, İstanbul.
- TURAN, Ş. (1992). Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TÜRKMEN, Z. (2019). ‘Ordulaşan Millet: Türkler-Birinci Dünya Harbi’nden Türk İstiklal Mücadelesine Uzanan Süreçte Ordu-Millet Dayanışması’, s. 729-753, (Ed.) ÖZKAYA, A. S., Türk Askerî Kültürü: Hunlar’dan Günümüze, Kronik Kitap, İstanbul.
- TÜTÜNCÜ, A. N. (2006). İnsancıl Hukuka Giriş, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- WUERTH, I. B., (2007). ‘International Law and Constitutional Interpretation: The Commander in Chief Clause Reconsidered’, Michigan Law Review, 106(1): 61-100.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞI VE GEÇİCİ BAŞKAN ŞERİF BEY

Sezai ÖZTAŞ

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
soztas@nku.edu.tr

GİRİŞ

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında işgaller başlamış, işgallere karşı yerel direnişler oluşmuştur. Sürecin lideri olacak Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya geçmiş ve Millî Mücadele taraftarlarına daha planlı hareket etmenin önemini göstermenin yanı sıra Erzurum ve Sivas Kongreleri ile mücadelenin daha planlı bir hâle bürünmesini sağlamıştır.

Erzurum Kongresi ile kurulan Heyet-i Temsiliye'nin, Sivas Kongresi ile üye sayısı arttırılmış ve üyeleri bütün yurdu temsil eder bir hal almıştır. Heyet-i Temsiliye Ankara'da kurulacak olan ilk meclisin de temelini oluşturmaktadır. Anadolu'daki Millî Mücadele yanlıları ve Heyet-i Temsiliye sadece işgalcilerle değil, azınlıkların isyanları ve Millî Mücadele'ye taraftar olmayanların müdahaleleri ile de uğraşmak zorunda kalmıştır.

20-22 Ekim 1919'da Heyet-i Temsiliye ile İstanbul Hükûmeti arasında Amasya Görüşmeleri yapılmıştır. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf ve Bekir Sami Bey, İstanbul Hükûmeti adına ise Bahriye Nazırı Salih Paşa bu görüşmelere katılmıştır. Amasya Görüşmeleri'nde Meclis-i Mebûsan'ın yeniden açılmasının kararlaştırılması üzerine seçimler yapılmış, 21 Aralık 1918'den itibaren kapalı olan Meclis-i Mebûsan, seçilen 168 milletvekilinden 72'sinin katılımıyla 12 Ocak 1920'de İstanbul'da açılmıştır (Sarıhan, 1994: 321). Böylece Meclis-i Mebûsan'ın dördüncü dönemi başlamıştır.

Meclis-i Mebûsan'ın 12 Ocak-18 Mart 1920 arasındaki 65 günde gerçekleştirdiği en önemli iş, 28 Ocak 1920'deki gizli birleşimde kabul etmiş olduğu ve 17 Şubat 1920'de basına açıkladığı Ahd-ı Millî (Misak-ı Millî) Beyanname-si'nin kabul edilmesidir (Çoker, 1994a: 24-25).⁴² Misak-ı Millî, Türk vatanının sınırlarını çizen bir belge olmasının yanında İtilaf Devletleri'nin dayatmalarına da bir karşı duruş niteliğindedir.

42 Misak-ı Millî kararları şunlardır:

MISAK-I MİLLÎ

İstanbul 28 Ocak 1920

Aşağıda imzaları bulunan Osmanlı Millet Meclisi (Meclisi Mebûsan) üyeleri, Devletin bağımsızlığının ve ulusun geleceğinin, haklı ve sürekli bir barışa kavuşmak için katlanabilecek özverinin en fazlasını gösteren aşağıdaki ilkelere eksiksiz uyulmasıyla sağlanabileceğini ve bu ilkelere dışında sağlam bir Osmanlı Saltanatı ve toplumunun varlığının sürdürülmesinin olanak dışı bulunduğunu kabul ederek, şunları onaylamışlardır:

Madde 1. Osmanlı Devleti'nin, özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu, 30 Ekim 1918 günkü Silah Bırakışımı (Mondros Mütarekesi) yapıldığı sırada, düşman ordularının işgali altında kalan kesimlerinin (o sırada Hatay ve Musul bölgesi Türk egemenliği altında idi) geleceğinin, halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerekir; söz konusu Silah Bırakışımı çizgisi içinde, din, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslâm çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem, ister bir hükümle olsun, hiç bir nedenle, birbirinden ayrılamayacak bir bütündür.

Madde 2. Halkı, özgürlüğe kavuşunca, oylarıyla Anavatana katılmış olan üç il (Elviye-i Selâse yani Kars, Ardahan ve Batum Livaları) için gerekirse yeniden halkın serbest oyuna başvurulmasını kabul ederiz.

Madde 3. Türkiye ile yapılacak barışa değin ertelenen Batı Trakya'nın hukuksal durumunun belirlenmesi de, halkının özgürce açıklayacağı oya göre olmalıdır.

Madde 4. İslâm Halifeliğinin ve Yüce Saltanatın merkezi ve Osmanlı Hükûmetinin başkenti olan İstanbul kenti ile Marmara Denizinin güvenliği her türlü tehlikeden uzak tutulmalıdır. Bu ilke saklı kalmak koşulu ile, Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda, bizimle birlikle, öteki tüm Devletlerin oybirliği ile verecekleri karar geçerlidir.

Madde 5. Müttefik Devletler ile düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan Antlaşmalardaki ilkelere çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da özdeş haklardan yararlanmasını umudu ile bizce de benimsenip güvence altına alınacaktır.

Madde 6. Ulusal ve ekonomik gelişmemize olanak bulunması ve daha çağdaş biçimde, düzenli bir yönetimle işlerin yürütülmesini başarmak için, her devlet gibi, bizim de gelişmemiz koşullarının sağlanmasında, bütünüyle bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşmamız ana ilkesi varlık ve geleceğimizin temelidir. Bu nedenle siyasal, yargısal, parasal vb. alanlarda gelişmemizi önleyici sınırlamalara (Kapitülasyonlar) karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu ilkelere aykırı olmayacaktır (Soysal, 1983: 15-16).

İSTANBUL'UN İŞGALİ (16 MART 1920) VE MECLİSİN AÇILMASI ÖNCESİNDE YAŞANANLAR

Misak-ı Millî, müttefik devletlere karşı bir meydan okumaydı ve Türkler, kabul edebileceği barış şartlarını kendileri tespit etmekteydi (Armaoğlu, 1998: 471-472). Misak-ı Millî'nin kabulünden hoşnut olmayan İtilaf Devletleri hükûmet üzerindeki baskılarını daha da artırmışlardır. Nitekim çok geçmeden İtilaf Devletleri'nin baskıları neticesinde Ali Rıza Paşa hükûmeti, 3 Mart 1920'de istifa etmiş, yerine 8 Mart 1920'de Salih Paşa hükûmeti kurmakla vazifelendirilmiştir. Mebûsan Reisi Reşat Hikmet Bey'in ölümü üzerine de Erzurum Milletvekili Celalettin Arif Bey, Meclis-i Mebûsan Reisi seçilmiştir (4 Mart 1920).

İtilaf Devletleri, 13 Kasım 1918'den itibaren fiilen işgal altında olan İstanbul'u 16 Mart 1920'de işgal etmişlerdir. 16 Mart sabahı, İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Mr. Ryan, saat 9.40'ta sadrazamı ziyaret ederek, üç müttefik adına hazırlanan ve işgalin gerekçesini bildiren notayı sadrazama vermiştir. Yüksek komiserler tarafından alınan kararların ve isteklerin tebliğ edildiği bu belgede, İstanbul'un işgali, Barış Antlaşması'nın şartlarının kabul edilip uygulanıncaya kadar devam edeceği bildirilmiştir (Armaoğlu, 1998: 483).

İngilizler, akşamüzeri Meclis-i Mebûsan'ı basarak Rauf Bey, Kara Vasıf Bey, Edirne Milletvekili Şeref Bey ve Osmanlı Mesai Fırkasından milletvekili seçilmiş olan Numan Usta'yı tutuklamışlardır (Sarıhan, 1994: 429-430). Aslında Meclis-i Mebûsan'ın İstanbul'da emniyet altında olmayacağı, milletin menfaatlerini korumaya yönelik kararlar almasıyla müdahaleye maruz kalacağı önceden de tahmin edilmiş (Özalp, 1998: 85), Mustafa Kemal de Meclis-i Mebûsan'ın İstanbul'da güvende olmayacağına, dağıtılacağına Nutuk'ta dikkat çekmiştir.⁴³ Meclis-i Mebûsan 18 Mart 1920'de faaliyetlerine oy birliği ile son

43 Bu konuda tahminlerini ve düşündüklerini şöyle ifade etmiştir: '*Ben Meclis-i Mebûsan'ın, İstanbul'da saldırıya uğrayacağını, dağıtılacağını, kesin olarak bekliyordum. Böyle bir durum karşısında alınacak tedbiri kararlaştırmıştım. Hazırlığımız ve gerekli düzenlemelerimiz de başlamıştı: Ankara'da toplanmak... İşte bu görevi yaparken, milletçe yanlış anlaşılmaya yol açmamak için, tedbir olarak da bir şey düşünmüştüm: Meclis-i Mebûsan Başkanlığına seçilmek. Bundan beklediğim, dağıtılan milletvekillerini Meclis-i Mebûsan Başkanı sıfat ve yetkisiyle yeniden davet etmektir. Gerçi bu tedbir, ancak görüntüsü kurtarmak için ve geçici olarak işe yarayabilirdi. Fakat böyle bunalımlı zamanlarda, yararı geçici de olsa, her türlü tedbirin alınmış olması her halde gereksiz sayılamazdı...*' (Atatürk, 2006: 248).

vermiş, Padişah Vahdettin 11 Nisan 1920'de yayınladığı bir iradeyle Meclis-i Mebûsan'ı kapatmıştır.

İzmir'in işgalinden sonra İstanbul'un da işgal edilmesi ve Meclis-i Mebûsan'ın kapatılması Türk halkını üzmüş ve işgallerin durdurulması için çareler aramaya sevk etmiştir. İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebûsan'ın kapatılmasıyla olağanüstü bir döneme girilmiştir. Olağanüstü dönemleri, olağan dönemlerin kurullarıyla gidermenin mümkün olmadığı ortadaydı. Bu sebeple şartların gerektirdiği kurumları yaratmak zorunluluğu doğmuştur. Nitekim İstanbul'un işgali üzerine Mustafa Kemal, 17 Mart 1920'de Ankara'da bir meclisin toplanması gerekliliğini ordu komutanlarına bir genelge ile bildirmiştir (Güneş, 1997: 55). Bu genelgede Ankara'da bir kurucu meclisin toplanacağı ifade edilmiştir.⁴⁴

Mustafa Kemal, bu meclisin Kurucu Meclis (Meclis-i Müessisan) olmasını düşünmüşse de bu fikre itirazlar olmuştur. Kendisinin belirttiğine göre Sivas ve Erzurum'dan uyarılar gelmiştir (Atatürk, 2006: 288). Bu uyarılar XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ve III. Kolordu Komutanı Miralay Selahattin Bey ve Sivas Valisi Reşit Paşadan gelmiştir. XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, *'Meclisi müessesan sözünü şimdiden ilân muvafık değildir. Meb'uslar tolandıktan sonra verecekleri karara göre olmalıdır.'* (Karabekir, 1969: 514) görüşündedir. Ayrıca 18 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye *'meclisin Ankara'da toplanmasını muvafık gördüğünü, yalnız meclisi müessesan tabirinin milletimiz için pek yabancı olduğunu'* (Karabekir, 1969: 514) bildirecektir. III. Kolordu Komutanı Selahattin Bey ise Mustafa Kemal'in gönderdiği 17 Mart tarihli bildiriye Sivas Valisi Reşit Paşa'ya göstermiş ve kendisinden bu konudaki görüşlerini almıştır. Reşit Paşa halkın Meclis-i Mebûsan terimini bildiğini,

44 Bu genelgenin başlarında kurucu meclis şu cümlelerle ifade edilmiştir: 'İstanbul Meclisi Mebûsana ve hükûmeti merkezîyeye başta İngilizler olduğu halde Kuvayı İtilâfiye tarafından resmen ve cebren vaziyet olunarak hâkimiyet ve istiklâlî Osmaninin haleldar edilmiş olması devletin vaziyeti umumiyesinde esaslı bir tebeddül vücuda getirmiştir. Kanunu Esasimizin tahtı siyanetinde bulunması lâzımken kuvvei teşriye, adliye ve icraiye ibaret olan kuvvayı selâse devlet bugün mevcut değildir. Binaenaleyh vaziyeti haziranın, İstanbul ile rabitasını tamamen kat edilmiş bulunan Anadolu'da icap ettireceği tarzı idareye ait esasatı her milletin bu gibi zamanlarda müracaat ettiği ahvale tevfikân bir meclisi müessisan teşkili ile tesbit etmek zaruridir. Aynı zamanda makâmı hilâfet ve saltanatın masuniyet ve istiklâlini ve makâmı hilâfet ve saltanat olan İstanbul'un tahlisini istihdaf edecek mücahedatı *Millîye meclisi müessisanın murakabesi elzemdir. Bu meclisin şu ahvale göre müstacelen ictimaındaki ehemmiyet dâhi âşikâr olduğundan ve meclisi Millînin iştirâkile meclisi müessesanın davetine imkânı maddî dahi gayri mevcut bulunduğundan bervechiâtü âzânın nihayet 15 gün zarfında Ankara'da ekseriyet teşkil edecek surette ictima ettirilmesi hey'etimizce kararır olmuştur.'* (Karabekir, 1969: 513-514).

Heyet-i Temsiliye'ye alışık olduğunu belirterek, halka yabancı olarak gördüğü Meclisi Müessisan terimine itiraz etmiştir (Güneş, 1997: 58; Selek, 1987: 339).

Mustafa Kemal, bu uyarılar neticesinde 19 Mart 1920 tarihli genelgede kurucu meclis fikrinden bahsetmemiş, fakat aşağıda değinileceği üzere olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da açılmasından bahsetmiştir. 18 Mart 1920'de Meclis-i Mebûsan'ın faaliyetlerinin durdurulması üzerine, Heyet-i Temsiliye adına 19 Mart 1920 tarihli bir genelgeyi valiliklere, kolordu komutanlıklarına ve bağımsız sancaklara göndermiştir. Bu genelgede, içinde bulunulan durum ifade edildikten sonra, Ankara'da olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin toplanacağı, dağılmış olan Meclis-i Mebûsan'dan Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılabilecekleri ve seçimlerin nasıl yapılacağı detaylarıyla 12 maddede belirtilmiştir (BCA, 490.1.0.0/34.141.2).⁴⁵

Genelge yayınlanır yayınlanmaz seçimlere başlanmış olsa da içinde bulunulan olağanüstü hâl sebebiyle sıkıntılar da yaşanmıştır. Seçim, bazı livalarda

45 Bu genelgedeki 12 madde şöyledir:

'1- Memleket işlerini idare etmek ve denetlemek üzere, Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclis toplanacaktır.

2- Bu meclise üye olarak seçilecek kimseler, milletvekilleri ile ilgili yasa hükümlerine bağlıdırlar.

3- Seçimlerde sancaklar esas alınacaktır.

4. Her sancaktan beş üye seçilecektir.

5- Seçim, her sancakta, o sancağın kendi ilçelerinden çağıracağı ikinci seçmenlerle, sancak merkezinden seçilecek ikinci seçmenlerden, sancak idare ve belediye meclisleriyle Müdafaa-i Hukuk yönetim kurullarından; illerde il merkez kurullarıyla, il yönetim kurullarından, il merkezindeki belediye meclisinden il merkezi ile merkez ilçesi ve merkeze bağlı ilçelerin ikinci seçmenlerinden oluşturulmuş bir kurul tarafından aynı günde ve aynı oturumda yapılır.

6- Bu meclis üyeliğine, her parti, zümre ve dernek tarafından aday gösterilmesi mümkün olduğu gibi, her ferdin de bu kutsal mücadeleye fiilen katılması için bağımsız olarak adaylığını istediği yerden koyma hakkı vardır.

7- Seçimlere, her bölgenin en büyük sivil yöneticisi başkanlık edecek ve seçim güvenliğinden sorumlu olacaktır.

8- Seçim, gizli oyla ve salt çoğunluk esasına göre yapılacak; oylar, kurulun kendi içinden seçeceği iki kişi tarafından kurul önünde sayılacaktır.

9- Seçim sonunda, bütün kurul üyelerinin imzalayacakları veya kendi mühürleri ile mühürlenecekleri üç nüsha tutanak düzenlenecek; bir tanesi yerine alıkonularak, öteki iki nüshadan biri seçilen şahsa verilecek, diğeri Meclis'e gönderilecektir.

10- Üyelerin alacakları ödenek daha sonra Meclis'çe kararlaştırılacaktır. Ancak, geliş yollukları seçim kurullarının zarurî masraflar olarak uygun görecekları miktar üzerinden mahallî idarelerce karşılanacaktır.

11- Seçimler, en geç on beş gün içinde Ankara'da çoğunlukla toplanmayı sağlayacak şekilde tamamlanarak, üyeler hareket edecek ve sonuç üyelerin adlarıyla birlikte derhal bildirilecektir.

12- Telgrafın alındığı saat bildirilecektir.' (Atatürk, 2006: 288-289). Genelgenin orijinali için bkz. Ek 1.

problemsiz bir şekilde tamamlanırken bazı livalarda meclis üyelerini belirlemek zaman almıştır. Bazı livalarda hiç seçim yapılamamış, bazı livalarda beşten daha az milletvekili seçilebilmiştir. Bu sebeple üye sayısı meclisin faaliyete başlamasından sonraki dönemde de uzun süre belirsizliğini korumuş, bir taraftan yeni katılanlar olurken, bir taraftan vefat ve istifalar da olmuştur. İşgal ve olağanüstü şartlar sebebiyle Trakya'da problemler yaşandığı, Edirne vilayetine bağlı Gelibolu, Kırkkilise (Kırklareli) ve Tekfurdağı (Tekirdağ) livalarıyla bağımsız Çatalca livasında seçim yapılamadığı görülmektedir. 1919'da Meclis-i Mebûsan'a seçilmiş olan ikişer Tekfurdağı ve Kırkkilise milletvekili ile bir Çatalca milletvekili Ankara'ya gelmeyince bu livaların mecliste temsilcisi kalmamıştır. Seçim yapılmayan Gelibolu'nun ise iki Meclis-i Mebûsan üyesinden biri Ankara'ya gelmiş ve bu liva bir üye ile temsil edilebilmiştir. Özetle Meclis-i Mebûsan'da temsilcisi bulunan Tekfurdağı, Kırkkilise ve Çatalca livalarının Birinci Mecliste temsilcileri bulunmamaktadır. Fakat Meclis-i Mebûsan'da temsilcisi olmayan Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket, Kars, Ardahan ve Batum livaları Birinci Meclise temsilci gönderebilmişlerdir. Böylece Meclis-i Mebûsan'da 62 livanın temsilcisi bulunuyorken Birinci Meclis döneminde bu sayı 66 olmuştur (Demirel, 2017: 75-79).

BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILMASI⁴⁶

Ankara, halkın büyük bir özveri ile desteklediği Milli Mücadele'nin merkezi olarak yeni bir meclisin açılması için en uygun yer olarak seçilmiştir. Heyet-i Temsiliye'nin 19 Mart 1920 tarihli seçim talimatına göre seçilmiş olan milletvekilleri Nisan ayı başından itibaren Ankara'ya gelmeye başlamışlardır. Bu sırada meclisin açılması için uygun yer arayışları da devam etmektedir. Nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında İttihat ve Terakki Fırkası tarafından Numune Mektebi ve Kulüp olarak yapımına başlanmış ancak savaş koşulları sebebiyle tamamlanamamış olan bir bina 20. Kolordu ve Ankara Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin katkıları ile meclis binası⁴⁷ olarak hazırlanmıştır.

46 Büyük Millet Meclisi açıldığında isminin başında 'Türkiye' ifadesi yoktu. Bu yüzden burada Büyük Millet Meclisi şeklinde kullanılmıştır. Meclisin ismi konusunda ilerleyen sayfalarda açıklamalarda bulunulacaktır.

47 Ankara Ulus meydanında bulunan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi binasının inşasına, 1915 yılında başlanmıştır. Binanın planı evkaf mimarı Salim Bey tarafından yapılmış, inşasına ise kolordunun askerî mimarı Hasip Bey nezaret etmiştir. Türk mimari stilinde olan iki katlı binanın en

Binanın meclisin toplanma yeri olarak düzenlenmesine karar verildiği sırada bir odasında Fransız işgal müfrezesinin komutanı oturmakta ve giriş kapısının önünde de Fransız bayrağı çekili bulunmaktadır. Bu sebeple önce Fransız subayı binadan çıkarılmış, çatıya kiremitler döşenmiş, okullardan sıralar getirilerek toplantı salonunda oturulacak yerler düzenlenmiş, kürsü yaptırılmış (Çoker, 1994a: 40) ve hazırlıklar tamamlanmıştır.

Ankara'da bulunan milletvekilleri ile 11 Nisan 1920'de yapılan görüşmeler neticesinde Meclisin, 22 Nisan Perşembe günü açılması kararlaştırılmasına rağmen daha sonra bu karardan vazgeçilerek açılış 23 Nisan 1920 Cuma gününe ertelenmiştir. Yunus Nadi bu erteleme sebeplerini şöyle açıklamıştır: *'Hasımlarımız bizi mağlup edebilmek için müracaat ettikleri muhtelif silâhlar içinde eczümle, dine ve şeriata dahi istinat ediyorlar ve bizi şer'an asi ilân etmek hususunda çok ileri gidiyorlardı. (Meşihat-ı İslâmiye) makamının fetvaları hep bu esas ve maksatla tertip edilmişti. (Halife) beyannameleri de hep bu esas ve maksada istinat ediyordu. (Damat Ferit) bu yoldan yürüyordu. Hâlbuki Ankara'da vatan ve milletin halâs ve istiklâli gayesi etrafında toplanan zevat din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler değildi. Onların içinde hakikî din âlimleri de bulduktan başka milletin halâs ve istiklâlinde elbette din ve şeriata dahi ağyarın ayakları altında zelil ve perişan edilmekten kurtarılması hususu da vardı. Dine hizmet ve riayet bahsinde dahi en büyük hürmet mevki elbette Ankara'da toplanan fedakârlar tarafında idi. İngilizlerle Yunanlıların lehine milleti boğmağa, parçalamaya, mahvetmeye âlet olanların dini ağızlarına almaları bile dünyanın en sefil alçaklığı idi. Hakikat bu merkezde iken İstanbul'un olanca redaeti ile Ankara aleyhine milletin mukaddesatını tahrik vesilesi yapmasına karşı, Ankara'nın dahi lâyük ve lâzım olduğu vechile mukabele etmesi zarureti hâsıl olmuştur. Bu cümleden olarak Meclisin küşadı günü Perşembeden Cumaya geçirilerek evvelâ Hacı Bayram Camiinde Cuma namazının edası ve oradan da o büyük cemaatla Meclise gidilerek ruhanî bir hava içinde küşat merasiminin icrasına karar verilmişti.'* (Nadi, 1955: 27-28).

belirgin özelliği duvarlarında Ankara taşı (andezit) kullanılmış olmasıdır. Meclisin, 23 Nisan 1920'de bu binada toplanması kararlaştırıldığında henüz bitirilmemiş olan bina, Milli bir heyecanın eseri olarak milletin katkısıyla tamamlanmıştır (<https://www.ktb.gov.tr/TR-96356/ankara---kurtulus-savasi-muzesi-i-tbmm-binasi.html>).

Bu sırada Mustafa Kemal, 21 Nisan 1920'de Heyet-i Temsiliye adına 'Acele' notuyla kolordulara, 61. Tümen Komutanlığına, Refet Beyefendi'ye, bütün valiliklere, bağımsız sancaklara, Müdafaai Hukuk Merkez Heyetlerine, Belediye başkanlıklarına meclisin açılışının tören programının detaylarını da içeren 6 maddelik bir genelge göndermiştir (ATASE, İSH, 272-203-1). İrade-i Milliye gazetesinin 22 Nisan 1920 sayısında da yayımlanan genelge şu şekildedir:

'Telgraf: çok ivedi

Ankara'ya acele yazı gönderilmesi

Ankara, 21.4.1920

Kolordulara (14'üncü Kolordu Komutan Vekilliğine), 61. Tümen Komutanlığına, Refet Beyefendi'ye, Bütün Valiliklere, Bağımsız Sancaklara, Müdafaai Hukuk Merkez Heyetlerine, Belediye Başkanlıklarına

1-Tanrı'nın lûtfuyla Nisanın 23'üncü Cuma günü, cuma namazından sonra, Ankarada Büyük Millet Meclisi açılacaktır.

2-Vatanın istiklali, yüce Hilâfet ve Saltanat makamının kurtarılması gibi en önemli ve hayati görevleri yapacak olan Büyük Millet Meclisinin açılış gününü cumaya rastlamakla, o günün kutsallığından yararlanılacak ve bütün sayın milletvekilleriyle, Hacı Bayram Veli Cami-i Şerifinde cuma namazı kılınarak Kur'an'ın ve namazın nurlarından da feyz alınacaktır. Namazdan sonra, Sakal-ı Şerif ve Sancak-ı Şerif alınarak Meclisin toplanacağı yere gidilecektir. Meclise girmeden önce bir dua okunarak kurbanlar kesilecektir. Bu merasimde, Cami-i Şerif'ten başlayarak Meclis binasına kadar Kolordu Komutanlığı'nca askerî birliklerle özel tören düzeni alınacaktır.

3- Açılış gününün kutsallığını belirtmek için bugünden başlayarak vilayet merkezinde, Vali Beyefendi Hazretleri'nin düzenleyeceği şekilde, hatim indirilmeye ve Buhari-i Şerif okunmaya başlanacak ve Hatm-i Şerif'in son kısımları uğur getirsin diye cuma günü namazdan sonra Meclis'in toplanacağı yerin önünde tamamlanacaktır.

4- Kutsal ve yaralı vatanımızın her köşesinde bugünden itibaren aynı şekilde Hatm-i Şerifler indirilmesine ve Buhari-i Şerif okunmasına başlanarak, cuma günü ezandan önce minarelerde salâ verilecek, hutbe okunurken, Halifemiz, Padişahımız Efendimiz Hazretleri'nin mübarek

adları anılırken Padişah Efendimiz'in yüce varlıklarının, şanlı ülkesinin ve bütün tebaasının bir an önce kurtulmaları ve saadete kavuşmaları için ayrıca dua okunacak ve cuma namazının kılınmasından sonra da hatim tamamlanarak yüce Hilâfet ve Saltanat makamı ile bütün vatan topraklarının kurtuluşu için girilen Millî Mücadele'nin önemini ve kutsallığını, milletin her bir ferdinin, kendi vekillerinden meydana gelmiş olan bu Büyük Millet Meclisinin vereceği vatanî görevleri yapmaya mecbur olduğunu anlatan vaazlar verilecektir. Daha sonra, Halife ve Padişah'ımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin kurtuluşu, selâmeti ve istiklâli esenliği ve için dua edilecektir. Bu dinî ve vatanî merasim yapıldıktan ve camilerden çıkıldıktan sonra, Osmanlı vilayetlerinin her tarafında, hükûmet konağına gilinerek, Meclis'in açılmasından dolayı resmî tebrikler yapılacaktır. Her tarafta cuma namazından önce uygun şekilde Mevlid-i Şerif okunacaktır.

5- *Bu tebliğin hemen yayımlanarak her tarafa ulaştırılabilmesi için her vasıtaya başvurulacak, sür'atle en ücra köylere, en küçük askerî birliklere, memleketin bütün teşkilât ve kuruluşlarına ulaştırılması sağlanacaktır. Ayrıca, büyük levhalar halinde her tarafa asılacak ve mümkün olan yerlerde bastırılıp çoğaltılarak parasız dağıtılacaktır.*

6- *Yüce Tanrı'dan tam bir başarıya ulaştırması niyaz olunur.*

Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal' (Atatürk, 2006: 294-295).

Mustafa Kemal, 22 Nisan 1920'de yayımladığı bir diğer genelge ile 23 Nisan Cuma günü Meclisin açılarak çalışmaya başlayacağından, o günden sonra bütün sivil ve askerî makamların ve bütün milletin tek merciinin Büyük Millet Meclisi olduğunu bildirmiştir (Atatürk, 2006: 295).

23 Nisan 1920'de sabahın erken saatlerinden itibaren Ankara'da heyecanlı bir hareketlilik başlamış, törenin yapılacağı alan coşkulu bir kalabalık tarafından doldurulmuştur. 23 Nisan 1920'de Hacı Bayram Veli Camii'nde toplanan halk ile Cuma namazı kılınmıştır. Yunus Nadi o anı anılarında şu şekilde aktarmıştır: *'Hacıbayram Camii'nin Cuma namazına iştirak edebilenler camiinin içinde yerlerinden kımlıdayamayacak kadar kucak kucağa idiler, kapılardan taşmışlar, mermer avluya dolmuşlar, mezarların üzerine ilişmişler, sokaklarda mevki almışlardı. Bu şerait içinde usulü dairesinde ibadete imkân yoktu. Öyle*

tahmin ederim ki o gün Ankara'nın Hacıbayram Camiinden başka bir mâbedinde Cuma namaz kılınmamıştır. Diğer camilerin cemaatleri değil, hattâ imam ve müezzinleri dahi muhakkak bu büyük cemaate dâhil bulunuyorlardı. Bana öyle geldi ki o gün Hacıbayram'dan Meclise kadar bütün havaliyi dolduran halkın kâffesi mühip ve müheykel, yekpare bir cemaat idi.' (Nadi, 1955: 30-31).

Dualar okunduktan sonra caminin dışında bir alay düzenlenmiştir. Alayın önünde Hacı Bayram Veli Camii'nin üzerinde ayetler yazılı sancağı, sancağın ardında Sinop Milletvekili Hoca Abdullah Efendi'nin başının üzerinde yeşil örtülü bir rahle ve rahlenin üzerinde Kur'an-ı Kerim ve Sakal-ı Şerif bulunuyordu. İki tarafta bir manga asker yer almış şekilde ulema, şeyhler, milletvekilleri, ileri gelen idareciler, yüksek rütbeli askerler Meclis binasına doğru ilerlemişlerdir. Meclisin önünde kurbanlar kesilmiş, Bursa Milletvekili Fehmi Hoca tarafından yüksek sesle dualar okunmuş, Mustafa Kemal tarafından Meclisin kapısındaki kırmızı-beyaz kurdeleler kesilerek içeriye girilmiştir. Meclise girilince Hacı Bayram Veli sancağı kürsünün arkasına yerleştirilmiş, Kur'an-ı Kerim ile Sakal-ı Şerif de kürsüye konulmuş, dualar edilmiştir (Aydemir, 1999: 249-250; Karaibrahimoğlu, 1968: 42-43).

Görüleceği üzere 23 Nisan 1920 Cuma günü, Cuma namazından sonra Hacı Bayram Veli Camii'nden alınan Sancak-ı Şerif ile Meclis önüne gelinmiş, halkın yoğun katılım gösterdiği ve hep bir ağızdan duaların edilerek kurbanların kesildiği bir törenle saat 13.45'de 115⁴⁸ milletvekilinin katılımıyla Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

48 Meclisin kaç milletvekiliyle açıldığı kesin olarak belli değildir. Bu sayı kaynaklarda 115 ile 127 arasında ifade edilmektedir. Kansu (2009: 570), bizzat merak ederek saydığını, ilk açılışta Mecliste 115 milletvekili olduğunu belirtmiştir. Meclisin açılışındaki milletvekili sayısını Aydemir (1999: 250), Velidedeoğlu (1990: 221), Kılıç Ali (1955: 32), Şapolyo (1969: 25) ve Ezherli (1998: 32) de 115 olarak belirtirken, Kili (1982: 57) ve İnan (1998: 68) bu sayıyı 120 olarak ifade etmektedir. Demirel (2003: 91) ise 1923'te eski harflerle yayımlanan albümdeki milletvekillerinin Büyük Millet Meclisine katılma tarihlerinin Meclis tutanaklarıyla karşılaştırılması sonucu hazırlanan listenin, açılışta 127 milletvekilinin hazır bulunduğunu gösterdiğini ifade ederken ilk toplantıda yoklama yapılmadığı için bu sayıyı doğrulama imkânı olmadığını da belirtmektedir. Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki meclisin açılışından bir gün sonra 24.04.1920'de yapılan meclis başkanlığı seçimine 120 milletvekili katılmıştır (TBMM ZC, C.1, Birleşim 1, 24.4.1920: 38). Bu durum ilk gün milletvekili sayısının 120'nin üzerinde olmadığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Toplantı salonunun, kalem odasına yakın olan kapısının hemen yanındaki merdivenin alt basamağında, locanın oturduğu direğin yanında ayakta duran Velidedeoğlu (1990: 17)'nin belirttiğine göre Mecliste herkes yerini almış, küçük toplantı salonunun iki yanındaki dar dinleyici locaları ve bunlara çıkan merdivenler hiç yer kalmayacak şekilde dolmuş, başkanlık kürsüsünün önünde bulunan konuşmacı kürsüsünün hemen önünde, daha alçak bir sırada tutanak kâtipleri ve tutanak grubu şefi, yüzleri milletvekillerine ve arkaları kürsüye dönük olarak yerlerini almışlardı.

Mecliste hazır bulunan Maarif Müdürlüğünden emekli 1845 doğumlu en yaşlı üye Sinop Milletvekili Şerif Bey vakarlı ve yaşına göre çok dik bir yürüyüşle ağır ağır başkanlık kürsüsüne çıkarak (Velidedeoğlu, 1990: 17) ilk açılış konuşmasını gerçekleştirmiştir:

'Huzzarı kiram! İstanbul'un muvakkat kaydıyle kuvayi ecnebiye tarafından işgal olunduğu ve bütün esasatıyla makamı hilâfet ve merkezi Hükûmetin istiklâli iptal edildiği malûmunuzdur. Bu vaziyete serfûru etmek, milletimizin teklif olunan ecnebi esaretini kabul etmesi demektir. Ancak istiklâli tam ile yaşamak azmi katîsinden olan minelezel hür ve serazad milletimiz esaret vaziyetini kemali şiddet ve katiyetle reddetmiş ve derhal vekillerini toplamaya başlayarak Meclisi Âlinizi vücuda getirmiştir. Bu Meclisi Âlinin Reisi Sinni sıfatıyla ve tevfiiki ilâhi ile milletimizin dahili ve harici istiklâli tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilân ederek Büyük Millet Meclisini küşadeyliyorum. Mebuu akdesimiz olan bütün müslümanların halifesi ve Osmanlıların Padişahı Sultan Mehmed Hamı Sâdis Hazretlerinin kuyudu cenebiyeden tahlisine ve ebedî payitahtı saltanatı seniye olan İstanbulumuz ile işgal altında ve envai mezalim ve fecayi içinde maddeten ve mânen bilâinsaf imha edilmekte bulunan bilcümle vilâyatı mazlumemizin istihlâsına muvaffakiyet ih-san buyurmasını Cenabı Allah'tan niyaz eylerim.' (TBMM ZC, C.1, Birleşim 1, 23.4.1920: 2)

Değerli hazır bulunanlar şeklinde başladığı bu konuşmada Şerif Bey, İstanbul'un geçici kaydıyla yabancı devletler kuvvetleri tarafından işgal ve bütün esasları ile Hilafet makamı ve hükûmet merkezinin bağımsızlığı ortadan kaldırıldığını, bu duruma baş eğmenin, milletimizin önerilen yabancı tutsaklığını kabul etmesi demek olduğunu, tam bağımsız yaşama azminde olan milletimizin tutsaklığı reddettiğini ve derhal vekillerini toplayıp Yüce Meclisimizi

vücuda getirdiğini ifade edecek ve Yüce Meclisin yaşlı başkanı olarak, Allah'ın izniyle milletimizin iç ve dış tam istiklal dâhilinde mukadderatını doğrudan üstlendiğini ve idare etmeye başladığını bütün dünyaya ilan ederek Büyük Millet Meclisini açtığını belirtecektir.

Mustafa Kemal'in hazırlayıp Şerif Bey'e verdiği bu konuşma metninin Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarıyla Misak-ı Milli'nin genel ilkelerini içerdiği görülmekte ve Meclisin tam bağımsızlık çerçevesinde çalışmasının zorunlu olduğunu vurgulanmaktadır(Güneş, 1997: 71).

Şerif Bey konuşmasını bitirince Mustafa Kemal meclis üyelerinin kimlerden oluştuğuna dair bir beyanatta bulunmuş, Meclisin olağanüstü yetkilerle açıldığını, İstanbul'dan gelen eski vekiller ve yeni seçilen vekillerden oluştuğunu belirtmiştir.⁴⁹

Daha sonra, mazbatalarının incelenmesi için bir encümenin oluşturulması yönündeki milletvekili istekleri karşısında Şerif Bey '*Yalnız mazbatalar mı tetkik edilecek?*' sorusunu yönelmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal meclise iki kâtip seçilmesini önermiş, Bursa Milletvekili Muhiddin Baha Bey ve Kütahya Milletvekili Cevdet Bey geçici kâtip seçilmiştir (TBMM ZC, C.1, Birleşim 1, 23.4.1920: 2).

Kâtip seçimi sonrasında seçim tutanaklarının incelenmesi için on beş kişiden oluşan iki komisyon seçilmiş ve 24 Nisan 1920 Cumartesi günü saat 10.00'da toplanılmak üzere Büyük Millet Meclisinin ilk birleşimine son verilmiştir (TBMM ZC, C.1, Birleşim 1, 23.4.1920: 3).

24 Nisan günü saat 10.00'da Şerif Bey tarafından açılan birleşimde, ilk iş olarak Seçim Tutanaklarını İnceleme Komisyonu raporları okunmuş seçilen milletvekillerinin adları Genel Kurul'un onayına sunulmuştur (Çoker, 1994a: 42). Daha sonra Mustafa Kemal söz almış ve Mondros Mütarekesi'nden Meclisin açılışına kadar geçen zamanın olaylarının değerlendirmesini yapmıştır.

49 '*Meclisi Âliniz malîmu âlileri salâhiyeti fevkalâdeyi haiz olarak yeniden intihabedilen Mebûsanı Kiram ile duçarî taarruz olan makarrî saltanattan tahlisi nefis ile buraya gelen Mebûsanı Kiramdan mürekkeptir. Tahlisi nefsedip gelebilecek olan Mebûsan ile birlikte bir Meclisi Âli vücuda getirilmesi ancak yeni intihab edilen tarzı intihabda mevzuubahsolmuştur. Bu anda Meclisimiz münakittir. Evvelce intihab edilen Mebûsanın dahi aynı derece salâhiyette ifayı vazife etmesinin Mebûsanın tarzı intihabından daha ziyade şümüllü olduğu için bunun muvafık olacağı kanaatindeyim. Bu hususu teyid etmek isterim.*' (TBMM ZC, C.1, Birleşim 1, 23.4.1920: 2).

Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in yaptığı coşkulu konuşmasından sonra yasama çalışmalarına ve hükûmetin kurulması görüşmelerine geçilmiştir. Mustafa Kemal'in Meclis Genel Kurulu'na sunduğu önerge görüşmeler sonunda çoğunlukla onaylanmıştır (Karaçam Şengil, 1996: 77-78). Aynı gün meclis başkanı, ikinci başkan ve başkan yardımcıları seçimi yapılmıştır. 120 milletvekilinin katıldığı oylamada Mustafa Kemal Meclis birinci başkanlığına⁵⁰, Celâleddin Arif Bey ikinci başkanlığa ve Çelebi Abdülhalim Efendi birinci başkan vekilliğine seçilmişlerdir (TBMM ZC, C.1, Birleşim 2, 24.4.1920: 38). Başkanlık Divanı'nın diğer üyeleri için yeterli oy sağlanamamış, 25 Nisan'da ikinci başkan vekilliğine Cemalettin Efendi seçilmiştir.

MECLİSİN İSMİNİN BELİRLENMESİ

Meclise verilecek isim konusundaki tartışmalar daha 11 Nisan 1920 tarihinde başlamıştı. Milletvekillerinin bağlı buldukları toplumsal tabakaya, kültür düzeylerine, dünya görüşlerine ve temsil ettikleri politik düşüncelere göre çeşitli isimler ortaya atılmıştır.⁵¹

Meclisin açılışında yapılacak törenler hakkında 21 Nisan'da yayımlanan genelgede, '*Nisanın 23'üncü Cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.*' (Atatürk, 2006: 294) denildiğine göre, bu ismin 22-23 Nisan akşamından önce saptanmış olabileceğini göstermektedir (Turan, 1992: 134).

Sinop Milletvekili Şerif Bey'in geçici başkanlığında toplanan ilk meclisin ismi ise 29 Nisan 1920 tarihli oturumda resmiyete kavuşmuştur. Şerif Bey'in 23 Nisan 1920 açış konuşmasındaki '*...Bu Meclisi Âlinin Reisi Sinni sıfatıyla ve tevfiki ilâhi ile milletimizin dahili ve harici istiklâli tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilân ederek Büyük Millet Meclisini küşadeyliyorum...*' ifadesinde yer alan '*Büyük Millet Meclisi*' ismi Afyonkarahisar Milletvekili Mehmet Şükrü Bey tarafından hazırlanan Hıyanet-i Vataniye Kanunu önerisi kabul edildiğinde resmiyete kavuşmuştur. Büyük Millet Meclisi ismi daha sonra Hukuk-ı Esasiyye Encümeni'nin 15

50 Mustafa Kemal, bu görevi Cumhurbaşkanı seçildiği 29 Ekim 1923 tarihine kadar sürdürmüştür.

51 Örneğin İslâmcılar '*Meclis-i Kebir*'/'*Meclis-i Kebir-i Millî*', Türk Ocağı sempatizanları '*Kurultay*', Osmanlıcılar '*Meclis-i Mebûsan*', Milliyetçiler ise '*Büyük Millet Meclisi*' denilmesini istemişlerdir (Güneş, 2012: 594).

Ağustos 1920’de hazırladığı raporda da meclisin tanımı yapılırken kullanılmıştır (Güneş, 2012: 594).

Büyük Millet Meclisi adının başına ‘*Türkiye*’ ibaresinin ne zaman eklendiği ile ilgili kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Nutuk’taki belgelere göre Kasım 1920’den sonra Mustafa Kemal’in ‘*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi*’ unvanını kullandığı, Büyük Millet Meclisi hükûmetinin imzaladığı ilk uluslararası antlaşma olan, Gümrü Antlaşması’nda (2/3 Aralık 1920) ‘*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti*’ şeklinde geçtiği, Tevfik Paşa’nın da 27 Ocak 1921 tarihli telgrafında ‘*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Hazretlerine*’ şeklinde yazdığı bilinmesine rağmen bu kullanımın süreklilik arz etmediği görülmektedir. İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi’nde 8 Şubat 1921 tarihinden itibaren ‘*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi*’ unvanı kesintisiz kullanılmıştır (Güneş, 1997: 73-74).

MECLİSİN YAPISI VE NİTELİĞİ

Birinci Meclisin üye sayısı hakkında değişik kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Milletvekili sayısı Kansu (2009: 574) 399, Kili (1982: 57) 376, Güneş (1997: 79) 378 şeklinde ifade etmektedir. Demirel (2003: 108) bu sayıyı 437 olarak ifade ederken, albümlerde yer alan 437 milletvekilinden 51’inin Meclise hiç katılmadığını, buna karşılık oturumlara katılmış milletvekili sayısının 386 olduğunu ifade etmektedir. Tunaya (1998: 5), İstanbul’dan Meclis-i Mebûsan’dan gelen 92 milletvekili; birisi Yunanistan’dan olmak üzere, diğerleri Malta’dan gelen 14 milletvekili; 19 Mart tebliğine göre seçilmiş 232 milletvekili olmak üzere Büyük Millet Meclisinin birinci döneminin 337 milletvekilinden oluştuğunu belirtmektedir. Çoker (1994a: 39) ise 66 seçim çevresinden 349 milletvekili seçildiğini, Meclis-i Mebûsan’dan (Malta’dan gelenler dâhil) gelen 88 milletvekili ile bu sayının 437’ye ulaştığını, 34 milletvekilinin ise Meclise katılmadan istifa ettiğini, bu durumda Birinci Dönemin toplam milletvekili sayısının 403 olduğunu ifade etmektedir.

Meclisin yerel bir meclis olduğu söylenebilir. Milletvekillerinin doğum yerleri ile temsil ettikleri yere bakıldığında bu durum görülebilecektir. Demirel (2017: 166) böyle bir karşılaştırmaya gidildiğinde bütün Meclis üyelerinin yüzde 57,9’unun, bir başka ifade ile her beş milletvekilinden üçünün, Mesliste

doğdukları ili temsil ettiklerini belirtmektedir. Bu anlamda Mecliste küçük illerinde temsil oranının yüksek olduğu söylenebilir.

Doğum tarihi bilinmeyen milletvekilleri (29 milletvekili) dışarıda tutularak ve her milletvekilinin Meclise seçildiği tarihteki yaşı dikkate alındığında Meclisin yaş yapısına bakıldığında 408 milletvekilinin yaş ortalamasının 43,3 olduğu görülmektedir (Demirel, 2017: 167). Yaş ortalamasına bakıldığında genç bir Meclis olduğu söylenebilir.

Birinci Büyük Millet Meclisindeki milletvekillerinin mesleki dağılımları ise şu şekildeydi: 37 tüccar, 32 çiftçi, 90 idareci, 59 asker, 49 hukukçu, 30 din adamı, 16 müderris, 16 öğretmen, 14 doktor, 7 aşiret reisi, 6 gazeteci, 3 mühendis, 3 bankacı, 1 eczacı, 1 veteriner, 1 ustabaşı olmakla birlikte eşraftan da 11 kişi bulunmaktaydı. Bu meslekler arasında geçişlerin olduğunu da belirtmek gereklidir. Örneğin bazı milletvekilleri hem hukukçu hem gazeteci olabilirken, bazıları hem asker hem aşiret lideri olabilmektedir (Kili, 1982: 58). Milletvekillerinin çok farklı meslek gruplarına sahip oldukları görülmektedir. Bu bağlamda Birinci Büyük Millet Meclisi, tüm halk kesimlerini temsil etmekte olan bir meclistir. Herhangi bir sınıfı ya da toplumsal grubu değil, tüm halk kesimlerini kapsayan bir meclis olması hasebiyle bir sınıfa ya da bir meslek grubuna dayanarak kurulmamıştır (Güneş, 1998: 37).

Birinci Büyük Millet Meclisindeki milletvekillerinin 71'i medrese mezunu, 158'i ise üniversite ya da yüksekokul mezunudur. Bunun dışında sultani mezunu 12, idadi mezunu 25, rüştiye mezunu 78, iptidai mezunu 2, herhangi bir mezuniyeti olmayan 30 kişi de mevcuttur (Kili, 1982: 58-59).

Birinci Büyük Millet Meclisindeki milletvekillerinin yarısı en az bir yabancı dil biliyordu. Otuz yaş grubu çoğunlukla Fransızca bilirken, kırk ve elli yaş grupları Arapça ve Farsça bilmekteydi (Güneş, 2012: 594).

Türk İstiklal Savaşı'nı yöneten bu Meclis cesur ve kahraman bir meclisti. Cephelerde askerleri yüreklendirmek için mavzer kurşunları taşıyan kuşaklar kuşanıp tüfeği omzuna takarak at üzerinde savaş boylarına giden milletvekilleri vardı. Isparta Milletvekili Sarıklı Hoca Hafız İbrahim Bey bunlardan biriydi (Velidedeoğlu, 1990: 244).

Birinci Büyük Millet Meclisi olağanüstü bir dönemde kurulmuş, olağanüstü yetkilere sahip bir meclistir. Meclis, içinde bulunulan durumdan dolayı yasama, yürütme ve yargı yetkilerini bünyesinde toplamıştır.

Millî Mücadele'ye hâkim olan ruh '*Kuva-yi Millîye Ruhu*' idi. Bu ruhun kendini en yoğun gösterdiği yerin ise Birinci Büyük Millet Meclisi olduğunu belirten Ağaoğlu (1981: 11), '*Bütün dünya tarihinde millet meclisleri arasında milletin kaderinde en küçük noktalara kadar bu şekilde hâkimiyet ve iktidara el koymuş başka bir meclis gösterilemez. Ona, bu yetki onu yalnız birinci Esas Teşkilât Kanunu'nda (Anayasa) yazılı olan, 'Türkiye Büyük Millet Meclisi millet kaderine kayıtsız ve şartsız hakimdir' hükmünden gelmiyordu. Çünkü o Meclisin kullandığı yetki yazılı hükümlerle ilgili olmayan bir kaynaktan doğuyordu. İşte o kaynak, 'Kuvayı Millîye Ruhu' idi.*' diyerek Birinci Büyük Millet Meclisi ruhunu güzel bir şekilde ifade etmektedir.

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan ilk Büyük Millet Meclisinin '*Kuva-yi Millîye Ruhu*'nu temsil ettiğini ifade eden Velidedeoğlu (1990: 5) ise bunu şu sözlerle açıklamıştır:

'Ulusal güçlerin bütün milletçe benimsenme ve özümсенmesinden oluşan bir ruh, ulusal bir kükreyiş demektir bu. Yunanlılar 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmış, Anadolu'nun içlerine doğru ilerliyordu. Millet her yerde tedirgindi. Yer yer 'Müdafa-i Vatan', 'Müdafa-i Hukuku Millîye', 'Vilayati Şarkıye Müdafaa-i Hukuk', 'Red-di-İlhak' gibi türlü adlar altında dernekler kurulmuştu.

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında, direniş odakları böyle dağınık ve güçsüzdü. Mustafa Kemal'in parolası 'Kuvayı Millîyeyi âmil, iradeyi Millîyeyi hâkim kılmak' idi. Bu parola Amasya buluşmasından Erzurum Kongresi'ne, oradan Sivas Kongresi'ne ulaştı. Sivas Kongresi'nde yurttaki bütün müdafaa-i hukuk dernekleri 'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti' adı altında birleştirildi; 'Kuvayı Millîyeyi âmil, iradeyi Millîyeyi hâkim kılmak' (Ulusal güçleri harekete geçirmek, ulusal istenci egemen kılmak) sloganı Amasya'dan Erzurum'a, Erzurum'dan Sivas'a, oradan Ankara'ya ulaşarak, İlk Büyük Millet Meclisinin de parolası oldu.'

Mütevazı milletvekilleri, yarı karanlık bir ortamda, bazı akşamlar petrol lambaları dahi olmadan mum ışığında sabahlara kadar devam eden ateşli ve gergin görüşmelerde Türk milletinin tarihine yeni bir şeref sayfası yazmışlardır (Ağaoğlu, 1981: 13).

Birinci Büyük Millet Meclisi üyelerinin birbirleriyle sıkı bir dostluk, anlayış ve ülkü birliği içinde olduğuna değinen Velidedeoğlu (1990: 244-245), bir yandan vatan sevgisinin, öte yandan yazgı birliğinin milletvekillerinin aralarındaki görüş ayrılıklarına karşı onları kenetlendirdiğini belirtmektedir.

Birinci Büyük Millet Meclisi 1 Nisan 1923'te alınan seçim kararından sonra Meclis on altı gün daha çalışarak gündemindeki işleri bitirmiş ve 16 Nisan 1923 tarihinde oturumu başka bir güne bırakmıştır. O gün çoğunluk sağlanamadığından toplantı 21 Mayıs 1923 tarihine bırakılmış, o tarihte de çoğunluk sağlanamadığı için toplantı yapılamamıştır. Nihayet seçimler yapılmış ve İkinci Meclis 11 Ağustos 1923 tarihinde toplanmıştır. Böylece Kuvayimilliyeye ruhunu taşıyan ve 'Millî Mücadele Meclisi' niteliğinde olan Birinci Meclis üç yıllık şanlı tarihini kendisi kapatıp yerini İkinci Meclise bırakmıştır (Velidedeoğlu, 1990:241).

ŞERİF BEY (1845-1929) VE MECLİSTEKİ ÇALIŞMALARI

Sinop Milletvekili Şerif Bey

Meclis kayıtlarında ‘Şerif Bey’ ve ‘Mehmet Şerif’ olarak geçen Şerif Bey⁵², 1845⁵³ yılında Kırklareli’nin Vize ilçesine bağlı Çakıllı köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Mustafa Efendi, annesi Adile Hanım’dır (TBMM Albümü 1920-2010, 2010: 56). İlk ve orta öğrenimini Kırklareli’nde tamamladıktan sonra İstanbul’da Mekteb-i Sultanî’den (Galatasaray Lisesi) mezun olmuştur. 1868’de girdiği Maarif Nezareti’nde yükselmiş ve Priştine, Sakız, Ankara ve Kastamonu Maarif Müdürlüklerinde bulunmuştur. 23 Ağustos 1899’da Kastamonu Maarif Müdürü olduğu sırada emekliye ayrılmıştır. Millî Mücadele başlayınca Millî Mücadele’ye katılmıştır (Çoker, 1994b: 864).

1920’de yapılan seçimler sonucunda Şerif Bey, Abdullah Bey, Hakkı Hâmi Bey, Rıza Vamık Bey ve Şevket Bey Birinci Dönem Sinop milletvekili olarak seçilmişlerdir.⁵⁴ Böylece Şerif Bey, 385 sicil numarası (Demirel, 2017: 262) ile Birinci Dönem Sinop milletvekili olmuştur.

23 Nisan 1920 günü Büyük Millet Meclisi açıldığında ilk oturumdan itibaren meclis başkanı seçilene kadar en yaşlı üye geçici olarak meclis başkanlığı görevini yerine getirdiğinden, Mecliste hazır bulunan 1845 doğumlu en yaşlı üye⁵⁵ Sinop Milletvekili Şerif Bey Meclisin açılış oturumunu yönetmiştir.

Meclisteki ilk açılış konuşması içerisinde ‘*Bu Meclisi Âlinin Reisi Sinni sıfatıyla ve tevfiği ilâhi ile milletimizin dâhilî ve harici istiklâli tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığımı bütün cihana ilân ederek Büyük Millet Meclisini küşadeyliyorum.*’ (TBMM ZC, C.1, Birleşim 1, 23.4.1920: 2) diyecektir. O güne tanıklık etmiş olan Yunus Nadi’nin anılarında da bahsettiği gibi Şerif Bey yaptığı açılış konuşması ile dünyaya Türk Cumhuriyeti’ni ilan etmiştir: ‘*Çok halûk bir ihtiyar olan Sinop Mebusu Şerif Bey için ne büyük*

52 Seçim mazbatasında adı Şerif olarak yazılmıştır (https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_384_1_1.pdf).

53 Çoker (1994b), Şerif Bey’in doğum tarihini eserinin 864. sayfasında 1843 olarak yazmasına rağmen aynı eserin 1009. sayfasında Şerif Bey’in 75 yaşında olduğunu yazmaktadır. Seçim mazbatasında da yaşı 75 yazmaktadır (https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_384_1_1.pdf). Dolayısıyla Şerif Bey’in doğum tarihi 1843 değil 1845 olmalıdır.

54 Meclis-i Mebûsan üyesi olan Rıza Nur Bey’de Meclis-i Mebûsan’ın kapatılmasından sonra Sinop milletvekili olarak Büyük Millet Meclisine katılmıştır.

55 En yaşlı üye, 1844 doğumlu Bayazıt milletvekili Hacı Mehmet Efendi (TBMM Albümü 1920-2010, 2010: 15) ise de Meclisin açıldığı gün henüz Meclise katılmamış olması sebebiyle 75 yaşındaki iki milletvekilinden biri olan Sinop milletvekili Şerif Bey en yaşlı üye olarak açılışta başkanlık yapmıştır (Çoker, 1994b: 1009).

talihdir ki kendisi bu cümlede daha o vakit Türk Cumhuriyetini ilan ediyordu. O kısa nutuk alelacele mürettep bir söz silsilesi olmakla beraber Meclisin mânasına ve milletin arzusuna hemen hemen harfiyen mutabık idi.' (Nadi, 1955: 34).

Sinop Milletvekili Şerif Bey, 5 Temmuz 1920'de bazı mülkiye ve adliye memurlarının kanunsuz azledilmelerinin sebeplerine ilişkin istizah takriri⁵⁶ vermiştir. Bunun üzerine Adliye Vekili Celalettin Arif Bey ve Maarif Vekili Doktor Rıza Nur Bey cevap vermişler, bazı milletvekilleri de konu hakkında görüşlerini bildirmişler ve görüşmeler sonucunda yapılan oylama ile Şerif Bey'in verdiği karar reddedilmiştir (TBMM ZC, C.2, Birleşim 28, 5.7.1920: 188-192).

Sinop Milletvekili Şerif Bey, 15 Ağustos 1920'de ise Ereğli ve Zonguldak havzalarından ihraç olunacak maden kömürlerinden alınacak ihracat resmi hakkında kanun münasebetiyle söz almış ve şunları söylemiştir: *'Zonguldak bir kumpanyaya aittir. Ereğli ayrıca kömür çıkarır. Kozlu, Kilimli ayrıca Devlete mensup ocaklardır. Onlardan Tersanei âmire istifade eder. Annın için 'bunları tefrik etmek icabeder. Yahut umuma teşmil etmelidir. Bir noktaya cemetmelidir. Böyle müzakere edilirse daha istifadeli olur. Yoksa bir yere hasr ile bir şey istifade edemeyiz. Bendenizin söyleyeceğim bundan ibarettir.'* (TBMM ZC, C.3, Birleşim 49, 15.8.1920: 241).

Sinop Milletvekili Şerif Bey 18 Kasım 1920'de iki kanun teklifi vermiştir. Bunlardan biri Sinop'ta köprü ve şosalar inşası hakkında kanun teklifi, diğeri ise emekli, yetim ve dul maaşlarının artırılmasına ilişkin kanun teklifidir. Her iki teklif de Lahiya Encümeni'ne⁵⁷ gönderilmiştir (TBMM ZC, C.5, Birleşim 99, 18.11.1920: 406). Sinop'ta köprü ve şosalar inşası hakkında kanun teklifi, 9 Aralık 1920'de Lahiya Encümeni raporu ile Nafia Vekâleti'ne havale edilmiştir (TBMM ZC, C.6, Birleşim 111, 9.12.1920: 271). Emekli, yetim ve dul maaşlarının artırılmasına ilişkin kanun teklifi de aynı gün Lahiya Encümeni raporu ile Muvazene-i Maliye Encümeni'ne⁵⁸ havale edilmiştir (TBMM ZC, C.6, Birleşim 111, 9.12.1920: 275).

56 İstizah takriri: Gensoru önergesi (Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan Tutanak Terimleri Sözlüğü, 2015: 93).

57 Lahiya Encümeni: Yeni kanuni düzenlemeler yapmak ya da mevcut kanunlarda değişiklik yapmak amacıyla mebuslarca verilen teklifleri incelemekle görevli komisyon (Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan Tutanak Terimleri Sözlüğü, 2015: 117).

58 Muvazene-i Maliye Encümeni: Bütçe Komisyonu (Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan Tutanak

Sinop'ta köprü ve şosalar inşası hakkında kanun teklifi ile ilgili Nafia Vekâleti'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisine 9 Nisan 1921'de '*...Vekâleti âciziyeye tevdi buyurulan takrir üzerine mezkûr köprüye ait olmak üzere üç yüz yirmi üç senesinde Kastamonu Başmühendisliğince tanzim olunan altı bin beş yüz lira bedeli inşaatı muhtevi evrak ve projeler bu defa Sinob'dan celbedilerek Vekâlet Fen Müşavirliğince ledeltetik mezkûr köprü'nün eski mevkiinden on kilometre yukardaki Karlıgeçit'inde tesisine karar verildiği ve on beş seneden beri ilcaat dolayısıyla rayicin fevkalâde tereffuatı nazarı dikkate alınarak mezkûr köprü ve teferruatının rayici hazıra nazaran yetmiş yedi bin lira ile vücuda gelebileceği anlaşılmakta olduğundan bu cihet Meclisi Âlice kabul ve tasdik buyurulduğu takdirde hemen İnşallah başlanmak üzere salifûlarz yetmiş yedi bin liranın senei haliye bütçesine ilâveten ithaliyle keyfiyetin emrû işar buyurulması mâruzdur.*' (TBMM ZC, C.9, Birleşim 20, 13.4.1921: 462) şeklinde verdiği cevap Mecliste okunmuş ve Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmesi oylanmış, fakat Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havalesi kabul edilmemiştir.

31 Mart 1921'de Sinop Milletvekili Şerif Bey Sinop, Boyabat ve saire tariklerinin turuku umumiye meyanına ithali hakkında kanun teklifi vermiş ve teklif Lahiya Encümeni'ne gönderilmiştir (TBMM ZC, C.9, Birleşim 14, 31.03.1921: 279). Teklif Lâyiha Encümeni tarafından uygun bulunmuş ve Nafia Encümeni'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır (TBMM ZC, C.10, Birleşim 23, 21.4.1921: 43). Fakat uzun bir süre kanun teklifi ile ilgili bir gelişme olmayınca Şerif Bey, teklifin en kısa sürede sonuçlandırılması için 6 Şubat 1922'de bir takrir vermiş ve bu takrir 7 Şubat 1922'de okunmuştur. Bu takrirden, yedi sekiz ay önce verdiği bu kanun teklifi '*...Lâyiha Encümeni'nde alkışlarla kabul olunmuşken mâruz mevaddı kanuniye, bilmem ne maksada mebni ise, Heyeti Vekileye gönderilip emsali veçhile oradaki batakhaneye düşmüştür. Heyeti Vekile'nin bu bapta hiçbir sun'u taksiri yoktur. Buna mütecasir olanlar, böyle şeylerin ehemmiyetini takdir edemiyecek birtakım ketebedir. Onun için Heyeti Vekile maiyetlerinde bu misillü ketebeyi araştırıp bulurlar ve tedip dahi ederlerse işlerin kırtasiyeden kurtarılıp yolunda deveran edeceğine hiç şüphem yoktur. Binaenaleyh bu misillü tehhürata sebebiyet verenlerin tedibini Heyeti Müşarünileyhime tebligat icrası ve mezkûr yolların turuku umumiyeye ithalini Heyeti Celilelerin-*

Terimleri Sözlüğü, 2015: 160).

den istirham eylerim.' (TBMM ZC, C.16, Birleşim 156, 7.2.1922: 250) diyerek sonuçlandırılmasını istemişse de sonuçlanmamıştır.

7 Şubat 1922'de Şerif Bey'in, Sinop Tersanesi'ndeki binanın da belediyeye terkine dair bir temenni takriri olmuştur. Bu takrirden, Tersane namıyla bilinen mahallin zaten belediyeye terkine Meclis tarafından karar verilip tebligat icra ettirildiğini, Sinop Tersanesi'ndeki binanın da belediyeye terki ile hem önünden geçen yolun genişleyeceğini, iki kale kapısından giden şerefli bir cadde meydana getirileceğini ve hem de arsaya geçişin ancak bu yönden olacağı ve böyle kaldığı takdirde hiçbir kıymeti olmayan arsaya büyük bir şeref ve kıymet katacağını ifade etmiştir. Daha sonra bu takrir Dahiliye Encümeni'ne gönderilmiştir (TBMM ZC, C.16, Birleşim 156, 7.2.1922: 248-249).

5 Ekim 1922'de Şerif Bey'in, Sinop Tersanesi'ndeki binanın mahallî belediyesine terki hakkında takrir ile ilgili Dâhiliye ve Kavanini Maliye encümenleri mazbataları olması üzerine Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey, bu meselenin beş on dakikalık mesele olduğunu ve 7 Ekim 1922 Cumartesi gündemine alınmasını teklif etmiş, yapılan oylama sonucunda mesele 7 Ekim 1922 Cumartesi gündemine alınmıştır (TBMM ZC, C.23, Birleşim 113, 5.10.1922: 283). 7 Ekim 1922'de Sinop'ta Tersane denilen mahalde bulunan arsa üzerindeki binanın belediyeye terki hakkındaki kanunun tefsirine dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti ve Dâhiliye Vekâleti tezkereleri ile Sinop Milletvekili Şerif Bey'in, Sinop Tersanesi'ndeki binanın mahallî belediyesine terki hakkındaki takrir ve Dâhiliye ve Kavanini Maliye encümenleri mazbataları okunmuş ve Sinop Tersanesi'ndeki binanın mahallî belediyesine terki hakkında görüşmeler yapılmıştır (TBMM ZC, C.23, Birleşim 114, 7.10.1922: 305-309). Yapılan oylamaya yalnız 124 kişi katıldığından, 9 Ekim 1922'de ikinci defa oylanan kanun nihayet 145 oyla kabul edilmiştir (TBMM ZC, C.23, Birleşim 115, 9.10.1922: 322-323).

Birinci grup üyesi olan (Demirel, 2017: 262) Şerif Bey, Mecliste Tasarı Komisyonu ve Millî Eğitim Komisyonunda çalışmış, ikinci toplantı yılında Millî Eğitim Komisyonunun sözcülüğünü de yapmıştır (Çoker, 1994b: 865).

Şerif Bey, yeni halife seçilen Abdülmecid Efendi'yi Meclis adına tebrik etmek ve kutsal emanetleri teslim etmek için oluşturulan heyette de yer almıştır. Mecliste 18 Kasım 1922'de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey, Halife Vahdeddin Efendi'nin bir İngiliz harp gemisine binerek İstanbul'dan ayrılmış olduğuna dair Refet Paşadan telgraf aldığına dair beyanatta bulunmuş ve yeni

bir halifenin seçilmesini gerekli gördüğünü ifade etmiş ve sözü Şeriye Vekili Vehbi Efendi'ye bırakmıştır. Şeriye Vekili Vehbi Efendi de yeni halife seçilmesini istemiş ve Vahdettin'in halifelikten düşürülmesine ilişkin Şeriye Vekili Vehbi Efendi'nin fetvası okunmuştur. Mecliste yapılan oylama sonucunda Abdülmecid Efendi 148 oy ile halife seçilmiştir (TBMM ZC, C.24, Birleşim 140, 18.11.1922: 562-565). Meclis Başkanlık Divanı tarafından yeni halifeyi tebrik etmek ve kutsal emanetleri teslim etmek için 19 kişilik bir heyet seçilmiştir. Bu heyete seçilenlerden biri de Sinop Milletvekili Şerif Bey'dir (TBMM ZC, C.25, Birleşim 141, 20.11.1922: 12-17; Akgün, t.y: 87-100). Seçilen bu heyet İstanbul'a gitmiş, 24 Kasım 1922 Cuma günü resmî tören programını gerçekleştirmiştir.

Şerif Bey'in kazanılacak Millî Mücadele sonrasında nelerin yapılması gerektiğine yönelik düşüncelerine ilişkin ipuçları bulabilmek adına milletvekili iken cevapladığı bir anket çalışmasına da değinmek yerinde olacaktır. Meclis milletvekillerinin cevaplama için Necmettin Sahir Bey⁵⁹ tarafından '*kazanılacak olan Millî istiklâl mücâhedemizin feyizdâr ve semeredâr olması neye mütevakkıftır?*' sorusunu içeren ve ilk cevabın 5 Eylül 1921'de son cevabın ise 8 Nisan 1923'te verildiği bir anket çalışması yapılmıştır. Şerif Bey de bu ankete 14 Nisan 1922'de cevap vermiştir (İlk Meclis Anketi, 2004: 4-22).

Şerif Bey, ankete verdiği cevabında, öncelikle '*millî istiklâl mücâhedemizin bolluk getirici ve verimli olmasının eğitimin, el sanatlarının ve endüstrinin oluşturulmasına bağlı olduğunu*' belirtmiştir. Bunun için bütün köy ve kasabalarda düzenli ve sonsuza kadar sürecek okullar, medreseler, üniversiteler açmak ve bu okullara erkek kız bütün çocukların gitmeye zorunlu tutulmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca ankete verdiği cevabının devamında, ülkemizde

59 Necmettin Sahir Sılan (1896-1922): İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra gazetecilik yapmaya başladı ve Meclis-i Mebûsan ve Melis-i ayan'la ilgili gözlemlerini Tanin gazetesinde yazdı. Bir hayli dikkat çekici olan bu yazıları nedeniyle önce Meclis-i Mebûsan'da sonra Meclis-Ayan'da kâtip olarak görevlendirildi. Bir yandan da Tanin'de gazetecilik yaşamını sürdürdü. Meclis-i Mebûsan'ın 16 Mart 1920'de İngilizlerin baskınına uğrasının ardından çalışmalarına ara vermesi üzerine Ankara'ya geçti ve TBMM'de Evrak ve Tahrirat Müdürü olarak çalıştı. Cumhuriyetin ilanının ardından Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü görevine getirildi. 1923-1927 arasında, hem İsmet (İnönü) Paşa'nın, hem de Ali Fethi (Okyar) Bey'in başbakanlığı sırasında bu görevde bulundu. Ayrıca Yenigün, Hakimiyet-i Milliye, Tanin ve İleri gibi dönemin önemli gazetelerinde yazılar yazdı. 1939'da Bingöl'den, 1943 ve 1946'da Tunceli'den milletvekili seçildi. 1950'de TBMM dışında kaldı. Milletvekilliği sırasında TBMM Başkanlık Divanı Kâtip üyeliği görevi de yapmıştı (İlk Meclis Anketi, 2004: 26).

hemen hemen yetişmeyen ürün olmadığını, bunların en iyileri nerede yetişiyorsa köylülerin bunları ekmeye zorunlu tutulmalarını; Anadolu'nun bazı yörelerinde evcil hayvanların bozulduğunu bunların türlerinin iyileştirilmesi gerektiğini; en son bulunan örneklerle, modellere uygun olarak tarım araçları ve arabaları gibi hareketli gereçlerin sağlanması ve iyileştirilmesi gerektiğini; bütün ulaştırma ve eriştirmenin sağlanması için kıyılara ve anahatlarına bağlantılı olmak üzere kara ve demiryollarıyla ülkemizin örümcek ağına benzer bir biçimde ördürülmesini, nehir yataklarının, limanların temizlenmesi ve özellikle Karadenizde Rize, Trabzon, Samsun, Sinop, Bartın ve Ereğli limanlarına Zonguldak limanı gibi önem verilerek düzenli hâle konulmasını; gerekli direklerin bile Avrupadan geldiği, yakın zamanda yakacak odun ihtiyacının bile dışarıdan geleceğe benzediği, ormanların iyi korunmalarıyla bunlardan en çok yararlanmanın zamanının geldiğini; ülkemizin keşfedilmemiş madenler kaynağı olmasına rağmen maden uzmanından ve işletecek sermayeden yoksun olduğumuzdan dışarıdan sermaye getirtmemiz gerektiği, bunun için yönetim görevlileri ve başmühendisler hariç bütün görevlileri bizden ve özellikle Müslümanlardan sağlanması gibi koşullarla bulabileceğimiz şirketlere verilmesine gayret etmemiz gerektiğini; vapurlar ve vapur şirketleri oluşturulana kadar elde bulunan kayıklar ve motorlarla limanlarımızı birbirine bağlamamız gerektiğini ve bunlarla ulaştırma çareleri bulunması, yabancı gemilerine mal verilmemesi gerektiğini; dokumacılık, marangozluk çulhacılık, bakırcılık sanatlarının oldukça ileri olduğu ve bunların daha da iyileştirilmesi gerektiğini; eskiden ipliğimizi eğirdiğimizi, bez ve kumaşlarımızı dokuduğumuzu, elbisemizi biçip diktığımızı, başörtülerimizi kendimizin vücuda getirdiğimizi ve yıllarca bunları kullandığımızı, Avrupa'nın kalp mallarına dadandığımızdan beri paralarımızın yabancı ülkelere gittiği, bu boşa harcamalardan vazgeçersek yakın zamanda ileri bir devlet olarak meydana çıkabileceğimizi; deniz taşıtlarının çoğalmasına çalışmamızı; aşiretlerin yerleştirilmesi gerektiğini; ipek, pamuk, yün, keten, kendir, kenevir, un, şeker fabrikaları, değirmenleri, kereste çıkan yerlerde su ve ateş biçme tesisleri vücuda getirilmesi gerektiğini; tek vücut olarak uyum içinde çalışmamızı, komşu devletlerle hoş geçinerek bunlarla çıkarlarımızı hakkıyla sağlayacak antlaşmalar yapmamızı; kara, deniz ve hava kuvvetlerimizi iyi bir duruma getirmemiz gerektiğini belirtmiştir (İlk Meclis Anketi, 2004: 347-349).

Şerif Bey'in ilgili anket sorusuna verdiği cevabı değerlendirdiğimizde, kendisinin ankete en uzun ve detaylı cevap veren milletvekillerinden biri olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca Şerif Bey'in Millî Mücadele sonrasında nelerin yapılması gerektiğine yönelik düşüncelerini anketteki soruya verdiği cevaptan anlayabilmek de mümkündür. Eğitimden tarıma, hayvancılıktan ulaştırmaya, ormancılıktan madencilığe, yerli malı kullanımından sanayileşmeye kadar birçok başlıkta içinde bulunulan durum hakkında tespit yaptığı, birçok soruna değindiği ve birçok çözüm önerisinde bulunduğu görülmektedir.

Şerif Bey, milletvekilliğinden ayrıldıktan sonra Sinop'a dönmemiş (BCA, 490.1.0.0.0/516.2070.4) Ankara'ya yerleşmiştir. Yedi çocuk babası olan Şerif Bey, 15 Eylül 1929'da Ankarada vefat etmiştir (TBMM Albümü 1920-2010, 2010: 56). Şerif Bey'in soyadı ile ilgili olarak Çoker (1994b: 865), Şerif Bey'in ailesinin bir kısmının 'Avcıbaşı', diğer bir kısmının ise 'Avgan' soyadını almış olduğunu belirtse de kendisi, Meclis tutanaklarında 'Mehmet Şerif Avcioğlu' olarak yer almaktadır. Özlük dosyasında bulunan özgeçmişte adı ve soyadı 'Mehmet Şerif Avcioğlu' olarak beyan edilmiş olmasına rağmen MERNİS'ten çıkarılan nüfus kaydında kendisinin ve ailesinden herhangi bir bireyin soyadına rastlanmadığı görülmektedir (TBMM Albümü 1920-2010, 2010: 68).

SONUÇ

Anadolu'da başlayan Millî Mücadele çerçevesinde Heyet-i Temsiliye oluşturulmuş, bu heyetin girişimleriyle Son Osmanlı Meclis-i Mebûsanı toplanmış ve Misak-ı Millî'yi kabul etmiştir. Misak-ı Millî'nin kabul edilmesinden sonraki süreçte İstanbul işgal edilmiş ve Meclis dağıtılmıştır. Bu durum Ankarada yeni bir meclisin açılış sürecini hızlandırmış ve 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

Büyük Millet Meclisi, başından itibaren millî hakimiyet düşüncesine vurgu yapmış ve millî hakimiyet temelinde çalışmalarını yürütmüş bir meclistir. Bu anlamda savaş durumunda ve çok zor şartlar altında milletvekillerinin düşüncelerini özgürce savunabildiği, son derece düzeyli tartışmaların yapıldığı, demokratik bir şekilde işletilmeye çalışılan bir meclistir. Milletvekillerinin seçildikleri yerlere, eğitim durumlarına ve mesleklerine bakıldığında bu meclisin halkı temsil gücünün kuvvetli olduğu da söylenebilir.

23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi olağanüstü şartların ortaya çıkartmış olduğu olağanüstü yetkilere sahip bir meclistir. Birinci Meclis yokluklar içerisinde fedakârca çalışan, '*Kuva-yi Millîye Ruhu*'nun hâkim olduğu idealist ve kahraman bir meclistir.

23 Nisan 1920 ile 16 Nisan 1923 tarihleri arasında faaliyet gösteren Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi, düzenli bir ordu kurulmasını sağlamış, İstiklal Savaşı'nı fikir birliği içerisinde yöneterek vatanı işgalden kurtarmış, saltanatı kaldırmış ve yeni halifeyi seçmiş Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolu aralamıştır.

1920'de yapılan seçimler sonucunda Birinci Dönem Sinop milletvekili seçilen Şerif Bey, 23 Nisan 1920 günü Büyük Millet Meclisi açıldığında açılış konuşmasını yapmış, ilk oturumdan itibaren meclis başkanı seçilene kadar geçici olarak meclis başkanlığı görevini yerine getirmiştir. Büyük Millet Meclisinde görev yaptığı süre içerisinde 2 taktır (önerge) ve 1 istizah tavriri veren Şerif Bey, 3 kanun teklifi vermiş ve 2 kez söz de almıştır. Birinci grup üyesi olan Şerif Bey'in, Meclise verdiği kanun teklifleri ve söz aldığı konuşmalar Sinop milletvekili olması hasebiyle genelde Sinop ili ile ilgili olduğu görülmesine rağmen bazı mülkiye ve adliye memurlarının kanunsuz azledilmelerinin sebeplerine ilişkin istizah tavriri verdiği; Ereğli ve Zonguldak havzalarından ihraç oluncak maden kömürlerinden alınacak ihracat resmî hakkında kanun münasebetiyle söz aldığı; emekli, yetim ve dul maaşlarının artırılmasına ilişkin kanun teklifi verdiği de görülmektedir. Mecliste Tasarı Komisyonu ve Millî Eğitim Komisyonunda çalışmış olan Şerif Bey, ikinci toplantı yılında Millî Eğitim Komisyonunun sözcülüğünü de yapmıştır. Yeni halife seçilen Abdülmecid Efendi'yi Meclis adına tebrik etmek ve kutsal emanetleri teslim etmek için oluşturulan heyette de yer almıştır. Milletvekilliğinden ayrıldıktan sonra Sinop'a dönmemiş olan Şerif Bey, Ankara'ya yerleşmiş ve 15 Eylül 1929'da Ankara'da vefat etmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE)

ATASE, İSH, 272-203-1, 21 Nisan 1920.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 490.1.0.0/34.141.2, 19 Mart 1920.

BCA, 490.1.0.0.0/516.2070.4, 15 Temmuz 1935.

RESMÎ YAYINLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.1, Birleşim 1, 23.4.1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.1, Birleşim 2, 24.4.1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.2, Birleşim 28, 5.7.1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.3, Birleşim 49, 15.8.1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.5, Birleşim 99, 18.11.1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.6, Birleşim 111, 9.12.1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.9, Birleşim 14, 31.3.1921.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.9, Birleşim 20, 13.4.1921.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.10, Birleşim 23, 21.4.1921.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.16, Birleşim 156, 7.2.1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.23, Birleşim 113, 5.10.1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.23, Birleşim 114, 7.10.1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.23, Birleşim 115, 9.10.1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.24, Birleşim 140, 18.11.1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), C.25, Birleşim 141, 20.11.1922.

KİTAPLAR VE MAKALELER

- AĞAOĞLU, S. (1981). Kuvayı Millîye Ruhu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- AKGÜN, S. (t.y.). Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928), Turhan Kitabevi, Ankara.
- ARMAOĞLU, F. (1998). ‘İngiliz Belgelerinde İstanbul’un İşgali (16 MART 1920)’, *Bellekten*, LXII (234), 467-494.
- ATATÜRK, K. (2006). Nutuk 1919-1927, Bugünkü Dille Yayına Haz. Zeynep Korkmaz. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- AYDEMİR, Ş. S. (1999). Tek Adam, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ÇOKER, F. (1994a). Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. Birinci Dönem 1919-1923 C. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 4 Ankara.
- ÇOKER, F. (1994b). Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. Birinci Dönem 1919-1923 C. III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 6 Ankara.
- DEMİREL, A. (2003). Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEMİREL, A. (2017). İlk Meclisin Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler, İletişim Yayınları, İstanbul.
- EZHERLİ, İ. (1998). Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebûsanı (1877-1920, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.
- GÜNEŞ, İ. (1997). Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- GÜNEŞ, İ. (1998). ‘Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Toplanması ve Nitelikleri’, *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 25-45.
- GÜNEŞ, İ. (2012). ‘Türkiye Büyük Millet Meclisi’, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 593-596.
- İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri. (2004). (Yay. Haz. Cihangir Gündoğdu), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.
- İNAN, A. A. (1998). Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi, TTK, Ankara.
- KANSU, M. M. (2009). Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, C. II, TTK, Ankara.
- KARABEKİR, K. (1969). İstiklâl Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- KARAÇAM ŞENGİL, M. (1996). Birinci Dönem TBMM’nde Düşünce Akımları, Cem Yayınları, İstanbul.
- KARAİBRAHİMOĞLU, S. (1968). Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ege Matbaası, Ankara.

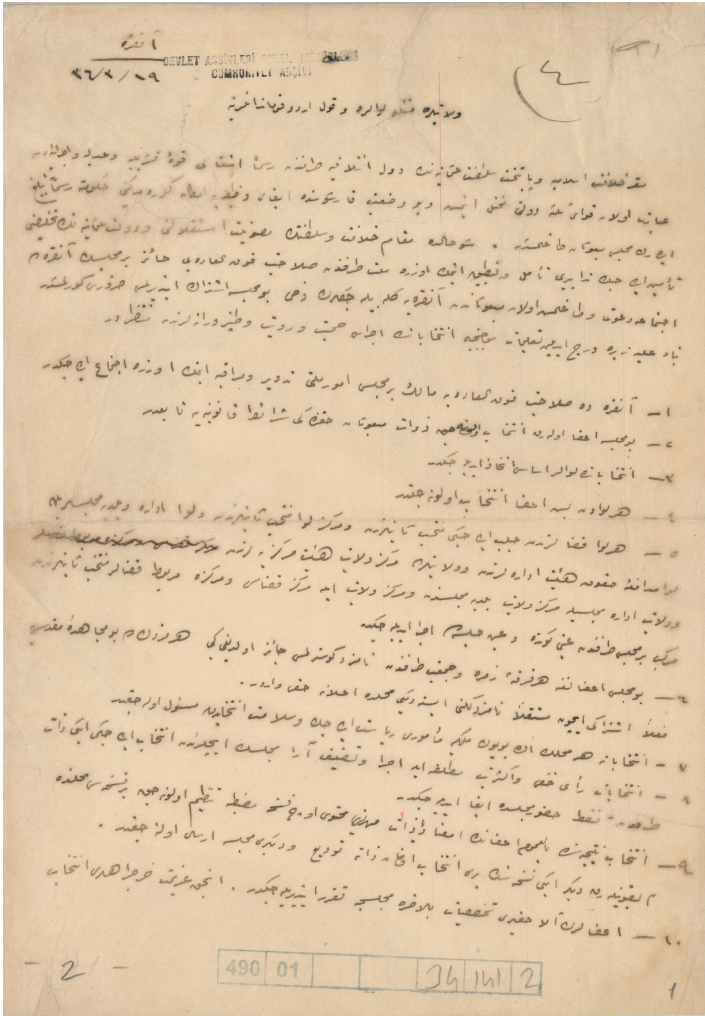
- KILIÇ ALİ. (1955). Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, Sel Yayınları, Ankara.
- KİLİ, S. (1982) Türk Devrim Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan Tutanak Terimleri Sözlüğü. (2015). (Hazırlayanlar: Hasan Ferhat Aydın, Özlem Çakır), TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- NADİ, Y. (1955). Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar, Sel Yayınları, İstanbul.
- ÖZALP, K. (1998). Millî Mücadele 1919-1922 I, TTK, Ankara.
- SARIHAN, Z. (1994). Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, TTK, Ankara.
- SELEK, S. (1987). Anadolu İhtilali C. I, Zafer Matbaası, İstanbul.
- SOYSAL, İ. (1983). Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C. I, TTK, Ankara.
- ŞAPOLYO, B. E. (1969). Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi, Ülkemiz Matbaası, Ankara.
- TBMM Albümü 1920-2010. (2010). (Ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel), C. I, TBMM Basın Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- TUNAYA, T. Z. (1998). 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri', *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 3-21.
- TURAN, Ş. (1992). Türk Devrim Tarihi II, Bilgi Yayınları, Ankara.
- VELİDEDEOĞLU, H. V. (1990). İlk Meclis, Millî Mücadele'de Anadolu, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

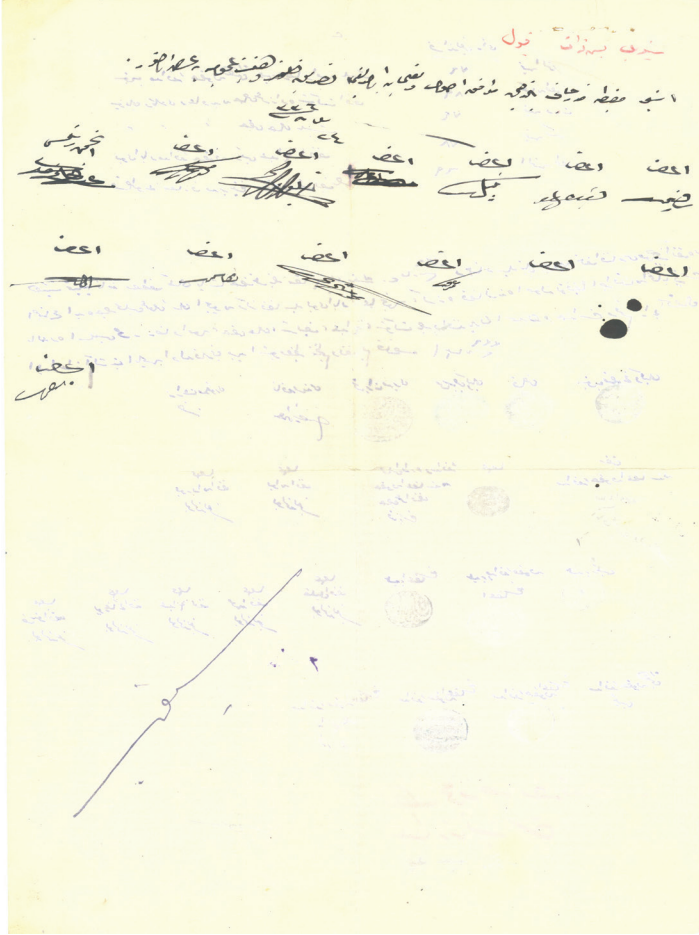
ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- <https://www.ktb.gov.tr/TR-96356/ankara---kurtulus-savasi-muzesi-i-tbmm-binasi.html> (Erişim Tarihi: 10.03.2020).
- https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_384_1_1.pdf (Erişim Tarihi: 23.01.2020).

EKLER

Ek 1: Mustafa Kemal'in Millî Meclisin Toplanması İçin Yaptığı Çağrı Sureti (BCA, 490.1.0.0/34.141.2)

https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_384_1_1.pdf

OSMANLI BATILILAŞMASI BAĞLAMINDA EGEMENLİK SEMBOLÜ SULTANA KARŞI MUHALEFET: FEDAİLER CEMİYETİ VE MUHTEVASINA DAİR DEĞERLENDİRME

Cem DÜZEN

Araştırma Görevlisi, İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
cemduzen@aydin.edu.tr

GİRİŞ

Merkezî otoriteye karşı olan muhalif hareketler Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi tarihi boyunca kendisini sıklıkla göstermiş bir durumdur. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren yeni arayışlara ve ıslahat girişimlerine karşı bir tepki olağan bir husus hâline gelmekteydi. Yenilikler karşısında geleneksel tutucu duruşun adresi konumunda olan Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında II. Mahmud tarafından lağvetmesi, ıslahatçı düşüncenin önünü kesen en önemli perdenin kalkması anlamına geliyordu. Bu tarih itibarıyla ile yapılacak ıslahatların tavandan tabana yayılması adına kesin, sert ve netice alınabilecek ıslahat hareketlerine girişilmekte bir sakınca görülmeyecekti. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u ile tarihe 'Tanzimat Dönemi' adıyla geçecek olan ve Osmanlı tarihinde emsali bulunmayan bir devir başladı. Bu dönemin isimlendirilmesi bilhassa Batıdan esinlenen çok sayıda siyasi ve sosyal reformları belirtmek için kullanıldı (Mardin, 2006: 9). Devlet ve toplumun hızlı bir değişime muhatap olduğu bu devirde muhalefet hareketleri de kendine özgü bir şekilde değişime uğrayacaktı. Nitekim klasik dönem Osmanlı muhalefet merkezî konumunda olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması üzerinden yıllar geçmiş ve muhaliflerin

bir teşekkül meydana getirecekleri çatı da kalmamıştı. Tüm bunlar ile birlikte geleneksel tabanda oluşan rahatsızlıklara rağmen mevcut sisteme karşı organize bir yapılanma meydana gelmemiş/gelememişti. 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi toplum içindeki geleneksel yapı ile yenilikçi anlayış arasında zaten incelmış bulunan bağların kopmasına sebep oldu. Bu noktada Islahat Fermanı'nın gayri Müslimler üzerinde sıkıntı yaratan uygulamaları toptan kaldırılmasının geleneksel tabanda yarattığı travma aradaki bağın kopmasında temel sebeplerden biridir (Cevdet, 1991: 68).

Islahat Fermanı'nın ilanı ile ülke genelinde birtakım rahatsızlıklar baş gösterdi. Esasında Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşid Paşa, Sultan Abdülmecid'e bu konuda birtakım uyarılarda bulunmuştu (Berkes, 2003: 217). Mustafa Reşid Paşa'nın dikkat çektiği bu husus kısa zaman içinde gerçekliğini ispat ederek, çeşitli eyaletlerde irili ufaklı muhalif hareketler kendini göstermeye başladı (Davison, 1963: 101). Bu durumun başkente sirayet etmemesi bu bağlamda söz konusu olmayacaktır. Böyle bir siyasi atmosferde başkente sultana ve onun bünyesinde gelişme gösteren yenilik hareketlerine karşı muhalif oluşum tohumlarını atmaya başladı. İstanbul'da Bayezid medresesi müderrislerinden Süleymaniyeli Şeyh Ahmed, Tanzimat Dönemi'ne ve Sultan Abdülmecid'e karşı ilk eylemi başlatacak olan Fedailer Cemiyeti'ni kurarak liderliğine soyunacaktır. Bu cemiyetin teşekkül etmesine ve muhaliflerin ekseriyetle tanışmasına fiziki imkân sağlayacak hadise ise 1853-1856 Kırım Harbi olacaktır. Şeyh Ahmed, Kırım Harbi başladığı sıralarda hac vazifesini yerine getirmek üzere Şam dolaylarında bulunmaktaydı. Fakat savaşın patlak vermesiyle -Tanzimat yönetiminden duyulan rahatsızlığa rağmen- cihat amacıyla Arabistan Ordusu Hümayununa katılır. Bu ordu içinde daha sonra hayatında büyük önem arz edecek ve aynı zamanda Fedailer Cemiyeti'nin iki numaralı ismi olacak olan Hüseyin Daim Paşa ile tanışır. Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa birlikte öncelikle İstanbul'a gelirler. İstanbul'da çeşitli hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte ilk olarak Trabzon'a oradan da Kars'a geçtiler. Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa, Kars'ta üç ay kadar birlikte kaldılar ve akabinde Şeyh Ahmed cephe hattının daha da ilerisine, Batum'a hareket etti (BOA, No:2, 3a)⁶⁰. Cephede Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa arasında ge-

60 Bundan sonra kullanılacak olan arşiv vesikaları aynı dosya ve gömlek numarasında bulunmasından dolayı atıflarda cemiyet üyelerinin sorgu dosyası numaraları kullanılacaktır.

lişen dostluk kurulacak olan Fedailer Cemiyeti'nin ruhani ve askerî liderlerini de doğurmaktaydı. Savaş bitiminde İstanbul'a dönen Şeyh ve Paşa ilişkilerini daha da geliştirerek gerek Hüseyin Daim Paşa'nın Fatih'te bulunan konağında gerekse Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesi'ndeki odasında sıklıkla bir araya gelmekteydiler (Vambery, 1889: 32). Hüseyin Daim Paşa, aynı zamanda Şeyh Ahmed'in müridi olarak da yanında bulunuyordu (Riedler, 2012: 45). Birbirlerine olan bu bağlılık neticesinde Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa'ya '*Tanzimat'ı defi*' için harekete geçecek olan gizli bir cemiyeti vücuda getirmeyi teklif etti. Hüseyin Daim Paşa'nın da bu hareketi onaylaması ile Fedailer Cemiyeti, Mayıs 1859'da Hüseyin Daim Paşa'nın konağında fiili olarak kuruldu.

LİTERATÜR TARİHİNDE FEDAİLER CEMİYETİ

Fedailer Cemiyeti ve sebep oldukları Kuleli Vakası, Yakınçağ Osmanlı Tarihi çalışmaları üzerine ya da o döneme intisap eden multidisipliner çalışmalara sıklıkla malzeme olan tarihi bir olgudur. Bu sebeple üzerinden oldukça uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen konunun canlılığını muhafaza ettiği söylemekte bir beis bulunmamaktadır. Bugüne kadar Fedailer Cemiyeti'ne değinilen her satırda birbirinden farklı yorumlar kendisini göstermektedir. Jöntürk ediplerinden Ahmed Bedevi Kuran'a göre Fedailer Cemiyeti '*Tanzimat'tan sonra yükselen bir inkılap abidesi*' olarak kendisini gösterir (Kuran, 1945: 7). Bu görüş salt olarak Ahmed Bedevi Kuran'a has bir düşünce olarak kalmamıştır. Yusuf Akçura'da Fedailer Cemiyeti'ni üzerine kaleme aldığı satırlarda onları '*Genç Türkler unvanı ile teşekkül ederek Osmanlı tarihinin son safhasına çok müessir olan taazinin bir nevi mukaddimesi*' olarak görecektir (Akçura, 1933: 10). Zira Şeyh Ahmed, Kıbrıs'ta sürgün yıllarında tanışacağı Namık Kemal'i de derinden etkileyecektir (Tanpınar, 2012: 356). Bu etkilenme doğrultusunda Namık Kemal'in Şeyh Ahmed için sarf ettiği '*Erbabı Hürriyetin Şeyhülreisi*' ifadesi daha iyi kavranabilir. Fedailer Cemiyeti'ne mal edilen inkılapçı düşünce sadece Türk aydınları tarafından zikredilmemektedir. Dönemi inceleyen yabancı müelliflerinde düşünce dünyalarında Fedailer Cemiyeti ıslahat taraftarı kitleyi oluşturmaktaydı. Bu yönde fikir beyan eden isimlerin başında şüphesiz Edouard Philippe Engelhardt gelir (Engelhardt, 1328: 140). Fakat yabancı aydınların fikirlerini anlayabilmek için Avrupa'nın içinde bulunduğu 1830 ve 1848 devrimlerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Fedailer Ce-

miyeti'ne modernist bir anlam yükleyen müelliflere karşın farklı tahliller yapanlarda mevcuttur. Son vakanüvist Abdurrahman Şeref, Fedailer Cemiyeti'ne değindiği satırlarda meydana gelen oluşumun salt olarak Abdülmecid'in kişiliğine muhalefetten kaynaklı olduğunu belirtir. Ona göre Fedailer Cemiyeti, Abdülmecid'in ortadan kaldırılmasına yönelik bir örgütlenme olup, devletin geneline kapsayan birtakım düşüncelere haiz değildir (Şeref, 1980: 133). Cumhuriyetin ilk yıllarında Kuleli Vakası üzerine ilk ve tek monografik çalışmayı yapan Uluğ İğdemir'de, Abdurrahman Şeref'i destekler mahiyette cemiyetin teşekkülü için sırf Abdülmecid'in şahsını hedef alan bir yapılanma olduğuna işaret eder (İğdemir, 2009: 38). Tüm bakışın dışında Şerif Mardin'e göre ise Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesiyle halkın taleplerini destekleyen güç odağı da son bulmuştu, Fedailer Cemiyeti ise meşru güce karşı koyma girişiminin başka bir örneğini oluşturuyordu (Mardin, 2007: 113-114). Fedailer Cemiyeti üzerine yapılan bu yorumları anlamak mümkündür. Nitekim cemiyet hakkında literatüre giren her satır gizemli bir perdenin ardından yazılmaktadır. Fedailer Cemiyeti üzerinden bu gizemi kaldıran yegâne unsur ise Kuleli kışlasında yapılan sorgulama tutanaklarıdır. Bu belgeler ışığında cemiyeti, fedai olarak yazılan karakterler üzerinden berrak bir şekilde kavramak mümkün olmaktadır.

CEMİYETİN TEŞEKKÜLÜ

Fedailer Cemiyeti'ne Giden Yol

Kırım Harbi, 19. yüzyılda meydana gelen Osmanlı-Rus savaşları arasında Osmanlı Devleti'nin galip tarafta bulunduğu yegâne mücadeledir. Bu savaşın kazanılmasında başta İngiltere ve Fransa olmakla birlikte müttefik kuvvetlerin kendi çıkarları doğrultusunda Rusya karşıtı bir politika izleyerek Osmanlı Devleti yanında muharebelere katılması önem arz etmektedir. Müttefik kuvvetlerin Osmanlı yönetimi yanında savaşa girmesinin bir karşılığı olarak 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edildi. Babıali yöneticileri, İngiltere, Fransa ve Avusturya ile fermanın muhtevası hakkında müzakerelerde bulunuyorken ülke içindeki Ortodoks Hristiyanların çoğunluğundan dolayı savaş bitiminde Rusya ile de görüşme yapma niyetindeydi (Türkçeldi, 1987: 374). Fakat nihayetinde bu ferman her yönüyle İngiliz Büyükelçi Lord Stratford Canning'in eseri idi (Davison, 1963: 55).

Şeyh Ahmed Islahat Fermanı ilan edildiği tarihte cephe hattında bulunuyordu. Islahat Fermanı'nın bir nüshası ise savaş hattındaki orduya gönderilmişti. Her ne kadar Vambery, Şeyh Ahmed'i Kırım Harbi'nde *'kılıcını kınına sokmadan savaştan bir mücahit'* gibi süslü cümlelerle tanımlasa da Şeyh Ahmed kişisel karizmasından dolayı genel olarak Hüseyin Daim Paşa ve Rüstü Paşa gibi üst sınıf komutanların yanında vakit geçirmektedir ki ileride kurulacak olan Fedailer Cemiyeti'nin temel kadrosunu bu komutanların yanında tanıdı (BOA, No:5: 1). Şeyh Ahmed, İstanbul'dan fiziki olarak uzak olmasına rağmen sahip olduğu bu gibi ilişkiler sayesinde başkentte meydana gelen siyasi hadiseleri yakından takip edebiliyordu. Kuleli kışlasında yapılan sorgusunda Şeyh Ahmed *'Müslim ve gayrimüslimlerin derece-i müsavatta ve İslam ile Hristiyan'ın farkı olmamak ve tefrik olmamak üzere bir ferman-ı alî'* olarak ifade ettiği Islahat Fermanı'nı incelediği zaman mevcut yönetime karşı *'içinin soğuduğunu'* ve *'kalben nefreti'* olduğunu söyler. Bu sebeple biriktirdiği muhalif düşünceleri açığa çıkarmaktan kendisini alıkoyamaz. Nitekim bu fermanın savaşın sonunda bulunduğu birliklere ulaştığını eğer savaşın öncesinde kendi eline geçmiş olsaydı muharebeye gitmeyeceğinden bahsetmektedir. Zira Şeyh Ahmed'e göre bu ferman ile birlikte yapılan savaş, dinî bir gaza olmaktan çıkarak salt devlet namına bir muharebeye dönmüştür (BOA, NO:1:1b). Tanzimat'ın getirilerinden dolayı hâlihazırda sıkıntı içinde bulunan Şeyh Ahmed *'Tanzimat'ın kaldırılması ve şeriatın icrası'* yönünde harekete geçebilecek kendi tabiri ile *'fedakâr'* kişiler aramaktadır (BOA, No:1:2). Aradığı bu kişiler ise uzağında değildir. Şeyh Ahmed, ilk olarak cemiyetin beyin takımını oluşturma gayreti içindedir. Bu sebeple Hüseyin Daim Paşa'yı ve onun vesilesi ile üst rütbeli subayları cemiyete dâhil etmek arzusunu taşır. Fakat kendisi için esas önemli olan, cemiyet içinde görmek istediği zümre ulema takımındadır (BOA, No:1:6a).

Cemiyetin Merkez Komitesi'nin Oluşumu

Şeyh Ahmed ile Hüseyin Daim Paşa bir araya gelerek cemiyetin genişlemesi için çalıştılar. Bu yönde Fedailer Cemiyeti'ne ilk dâhil olan Hüseyin Daim Paşa'nın Rumeli'de görevli olduğu yıllardan beri tanıdığı Cafer Dem Paşa olmuştur (BOA, NO:18: 2a). Şeyh Ahmed, Kuleli kışlasındaki sorgusunda Fedailer Cemiyeti'ne katılan ilk kişi olarak Çerkez Veli Ahmed ismini vermiş olsa

da Çerkez Veli Ahmed'in cemiyete yemin edip mühür vererek dâhil olduğu gece, Hüseyin Daim Paşa'nın konağında Cafer Dem Paşa'da bulunmaktadır. Cafer Dem Paşa, Haziran 1859 tarihinde Fedailer Cemiyeti'ne girmiştir. Hüseyin Daim Paşa'nın konağında Şeyh Ahmed'in huzurunda yemin etmiş ve padişaha karşı kurulmuş olan suikast oluşumunun ilk üyesi olmuştur (BOA, No:3; 1a). Şeyh Ahmed, kurduğu cemiyete daha ilk anda ordu içinde üst rütbeli iki subay dâhil etmeyi başarmış ve bu sebeple kararlılığı daha da artmıştı (Düzen, 2017: 114).

Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim ve Cafer Dem Paşalar meydana getirdikleri örgütün genişlemesi için hummalı bir çalışma içine girdiler. Cemiyete seçecekleri insanların özellikle yakından tanıdıkları kişiler olmasına özen gösterdiler. Bu sebeple ilk olarak Hüseyin Daim Paşa, Binbaşı Rasim Bey'i cemiyete almayı düşündü. Binbaşı Rasim Bey, Şeyh Ahmed'in de yakından tanıdığı bir isimdi. Kırım Harbi esnasında Anadolu ordusu içinde görev yapmakta olan Rasim Bey, Rüstü Paşadan Şeyh Ahmed'in ismini '*pek mübarek bir zat*' olarak birçok defa duymuştur (BOA, No:5; 1a). Bu sebeple Kırım Harbi sırasında Rüstü Paşa'nın aracılığı ile -muhtemel ki Rasim Bey'in görev yeri olan Kars'ta- Şeyh Ahmed ile tanıştı. Cephe hattında başlayan bu tanışıklık savaş bitiminde İstanbul'a da taşındı. Rasim Bey, Şeyh Ahmed ile kimi zaman Bayezid'de bulunan medresesinde ziyaretine giderek kimi zaman da Hüseyin Daim Paşa'nın evindeki misafirliğinde görüşmekteydiler. Şeyh Ahmed ile Rasim beyin arasında ayrı bir şekilde para trafiği de kendisini göstermektedir. Tanışıklıklarının ilk döneminde dahi Rasim Bey ile Şeyh Ahmed arasında yüklü miktarda para trafiği Kuleli kışlasında yapılan sorgusunda göze çarpmaktadır (BOA, No: 4: 4b). Şeyh Ahmed ile aralarında olan güven duygusunun iyiden iyiye tesis edilmesiyle birlikte kendisinin cemiyete davet edilmesi kararlaştırıldı. Bu sebeple 1859 Mayıs'ında Hüseyin Daim Paşa'nın konağında Şeyh Ahmed tarafından Rasim Bey'e cemiyetin varlığı ve fikirleri açıklandı. Binbaşı Rasim Bey ise yıllardır tanıdığı Şeyh Ahmed'in ve ona referans olan Hüseyin Daim Paşa'nın teklifini koşulsuz bir şekilde kabul ederek Fedailer Cemiyeti'ne dâhil oldu (BOA, No:5: 3a). Şeyh Ahmed, Fedailer Cemiyeti'ne ordu mensubu kişileri dâhil etmesinin yanında bürokrasi ve ulema kanadından da kişilerin aralarında olmasını istiyordu. Bu doğrultu da cemiyetin işleyişine bir ivme kazandıracak olan Tophane-i Amire kâtiplerinden Arif Bey'i, Fedailer Cemiyeti'ne katmak

üzere harekete geçildi. Arif Bey, Tophane dolaylarında çevresi geniş olan bir kişidir. Şeyh Ahmed ile tanışıklıkları ise 1858 yılının Ağustos ayına tekabül eder (BOA, No:4: 4a). Şeyh Ahmed ile Arif Bey'in ortak noktaları ise Binbaşı Rasim Bey'dir. Rasim Bey'in evinde tanışan ikili daha sonraları bağlarını koparmayarak ilişkilerini hayli derece ilerletmişti. Nihayet Mayıs ayında Arif Bey, Şeyh Ahmed ve Binbaşı Rasim Bey ile birlikte Hüseyin Daim Paşa'nın evine gittiler. O akşam hep birlikte namaz kıldıktan sonra öncelikle Hüseyin Daim Paşa'nın mevcut yönetimden şikâyetlerini sıralaması ile Şeyh Ahmed de vücuda gelmiş olan cemiyetten Arif Bey'e bahsederek '*şeriatın icraası*' adına kendileri ile birlikte olmalarını teklif etti (BOA, No:4: 4b). Esasında Hüseyin Daim Paşa'nın şikâyetlere başlaması ve akabinde Şeyh Ahmed'in, Arif Bey'e cemiyetin varlığını ifşa etmesi bir tür cemiyetin liderleri arasında rol paylaşımından ibarettir. Arif Bey ise kendisine yapılan bu teklifi Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa ve Binbaşı Rasim Bey önünde kabul ederek, Fedailer Cemiyeti'ne dâhil olmuş bulunuyordu.

Şeyh Ahmed, Kırım Harbi sırasında Tanzimat yönetimi ve getirilerine karşı kalbinde açtığı muhalefet bayrağını aradan üç sene geçtikten sonra fiile dökme imkânını bulabilmişti. Esasında Şeyh Ahmed'in bu gecikmesi doğrudan bir şekilde Hüseyin Daim Paşa'nın otoriter varlığına yorulabilir. Hüseyin Daim Paşa, Kırım Harbi sonrası vazife gereği Rumeli ordusuna tayin olarak orada bulunmuştur. Bu süre zarfında Şeyh Ahmed kalbinde ve aklında oluşturduğu muhalif düşünceleri belki kısmi şekilde etrafı ile paylaştı fakat bunları ne kendi hayatına ne de yönetime tehdit oluşturacak noktaya getirmedi. Bu sebeple Hüseyin Daim Paşa'nın Temmuz 1858'de İstanbul'a dönüşünün akabinde Fedailer Cemiyeti'nin vücuda gelmesi tesadüf değildir (BOA, No:27:2a). Nitekim cemiyete kabul edilenlerin de yemin törenlerinin Hüseyin Daim Paşa'nın evinde olması Paşa'nın kurulan cemiyet üzerindeki tesirini ortaya çıkarması bakımından önem arz etmektedir. Hüseyin Daim Paşa'nın tüm etkisine rağmen Şeyh Ahmed'i memnun etmek de kolay olmamaktaydı. Nitekim Şeyh Ahmed ara ara Hüseyin Daim Paşa ile münakaşa hâline girer ve Bayezid Medresesindeki odasına çekilerek Hüseyin Daim Paşa ile görüşmediği olmaktadır (BOA, No:27:2a). Cemiyetin kuruluş aşamalarında yaşanan bu sürtüşmelere rağmen Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, Binbaşı Rasim Bey ve Tophane-i Amire kâtiplerinden Arif Bey'i Fedailer Cemiyeti'ne dâhil

ederek kısa sürede etki alanını genişletme fırsatını yakaladı. Cemiyetin özellikle bundan sonraki sürecinde merkez komitesi gibi çalışacak olan bu beş kişi, tabanlarını toplumun her kademesinden karakterlerle zenginleştirmek için çaba sarf edecektir.

Fedai ve Ulema Birlikteliği

Şeyh Ahmed, Fedailer Cemiyeti'nin tabanını genişletmek ve mevcut oluşuma yeni simalar çekebilme adına hem kendi çalışıyor hem de cemiyete dâhil ettiği diğer kişilerin yoğun şekilde çalışmasını talep ediyordu. Bu sebeple Hüseyin Daim Paşa'nın çevresinden ve özellikle Çerkezlerden cemiyet içine insan çekilmeye gayret edildi. Nitekim Sultan Abdülmecid'e karşı tertip edilecek olan suikast için kullanılacak kişiler ekseri Çerkezler olarak düşünülüyordu. Bundan dolayı Hüseyin Daim Paşa ile kadim hukuku olan Çerkez Veli Ahmed, Hüseyin Daim Paşa'nın Fatih'te Emir Buhari Türbesi karşısında bulunan evine davet edildi. Veli Ahmed, Hüseyin Daim Paşa'nın evine gittiği zaman evde; Hüseyin Daim Paşa ile birlikte Cafer Dem Paşa ve Şeyh Ahmed'de bulunmaktaydı (BOA, No: 18; 2a). Veli Ahmed, Şeyh Ahmed'in cemiyetlerine katılması için teklifine muhatap olduğu sırada daha önce hiçbir tanışıklığı olmadığı Cafer Dem Paşa'ya gözü takılır ve Çerkez dilinde Hüseyin Daim Paşa'ya onun kim olduğu sorar. Hüseyin Daim Paşa'dan Cafer Dem Paşa hakkında gerekli bilgileri alması akabinde kendisi de Şeyh Ahmed'e bağlılık yemini ederek cemiyete dâhil olur. Veli Ahmed'in Fedailer Cemiyeti içinde önemi büyüktür. Kendisi suikastçileri tedarik edecek yegâne kişidir. Veli Ahmed, yemin töreninden sonraki günlerde Kılıç Ali Paşa Camii'nde ikinci namazı sonrası, Şeyh Ahmed, Binbaşı Rasim ve Arif Bey ile birlikte bir görüşme gerçekleştirir. Görüşme namaz sonrası müezzin mahfili altında olur. Burada Arif Bey'in '*Çerkezler cesur olur biz ne de olsa İstanbul adamıyız Çerkezler'den bize adam tedarik eyle*' sözleriyle karşılaştı. Şeyh Ahmed'in de Arif Bey'i desteklemesiyle Veli Ahmed, bu tarz işler için elindeki adamların yeterli gelmeyeceğini bildirip, suikasti yapacak donanımda olan adamlarının Trabzon'a gittiğini ve yakında geri dönecek olduklarından suikast için onlardan faydalanmanın daha doğru olacağını belirtti (BOA, NO: 18; 2b). Şeyh Ahmed fedai olarak özellikle Çerkezler üzerinde duruyordu. Nitekim Kırım Harbi sonrası İstanbul Çerkezlerin yoğun göç oluşturduğu bir yerdi (İhsan Satış, 2012: 516). Bu sebeple Şeyh Ahmed'in etrafında

da yoğun olarak Çerkez nüfusu bulunmaktaydı. Bunlardan birisi olan Dağıstanlı Mehmed Efendi, Kırım Harbi esnasında Batum'da Şeyh Ahmed ile tanıştı. Bu tanışıklık cepheden İstanbul'a taşındı ve Şeyh Ahmed'i Bayazid Medresesindeki odasında ziyaretlerle devam etti. Şeyh Ahmed'in daveti üzerine 9 Eylül tarihinde Bayezid Medresesindeki odasına gitti. Şeyh Ahmed, Mehmed Efendi'yi kendi odasında Arif Bey ile birlikte karşıladı. Cemiyetin varlığından kendisini haberdar ettikten sonra kendilerine katılmaya davet etti. Dağıstanlı Mehmed Efendi kendisine edilen teklifi kabul ederek '*şeriatı ayak altına almış ve Tanzimat diye şeriatı batırmış olan ve indimde reaya-i İslam birdir diyen, hilaf-ı şeriatta bulunan Abdülmecid'e itaat etmeyeceğiz şeyh efendi şeriat uğrunda ne emrederse o emirde bulunacağız*' yazılı bir kâğıda mühür basmak suretiyle Fedailer Cemiyeti'ne dâhil oldu (BOA, No:20:2a). Cemiyet içinde fedai olarak yazılan bir isim Şeyh Ahmed nazarında daha müstesna yere sahiptir. O kişi ise Çerkez Şuayip'tir. Çerkez Şuayip, cemiyetin merkez komitesi olarak bulunan Şeyh Ahmed'i, Hüseyin Daim Paşa'yı ve Rasim Bey'i Kırım Harbi sırasında cepheden tanımaktadır. Şeyh Ahmed ile tanışıklığı Erzurum'da Hüseyin Daim Paşa'yı ziyaret etmek istemesi sonucu çıktığı odasında olmuştur. Binbaşı Rasim Bey ile de Kars'ta birlikte görev yapmışlardır. Tabii Şuayip Bey'i Şeyh Ahmed nazarında özel yapan husus bu tanışıklığı değildir. Şuayip Bey, Abdülmecid'e yapılacak olan suikast planlarının hep ortasında bulunan bir isimdir. Tüm planlar onun yahut onun adamlarının etrafında dönmektedir. Hüseyin Daim Paşa'nın Rumeli'ye tayinin akabinde yavaşlayan cemiyet işlerinden bir aralık umudunu iyiden iyiye yitiren Şeyh Ahmed, Çerkez Şuayip'e birlikte Şeyh Şamil'in direnişine katılmayı dahi teklif etti (BOA, No: 25:3b). Ancak bu da mümkün olmayacaktır. Zira tıpkı Şeyh Ahmed'in kurduğu cemiyet gibi Şeyh Şamil'in Kafkaslarda yaptığı direniş de Eylül 1859'da çöküşe geçecektir.

Şeyh Ahmed, cemiyetin silahlı gücünü yavaş yavaş oluşturken onların hareketlerini destekleyecek ve kendilerine meşruiyet oluşturacak ulema zümresini de cemiyete dâhil etmek istiyordu. Esasında her toplantısında bu işin temel noktasının ulema olduğunu ifade etmekten de geri durmuyordu (BOA, No: 1: 6a). Bu sebeple cemiyetin merkez komitesi olarak görev yapan diğer dört kişiden de bu konuda faaliyetlerde bulunmalarını istemekteydi. Bilhassa cemiyete yeni dâhil olmuş olan Arif Bey'den bu konuda yoğun çalışması istenildi. Zira Arif Bey'in Tophaneli olmasından dolayı bölgede ilişki ağı oldukça zengindi.

Şeyh Ahmed ise Arif Bey'in bu hususundan yararlanma gayretindeydi. Hüseyin Daim Paşa'nın konağında cemiyetin merkez kurulunun toplantısı esnasında Tophane Müftüsü Bekir Efendi'nin adı, Arif Bey tarafından ortaya atıldı. Şeyh Ahmed, Müftü Bekir Efendi'nin adını duymaktan ziyadesi ile memnun olarak kendisinin bir şekilde cemiyete dâhil edilmesini istedi. Nitekim Bekir Efendi müftü kimliği ile cemiyete dâhil olursa cemiyet salt olarak tarikat şeyhlerini değil aynı zamanda resmî din görevlilerini de uhdesinde barındıran bir teşekkül olacaktı. Bu durum ise cemiyetin kendi fikirlerini daha sağlam temellere dayandırması anlamına gelmekteydi. O gece yapılan plana göre; Arif Bey, Tophane Müftüsü Bekir Efendi'nin yanına giderek, Hüseyin Daim Paşa'nın kendisini görmek ve tanışmak istediğini bildirerek, Bekir Efendi'yi Hüseyin Daim Paşa'nın konağına getirecekti. Arif Bey, toplantının ertesi günü Müftü Bekir Efendi'nin yanına giderek, Hüseyin Daim Paşa'nın davetini ilettiler. Arif Bey ile Bekir Efendi Hüseyin Daim Paşa'nın konağına gitmeye hazırlandıkları sırada yanlarına Tophane Amire kâtiplerinden Hurşid Bey geldi. Arif Bey, inisiyatif olarak Hurşid Bey'i de Hüseyin Daim Paşa'nın konağına davet ettikten sonra hep birlikte gittiler. O akşam Şeyh Ahmed ile Hüseyin Daim Paşa, Müftü Bekir Efendi'ye durumu ifade ederek cemiyete dâhil olmasını istedi. Bekir Efendi '*din için davayı niçin kabul etmem*' diyerek hem kendisi hem de oradan bulunan Hurşid Bey yemin törenlerinin akabinde cemiyete dâhil oldular (BOA, No:4: 2a). Tophane Müftüsü Bekir Efendi'nin Fedailer Cemiyeti bünyesine dâhil olması ile Şeyh Ahmed, ulema üzerine mesai harcamaya daha da önemsediler. Bu sebeple Ayasofya ve Bayezid camilerinde Kur'an eğitimi veren Şeyh İsmail Hakkı'yı yakından takip etmeye başladı. Şeyh İsmail Hakkı'nın cemiyetin dikkatini çekmesi mühimdir. Kendisi tıpkı Şeyh Ahmed gibi Nakşibendi tarikatına mensup olmakla birlikte eğitim verdiği cemaatin sayısı iki bin kişiyi bulmaktadır (BOA, No:23: 2a). İkili gıyaben birbirini tanımalara rağmen yüz yüze görüşme durumları yoktu. Bundan dolayı Şeyh Ahmed, Ayasofya Camii'nde Şeyh İsmail Hakkı'nın Kur'an derslerinden birisini dinledikten sonra yanına giderek övücü sözlerle kendisine yaklaştı. Ayasofya'da Şeyh Ahmed ve Şeyh İsmail Hakkı arasında meydana gelen görüşmede pek bir sonuç alınamamasına karşı Şeyh Ahmed, Şeyh İsmail Hakkı'ya Hüseyin Daim Paşa'nın kendisi ile görüşmek için evine davet ettiğini bildirdi. Bu yaklaşım hemen hemen klasik bir hâl almaktadır. Cemiyete davet edilecek kişi önce Şeyh

Ahmed tarafından ağzı aranmak suretiyle kontrol edilir. Eğer karşı taraftan olumlu bir yaklaşım yahut emin olamama gibi bir tutum sezildiğinde Hüseyin Daim Paşa'nın ismi zikredilerek cemiyete dâhil edilmesi planlanan kişi üzerinde psikolojik bir etki yaratılıyordu. Bu husus her defasında işe yaramaktadır. Nitekim ordu içinde Ferik rütbesinde bir paşanın daveti her platformda kabul görmektedir. Şeyh İsmail Hakkı davet üzerine gittiği Hüseyin Daim Paşa'nın evinde güzel bir şekilde karşılandı. İlerleyen saatlerde sohbetin yönü Abdülmecid'e olan muhalefete gelince, Hüseyin Daim Paşa odada bulunan oğlu ve yaverini dışarı çıkararak görüşmenin asıl nedeni olan konuya girmiştir. Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa, şeriatın icra edilmemesinden kaynaklı olan rahatsızlığı Şeyh İsmail Hakkı'ya ileterek kendileri ile birlikte hareket etmelerini istedi. Şeyh Ahmed'in Sultan Abdülmecid'e bir arzuhal ile müracaat edileceği fakat arzuhali kabul etmediği an üzerine hücum ederek kendisini öldüreceklerini açık bir şekilde Şeyh İsmail Hakkı'ya tebliğ ettiler. Bu iş için ise bayram alayı ya da Cuma selamlığı anını uygun görmekteydiler (BOA, No:23:3a). Şeyh İsmail Hakkı sorgusu esnasında cemiyete yemin ederek dâhil olmadığını iddia etse de Hüseyin Daim Paşa'nın Kuleli Kışlası'ndaki sorgusunda Şeyh İsmail Hakkı'nın '*müritleri ile ol dedikleri yerde olacağımı ve kendisinin de canımı feda etmekten çekinmeyeceğini*' ifade ettiğini belirtir (BOA, No:2:4a). Şeyh Ahmed, Şeyh İsmail Hakkı'yı cemiyete dâhil etmeye çalışırken Tophane Müftüsü Bekir Efendi ise Şeyh Feyzullah Efendi ile temas kurma gayretindeydi. Şeyh Feyzullah, Şehremini'nde bulunan Deniz Abdal Camii'nde her cuma günü hatim indiren ve etrafında hatırı sayılan bir hocadır. Müftü Bekir Efendi il birlikte cemiyete dâhil olan Hurşid Bey, dinî yönden Şeyh Feyzullah'a tabiidir. Şeyh Ahmed'in selamını ve görüşme istediği Hurşid Bey tarafından Şeyh Feyzullah'a iletilir. Ağustos ayı gibi Hurşid Bey, Şeyh Ahmed ve Müftü Bekir Efendi'yi alarak Şehremini'nde Şeyh Feyzullah'ın evine giderler. Görüşme Şeyh Ahmed ve Şeyh Feyzullah arasında özel olur. Müftü Bekir Efendi ve Hurşid Bey, iki Şeyhi baş başa bırakarak ayrı bir odaya çekilirler. Görüşme esnasında Şeyh Ahmed, Şeyh Feyzullah'a cemiyeti ve amaçlarını anlatan bir konuşma gerçekleştirdi. Nihayetinde Şeyh Feyzullah her ne kadar ilk sorgusunda Şeyh Ahmed'i tanımadığını ifade etse de (BOA, No:22:2b) Şeyh Ahmed, Müftü Bekir Efendi ve Hurşid Bey'in müşterek ifadesinde Şeyh Feyzullah'ın cemiyetin kuruluş amaçlarını onayladığı ortaya çıkmaktadır (BOA, No:22: 2b-4b). Ulema üzerinde

etkili hocalardan birisi de Nasuh Efendi'dir. Fatih'te ikamet eden Hoca Nasuh Efendi, Şeyh Ahmed'in cemiyete dâhil etmek istediği simalardandır. Bu sebeple kendisi ile temas kurmuş ve tıpkı diğer kanaat önderlerine yaptığı gibi Hüseyin Daim Paşa'nın konağına davet etmiştir. Fakat Nasuh Efendi'nin, Şeyh Ahmed ile Hüseyin Daim Paşa'nın söylemlerinden etkilendiği söylenemez. Bu görüşmenin arkası da gelmeyecektir zira buna imkân da bulunmayacaktır.

Hüseyin Daim Paşa'nın Karadağ'a tayini çıkması ile cemiyet otorite bir karakterinden mahrum duruma düştü. Bundan dolayı ki Hüseyin Daim Paşa'nın boşluğunu dolduracak bir Paşa arayışı merkez komite için en mühim konuydu. Arif Bey ise Tatar Hasan Paşa ile temas kurmuş ve Fedailer Cemiyeti'nden ona bahsetmiştir. Bu husus Şeyh Ahmed'in hoşuna gitmeyecektir. Nitekim o güne kadar kendi önünde yemin etmeden cemiyetin varlığından haberdar olmuş bir kimse de bulunmamaktadır (BOA, No:9:19b). Şeyh Ahmed, Hasan Paşa'nın söz vermesine rağmen Kılıç Ali Paşa Camii'nde planlanan görüşmeye gelmemesinden şüphelenmiştir. Esasında şüphelenmesinde de haklıdır. 14 Eylül 1859 tarihinde Kılıç Ali Paşa Camii'nde, Hasan Paşa ile görüşmeyi bekleyen cemiyetin merkez komite üyeleri onun yerine hükûmetin kolluk kuvvetlerini karşılarında bulacaktır. Seraskerlik kuvvetleri 14 ve 15 Eylül tarihlerinde Fedailer Cemiyeti'ne dair yoğun bir tutuklama girişiminde bulundu. Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesindeki odası da basılarak cemiyet ile ilgili birtakım evraklar ele geçirildi. Cemiyet adına tutuklanan kişilerin sayıları 41 kişiyi bulmakla birlikte bunların hepsi cemiyetin fedai listesinde bulunmamaktaydı. Sorgulamalar esnasında fedailer tespit edilmiş ve kendilerine muhtelif cezalar verilmiştir.

Fedailerin Künyeleri

Yüzbaşı Hidayet Efendi: 1827 Serez doğumlu olan Hidayet Efendi, cemiyetin ortaya çıkarıldığı güne kadar Hüseyin Daim Paşa'nın yaveri olarak görev yapmaktadır. 1845 yılında Arabistan ordusu altıncı piyade alayı üçüncü taburunda göreve başlamış olup 1856 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Hüseyin Daim Paşa ile tanışıklığı Kırım Harbi esnasında Kars'ta olmuştur. Kırım Harbi'nin sona ermesi ile Manastır'a tayini çıkan Hüseyin Daim Paşa'nın yaveri olarak atanmış ve üç yıldır paşanın yaverliğini yapmaktadır. Fedailer Cemiyeti'nin teşekkülünün her anına tanıklık eden Hidayet Bey, öncelikli Cafer Dem

Paşa'nın teklifi ve Şeyh Ahmed'in huzurunda Çerkez Ahmed ile birlikte yemin ederek cemiyete dâhil olmuştur (BOA, No:27: 2a-5a).

Mağribi Hacı Ahmed: 1816 Kuzey Afrika doğumlu olan Hacı Ahmed, Kırım Harbi nedeniyle İstanbul'a gelmiş ve hazırlanan ordu ile Batum'a geçmiştir. Şeyh Ahmed ile tanışıklığı orada olmuştur. Kırım Harbi bitiminde İzmir Tire'ye giderek orada iki yıl kalmış ve sonra 1858 yılında İstanbul'a geri gelmiştir. Şeyh Ahmed ile bir yıldır düzenli şekilde görüşen Hacı Mustafa, Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesindeki odasında ziyareti esnasında cemiyetin varlığından haberdar olmuştur. Hacı Ahmed ifadesinde, Şeyh Ahmed'in Medresesindeki odasında ulema ve subayların olmasından dolayı kendisini ile oda dışında konuşarak, Sultan Abdülmecid'i tahttan indirip Abdülaziz'i tahta geçirmek için cemiyetin teşekkül edildiğini ve kendisinin de mühür vererek bu cemiyete dâhil olmasını talep ettiğini bildirdi. Kendisi cemiyete mühür vermediğini iddia etse de Şeyh Ahmed istintakında mühürlü cemiyet üyesi olduğu söylemektedir. 14 Eylül'deki Kılıç Ali Paşa Camii baskınında Şeyh Ahmed'in yanında olduğundan yola çıkılacak olursa Şeyh Ahmed'in ifade ettiği üzere cemiyetin üyesi olduğu savı kuvvetlidir (BOA, No:31:2a-4b).

Bölük Emîni Mustafa: 1839 Aydın doğumludur. Ağustos 1859'da birtakım dinî sebeplerden dolayı İbrahim çavuş ve Hacı İbrahim onbaşının telkini ile Bayezid Medresesindeki odaya gitmiştir. Şeyh Ahmed'in cemiyetin varlığını ifade ederek dâhil olmalarını talep etmesi üzerine mühür vererek cemiyete dâhil olmuştur. Çağaloğlu'ndaki Acımusluk Medresesinde görevli Beypazarlı Mustafa Efendi'nin aracılığı ile cemiyete girmeleri sağlanmıştır (BOA, No: 26:2a-3a).

Nefer Recep: 1829 İnebolu doğumludur. Tophane'de mevcut olan piyade bölümünde topçu neferi görev yapmaktadır. 1859 Ağustos ayının son günlerinde İbrahim çavuşun teklifi ile cemiyete girmek üzere yazılı senet vermiş olup akabinde Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesindeki odasına giderek ziyarete gitmiştir (BOA, No:29:2a-2b).

Onbaşı Hacı İbrahim: 1821 Abana doğumludur. 1846-1858 yılları arasında Hicaz'da topçu onbaşı olarak görev yapmıştır. Ağustos 1859'da Tophane'deki kışlasında İbrahim çavuşu ziyarete gelen Acımusluk Medresesinden Mustafa Efendi ve Mehmed Paşa Medresesinden Beypazarlı Bektaş Efendi ile tanışmasının akabinde Şeyh Ahmed'in varlığından haberdar olmuştur. Bektaş

ve Mustafa Efendilerin talebi doğrultusunda İbrahim çavuş, Bektaş ve Mustafa Efendiler ile birlikte Ağustos 1859'da Şeyh Ahmed ile görüşmek üzere Bayezid Medresesine gittiler. Şeyh Ahmed yanında Binbaşı Rasim Bey ile birlikte Hacı Mustafa ile görüşme gerçekleştirmiştir. O görüşmenin ardından bir hafta içinde kendisi yemin metnine mühür basarak cemiyete dâhil olmuştur (BOA, No:17:2b-4a).

Hüseyin Efendi: 1809 Erzurum doğumludur. Mart 1859'da İstanbul'a gelerek Tophane'de muhallebicilik yapmak için dükkân kiralamış ve orada yatıp kalkmakta olan bir kişidir. Erzurum'dan tanıdığı Binbaşı Rasim Bey'in evinde görüştüğü Şeyh Ahmed tarafından Ağustos sonlarına doğru şeriatın icrası doğrultusunda kurdukları cemiyete dâhil olması teklif edilmiştir. Görüşme esnasında Hüseyin Efendi'nin kendine ait mührü bulunmadığı için yemin metnine Mustafa isimli bir mühür basılarak cemiyete dâhil olur. Kuleli Kışlasında yapılan sorgusunda gerek defter kapağında ve gerekse içeriğinde Muhallebici Mustafa olarak geçmesine karşın gerçek adı Hüseyindir (BOA, No:32: 2a-2b).

Yüzbaşı NalbAnt Emin: 1831 Tekirdağ doğumludur. Üçüncü süvari alayında yüzbaşı rütbesiyle nalbAnt başı olarak görev yapmaktadır. Kuleli Kışlasındaki sorgusunda ilk olarak Şeyh Ahmed'i tanımadığını iddia etse de mülazım Tahir ağanın itirafları neticesinde gerçekleri anlatmaya başlamıştır. Temmuz ayı ortalarında Tahir ağa ile birlikte Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesindeki odasına giderek görüşme gerçekleştirmiştir. Şeyh Ahmed bu görüşmede özellikle Emin Bey gibi subay kesiminin yaptıkları hizmet karşılığında aldıkları maaşın düşüklüğüne dikkat çekmesi ilgi çekicidir. Nitekim Şeyh Ahmed cemiyete dâhil etmek istediği her karaktere farklı metotlar ile yaklaşmaktadır. Bu da kendisi ile görüşmeye getirilen insanların kişisel bilgilerinin önceden kendisine ulaştığı fikrini doğurmaktadır. Emin Bey ile Şeyh Ahmed arasındaki görüşme neticesinde Emin Bey cemiyete dâhil olmak için yemin etmiştir. Esasında Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa ve Hasan Paşa'nın adlarını cemiyet içinde zikredilmesi cemiyete katılma kararlılığını perçinleyen sebep olmuştur. Görüşme esnasında yanında mührü olmadığı için söz konusu yemin metnini mühürleyememiş fakat cemiyetin sözlü olarak yeminli bir fedaisi olmuştur (BOA, No:14: 2b-3b).

İbrahim Çavuş: 1839 Beypazarı doğumludur. Tophane ambar taburu, dördüncü bölükte üçüncü çavuş olarak görev yapmaktadır. Temmuz ayı or-

talarında hemşerisi Acımusluk Medresesinden Mustafa Efendi'nin kışlada kendisini ziyaret ederek, Şeyh Ahmed ile tanıştırmak istemesi üzerine Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesindeki odasına gitmiştir. İbrahim çavuş, Kuleli kışlasında yapılan sorgusunda ısrarla Şeyh Ahmed ile Fedailer Cemiyeti üzerine bir görüşme gerçekleştirmediği vurgular. Şeyh Ahmed'in odasında ele geçirilen cemiyete ait bazı evraklarda kendisinin fedai yazılarak mühür bastığı ortaya çıkarılmışsa da bu mühürlü evrakı kendisinin yerine Mustafa Efendi'nin verdiğini söylemektedir (BOA, No:15:3b-4a).

Mülazım Tahir Ağa: 1831 Dağıştan'da olan Lesgistan Çeçen sancağında doğmuştur. Şeyh Şamil'in askerî grubunda yer almış olmakla birlikte 1852 yılında İstanbul'a gelmiştir. Tahir ağa ile Şeyh Ahmed'in tanışıklığı Kırım Harbi dolayısıyla Kars'ta olmuştur. İkilinin cephe hattında olan tanışıklığı İstanbul'a da sirayet etmiş ve ilk olarak Nuruosmaniye Camisi'ndeki odasında ve daha sonraları ise Bayezid Medresesindeki odasında Şeyh Ahmed'i ziyaretlerine devam etmiştir. Tahir ağa Haziran ayı sonlarına doğru Fedailer Cemiyeti'ne fedai olarak yazılmıştır. Şeyh Ahmed'in cemiyete fedai olarak kaydolanların '*iktiza eden mahalde kullanicacağı*' gibi ucu açık bir söylemine rağmen mühür vererek cemiyete dâhil olmuştur. Bununla birlikte Tahir ağayı cemiyetin diğer üyelerinden ayıran bir hususu da Kuleli kışlasında yapılan sorgusu boyunca Şeyh Ahmed'e karşı muhalif tutumudur. Cemiyetin asıl niyetlerini anlattığı sorgusu boyunca Şeyh Ahmed'in dinî hassasiyet yaratarak kendilerini kandırdığını iddia eder (BOA, No:16:4b-6a).

Alay Emîni Mehmed Efendi: 1809 Van doğumludur. İstanbul ikinci süvari redif alayında alay emîni olarak görev yapmaktadır. Cemiyetin merkez kanadından Binbaşı Rasim Bey'in vasıtası ile Şeyh Ahmed ile tanışmıştır. Cemiyetin kuruluş dönemleri olan mayıs ayından beri Şeyh Ahmed'in Bayezid Medresesindeki odasına haftada bir gün uğramak suretiyle ziyaretlerini sürdürmüştür. Şeyh Ahmed'in '*duasını almak*' olarak nitelendirdiği görüşmelerinin başka bir anlam taşımadığını ileri sürse de Rasim Bey ile yapılan yüzleştirme sonrasında Fedailer Cemiyeti'nin mühürlü evrak vermek suretiyle fedaisi olduğu ortaya çıkarılmıştır (BOA, No:13:6b-7b).

Hasan Bey: 1842 doğumludur. Fedailer Cemiyeti'nin kurucularından Ferik Hüseyin Daim Paşa'nın oğludur. Kuleli Kışlasında sorgusu esnasında Cemiyet ile ilgisi olmadığını belirtmesine rağmen fedai dosyasında mühürlü ev-

rakı bulunmaktadır. Hasan Bey, mühürlü evrakının olmasını Şeyh Ahmed'in gizli bir şekilde mühürünü alarak fedai evrakını mühürlediği iddia etmektedir. Bu cevap sorgu memurlarını da ikna etmeye yetmez. Nitekim Hüseyin Daim Paşa gibi cemiyetin otorite bağlamında en mühim şahsiyetinin oğlunu Hüseyin Daim Paşa'ya rağmen gizli yollardan cemiyet üyesi yapmak pek gerçekçi gelmemektedir (BOA, No:19:2b-3a).

Bekir Efendi: 1837 Harput doğumludur. Pazartekke'de bulunan Şahkulu (Sinekli) Medresesi talebelerinden olup 1859 Temmuz ayında İstanbul'a gelmiştir. Ağustos ayı sonlarından Şeyh Ahmed ile temas hâlinde bulunmuş ve Bayezid Medresesindeki odasında '*muhafaza-i şeriat*' namında bir teşekküle fedai olarak üye olduğunu itiraf etmektedir (BOA, No:10:3a-3b).

Mehmed Efendi: 1819-24 yılları arasına bir tarihte Harput'ta doğmuştur. Bekir Efendi ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve Beypazarlı Mehmed Efendi tarafından Şeyh Ahmed'in Bayezid'deki medresesine götürülmüştür. Şeyh Ahmed ile ağustos ayı sonlarında yaptıkları görüşme akabinde '*Tanzimat'ın kaldırılması kasti*' ile mühür vererek cemiyete dâhil olmuştur (BOA, No:11: 4a-4b).

Ali Bey: Süleymaniye doğumlu olup mühendishane-i berri yüzbaşısı olarak görev yapmaktadır. Kırım Harbi başlarında geldiği İstanbul'da 1856 yılı itibarıyla Şeyh Ahmed ile yoğun bir temas hâlinde bulunmuştur. Esasında Şeyh Ahmed ile Ali Bey arasında bulunan ilişki ağı Süleymaniye şehrine dayanmaktadır. Ali Bey, Şeyh Ahmed'i ilk olarak Kırım Harbi sonrası yerleştiği Nuruosmaniye Camii'ndeki odasında ve daha sonra ise Bayezid Medresesindeki odasında sıklıkla ziyaret ederek '*Tanzimat*' aleyhine fikir birliği noktasında birleşmekteydiler. Şeyh Ahmed'in cemiyete dâhil olması noktasında bulunduğu teklife olumlu yaklaştı. Bu sebeple fedai evraklarına mühür basarak cemiyete dâhil oldu (BOA, No:9:9a-11a).

SONUÇ

Fedailer Cemiyeti'ni anlayabilmek ve bu cemiyetin nasıl vücuda geldiğine vâkıf olabilmek için fedai olarak adlandırılan üyelerin istintak metinleri büyük önem arz etmektedir. Bu yolla cemiyeti direkt olarak kurucuları ve fedailerinden okuyabilme imkânını yakalayabilmekteyiz. Kuşkusuz Şeyh Ahmed'in kurduğu cemiyete fedai olarak yazdığı her kişinin ayrı bir hikâyesi bulunmaktadır. Fakat onları bir araya getiren temel husus; İmparatorluğun 19. yüzyılın politiğine ayak uydurabilme adına meydana getirdiği değişime karşı verdikleri reaksiyondur. Özellikle yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi, Tanzimat Fermanı ve onu tamamlar mahiyette olan Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi ülke içinde yaşayan birtakım çevrelerin rahatsızlığına sebep olmuştur. Bu rahatsızlığı en derinden hissedenlerden birisi de şüphesiz Şeyh Ahmed idi. O modern dönem Osmanlı tarihi içinde amaçları uğruna Sultan'a dahi suikast tertip etmekten geri durmayacak örgütlü bir muhalefeti vücuda getirecektir. Kurduğu cemiyet '*icra-i şariat ve Tanzimat'ın defi*' mottosu ile harekete geçecek ve bu yolda hayatlarını kaybedenler de '*din uğruna feda-i can edip şehit olacaklar*' idi (BOA, No:12: 2b). Fedailer Cemiyeti'nin şiarını en sade şekilde ifade eden yine bu teşekkülün kurucusu Şeyh Ahmed olacaktır. O, meydana getirdiği cemiyetin fedailerinden '*din-i Muhammed meydana çıksın ve şariat-ı Ahmediye icra olsun*' düşüncesini hayatlarının temel felsefesi yapmalarını bekliyordu. Şeyh Ahmed'in bu talebine karşılık olarak cemiyetin fedailerleri de '*bizim dahi bu yolda canımız feda olsun*' ifadeleri ile gerek liderlerine ve gerek inandıkları davalarına bağlılıklarını, mühürlü senet vererek resmileştirmekten geri durmadılar (BOA, No:1:5a). Bu teşekkül esasında herhangi bir siyasi harekete kalkışmamış olsa da yarattıkları etki kendilerinden çok daha büyük olmuştur. Nitekim Fedailer Cemiyeti sonraki yıllarda meydana gelecek muhalefet oluşumlarına bir meşruiyet noktası olarak kendisini gösterecektir. Bu noktada düşünsel bağlamda Fedailer Cemiyeti ile bir bütünlük sağlamamış da olsa meydana gelecek muhalif hareketler her daim onda kendisine dair bir iz arayacaktır. Bu sebeple Fedailer Cemiyeti adlı örgütlenme kendi yapılanmasından ziyade İmparatorluğun yönetiminde söz sahibi olacak oluşumların hareket noktası olması bakımından önemini arttırmaktadır.

Fedailer Cemiyeti'nin başka bir değerlendirme şekli ise günümüz siyaseti için bir referans noktası olmasıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Fedailer Ce-

miyeti'ni bu topraklar üzerinde kurulmuş ilk siyasi parti olarak tanımaktadır. Bu husus şüphesiz Tarık Zafer Tunaya'nın Fedailer Cemiyeti üzerine tanımlamalarından kaynaklıdır (Tunaya, 1952: 89-90). Bunun yanında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Fedailer Cemiyeti'ni Hüseyin Paşa komitesi olarak ifade etmesi de başka bir bakış açısı olmuştur (Fındıkoğlu, 1940:627). Hakikatte ise Fedailer Cemiyeti ne demokratik usulleri göz önünde bulundurarak harekete geçen prototip bir siyasi parti ne de Hüseyin Daim Paşa'nın meydana getirdiği askerî bir komiteydi. Fedailer Cemiyeti'ni, Şeyh Ahmed'in liderliğinde 'icra-i şeriat ve Tanzimat'ın defî gayesiyle -gerekirse meşruiyet sembolü Sultan'ı dahi öldürmekten geri durmayacak- Tanzimat Dönemi'nin açığa çıkarılan ilk cunta oluşumu olarak görmek daha makul olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKÇURA, Y. (1933). Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi, Hâkimiyeti Millîye Matbaası, Ankara.
- BERKES, N. (2003). Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul.
- CEVDET, A.P. (1991). Tezakir, (Haz. BAYSUN, C). Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi İrade-i Dâhiliye, 445/29437. Defter No: 1-5, 9-11, 13-19, 22-23, 25-27, 29, 31-32.
- DAVISON, R. (2005). Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876, (Çev. AKINHAY, O.). Agora Kitaplığı, İstanbul.
- DÜZEN, C. (2017). Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü; Kuleli Vak’ası, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(1), 107-128.
- ENGELHARDT, E. P. (1328). Türkiye ve Tanzimat, (Çev. REŞAD, A), Mürettibin-i Osmani Matbaası, İstanbul.
- FINDIKOĞLU, Z. F. (1940). Tanzimat’ta İçtimai Hayat, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İĞDEMİR, U. (2009). Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KURAN, A. B. (1945). İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler, Tan Matbaası, İstanbul.
- MARDİN, Ş. (2006). Türkiye’de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Ş. (2007). Türkiye’de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul.
- RİEDLER, F. (2012). Osmanlı İmparatorluğu’nda Muhalefet ve Meşruiyet, (Çev. ÇAKIR, A). F, Picus Yayınları, İstanbul.
- ŞEREF, A. (1980). Tarih Söyleşileri, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul.
- TANPINAR, A. H. (2012). On Dokuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (1952). Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952, İstanbul.
- TÜRKGELDİ, A. F. (1987). Mesail-i Mühümmeyi Siyasiye, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- VAMBERY, A. (1889). His Life and Advetures Written By Himself, London.

EDİRNE MEBUSU RASİM BEY'İN I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE MECLİS-İ MEBÛSAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Hasan Ali CENGİZ

Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi Rektörlüğü,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
hasancengiz@trakya.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde anayasa oluşumuna yönelik ıslahatlar, egemenliğin paylaşımını içeren dönüşümler XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yenileşme, demokratik düzene geçiş üç önemli olayla kendini göstermiştir. Bunlardan birincisi, 1808 yılında Sultan II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında ortaya konan Sened-i İttifak, ikincisi 1839 yılında başlatılan Tanzimat ve akabindeki ıslahat hareketleri ve üçüncüsü de 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet ve Kanun-u Esasi ile başlayan meşrutiyet hareketleridir.

Demokratikleşme sürecinin başlangıcı padişah ile ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak adı verilen belgedir. Bu belge Osmanlı tarihinde ilk egemenlik paylaşım belgesi olarak değerlendirilmektedir. Sened-i İttifak bir anayasa, hatta bir kanun olmayıp, tarafların birbirlerine karşı taahhütlerini ihtiva eden bir vesikadır. Dirlik sisteminin bozulmaya başlaması ile taşrada vergi ve asker toplama hakkı iltizam adı verilen bir sistemle ayanlara verilmiş ve ayanlar zamanla güç kazanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde yerel güç hâline gelen ayanlar zamanla devletin otoritesini tehdit eden bir unsur hâline gelmiştir. Sened-i İttifak merkezî otoriteyi güçlendirebilmek için siyasi otorite boşluğunu

kapatabilme düşüncesi ile yapılmıştır. Padişah kendi isteği ile bazı haklarından feragat etmiş, karşılığında ayanların desteğini almıştır (Akşin, 2014: 23).

Sened-i İttifak'tan sonra devletin sosyal ve siyasi yapısında köklü bir değişiklik yaratma arzusunun ilk resmî vesikası Tanzimat Fermanı'dır. Tanzimat Fermanı, şekli ve muhtevası bakımından bir anayasa mahiyetinde olmayıp, sadece yeni hukuk nizamının dayanacağı temel prensipleri açıklayan bir bildiri-dir. Tanzimat Fermanı ile başlatılan tüm yenileşme çabaları istenilen sonuçları vermemiştir. Müslüman olmayan unsurlar, Tanzimat'la birlikte gelen yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerden memnun olmamışlar bunun üzerine Avrupa devletlerinin azınlık haklarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmalarını önlemek, azınlıklara bir kısım haklar vererek Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını artırmak amacıyla 1856 Islahat Fermanı yayımlanmıştır. Bu ferman ile daha önce ilan edilen reformlara uyulacağı, uyukların can, mal ve ırzlarını güvence altına alan tüm yasalara sahip çıkılacağı ve reform hareketinin sürdürüleceği vaat edilmiştir. Tanzimat Fermanı ve bunun devamı olan Islahat Fermanı ile her gücün üzerinde kanun gücünün varlığı kabul edilerek 'Hukukun Üstünlüğü' ilkesi benimsenmiştir. Padişah, bu fermanı kabul ederek bizzat kendi yetkilerini sınırlandırmış ve kendi gücünün üstünde bir kanun gücünün varlığını kabul etmiştir.

Kuruluşundan 1876 yılına kadar mutlakiyetle yönetilen Osmanlı Devleti'nin parlamenter hayata geçişi 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen I. Meşrutiyet ile gerçekleşmiştir. Kanun-u Esasi ve I. Meşrutiyet'in ilanında, Genç Osmanlıların uzun süren mücadelesi etkili olmuştur. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi önde gelen aydınlar, Avrupada buldukları süre içerisinde yayımladıkları yazılarıyla demokrasi ve hürriyet fikirlerini yaymışlardır. Yeni anayasa taslağı, Mithat Paşa'nın Ziya Paşa ve Namık Kemal'le birlikte hazırladığı Fransız ve Belçika Anayasalarından esinlenerek, padişah tarafından teşkil edilen bir kurulda hazırlanmaya başlandı. Ancak, kurulun hazırladığı taslak padişah tarafından bazı değişikliklere uğradıktan sonra 23 Aralık 1876 tarihinde ilan olundu. Meclis-i Mebûsan, yürürlüğe giren Kanun-u Esasi'nin öngördüğü Meclis-i Umûmî adlı Osmanlı Parlamentosu'nu oluşturan iki meclisten biri olup halkın seçtiği mebuslardan meydana gelmekteydi. Parlamentosunun diğer kanadı padişahın tayin ettiği üyelerin oluşturduğu Meclis-i Ayan'dı (Akyıldız, 2003: 245). Meclis-i Ayan üyeleri doğrudan padişah tarafından se-

çilerek ve bunların toplamı Heyet-i Mebûsan üyelerinin toplam sayısının üçte birinden fazla olmayacaktı. Heyet-i Mebûsan seçimleri, 28 Ekim 1876 tarihinde Vukelâ Meclisi ve padişahın onayladığı 'Talimat-ı Muvakkate' adıyla bir seçim talimatına göre yapılmıştır (Kızıltan, 2006: 262).

Ülkemizde yapılan bu ilk seçimler bu talimatta belirlenen 7 madde esasına göre yapılmıştır. Mebus sayısı 130 olacak, bunun 80'i Müslüman, 50'si Gayrimüslim olacaktır. Seçilecek mebuslar, Osmanlı Devleti vatandaşı olacak ve devletin resmî dili olan Türkçeyi bilecektir. Mebuslar, adli veya siyasi bir suç ile mahkûm olmaması gerekmektedir. Seçim talimatı, iki dereceli bir seçim usulünü kabul etmektedir. Vilayetlerde mebuslar, vilayet, liva ve kazaların idare meclislerinin azaları tarafından seçilecektir. Talimatta, seçilmek için 25 yaş esas alınması, ayrıca seçilebilmek için, az çok emlak sahibi olma şartı bunların belli başlılarından (Baykal, 1960: 601-636).

Bu seçimler, taşra ve İstanbul diye ayrılmış ve İstanbul için ayrı, bir seçim talimatı yayımlanmıştır. Merkez İstanbul için 5'i Müslüman, 5'i Gayrimüslim olmak üzere 10 mebus seçilmiştir. Talimat-ı Muvakkate'nin sonuna eklenen bir cetvelde, Osmanlı Devleti seçim bölgelerine ayrılmakta ve her bölgeye düşen mebus sayısı yer almaktadır. Buna göre 30 seçim bölgesinden 80'i Müslüman, 50'si Gayrimüslim olmak üzere 130 mebus seçilmiştir (Baykal, 1960: 613-614).

Seçimlerde, Tekirdağ, Gelibolu, İslimiye ve Filibe'nin bağlı olduğu Edirne vilayetinden 4'ü Müslüman, 4'ü Gayr-i Müslim olmak üzere 8 mebus seçilmiştir. Seçilen bu mebuslar, Rasim Bey, Hacı Şerif Bey, Rıfat Efendi, Hasanağazade Hüsnü Bey, Bulgarlardan Kara Mihaloğlu Yorgaki Bey, Ciridoğlu Panayot Ağa, Rupen Efendi ile Tekirdağ'dan Yorgiyo Atinadoros Efendi'dir (Edirne Vilayet Salnâmesi, 1877: 79).

18 Mart 1877'de çalışmalarına başlayan meclisin üyelerinden biri de Rasim Bey'dir. Kendisi, Meclis-i Mebûsan'ın renkli kişiliklerinden biri olmuştur. Meclisin süresiz tatil edildiği 13 Şubat 1878'e kadar meclisin her oturumda söz alarak görüşlerini dile getirmiştir. Rasim Bey, mecliste seçim kanunları görüşüldüğü sırada 'Biz taşralıyız. Bu işi elbette daha iyi biliriz. Biz Tanzimat'ın başından beri bu işin içindeyiz. İstanbul daha bu sene seçime girdi' diyerek kendilerinin daha önceden seçimle oluşturulmuş vilayet meclislerinde görev yaptıklarını dile getirmiştir. Harp bütçesinin durumu, Telgraf Nezaretinin bütçesi, muhacirlerin trenle İstanbul'a taşınması sırasında ölen kadın ve ço-

cuklar, Bahriye askerleri tarafından ganimet olarak alınan tuzların durumu, mecliste hafiye olduğu iddiası, yurt dışına buğday çıkarma yasağına uymayan kişiler mebusun mecliste istizahını istediği konulardan bazılarıdır.

RASİM BEY'İN HAYATI

Meclis-i Mebûsan'ın 1. ve 2. Dönem Edirne mebusu, mütemayiz rütbesi ve üçüncü Osmanî ile dördüncü Mecidi nişanına sahip olan Rasim Bey'in doğum yeri ve tarihi bilinmemekle birlikte ailesiyle ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Dedesi Hacı İbrahim Ağa, babası ise Muslih Ağadır. Aile, Rumeli-i Şarkî Vilayeti yani bugünkü Bulgaristan'da yer alan Burgaz'ın kasabası olan Karnıbad'dan Edirne'ye göçmüştür.

İlk göreve nerede başladığını bilmediğimiz Rasim Bey, Edirne Meclis-i Kebir azası olarak görev yapmıştır. Bu görevi sırasında 8 Aralık 1855'te hizmet ve liyakatlarından dolayı Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılık rütbesi verilmiştir (BOA, A.MKT. MHM, 80/68-1). 12 Mart 1870 tarihinde 2.500 kuruş maaş ile Edirne Vilayeti Tarık Eminliği'ne atanmıştır (BOA., DH.MKT.1310/7-1). Rasim Bey, 1871-1875 yılları arasında Edirne Belediye Başkanlığı yapmıştır (Salnâme-i Vilayet-i Edirne, 1872: 39; Edirne Vilayet Salnâmesi, 1875: 45) Edirne Vilayet Meclisi azası olan Hüsnu Bey'in istifa etmesiyle, 16 Haziran 1875'te onun yerine Edirne Vilayet Meclisi azası tayin olunmuştur (BOA, ŞD.1909/37-1).

Meclis-i Mebûsan'a milletvekili seçilen Rasim Bey, 19 Mart 1877-28 Haziran 1877 arası 1. dönem ve 3 Aralık 1877-13 Şubat 1878 arası da 2. dönem Edirne mebusu olarak görev yapmıştır. Meclis-i Mebûsan'ın kapatılmasından sonra II. Abdülhamid, meclisin tekrar açılmaması için mecliste sert muhalefette bulunan mebuslar ile grup oluşturarak sadrazam ile dört bakanın istifasını isteyen mebusların İstanbul'dan uzaklaştırma kararı vermiştir. Rasim Bey'de İstanbul'dan Bursa'ya sürgün edilmiştir (MMZC. 1954: 410; Oğuz, 2014: 54). Rasim Bey, bu sürgünle beraber 19 Ağustos 1878'de 93 Harbi'nde Balkanlardan göç eden Müslümanlara yardım için kurulan komisyondaki görevine de son verilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 113/6-7).

Bursa'dan Edirne'ye dönen Rasim Bey 1883-1887 yılları arasında da Edirne Belediye Başkanlığı yapmıştır (Salnâme-i Vilayet-i Edirne, 1883: 75; Salnâme-i Vilayet-i Edirne, 1887: 62). Sonraki yıllarda Nafia Nezaretinde

görev yapan Rasim Bey bu görevinde 10 Ağustos 1890'da da ulâ sınıf-ı sâni rütbesine, 1 Aralık 1895'te de ulâ sınıf-ı evvel rütbesine terfi etmiştir (BOA, İ.DH.1187/92859-1; BOA. İ.TAL. 87/38-1). Rasim Bey, 1895 yılında tekrar Edirne Belediye Başkanı olmuştur (Salnâme-i Vilayet-i Edirne, 1895: 66). Bu dönemde aynı zamanda Edirne Vilayet Meclis İdaresi azası olan Rasim Bey, 28 Temmuz 1896 tarihinde belediye başkanlığı görevi sonlandırılıp azalıktan da çıkarılarak Kütahya taraflarına geçici olarak sürgün edilmiştir (BOA. İ.HUS. 48/124-1). Kütahya'da sürgün bulunan Rasim Bey, Edirne Valiliğine bir arz-uhal sunmuştur. Burada, yaşlılığı ve perişanlığını dile getiren Rasim Bey, cezasının af olunmasını talep etmektedir. Kütahya'da geçici görevle memur olarak bir seneye yakın sürgünde kalan Rasim Bey, 23 Mart 1898 tarihinde affedilerek Edirne'ye dönmüştür (BOA. BEO. 869/65124-3; BOA. Y.MTV. 174/188).

Edirne'ye döndükten sonra hakkında bilgi bulunmayan Rasim Bey, 14 Mart 1910 Pazartesi günü kurulan 'Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyet-i Hayriyesi' adlı cemiyetin kurucuları arasında yer almaktadır. Bu cemiyet, Edirne'deki fakir çocuklarını yedirmek, içirmek, giydirmek, barındırmak ve okutmak için İttihat Terakki Cemiyeti'nin himayesinde kurulmuş bir yardım derneğidir. Rasim Bey'in ne zaman ve nerede vefat ettiği ve mezarının nerede olduğu bilinmemektedir.

RASİM BEY'İN MECLİS-İ MEBÛSAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Meclis-i Mebûsan 19 Mart 1877 Pazartesi günü padişahın nutkuyla açılmıştır. 20 Mart 1877'deki ilk oturumu ile başlayan çalışmalarına 28 Haziran 1877'de 56. Oturum ile 1. Dönem çalışmalarını tamamladı. Meclis-i Mebûsan 2. Dönem çalışmalarını 3 Aralık 1877'de sade bir törenle açılarak başladı. 1. Dönem çalışmaları sakin bir ortamda ve yeni nizamnamelerin çıkarılmasıyla ilgili çalışan Mebûsan Meclisi, 2. Dönem çalışmalarını savaşın, iç ve dış sorunların gölgesinde yürütmek zorunda kaldı. Mebuslar, Mecliste 2. Dönem, 1. Döneme göre hükûmete karşı daha sert bir üslup kullandılar. Meclisle hükûmet ve saray arasında oluşan gerilim nedeniyle anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak II. Abdülhamid, 13 Şubat 1878'de Meclisi süresiz olarak tatil etmiştir. Böylece 2. dönem meclis çalışmaları son bulmuştur.

Meclis, 5 Rebiü'l-evvel 1294 (20 Mart 1877) tarihinde ilk oturumunu yapmıştır. Bu toplantıda mebuslar, 'zat-i Hazret-i Padişahiye vatanıma sadakat ve Kanun-u Esasi ahkâmına ve uhdeme tevdi olunan vazifeye riayetle hilafından mücanebet eyleyeceğime kasem ederim' cümleleriyle yemin etmişlerdir (MMZC, 1939: 22). Osmanlı Mebûsan Meclisine seçilen mebuslar genellikle vilayetlerin İdare Meclisleri üyeleri arasından seçildiklerinden memleketin eşrafını temsil etmekteydiler. Mahalli problemleri olduğu kadar devletin genel sorunlarını da kavramış bulunmaktaydılar. Kanun-u Esasi'ye içten inanan mebuslar, meclisteki hâl ve hareketleriyle tarihin en büyük demokratik tecrübelerinden birini gerçekleştirmişlerdir (Karal, 1995: 233).

İstanbul dışından gelen mebuslar, genellikle vilayetlerindeki idare meclislerinde görev yapan kişilerdir. Bu mebuslar, Meclis oturumlarında görüşülen konulara ve özellikle de yeni düzenlenen pek çok nizamnameye tecrübelerinden dolayı büyük katkı sağlamışlardır. Rasim Bey, taşradan gelen mebusların tecrübeli olduklarını 7 Nisan 1877'deki Meclis-i Mebûsan'da vilayet kanunu görüşmeleri sırasında dile getirmiştir. İstanbul mebusları, Sebuhan Efendi ile Vasilâki Efendilerin konuşmalarından sonra söz alan Rasim Bey, 'İstanbulullu oldukları ve meclis içine bu sene girdikleri için bu işi bizim kadar bilemezler. Biz taşralıyız. Bu işi elbette daha iyi biliriz. Biz elli beş senesinden beri yani İbtida-i Tanzimat'tan beri seçimler içindeyiz. İstanbul daha bu sene seçimlere girdi' diyerek taşranın İstanbul'a göre demokrasiyle çok daha önce tanıştığını dile getirmiştir (MMZC, 1939: 86).

Rasim Bey, her zaman meclisin, mebusların düşüncelerini ifade edebilecekleri yer olması gerektiğini savunmuştur. Bu konuyla ilgili görüşünü 2 Ocak 1878 tarihindeki oturumda dile getirmiştir. Halep mebusu Manok Efendi'nin, bazı kişiler hakkında ithamlarda bulunması üzerine söz alan Rasim Bey, 'Burası Meclis-i Mebûsandır. Mahkeme değil. Gerek heyet-i vükelâyı ve gerek heyetten birini ittiham etmek divan-ı âliye mahsustur. Meclis-i Mebûsan yalnız hissiyatımı beyan ediyor. Padişahımız bize hürriyet-i tamme verdi. Gerek kanunuesasiye gerek zât-i şâhaneye olan sadakatimize sebat edeceğimize yemin ettik; hâlbuki sadakat ne ile izhar olunur? Hissiyatımızı beyan etmekle olacağı şüphesizdir. Eğer biz hissiyatımızı beyan edersek hem kanunuesasi ve hem de zât-i hazret-i padişahiye tamamıyla sadakat etmiş oluruz' diyerek meclisin özgürce çalışması gerektiğini söylemiştir (MMZC, 1954: 60). 19 Aralık 1877'de

Mecliste zaptiye var tartışmaları yaşanmıştır. Burada da söz alan Rasim Bey, meclis görüşmelerinin herkese açık olduğunu ve konuşulanların gazetelerde yayımlandığını söyleyerek Zaptiye Nazırının veya bir memurunun istediği zaman gelip konuşulanları dinleyebileceğini söylemiştir (MMZC, 1954: 32).

Nizamnamelerle İlgili Yaptığı Konuşmalar

Rasim Bey, devletin farklı kurumlarında çalışması ve belediye meclis üyeliği yapmasından dolayı kurumlarındaki işleyişi çok iyi bilmektedir. Bundan dolayı da değişik Nizam Nameler görüşülürken pek çok kez söz alarak konularla ilgili fikirlerini söylemiştir.

18 Nisan 1877'deki oturumunda belediye meclis üyeleri görüşürken de söz alan Rasim Bey, 'Her kazadan bir âza olursa, o meclis elbet daha iyi olur' demiştir. Yine bu oturumda vilayetlerdeki idare azalarına halk tarafından seçilen belediye azaları da katılırsa halkın yönetime katılımı daha fazla sağlanmış olur diyerek katılımcı demokrasinin sağlanması için atılması gereken adımları ortaya koymuştur (MMZC, 1939: 132-134). Yine 21 Nisan 1877'deki oturumunda da söz alan Rasim Bey, taşradaki belediye reislerinin maaşlı olduğunu yeni düzenlemede de maaşlı olması gerektiğini dile getirerek temsil noktasında olanların özlük haklarının önemli olduğunu vurgulamıştır. 19. Oturumda da taşradaki meclisin işleyişiyle ilgili bilgi vermiştir. Buradaki meclislerin iki gün çalıştığını, çalışmadığı günlerde meydana gelen olayların kaydedilerek bunlarla ilgili kararları meclis tarafından verildiğini söylemiştir (MMZC, 1939: 138, 143, 153, 304).

28 Mayıs 1877 tarihindeki oturumda da söz alan Rasim Bey, 'Debbağhâne ve sair makule murdar kârhânelerin derun-ı şehirden uzakça yapılması dahi belediyenin vazifesi cümlesine idhal kılınmalı' diyerek yapılacak düzenlemelerle belediyelerin şehrin her türlü temizliğinden sorumlu olması gerekliliğini vurgulamıştır. 26 Mayıs 1877 oturumunda söz alan Rasim Bey, 'nakl-i hane hususu şayan-i dikkattir' diyerek iş olmadan başka şehirlere yapılan göçün yarattığı sıkıntılardan bahsetmiştir. Konuşmasında 'Nakl-i hane için evvelden her türlü emirler var idi. Şimdi kolaylaşmış. Bir nizam yapılsa da nakl-i hane hususu ona tevdi edilse iyi olur' diyerek insanların iş olmadan başka şehirlere göçün sıkıntılara sebebiyet verdiğini ve bunun engellenmesi gerektiğini dile getirmiştir (MMZC, 1939: 204).

30 Mayıs 1877'deki oturumda dellal rüsumu konusunda söz alan Rasim Bey, dellâl rüsumunu belediyenin toplaması gerektiğini, bunun belediyenin gelirlerinden olduğunu belirtmiştir. Kendisinin geçen sene Filibe mutasarrıfının azlolunması nedeniyle bir süre vekâlette mutasarrıflık görevinde bulunduğu sırada on beş bin kuruş kadar dellâliye parasının sandık kâra geçti diye kendisine verildiğini, kendisi de verilen bu parayı kabul etmeyerek geri verdiğini söylemiştir. Bu konuda düzenleme yapılarak suistimallerin önlenmesini dile getirmiştir (MMZC, 1939: 315).

Rasim Bey Nizamnameler görüşülürken dikkat ettiği konulardan biri de tutumluluktur. 19. oturumda da bu konuya değinen Rasim Bey, 'Belediyede her dairenin kendi kendine idare etmeli. Fazlasını da biriktirerek sonraki işleri yapmak için sermaye olarak kullanılmalı' diyerek belediyelerin tutumlu olması gerekliliğini dile getirmiştir. 21. oturumda nahiye meclislerinin harcama yetkisi konusunda da 'Meclisler çok masraf etmemeli, lakin lüzumu da düşünülmemeli. Hırka yerine kürk giymemeli amma, çıplak olup da soğuktan donmamalı' diyerek tutumlu olunması ama halka hizmet götürülmesi konusunda da cimri davranılmamasını dile getirmiştir (MMZC, 1939: 157-162).

12 Nisan 1877 tarihindeki Vilayet Nizamnamesi görüşmeleri sırasında 'Muhasebecinin mercii defterdardır' ifadesine itiraz etmiştir. 'Mercii defterdar olursa, hazineye gönderilen poliçeler evvel-i emirde vilayete gönderilmek icab edeceğinden iş uzar. Bunların mercii doğrudan doğruya maliye nezareti olmalı' diyerek işlerin yürütülmesinde bürokrasiye karşı olduğunu göstermiştir. 14 Nisan 1877 tarihindeki oturumunda da söz alan Rasim Bey, '*Encümende dahi karar verilmediği vecihle, meclisler muhasebeyi tasdik ederler. Mal memurları meclislerde olursa kendi kendini tasdik etmiş olur*' diyerek düzenlemeyi itiraz etmiştir. *Yine aynı oturumda 'şimdiye kadar meclis-i idareler hem bir mahkeme hem de idare suretinde idi. Usul-i muhâkeme nizamı kaleme alındı. Bundan sonra meclis-i idareler mahkeme gibi hükmedemeyecek. Vazifesi vali ile istişareden ibaret kalacak'* diyerek yeni düzenlemenin olumlu yönlerinden bahsetmiştir (MMZC, 1939: 95; 111-112).

Meclis, 7 Mayıs 1877 tarihindeki oturumunda Matbaat Nizamnamesini görüşmüştür. Burada söz alan Rasim Bey, 'Terakki matbaada değil matbuattadır. Matbaa durduğu yerde terakki hâsıl edemez; bir kâğıt basar ise, terakki ondadır. Gazetelerin sahib-i imtiyazları ve müellifler güzel adam olmaları ara-

nır. Maazaha, matbaa sahiplerinin dahi emîn ve lâıyk adamlar olması aranır' diyerek matba sahiplerinin niyetlerinin önemli olduğunu dile getirmiştir. Yine aynı oturumda matbaada basılacak kitaplar, Müslüman kitapları ise makam-ı neşihate ve Hristiyan ve Yahudi kitapları ise Patrik ve Hahamlara havale olunarak tetkik edilerek Dahiliye Nezâreti Celilesi tarafından ruhsat verilmesi encümen tarafından kararlaştırıldığı söylemiştir (MMZC, 1939: 203-208).

8 Mayıs 1877'deki oturumda da yine matbaat nizamnâmesi görüşülmeye devam edilmiştir. Burada kendi ismini ve matbaatın mahalini yanlış haber verenlerin on ile yetmiş Osmanlı altını ceza verilmesi görüşülürken, Rasim Bey, *'Bu cezanın uygulamasında beis yoktur. Yanlış haber vermesinler'* diyerek matbaat sahiplerinin dürüst olması gerekliliğini savunmuştur. Yine aynı oturumda ecnebi gazetelere ruhsat verilmesi konusunda ise, *'Mademki Devlet-i âliye tebası gibi gazete neşrecekler, sened verecekler ve kendi sefaretleri dahi tasdik edecekler; o halde cümlesine bir siyak üzere ruhsat verilmesi münasip görülmüştür'* diyerek yabancıların yayın faaliyetlerini şartlarını yerine getirdikleri takdirde izin verilmesini savunmuştur. Aynı oturumda mizah gazetelerin çıkarılması konusunda da *'memalik-i sairede mugayyir-i edeb olmıyan mizah gazeteleri bulunduğu için burada da bulunmasına ruhsat verilmeli'* diyerek basın hürriyetine önem verdiğini dile getirmiştir. Rasim Bey, gazetelerden kefalet akçesi olarak depozito parası alınması konusunda da *'gazetelerden para alınacak olsa gazeteler birer birer kapanır'* diyerek karşı çıkmış ve gazetelerin ayakta kalmasını savunmuştur (MMZC, 1939: 210-212, 217, 220).

Millî Meselelerle İlgili Görüşleri

Rasim Bey, mecliste görüşülen nizamnameler konusunda görüşlerini dile getirdiği gibi gündemine gelen millî meseleler ve dış politika konularında da fikirlerini ortaya koymadan çekinmemiştir. Rasim Bey, milleti millet yapan değerlerin başında dil gelmektedir şiarıyla Türkçe konusundaki hassasiyetini her zaman göstermiştir. Mecliste dil konusu açıldığı zaman anayasada mebus olmanın şartları arasında Türkçe bilmenin şart olduğunu söyleyerek *'Binaenaleyh lisandan bahse hacet görmem'* diyerek bu konunun konuşulmasının bile yersiz olduğunu dile getirmiştir (MMZC. 1939: 52).

Mebûsan Meclisi, 28 Mart 1877 tarihinde gerçekleştirilen toplantıda Karadağ Meselesi gündeme gelmiştir. Burada söz alan Rasim Bey, *'Karadağlıların*

bir karış yer istemeye hakkı yoktur. Çünkü 1858 Düveli Muazzama ile birlikte yapılan meclis-i mükâlemede Karadağ'ın haritası belirlenmiştir. Karadağlılar şimdi bu hududu tecavüz etmenin yollarını aramaktadırlar. 1862 yılında Fransa ve Rusya'nın da dâhil olduğu sened mucibince burada bizim geçeceğimiz güzergâhlar belirlenmiştir. Sened mucibince belirlenen hakkımızı kimsenin gasp etmesine izin veremeyiz. Kanun-u Esasi'nin 1. Maddesi de bize bu hakkı vermektedir. Bundan dolayı bu mesele meclise havale olduğundan dolayı bu konuda fedakârane ve cansiperane hakkımızı savunalım' diyerek meclisin Karadağ konusunda, taviz verilmeden gereğini yapması gerektiğini söylemiştir. Yine Karadağ konusunda İstanbul Mebusu Hilmi Efendi, ordu kumandanlarından konuyla ilgili görüş alınsa iyi olur açıklamasında bulunmuştur. Bunun üzerine söz alan Rasim Bey, 'Ordu kumandanlarından istizaha ne hacet var? İş oraya düşer ise bire kadar kırılıncaya değin fedakârlığa hazırız' diyerek kumandanlardan konuyla ilgili izahat alınmasına gerek olmadığını söylemiştir (MMZC, 1939: 55).

93 Harb'iinde Rusların İstanbul'a doğru ilerlemesi üzerine devlet ileri gelenlerinden bazılarının ailelerini İstanbul dışına çıkardığının duyulması üzerine meclisin 24 Ocak 1878 tarihindeki oturumunda söz alan Rasim Bey, '...Eğer bu sahih ise bütün bütün ahaliye dehşet verir ve telaşa düşürürüz. ...şimdi Timurlenk vakası gibi veyahut Kosova sahrasında 28 kişi kalıncaya kadar pa-dışahlarını muhafaza etmiş olan Osmanlıların zamanını düşünürsek biz daha az tehlikedeyiz. Eğer şimdi heyet-i hükûmet sebatsızlık ederse bütün bütün bize âdeta bir havf ve haşyet celb etmek isterler demek olur' diyerek devlet erkânının sebat etmesi gerektiğini söylemiştir (MMZC, 1939: 215).

Yine 93 Harbi sırasında Edirne'den yapılan göçle ilgili Meclis-i Mebûsan tarafından görevlendirilen Rasim Bey, vicdanları sızlatan bölgede yaşananları 22 Ocak 1878 tarihindeki oturumunda meclis kürsüsünden dile getirmiştir. Felaketin boyutlarını gözler önüne seren bu konuşmada Rasim Bey, Rus ordusunun, Balkanı tecavüzle Kızanlık havalisini zapt ve istila etmesi üzerine Şıbka ordusunun ya Filibe tarafına çekilmek veyahut teslim olmaktan başka çaresi kalmadığını söylemiştir. Sofya ordusunun da uzaklığı nedeniyle Edirne'ye çekilmeden düşman tarafından ricat hattının kesileceğinden şüphe olmadığını belirterek, Osmanlı Devleti'nin eski başkenti olan ve bir milyon erkek nüfusa sahip büyük bir vilayetin merkezî konumunda bulunan Edirne

şehrinin tehlikeye düştüğünü söyleyerek hazin hâli net şekilde dile getirmiştir (MMZC, 1939: 187-188).

9 Şubat 1878 tarihindeki oturumunda Konya Mebusu Simonaki Efendi, patrikhaneden aldığı habere göre Vize taraflarında Çerkezlerin 800 Hristiyanı katlettiklerini ve 500 kişiyi de alıp kaçırdıklarını söylemesi üzerine Rasim Bey, 'Edirne Rusya'nın elinde olduğundan bir kuşkanadıyla bile haber gelmiyor. Bu kâğıtlar patrikhaneye nereden gelmiş? Bunu tahkik etmeliyiz. Ben Edirneli olduğum hâlde bir malumat alamıyorum' diyerek olayın doğruluğu konusunda şüphesi olduğunu dile getirmiştir (MMZC, 1939: 367).

Selanik mebusu Mustafa Bey'in 3 Ocak 1978 tarihinde Serasker Paşa'nın meclise gelip nereye ne kadar asker sevk edileceği konusunda bilgi versin. Bunu meclis ve herkes öğrensin demesi üzerine Rasim Bey, serasker paşanın meclise gelip nereye ne kadar asker sevk edileceği konusunda bilgi vermesinin uygun olmayacağını 'Hareket-i askerîye öyle meydana konulamaz' cümlesiyle ortaya koymuştur (MMZC, 1954: 78).

Memurlara Verilecek Ceza ve Ödüllerle İlgili Konuşmaları

Rasim Bey'in Mecliste söz aldığı konulardan birisi de memurların durumlarıyla ilgilidir. 23 Ocak 1877 tarihindeki oturumda Rasim Bey, Edirne Mebusu Rupen Efendi'nin de belirttiği Defterdar Tahir Efendi'nin iki defa görevden uzaklaştırılıp Maliye Nezaretindeki künyesine şerh verilmesine rağmen bu kişinin hâlâ Defterdarlıkta istihdam olunduğunu belirterek 'Biz beyhude yoruluyor ve beyhude söz söylüyoruz! İcra etmiyor. Bab-ı âli bu defa yazılacak olan kayıd mucebince sadarete yazılmasını teklif ederiz' demiştir (MMZC, 1954: 194).

12 Haziran 1877'deki 48. oturumda meclis hususi içtima hâlinde toplandı. Bazı vilayet idare memurları hakkında şikâyetleri ihtiva eden arzuhalleri okundu. Burada söz alan Rasim Bey, meclise gelen ve meclis tarafından ait oldukları makamlara gönderilen istidaların daima cevapsız kaldığını söyledi. Bu evrakın hükûmete havale edildiği günden beri aradan üç aylık bir süre geçtiğini buna bir cevap verilmediğini dile getirdi. Bu durum 'istida sahiplerinin ümidini kırıcı olduğu gibi hak nazarında meclisin nüfuz ve itibarını da kesredicidir' diyerek işleri ihmal eden nazırların ve bütün memurların cezalandırılmasını teklif etmiştir (MMZC, 1939: 365).

4 Haziran 1877'deki oturumda da söz alan Rasim Bey, bütçe açığını kapatılması konusunda 'Bir çobanın dört kuruş verdiği gibi memurın dahi maaşlarını biraz eksik alsalar müvazene lâyihası o zaman yoluna girer' diyerek memur maaşlarından kesinti yapılmasını teklif etmiştir. 11 Haziran 1877 asker maaşlarının konuşulduğu bir oturumda söz alan Rasim Bey, 'Mazulîn defterine bazı isimler yazıldı. Onlar şimdi memuriyette dirler. Bu maaş defteri eski hâline göre yapılmış, memuriyette bulunup ta buradan maaş alanda var' diyerek ekonomik anlamda israfın önlenmesi ve bütçe açığının giderilmesinde devletin kendinden başlaması gerekliliğini vurgulamıştır (MMZC, 1939: 332, 350).

Rasim Bey, görevini layığıyla yapan memurların her zaman takdir edilmesi gerektiğini savunmuştur. Asâkir-i şahânedan olan Binbaşı Salih Bey'in Lüleburgaz'dan geçtiği sırada köyü yağmaya gelen Çerkezlerle karşı köy halkını korumuştur. Bunun üzerine Salih Bey'in meclis tarafından takdir ve tahsin olunması teklifi üzerine söz alan bazı mebusların binbaşının göreviydi, yapması gerekirdi demişlerdir. Bunun üzerine Rasim Bey, 'Bu adam Edirne alay beyi olsaydı vazifesi olurdu. Buradan geçer iken bu olayın meydana gelmesi nedeniyle gösterdiği davranış takdire şayandır. Vazifesinden ziyadesini yapmış, ödüllendirilmesi gerekir' demiştir (MMZC, 1954: 314-315).

Mebûsan Meclisinde Verdiği Araştırma Talepleri

Edirne Mebusu Rasim Efendi, Meclis-i Mebûsan'ın 1. ve 2. dönem pek çok oturumunda farklı konularla ilgili meclisin bilgilendirilmesi amacıyla istizah talebinde bulunmuştur.

Rasim Bey'in verdiği araştırma taleplerinden biri Harp harcamaları hakkındadır. 21 Mayıs 1877 tarihinde '*Kavaim-i Nakdiye Kanunu*' görüşülürken '*bu kaimenin ne vakit çıktığını ve sarfolunduğunu biliyoruz. Şu iki milyon keselik kavaimin hepsi yalnız harp için mi sarf olundu? Yoksa bir miktarı bundan sonrası için mi sarf olunacak? Burasını anlamak istiyoruz*' diyerek daha önce basılan iki milyon keselik kaimenin nasıl harcandığını sormuştur (MMZC, 1954: 269).

Edirne'den İstanbul'a getirilmek üzere trene bindirilen kadın ve çocukların yolda ölmeleri konusu verdiği bir diğer araştırma konusudur. Rasim Bey, 22 Ocak 1878 tarihindeki oturumda: 'Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı Ordu-

sunun zor duruma düşmesi ve geri çekilmesi üzerine, Edirne'nin de düşman eline geçmesi ihtimali belirmişti. Bunun üzerine Edirne'nin Kızanlık ve Zağra gibi kazalarındaki halkın İstanbul'a taşınmasına karar verilmiştir. Ancak özellikle kadın ve çocuklardan oluşan yolculardan yaklaşık bin kişi yolda soğuktan ölmüştür.' diyerek bu konunun Sadarettin istizah edilmesini istemiştir (MMZC, 1954: 187-188).

Rasim Bey'in mecliste açıklanmasını istediği bir diğer konu ise Telgraf Nezareti Bütçesi hakkındadır. 2 Haziran 1877 tarihinde, yapılan islahatlar neticesi Telgraf Nezareti'nin gelirlerinin arttığı yönündeki duyumların ilgili kişilerden bilgi talep edilmesini teklif etmiştir. Bu talebe cevap verilmemesi üzerine de 4 Haziran 1877'de konuyla ilgili tekrardan yazı yazılması kararı verilmiştir (MMZC, 1939: 325-331).

Rasim Bey, 23 Ocak 1878 tarihinde de Bahriye askerleri tarafından ganimet olarak alınan tuzların nereye sarf olunduğuyla ilgili bilgi talebinde bulunmuştur. Rasim Bey'in bu talebine Şûra-yı Devlet Azası Yanko Efendi tarafından cevap verilmiştir. Yanko Efendi, ganimet suretiyle alınan tuzların tamamının satıldığını, parasının ise üçte birinin tuzu ele geçiren askerlere, üçte birinin de tersane hastanesine verildiğini ifade etmiştir (MMZC, 1954: 202).

23 Ocak 1878 tarihindeki oturumda da Rasim Bey, yurt dışına buğday çıkarma yasağı olduğu hâlde, Mösyö Zarifi'nin kırk bin kile buğdayı Avusturya'ya götürebilmesi hakkında Zarifi'nin dışarıya buğday çıkarmasına kimin izin verdiğinin padişahın riyasetinde ve mebuslardan oluşan muhacirlere yardım için kurulan komisyon tarafından araştırılmasını istemiştir (MMZC, 1954: 202).

31 Aralık 1877 tarihinde, Mecliste Zabtiye Dairesinden gelen bir hafiye olduğu iddiası ortaya atılmış ve Aydın Mebusu Ahmet Efendi bu meselenin araştırılmasını istemiştir. Edirne Mebusu Rasim Bey ve Bağdat Mebusu Abdürrezzak Bey de Riyasetin bu konuyu araştırmasını talep etmiştir. Halep Mebusu Nâfi Efendi ise meselenin tahkik edilmesi için bir encümen kurulması gerektiğini belirtmiştir. Meclis Reisi ise araştırma yapılıp yapılmaması hususunun müzakere edilmesini istemiştir. Neticede Meclisin güvenliğinden sorumlu olan Riyasetin konu ile ilgilenmesine karar verilerek araştırma komisyonu kurulmasına gerek görülmemiştir (MMZC, 1954: 31-32).

SONUÇ

20 Mart 1877-28 Haziran 1877 tarihleri arasında 1. Dönem ve 3 Aralık 1877-13 Şubat 1878 tarihleri arasında da 2. Döneminde Meclis-i Mebûsan'ın 8 Edirne mebusundan biri Rasim Bey olmuştur. Edirne'nin tanınmış bir ailesine mensup olan Rasim Bey, Meclis-i Mebûsan'ın bu iki dönemki çalışmalarında etkin isimlerinden birisi olmuştur. Hemen hemen her oturumda söz alarak konularla ilgili bilgilerini, görüşlerini ve tecrübelerini aktarmıştır. Meclisin, milletin temsil noktasında, anayasa ve padişaha bağlılığın timsali anlamına gelen mebusların görüşlerine hür bir şekilde söyleyebildiği yer olması gerektiğini savunan Rasim Bey, kendisi de bu şekilde de davranmıştır.

Osmanlı Devleti'nin farklı kurumlarında çalışması ve Edirne meclisinde de aza olarak görev yapması onun devlet hiyerarşisinde tecrübe kazanmasına neden olmuştur. Rasim Bey, bu tecrübesi ile Meclis-i Mebûsan'da görüşülen nizamnamelerin düzenlenmesinde katkı veren bir isim olmuştur.

Rasim Bey, sadece nizamnamelerin düzenlenmesinde değil aynı zamanda meclisin gündemine gelen millî konularda da görüşlerini dile getirmiştir. İlimli İttihatçı bir görüşe sahip olan Rasim Bey, bu konularda genellikle milliyetçi ve devletçi bir görüş ortaya koymuştur. Bu dönemde meclis gündemine gelen Karadağ konusundaki görüşleri ile özellikle de 93 Harbi'nden sonra Rume- li'den gelen göçlerde yaşanan dramı meclis kürsüsünden dile getirerek büyük yankı uyandırmıştır.

Rasim Bey, Meclis-i Mebûsan'ın feshinden sonra önce Bursa sonra da Kü- tahya'ya gönderilerek sürgün dönemleri yaşamıştır. Sürgün sonrası Edirne'de yaşamını devam ettiren Rasim Bey, farklı yardım kuruluşlarında görev alarak etkin bir kişi olduğunu ortaya koymuştur.

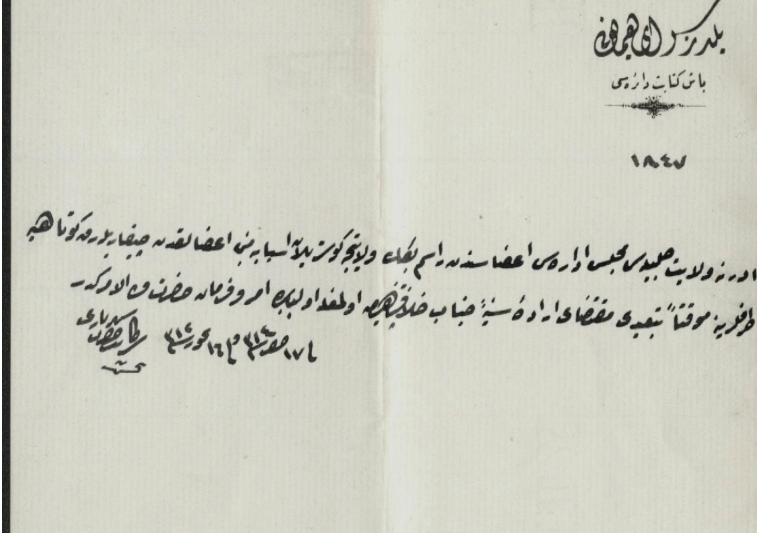
KAYNAKÇA

- AKYILDIZ, A. (2003). 'Meclis-i Mebûsan', Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 28: 245-247.
- AKŞİN, S. (2014). Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BAYKAL, B. S. (1960). 'Birinci Meşrutiyete dair belgeler' Belleten, 24 (96): 601-636.
- BOA, DH. SAİDd. 5/441-1, 29-12-1278.
- BOA. İ.DH. 1187/92859-1, 23 Zilhicce 1307 (10 Ağustos 1890).
- BOA. ŞD. 1909/37-1, 12 Cemaziye'l-evvel 1292 (16 Haziran 1875).
- BOA. A.MKT. MHM, 80/68-1, 28 Rebiü'l-evvel 1272 (8 Aralık 1855).
- BOA. BEO. 869/65124-3, 22 Cemaziye'l-evvel 1314 (29 Ekim 1896).
- BOA. DH. MKT. 1724/6-1 29 Ramazan 1307 (14 Mayıs 1890).
- BOA. DH. MKT.1310/7 -1, 15 Zilhicce 1286 (12 Mart 1870).
- BOA. DH. ŞFR. 113/6-7, 20 Şaban 1295 (19 Ağustos 1878).
- BOA. İ.HUS. 48/124-1, 17 Safer 1314 (28 Temmuz 1896).
- BOA. İ.TAL. 87/38-1, 18 Cemaziye'l-ahir 1313 (1 Aralık 1895).
- BOA. Y.MTV. 174/188, 29 Şevval 1315 (23 Mart 1898).
- <https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/saraylar-kasirlar-koskler/47/bahriye-naziri-ahmet-vesim-pasa-yalisi/817>
- KARAKIŞLA, Y. S. (2003). 'Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyet-i Hayriyesi', Tarih ve Toplum, 40 (239): 19-27.
- KARAL, E. Z. (1995). Osmanlı Tarihi, VIII: Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KIZILTAN, Y. (2006). 'I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebûsan'ı', Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 26 (1): 251-272.
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi (1954). Hazırlayan: Hakkı Tarık Us, II: Gazete-Matbaa-Kütüphane Vakfı, İstanbul.
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, (1939). Hazırlayan: Hakkı Tarık Us, I: Gazete-Matbaa-Kütüphane Vakfı, İstanbul.
- OĞUZ, A. (2014) 'Birinci Meşrutiyet Meclisinin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine', Nevşehir Barosu Dergisi, .(1): 42-64.
- Salnâme-i Vilayet-i Edirne, (1872).
- Salnâme-i Vilayet-i Edirne, (1875).
- Salnâme-i Vilayet-i Edirne, (1877).
- Salnâme-i Vilayet-i Edirne, (1883).
- Salnâme-i Vilayet-i Edirne, (1887).
- Salnâme-i Vilayet-i Edirne, (1895).
- UÇMAN, D. ve arkadaşları, (1999). 'Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyet-i Hayriyesi Nizanâmesi', Tarih ve Toplum, 31 (184): 4-6.

EKLER

Ek 1: Edirne Meclis Azası Olan Rasim Bey'in İstifa Ettirilip Kütahya'ya Gönderilme Yazısı (BOA. İ.HUS. 48/124-1).

Ek 2: Edirne'den yapılan göçle ilgili Meclis-i Mebûsan tarafından görevlendirilen Rasim Bey'in 22 Ocak 1878 tarihindeki oturumundaki Konuşması.

‘...Rumeli şimendiferinin posta katarı on iki ve yük katarları kırk sekiz saatte Dersaadet’e gelip gitmekte olduklarından bir nefer ziyade kurta- rılmış olmak için elbise ve yatağa müteallik hiç bir şey vagonlara tah- mil olunmayarak nisvân ve sıbyân bindirilip yola çıkarıldı. Demiryolu kumpanyasından yevmiye kaç katar nakledebileceği süal olunup alınan cevaba göre hareket edildi; yani tâcil ve tasaddî olunmayıp kumpan- yanın reyine ve me’mûl olmayan fütüvvetine havale kılındı. Ne çâre ki hem Prusya’nın Edirne konsolosu ve hem de Edirne demiryol direk- törü bulunan zat pek ziyade fütüvetsizlik ederek bürudet sıfırından sekiz derece nâkıs olduğu halde ve yerde haylice kar bulunduğu ve şimal rüzgârı kemâl-i şiddetle hüub eylediği bir zamanda yanlarında fazla elbise ve örtü misillü eşyaları olmayan nisvân ve sıbyân posta katarları misillü hareket-i serîa ile götürmediği şöyle dursun, yük katarları mi-

sillû kırk sekiz saatte dahi götürmeyüp, tamam sekizer, dokuzar günde götürdü. Yirmi dört saatte mâşiyen, beşer-altışar saat mesafesi olan birer istasyon arasında hareket ettirerek bunca nisvân ve sibyanı soğuktan telef etti. Her istasyon birer kabristan kesildi ve Dersaadet'e vasıl olanların ekserisi bürüdetin te'sirinden hâlâ vefat etmektedirler; hattâ bir locaya akrabamdan sekiz nefer nisvân ve sibyanla bir nefer ihtiyar ammim binmişler idi, ihtiyar ammim iki, nisâdan olan akrabamın biri üç gün muammer olup, vefat ettiklerini akşam gelip öğrendim. Komşularımın, hususiyle akrabalarımın böyle mahkûren helâk oluşları bana ne kadar te'sir ettiğini tafsile hâcet görmeyerek kalb-i rahîme havale eylerim. Faytun-süvar izz ü ihtiram olarak istasyona gelmiş ve lâyuad envâl ve emlâkini terk ettikleri halde böyle zamanda bile devlete bâr olmamak için parasıyla birinci vagona bilet almış nice hanımlar karga gibi vagonların üzerine, çıkıp muhafaza-ı ırz için şiddet-i şitâya tahammülü göze aldılar. Ancak nihayet kırk sekiz saatte Dersaadet'e vâsıl olmak ümidleri var idi; hayfâ ki direktör-i merkum bunları istasyonlarda vech-i muharrer üzre vagonların üzerinde haftalarca bırakıp, geceleri Derece-i nihâyede kesb-i iştîdad-i bürüdetle zillet ve hakaretle telef eyledi.

Yollarda fevt olan nisvân ve sibyanın dört, beş yüzden ibaret olması tahmin olunursa da yüreğine soğuk te'sirinden nâşi üçer, beşer gün ve daha ziyade fâsıla ile burada vefat etmiş ve etmekte bulunmuş olanların dört bini tecaviüz edeceği şüphesizdir. Buna yalnız merkum direktör mü sebep olmuştur. Yoksa kumpanyanın emri mi verilmiştir? Hâsılı bunca sibyan ve nisvanın helâkine kimler ve hangi sahib-i tedbir sebebiyet vermiştir? Hemen bi't-tetkik meclis-i mebûsana bildirilmesi zımında makam-ı âli-i sadaret uzmâdan istizah olunmasını teklif ederim. Eğerçi Rumeli şimendiferinin ve kumpanyanın Sırbistan ihtilâlinden bu zamana kadar asâkir ve mühimmat-ı harbiyye nakli hususunda görülmüş olan teshilât-ı vâkıası ne kadar şâyân-ı teşekkür muvaffakiyattan bulunduğu beyâna hâcet yoktur, ancak bu defa muhacirinin nakli keyfiyetinde kemal-i teessüfle görülen teahhurat-i helâkcüyâne her halde bir tedbir-i sakîmden ileri gelmiş olacağı mülâhazaya muhtaç bulunduğu için istizâh-ı maddeye sür'at olunmağı el-

zem add eylerim. Zîra böyle muharebe ile me'mur olmayan nisvân ve sibyânın te'sirât-ı bürûdet ile helâk edilip muhârebatta şehid olan zevç ve babalarıyla mezaristanda görüştürülmek dünyada hiçbir zaman vukua gelmiş mevaddan olmadığı tarih-şinâsan-ı âlemin malûmudur. Bir de ahâlinin ekserisi hususiyle ashab-ı karye berren öküz arabalarıyla Tekfûrdağı'na hicret ettiler. Ve Dersaadet'e şimendiferin çıplak getirdiği nisvânın ekserisinin elbiseleri arabalarla Tekfûrdağı'na gönderildiği, bunları hemen alıp getirmek için şirket-i hayriyye vapurlariyle Dersaadet'te kayık çeken vapurlardan icâbî mikdar vapurun hemen ve serîan Tekfûrdağı'na gönderilmesi için makam-ı sadârete makam-ı riyâsetten tezkire-i mahsûsa yazılmasını rica eylerim. İşbu iki teklifin kabulüne müsaade buyurulmasını kemâl-i tazarru' ile hey'et-i umumiyyeden istirham eylerim (MMZC., 1954: 187-188).

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EDİRNE'DE SEÇİMLER

Tarık SARIOĞLU

Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi Rektörlüğü,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
tariksarioglu@trakya.edu.tr

GİRİŞ

Türk demokrasi tarihinin en önemli kavşak noktası Osmanlı Devleti'nin son döneminde uygulanan meşrutiyet sistemi olmuştur. 1876 ve 1908 tarihlerinde olmak üzere iki dönemde ilan edilen bu sistemin getirdiği idari anlayış, sonradan kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne de örnek teşkil edecek kanunların, yönetmeliklerin, seçim sistemlerinin ilk deneyimleri olarak dikkat çekmektedir. 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kanun-u Esasi yürürlüğe girmiş ve yapılan ilk seçimler sonucunda Meclis-i Mebûsan açılmıştır. I. Meşrutiyet genel itibarıyla çok uzun bir dönemi kapsamasada sonradan oluşturulmaya çalışılan demokratik düzenin öncüsü olarak kabul edilmektedir. Özellikle 1876 yılında yürürlüğe konulan Kanun-u Esasi ve seçim talimatnameleri sonraki seçimlerde de kabul edilmiş; hatta ortaya konulan iki dereceli seçimler, Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan 1946 yılı seçimlerine kadar uygulanmıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte başlayan Meclis-i Mebûsan seçimlerinde I. Meşrutiyet Dönemi'nde hazırlanan talimatnamelere çeşitli eklemeler yapılarak uygulanması karara bağlanmış ve bu doğrultuda seçimlerin nasıl yapılacağı ile ilgili bildirimler vilayetlere, sancaklara, kazalara ve nahiyelere gönderilmiştir.

Milletlerin tarihlerinde meydana gelen bazı olaylar vardır ki kendi kaderlerini belirleyici etkilere sahiptirler. Bu olaylar devletlerin bünyesinde bu-

londurduğu toplumun siyasi, adli, askerî ve sosyal manada geleceklerini tayin eden gelişmelerdir. Osmanlı Devleti'nin tarihinde bu denli kırılma anları çok fazla yaşanmıştır. Bu kırılma anları yeri geldiğinde devletin geleceğini yüz-yıllar boyunca olumlu etkilediği gibi yeri geldiğinde bu olayların etkilerinin olumlu ya da olumsuz olduğu tartışma konusu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki demokratikleşme tecrübeleri de Türk milletinin geleceğini doğrudan etkileyen faktörler arasındadır.

Osmanlı Devleti'nin demokratikleşme süreci içerisindeki en önemli tecrübesi I. Meşrutiyet'in ilanı olmuştur. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk seçimler için Midhat Paşa'nın 7 maddelik '*Meclis-i Mebûsan Azasının Suret-i İntihab ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate*' adıyla hazırladığı yönerge 28 Ekim 1876'da geçici bir talimatname olarak onaylanıp kabul edilmiştir (Tanör, 1999: 152-153; Akşin, 1970: 20). Bu seçim talimatnamesine göre vilayetlerde seçilecek mebus sayıları, vilayetin büyüklüğü ve önemine göre tespit edilmiştir. Bu talimatnameye göre Osmanlı sınırlarında 29 seçim bölgesi oluşturulmuş, İstanbul ve çevresi ayrı bir seçim bölgesi olarak belirlenmiştir (Us, 1954: 16-20). Belirlenen bu bölgedeki seçim usullerini tespit etmek amacıyla 1 Ocak 1877 tarihinde 'Beyanname' ismiyle ayrı bir kanun hükmünde kararname ve seçilecek mebusların vilayetlere göre dağılımını gösteren bir cetvel çıkarılmıştır (Tanör, 1999: 152). Bundan ayrı olarak Edirne'de yapılacak seçimler için de ayrı bir talimatname hazırlanmıştır (Oğuz, 2010: 107). Ayrıca Talimat-ı Muvakkate'ye göre seçilecek mebus sayıları ve şartları belirlenmiştir. Buna göre seçmen şartları, Osmanlı Devleti vatandaşı olmak, her yönüyle emin ve güvenilir olmak, 25 yaşından aşağı olmamak, Türkçeyi bilmek, seçileceği vilayetin halkından olmak, adli veya siyasi bir cinayet ve suç ile mahkûm olmamak, memleketinde az çok emlak sahibi olmak, devlet memuru ise memurluktan ayrılmış olmak şeklindeydi (Toprak, 2013: 174; Oğuz, 2010: 107-108; Kızıltan, 2006: 262-263).

Seçilecek mebus sayıları ve şartları tespit edildikten sonra, seçimin iki dereceli olması kararlaştırılmıştır. Taşradan gelecek mebuslar doğrudan doğruya seçmenlerce değil, vilayet, liva ve kaza idare meclislerince seçilecekti. Bu meclislerin üyeleri daha önce seçimle belirlenmiş olmalarından ikinci seçmen olarak kabul edilmiş olacaktı (Armağan, 1967: 56; Tanör, 1999: 153).

I. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul, Trablusgarp ve Mısır'dan sonra en çok mebus Edirne Vilayeti'nden çıkarılacaktı. Bu talimatnameye göre Edirne'den

dördü Müslüman, dördü gayrimüslim olmak üzere 8 mebus seçilecekti (Kızıltan, 2006: 263). 1877 yılı içerisinde yapılan seçimlerde ilk Osmanlı Mebûsan Meclisine Edirne Vilayetinden Şerif Bey, Rıfat Efendi, Rasim Bey, Hasanağazade Hüsnü Bey, Rupen Yazıcıyan Efendi, Yorgaki Kara Mikov Efendi, Tekirdağ'dan Yorgiyo Atinadoros Efendi, Ciridoğlu Panayotaki Efendi mebus olarak seçilmişlerdi (Güneş, 1997: 714).

İlk Osmanlı Mebûsan Meclisi, 19 Mart 1877 Pazartesi günü Dolmabahçe Sarayı'nda II. Abdülhamid tarafından açılmıştı (Baykal, 1942: 73). Meclisin ilk dönemi 56 birleşim yapıldıktan sonra 28 Haziran 1877 tarihinde sona ermişti (Ezherli, 1992: 167-168). Meclisin ikinci dönemi ise 13 Aralık 1877'de açılmış, 14 Şubat 1878'e kadar toplam 62 gün açık kalabilmişti.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yenilgisi, devletin büyük miktarda toprak kaybetmesi, Midhat Paşa'nın yargılanması ve inkılap taraftarlarının merkezden uzaklaştırılması halk arasında hoşnutsuzluklara neden olmuştu (Kutay, 1964: 67-68). II. Abdülhamid'in Meşrutiyet rejimini ve Kanun-u Esasi'yi kaldırmasıyla önce ülke içinde sonraları ise Avrupa ve Balkanlarda gizli cemiyetler kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin bu sürecine damgasını vuran en önemli siyasi hareket bu cemiyetlerin yürüttüğü Jön Türk hareketi olmuştu (Lewis, 2004: 153). Jön Türk hareketi, 1905'e kadar II. Abdülhamid'in etkili politik manevraları, iç ve dış koşullar gibi faktörler nedeniyle genellikle başarısız idi. Ancak 1905'ten sonra hareket hız kazanmış, özellikle Balkanlarda başlayan İttihatçı ayaklanmalar ile birlikte 1908'de ikinci kez Meşrutiyet'in ilanına zemin hazırlanmıştı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Seçim Sistemi ve Uygulanış Şekli

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiş, hemen ardından Meclis-i Mebûsan'ın açılması doğrultusunda seçim hazırlıklarına başlanmıştı. I. Meşrutiyet'in ilk seçim döneminde bir 'İntihab Kararnamesi' yayımlanmış ve seçimlerin nasıl olacağı gerek Kanun-u Esasi'de gerekse bu kararnamede belirtilmişti. I. Meşrutiyet Dönemi'nin ikinci seçim döneminde ise 'İntihab-ı Mebûsan Kanun Lahiyası' hazırlanmıştı (Akın, 2008: 27; İkdam, H. 5 Recep 1326: 1). Ancak 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) meclis çalışmalarında sıkıntılı bir süreci başlatmıştı. Rus ordusunun Edirne'yi

işgal ederek İstanbul'u tehdit etmeye başlaması üzerine 31 Ocak 1878'de Edirne'de barış müzakereleri yapıldı. II. Abdülhamid bu olayların akabinde Kanun-u Esasi'nin 113. maddesinde geçen 'padişahın meclis feshetme' yetkisine dayanarak 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz olarak tatil etmişti (Baykal, 1942: 79-80).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde seçimlerin yapılması ile ilgili yine I. Meşrutiyet seçimleri için hazırlanan 'Talimat-ı Muvakkete' ön plana çıkmıştır. Bu talimatname Kanun-u Esasi'ye aykırı olduğu gerekçesiyle 2 Ağustos 1908'de Meclis-i Vükelâda görüşülmüştür. Ancak yeni bir talimatnamenin hazırlanmasının uzun süreceğinden seçimlerin 83 madde olarak tertiplenen 'İntihab-ı Mebûsan Kanun Muvakkatı'na göre yapılmasına karar verildi (Düstur, H. 5 Recep 1326: 14-39; Takvim-i Vekâyi, H. 2 Ramazan 1326: 1). Talimatname, 3 Ağustos 1908'de padişah tarafından onaylanarak resmî olarak kabul edildi (Demir, 1994: 24). Ayrıca Meclis-i Mebûsan seçimleri, II. Meşrutiyet Dönemi'nde seçimlerinin uygulanışı ve seçilecek mebuslar ile ilgili gerekli hükümler, Kanun-u Esasi'nin 65 ile 80. maddeleri arasında belirtilmişti (Kili ve Gözübüyük, 1985: 38-40; Erdem, 1982: 9-10; Olgun, 2014: 56-63). Bu maddelerin bazıları şu şekildedir:

Kanun-u Esasi'nin 65. maddesinde, her 50.000 erkek nüfusa bir mebus seçileceği belirtilmişti. 66. maddede seçimlerin gizli olacağı; 67. maddede, mebusluk ile hükümet memuriyetinin bir şahısta birleşmeyeceği, mebus olduğu takdirde kişinin kendi isteği doğrultusunda memuriyetten istifa etmesi gerektiğine karar verilmişti. 68. maddesinde kimlerin mebus seçilemeyeceği belirtilmişti. Bu madde gereğince; Osmanlı vatandaşı olmayanlar, Türkçe bilmeyenler (1912 seçimlerinde ek olarak 'Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak' şartı da eklenmiştir), 30 yaşını bitirmemiş olanlar, yabancı devlet vatandaşlığı ya da imtiyazına sahip olanlar, kötü ahlak ile anılanlar, iflas ile mahkûm olup itibarları iade edilmemiş olanlar, seçim esnasında bir kimsenin hizmetinde bulunanlar, mahkûmiyeti kesinleşip temyizi gerçekleşmeyenler ve medeni haklardan mahrum olanlar mebus adayı olamayacaklardı. Kanun-u Esasi'nin 69. maddesinde mebus seçimlerinin 4 yılda bir yapılacağı; 70. maddesinde ise seçimlere meclisin açılış tarihi olan Teşrin-i Sanî (Kasım) ayından en az 4 ay önce başlanılacağı kararlaştırılmıştı. 71. maddede seçilen her mebûsan azası seçtikleri bölgenin değil tüm Osmanlı vatandaşlarının vekili

hükmünde olduğu; 73. maddede ise mebuslar seçildikten sonra ölüm, mahkûmiyet, devlet memurluğunu seçmek ya da oturumlara katılmamak gibi nedenlerle mebusluktan düşer ise sonraki toplantılara yetişmek koşuluyla yerlerine yeni mebusların seçilmesi bildirilmiştir. 75. maddede mebusluk süresinin bir sonraki seçimlere kadar olduğu; 79. maddesinde ise mebuslara yapılan suçlamalar kanıtlanmadıkça tutuklanma ya da mahkeme edilemeyeceği belirtilmiştir (Kili ve Gözübüyük, 1985: 38-40; Erdem, 1982: 9-10; Olgun, 2014: 56-63).

1908 yılı seçimlerinin I. Meşrutiyet Dönemi'nde olduğu gibi iki dereceli olmasına karar verilmiştir. Buna göre müntehib-i evveller (birinci derecede seçmen) önce mebusları seçecek olan müntehib-i sanileri (ikinci derecede seçmen) seçecekti. Müntehib-i saniler ise meclise girecek mebusları seçecekti (Erdem, 1982: 142; Demir, 1994: 25-26); Güneş, 1997: 246-248). Seçmen şartlarını taşıyan tüm Osmanlı vatandaşları Müntehib-i evvel durumundaydı. Müntehib-i evvellerin şartları İntihab-ı Mebûsan Kanun Muvakkatı'nın 11. maddesinde belirlenmişti. Buna göre 25 yaşını doldurmak, medeni haklarından yoksun bulunmamak, yabancı devlet vatandaşlığı ve geçici olarak yabancı devlet imtiyazına sahip olmamak, iflas ile mahkûm edilmemiş ve siyasi haklardan mahrum bırakılmamış olmak, devlete az çok vergi vermek şeklinde şartlar mevcuttu (Erdem, 1982: 140; Olgun, 2012: 4-5). İlk aşamada yapılacak olan müntehib-i sani seçimlerinin kaza ve nahiye merkezlerinde yapılması kararı alınmıştı. Ancak Osmanlı sınırları içerisinde bazı bölgelerde henüz nahiye teşkilatı geliştirilmiş konumda değildi. Bu nedenle eksikliklerin giderilmesi için nahiyelerin kurulmadığı bölgelerde birkaç köyün birleştirilmesi ile geçici seçim şubelerinin kurulması kararlaştırılmıştır (Olgun, 2012: 5). Teşkilatlanmanın yapıldığı diğer seçim bölgelerinde şubeler nüfus ve büyüklüğe göre birbirine uzak olan köy veya mahallelerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştu. İntihab-ı Mebûsan Kanun Muvakkatı'nın 1. maddesine göre mebus seçimleri sancaklarda yapılacak ve her sancakta seçim daireleri kurulacaktı. Her nahiyede ise seçimleri tertipleyecek şubeler açılacaktı. 2. maddeye göre, nüfusu 25.000 ile 75.000 arasında olan sancaklarda 1 mebus, 75.000 ile 125.000 arasında olan sancaklarda 2, 175.000'e kadar 3 ve 220.000'e kadar sancaklarda 4 mebus seçilecekti (Erdem, 1982: 138). Talimatnamenin 5. ve 7. maddelerinde seçmenin bulunduğu mahalle veya köyde en az bir yıldır ikamet etmiş olmak kaydıyla seçmen defterlerine adının yazılması belirtilmişti (Erdem, 1982:

139). 13. maddede hazırlanan seçmen defterlerinin bir örneklerinin de cami, havra, kilise, hükûmet konağı ve belediye dairelerinin duvarlarına asılması bildirilmişti. 21. maddeye göre her 500 müntehib-i sani bir müntehib-i evvel seçebilecekti (Erdem, 1982: 140-142). 26. ve 33. maddelerde belirtildiği üzere ilk olarak oy verme işlemi en uzak köylerden başlatılacak, her mahalle için belirlenen oy verme tarihlerinde seçmen şartlarını sağlayan müntehib-i evveller günde 300 kişi olmak üzere oylarını kullanacaktı. Mahalle ve köy durumlarına göre belirlenen seçmenler kendilerine verilen tarihlere göre davet edileceklerdi. 34. madde gereğince oy kullanma esnasında başlarında dinî inanışlarına göre bir imam, papaz, haham veya muhtar bulunacaktı. Şubelerde hazır bulundurulmuş sandık kurulu, müntehib-i evveller sayıları kadar mühürlenmiş pusula vererek bir iki saat sonra yeniden gelmesini isteyecekti. Sonradan tekrar çağırılan müntehib-i evveller oy pusulalarına seçtikleri müntehib-i saninin ismini yazdıktan sonra belirtilen zamanda yine topluca sandık başına gelecek, imam ve papaz tarafından padişaha dua edildikten sonra oy pusulaları sandığa atılacaktı (Erdem, 1982: 143; Olgun, 2012: 5). Seçimler bu şekilde devam edecek, 37. madde içeriğine göre ise köyü oy kullanmış olan seçmen sonradan gelse dahi hakkını kaybedecekti (Erdem, 1982: 143; Olgun, 2012: 5). Talimatnamenin 41.-44. maddeleri arası sayım işlemlerini içerirken 45.-56. maddeler arası seçilen müntehib-i sanilerin mebus seçimlerine ilişkin uygulamalarını içermektedir (Bkz. Erdem, 1982: 145-147).

1908 seçimleri ile gelenek hâline gelen bir başka olay ise ‘Sandık Alayları’ idi. Bu alaylar bir çeşit bayram havasında düzenlenmekteydi. İlk dönemlerde bu şenliği halk kendi kendine gerçekleştirmektedir. Özellikle müntehib-i sanilerin seçildiği mahallelerde oy verme işlemi tamamlandıktan sonra mahalleli tarafından oy sandıkları süslenerek kağnı arabaları ya da ilkel yük arabalarına konulurdu. Daha sonra davul ve zurna eşliğinde mahallenin esnafı, yetişkinleri, ileri gelenlerinin katılımıyla seçim dairelerine götürülürdü. Kendiliğinden yapılan bu sandık alayı törenleri sonradan gelenek hâline gelmişti. En dikkat çeken alaylar genellikle İstanbul seçimleri sonrasında düzenlenen alaylardı (Çavdar, 1987: 7).

Seçime katılacak olan gruplar, hükûmet programlarını hazırlamış ve çeşitli bölgelerde seçim çalışmalarına başlamıştı (Kansu, 1995: 276-277; Akşin, 2006: 155-159; The Times, M. 20 Aralık 1908: 10). 3 Ağustos 1908’de tüm vilayetlere

seçim yasaının duyurulması ile birlikte ilk seçimler yapıldı. Yaklaşık 4,5 ay süren seçimlerde Ağustos ayı içinde adayların belirlendiği listeler hazırlandı. Eylül-Ekim ayları içinde müntehib-i sani seçimleri yapıldı. Kasım-Aralık aylarında ise mebus seçimleri gerçekleştirildi (Erdem, 1982: 142; Demir, 1994: 25-26; Güneş, 1997: 246-248; Tanin, H. 27 Ramazan 1326: 6). 1908 seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahrar Fırkası ve birkaç bağımsız adayın yarıştığı bir seçim olmuştu. Seçime katılan Ahrar Fırkası'ndan sadece bir aday meclise girebilmişti. İlk dönem seçilmiş 275 mebustan 160 civarında olanı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ya da cemiyete yakın olanlardandı (Tanör, 1996: 183; The Times, M. 14 Aralık 1908: 7). Seçimler her ne kadar İttihat ve Terakki kontrolünde de olsa ilk defa çok partili bir seçim yapılması bakımından dikkate değerdi. Meclis-i Mebûsan seçimleri, örgütsel üstünlükleri dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin zaferi ile sonuçlanmıştı. Ancak cemiyetin seçimlere etkisi daha çok dolaylı olmuştu. Bunun nedeni, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden ziyade yerel düzeyde lider konumda olan kişilerin cemiyetten aday olarak gösterilmesi idi (Zürcher, 2005: 107).

Edirne'de 1908 Seçimleri ve Osmanlı Mebûsan Meclisinin Açılmasının Edirne'de Yankıları

II. Meşrutiyet'in ilanı ile seçim kararı alındıktan sonra tüm yurttaki olduğu gibi Edirne'de de hazırlıklara başlandı. Edirne Valiliği'ne gönderilen talimatlarda seçimlerin nasıl yapılacağı belirtilmişti. Edirne Vilayeti'nde seçim bölgesi, Edirne merkez sancağı ile etrafındaki altı idari birime bölünmüştü. Bunlar, Edirne merkez olmak üzere Kırkkilise (bugünkü Kırklareli), Tekfurdağı (bugünkü Tekirdağ), Gümülcine, Dedeoğlu, Gelibolu olarak belirlenmişti (Kansu, 1995: 326). Edirne'nin nüfusu, 1906/1907 genel nüfus sayımına göre, 153.893'ü Müslüman, 103.258'i Rum, 36.783'ü Bulgar, 15.534'i Yahudi, 4.899'u Ermeni ve diğer topluluklarla birlikte yaklaşık 310.000 civarında idi (Karpat, 1985: 166-167).

Usûle göre her 500 müntehib-i evvel (birinci seçmen) bir müntehib-i sani yani ikinci seçmeni belirleyecek, ikinci seçmenler ise mebusları seçecekti. İntihab-ı Mebûsan Kanun Lahiyası'na göre, Edirne merkezinden 48 tane müntehib-i sani (İkinci derece seçmen) çıkarken diğer idari birimlerden belirlenen 88

kişiyile birlikte bu sayı 136'ya ulaşmaktaydı. Buna göre Edirne'de 68.000-69.000 civarında müntehib-i evvel bulunmaktaydı. Bu durumda nüfus oranlarına göre Edirne Sancağı'dan biri Rum ikisi Müslüman olmak üzere üç mebus seçilecekti (Kansu, 1995: 326). Ayrıca, askerlikten ihraç veya emekli olmayan ümera ve zabıtların mebusluğa aday olamayacağı, emekli olanların ise mebusluğa aday olabileceği Edirne Valiliğine bildirilmişti (BOA, DH. MKT. 2656/35).

Edirne'de nüfus defterlerinin suretleri gereğince seçmen listeleri belirlenmiş, 26 Ağustos 1908 tarihinde mahallelerdeki şubelere asılmıştı. 27 Ekim 1908 tarihinde listeler kaldırılmış ve müntehib-i evvelerin yani birinci derece seçmenlerin Belediye Dairesine müracaat etmeleri istenmişti. 28 Ekim-6 Kasım arasında birinci derece seçmenler bağlı oldukları şubelerde oy kullanacakları (Yeni Edirne, H. 29 Ramazan 1326: 3). Yeni Edirne gazetesine göre seçilen mebuslar 28 Kasım 1908 tarihinde Edirne'den İstanbul'a yolcu edilmişlerdi (Yeni Edirne, H. 5 Zilkade 1326: 1). Bundan yola çıkarsak ikinci derece seçmenler oylarını 10 Kasım-20 Kasım arasında kullanmış olmaları muhtemeldir.

Edirne'de seçimlerin çeşitli olaylar nedeniyle çok da sağlıklı geçmediği görülmektedir. Bu olaylardan biri Edirne Belediye Başkanı Dilaver Bey'in seçime müdahale ettiği iddialarıydı (The Times, M. 9 Kasım 1908: 7). İkinci intihabat başlamadan önce 8 Kasım gecesi bazı kişiler tarafından pusulaların toplandığı haber alınmıştı. Belediye Dairesinde toplanan ahalinin tepkisi üzerine hükümetçe tedbirler alınarak bir teftiş heyeti vasıtasıyla sandıklar açılmış ve oylar tekrar kullanılmıştı (Yeni Edirne, H. 5 Şevval 1326: 1). Dönemin Belediye Başkanı Dilaver Bey, seçimlere hile karıştırdığı gerekçesi ile istifaya zorlandı. *The Times* gazetesinin haberine göre, eğer Dilaver Bey'in bu müdahalesi fark edilmemiş olsaydı, muhtemelen hiçbir İttihat ve Terakki Cemiyeti adayı seçimi kazanamazken kendisi ile birlikte iki Rum aday mebus seçilecekti (The Times, M. 9 Kasım 1908: 7). Seçim teftiş heyetinin zamanında müdahalesi ve Edirne halkının gayretleri ile bu girişimler engellenmişti. Ancak seçimler tamamlandığında kazananların tamamı Türk olmakla birlikte hiçbir Rum seçimi kazanamamıştı. Bu durum Rumların tepkisini çekmişti (The Times, M. 23 Kasım 1908: 6). Edirne'den İstanbul'a gönderilen bir telgrafta, Rumların büyük bir matbaa kurarak seçilemeyen Rum adaylardan dolayı bir heyet kurdukları ve kendilerine yapılan haksızlıklarla ilgili bir layiha hazırlayarak Meclis-i Me-

bûsan'a sunmak üzere İstanbul'a hareket ettikleri bildirilmişti (Tanin, H. 21 Zilkade 1326: 3).

Edirne seçimlerinde Belediye Başkanı Dilaver Bey ve İstanbul'da avukatlık yapan Philippe Efendi 44'er oy, Edirne'de doktor olarak çalışan T. Calivoulos 37, Panayoti 5 ve Grocho Tchorbadi 2 oy alarak başarısız olmuşlardı (Kansu, 1995: 326-327). Buna karşılık Rıza Tefvik (Bölükbaşı) 93 oy, Mehmet Talat Paşa 90 oy ile İttihat ve Terakki Cemiyeti adayları olarak seçilmişlerdi (BOA, BEO. 3460/259493; BOA, İ.DUİT. 11/93; Yeni Edirne, H. 23 Şevval 1326: 1; The Times, M. 23 Kasım 1908: 6). Yine Edirne Adliyesinde dava vekili olan bağımsız aday Asım Bey 90 oy alarak mebus seçilmiştir (BOA, DH. MKT. 2790/47; The Times, M. 23 Kasım 1908: 6; Kansu, 1995: 326-327).

Edirne vilayeti genelindeki bazı seçim bölgelerinde de seçimlerin sıkıntılı geçtiği görülmektedir. Edirne merkezinin yanı sıra sıkıntılı bölgelerden birisi de Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı idi. Hatta seçimlerde hile yapıldığının ve Müslüman ahali tarafından Kırkkilise'nin Pençikler, Pınarhisar ve Alpullu karyelerindeki Hristiyanların haklarına tecavüz edildiğinin Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi üzerine Edirne Valiliğinden konu hakkında tahkikat yapılması istenmiştir (BOA, DH. MKT. 2681/78). Yine Kırkkilise Sancağı'na bağlı Babaeski kazasında Rumlar seçimlere hile karıştırıldığını ileri sürmüşlerdi. Rumlar, bu durumu protesto etmek için Kırkkilise merkezinde Hükûmet Konağı önünde gösteriler yapmış, bu göstericiler dağıtılarak adliyeye sevk edilmiş ve düzen tekrar sağlanmıştı (Takvim-i Vekâyi, H. 28 Ramazan 1326: 2; Tanin, H. 29 Ramazan 1326: 7). Hükûmet bütün bu gelişmeler üzerine kasım ayının başında seçimleri iptal etmek zorunda kalmıştı. Fakat daha sonra mutasarrıflığın ve İntihab Heyeti'nin yaptığı incelemelerde Kırkkilise, Babaeski, Çorlu, Ahtapulu (Alpullu), Aynacık, Tekfurdağı, Edirne ve Havsa'daki şikâyetlerin asılsız olduğu kanaatine varılarak seçimleri geçerli kabul etmiştir (Yeni Edirne, H. 1 Zilkade 1326: 1; İkdâm, H. 16 Şevval 1326: s. 1; Takvim-i Vekâyi, H. 1 Şevval 1326: 2). Bununla birlikte Kırkkilise'de Emrullah Efendi ve Mustafa Arif Bey'in mebuslukları kabul edilmiştir (Yeni Edirne, H. 7 Zilkade 1326: 3). Tekfurdağı (Tekirdağ) seçimleri ise nizama uygun olarak yapılmış, talimatname gereğince müftü, Ermeni Protestan vekili, Rum metropoliti ve Musevi hahamı seçim komisyonunda yer almışlardı. Tekfurdağı ve civarından gelen müntehib-i sanilerin verdiği oy pusulalarıyla Hayrabolu, Çorlu ve Malkaradan gelen seçim so-

nuçları incelendikten sonra Hacı Âdil (Arda) Bey ile Edirneli Agop Babikyan (Hagop Boyadjian) Efendi mebusluğa seçilmişlerdir (İkdam, H. 23 Ramazan 1326: 1). Gümülcine’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin desteklediği Mehmet Arif Bey, Hasan Fehmi Bey ve İsmail Hakkı Bey seçilirken Gelibolu’da ise bağımsız aday Rum Stephan (Trayan) Narlı Efendi seçilmişti (İttihat ve Terakki, H. 15 Şevval 1326: 3). Dedeâğaç’tan ise yine İttihat ve Terakki’nin adayı olan Süleyman Bey mebus olmuştur (Kansu, 1995: 372-373).

Meclis, tüm vilayetlerde yapılan seçimlerin ardından 17 Aralık 1908 Perşembe günü açılmıştır (Yalman, 1997: 102-103; Türkgeldi, 1949: 17; Bayur, 1954: 250; The Times, M. 17 Aralık 1908: 11). II. Abdülhamid’in de hazır bulunduğu mecliste Sadrazam Kamil Paşa, meclisin açılışı münasebetiyle hazırlanan nutku ikinci mabeyn Emin Bey’e mecliste okuması için vermiştir (MMZC, R. 4 Kânunuevvel 1324: 2-3; Cevat, 1985: 25-27; Güneş, 1997: 647-648). Bu meclis, 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah toplam 275 mebus ile göreve başlamıştır (Kuran, 2009: 109; Akın, 2008: 28).

Meclis-i Mebûsan’ın açılması, tüm memlekette olduğu gibi Edirne’de büyük bir memnuniyet ile karşılanmış ve şehirde sevinç gösterileri yapılmıştı. Edirne’de Meclis-i Mebûsan’ın açılışı nedeniyle perşembe günü saat 6.30 civarında İkinci Ordu askerleri, binlerce ahali, mülki ve askerî memurlar, eşraf ve ulema, çeşitli cemaat reisleri, yabancı devlet konsoloslarından bazılarının katılımıyla resmigeçit düzenlendi. Hemen ardından Belediye Dairesine gidilerek orada toplanan Müslüman ve gayrimüslimler ile mektep öğrencilerinden müteşekkil ahaliye nutuklar çekildi. Bu sırada Edirne Kalesi’nden 101 pare top atışı yapıldı. Gösterilere gece boyunca devam edildi. Resmî kurumlar, özel binalar, mağazalar ve dükkânlar bayraklar ile donatılarak şehrin büyük caddelerinde ‘Yaşasın Padişahımız’, ‘Yaşasın Vatan’, ‘Yaşasın Kanun-ı Esası’ sloganları atıldı (Takvim-i Vekâyi, H. 27 Zilkade 1326: 2-3). Ayrıca Edirne ahalsinin İstanbul’daki kutlamalara katılmak amacıyla yola çıktığı bildirilmişti (Yeni Edirne, H. 23 Zilkade 1326: 3). Mülkiye öğrencileri tarafından çeşitli müsamereler düzenlenmiş, kutlamalar için hazırlıklar yapılmış ve çeşitli bölgelere davet mektupları gönderilmişti (Yeni Edirne, H. 27 Zilkade 1326: 1).

1912 ve 1914 Edirne Seçimleri

1908 seçimlerinden 1912 seçimlerine kadar çeşitli nedenlerden dolayı mebus sayısında düşüşler yaşanmıştır. Bundan dolayı 1911 yılında bazı bölgelerde ara seçimler yapılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nin birinci dönem meclisinde çeşitli nedenlerden dolayı 44 mebus değiştirilmiştir. Bu değişimin nedenleri 31 Mart olayları esnasında 1'i öldürülmek üzere 21'i ölüm, 10'u istifa, 11'i başka bir göreve tayin nedeniyle istifa, 2'si de meclis görüşmelerine katılmamaktan dolayı mebusluklarının düşürülmesiydi (Demir, 1994: 90; Olgun, 2012: 8-9). Edirne'den dava vekili Asım Bey'in 15 Mart 1909 tarihinde vefat etmesi üzerine yerine mebus tayin edilmesi istenmiştir (BOA, DH. MKT. 2790/47). Bunun üzerine 26 Mart 1909 tarihinde yapılan seçimle 87 oy alan Faik (Kaltakkıran) Bey mebus seçilmiş ve mazbatası gereğince 1 Haziran 1909 tarihinde mebusluğu onaylanmıştır (Olgun, 2012: 16).

1911 yılı meşruti yönetimin önemli kavşak noktalarından biri olmuştur. Bu dönem, İttihat ve Terakki'ye karşı en ciddi muhalefetin ortaya çıktığı bir dönemdir. 1911 yılı içerisindeki gelişmelerin en önemli siyasi krizlerinden biri de kendilerini 'Hizb-i Cedid' olarak adlandıran ve İttihat ve Terakki Cemiyet adayı olarak seçilmiş olan muhafazakârların faaliyetleriydi. Sayıları otuz civarına kadar çıkan bu grup Sadrazam Hakkı Paşa'nın, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin ve Maliye Nazırı Hüseyin Cavid Bey'in istifalarını, eski Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın ise sürgün edilmesini istemekteydiler (Kansu, 2016: 217). İttihat ve Terakki'ye muhalif kurulan diğer bir oluşum ise mutlakiyet yanlısı ve muhafazakârlar tarafından 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan bir parti olan 'Hürriyet ve İtilaf Fırkası' idi (Tanin, H. 2 Zilhicce 1329: 1). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılanların Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmaları ile birlikte bu partinin toplam mebus sayısı 70'e yaklaşmıştı. Bu durum yeni partinin her ne kadar mecliste çoğunluğu sağlayamaması anlamına gelmekte ise de mecliste yeni bir hükûmetin kurulamaması demektir (Kansu, 2016: 269). Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1911 yılının Aralık ayında yapılan ara seçim sonucu ile bomba etkisi yaratmıştı. İstanbul'da yapılan ara seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı Tahir Hayrettin Bey 196 oy ile kazanmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adayı Memduh Bey ise 195 oy alarak seçimleri kaybetmişti (Tunaya, 1988: 27).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile Kanun-u Esasi yürürlüğe girmiş, Meclis-i Mebûsan açılmış, ancak ümit edilen değişim bir türlü gerçekleşmemiştir. II. Abdülhamid tahttan indirilmiş, V. Mehmed Reşad tahta geçmiş, Trablusgarp Savaşı başlamış, Balkanlarda huzursuzluklar artmış, ülkede gerginlik ortamı hâkim olmuştu. 1911 yılındaki İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı oluşumların faaliyetleri yaklaşan 1912 seçimlerinin de sıkıntılı geçeceği habercisi niteliğindedeydi. İstanbul'da yapılan ara seçimlerin kaybedilmesi ve meclis içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefetin güçlenmeye başlaması üzerine İttihatçılar, meclisi feshetme yetkisinin padişaha verilmesi doğrultusunda Kanun-u Esasi'nin 35. maddesini değiştirmenin yollarını aramaya başlamışlardı. 35. maddenin değiştirilmesi ile ilgili tartışmalar sürerken padişahın Ayanlar Meclisine verdiği Hatt-ı Hümayun doğrultusunda 16 Ocak 1912 tarihinde yapılan gizli oylama ile meclisin fesih kararı çıkartılmıştır. İttihatçıların istediği şekilde meclis 18 Ocak 1912 tarihinde feshedilmiş ve ocak ayının sonlarına doğru seçim hazırlıklarına başlanmıştır (Ahmed, 1984: 148-150; Tunaya, 1989: 164). 1912 seçimleri birçok yönüyle Türk demokrasi tarihinde iz bırakmıştır. 1912 yılındaki Meclis-i Mebûsan seçimleri Türk demokrasi hayatına ilk erken seçim olarak da tarihe geçmiştir. Kanun-u Esasi'ye göre seçimlerin normal süresi 1912 yılının sonbaharında bitecek olmasına rağmen aynı yılın ilkbahar aylarında seçimler çalışmalarına başlanmıştır (Çavdar, 1987: 9). İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasal iktidarın tüm olanaklarını kullanarak seçimi kazanmanın yollarını aramaktaydı (Güneş, 1997: 258; The Times, M. 3 Nisan 1912: 3). Seçim yöntemi adil, genel ve eşit oy ilkesini sağlayacak durumda değildi. Bununla birlikte cemiyet, devlet ve kolluk güçleri de seçmenler üzerinde çeşitli baskılar uygulanmaya başlamıştı. 1912 seçiminde cemiyetin baskıları o boyutlara ulaşmıştı ki, Edirne mebus adayı Dr. Rıza Tevfik'in dövülmesi yurttan büyük tepkilere neden olmuştu (Çavdar, 2004: 124). Bu olay ve diğer nedenlerden dolayı 1912 seçimleri Türk tarihine 'Sopalı Seçim' olarak geçmiştir (Güneş, 1997: 258).

1912 yılı seçimleri İttihat ve Terakki Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmak üzere iki parti arasında geçmişti. Seçimlerin uygulanış şekli 1908 yılı seçimleri ile aynı hususları taşımaktaydı. İttihatçılar, seçimleri kazanabilmek için her türlü imkânları seferber etmişlerdi. 1912 yılının ikinci dönem Meclis-i Mebûsan seçimleri ocak ayının sonlarında başlamış, mart ayının sonuna kadar

sürmüştü. Özellikle Eskişehir, İzmir ve Trabzon başta olmak üzere bazı seçim bölgelerindeki olaylar nedeniyle bu bölgelerde seçim süreci Mayıs ayına kadar devam etmişti. Bu seçimler İttihat ve Terakki Fırkası'nın kazanması ile sonuçlanmış, seçilen 285 mebusun 270'ini İttihatçılar kazanırken İtilafçıların sayısı 15 mebusta kalmıştı (Tunaya, 1989: 164-165).

Edirne'de seçim çalışmaları Ocak ayı sonu itibarıyla başlamış, Nisan ayının ilk haftasında sonuçlanmıştı. Yapılan seçimler sonucunda Edirne'de aday gösterilen İttihat ve Terakki Fırkası mensupları Mehmet Talat Paşa, Faik (Kaltakıran) Bey ve Emin Bey rakiplerine nazaran daha fazla oy alarak mebus seçilmişlerdi (Ahmad, Rustow, 1975: 267). Edirne'ye bağlı Uzunköprü'de 22 Müslüman müntehib-i sani toplu bir şekilde Faik Bey ve Emin Bey'e oy kullanmışlardı (Tanin, H. 19 Rebiülahir 1330: 5). Yine Edirne seçim bölgesi içinde yer alan Kırcaali bölgesindeki 31 müntehib-i sani, İttihattan mebus adayları olan Talat Paşa, Faik Bey ve Emin Bey'i mebus olarak seçmişlerdi (Tanin, H. 21 Rebiülahir 1330: 3; Tanin, H. 22 Rebiülahir 1330: 3). Edirne'deki seçimlere önceki seçimlerde olduğu gibi gayrimüslim adayların seçilememesinden dolayı Rum cemaati itiraz etmiş ise de bu itirazlar sonuçları değiştirmemiştir (BOA. DH.SYS., 83/2). Edirne'ye bağlı diğer idari birimlerde ise Kırkkilis'e Emrullah Bey ve Ömer Naci Bey, Tekfurdağ'da Agop Boyacıyan ve Bedreddin Bey, Gelibolu'da Stefan Narlı Efendi ve Hüseyin Ulvi Bey, Dedeğaç'ta Süleyman Bey, Gümölcine'de Hacı Adil Bey, Mehmet Arif Bey ve Müderris Mehmet Bey seçilmişlerdi (Ahmad, Rustow, 1975: 267-268).

1912 seçimlerini kazanan İttihatçılar, 18 Nisan 1912'de açılan Meclis-i Mebûsan'da yegâne hâkim güç durumundaydı. Ancak, seçimleri kaybetmesine rağmen Hürriyet ve İtilaf Fırkası öncülüğünde gelişen ve güçlenen muhalefet İttihat ve Terakki karşıtı eylemlerini ülkenin içinde bulunduğu ortamdan yararlanarak arttırmıştı. Mecliste ezici bir üstünlüğü sahip olmalarına rağmen İttihat ve Terakki Fırkası gerekli düzenlemeleri yapamamaktaydı. Sıkıntılı bir orduya sığması üzerine işleri daha zora sokan başka bir gizli örgütün kurulmasına vesile olmuştu. 'Halaskar Zabitan Grubu' adıyla kurulan bu gizli oluşum Balkanlarda bulunan askerî birlikleri etkileyerek iktidara karşı başkaldırmak amacıyla örgütlenmeye başlamıştı. Bu hareketler neticesinde Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa istifa etmek zorunda kalmış, bunu durumu takiben 15 Temmuz 1912 tarihli oylamada mecliste güvenoyu almasına rağmen

Sadrazam Sait Paşa iki gün sonra istifasını vermişti (Ahmad, 1971: 163; Güneş, 1997: 262-263).

Sait Paşa'nın yerine sadrazam olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa görevlendirilmişti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu hükûmet içerisinde İttihatçı bulunmaması büyük tartışmalara yol açmıştı. Bunun üzerine hükûmet ile meclis arasındaki sorunu çözmek için meclisin dağılarak seçimlerin yenilenmesi gerektiği fikrinde karar kılınmıştı. Ayan Meclisinin 4 Ağustos 1912'de yaptığı gizli bir toplantıda hükûmetin isteği doğrultusunda karar alınarak Meclis-i Mebûsan'ın feshedilmesinin uygun olduğu bildirilmişti (Takvim-i Vekayi, R. 24 Temmuz 1328: 1; Tunaya, 1988: 350; Güneş, 1997: 264). Böylelikle meclis yeni bir seçim kararı almış, hazırlıklar için gerekli çalışmalar başlatılmıştı.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, seçimlerin sağlıklı bir şekilde yapılması ve yolsuzlukların engellenmesi amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Bu seçim süreci Hürriyet ve İtilaf Fırkasına canlılık getirmişti. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti 1912 yılı içerisinde yapmış oldukları kongrede seçime katılma kararı almalarına rağmen pek faaliyet gösterememekteydi. Aynı zamanda İttihat yanlısı basın susturulmaya çalışılmaktaydı (Demir, 1994: 185). Bu dönemde başta Edirne Mebusu Faik Bey başta olmak üzere Aydın Mebusu Ubeydullah Bey, Afyon Mebusu Rıza Bey ve İzmit Mebusu İsmail Canbolat Bey tutuklanmış, Meclis-i Mebûsan Reisi Halil Bey ve İstanbul Mebusu Hüseyin Cahid Bey yurt dışına kaçmıştı (Osmanlı Mebûsan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, 1986: 36). Bu dönem İttihat ve Terakki Fırkası karşıtı faaliyetler cemiyetin dağılma sürecine girmesine neden olmuştu.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın seçim çabaları devam ederken Balkanlarda ittifak kuran Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Savaşın başlaması ile birlikte gerek kamuoyunun gerekse İttihatçıların baskısına dayanamayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 29 Ekim 1912 tarihinde istifa etmek zorunda kalmış, bir gün sonra yerine Kamil Paşa Hükûmeti kurulmuştu (Tunaya, 1988: 333; İnal, 1982: 1410; Çavdar, 1999:126). Bu dönemde Osmanlı Devleti Balkanlarda birçok cephede kaybetmişti. Kamil Paşa Hükûmeti, Bulgarların Edirne'yi kuşatması üzerine Avrupa devletlerinin vasıtasıyla ile savaşı sona erdirmeye gayretleri içerisinde girmişlerdi. Kamil Paşa'nın Edirne'den vazgeçeceğini düşünen İttihatçılar, 23 Ocak 1913'de 'Bab-ı Ali Baskını' olarak adlandırılan bir hükûmet darbesi ile Kâmil Paşa'yı

devirerek Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti'ni kurdular (Ahmad, 1971, 174; Tunaya, 1988: 334; Çavdar, 1999: 128-129). Meclis içinde çoğunlukta oldukları halde muhalefet durumuna düşen İttihatçılar, Edirne'nin elden gideceğini bahanesine sığınarak bir süredir hedefledikleri bu girişimi gerçekleştirmişlerdi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidarını pekiştirme fırsatı bulunduğu bir diğer olay ise Babıali Baskını'na karşı darbe olarak kabul edilen Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te bir suikast sonucu öldürülmesiydi (Akşin, 2006: 351; İnal, 1982, C. IV: 1880). Bu olay üzerine İttihat ve Terakki'ye muhalif birçok kişi tutuklanmış, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kesin olarak kapatılmamışsa da etkisiz hâle getirilmişti. Bunun nedeni İttihat ve Terakki Fırkası'nın çok partili sistemin devam ettiği süsü vererek gelecek tepkileri önlemektir (Ahmad, 1971: 195).

Meclis-i Mebûsan 4 Ağustos 1912 tarihinde kapatılmış ve yeniden seçim kararı alınmıştı. Ancak İttihatçılar ile İtilafçılar arasındaki çatışmalar, Balkan Savaşları'nın patlak vermesi, suikastlar, Babıali Baskını ve karşı darbe girişimleri, Edirne'nin işgali ve kurtarılması gibi peş peşe gelen birçok olay nedeniyle bir türlü seçim sürecine girilememişti. Aslında meclisin feshedilmesinden sonra vilayetlerde seçim hazırlıkları başlamış, listeler hazırlanmış, hatta bazı bölgelerde mebus seçimleri yapılmıştı. Ancak İttihatçıların seçim sonuçlarına itirazları ve bu sonuçları meşru görmemeleri nedeniyle meclis açılmamıştı. Aradan geçen 14 aylık süre içerisinde meydana gelen olaylar nedeniyle birçok şey değişmişti. Nihayet 23 Ekim 1913 tarihinde tüm vilayetlere seçim yapılacağı bildirilmiş ve gerekli hazırlıklar için emirler verilmişti. Bu durumda seçim Ekim 1913'te başlayacak Şubat 1914'te sona erecekti. Ancak seçimler, mebus seçimleri ile ilgili tartışmaların sürmesi nedeniyle Mart 1914 tarihine kadar sarkmıştı. 1914 seçimlerinin Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde çıkarılan ve askerlerin seçime katılmamasını ön gören 'Kanun-ı Muvakkat' ve 28 Mart 1914 tarihinde kabul edilen 'İdare-i Umumiyye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat'a göre yapılması kararlaştırıldı. Buna göre seçimler yine iki dereceli olarak yapılacaktı (Demir, 1994: 188-189). 1914 yılı seçimleri uygulandığı ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bunun başlıca nedeni dönemin basınında seçimler ilgili bilgilere nadir rastlanılmasıdır.

Seçimlere tek parti olarak katılan İttihat ve Terakki Fırkası, 1914 seçimlerinde Balkan Savaşları sırasında Edirne'nin kurtarılmasını ve dış güçlerin yaptırımlarına karşı müdahalelerini propaganda aracı olarak kullanılmıştı. İttihat

yanlısı gazetelerde seçim boyunca bu konu ele alınmış; hatta İttihat ve Terakki Fırkası'nın memleketi uçurumun kenarından kurtaran siyasi bir kurum olduğu ve alını açık olarak seçimlere iştirak ettiği vurgulanmıştı (Aydoğan, Mahmutoğlu, 2018: 5276). Meclis-i Mebûsan'ın üçüncü dönemi 1914 yılının şubat-mayıs aylarında yapılan genel seçim ile belirlenmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın tek parti olarak katıldığı seçimler güdümlüdür ve Türk demokrasi tarihi açısından dikkati çeken bir özelliği olmamıştır (Tunaya, 1988: 6). Seçimler, 14 Mayıs 1914 tarihinde Meclis-i Mebûsan açılana kadar devam etmiştir (Demir, 1994: 61).

1914 yılı seçimlerinin Edirne'de uygulanış şekli ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bunun nedeni Balkan Savaşları sırasında işgale uğramış olan şehrin geçirdiği yıkım sebebiyle henüz toparlanamış olması ve yerel basının yetersizliğidir. Bu süreç içerisinde çeşitli yetersizliklerden dolayı bölgedeki basın faaliyetleri durmuş, seçim bölgelerindeki haber organları kapatılmıştır. Diğer seçim bölgelerinde olduğu gibi Edirne'de de seçim çalışmaları Şubat ayı içerisinde başlamış olması muhtemeldir. Seçilen mebusların seçildikleri bölgelerden yola çıkarsak Edirne merkez olmak üzere Kırkkilise, Tekfurdağ ve Gelibolu ile birlikte dört seçim bölgesine ayrılmıştır. Balkan Savaşları sonrasında 1913 tarihli Bükreş Antlaşması gereğince Gümülcine ve Dedeoğaç Bulgaristan'a bırakılmıştı. Bundan dolayı Gümülcine ve Dedeoğaç'tan mebus seçilmemiştir. 1914 yılındaki üçüncü dönem Meclis-i Mebûsan seçimlerinde Edirne'den başta Mehmet Talat Paşa olmak üzere Faik Bey ve Hacı İbrahim Bey mebus seçilmişlerdir. Edirne'ye bağlı diğer sancaklarda ise Kırkkilise'de Hoca Fehmi Efendi ve Rıza Bey; Tekfurdağ'da Temistokles Efkalis Efendi ve Harun Hilmi Efendi; Gelibolu'da Dimitriaki Fito Efendi mebus olmuşlardır (Ahmad, Rustow, 1975: 267-268).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin ilk demokrasi deneyimi 1876 yılındaki I. Meşrutiyet Dönemi olmuştur. Bundan 32 yıl sonra 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte yeni bir süreç başlamıştır. Bu dönemde olumlu ya da olumsuz ortaya çıkan birçok gelişme Türk milletinin demokrasi tecrübesinin pekişmesine vesile olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi içerisinde yapılan 1908 genel seçimi, 1911 ara seçimi, 1912 erken seçimi ve 1914 genel seçimleri her yönüyle Osmanlı tarihine ve Türk demokrasi hayatına damga vurmuştur. Bu seçim dönemlerinde uygulanan yönergeler her yönüyle sonraki seçimlerin de yol haritası olmuştur. Seçim öncesi yapılan çalışmalar, seçim esnasında yapılan faaliyetler ve seçim sonuçlarının belirlenmesi ile ilgili yapılan uygulamalar demokratikleşme açısından oldukça önemlidir. Seçim bölgelerinin ayrılması, seçmen ve mebus şartlarının belirlenmesi, seçmen listelerinin oluşturulması gibi uygulamalar Cumhuriyet Dönemi'nde de uzun yıllar model alınarak kullanılmıştır. I. Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan II. Meşrutiyet Dönemi'nde de uygulanan iki dereceli seçim sistemi 1946 seçimlerine kadar devam etmiştir. Aynı zamanda birçok tartışmayı da beraberinde getiren bu sistem ile 'açık oy gizli tasnif' olarak adlandırılan oy kullanma yöntemi 1946 seçimlerine kadar sürmüştür.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan seçimlerin genellikle Edirne'de sorunlu geçtiği görülmektedir. Özellikle her seçim döneminde mebus seçimlerinin sonuçları açıklandıktan sonra şehirde yaşayan gayrimüslim nüfusun mebus çıkartamamasından kaynaklı itirazlar söz konusu olmuştur. Bu itirazlar çeşitli heyetler tarafından incelenmişse de sonuç değişmemiştir. Edirne seçimlerinin geneline bakıldığında ise İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu adayların seçimleri kazandığı görülmektedir. Bu durum Edirne'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oldukça faal olduğunun göstergesidir. 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı'nda şehir Bulgaristan tarafından işgal edilmiştir. 21 Temmuz 1913 tarihinde Enver Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından şehir geri alınmıştır. Bunun akabinde 1914 yılı seçimlerinde İttihatçıların en büyük propagandası Edirne'nin geri alınması olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

- BOA, *BEO*. 3460/259493, (H. 1 Zilhicce 1326 / M. 25 Aralık 1908).
BOA, *DH. MKT*. 2656/35, (H. 17 Şevval 1326 / M. 12 Kasım 1908).
BOA, *DH. MKT*. 2790/47 (H. 17 Rebiülahir 1327 / M. 8 Mayıs 1909).
BOA, *DH. MKT*. 2681/78 (H. 19 Zilkade 1326 / M. 13 Aralık 1908).
BOA, *DH. SYS*. 83/2, (H. 1 Cemaziyelevvel 1330 / M. 18 Nisan 1912).
BOA, İ.DUİT. 11/93, (H. 1 Zilhicce 1326 / M. 25 Aralık 1908).

DÜSTUR VE MECLİS-İ Mebûsan ZABIT CERİDELERİ

- Düstur, Tertib 2, C. 1, H. 5 Recep 1326/ M. 3 Ağustos 1908, No: 9, s. 14-39.
MMZC. C. 1, D. 1, Sene 1, İ. 1, (R. 4 Kânunuevvel 1324), TBMM Basımevi, Ankara 1992.

SÜRELİ YAYINLAR

- İkdam, ‘Suret-i Hatt-ı Hümayun’, H. 5 Recep 1326 / M. 3 Ağustos 1908.
İkdam, No: 5174, H. 23 Ramazan 1326 / M. 19 Ekim 1908.
İkdam, No: 5195, H. 16 Şevval 1326 / M. 11 Kasım 1908.
İttihat ve Terakki, ‘Gümülcine İntihabatı’, No: 41, H. 15 Şevval 1326 / M. 10 Kasım 1908.
Takvim-i Vekâyi, ‘İntihab-ı Mebûsan Kanunu’, No: 1, H. 2 Ramazan 1326 / M. 28 Eylül 1908.
Takvim-i Vekâyi, ‘Edirne Vilayetinden’, No: 23, H. 28 Ramazan 1326 / M. 24 Ekim 1908.
Takvim-i Vekâyi, ‘Suret’, No: 26, H. 1 Şevval 1326 / M. 27 Ekim 1908.
Takvim-i Vekâyi, No: 42, H. 23 Şevval 1326 / M. 18 Kasım 1908.
Takvim-i Vekâyi, ‘Edirne Vilayetinden’, No: 71, H. 27 Zilkade 1326 / M. 21 Aralık 1908.
Tanin, ‘İntihabat’a Dair’, No: 84, H. 27 Ramazan 1326 / M. 23 Ekim 1908.
Tanin, ‘Resmi Tekzib’, No: 86, H. 29 Ramazan 1326 / M. 25 Ekim 1908.
Tanin, ‘İntihabat’, No: 135, H. 21 Zilkade 1326 / M. 15 Aralık 1908.
Tanin, ‘Hürriyet ve İtilaf Fırkası’, R. II Teşrin-i Sani 1327 / M. 24 Kasım 1911.

- Tanin, 'Edirne'den', No: 1293, H. 19 Rebiülahir 1330 / M. 7 Nisan 1912.
- Tanin, 'Edirne İntihabı', No: 1295, H. 21 Rebiülahir 1330 / M. 9 Nisan 1912.
- Tanin, 'Edirne Mebusları', No: 1296, H. 22 Rebiülahir 1330 / M. 10 Nisan 1912.
- The Times, 'Progress Of The Elections', Issue: 38799, 9 Kasım 1908.
- The Times, 'Progress of the Elections', Issue 38811, 23 Kasım 1908.
- The Times, 'The Turkish Elections: Some of the Results', The Issue 38811, 23 Kasım 1908.
- The Times, 'The Turkish Election', Issue 38829, 14 Aralık 1908.
- The Times, 'The Turkish Parliament', Issue 38832, 17 Aralık 1908.
- The Times, 'Turkish Internal Affairs-Programme Of The Committee', Issue 38835, 20 Aralık 1908.
- The Times, 'The Turkish Elections-Methods Of The Committee Union And Progress', Issue 39863, 3 Nisan 1912.
- Yeni Edirne, No: 64, H. 29 Ramazan 1326 / M. 25 Ekim 1908.
- Yeni Edirne, 'Vilayat-ı Havadis', No: 66, H. 5 Şevval 1326 / M. 31 Ekim 1908.
- Yeni Edirne, 'Mebuslar', No: 79, H. 23 Şevval 1326 / M. 18 Kasım 1908.
- Yeni Edirne, 'Vilayat-ı Havadis', No: 85, H. 1 Zilkade 1326 / M. 25 Kasım 1908.
- Yeni Edirne, 'Mebuslarımız', No: 87, H. 5 Zilkade 1326 / M. 28 Kasım 1908.
- Yeni Edirne, 'Kırkkilise'de Mebus Şenliği', H. 7 Zilkade 1326 / M. 1 Aralık 1908.
- Yeni Edirne, No: 101, H. 23 Zilkade 1326 / M. 17 Aralık 1908.
- Yeni Edirne, No: 102, H. 27 Zilkade 1326 / M. 21 Aralık 1908.

İNCELEME ESERLERİ

- Ali Cevat (1985), İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Başmabeyn Kâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, (Haz Faik Reşit Unat). TTK Yay., Ankara.
- ARMAĞAN, S. (1967), 'Türkiye'de Parlamento Seçimleri', İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası, 33 (3-4), 45-100.
- AHMAD, F. (1971), İttihat ve Terakki 1908-1914, (Çev. Nuran Ülken). Sander Yay., İstanbul.
- AHMAD, F. ve DANKWART A. R. (1975-1976), 'İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918', Güney- Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, (4-5), 245-284.

- AKIN, R. (2009), 'İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet', 100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, Marmara Üniversitesi Yay., 27-48.
- AKŞİN, S. (1970), 'Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebûsanı', Ankara Üni. SBF Dergisi, 25 (1), 19-39.
- AKŞİN, S. (2006), Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Yay., Ankara.
- AYDOĞAN, E. ve MAHMUTOĞLU, T.B. (2018). 'Osmanlı'dan Cumhuriyete Millî İradenin Oluşum Aşaması: Seçimler (1908-1923)', International Social Sciences Studies Journal, 4(25): 5269-5285.
- BAYKAL, B. S. (1942), '93 Meşrutiyeti', Belleten, 6 (21-22), TTK Yay., 45-83.
- BAYUR, H. K. (1954), Sadrazam Kâmil Paşa Siyasi Hayatı., Sanat Basımevi, Ankara.
- ÇAVDAR, T. (1987), Muntehib-i Sani'den Seçmene, V Yay., Ankara.
- ÇAVDAR, T. (1999), Türk Demokrasi Tarihi (1839-1950), İmge Yay., Ankara.
- DEMİR, F. (1994), II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebûsan Seçimleri, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T. Enstitüsü, İzmir.
- ERDEM, T. (1982), Anayasalar ve Seçim Kanunları (1876-1982), Milliyet Yay., İstanbul.
- EZHERLİ, İ. (1992), TBMM (1920-1992) ve Osmanlı Mebûsan Meclisi (1877-1920), TBMM Kültür Yayınları, Ankara.
- GÜNEŞ, İ. (1997), Türk Parlamento Tarihi, C. 2, TBMM Vâkıf Yayınları, Ankara.
- İNAL, İ. M. K. (1982), Son Sadrazamlar, C. III, Dergah Yay., İstanbul.
- KANSU, A. (1995), 1908 Devrimi (Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey), (Çev.) Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul.
- KANSU, A. (2016), İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913), İletişim Yay., İstanbul.
- KARPAT, K. H. (1995), Ottoman Population (1830-1914), Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press, London.
- KIZILTAN, Y. (2006), 'I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebûsanı', Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 26 (1), 251-272.
- KİLLİ, S. , GÖZÜBÜYÜK, Ş. (1982), Türk Anayasa Metinleri (1830-1980), Ankara Üni. SBF Yay. Ankara.
- KURAN, A. B. (2009), Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi, İş Bankası Yay., İstanbul.
- KUTAY, C. (1964), Prens Sebahattin, II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, Tarih Yayınları, İstanbul.

- LEWIS, B. (2004), Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK Yay., Ankara.
- OĞUZ, A. (2010), Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebûsan, Grafiker Yay., Ankara.
- OLGUN, K. (2012), Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 28 (82), 1-23.
- OLGUN, K. (2014), 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri, ATAM Yay. Ankara.
- Osmanlı Mebûsan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları (1986), (Yay. Haz.) İsmail Yarar, Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul.
- TANÖR, B. (1999), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, S. V.(2013), 'İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu', İÜEF Sosyoloji Dergisi, (26), 171-192.
- TUNAYA, T. Z. (1988), Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi, C. I, Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (1989), Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, C. III, Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul.
- TÜRKGELDİ, A. F. (1949), Görüp İşittiklerim, TTK Yay., Ankara.
- US, H. T. (1954), Meclis-i Mebûsan (1293/1877), C. II, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul.
- YALMAN, A. E. (1997), Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1 (1888-1922), (Yay. Haz.) Erol Şadi Erdiñç, Pera Yay., İstanbul.
- ZURCHER, E. J. (2005), Savaş, Devrim ve Uluslaşma (Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928), (Çev.) Ergün Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE ÜLKE YÖNETİMİNDEKİ İLK DEĞİŞİKLİK: MUHASSILLIK VE MUHASSILLIK MECLİSLERİ

Sabri Can SANNAV

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı
sabricsannav@trakya.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'ni oluşturan kurumsal yapılar işleyişleri bakımından, XVII. yüzyıldan sonra hızlı bir şekilde geride kalma sürecine girmiştir. Bunun böyle olmasında pek çok önemli sebep bulunmaktadır. Özellikle kurumlardaki yenileşme hareketlerinin yüzeysel kalması sonucunda istenilen sonucun bir türlü elde edilememiş olmasının yanı sıra yönetim kadrosunda hâkim olan Eşâriğin getirmiş olduğu kısır döngüler düşünsel dünyada daralmayı da beraberinde getirmiştir. Ayrıca büyüklük kompleksi ile meydana gelen mü-kemmeliyettik algısı, Osmanlı toprak sisteminin ve buna bağlı olarak devletin temelini oluşturan askerî yapının bozulması geride kalışın önemli sebeplerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte; XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupada ortaya çıkan Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform Hareketleri gibi küresel olayların Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkilerini de saydığımız sebeplere ekleyebiliriz. Ayrıca XVIII. yüzyılda meydana gelen Fransız İhtilali ve sonrasında Avrupadaki Sanayi İnkılabı da Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketini zorunlu kılan önemli unsurlar arasında yer almıştır.

Özellikle Avrupa devletlerinin hızlı bir sanayileşme sürecine girmeleri Osmanlı Devleti'ndeki hantal bürokratik ve mali yapıyı zorunlu olarak bir değişime ve yenileşmeye itmiş ve bu durum da pek çok tartışmayı beraberinde

getirmiştir. Nitekim Tanzimat Dönemi'nin önemli asker ve devlet adamlarından Cevdet Paşa da bu hususta beşerî kanunların ayırıcı vasfının değişmediğini; değişmemenin, yalnız ilahi kanunlara mahsus olduğunu; iki yüz yıl önce pek mükemmel ve hayırlı sayılan bir kanun ve usulün o zamandan beri toplumun mizacında ve dünyanın şartlarında ortaya çıkan değişiklikler sebebiyle işe yaramaz hâle gelebildiğini; zamanın gerektirdiği değişikliğe karşı durmanın, bir selin önüne çıkmak gibi olduğunu ve bir devlette en büyük tehlike ve korkunun, bir durumdan diğer bir duruma geçerken ortaya çıktığını; dolayısı ile bu geçişte dikkatli, tedbirli ve ölçülü olunması gerektiğini ifade etmektedir (Ahmet Cevdet Paşa, 1309: 83).

Osmanlı Devlet adamlarının XVIII. yüzyıl ve sonrasında ıslahat hareketlerine teşebbüs etmeleri, tebaanın yenilik hareketlerine karşı olan tutumları ve çıkan isyanlar, bu uğurdaki kısmî başarıların yanı sıra yaşanan başarısızlıklar esasında Tanzimat hareketinin ortaya çıkmasından önceki safhaları oluşturmaktadır. Bu bağlamda Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde ve toplum hayatında yaklaşık iki yüz yıldan beri süregelen reform ya da ıslahat ihtiyaç, eğilim ve girişimlerinin tatbikata intikal etmiş önemli bir aşamasıdır denilebilir. Ayrıca Tanzimat'a gelindiğinde, Osmanlı reform hareketi, öncekilerden farklı olarak, nitelik, yön, hız ve kapsam bakımından büyük bir değişiklik göstermiştir. Üstelik bu reform hareketi, kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, kendisinden sonraki I. ve II. Meşrutiyet Dönemlerine de zemin oluşturmuştur (Eryılmaz, 2017: 12).

Yenileşme hareketlerinin başlaması sonrasında Osmanlı Devleti'nin bekası, Avrupa devletlerinin kabul edebileceği bir yenileşme programına bağlı görülmekteydi. Buna ilaveten, idari-siyasi yapının kendi içerisinde bir değişime ihtiyaç duyduğu da ortadaydı. Bu değişim, Tanzimat'ın getirdiği biçimde olabileceği gibi, başka bir şekil de söz konusu olabilirdi. Ancak değişimin Avrupa modeline göre olması kaçınılmazdı (Ortaylı, 1987: 22).

Tanzimat, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde yeni bir evreyi temsil etmektedir. Önceki ıslahat hareketleri ise, Osmanlı Devleti'nin kendi yönetim ve medeniyet anlayışının bir eseri olarak gerçekleşmiştir. Oysa Tanzimat, Batılılaşmanın bir eseridir; Avrupa kültür ve medeniyetinin etkisinin daha fazla hissedildiği bir dönemde ortaya çıkmıştır (Eryılmaz, 2017: 17).

Osmanlı Devleti'nde 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilmesiyle Tanzimat Dönemi başlamıştır. Bu ferman gereğince yasama görevi

yapacak süreli meclisler ön görülmüştür. Bu meclislerin üyelerini tebaa değil, padişah seçecekti. Fermanda bir anayasanın hazırlanmasına dair herhangi bir ibare yer almamaktadır. Ayrıca tebaa ve devlet ilişkilerinin nasıl olacağı, özellikle de Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin kural ve ölçülerinin ne şekilde olacağına dair belirsizlikler söz konusudur. Örneğin Şeriat esaslı kanunlar ile gayrimüslim reyanın eşitliğinin nasıl sağlanacağı hususunda önemli soru işaretleri bulunmaktaydı. Tüm bunlara rağmen Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Müslim ve Gayrimüslim tebaanın din bakımından eşitliğini yazılı bir belge olarak ifade etmekteydi. Padişah da her hâlükârda bu ferman ile yetkileri üzerinde bir kuvveti tanımak durumunda kalmış bulunuyordu (Küçük, 1987: 17).

Muhassıllık uygulaması Osmanlı Devleti'nde önemli bir Tanzimat Kurumu olarak 1840-1842 yılları arasında yürürlüğe konulmuştur. Bu kurum ile ilgili ilk önemli bilgi ve belgeleri ihtiva eden çalışmalar ile kurum deyim yerindeyse ete ve kemiğe büründürülmüştür. Ancak bu çalışmaların genelinde sabit ve değişmez bir kurum olarak tanıtılmış olan muhassıllığın tarihî seyir içerisindeki yeri tam olarak saptanamadığı gibi Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde idari usullerine getirdiği değişiklikler üzerinde de hemen hemen hiç durulmamıştır. Sadece meclis ve seçim unsurları ön plana çıkarılmış, yerel yönetim anlayışının ve halkın yönetime katılma sürecinin başlaması yönünde birtakım yorumlar yapılmış ancak; hangi amaç ile hangi ihtiyaçları karşılamak üzere nasıl bir örgütlenme ile dizayn edildiği ve kimlerin neden görevlendirildiği gibi sorulara somut cevaplar verilememiştir (Efe, 2010: 61). Ayrıca Aralık 1840'ta uygulanması kararlaştırılan muhassıllığın Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıf yetkilerine sahip bulunan 'muhassıl' isimli yöneticiler ile isim benzerliğinin dışında bir ilgisi bulunmamaktaydı. Aralarındaki tek benzerlik 'muhassıllık' ismi idi (Çadircı, 2007: 1226).

OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT BÜROKRASİSİ VE MUHASSİLLİK

'Muhassıl' kelime anlamı ile 'hasıl eden, husule getiren' anlamlarına gelmekte ve İslam Devletlerinde her çeşit malın tahsilini yapan memur manasında kullanılmaktaydı (Vefik, 1999: 141). Ancak bu memuriyetin önem ve fonksiyonel anlamda itibar kazanması Tanzimat Dönemi'nde mümkün olmuştur.

Çünkü yenileşmeden tekrar düzenlemeye kadar Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'nde yeni bir başlangıç anlamına geliyordu. Özellikle de Örfi vergilerin kaldırılması, vergi hukukundaki önemli değişiklikler, bütçe anlayışının yenilenmesi, vergilerin tekrar tasnif edilmesi ve iltizam usulüne son verilerek yerine muhassıllık sisteminin oluşturulma gayretleri yeni sistemin temel esaslarını oluşturmaktaydı (BOA, C.ML: 539/22165). Tanzimat bürokrasisinde tüm bu yeni uygulamaların hayata geçirilmesi için 'muhassıl-ı emval' adı verilen ve taşraya gönderilmiş bulunan memurlara oldukça önem verilmekte (BOA, İ.DH: 29/1376), onların başarısının Tanzimat usullerinin devlet nezdinde ve halkta kökleşmesi bakımından son derece önemli görülmekteydi. Bir anlamda Tanzimat'ın başarısı bu memurların başarısı ile ölçülmekteydi (Cezzar, 1988: 5).

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin kararı üzerine dirayetli ve güvenilir kişiler arasından seçilerek taşraya gönderilen muhassıllar eyalet yönetiminden bağımsız olarak, Maliye Nezareti'ne bağlı, vergilerin devlet hazinesi adına tahsil edilmesini sağlayacak maaşlı devlet memurları olarak bir tür mali vali durumuna getirilmişlerdir (Ortaylı, 1974: 13). Muhassıllar kendilerine verilen 20 Ocak 1840 tarihli talimata uygun olarak yanlarında biri mal kâtibi diğeri emlak ve nüfus kâtibi olmak üzere iki yardımcı ile birlikte ülkeye dağıtılmışlardır. Muhassıllara matbu olarak verilen bu talimatlar çoğaltılarak meclis azası olan tüm azınlık mensuplarına da verilecekti (BOA, İ.MVL: 3/57). Kendilerine o zamana kadar çeşitli hazineler (hazine-i amire, darphane-i amire, mukataa, evkaf-ı hümayun, tersane-i amire) vasıtasıyla idare olunan mukataalar ile her mahallin iltizam defterlerinde kayıtlı bulunan bütün gelirlerin tahsili görevi verilmiştir. Bu şekilde geniş yetkilerle göreve başlayan muhassıllar padişahın mutlak vekili durumunda olan valilerin geniş yetkilerini sınırlandırmışlardır. Böylece vergi tahsili vali ve ayanın kontrolü dışına çıkarılmıştır. Bu suretle, devlet ilk defa vergi mükellefi ile doğrudan doğruya temasta bulunmaya başlamıştır (Ağar, 2007: 413).

Aralık 1839 (Şevval 1255) tarihi içerisindeki günlerde Meclis-i Umumi'de iltizamın feshedilmesi, yerine emanet usulünün kabulü konusunda çeşitli görüşmeler yapılmış ve bu görüşmelerde *muhassıl-ı emval* olarak kimlerin taşraya gönderileceği meselesi de ele alınmıştır. Bu konuda öne çıkan anlayış ise memurların işlerinde 'ehil' ve 'erbab' olmalarına dikkat edilmesi hususu be-

nimsenmiştir (BOA, İ.MMS: 10), sonrasında atanan muhassılların görevlerinde kusur bulunanlar gerektiğinde azledilmişlerdi. Örneğin Cuma kazası ve Balıkesir muhassılları *Hilaf-ı nizâmât-ı meclis* oldukları gerekçesiyle azledilmişler, yerlerine; Cuma kazası muhassıllığına Mustafa Bey, Balıkesir muhassıllığına ise Hacı Veli Ağa atanmıştı (BOA, İ.DH: 15/689). Bilecik muhassılı ise vefat ettiği için yerine Sadık Bey atanmıştı. Yine Develi kazası muhassılı Tahir Efendi de aynı gerekçe ile azledilerek, yerine Hasan Efendi atanmıştı. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür (BOA, İ.DH: 16/759). Buna karşın bazı bölgelerdeki halkın muhassıllardan memnun oldukları da anlaşılmaktadır. Örneğin Kıbrıs Muhassılı Mehmet Ağa'dan ve uygulamalarından halk memnundu ve hatta adadan yeni uygulamadan dolayı kaçmış olan bazı kişiler adaya geri dönmüşlerdi (BOA, A.DVN: 1/60). Aralık 1839 (Şevval 1255) tarihinde Meclis-i Umumi'de alınan kararlar gereğince Arnavutluk, Trabzon, Bosna, Erzurum, Diyarbakır, Kars gibi vilayetlerin dışında kalan bütün Osmanlı topraklarında Tanzimat'ın uygulanmasına karar verilmiştir (BOA, İ.MMS: 8). Uygulama yürürlüğe girdiğinde adı geçen eyaletlerin dışında Anadolu ve Rumeli'de toplam 35 adet eyalet bulunuyordu (Efe, 2002: 22).

Muhassılların gitmiş oldukları yerlerde yapacakları işlerin başında memleket işlerinin görüşüleceği bir meclisin kurulması geliyordu. Aynı zamanda bundaki amaç muhassılların buldukları bölgelerde Müslim ve Gayrimüslimlerin idareye katılmalarını sağlamaktı. Muhassıllar, muhassıllık meclislerinin atama ve seçimle gelen üyeleri ile birlikte memleketin durumuna göre vergileri tespit, tevzi ve tahsil ederek sandığa yatıracak, maaş dâhil gerekli masraflar bir eminin idaresindeki sandıktan ödendikten sonra artanı hazineye gönderilecekti. Muhassıllık meclisi yedisi tabii (kadı, müftü, muhassıl vb.) altısı o yerin halkı arasından seçilen on üç üyeden kurulmaktaydı. Meclisin başkanı merkez livada müşirdi. Muhassıllık meclisleri 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden önce ülkemizde kurulan mahalli idare kurumlarının sınırlı bir anlamda ilk örneği sayılabilir. Muhassıllar ile muhassıllık meclislerinin en önemli görevi nüfus ve emlak tahrirlerini yapmaktı. Tanzimat ile birlikte herkesin ödeme gücü tespit edilerek çeşitli adlarla alınan çok sayıdaki örfi vergilerin yerine 'vergi' adıyla tek bir verginin tahsiline başlanacaktı. Bu verginin uygulanabilmesi için şehir, kaza, nahiye ve köy gibi bütün yerleşim birimlerinde yaşayan Müslim ve Gayrimüslim herkesin ad ve şöhreti, emlak, arazi ve hayvanı, yetiştirdiği ürünler,

ticari ve sınai faaliyeti olanların yıllık tahmini gelirinin incelenerek tahrir edilmesi ve ödeme güçlerinin tespiti gerekiyordu. Bu görev muhassıllara ve meclise verilmiştir (Şener, 1990: 40; Ağar, 2007: 414).

Tanzimat'ın ilk iki yılında aşar vergisi de dâhil olmak üzere vergilerin tamamı muhassıllar tarafından tahsil edilmiş; ancak uygulamada aksaklıklar meydana gelmiş ve arzu edilen başarı sağlanamamıştır. 1841 yılında Mustafa Reşit Paşa sadrazamlıktan azledilerek Musa Saffeti Paşa sadarete getirilmiştir. Musa Saffeti Paşa'nın göreve gelir gelmez yaptığı ilk icraatlardan birisi muhassıllıkların kaldırılması olmuştur. Muhassıllık sisteminden vazgeçilmesindeki nedenler içerisinde özellikle idarede gelir kaybı yaşanması, emaneten idare hesaplarının alınamaması ve diğer hesaplarla karışması, memurların aşar için çiftçiden aynı olarak almış oldukları ürünü saklayıp zamanında satamamaları önemli yer tutmaktadır. Bütün bu gerekçelerle devlet tekrar iltizam usulüne dönmek zorunda kalmıştır (Pakalın, 1939: c.1: 63). Muhassıllık uygulamasında başarısız olunmasındaki esas neden ise ayanlar ile merkezî idareyi temsil eden memurlar arasındaki anlaşmazlıklardı. Ayanlar sınıfı muhassıllık uygulamasından rahatsızlık duymuşlar ve taşradaki muhassıllara yardımcı olmamışlardır (Kıray, 1995: 79).

Muhassıllık Meclisleri

Muhassılların görev ve yetkilerini belirleyen yönetmeliğe göre muhassıl atanan yerlerde birer 'meclis' açılması öngörülüyordu (BOA, HAT: 1422/58154). Bu meclislerin açılmak istenmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Öncelikle muhassıllık kurumu esasında bir mali sistem olmakla birlikte bünyesinde sadece maliye memurlarını barındırmıyordu. Örneğin askerî zabıtlar de bu sistemin bir parçasıydılar. Ayrıca muhassılların idari ve adli alanlarda da yetkilerini kullandıkları bilinmektedir. Bu yetkilerin kullanılırken mecliste müzakere edilmesi veya meclis üyelerinin mührünün aranması şartı bulunuyordu. Meclisler muhassılların hesaplarının denetiminden birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır. Yine muhassıllık sisteminin tesis edilmesi ile çıkarları zedelenen zümrelerden gelecek tepkilere karşı da meclislerin varlığı son derece önem arz etmekteydi (Efe, 2010: 78).

24.01.1840 (19. Zilkade 1255) tarihli talimatnameye göre meclis üyelerinin buldukları yerde bölge halkından ve bölgenin en akıllı, namuslu ve

seçkin kişilerinden olmaları; ‘umur-u devlet ve ahval-i memlekete vâkif ve aşına’ olmaları isteniyordu. Bu kişilerin içerisinde maaş alma heveslisi, çevresine ‘tafra satmaya’ hazır, ülke işlerinden önce kendi işlerini düşünen insanlar bulunmamalıydı. Maaşlarını muhassıllık emvalinden alacaklardı. Vak’a-nüvis Ahmet Lûtfi Efendi söz konusu keyfiyeti *‘Zıkr olunan muhasılların ve gerek maiyetlerinde istihdam edecekleri ketebe ve hademenin iktiza eden maaş ve mahiyyeleri muhasıllık emvalinden ita olunacağından bunlar için zinhar ve zinhar ahali ve fukaradan bir akçe ve bir habbe alınmaması’* şeklinde ifade etmektedir (Ahmet Lûtfi Efendi, 1999: 1086).

Muhassıllık meclisleri için hem seçmenin hem de seçileceklerin etraflarınca bilinen ve takdir edilen kişilerden oluşması gerekiyordu. Seçim kazaların tüm köylerinde uygulanacaktı. Bunun için köy halkı toplanacak, gerekli niteliklere sahip ve istekli olanlar için beş defa kura atılacak, içlerinden kurayı kazanan beş kişi merkez kazaya gönderilecekti. Kaza merkezlerinde de benzer şekilde seçim yapılacaktı. Kaza merkezlerindeki mahallelerden seçilip gelen seçmenler kazanın büyüklüğüne göre 50, 30 veya 20 kişiden ibaret olacaklardı. Sonrasında asıl seçime geçilecekti. Başvuran adaylar içerisinde önce kimin seçmen önüne çıkacağı kura ile belirlenecekti. Oy kullanma işlemi ise halkın önüne çıkan adaylara seçmenlerin kimi isterlerse onun tarafına geçmesi, istemeyenlerin de diğer tarafa geçmesi şeklinde belirlenecekti. Adayların iki yanlarında bulunan seçmenler sayılacak, hangisi çoğunluğu sağlamışsa seçilmiş olacaktı (Efe, 2002: 58).

Muhassıllar almış oldukları talimat gereğince hazineye ait bulunan gelir kaynaklarının tamamını himayelerinde bulunduracaklar, kaydı bulunmayan ve kayıp olan gelirler tespit edilerek kayıtlara geçirilecek ve en kısa süre içerisinde hazineye bildirilecekti. Tebaanın ödemekle mükellef bulunduğu verginin tespiti yapılmıyaya kadar maliyenin zarar görmemesi amacıyla sonradan asıl vergiden düşürülmesi şartıyla peşinen bir miktar vergi toplanacaktı (BOA, HAT: 1449/59150; İnalçık, 1986, c. 6: 1538).

‘Müzakere meclisi’ ve ‘meşveret meclisi’ olarak bilinen muhassıllık meclisleri büyük ve küçük meclis adı altında ikili bir yapıda bulunuyorlardı. Muhassılın bulunduğu yerde yer alan büyük meclis muhassıl; iki kâtip, hâkim, müftü, askerî zabıt, eşraftan seçilecek dört kişi ve bir de Gayrimüslimleri temsilen metropolit ve kocabaşılardan seçilen iki kişi olmak üzere toplamda on

üç üyeden oluşuyordu. Köy muhtarlarına ve kocabaşlarına *irade-i seniyye* icabı *emvalı-i muhassılıktan* yıllık 500 kuruşa kadar maaş tahsis edilmiş ancak köy işlerini muhtarlarla beraber gören imamlara maaş tahsisi yapılmamıştı ki bu durum imamların tepkisine sebep olmaktaydı. (BOA, C.DH: 292/14567). Başkan eğer bölgede müşir varsa müşirlerden, ferik bulunan yerlerde ise muhassıl, kadı ve zaptiye memurları arasından kura ile tespit edilecekti. Başkanın muhakkak okuma ve yazma bilmesi gerekiyordu. Küçük meclisler küçük kazalarda duruma göre muhassılların atadığı vekillerin başkanlığında kurulacaktı. Beş kişiden oluşacak olan bu meclisler naip, zaptiye memuru, muhassıl vekili ve eşrafın ileri gelenlerinden oluşacaktı. Eğer bölgelerinde Gayrimüslim halk varsa muhakkak bunlardan da temsilci bulundurulacaktı. Ancak küçük meclisler açılmalarının üzerinden bir yıl bile geçmeden verimli olmadıklarından olsa gerek kapatılmışlardır (Efe, 2002: 73).

Kurulan meclislerin işlevselliği ve etkinliği kuruldukları bölgelere, yıla ve üyelerinin niteliklerine göre değişiklikler göstermiştir. Bununla birlikte meclislerdeki Gayrimüslim üyelerin azınlıkta kalmaları ve bu nedenle de yeterince temsil edilemedikleri gerekçesiyle azınlıklar tarafından eleştiri konusu olmuştur. Ancak bu meclislerin esasında kuruluşları itibarıyla birer temsil kurumu olmaları amaçlanmamıştı. Yine de bu meclisler pek çok yeniliği beraberinde getirmişlerdi. Örneğin teoride de olmuş olsa Gayrimüslimlerle Müslümanlar ilk defa aynı hakları elde etmekteydiler. Ayrıca delegeler farklı mezheplere mensup olabilmekteydiler. Aslında bu meclisler demokrasinin ilk örneklerini oluşturan önemli deneyimlerdi de denilebilir (Efe, 2002: 74).

Tanzimat'ın ilanından sonra getirilen yeniliklerin tam olarak uygulanıp uygulanmadıklarının kontrollerini sağlamak amacıyla Anadolu ve Rumeli'ye birer adet müfettiş gönderilmesine karar verilmişti. Görevlendirilecek olan müfettişlerin bölgeyi ve bölge halkını iyi tanımaları gerektiği gibi yapacakları işin amacını da iyi kavramaları gerekiyordu. Bunun için Rumeli Müfettişliğine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyesi Arif Hikmet Bey, Anadolu Müfettişliğine de Meclis-i Umur-ı Nafia müftüsü Çerkeş Mehmet Efendi atandılar. Her iki müfettiş de vazifede buldukları sürece aylık 25 bin kuruş maaş alacaklardı (Efe, 2002: 95).

Rumeli'ye gönderilen müfettiş Arif Hikmet Bey, Edirne dâhil olmak üzere Rumeli'deki pek çok bölgede yaptığı denetimlerini raporlaştırarak Meclis-i Va-

la'ya sundu. Meclis-i Vala'da görüşülen rapor, tartışmalar sonrasında Meclis-i Umumi'ye sunulmuştur. Arif Hikmet Bey raporunda daha çok muhassillara verilen talimatnamenin uygulanmasındaki aksaklıklar, adli vakalar, meclislere üye seçimi ve Gayrimüslimlerin durumları ile ilgili konular üzerinde durmuştur (BOA, İ.MVL: 80). Anadolu müfettişliğine atanan Çerkeş Mehmet Efendi de İstanbul'dan hareketinden sonra Günyüzü, İzmit, Karamürsel, Adapazarı, Geyve ve Yenişehir üzerinden Bursa'ya ulaşmış ve bu bölgelerde pek çok muhassıl ve meclis üyesi ile görüşerek raporunu Meclis-i Vala'ya sunmuştur (BOA, İ.MVL: 1001).

Tanzimat taraftarlarına göre devlet memuru olan muhassılların ve oluşturdukları meclislerin yeni vergi sisteminde harekete geçmeleri, Tanzimat'ın icra edildiği yerlerde şikâyeti ve adaletsizliği kaldırmaya hizmet edecekti. Ancak çok kısa bir süre içinde uygulama umulanın tersine sonuç verdi. Bilgisizlik, ulaşım güçlükleri ve benzeri zorlukların yanı sıra yıllardan beri hazineye hiç vergi ödememiş olanların muhalefeti yüzünden istenilen sonuç alınamadı. Çoğu yerde halk gerçek gelirini gizlerken, bazı bölgelerde de muhassıllar halkın gelirini olduğundan fazla yazıyordu. Gerek muhassıllar gerekse de muhassıllık meclisleri üyelerinin tutumları da taşrada şikâyetlere neden olmaya başladı. Bu yeni uygulamaya sadece taşrada muhalefet ortaya çıkmıyordu. Muhassıllık uygulamasından dolayı şahsi menfaatleri doğrudan doğruya zarara uğramış sarraflar yeni tedbirlerin aleyhinde pek çok entrikalar çevirdi. Bu bağlamda uygulamanın bu ilk günlerinde gösterilmesi gereken müsamahalar tahsilatı ve doğal olarak devletin gelirlerini azalttı. Gösterilen bütün çabalara karşın kâr ve zarar şöyle dursun, kaç kuruş gelir olduğunun ortaya çıkarılması bile mümkün olmadı. Muhassıllar birbirinden bağımsız olarak çalıştıkları için toplanan vergilerin bir arada merkeze gönderilmesi de zaman aldı. Böylece bu vergi reformunun meyvelerini elde etmek için daha çok zamana ihtiyaç olduğu görüldü (Yılmaz, 2014: 259).

Uygulamalardaki aksaklıkların yanı sıra muhassıllık uygulamasına karşı Tanzimat'ın genel olarak getirdiği yeniliklere ve bu yeniliklerin uygulamaları sırasında yapılan yanlışlıklar nedeniyle önemli bir muhalefet de meydana gelmişti. Özellikle taşrada zenginlik kaynakları olan iltizamları ellerinden alınan ayanlar ve ağalar bu muhalefete öncülük etmişlerdi (Ortaylı, 1987: 163). Ayanlar vergilerin servete göre alınacağı prensibine ödeyecekleri vergi miktarının

artması ve kaybedecekleri imtiyazlar nedeniyle şiddetle karşı çıkıyorlardı. Onlardan başka daha önce vergiden muaf olan bir kısım ulema da durumdan hoşnut değildi. Yapılan yeniliklerden kadılar da etkilenmişler, maaşlı birer memur hâline gelmişlerdi. Şer'i mahkemeler yetkilerinin bir kısmını muhassıllık meclislerine devrediyorlardı. Kadılar da evlenme-boşanma ve alacak-verecek davalarına bakar hâle geliyorlardı ki yaptıkları işlerden kendi hesaplarına vergi almaları mümkün olamayacaktı. Tüm bu etkenler ulema sınıfının muhassıllık uygulamalarına karşı ayanların yanında yer almalarına neden olmaktadır (Feyzioğlu, 2010: 49).

Muhassıllık Meclislerinin Kaldırılması

1840'ta uygulanmaya başlanan muhassıllık teşkilatı 1840-1841 yıllarında vergi gelirlerinin düşmesi ve bu konuda istenilen başarının elde edilememesi üzerine 1842'de kaldırılmış ve iltizam usulüne geri dönmüştür (Ahmet Lûtfi, 1999: 1118). Bu durum aynı zamanda kazalardaki muhassıl vekillerinin de kaldırılmasına ve yerli halktan maaşsız olarak müdür atanacak olması anlamına da geliyordu (BOA, C.ML; 471/19194). Ancak bu karar teşkilatın tamamı ile kaldırıldığı anlamına gelmemekteydi. Esasında henüz daha 1840'ta muhassıllık sayısı 140 civarından 50 civarına düşürülmüş ve sonraki dönemde de bu sayı azalmaya devam etmişti. Aynı zamanda maaşlarda da indirim yapılmıştı (Efe, 2001: 109).

Muhassıllık meclislerinin adı 'memleket meclisleri' olarak değiştirilmişti. Yapısında ve işleyişinde önemli bir farklılık olmamakla birlikte, sancak merkezlerinde kaymakamlar, eyaletlerde ise valiler bu meclislerin başkanı olarak belirlenmişti. Memleket meclislerinin Tanzimat'ın taşrada uygulanmasında büyük katkıları olmuştur. Yöneticilerle halk arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde mahkeme gibi çalışan bu meclisler, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin küçültülmüş taşra örneğini oluşturmuşlardı (Çadırcı, 1993: 4; Sannav, 2005: 179).

Muhassıllık sisteminin kaldırılmasındaki gerekçelerin başında muhassıl-ı emvallardan kaynaklanan sorunlar bulunmaktadır. Özellikle muhassılların taşradaki vaziyete hâkim olamamaları ve bölgelerine uyum sağlayamamaları eleştiri konusu olmuştur. Ayrıca hazineye gönderilmesi gereken gelirin baka-ya kalma gerekçesi ve vergilerin düzgün toplanamaması da diğer bir nedeni

oluşturmuştur. Osmanlı tebaasında reformların uygulamaya konulmasından memnun olmayan geniş bir kesim bulunmaktaydı. İltizamın kaldırılmasıyla pek çok kişinin kazanç yolları kapanmıştı. Üstelik bunların vergi muafiyetleri de kaldırılmıştı. Menfaatleri zedelenen bu kesimlerin muhassillara yardım etmek bir tarafa, muhalefet etmeleri de bu kararda etkin olmuştur. Ayrıca muhassillik sistemini oluşturan kurumların birbirleri ile iletişimsizlikleri ve bağımsız hareket etmeleri de diğer bir etkendi (Efe, 2002: 110).

1 Ocak 1849 tarihinde yürürlüğe konulan ‘Bu defa saye-i şevket-vaye-i cenab-ı mülkdariden tertib ve teşkil olunmuş olan eyalet meclislerine verilecek talimat-ı seniyyedir’ başlığını taşıyan yönetmelikte valilerin görevleri de belirtilmiştir. Bu yönetmeliğe göre valinin asıl görevi, Tanzimat’ın uygulanması, her türlü mülki, beledi ve mali ıslahatın yapılıp, güvenliğin korunması, hukuk kurallarının yerine getirilerek ülkenin bayındırlığı için eyalet meclisince alınacak kararların yürürlüğe konulmasını sağlamak olarak belirlenmiştir. Fakat bu sefer de eyaletlerin mali sorumluluğu valilere verilmeyerek bu iş defterdarlara bırakılmıştır. Asayiş ve güvenliğin sağlanması için valilerin yetkileri artırılmış ve valilerin mahalli idarelerde daha etkin olmalarının önü açılmıştır. Fakat bu süreçte yeniliklerin uygulamaya konulmasında uğranılan başarısızlığın sorumluluğu en üst düzeyde hükûmeti temsil eden valilere yüklenmiş, onlardan bir anda eski alışkanlıklarını bırakarak, tüm yönetim basamaklarında halkın yararına işler gerçekleştirmeleri istenmiştir. Bu olmayınca pek çok vali görevden alınmış, eyalet yönetimi eskisinden daha çok el değiştirir olmuştur (Yılmaz, 2014: 264).

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde taşra idaresinde Tanzimat’ın ilanından hemen sonra, 1840’ta ‘iltizam usulü’ kaldırılmış ve sancak yönetimleri mütesellimlerden alınarak muhassillara verilmişti. Bunda muhassılların hem sancakları yönetmesi hem de vergileri toplayıp hazineye göndermeleri amaçlanmıştı. Muhassıllık teşkilatı Meclis-i Vala tarafından alınan bir kararla kurulmuştu. Bu kararla sancakların yönetimi ‘mütesellim’ adı verilen idarecilerden alınacak ve ‘muhassıl-ı emval’ adı verilen kişilere verilecekti. Muhassılların yanında onlara yardımcı olmaları için mal müdürü, nüfus ve emlak kâtibi, vergilerin tespiti ve karara bağlanabilmesi için de ‘muhassıllık meclisleri’ oluşturulacaktı. Ayrıca

bu meclislerde muhassıl ve kâtiplerden başka kocabaşı, müftü, asker zabiti ile bölgenin ileri gelenlerinden dört kişi bulunacaktı. Bölgede Gayrimüslim nüfus varsa onları temsilen metropolit ve hahambaşı gibi dinî liderler de bulunacaktı. Meclislerin haftada iki veya üç gün toplanması kararlaştırılmıştı. Muhassıllık meclislerine muhassıllar başkanlık yapacaklardı. Muhassıllık sisteminin ve muhassılların çalışmalarının denetlenebilmesi için Rumeli ve Anadolu'ya iki müfettiş atanmıştı.

Muhassıllık sistemi muhassılların vergi toplamadaki yetersizlikleri, halk ile bütünleşememeleri, iltizam usulünün kaldırılması ile çıkarları zedelenen kesimlerin muhalefeti gibi nedenlerle başarılı olamadı. Muhassıllık uygulamasıyla gelirleri arttırmayı planlayan merkezî hükûmet arzu ettiği gelir artışını elde edemediği gibi gelirlerin azalması gibi ilginç bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Ayrıca pek çok memurun maaşa bağlanması geliri önemli ölçüde azaltan bir etken hâline gelmişti. Öyle ki bazı kazaların gelirlerinin nerede ise tamamı memur maaşlarına gitmekteydi (Nuri Paşa, 1992: 293). Bununla birlikte muhassıllık sistemi iki yıllık uygulama süreci içerisinde mahalli idarenin ve mali bürokrasinin oluşum sürecine zemin hazırladı. Özellikle de cari idare yöntemleri bakımından eksiklik ve zayıflıkları olsa da yeniliklerin denendiği bir süreci başlatmıştı (Efe, 2010: 88).

Mart 1842'de yeni bir düzenleme yapılarak birkaç köyün bağlandığı köy ile sancak arasında yeni bir idari birim olarak kazalar oluşturuldu. Buralarda yönetici olarak halk tarafından seçilen kaza müdürleri atandı. Bununla birlikte sancak idaresinde önemli değişiklik söz konusu olmadı. Muhassılların yerine yine merkezden atanan kaymakamlar yönetici olarak atandı. Eyaletlerin yönetimi ise valilere bırakıldı. Bu düzenlemenin en önemli özelliği kazaların ilk defa idari bir birim olarak taşra idaresinde yer almış olmalarıdır (Çadircı, 1993: 61).

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- BOA, Divan Kalemi Defterleri (A.DVN), nr. 1/60, (29.Z.1257, 11.Şubat.1842).
BOA, Cevdet-Dâhiliye (C.DH), nr. 292/14567, (06.Ca.1256, 06.Temmuz.1840).
BOA, Cevdet-Dâhiliye (C.DH), nr. 55/2706, 29.M.1257, 23.Mart.1841
BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 539/22165, (20.Ra.1256, 22 Mayıs.1840).
BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 471/19194, (29.S.1258, 10.Nisan.1842).
BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 1422/58154, 24.M.1256, 28.Mart.1840).
BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 1439/59150, 12.Za..1255, 17.Ocak.1840).
BOA, İrade- Dâhiliye (İ. DH), nr. 29/1376, (9.Za.1256, 22. Ocak.1841).
BOA, İrade-Dâhiliye, (İ.DH), nr. 15/689, (05.R.1256, 06.Haziran.1840).
BOA, İrade-Dâhiliye, (İ.DH), nr. 16/759, (28.R.1256, 28.Haziran.1840).
BOA, İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.), nr. 80.
BOA, İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL), nr. 101.
BOA, İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.), nr. 3/57, (28.Ra.1256, 31.Mayıs.1840).
BOA, İrade-Meclis-i Mahsus (İ.MMS), nr. 8.
BOA, İrade-Meclis-i Mahsus (İ.MMS), nr. 10.

KİTAP VE MAKALELER

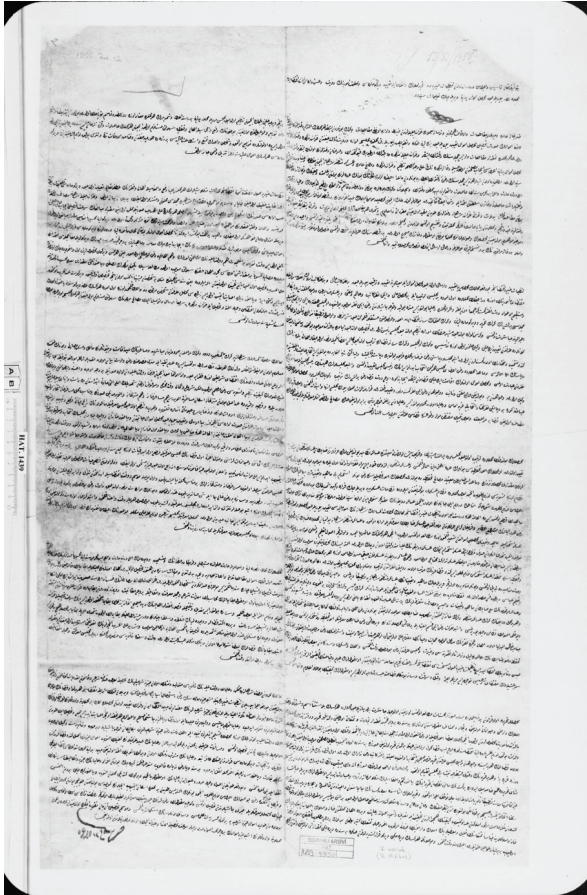
- AHMET CEVDET (PAŞA), (1909) Tarih-i Cevdet, (1).
AHMET LÛTFÎ EFENDİ. (1999). Vak'an-üvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
AĞAR, S. (2007). 'Geçmişten Bugüne Malî İdare' Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Ankara, (73).
CEZZAR, Y. (1988) Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim, Alan Yayıncılık, İstanbul.
ÇADIRCI, M. (2007). 'Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim 1826-1839', Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi, Ankara.
ÇADIRCI, M. (1993). 'Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler', Çağdaş Yerel Yönetimler, II, (5).
EFE, A. (2002). Muhassıllık Teşkilatı, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

- Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- EFE, A. (2010). ‘Osmanlı Devleti’nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği’, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, (49).
- ERYILMAZ, B.(2017). Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, İ. (1986). ‘Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler’, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, (6).
- FEYZİOĞLU, H. S. (2010). Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer’i Mahkemelerde Düzenlemeler, Kitabevi, İstanbul.
- KIRAY, E. (1995). Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜK, C. (1987). ‘Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat’, Mustafa Reşid Paşa Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara.
- M. NURİ PAŞA. (1992) Netayic ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, 3, TTK, Ankara.
- ORTAYLI, İ.(1987). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (1974). ‘Tanzimat’tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)’, TODAİE (142), Ankara.
- PAKALIN, M.Z. (1939). Tanzimat Maliye Nazırları, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1.
- SANNAV, S.C. (2005). ‘Tanzimat’ın İlanından Sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti’nin Yeniden Yapılandırılması Süreci ve Limni Adası’nın Statüsü’, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6, (1).
- ŞENER, A. (1990). Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İşaret Yayınları, İstanbul.
- VEFİK, ABDURRAHMAN. (1999). Tekâlif Kavaidi, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- YILMAZ, Ö. (2014). ‘Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871), History Studies, 6, (6).

EKLER

Ek-1: Tanzimat gereği emlak ve nüfus yazımı için tayin edilecek, vergi ve memleket işlerinin iyi bir şekilde görülmesi için gerekli yerlere memur kılınacak muhassıl-ı emvale verilecek talimat bkz. BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 1439/59150, 12.Za.1255, 17.Ocak.1840.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN BATI ANADOLU'DA KUVAYİMİLLİYE HAREKETİNE YÖNELİK BAZI KARARLARI

Nuran KOLTUK

Öğr. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
nkoltuk@nku.edu.tr

GİRİŞ

Fransız İhtilali ile ortaya çıkan ulusçuluk aynı zamanda egemenlik kavramını da dünya siyasi literatürüne sokmuştur. Egemenlik veya eski deyimiyile hâkimiyet, iktidarın halka geçmesi, yönetimin kayıtsız şartsız millete ait olmasıdır. Egemenliğin halka ait olması ise ancak demokratik bir rejimle işlerlik kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında millî egemenlik ve demokrasi iç içe geçen iki kavram olarak karşımıza çıkar. Siyasi hayatımıza Milli Mücadele ile giren millî egemenlik ilkesi Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dayanaklarından biridir ve egemenliğin halka ait olduğu zihniyetini Mustafa Kemal Atatürk kazandırmıştır. Nitekim Amasya Tamimi ile 'Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır' sözü millet egemenliğine yapılan bir vurgudur. Amasya Tamimi'nde yer alan bu ilke Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarında da etkili olmuş ve hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu düsturu mücadelenin temeli olarak ortaya konmuştur. Seçilmiş milletvekillerinden oluşan ve 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi ise millî egemenliğin tecelli ettiği yegâne yerdir. İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri tarafından resmen işgali, Kurtuluş Savaşı için önemli bir dönüm noktasıdır. Aydınlar için İstanbul'un işgali, Meclis-i Mebûsan'ın kapatılması ve tutuklamalar İtilaf Devletleri ile beklenen şartlarda bir barış anlaşması yapılamayacağını ortaya çıkarmıştır.

Bu şartlar altında Ankara'da açılan BMM millî egemenlik temelinde yükselmiş ve tarihî bir sorumluluk üstlenmiştir. Olağanüstü yetkilere sahip olan Meclis, Millî Mücadele'nin sürdürülmesinde son derece belirleyicidir. Batı Anadolu'da Kuvayımillîye'nin yönetimini üzerine alan BMM mücadeleyi keyfilikten çıkararak bir düzene kavuşturmuş ve ülkenin düşman işgalinden kurtarılması için gerekli kararları cesaretle almıştır.

BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞI

Kuvayımillîye'nin imkânlar dâhilinde, Batı Anadolu'da Yunan ilerleyişini durdurmaya çalıştığı sırada, 16 Mart 1920'de İstanbul İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edilmiştir (Nutuk, Ocak 2006: 377-378). İşgal, Kuvayımillîye hareketi açısından dönüm noktasıdır. İstanbul'un işgalinden bir gün sonra, 17 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye bir durum değerlendirmesi yapmış ve Mustafa Kemal Atatürk tarafından tüm halka bu değerlendirme sonucu bildirilmiştir. Buna göre; henüz Osmanlı Mebûsan Meclisi kapanmamış ve bu konuda herhangi bir karar alınmamış olmasına rağmen İstanbul'da meclisin çalışma imkânı kalmamıştır (Turan, Ekim 2009: 121). Nitekim 17 Mart'ta Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Bey Harbiye Nezareti'nin de İngilizler tarafından kontrol altına alındığını Heyet-i Temsiliye'ye bildirmiştir (Çevik, 2002: 280). Ardından 18 Mart'ta İngilizler tarafından bazı meclis üyeleri tutuklanarak Malta'ya sürülmüş, bunun üzerine aynı gün Meclis-i Mebûsan mevcut durumda görev yapmasının mümkün olmadığını belirterek kendi kendisini feshetmiştir (Çevik, 2002: 281).

İstanbul'un işgali, tutuklamalar ve Meclis-i Mebûsan'ın feshi, barış anlaşması ile ilgili beklentileri söndürmüştür. İstanbul'un işgali üzerine Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi adına yabancı devletlere bir protesto telgrafı göndermiştir. İstanbul'daki İngiliz, Fransız, İtalyan siyasi temsilcileri ve bütün tarafsız devletlerin Hariciye Nezaretlerine ve İngiltere, Fransa ve İtalya meclislerine gönderilen bu protestoda hukuk ve bağımsızlığı savunmak için kutsal bir mücadeleye girildiği ve hiçbir gücün bir milleti yaşama hakkından mahrum edemeyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca işgalin yaşandığı günün akşamında da bütün vali ve komutanlara, İtilaf Devletleri temsilcilerine İstanbul'un işgali ile ilgili protesto telgrafları çekilmesi ve mitingler yapılması konusunda bir talimat göndermiştir (Nutuk, Ocak 2006:

382-384). İşgalden üç gün sonra 19 Mart 1920'de Mustafa Kemal, bütün vilayetlere, müstakil sancaklara ve askerî yetkililere bir telgraf daha göndererek olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanması gerektiğini bildirmiştir. Bu telgrafta Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal: Payitahtın resmen işgal altında kaldığını, yasama, yargı ve yürütme güçlerine sahip devletin işlemez hâle geldiğini, Kuvayimillie'yi akim bıraktığını, işgal nedeniyle Mebûsan Meclisinin fiilen dağıldığını ifade etmiştir (Nutuk, Ocak, 2006: 387). Nitekim 19 Mart 1920 tarihli bu telgraftan kısa bir süre sonra Osmanlı Mebûsan Meclisi bu kez padişah tarafından resmen feshedilmiş (11 Nisan 1920) ve bir daha toplanmamıştır. Böylece işgal altındaki Anadolu'nun kurtuluşu için İstanbul Hükûmeti'nin siyasi iradesi etkinliğini yitirmiştir. 19 Mart tarihli telgrafta ayrıca meclisin açılması için yapılacak seçimlere ilişkin talimatlar da yer almıştır. Buna göre; Meclise seçilecek kişilerin milletvekilleri seçimi ile ilgili kanuni hükümlere bağlı olduğu, seçimde sancakların esas alınacağı, her sancaktan beş üye seçileceği, meclis üyeliğine her parti, zümre ve cemiyet tarafından aday gösterilebileceği gibi kişilerin bağımsız aday olabileceği ifade edilmiştir. Bunun dışında seçimlere her bölgenin en büyük müllkiye memuru başkanlık yapacak ve seçimlerin güvenliğinden sorumlu olacak, seçim gizli oylama ve çoğunluğun sağlanması ile gerçekleşecek ve açık tasnif yöntemi uygulanacak, seçimler en fazla on beş gün içinde Ankara'da toplanacak şekilde tamamlanarak üyeler yola çıkacaktır (Nutuk, Ocak, 2006: 388). 19 Mart tarihli bu telgraftan sonra ülkenin her yerinde seçimler hızlı ve ciddi bir şekilde yapılmaya başlanmış fakat Mustafa Kemal'in ifadesiyle bazı yerlerde engellemelerle karşılaşmıştır (Nutuk, Ocak, 2006: 392). Bu nedenle Büyük Millet Meclisinin açılacağı tarihe kadar her yerde seçimler tamamlanamamıştır.

Nihayet 21 Nisan 1920'de bütün kolordulara, 61. Tümen Komutanlığı'na Refet Bey'e ve bütün valiliklerle, müstakil sancaklar, Müdafaa-i Hukuk Merkezleri ve Belediye Başkanlıklarına Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal imzasıyla yeni bir telgraf gönderilerek 23 Nisan 1920'de meclisin Ankara'da açılacağı ve BMM'nin tören programı bildirilmiştir (Nutuk, Ocak 2006: 395). Ayrıca Meclis açıldıktan sonra bütün sivil ve askerî makamlara ulusun kurtuluşu ile ilgili konularda başvurulacak yerin İstanbul Hükûmeti değil Büyük Millet Meclisi olduğu Heyet-i Temsiliye'nin 22 Nisan genelgesiyle duyurulmuştur (Nutuk, Ocak 2006: 396). Seçimler tamamlanamış olmasına rağmen

İstanbul'dan gelen milletvekilleriyle birlikte 66 seçim bölgesinden gelen 127 kişi ile meclis belirlenen tarihte açılmıştır (Çevik, 2002: 286).⁶¹

KUVAYİMİLLİYE VE BMM'NİN KUVAYİMİLLİYE'NİN YÖNETİMİ İLE İLGİLİ KARARLARI

Sözlük anlamı 'Millî kuvvetler' demek olan Kuvayimilliyeye, düzenli ordunun kurulmasından önceki silahlı direniş birlikleridir ve başlangıçta daha çok askerî birlikler dışında eli silah tutan kişiler için kullanılmıştır (Turan, 2009: 144). Kuvayimilliyeye fikri ise Mondros Mütarekesi'nin uygulanmaya başlamasından sonra savaşın henüz sonlanmadığının anlaşılması ve merkezî otoritenin gittikçe zayıflaması sonucu ortaya çıkmış, Yunan Ordusu'nun İzmir'i işgal etmesi ve Anadolu içlerine doğru ilerlemesi üzerine örgütlenmiştir. İzmir'in işgali (15 Mayıs 1919), işgalin İzmir ile sınırlı kalmaması ve işgal edilen yerlerde halkın karşı karşıya kaldığı Yunan zulmü bölgedeki direniş faaliyetlerinin itici gücünü oluşturmuştur (Balcıoğlu, 2002: 33-55). Diğer taraftan Mondros Mütarekesi gereğince orduların terhis edilme zorunluluğu direnişin siviller üzerinden yürütülmesini gerekli kılmış, Kuvayimilliyeye birliklerine ordu komutanları ve subayların teşviki ile halkın katılımı sağlanmıştır (Sofuoğlu, 1994: 131). Yunan kuvvetleri ile karşı karşıya bulunan bu milis birliklerinin sayılarının sürekli artması üzerine belirli bir düzene kavuşturulması zorunluluğu, silah, cephane gibi askerî malzeme ve maddi kaynak ihtiyacı ortaya çıkmış ve yönetim birimlerinin de oluşturulması gerekmiştir.

Hareketin başlangıcında sivil direnişin yönetim organı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'dir. Bu cemiyetlerin kurulmasında 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Atatürk'ün Batı Anadolu'da işgaller karşısında sessiz kalınmamasına dair, 28 Mayıs 1919 tarihli 15., 20. ve 13. Kolordulara ayrıca Konya'daki II. Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği tebligatı etkili olmuştur (Dayı, 1998: 64). İşgalden önce İzmir'de kurulan İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni (Turan, 1975: 147-157) işgalden sonra 24 Mayıs 1919'da Sarayköy Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti, 29 Mayıs 1919'da Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti ve diğerleri izlemiştir (Akın, 2001: 14)⁶². Fakat ilerleyen

61 Seçimler ve seçilenlerin sayıları ile ilgili olarak kaynaklarda oldukça farklı bilgiler mevcuttur.

62 Diğer yerlerde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri için bkz. Tekeli ve İlkin, 2006.

zamanlarda Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri yerine Aydın, Denizli, Balıkesir, Muğla ve Isparta'da üç farklı örgütlenme biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlardan Muğla ve Isparta'da Müdafaa-i Vatan Cemiyetleri, Aydın'da Heyet-i Milliyeler, Balıkesir'de Heyet-i Merkeziyeler olarak örgütlenme tamamlanmıştır (Tekeli, İlkin, 2006). Kuvayimilliyе'nin yönetim olarak teşkilatlanmasından sonra Büyük Millet Meclisinin açılışına ve Ankara'da yeni bir hükümetin kuruluşuna dek, milis birliklerinin düzenli olarak ihtiyaçlarının karşılanması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Balıkesir, Nazilli ve Alaşehir'de kongreler yapılarak, milis birliklerinin geri hizmetleri düzenlenmiştir. Batı Anadolu'da kongreler yapılırken esasında Anadolu'da daha çok yeni bir devletin kuruluşunun öncüsü olan Erzurum ve Sivas Kongreleri yapılmaktadır. İki farklı bölgedeki kongreler arasında organik bir bağ bulunmayan, bağımsız hareket eden ve daha çok bölgesel olarak adlandırılan Batı Anadolu'daki faaliyetler daha BMM açılmadan, Sivas Kongresi'nden sonra birleşme eğilimi göstermiştir. Sivas Kongresi'nde bütün cemiyetlerin aynı ad altında birleştirilmesi ve bir merkezden yönetilmesi kararı ile Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal, Kuvayimilliyе hareketini kontrol altına almak istemiştir (Tekeli, İlkin, 2006). Ancak Sivas Kongresi'nde alınan bu karar Batı Anadolu'da Kuvayimilliyе hareketi üzerinde kısa sürede uygulamaya konulamamıştır. Heyet-i Temsiliye bölge üzerinde denetim sağlamak için 9 Eylül 1919'da Ali Fuat Paşa'yı Garbî Anadolu Umum Kuvayimilliyе Kumandanlığı'na tayin etmiş ve böylece Batı Anadolu'da Kuvayimilliyе ile yakın temas sağlanmıştır (Tekeli, İlkin, 1989: 274). Ayrıca Heyet-i Temsiliye, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilat Nizamnamesi düzenlemiş ve ek olarak iki bölümden oluşan bir Kuvayimilliyе Talimatnamesi de hazırlamıştır (TİH, 1975: 36).

Büyük Millet Meclisinin açılması Batı Anadolu'da Yunan işgalini belirli oranda durdurmuş olan Kuvayimilliyе açısından son derece önemlidir. Sivas Kongresi'nden sonra 21 Aralık 1919'dan itibaren Aydın ve civarındaki Kuvayimilliyе birlikleri idari olarak 57. Tümen Komutanlığı'na bağlı bulunmaktadır. Gerek 57. Tümen ve gerek 23. Tümen Mart 1920'ye kadar Albay Refet Bey'in komutasına bırakılarak Kuvayimilliyе Heyet-i Temsiliye tarafından kısmen denetim altına alınmaya çalışılmıştır (Aker, 2006: 314). Ancak 4 Ocak 1920'de Refet Bey tarafından Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen rapor Kuvayimilliyе'nin denetiminin yeterli olmadığını göstermektedir. Refet Bey Kuvayı-

milliye ile ilgili olarak başlıca sorunun bir yönetim zaafiyeti olduğunu tespit etmiş, gönüllü temin edilerek oluşturulan milis birliklerinin askerî komutanlar yönetiminde idare edilmesini ısrarla vurgulamıştır (ATASE, İSH 6C, kutu:271, gömlek:103)⁶³. Meclisin açılmasıyla birlikte artık Batı Anadolu'da direnişi devam ettiren Kuvayımillîye hareketi üzerinde de Meclisin etkisi görülmeye ve hareketi başarılı kılmak için bazı kararlar alınmaya başlamıştır. Büyük Millet Meclisinin açılması ve yeni hükûmet sisteminden sonra Kuvayımillîye ile ilgili alınan ilk karar millî kuvvetlerin 16 Mayıs 1920'de Müdafaa-i Millîye Teşkilatı'na bağlanmasıdır (Jaeschke, 1989: 104). Böylece başlangıçta Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve diğer yönetim birimleri tarafından idare edilen Kuvayımillîye hareketinin yönetimi BMM'ne ve dolayısıyla Ankara Hükûmeti'ne geçmiştir.

Büyük Millet Meclisinin Kuvayımillîye hareketi üzerindeki önemli kararlarından diğeri milis birliklerinin yönetimi ile ilgilidir. Bilindiği gibi İzmir'in işgalinden itibaren İstanbul Hükûmeti'nin itirazlarına rağmen gönüllü temini (BOA, DH. KMS, 53-3/33)⁶⁴ ile Kuvayımillîye birlikleri teşkil edilmiş ve bu sayede Yunan askerî belirli bir hatta durdurulabilmiştir. Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nin oluşturulmasından sonra Kuvayımillîye ile ilgili her türlü konuda buradan karar verilmiştir. 1920 Temmuzundan itibaren Büyük Millet Meclisi gönüllü ve milis kuvvetlerinin artık bölgenin en büyük kumandanının ve ayrıca Kuvayımillîye adıyla bulunan milis birliklerinin bölge jandarma kuvvetlerinin emrine verilmesini kararlaştırmıştır. Böylece gönüllü toplama işi Ankara Hükûmeti tarafından tayin edilen askerî komutanların inisiyatifi ile olacaktır. Bu karara göre askerî mükellefiyeti olan ve cepheye çağırılanlar doğrudan Ahz-1 Asker Şubelerine gidecek ve oradan cephelere sevk edilecektir (Çanlı ve Türkeş, 1999: 55). Bu çerçevede Ahz-1 Asker Şubeleri de yeniden düzenlenmiştir. Buna göre idare, meclisi, belediyeler, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Heyet-i Merkeziye ve Ahz-1 Asker başkanları bölgenin en büyük mülki memurunun başkanlığı altında bulunacaktır. Bu yerel idareler ve Ahz-1 Asker Şubeleri mintikalarında bulunan en üst askerî kumandanın göstereceği lüzuma göre tertibat almakla mükelleftir. Bu şubeler savunma için silah altında bulunan ve göreve çağırılan kişilerin askerî birliklere sevklerini de sağlayacaktır (BCA, fon:30.18.1.1,

63 Nazilli Mevki Kumandanlığı'ndan Heyet-i Temsiliye Reisliği'ne gönderilen 4 Ocak 1920 tarihli yazı.

64 Kütahya'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Ağustos 1919 tarihli yazı.

yer no: 1.3.17⁶⁵. Ayrıca Meclisin 29 Temmuz 1920 tarihli kararı ile kolordular bünyesindeki Ahz-ı Asker Şubelerinin askerî bir heyet tarafından teftiş edilmesi de kararlaştırılmıştır (BCA, fon:30.18.1.1, yer no: 6.6.3).

Zamanla gittikçe büyüyen gönüllü birlikleri bir süre sonra yararlı olmaktan çok zararlı olmaya başlamıştır. Zira büyük bir kısmı giderek silahlandırılmamakta ve ihtiyaçları karşılanamayan yığınlara dönüşmektedir (ATASE, İSH 6C, kutu:271, gömlek: 103)⁶⁶. Bunun için Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Vekâleti (EHUR) kesin bir zorunluluk olmadan gönüllü toplanmaması kararı almış, mevcut olanların da yavaş yavaş düzenli teşkilata çevrilmesini kararlaştırmıştır. Nitekim 24 Ağustos 1920'de EHUR Vekâleti Müdafaa-i Millîye Vekâleti ve diğer nezaretlere gönüllü birlik teşkil edilmemesini bildirilmiş, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de bu konuda uyarılmıştır (TİH, 1975: 74-75).

BMM'NİN KUVAYİMİLLİYE'YE SİLAH TEMİNİ İLE İLGİLİ KARARLARI

BMM'nin Batı Anadolu'daki Kuvayimilliyeye hareketi için diğer bir kararı bölgenin savunulması için silah temin edilmesidir. Kuvayimilliyeye'nin en temel ihtiyaçlarından birisi olan silah ve cephane tedariki mücadele devam ettiği sürece en önemli konulardan biridir. İtilaf Devletleri tarafından Mondros Mütarekesi'ne konulmuş olan: *'Terhis edilecek Osmanlı Ordusu'na ait teçhizat, silah, cephane ve nakliye vasıtalarının kullanılması konusunda İtilaf Devletlerince verilecek emirlere uyulması'*ni içeren 20. madde silah ve cephane temini konusunda önemli bir sorun teşkil etmiştir. Gerçi Harbiye Nezareti silah ve teçhizatın İtilaf Devletlerine teslim edilmeyerek, işgal bölgelerinden içerilere taşınması için çaba sarfetmiştir (Türkmen, 2001: 61-62). Fakat düzenli ordunun kuruluşuna kadar silah ve cephane, askerî teçhizat eksikliği büyük güçlüklerle temin edilmiştir. Öncelikle işgal bölgelerine yakın yerlerde askerî birliklerin, Ahz-ı Asker Şubelerinin ve Jandarmanın silah depoları kullanılmıştır (Selek, 2004: 111). Sivas Kongresi'nden sonra hazırlanan Kuvayimilliyeye Talimatnamesi'nde gönüllü birliklerinin orduyu takviye etmesi ve harekâtını kolaylaştırması gereği üzerinde durulmuştur. Ancak yine sabit ve seyyar müfrezeler yoluyla

65 Büyük Millet Meclisinin 19 Temmuz 1920 tarihli kararı.

66 4 Ocak 1920 tarihli yazı.

devam ettirilecek mücadelede silah ve mühimmat tedariki önemini korumaktadır. Gönüllülerin ellerindeki silahlar, zenginler tarafından para ile satın alınan tüfek ve cephaneler ihtiyacı belirli bir süre karşılamakla birlikte bu konuda asıl kaynak ordu olmuştur. Ayrıca halkın elinde bulunan silahların toplanması da başvurulan çarelerden biridir. Ancak bu konuda BMM açılmadan önce yeterli başarı sağlanamamıştır. Bu nedenle Meclisin uğraşmak zorunda kaldığı problemlerin başında Kuvayımillîye birliklerinin silah ve cephane ihtiyacının nasıl karşılanacağı yer almıştır. Öncelikle Haziran 1920'de Müdafaa-i Millîye Vekâletin'ce halkın elindeki silah ve cephanenin sayımının yapılması kararlaştırılmıştır. Bu emrin yayınlanma tarihinden itibaren 15 gün içinde halkın ellerindeki silahları bölgelerindeki jandarma komutanlıklarına kaydettirmesi zorunlu kılınmıştır. Kayıt altına alınan bu silahlardan yararlanma ihtiyacı doğduğunda ise parası sahiplerine peşin ödenerek halktan toplanacaktır. Ahaliden mücadeleye katılamayanların sadece silah ve cephanelerini teslim ederek katılmaları mecburidir (BCA, fon:272.0.0.14, yer no: 75.23.21)⁶⁷.

Silah ve cephane temini konusunda BMM'nin izlediği bir diğer yol Güneydoğu ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağınık bir hâlde bulunan silah ve teçhizatın Batı Anadolu'ya nakledilmesidir. BMM, Kuvayımillîye'nin her türlü askerî malzemeyle donatılmış Yunan birlikleri karşısında başarı şansını arttırmak için daha geniş kararlar almak zorunda kalmıştır. Güneydoğu ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan silah ve askerî mühimmatın Batı Anadolu'da toplanması ve yurt içi kaynaklardan olabildiğince faydalanılması öngörülmüştür. Bu çerçevede Diyarbakır'da bulunan silah ve mühimmatın taşınması gündeme gelmiştir (BCA, fon:30.18.1.1, yer no: 1.8.18)⁶⁸. Diğer bir yol yurt dışından silah temin edilmesidir. Gittikçe artan silah ihtiyacını karşılamak için tarafsız ülkelerden silah ve mühimmat alınması gerekli görülmüştür. Buna bağlı olarak BMM, dış ülkelerden silah ve mühimmat alımı için Müdafaa-i Millîye Vekâleti tahsisatından belirli bir miktarın ayrılmasını kararlaştırmıştır (BCA, fon:30.18.1.1, yer no: 1.8.18)⁶⁹. Bu konuda ilk başvurulan ülke İtalya'dır. Ege'de Yunanlılarla nüfuz mücadelesi yaşayan İtalya, işgal ettiği yerlerde hoşgörülü bir siyaset izleyerek halkı kazanmaya çalışırken, Yunan ilerlemesine

67 Büyük Millet Meclisinin 6 Temmuz 1920 tarihli kararı.

68 Büyük Millet Meclisinin 11 Ağustos 1920 tarihli kararı.

69 Büyük Millet Meclisinin 11 Ağustos 1920 tarihli kararı.

engel olmak için Kuvayimilliyeye de göz yummuştur. Kendi işgal bölgelerinde Kuvayimilliyenin güçlenmesine ve silah depolarından askerî malzemelerin çıkarılmasına karışmamıştır (ATASE, İSH 7B, kutu:319, gömlek: 110). İtalya silah ve askerî malzeme noktasında tavizkar davranmış hatta Kuvayimilliyeye yeni cepheler oluştururken İtalyan subayları silah satmıştır (ATASE, İSH 1, kutu:17, gömlek: 96). Ayrıca İtalyanın işgal ettiği kıyılarda silah kaçakçılığı yapıldığı da bilinmektedir. BMM'nin açılmasından sonra İtalyadan silah satın alınması için faaliyette bulunulmuştur. Öncelikle yeni kurulan hükümet İtalya ile resmî olarak dış ilişkileri başlatmıştır. Ardından Haziran 1920'de İtalyan Dışişleri yetkilisi olan Vincenzo Fago BMM hükümeti ile görüşmek üzere Ankara'ya gelmiş ve Anadolu'da ellerine geçen silahları vermeyi teklif etmiştir (Çelebi, 2002: 228-231). Bu görüşmeden sonra Müdafaa-i Milliye Vekâleti adına silah ve cephane almak için Kaymakam Edip Servet Bey Roma'ya gönderilmiştir (Koltuk, 2015: 256). Ayrıca Meclis mübayaat komisyonları kurarak İtalyadan silah satın almaya devam etmiştir (Çelebi, 2002: 318). İtalyadan gönderilen silah ve cephane Antalya'dan Karahisar yoluyla Batı Cephesi'ne ulaştırılmıştır (Koltuk, 2015: 256).

Meclis 11 Ağustos 1920 tarihli kararı ile silah yapım atölyelerinin de kurulmasına çalışmıştır (BCA, fon:30.18.1.1, yer no: 1.8.18). İşgal bölgesinin sürekli olarak genişlemesi üzerine silah tamir ve üretimi yapmak bir zorunluluk hâline gelmiştir. Bireysel olarak yapılan tamir ve imal işlerinin daha muntazam hâle getirilmesi gerekmektedir. Batı Anadolu'da ilk defa Eskişehir'deki demiryolu atölyesinde cephane ve askerî teçhizat yapımı gerçekleştirilmiştir. Aynı tarihlerde Ankara'da geçici onarım yerleri açılmıştır (Sürgevil, Haziran 2010). Büyük Millet Meclisinin açılmasından itibaren alınan kararlar ile düzenli ordunun kuruluşuna kadar silah ve cephane yetersiz de olsa temin edilebilmiştir. Büyük Millet Meclisinin cephane temini konusunda da bazı tedbirler aldığı görülmektedir. Bu çerçevede atılan mermilerin kovanlarından faydalanma yoluna gidilmiştir. Böylece boş kovanların saklanması, ordu, kolordu ve tümenlerce elde edilecek mavzer ve Alman mermi kovanlarının Eskişehir, Konya, Ankara gibi yerlerde toplanması kararlaştırılmıştır. Talimlerde atılan mermi kovanlarının da toplanması, boş kovanların cins ve miktarının Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne bildirilmesi alınan kararlardandır (TİH, 1975: 74).

BMM'NİN KUVAYİMİLLİYE'NİN FİNANSMANI İLE İLGİLİ KARARLARI

İane Toplanması

Büyük Millet Meclisinin Batı Anadolu'daki Kuvayimilliyeye yönelik kararlarından bir kısmı da hareketin finansmanı için toplanan ianeler ile ilgilidir. Bilindiği gibi İzmir'in işgalinin ardından Ayvalık, Urla ve Ödemiş'in de işgali ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulmuş ve ilk gönüllüler toplanırken ihtiyaçlar için halktan para toplanmaya da başlamıştır (BOA, DH. KMS, 52-2/81)⁷⁰. Başlangıçta belirli bir düzen içinde toplanmayan paralar işgallerin süreklilik kazanması üzerine nakdi ve aynı iane adı altında toplanmaya başlamıştır. Batı Anadolu kongrelerinde alınan kararlarla bağış olarak toplanan paralar bağış statüsünden çıkarak bir tür vergi yükümlülüğü hâline gelmiştir. Zira kongrelerde bir vergi mükellefi gibi kimin ne kadar zamanda ve nemiktarda para ödeyeceği tespit edilmiştir⁷¹. BMM'nin açılmasından sonra ise Konuya milletvekili Meclisin ikinci oturumunda 29 Haziran 1920 günü birçok yolsuzluk ve şikâyete sebep olan iane toplanmasının yasaklanması konusunda bir takrir vermiş, fakat meclisin bütün masrafların nereden karşılanacağına dair bir karara varılincaya kadar Harbiye Nezareti Vekâleti'nden karşılanması kararı üzerine bir sonuç elde edilememiştir (TBMM Zabıt Ceridesi: 146). Ardından Meclis'in 11 Temmuz 1920 tarihli oturumunda bu kez Isparta mebusları kongre kararlarının her bölgede farklı uygulandığından bahsederek masrafların BMM bütçe tahsisatından karşılanması hakkında bir takrir daha vermiştir (Müderrişoğlu, 1988: 298). Tüm bu girişimlerden sonra Meclis 8 Eylül 1920'de hazırlanan kararnameyi kabul etmiştir. Buna göre Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerince halktan ne şekilde toplanmış olur ise olsun Kuvayimilliyeye yapılacak yardımların Müdafaa-i Millîye Vekâleti kontrolünde bulunan Ziraat Bankalarına teslim edilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Böylece iane toplanması işi bir karara bağlanarak keyfi uygulamaların sonlandırılması için çaba harcanmıştır (BCA, fon: 30.10.0.0, yer no: 51.336.2)⁷². Son olarak 8 Kasım 1920'de Meclis'in

70 Salihli'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Haziran 1920 tarihli yazı.

71 Batı Anadolu Kongrelerinde iane ile ilgili olarak alınan kararlar hakkında bkz. Koltuk, 2015: 202.

72 Büyük Millet Meclisinin 8 Eylül 1920 tarihli kararı.

çıkardığı bir diğer kararname ile her ne ad ile olursa olsun hükûmetin izni olmadan iane toplamak tamamen yasaklanmıştır (Müderrişoğlu, 1988: 306).

Gelir Getirici Bir Kaynak Olarak Oktruva Vergisi

Batı Anadolu'da Kuvayimilliy'e'nin finansmanı için diğer bir uygulama ithalat ve ihracatın sürekliliğinin sağlanması ve oktruva vergisidir. Yunan işgali Batı Anadolu'da üretime sekte vurmuş ve ticareti de olumsuz yönde etkilemiştir. Buna bağlı olarak Yunan birliklerinin beslenme ihtiyacının karşılanmaması için İkinci Balıkesir Kongresi'nde bölgede ithalat ve ihracat yasaklanmıştır (Çarıklı, 1967: 114). Ancak bu karar ilerleyen zamanda Kuvayimilliy'e'nin işe-i için halkın gelir temin etmesi gerektiği düşüncesiyle kaldırılmıştır (Çarıklı, 1967: 179). Cephelerin giderek büyümesi ve masrafların artması üzerine gelir arttırmak için Heyet-i Milliyeler tarafından ithalat ve ihracat üzerinden gelir elde etme yolu aranmış ve devletin uzun süredir toplamadığı oktruva vergisi 1920 Ocağından itibaren alınmaya başlamıştır. Bu vergi ticaret amacıyla bir şehre veya bölgeye getirilen eşyadan alınan dâhili gümrük vergisidir (Çanlı ve Türkeş, 1999: 35). Oktruva vergisi bazı yerlerde uygulanıp uygulanmaması ya da vergi oranlarının farklı olması nedeniyle halkın şikâyetine sebep olmuştur. Bu yüzden BMM'nin 10 Mayıs 1920 tarihli oturumunda Meclis Başkanlığına bir tahrir sunulmuş ve farklı uygulamaların giderilmesi talep edilmiştir (Kös-tüklü, 1990: 177). Ayrıca Temmuz 1920'de Saruhan, Denizli, İzmir ve bazı vilayetlerin milletvekilleri BMM'ne bir tahrir daha vermiş farklı uygulamalarla alınan iane ve oktruva vergisinin Batı Anadolu dışında ülkenin diğer yerlerine de yayılması ve bölgeler arasındaki adaletsizliğin giderilmesi için bir nizamname hazırlanması talebinde bulunmuşlardır. Milletvekilleri bu nizamnamenin hazırlanması için bir encümen oluşturulmasını da teklif etmişlerdir. Bunun üzerine konu Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir (BCA, fon: 30.10.0.0, yer no: 5.28.5)⁷³. BMM oktruva vergisi ve diğer adlarla Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerince toplanan paralardan gelişigüzel kullanıldığı için yeterince faydalanılmadığına karar vermiş ve bu konuda bir kanun hazırlanmasını kararlaştırmıştır (BCA, fon: 30.18.01.01, yer no: 1.6.16)⁷⁴. Bu kanun çerçevesinde oktruva vergisi kaldırılmış ise de bazı yerlerde uygulamadan vaz geçilmemiştir. Bunun

73 Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na verilen 14 Temmuz 1920 tarihli tahrir.

74 Büyük Millet Meclisi Başkanlığı tarafından alınan 25 Temmuz 1920 tarihli karar.

üzerine 20 Eylül 1920'de çıkarılan yeni bir kanun ile ihraç edilecek malların değerleri üzerinden alınan vergi kaldırılmış ve ihraç edilen maddelerin kilo ve adedi üzerinden vergi alınması uygun görülmüştür. Kanununun 4. Maddesinde belirlenen vergiden başka hiç kimse tarafından farklı isimlerle vergi alınmayacağı da belirtilmiştir (Köstüklü, 1990: 177). Böylece BMM oktruva vergisi üzerindeki keyfilikğin önüne geçmiş ve gelir artırıcı bir yol izlemiştir.

Gelir Getirici Bir Kaynak Olarak Düyun-ı Umumiye İdareleri ve Osmanlı Bankası

BMM'nin Kuvayimilliyе'nin finanse edilmesi için ordu ve halk dışında başvurduğu kaynaklardan biri Düyun-ı Umumiye İdareleridir. Kuvayimilliyе ve Batı Anadolu'da bulunan nizami kıtaların iaşesi için zaten Düyun-ı Umumiye ambarlarında bulunan aşar zahiresine el konulmaktadır (Koltuk, 2015: 149-162). Fakat zahirelere el konulması dışında Düyun-ı Umumiye'nin aşar gelirlerinin biriktirildiği sandıklarda mevcut paralara da el konulmak zorunda kalmıştır. Bu konuda gerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve gerek Batı Anadolu Kongreleri'nin aşar zahiresine el koyarken, Düyun-ı Umumiye sandıklarındaki paralara ilişmedikleri görülmektedir (Tekeli, İlkın, 1989: 326). Bu durum büyük oranda uluslararası bir sorun hâline gelebilme ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de Düyun-ı Umumiye gelirlerinden faydalanılması Sivas Kongresi'nden sonra gerçekleşmiştir. Bu durum kararın Heyet-i Temsiliye tarafından alındığı izlenimini yaratmaktadır (Koltuk, 2015: 232). Bu konuda önemli bir gelişme İstanbul'un İtilaf Devletlerince resmen işgal edilmesinin ardından gerçekleşmiştir. Heyet-i Temsiliye adına 18 Mart 1920'de Mustafa Kemal, bütün Düyun-ı Umumiye ve Reji İdareleri ile Osmanlı ve Ziraat Bankalarının gelirlerini kontrol altına almaya yönelik bir emri kordurdu, vilayetler ve müstakil sancaklara tebliğ etmiştir. Bu emirde Osmanlı ve Ziraat Bankaları, Düyun-ı Umumiye ve Reji İdareleri finansal mevcutlarını bölgelerindeki en üst mülki ve mali memurlara bildirecek ve herhangi bir yere yapacakları para transferlerinden Ankara Hükümeti'ni haberdar edeceklerdir. Ayrıca İstanbul'daki merkezlerle irtibatlarını da keseceklerdir. Bu kurumların İstanbul'a para aktarması yasaktır ve ne kadar nükuğları olduğu da bildirilecektir (ATASE, İSH 6C, kutu:274, gömlek: 161).

Her ne kadar bu emir İtilaf Devletlerinin itirazına sebep olmuş ise de otoritenin İstanbul'dan Ankara'ya kaydığını anlayan Osmanlı Bankası'nın yabancı sermayedarları BMM'nin açılmasının ardından Ankara Hükûmeti ile görüşmeler yaparak bir mutabakata varmışlardır. Bu mutabakat üzerine 24 Haziran 1920'de Meclis bir kararname çıkarmış, Ankara Osmanlı Bankası Müdürlüğü ve Maliye Nezareti Vekâleti ile kararlaştırılan sekiz maddelik mutabakat metni aynen kabul edilmiştir. Bu anlaşmaya göre (BCA, fon: 30.18.1.1, yer no: 1.3.7):

- *Bank-ı Osmani nükuduna hiç kimse tarafından hiçbir sebep ve suretle müdahale olunmayacaktır.*
- *Bank-ı Osmani'nin nükud ve evrak ve emvali milletin tekeffülü umumi-si altında olduğundan istila iştişaat gibi ahval-i fevkaladeye karşı icab eden tedabir ittihaz olunacaktır.*
- *Bank-ı Osmani şubeleri Düvel-i İtilafiye veya ona tabi olan İstanbul hükûmeti memurları tarafından nükuduna ve idaresine müteallik met-alib veya tecavüzat karşısında bulunursa derhal mahalli hükûmetlerini haberdar ederek kabil-i nakil eşyasını salim mıntıllarına nakl eyleyeceklerdir.*
- *Bank-ı Osmani Ankara'da bir daire-i merkeziye tesisi hakkında vaki olan teklifi kabul etmiş olduğundan idare-i mezkurenin fiilen tesisine kadar diğer şubelerle ve Dersaadet ile muhaberatı ser bir sansüre tabi olmak şartıyla serbestdir. Bunun için her şubede bir sansür memuru bulundurulacaktır.*
- *Gerek Dersaadet ile gerek Avrupa merakizye vukubulacak muhaberat yalnız Bursa tarikiyle icra dilecek ve Bursa şubesindeki sansür memuru-nun nezaret ve teftişine tabi olacaktır.*
- *Bank-ı Osmani şubeleri kema fışsabıkmuamelat-ı nakdiye ve ticariyede bulunacaklar ve muameleyi tatil ettiklerinde derhal mensub oldukları mahallerin mahalli hükûmet reisine ve Maliye Vekaleti'ne esbab-ı mucibesiyle malumat vermeye mecbur olacaklardır.*
- *Bank-ı Osmani şubelerinden Dersaadet'e nakid irsali memnuiyeti kema-kan bakidir.*
- *Düyun-ı Umumiye ve Reji İdareleri bilumum müessesat-ı ecnebiyenin Anadolu haricindeki muamelatına Bank-ı Osmani tavassut etmeyecektir.*

Bu mutabakatla BMM hareketin finansmanı için Osmanlı Bankası'nın kaynaklarını kullanmayı hedeflemiştir.

Osmanlı Bankası ile yaşanan sürecin bir benzeri Düyun-ı Umumiye İdaresi ile de yaşanmıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresi kurumun sandıklarına yapılan müdahaleden şikâyetçidir ve durumu İstanbul Hükûmeti'ne defalarca bildirmiştir. Bu gelişmenin ardından BMM Maliye Bakanı Hakkı Behiç Bey Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Ankara temsilcisi ile görüşerek bir uzlaşmaya varmışlardır. Anlaşmada Düyun-ı Umumiye tarafından dış borçlara karşılık olarak toplanan vergilerin Ankaradaki yeni hükûmete verilmesi ve savaş bittikten sonra verilen paraların ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu teklif nükuda ve zahirelerine el konulan Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından kuruma zarar verilmeyeceğinin garanti edilmesi ve ayrıca kayıplarının savaş sonrası ödemesi teminatıyla kabul edilmiştir (Selek, 2004: 1389). Böylece BMM, mücadelenin finanse edilebilmesi için gerekli tedbirleri almış ve keyfi uygulamaları sınırlandırmak istemiştir.

Gelir Artırıcı Bir Kaynak Olarak Bedel-i Nakdi

BMM Kuvayımillîye hareketini finanse etmek için ayrıca bazı gelir artırıcı tedbirler almıştır. Bunlardan birisi bedel-i nakdi uygulamasıdır. Bedel-i nakdi, bedel karşılığı belirli bir süre askerlikten muaf olma anlamında kullanılmaktadır. İlk kez Birinci Nazilli Kongresi'nde gündeme gelen bedel-i nakdi uygulaması diğer kongrelerde de konu edilmiş, askerliğin tecili için bir ücret belirlenmiştir. Hareketin başında cepheye gidecek gönüllü temininde sıkıntı yaşanırken 1920 başından itibaren gönüllü sayısındaki artış bedel-i nakdi uygulamasına hız kazandırmıştır. BMM'nin açılmasından sonra bedel-i nakdi ile ilgili bir kanun çıkarılmıştır. 29 Temmuz 1920 tarihli bu kanuna göre (Koltuk, 2015: 227-228):

- *Seferberlik müddetine münhasır olmak üzere emsali silah altına celb edilmiş ve edilecek olan hizmet-i fi'liye ve ihtiyat ve müstahfiz sınıflarında bulunan müsellah ve gayr-ı müsellah efraddan yalnız altı ay için bedel-i nakdi kabul edilecektir.*
- *Altı ay için bedel-i nakdisi alınıp da seferberlik hitam bulmadığı takdirde altı ay müddete ikinci defa olarak bedel-i nakdi alınacak ve yine hitam*

bulmadığı takdirde müteakiben her altı ay için bedel-i nakdi kabul edilecektir.

- *Altı ay için verilecek bedel miktarı birinci defada 200 lira ile orduda istimal edilen bir tüfek ve yüz fişekden ibarettir. Bu suretle bedel verenler altı ay sonra bedellerini tecdid etdirdikleri takdirde her altı ay için yalnız 250 lira te'diye edeceklerdir.*
- *İşbu kanun her tarafda terih-i neşrinden 15 güne kadar müracaat edecek firari ve bakaya efraddan dahi işbu kanun ahkâmına tevfuken efrad-ı sa'ire misüllü bedell-i nakdi kabul edilecektir.*
- *Kıtaatda bulunup da terhislerinde bir mahzur mutasavver olmadığı kat'aları kumandanlıklarında tasvib edilenlerin de bedel-i nakdileri kabul edilecektir.*
- *Bedel-i nakdi i'tasından sonra seferberlik hitam bulunduğu takdirde alınan bedelat-ı nakdiye i'ade olunmaz.*

Böylece bedel-i nakdi uygulaması bir kanunla düzenlenmiştir.

BMM'NİN KUVAYİMİLLİYE'NİN NAKLİYE İHTİYACI İLE İLGİLİ KARARLARI

BMM'nin aldığı önemli kararlardan bir kısmı da Kuvayimilliyе'nin nakliye hizmetleri ile ilgilidir. Bilindiği gibi nakliye hizmetleri düzenli ordunun yaptığı savaşlarda cephelerin asker, malzeme ve iaşelerinin takviyesi için elzemdir. Düzenli bir ordu tarafından gerçekleştirilmeyen, Kuvayimilliyе birliklerinin gerilla tipi mücadelesinde ise nakliye hizmetlerini sağlamak hiç de kolay değildir. Her şeyden önce ülke içinde ulaşımı sağlayacak kara ve demiryolları oldukça sınırlıdır. Karayollarının yetersizliği nedeniyle Batı Anadolu'da cephelerin takviyesi için ağırlıklı olarak demiryolu kullanılmıştır. Milli Mücadele'nin başında Anadolu'daki demiryolu hatları; Anadolu Demiryolu (İstanbul-İzmit-Eskişehir-Ankara), Bağdat Hattı (Eskişehir-Afyon-Konya-Adana-Halep), Mersin-Tarsus-Adana, İzmir-Aydın, İzmir-Salihli-Alaşehir-Uşak-Afyon, İzmir-Manisa-Soma-Bandırma ve Mudanya-Bursa demiryolundan ibarettir. Bu hatlar tamamen yabancı şirketler tarafından işletilmekte ve çalışanların büyük kısmı Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Hareketin başlangıcında sorun olmayan nakliye hizmetleri savaşın efradın cephede kalma süresinin uzaması ve

birliklerin sayısının artmasına bağlı olarak önem kazanmıştır. Öncelikle toplanan gönüllü ve efradın cephelere sevki, cepheler arasında veya bir kolordudan başka bir cepheye silah ve mühimmat sevki nakliye araçlarına ihtiyacın başlıca sebebidir. Tüm bu nakliye hizmetleri ordu, halkın elindeki taşıma hayvan ve araçları ile şimendiferlerin kullanılmasını gerektirmiştir. Oysa Batı Anadolu'da demiryollarının büyük bir kısmı İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındadır ve Yunan işgali altında bulunan yerlerdeki demiryollarından da faydalanılamamaktadır. Fakat işgal bölgesi dışında kalan Osmaneli-Eskişehir, Alayunt-Kütahya, Aydın-Eğirdir hatları Kuvayımilliye tarafından tutulmuş ve nakliye hizmetlerinde kullanılmıştır. Ancak işletme imtiyazına sahip şimendifer kumpanyası tarafından işletilen bu hatların kullanımında zamanla nakliye ücretinin ödenmesi konusunda sıkıntılar baş göstermiştir. Kumpanya sevkiyatlarda nakliye ücretlerinin peşin olarak ödenmesi talebinde bulunmuş bu ise Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini zora sokmuştur. BMM açıldıktan sonra Anadolu Bağdat Demiryolları Genel Müdürlüğüne Kurmay Albay Behiç Bey tayin edilmiş ve 16 Temmuz 1920'de görevine başlamıştır (TİH, 1975: 197-198). İngilizler tarafından el koyulan demiryolları için BMM 19 Temmuz 1920'de bir kararname kaleme almıştır. Bu kararnamede demiryollarına el konulmasının kabul edilemeyeceği belirtildikten sonra demiryollarının işletmesinin Nafia Nezareti Vekâleti'ne bağlandığı açıklanmıştır. 24 Temmuz 1920'den sonra BMM'nin aldığı bu karar gereğince demiryollarının tamamına el konulmuştur (TİH, 1975: 199-200).

SONUÇ

Mondros Mütarekesi'nin olumsuz maddeleri sonucunda haksız olarak İzmir'in işgali ile başlayan süreç halkın katılımının sağlandığı millî bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu Millî Mücadele'nin 8 Kasım 1920'ye kadar devam eden bölümü Kuvayimillîye olarak adlandırılır. Kuvayimillîye ise yönetim açısından çeşitli evrelerde incelenebilir. Bunlar belli bir merkezden yönetilmediği dönem, Batı Anadolu Kongreleri dönemi, Sivas Kongresi ve nihayet Büyük Millet Meclisinin açılmasından sonraki süreç olarak öne çıkmaktadır. Her ne kadar Kuvayimillîye Batı Anadolu kongreleri ve Heyet-i Temsiliye tarafından bir düzene kavuşturulmak istenmiş ise de yeterince başarı sağlanamamıştır. Ancak Büyük Millet Meclisi Kuvayimillîye hareketinin bir düzen içerisinde hareket etmesini sağlayan kararları almıştır. BMM hareketin yönetimini düzenlemiş, askerî malzeme ve teçhizat eksikliklerini gidermeye çalışmış ve hareketin finansmanı için yapılan uygulamaları keyfilikten çıkarmıştır. Bu bir anlamda Kuvayimillîye'nin ihtiyaçlarının neler olduğunu da göstermektedir. Ankarada olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin açılması Millî Mücadele'yi başarıya ulaştırmıştır.

KAYNAKÇA

- AKER, Ş. (2006). 57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920), Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- AKIN, V. (2001). Milli Mücadele'de Sarayköy, Bilal Ofset, Denizli.
- ATATÜRK, M. K. (2006). Nutuk, Emre Yayınları, İstanbul.
- ATASE, İSH 1, kutu:17, gömlek: 96
- ATASE, İSH 6C, kutu:271, gömlek:103
- ATASE, İSH 6C, kutu:274, gömlek: 161
- BALCIOĞLU, M. (2002). 'Batı Anadolu'nun İşgali ve Kuva-yı Milliye', Millî Mücadele Tarihi-Makaleler, Haz. TÜRKDOĞAN, B. ATAM, Ankara.
- BCA, fon:30..18.1.1, yer no: 6.6..3
- BCA, fon:30..18.1.1, yer no: 1.3..17
- BCA, fon:30..18.1.1, yer no: 1.8..18
- BCA, fon: 30..10.0.0, yer no: 51.336..2
- BCA, fon: 30..10.0.0, yer no: 5.28..5
- BCA, fon: 30..18.1.1, yer no: 1.3..7
- BCA, fon:272..0.0.14, yer no: 75.23..21
- BOA, DH. KMS, 52-2/81
- BOA, DH. KMS, 53-3/33
- ÇANLI, M., TÜRKEŞ, Ü. (1999). Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi, ATAM, Ankara.
- ÇARIKLI, H. M. (1967). Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çankı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları, TİTE, Ankara.
- ÇELEBİ, M. (2002). Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, ATAM, Ankara.
- ÇEVİK, Z. (2002). Milli Mücadele'de 'Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na' Geçiş (1918-1923), ATAM, Ankara.
- DAYI, E. (1998). Nazilli Kongreleri (1919), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- JAESCHKE, G. (1989). Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. I, TTK, Ankara.
- KOLTUK, N.(2015). Batı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye'nin Askerî ve Malî Kaynakları (Mayıs 1919-Kasım 1920), Kitabevi, İstanbul.

- KÖSTÜKLÜ, N. (1990). Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- MÜDERRİSOĞLU, A. (1988), Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları, Kastaş Yayınları, C. I, İstanbul.
- SELEK, S. (2004). Anadolu İhtilali, Kastaş Yayınları, C. I, İstanbul.
- SOFUOĞLU, A. (1994). Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- TEKELİ, İ., İLKİN, S. (1989). Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, TTK, Ankara.
- TEKELİ, İ., İLKİN, S. (2006). ‘Aydın Cenub Mıntıkası Heyet-i Merkeziyesinin Kongre Mukarreratiyle Nizamnamelerini Mübeyyin Risale Üzerine’, 85. Yılında Nazilli Kongrelerinin Milli Mücadele Tarihi İçinde Yeri ve Önemi, Aydın İli ve İlçeleri Kültür ve Eğitim Derneği, Haz. Günver Güneş, Üç-Er Ofset, İstanbul 2006.
- TURAN, Ş. (1975). ‘Kurtuluş Savaşı’nda Kongreler’, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, TTK, Ankara: 147-157.
- TURAN, Ş. (2009). Türk Devrim Tarihi, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne, C. II, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul.
- TÜRK İSTİKLAL HARBI (1975). İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), C. VII, Genel Kurmay Harp Tarihi, Ankara.
- TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, Zabıt Ceridesi, TBMM, C. I, Ankara.

TÜRKİYE'DE MİLLÎ EGEMENLİK İLKESİ BAĞLAMINDA TBMM VE CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÛMET SİSTEMİ

Gökmen KANTAR

Dr. Öğr. Üyesi., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
gkantar@nku.edu.tr

GİRİŞ

Demokrasilerde siyasal yönetimin merkezinde genel olarak hükûmet sistemleri vardır. Yasama, yürütme ve yargının merkezinde Anayasal olarak biçimlenen bu sistemler, demokrasinin sürekliliği açısından önemlidir. Hükûmet sistemleri, yasama yürütme ve yargının, tek elde toplandığı kuvvetler birliği ilkesi ve ayrı bir şekilde dengeli olarak yetkilerin paylaşıldığı kuvvetler ayrılığı ilkesi olmak üzere ikiye ayrılır. Kuvvetler birliği ilkesi kuramsal açıdan Rousseau'cu bir egemenlik anlayışı olup; Cumhuriyet tarihinde daha çok olağanüstü bir dönemde millî egemenliğin kurumsallaşması için uygulanmıştır (Yazıcı, 2011: 236). Kuvvetler ayrılığı ilkesi ise devletin üç ana organı olan yasama, yürütme ve yargının, tek bir kişi/merkez elinde toplanması yerine dengeli bir şekilde ayrılığını savunur (Soysal, 1990: 47). Demokrasi kavramı ile birlikte Antik Yunan'da ortaya çıkan, kuvvetler ayrılığı ilkesi Aristo ile başlayarak; John Locke'a kadar ulaşmış ve O'ndan sonra da Montesquieu tarafından 'Kanunların Ruhü' adlı eserinde gelişerek modern demokrasideki anlamını bulmuştur (Kışlalı, 1998: 201).

Demokrasiyi benimsemiş siyasal yönetimler tarafından benimsenen kuvvetler ayrılığı ilkesi ortak bir özellik olarak ortaya çıksa da birçok siyasal yö-

netimde farklı bir sistem uygulamaları bulunmaktadır (Beetham, Boyle, 1998: 77). Bu farklılıklar yasamada iki veya tek meclisli olduğu gibi yürütmeye ise başkanlık, başbakanlık veya yarı başkanlık özelliklerinde sistemleşmektedir. Türkiye, parlamenter sistemi yöntem olarak uzun yıllar uygulamış olup; parlamento tarihinde hem tek meclisli (1921, 1924 ve 1982 Anayasaları) hem de iki meclisli (1876 Kanun-u Esasi ve 1961 Anayasası) sistem tecrübesi yaşamış bir ülkedir (Yavuz, Bülbül, 2012: 219). Türkiye’de siyasal merkezli ortaya çıkan hükümet sistemi tartışmaları genel itibarıyla, TBMM özelinde kuvvetler ayrılığı bağlamında tartışılmıştır. Çünkü kuvvetler ayrılığı ilkesinin özellikleri devlette, siyasal sistem açısından belirleyicidir.

Türkiye’de demokratikleşme hareketleri içerisinde siyasal sistemin dönüşümü Osmanlı Devleti’nden başlayarak (1876); Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) açılması (1921), Cumhuriyet’in ilanı (1923), çok partili hayata geçiş (1946) ve sonrasında da devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Bu tartışmalar birçok değişik açıdan ele alınsa da daha çok ekonomik, sosyal ve siyasal krizlerin neden olduğu istikrarsız yönetim anlayışında yoğunlaşmıştır. Türkiye’de yönetim krizlerinin başında koalisyon hükümetleri gelerek; sosyal, siyasal ve ekonomik birçok probleme neden olmuştur. Parlamenter sistemin ortaya koymuş olduğu bu hükümet modelleri dönemin siyasi liderleri tarafından eleştirilerek; yeni siyasi çözüm önerileri dile getirmişlerdir (Sabah, 2017). Bu bağlamda Türkiye’de parlamenter sistem eleştirilerine karşı ilk somut adım 21 Ekim 2007 yılında halk oylaması ile atılmış ve cumhurbaşkanını, halkın seçmesine karar verilmiştir. Fakat yapılan bu düzenleme geniş yetkileri olan cumhurbaşkanlığı makamını ve parlamenter sistemi yeni tartışmalara açarak; 16 Nisan 2017 yılında yapılan halk oylaması ile ‘Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçmenin yolunu açmıştır.

Bu çalışmanın amacı millî egemenlik ilkesine uygun olarak, parlamenter sistem ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemini, TBMM özelinde inceleyerek; her iki sistemin yöntemsel açıdan Türkiye’de siyasal sistemin dönüşümünde demokrasiye yaptıkları katkıyı ortaya koymak olacaktır. Bu bağlamda ilk olarak birinci bölümde, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı ve millî egemenlik ilkesinin tesisi, kurumsallaşması ve anayasal zemini (1920-1946) üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde ise Türkiye’de demokratikleşme açısından dönüm noktası olan çok partili hayat geçiş ile başlayan siyasal hayat ve Parlamenter Sistem

üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde ise Parlamenter Sistem tartışmaları üzerinden yeni çözüm arayışları ve 16 Nisan 2017 yılında halk oylaması ile gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin, sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki boyutları üzerinde durulacaktır. Dördüncü bölümde ise Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemini, TBMM özelinde inceleyerek; yeni sistemin yönetsel açıdan Türkiye'de demokrasiye yaptığı katkı ortaya konulacaktır. Sonuç bölümünde ise Türkiye'de millî egemenlik bağlamında Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin kazanımları hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

TÜRKİYE'DE MİLLÎ EGEMENLİK İLKESİNİN KURUMSALLAŞMASI VE ANAYASAL ZEMİNİ (1920-1946)

Devletin temel öğelerinden birisi olan egemenlik, devletin varlığını oluşturan en ayırt edici belirleyendir. Ortaya çıkış açısı itibarıyla egemenlik kavramının, ilahi ve beşerî temelli olmak üzere birçok farklı biçimi vardır. Bir devletin kuruluşunda sınırları belirli olan bir toprak parçası (vatan) içerisinde ortak özellikler ile yaşayan, vatandaşların üzerindeki üstün ve sınırsız tek güç olarak açıklanabilir (Gözler, 2011: 133). Ayrıca egemenlik kavramı milletin, toplumsal olarak merkezî otorite tarafından şekillenmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Kavramsal açıdan 'en üstün güç' anlamına gelen egemenlik, 16. yüzyılda feodal sistemin yıkılışı ve merkezî otoritenin güçlenmesi ile mutlak monarşiyi meydana getirerek 'klasik egemenlik' anlayışını ortaya çıkarmıştır (Bulut, 2003: 73). Bu dönemde Batı'da Jean Bodin (1530-1596) ve İngiliz felsefeci Thomas Hobbes (1588-1679) düşünceleri ile egemenliğin, merkezî otorite etrafında şekillenmesini ileri sürmüşlerdir. İnsanların her şartta eşit olduğunu savunan Jean J. Rousseau, egemenliği devredilemez temsil edilmez bir şekilde halka ait olduğunu ileri sürmektedir. O'na göre egemenliğin devri olmayacağı gibi temsili olarak kullanılmasının da devri olmamalıdır. Rousseau, egemenliğin mutlaklığı anlayışı üzerinde Hobbes'ten farklı düşünerek; mutlaklığı, monarşi yönetime değil halk egemenliğine dayandırmaktadır. Rousseau, egemenliğin mutlaklığı açısından günümüz demokrasilerinden farklı olarak egemenliğin, teklifi ve bölünmezliğine vurgu yaparak; egemenliği *genel irade* de üstün kabul ederek *kuvvetler birliği ilkesini* benimsemektedir. Egemenliğin, demokratik yönetimlere dayandığı siyasal sistemlerde bu faaliyetler, genel iradenin temsilcisi konumunda olan halk meclisi (parlamento) tarafından icra

edilmektedir (Erdoğan, 1974: 307-308). Ayrıca Rousseau, demokrasi, açısından kuvvetler birliği ilkesini benimsemiş olması nedeniyle birçok yönden eleştirilmiştir. Kısaca egemenlik, mutlak sınırsız güç ilkesi olup; yönetim sistemlerinde farklı biçimde uygulanmıştır. Egemenliğin, siyasi, hukuki, iç ve dış egemenlik bakımından iktidarın otoritesini biçimlendiren birçok anlamı vardır.

Tarihsel süreç içerisinde uzun bir dönem monarşik sisteme uygun olarak varlığını sürdürmüş olan Türk toplumu, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nden başlayarak (1876); hükümdarın egemenliğini kısıtlamış, 23 Nisan 1920'de Meclisin Ankara'da yeniden oluşturulması ile de egemenliği halka vererek; 'Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir' ilkesini benimsemiştir. Millî egemenliğin lideri olan Mustafa Kemal Atatürk, 19 Mayıs 1919'da kurtuluş mücadelesinin yol haritasında bağımsızlığın güç kaynağını *Millî Egemenlik* ilkesi olarak belirlemiştir (Feyzioğlu, 1988: 7-8). Atatürk önderliğinde, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar neticesinde Ankara'da millet iradesine dayanan bir meclisin açılması için harekete geçilmiştir. Atatürk, 19 Mart 1920'de yayımladığı genelge ile ülke genelinde seçimler yapılarak; 21 Nisan'da çağrı ile Meclis 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmıştır. 23 Nisan 1920'de açılan Meclis, Atatürk'ün meclis başkanlığına seçilmesi ardından çalışmalarına başlamıştır. Meclisin, almış olduğu 1 No'lu karar ile kendi kuruluşunu düzenlerken; 2 No'lu karar ile de yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kendinde toplamış ve Meclis hükümet sistemini benimsemiştir (Atatürk, 1984: 437-438). Millî egemenlik ilkesinin, Meclis çatısı altında tesisinden sonra Atatürk, Millî Mücadele'de kullanacağı siyasal, sosyal, idari ve askerî düzenlemelere yönelik çalışmalar başlatmıştır. Bu düzenlemelerin en önemlisi 9 aylık bir süre sonunda 20 Ocak 1921 Teşkilât-i Esâsiye Kanunu olarak Mecliste kabul edilen 1921 Anayasasıdır. Egemenlik anlayışını 'kuvvetler birliği' ilkesine göre şekillendiren 1921 Anayasası'na göre millet iradesi her şeyin üstünde tutularak; Meclis, bu kuvvet yetkilerinin temsilcisidir ve Meclis başkanı aynı zamanda yürütmenin de başıdır. 1921 Anayasasının üç temel maddesinde ilki egemenliğe, ikincisi yasama ve yürütmenin temsilci olarak Meclise, üçüncüsü ise Türkiye Devleti, Meclis, tarafından idare olunur şeklinde belirlenmiştir (1921 Anayasası). Millî Mücadele Dönemi'nin 24 Temmuz 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile sona ermesinin ardından Meclis, 29 Ekim 1923 tarihinde almış olduğu karar ile önce devletin yönetim şeklini Cumhuriyet olarak

belirlemiştir. Ardından almış olduğu diğer bir karar ile de Atatürk'ü, kurucu Devlet Başkanı ve Cumhurbaşkanı olarak seçmiştir. Bu karar ile olağanüstü şartlarda hazırlanmış ve uygulanmış olan 1921 Anayasası'ndan uzaklaşarak; 20 Nisan 1924 yılında ikinci anayasa hazırlanarak kabul edilmiştir. Millî egemenliği tesisi ve demokratikleşme hareketlerinin hukuki ana yürütücüsü olan bu Anayasa ile Türkiye, demokratikleşme açısından parlamenter sisteme doğru adımlar atmıştır. 1924 Anayasası ile Meclis, yasama yetkisini elinde tutarak; yürütme yetkisinin kullanımını cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna vermiştir (Tanör, 2007: 817). 1924 yılında kabul edilen anayasanın, belirlediği karma sistem ve kuvvetler birliği ilkesine görece esneklik kazandırarak; kuvvetler ayrılığı ilkesine ve 1961 yeniden hazırlanan anayasasının belirlediği parlamenter sisteme geçişe zemin hazırlamıştır (Özbudun, 2012: 17). Diğer yandan ise 1920'de millî egemenliğe dayalı Meclisin açılması ile oluşan partileşme süreci, 1946 yılında çok partili hayata geçiş ile tamamlanarak; Türk demokrasisinin ilk dönemi olan millî egemenliğin kurumsallaşması ile sağlanmıştır.

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYAT VE PARLAMENTER SİSTEM (1946-2017)

Demokratik yönetimlerde egemenliğin temsilcisi olan Meclisler (Parlamentolar), siyasal bakımdan demokrasinin merkezî konumunda olan kurumlardır. Nitekim bir ülkenin parlamentosunun tarihi, işleyişi ve parlamenter siyasal yaşamı aynı zamanda o ülkenin demokratikleşme sürecinin genel bir yansımasını karakterize etmektedir. Siyaset bilimciler tarafından farklı birçok tanımı olan Parlamenter sistemin, Dünyada birçok değişik uygulama biçimleri vardır. Ortaya çıkış noktası İngiltere olan Parlamenter sistem, 11. yüzyıldan itibaren günümüze kadar bütün kurumları ile gelişerek; siyasal kültürde yerleşmiştir (Tunaya, 1982: 398). Benimsediği ilkeler çerçevesinde Parlamenterazim, yasama ile yürütme arasındaki ilişkiyi yumuşak bir kuvvetler ayrılığı ilkesine, demokratik iki organ arasında hukuki eşitlik ve dengeye dayanarak; sorumsuz bir Devlet Başkanı, Devlet Başkanının başkanlığında bir yürütme organı veya kabine ve yasama organı olan sistemdir (Aldıkaçtı, 1960: 50). Daha net bir şekilde Parlamenter sistem, ayrılcı kurumları, iki başlı bir yürütme (Cumhurbaşkanı/Kral ve Başbakan), denetlenen yürütme ve yürütmenin feshedilebile-

ceği bir yasama (Meclis) ile bağımsız yargıdan oluşan hukukun üstün olduğu demokratik bir siyasal sistemdir.

Bu bağlamda, Türk parlamento (TBMM) tarihi, işleyişi ve siyasal yaşamı Türkiye’de demokratikleşme açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Demokratikleşmenin gelişme sürecine göre Parlamenter sistem ilk olarak 1876 Kanun-u Esasi ile kısa süreli olarak uygulanmış ve daha sonra 1921 Anayasası dışında 2017 yılında yapılan anayasa referandumuna kadar genel olarak uygulanmış bir sistemdir (Gözler, 2009: 160). Atatürk’ün vefatından sonra 11 Kasım 1938 tarihinde toplanan TBMM, Cumhurbaşkanlığı makamına İsmet İnönü’yü (Millî Şef) seçmiştir. Türkiye bu dönemde II. Dünya Savaşı dışında kalarak; Lozan Barış Anlaşması’nın kazanımlarını korumuştur. Dış politikada bu başarıyı Türkiye hem SSCB hem de Alman yayılmacı politikalarının tehditlerine rağmen gerçekleştirmiştir. II. Dünya Savaşı’nın dışında kalan Türkiye, sürekli savaş tehdidi altında ekonomik, sosyal ve siyasal yönden birçok sıkıntı ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Almanya’nın yenilgisi ile sonuçlanan II. Dünya Savaşı sonrasında *Batı demokrasisi* diktatörlüklere ve tek parti yönetimlerine karşı zafer kazanmıştır (Ahmad, 1976: 11). Dünya, savaş sonunda yaşanan bu gelişmeler sonucunda ABD (Batı Bloğu) ve SSCB (Doğu Bloğu) merkezli iki kutuplu bir düzene girmiştir. Türkiye’de bu süreci yakından takip ederek; 1945’te hem dış politikada hem de iç politikasıyla beraber, daha etkin bir siyasi, sosyal ve ekonomik değişim hamlelerini gerçekleştirmiştir. Diğer yandan ise iç kamuoyunda ülkeyi tek parti sistemi ile yöneten CHP’ye karşı duyulan muhalefet, savaş ekonomisinin neden olduğu ağır şartlar altında ülke geneline yayılarak, derinleşmiştir. Demokratik açıdan çok partili sisteme geçiş süreci içerisinde Millî Şef İnönü, daha dinamik bir rol üstlenmiştir. Türkiye’de siyasi partilerin demokrasi içerisinde serbest şekilde yer alma süreci, 1945-46 yılları arasında başlasa da sürecin tamamlanması, 1950 yılında yapılan demokratik seçimler ve iktidarın el değiştirdiği seçimler neticesinde bitmiştir (Kalaycıoğlu, 1989: 9).

Türkiye’nin, iç ve dış politik şartlarını değerlendiren İnönü, demokratik siyasal sistemin önünü açarak; Türkiye’de siyasal partilerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koralıtan’dan oluşan ‘Dörtlü Takrir’ grubu, CHP içerisinde ayrılarak 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Partiyi (DP) kurdular. Siyasette yapılan bu demokratik

sistem değişikli ile Türkiye, iki kutuplu dünya düzeninde ABD'nin liderliğindeki Batı'yı tercih ederek; yöntem olarak liberal demokratik sistemi tercih olarak benimsemiştir (Kürkçüoğlu, 1979: 234). DP, 14 Mayıs 1950 yılında ülke genelinde yapılan seçimlerde oyların % 55'ini alarak; CHP'nin tek parti iktidarına son vermiştir (YSK, 2020). Seçim sonrasında toplanan Meclis, Cumhurbaşkanı makamına Celal Bayar'ı seçerken; yeni kabine ise Mecliste sayısal çoğunluğu sahip olan DP tarafından kurulmuştur. Bu gelişmeler ışığında Adnan Menderes başbakanlık koltuğuna oturarak; hükümeti kurmuştur. Türkiye, 1945 sonrasında başlattığı demokratikleşme sürecini, parlamenter sistem ile tamamlamış oldu. Fakat bu süreç parlamenter siyasal kültürün dışında, askerî ve sivil elitlerin güç mücadelesine dönüşerek demokrasinin gelişmesine engel olmuştur. Bu mücadeleyi bitiren, 1950 yılında başlayan DP iktidarına son veren ve demokrasiyi kesintiye uğratan 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi olmuştur (Çavdar, 1996: 81-83).

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra Türkiye, siyasal yönden yönetim krizini aşmak ve demokratik sisteme yeniden geçmek için hızla harekete geçmiştir. Bu dönemde Turhan Feyzioğlu başkanlığında oluşturulan yeni anayasa taslağı 9 Temmuz 1961'de yapılan halk oylaması (% 61) ile kabul edilmiştir (Çavdar, 1996: 87-102). 1961 Anayasası, kendinden önceki (1876, 1921 ve 1924) Anayasalarından farklı olarak; Batı demokrasisini ve siyasal katılımı temel almıştır. Böylece, Türk siyaseti yeniden demokratik çok partili hayata geçmiş ve devlet içinde demokrasinin kurumsallaşması sağlanmıştır. Bu anayasa ile birlikte yargıda Anayasa Mahkemesi kurulurken; TBMM: 450 üyeden oluşan Millet Meclisi ve 150 üyeden oluşan Senato Meclisinden meydana gelen ikili bir yapıya kavuşmuştur. Yeni Anayasanın kabulü ve TBMM'nin çalışmaya başlaması ile siyasal demokrasini yeniden oluşturan Türkiye, 1970'li yılları siyasi, ekonomik ve toplumsal kutuplaşmalar ile geçirmiştir. Türkiye demokrasisini, 12 Mart 1971 tarihinde yapılan askerî muhtıra ile yeniden tartışmalı hâle gelmiştir (Ünal, 1997: 37). Bu süreçte Türkiye, kısa bir süre sonra yönetim sisteminden kaynaklanan istikrarsız yönetim süreçlerine girdi ve bu krizi 1973 ve 1977 seçimleri de aşamamıştır. Her alanda hızlanan ayrışma ve şiddet olayları ülkeyi, ekonomik, siyasal ve toplumsal krize sürüklenmiştir. Bu dönemde genel olarak siyasiler, yönetimde yaşanan bu krizleri parlamenter sistem kaynaklı olduğunu işaret etmişlerdir. Diğer yandan ise ağırlaşan siyasal, ekonomik ve

toplumsal şartların yanı sıra ülkede artan anarşi ve çatışma ortamı Türkiye'yi iç savaşın eşiğine getirmiştir (Hale, 1996: 200). Bu olaylar karşısında parlamenter sistem içerisinde siyasetin çözüm üretememesi, 12 Eylül 1980 Askerî Darbesinin zeminini hazırlamıştır. 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askerî darbe ile Türkiye, bir kez daha demokrasisini kesintiye uğrattırırken; TBMM kapatıldı ve parlamenter sistem 1983'e kadar devre dışı kalmıştır. Ülke genelinde yönetime el koyan Millî Güvenlik Konseyi, 1961 Anayasası'na göre daha kısıtlayıcı bir Anayasa hazırlatarak; 9 Kasım 1982 tarihinde halk oylamasına gitmiş ve yeni Anayasa % 92 oy ile kabul edilmiştir. Bu Anayasanın kabul edilmesi ile MGK Başkanı Kenan Evren, Türkiye'nin 7. Cumhurbaşkanı olmuştur (Çavdar, 1996: 265-272).

Askerî darbe sonrası kabul edilen 1982 Anayasası ile 1961 Anayasası'nın benimsediği saf Parlamenter sistemden uzaklaşarak; Parlamento (TBMM) tarafından seçilen Cumhurbaşkanının yetkilerini yürütme açısından güçlendirilmiştir. Sorumluluk açısından sınırlı, yetki açısından ise sınırsız olan (madde 105) Cumhurbaşkanına, Anayasal olarak yürütmede bu kadar güçlü yetkilerin tanınmasında MGK'nın etkisi büyük olmuştur (Uluşahin, 2011: 32). Cumhurbaşkanı tanıdığı güçlü yetkiler ile 1982 Anayasası, Cumhurbaşkanı Parlamenter sistem üzerinde vesayetçi konumuna getirmiştir. 1982 Anayasası, iki başlı yapısı (Madde 8) (Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu) ve Bakanlar Kurulu ile Başbakanın Parlamentodan seçilmesi gibi özellikleri ile genel olarak 1982 Anayasası Parlamenter sisteme uygun bir Anayasadır. Yürütmenin diğer aktörü olan Bakanlar Kurulu ise yetkide sınırlı, sorumlulukta ise yasamaya (Madde 112) karşı esas yükümlüdür (Bilir, 2012: 191). Ayrıca seçimlerin yenilenmesi yine Cumhurbaşkanının onayı ile mümkündür (madde 8). Türkiye'de 1982 Anayasası ile geçişi sağlanan Parlamenter sistem, askerî vesayetinin gölgesinde çok sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştır.

1990'lı yıllar yönetiminde olan koalisyon hükümetleri ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda birçok sorun ile karşı karşıya gelmiştir. Bu sorunlar iş başında olan hükümetler tarafından Parlamenter sistem içerisinde çözülemeden 2000'li yıllara taşınmıştır. Türkiye, 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan MGK toplantısı ardından istifa etmesi bu dönemde gerçekleşen en önemli demokratik sorun olmuştur. Türk siyasetinde muhtıra olarak nitelenen 28 Şubat MGK kararları demokrasiyi yeniden tartışmalı hâle getirmiştir. 18 Nisan 1999 yapılan

seçimlerden yine koalisyon hükûmeti (DSP-MHP ve ANAP) iktidara gelmiş fakat hükûmet, 2001 ekonomik krizin sonrası 3 Kasım 2002'de erken seçim kararı almıştır.

Bu kararın ardından yapılan erken seçimde, 14 Ağustos 2001 yılında Recep Tayyip Erdoğan ve arkadaşları tarafından kurulan Ak Parti iktidara gelecek; 2007, 2011, 2015 seçimlerini de kazanıp parlamenter sistem içerisinde iktidarda kalmayı başarmıştır (Koç, 2011: 4). Türkiye, 2007 seçimleri öncesinde yaşanan Cumhurbaşkanlığı seçimi tartışmaları '367 krizi' ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de sistem krizine dönüşen Cumhurbaşkanlığı seçimi, 21 Ekim 2007 yılında yapılan Anayasa referandumu (% 68,95 kabul oyu) ile 'Cumhurbaşkanını halkın seçmesi' yönünde yeniden düzenlenmiştir. Sonuç olarak 24 Ağustos 2014'te Cumhurbaşkanı, halk tarafından seçilmiştir (Duran, Miş, 2016: 11-29). Türkiye'de demokratik siyaset, 15 Temmuz 2016 yılında, kalkışılan darbe girişimi ile suikaste uğratılmak istenmiştir. Bu darbe girişimi Millî Egemenliğin temel kaynağı olan 'Millet iradesi' tarafından bastırılmıştır. Türk siyasi tarihine '15 Temmuz Destanı' olarak geçen bu millî direniş, demokrasi açısından Dünyaya örnek gösterilecek bir olaydır. 15 Temmuz darbe girişimi, 12 Eylül Anayasası'nın yeniden dizayn ettiği Parlamenter sistemdeki iki başlı yürütmenin ve bürokrasi ile siyaset arasındaki iktidar mücadelesinin bir sonucudur. 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Türkiye'de yürütmenin, yasamadan ayrılarak; daha bağımsız hâle gelmesi gündem konusu olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda Türkiye, Parlamenter sistem merkezli olarak; 16 Nisan 2017 halk oylamasına gitmiş ve Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine geçmiştir.

TÜRKİYE'DE DEMOKRATİKLEŞME BAĞLAMINDA CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ VE TBMM (2017)

15 Temmuz 2016 Fetullahçı terör örgütü (FETÖ) kalkıştığı darbe girişimi sonrası siyasal süreç Ak Parti ile MHP'yi birbirlerine yaklaştırmıştır. Bu birlik-telik ilk olarak 7 Ağustos 2016'da İstanbul Yenikapıda gerçekleşen 'Demokrasi ve Şehitler Mitingi'nde parti genel başkanları tarafından en üst düzeyde ifade edilmiştir. 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında Türkiye'de sistem tartışmaları yeniden ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaları 11 Ekim 2016 tarihinde TBMM'de yapmış olduğu konuşma ile bir adım daha ileri götüren MHP Genel Başkanı

Devlet Bahçeli, Türkiye’de parlamenter sisteme son veren siyasal dönüşümün önünü açmıştır. Ak parti ve MHP’nin ortak çalışması sonucunda hazırlanan anayasa değişikliği önerisi 16 Nisan 2017 Anayasa referandumu (%51,4 oy) kabul edilmiştir (YSK, 2020). 2017 Anayasa referandumunun kabul edilip yasalaşmasının ardından 24 Haziran 2018’de gerçekleştirilen Cumhurbaşkanı ve milletvekili seçimlerinde Ak Parti ve MHP’nin (Cumhur İttifakı) ortak adayı Erdoğan %52,6 oy alarak yeni sistemin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur (Sabah, 24 Haziran 2018). Cumhurbaşkanı’nın yemin edip göreve başlamasının ardından, 703 No’lu KHK yayınlandı ve Parlamenter sisteme yürütme organlarından olan Başbakanlık ile birlikte birçok bakanlık ile beraber kamu kurum ve kuruluşu kapatılmıştır (Resmî Gazete, 2018). Bürokrasiyi yapılandıran, birçok teşkilat kanunu değiştirilerek; devlet teşkilatı 1 No’lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yeniden düzenlenmiştir (Resmî Gazete, Mevzuat, 2018). Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi, Parlamenter sistemden farklı olarak siyasi parti üyeliği ve tarafsızlığı noktasında farklı olarak partili Cumhurbaşkanı olma gibi bir imkânı sağlamıştır. Bu özelliği birçok Batı demokrasisinde (ABD-Fransa) görmek mümkündür.

Türkiye’de Anayasada belirtilen 6771 Sayılı Kanun’da yapılan değişikliğin ardından gerçekleşen 24 Haziran 2018 milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonucunda yeni sistem, Cumhurbaşkanı’nın göreve başladığı tarih ile tamamen yürürlüğe girmiştir. Yapılan bu düzenleme ile ‘Parlamenter Hükümet Sisteminden’ ‘Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine’ geçilmiştir. Bu değişiklikle kuvvetler ayrılığı ilkesi içerisinde yasama ve yürütme ilişkisi yeniden düzenlenerek; yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı’na verilmiştir. Yürütüme görevine başkanlık edecek olan Cumhurbaşkanı, yardımcılarını ve bakanları kendisi doğrudan atarken; isterse onları görevden alabilecek ve bu kişiler, Cumhurbaşkanı’na karşı sorumlu olacaklardır. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde meclisin içerisinde çıkan bir hükümet yoktur. Bunun içinde hükümet yasa teklifinde bulunamazken; bu faaliyet mecliste gurubu bulunan partiler tarafından yürütülür. Bu sistem, mecliste hükümetin temsiline imkân vermediği gibi yürütmenin temsilini mümkün kılmaktadır. Halkın doğrudan seçtiği, yürütme yetkisine sahip Cumhurbaşkanı’nın olduğu yeni sistemde kuvvetlerin keskin ayrılığına dayanmaktadır (TBMM, 2018: 11-16). Ak Parti ile MHP’nin ortak uzlaşısı ile ortaya çıkan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, Cumhur-

başkanının yürütme, atama ve düzenleyici yetkileri ile yasama ve yürütmenin ilişkisi bakımından Parlamenter sistemden farklıdır. Yine Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, Cumhurbaşkanının yargılanması, yasamanın yürütmeyi denetlemesi, Cumhurbaşkanının siyasi parti ile ilişkisi ve tarafsızlığı bakımından Parlamenter sistemden farklılık göstermektedir. Ayrıca yine Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, Cumhurbaşkanının ve yasamanın görev süreleri ile yargının atama ve işleyişi ile ilgili usulleri yeniden düzenlemiştir. Türkiye'nin demokratik siyasal ve toplumsal yapısına uygun olarak hazırlanan bu sistem iyi uygulandığı takdirde istikrarlı bir yönetimi ve güçlü bir demokrasiyi hedeflemektedir.

SONUÇ

Türkiye'de demokratikleşme hareketleri içerisinde siyasal sistemin dönüşümü Osmanlı Devleti'nden başlayarak (1876); Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılması (1921), Cumhuriyet'in ilanı (1923), çok partili hayata geçiş (1946) ve sonrasında da devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Bu tartışmalar birçok değişik açıdan ele alınsa da daha çok ekonomik, sosyal ve siyasal krizlerin neden olduğu istikrarsız yönetim anlayışında yoğunlaşmıştır. Türkiye'de yönetim krizlerinin başında koalisyon hükümetleri gelerek; sosyal, siyasal ve ekonomik birçok probleme neden olmuştur. Bu bağlamda, Türk parlamento (TBMM) tarihi, işleyişi ve siyasal yaşamı Türkiye'de demokratikleşme açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Demokratikleşmenin gelişme sürecine göre Parlamenter sistem ilk olarak 1876 Kanun-u Esasi ile kısa süreli olarak uygulanmış ve daha sonra 1921 Anayasası dışında 2017 yılında yapılan Anayasa referandumuna kadar genel olarak uygulanmış bir sistemdir. 1961 Anayasası, 1921 ve 1924 Anayasalarından farklı olarak; Batı demokrasisini ve siyasi katılımı temel almıştır. Böylece, Türk siyaseti yeniden demokratik çok partili hayata geçmiş ve devlet içinde demokrasinin kurumsallaşması Parlamenter sistem ile sağlanmıştır. 12 Eylül askerî darbesi sonrası kabul edilen 1982 Anayasası ile 1961 Anayasası'nın benimsediği saf Parlamenter sistemden uzaklaşarak; Parlamento (TBMM) tarafından seçilen Cumhurbaşkanının yetkilerini yürütme açısından güçlendirilmiştir. Bu güçlü yetkiler ile 1982 Anayasası, Cumhurbaşkanını Parlamenter sistem üzerinde vesayetçi konumuna getirmiştir. 1982 Anayasası ile geçişi sağlanan demokrasi ve Parlamenter sistem, askerî

vesayetin gölgesinde çok sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştır. 1990'lı yıllar yönetimde olan koalisyon hükûmetleri ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda birçok sorun ile karşı karşıya gelmiştir. Bu sorunlar iş başında olan hükûmetler tarafından Parlamenter sistem içerisinde çözülemeden 2000'li yıllara taşınmıştır. Türkiye'de bu dönemde yaşanan en büyük demokratik sorun seçim ile iktidara gelen hükûmetin 28 Şubat 1997 yılında yapılan MGK toplantısı ardından istifa etmesi olmuştur. Türk siyasetinde muhtıra olarak nitelenen 28 Şubat MGK kararları demokrasiyi yeniden tartışmalı hâle getirmiştir. Parlamenter sistem kaynaklı koalisyon hükûmetleri ve yaşanan 2001 ekonomik krizi sonrasında 3 Kasım 2002 seçimlerinde tek başına iktidara olan Ak Parti, 2015 yılına kadar Parlamenter sistemde girdiği bütün seçimleri kanarak; ülkeyi yönetmiştir. Bu dönem de başta sivil Anayasa ve Parlamenter sistem üzerindeki tartışmalar sona ermediği gibi Türkiye, 15 Temmuz 2016'da millî iradeyi hedef alan ve demokrasi suikastı olan yeni bir darbe girişimi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu darbe girişimine karşı Türk Milleti, demokrasiye olan inancı ve Millî ege-menliğe olan sadakati ile destansı bir direniş göstermiştir. 15 Temmuz darbe girişimi, 12 Eylül Anayasası'nın yeniden dizayn ettiği Parlamenter sistemdeki iki başlı yürütmenin ve bürokrasi ile siyaset arasındaki iktidar mücadelesinin bir sonucudur. 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Türkiye'de yürütmenin, yasamada ayrılarak; daha bağımsız hâle gelmesi gündem konusu olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda Türkiye, Parlamenter sistem merkezli olarak; 16 Nisan 2017 halk oylamasına gitmiş ve Cumhurbaşkanlığı Hükûmet sistemine geçmiştir.

24 Haziran 2018'de milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonucunda yeni sistem, Cumhurbaşkanının göreve başladığı tarih ile tamamen yürürlüğe girmiştir. Bu değişiklikte kuvvetler ayrılığı ilkesi içerisinde yasama ve yürütme ilişkisi yeniden düzenlenerek; yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına verilmiştir. Yürütüme görevine başkanlık edecek olan Cumhurbaşkanı, yardımcılarını ve bakanları kendisi doğrudan atarken; isterse onları görevden alabilecek ve bu kişiler, Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olacaklardır. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde TBMM, içerisinden çıkan bir hükûmet yoktur. Bunun içinde hükûmet yasa teklifinde bulunamazken; bu faaliyet mecliste grubu bulunan partiler tarafından yürütülür. Bu sistem, Meclis'te, hükûmetin temsiline imkân vermediği gibi yürütmenin temsilini mümkün kılmaktadır. Halkın doğrudan seçtiği, yürütme yetkisine sahip Cumhurbaşkanının olduğu yeni sistemde kuvvetlerin keskin ayrılığına dayanmaktadır.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (1976). Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ALDIKAÇTI, O. (1960). Modern Demokrasilerde ve Türkiye’de Devlet Başkanlığı, Doçentlik Tezi İstanbul.
- ANAYASA (1921). Teşkilâtı Esasiye Kanunu Kanun Numarası: 85, Kabul Tarihi: 20.1.1337 (1921) Erişim Tarihi: 05.02.2020, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>
- ATATÜRK, M. K. (1984). Nutuk 2. Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- BAHÇELİ, D. (2016). Millîyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli’nin TBMM Grup Toplantısında Yaptıkları Konuşma (Erişim Tarihi: 02.02. 2020) http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4136/index.html
- BİLİR, F. (2012). Yeni Anayasa Yeni Mutabakat, Adalet Yayınevi, Ankara.
- BEETHAM, D. ve Boyle, K. (1998). Demokrasinin Temelleri, Liberte Yayınları, Ankara.
- BULUT, N. (2003). Feodaliteden Küreselleşmeye Ekonomik İktidar Siyasal İktidar İlişkisi, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- ÇAVDAR, T. (1996). Türkiye’nin demokrasi tarihi, Cilt II, İmge Yayınları, Ankara.
- DURAN, B. ve Miş, Neb, (2016). 1970’lerden itibaren Türkiye’de siyasal sistemin dönüşümü tartışmaları ve gerekçeleri, ‘The transformation of Turkey’spolitical system and the executive presidency’, Insight Turkey, Cilt: 18, Sayı: 4, (Sonbahar 2016), s. 11-29.
- ERDİNÇ, T. (1974) ‘Jean-Jacques Rousseau, Görüşleri ve Demokratik Sistem Üzerindeki Etkileri’ İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 40, Sayı 1-4.
- FEYZİOĞLU, T. (1988). Millet Egemenliği; Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- GÖZLER, K. (2009). Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş, Ekin Yayınları Bursa.
- HALE, W. (1996). Türkiye’de ordu ve siyaset, (Çev. Ahmet Fethi). Hil Yayınları, İstanbul.
- KALAYCIOĞLU, E. (1989). Demokratik Konsolidasyon ve Türk Siyasi Hayatı. Bülten, Temmuz-Ekim, TDV Yayınları.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ö. (1979). Türk Demokrasisinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenler. AÜSBF Dergisi Cilt:3, Sevinç Matbaası, Ankara.
- KIŞLALI, A. T. (1998). Siyasal Sistemler, İmge Kitabevi, Ankara.

- KOÇ, T. Y. (2011). 12 Eylül'den 12 Haziran'a siyasi partiler. SETA sayı: 41 <http://file.setav.org/Files/Pdf/12-eylulden-12-hazirana-siyasal-partiler-ak-parti.pdf> Erişim Tarihi 03. 02. 2020
- ÖZBUDUN, E. (2012). 1924 Anayasası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- RESMÎ GAZETE (2017). 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında değişiklik yapılmasına dair kanun RG: 11Şubat 2017, 29976 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170211-1.htm> Erişim Tarihi 08.02.2020
- RESMÎ GAZETE (2018). KHK/ 703 Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180709M3-1.pdf> Erişim Tarihi 08.02.2020
- RESMÎ GAZETE (2018). Mevzuat, Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnesi, Yayınlandığı Tarih-Sayısı: 10.7.2018-30474, Erişim Tarihi 08. 02 2020 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf>
- SABAH GAZETESİ (2017). 'Eski liderler başkanlık sistemi için bakın ne demisti' <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/eski-liderlerin-baskanlik-sistemi-icin-bakin-ne-demisti> Erişim Tarihi .01.02.2020
- SABAH GAZETESİ (2018). 24 Haziran seçim sonuçları. <https://www.sabah.com.tr/secim/24-haziran-2018-secim-sonuclari> Erişim Tarihi 08.02.2020.
- SOYSAL, M. (1990). 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- TANÖR, B. (2007). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 16. Baskı.
- TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı (2018). Yeni Sisteme Göre YASAMA EL KİTABI, TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara. Erişim Tarihi 09.02.2020 https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/Yasama_El%20Kitabi.pdf
- TUNAYA, Z. T. (1982). Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, İstanbul.
- ULUŞAHİN, N. (2011) 'Türkiye'de Mevcut Hükümet Sistemi'nin Niteliği ve Rejimin Başkanlık Sistemine Kaymasının Getireceği Tehdit ve Tehlikeler', Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi c.3 No:1 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/85249> (Erişim Tarihi 08. 02. 2020)
- ÜNAL, A. A. (1997) 'Türkiye'de ordu, bürokrasi ve demokrasi' Türk Yurdu, sayı: 122, Ekim s.37.
- YAZICI, S & YAZICI, F. (2011) 'Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği / Ayrılığı Tartışması' Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 59 (Güz) <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2507-published.pdf> (Erişim Tarihi 01. 02. 2020)

- YAVUZ, B. & BÜLBÜL, M. (2012) 'Çift Meclis Sistemi Ve Türkiye' Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: XVI, Sayı: 1 http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/16_1_7.pdf (Erişim Tarihi 02. 02. 2020)
- YSK (2020) Milletvekili Genel Seçimi Arşivi 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> (Erişim Tarihi 08. 02. 2020)

EGEMENLİK KAYITSIZ ŞARTSIZ MİLLETİNDİR